
TÜRK OCAKLARI İSTANBUL ŞUBESİ
1912

TÜRK OCAKLARI İSTANBUL ŞUBESİ

BİLGE TONYUKUK YAZITI'NIN DİKİLİŞİNİN 1300. YILI
UNESCO 2020 BİLGE TONYUKUK YILI ANISINA

TONYUKUK KİTABI

YAYINA HAZIRLAYAN: DOÇ. DR. KÜRŞAT YILDIRIM

BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ KATKILARIYLA

İstanbul 2020

Yapım: Damla Acar

Grafik-Tasarım: Ceyhun Durmaz

Baskı Yeri-Ayı-Yılı: 2020

Baskı: ŞenYıldız Yayıncılık Hediyelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.
Gümüşsuyu caddesi. Dalgıç İş Merkezi No:3 Kat:1 Topkapı-İstanbul
Tel: 0212 483 47 91 / Faks: 0212 483 48 23

Yayın Nu: 27

ISBN: 978-605-9443-41-8

İÇİNDEKİLER

YAYINA HAZIRLAYANDAN / 13
ÖNSÖZ / 15

DİL-EDEBİYAT-DÜŞÜNCE

GÖKTÜRKLERİN BÜYÜK BİLGESİ TUY-UKUK / 19
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI

BİLGE TONYUKUK YAZITLARI'NIN YAZI ÇEVİRİMLERİ NASIL YAPILMALIDIR? / 31
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

TONYUKUK YAZITININ DİLİ ÜZERİNE / 41
Prof. Dr. Ali AKAR

AĞIZ TASNİFİ ÖLÇÜTLERİNE GÖRE TONYUKUK YAZITI / 51
Araş. Gör. Dr. Ümran ERDOĞAN

TOŃUQUQ YAZITI'NIN YENİ KEŞFEDİLEN BİR ESTAMPAJ KOPYASI / 67
Dr. Vladimir V. TISHIN

KÖKTÜRKLERİN 'YOL TEŋRİSİ': BİLGE TUNYUKUK / 81
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK

TONYUKUK YAZITINDA ÇOK ANLAMLILIK ÜZERİNE BAZI DİKKATLER / 97
Dr. Öğr. Üyesi Feryal KORKMAZ

NİHAL ATSIZ'IN TONYUKUK YAZITI ÜZERİNE ÇALIŞMALARI / 107
Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ

TUNYUKUK YAZITI'NA YANSIYAN İNANÇ / İMAN GÜCÜ VE BUNUN TEOLOJİK TEMELİ ÜZERİNE / 125
Prof. Dr. Alimcan İNAYET

'ÜRÜNG KÜMÜŞ'TEN 'AK AKÇE'YE / 131
Prof. Dr. Serkan ŞEN

TUNYUKUK YAZITI'NDA PEKİŞTİRME DİL BİRİMLERİNİN STİLİSTİK-TARİHSEL İŞLEVLERİ / 143
Dr. Nurdin USEEV

TONYUKUK YAZITINDAKİ ADLARIN DİĞER YAZITLARDAKİ ÖRNEKLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI VE AD BİLİMSEL İNCELEMESİ / 157
Dr. Öğr. Üyesi Kürşat EFE

BİLGE TONYUKUK'UN TÜRGİŞ SEFERİ'Nİ ANLATIMI VE "TARDUŞ ŞADRA" İBARESİ ÜZERİNE / 177
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ZENGİN

TONYUKUK YAZITI'NDA GEÇEN "TORUK BUKALI SEMİZ BUKALI" İFADESİ ÜZERİNE GÖSTERGEBİLİMSEL BİR BAKIŞ / 187
Doç. Dr. Murat ELMALI

ORHON YAZITLARINDAKİ "*TOKUZ ERSİN / ERSEN*" ADI ÜZERİNE / 207
Dr. Öğr. Üyesi Hakan AYDEMİR

NECİP ASIM VE ORHUN TÜRKÇESİ / 221
Prof. Dr. Mustafa BALCI

ÇOK TARTIŞILAN BİR AD: OĞUZ / 231
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA

NAHÇIVAN GRUBU AĞIZLARI VE ORHON YAZITLARININ ORTAK LEKSİKASI / 249
Doç.Dr. Galibe HACIYEVA

TONYUKUK'UN DİLİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINA: KIBRIS AĞIZLARI ÖRNEĞİ / 271
Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER

TÜRKÇEDE CARİYELİK VE KADIN KÖLELİĞİNE DAİR LEKSİKOLOJİK YAPILARI: ESKİ VE ORTA TÜRKÇE METİNLERİNDEKİ VERİLER / 289
Prof. Dr. Fikret TURAN

TÜRK EDEBİ DİLİ TARİHİNDE TONYUKUK ABİDESİNİN YERİ VE ÖNEMİ / 299
Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU

TANRI DAĞLARINDAKİ KÖKTÜRK HEYKELİ ÜZERİNDEKİ YAZITLAR VE TAMGALAR / 305
Dr. Öğr. Üyesi Kayrat BELEK

TARİH

BİLGE TONYUKUK'UN GÖK TÜRK KAĞANLIĞINA KATKISI / 317
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

TONYUKUK YAZITININ TÜRK DEVLET ANLAYIŞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ / 339
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU

TONYUKUK'UN YAŞADIĞI ORTAMIN İKLİM ŞARTLARI / 349
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA

PROF. DR. BAHAEDDİN ÖGEL'İN ESERLERİNDE TONYUKUK / 353
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

İL VE TÖRE BAĞLAMINDA ESKİ TÜRKLERDE MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİSİ / 361
Prof. Dr. Üçler BULDUK

TÜRKLERDEKİ BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜNÜN TARİHİ TEMELLERİ ÜZERİNE / 371
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

DEVLET AKLI BAKIMINDAN BİLGE TONYUKUK / 381
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM

DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN TESPİTİ BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK YAZITLARINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR ÜZERİNE / 389
Doç. Dr. Oktay BERBER

ULUĞ AYGUÇI BİLGE TONYUKUK'TAN OSMANLI VEZİR-İ AZAMLARINA: VEZİR-İ AZAMLIK MAKAMI / 401
Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK*

KÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİNDE BATI TÜRKİSTAN HÜKÜMDARLIKLARI YÖNETİMİNDE GÖRÜLEN 'ÇOR' UNVANI ÜZERİNE / 413
Gaybullah Babayar

ORHON ÂBİDELERİNİN OĞUZLARI / 433
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan PALA

ARKEOLOJİ-SANAT TARİHİ-RESTORASYON

TONYUKUK MEZAR KÜLLİYESİ HAKKINDA / 455
Dr. MUNKHTULGA Rinchinkhorol

BİLGE KAGAN'IN TACI VE HAZİNESİ / 465
Prof.Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ

KÜL TİGİN, BİLGE KAĞAN VE TONYUKUK KÜLLİYELERİ VE YAZITLARI ÜZERİNE TÜRK SANATI TARİHİ VE TÜRK MİTOLOJİSİ AÇISINDAN BAZI DEĞERLENDİRMELER / 475
Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU

BİLGE TONYUKUK ANIT MEZAR KOMPLEKSİ ÇEVRESİNDEKİ MEZARLAR VE ANIT MEZAR KOMPLEKSLERİ / 521
Prof. Dr. Osman MERT

TONYUKUK'UN HATIRA VE MEZAR ANITI İLE TÜRK DÜNYASINDA İMPARATORLUK GELENEKLERİNİN GELİŞİMİ / 537
Dr. Iskander L. IZMAILOV-Prof. Dr. Airat G. SITDIKOV

BATI MOĞOLİSTAN'IN UVS VE KHOVD İLLERİ SINIRLARINDA YER ALAN KÖKTÜRK DÖNEMİ İNSAN FİGÜRLÜ TAŞLAR VE ANIT KÜLLİYELER / 543
Prof. Dr. Şaban DOĞAN
Dr. BAYARSAIKHAN Jamsranja
Dr. ANKHBAYAR Danuu
Araş. Gör. Asuman BAŞ

TONYUKUK ANIT ALANI ARKEOLOJİK KAZILARI (2015-2016) / 571
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Arkeolog Adil YILMAZ

TONYUKUK KUTSAL ALANI VE ÇEVRESİNDEKİ KURGANLARDA KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI ÇALIŞMALARINDA ARKEOJEOFİZİK ARAŞTIRMALAR / 583
Dr. Öğr. Üyesi Fethi Ahmet YÜKSEL

BİLGE TONYUKUK İLE İLGİLİ SON GELİŞMELER MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK ANITLARI PROJESİ (MOTAP) / 605
Turan CAN

ANILAR

1987 YILINDA (33 YIL ÖNCE) TONYUKUK YAZITINI ZİYARET ANILARIM / 627
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

İSTANBUL TÜRK OCAĞI
"ULUSLARARASI TONYUKUK SEMPOZYUMU"
KURULLAR

SEMPOZYUM BAŞKANI
Dr. Cezmi BAYRAM

SEMPOZYUM SEKRETERİ
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM

DÜZENLEME KURULU
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (Lev Nikolaviç Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, Türkoloji Altayistik Bilimsel Araştırma Merkezi Müdürü)
Prof. Dr. Airat SITDIKOV (Tataristan Bilimler Akademisi, Arkeoloji Enstitüsü Müdürü)
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Merkezi Müdürü)
Prof. Dr. Mustafa BALCI (İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Merkezi Müdürü)
Doç. Dr. Gaybullah BABAYAR (Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi Bölümü Başkanı)
Doç. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kayrat BELEK (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Öğretim Üyesi)
Dr. Vladimir TISHIN (Rusya Bilimler Akademisi Öğretim Üyesi)
Dr. MUNKHTULGA Rinchinkhorol (Moğolistan Bilimler Akademisi Öğretim Üyesi)
Dr. Cezmi BAYRAM (İstanbul Türk Ocağı Başkanı)

YÜRÜTME KURULU
Dr. Öğr. Üyesi Özcan TABAKLAR
Doç. Dr. Dinçer KOÇ
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Feryal KORKMAZ

BİLİM KURULU
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ
Prof. Dr. Hayati DEVELİ
Prof. Dr. Bilgehan ATSIZ GÖKDAĞ
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Ali AKAR
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ
Prof. Dr. Osman MERT
Prof. Dr. Üçler BULDUK
Prof. Dr. Fatih ÜNAL
Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU
Prof. Dr. Şaban DOĞAN
Prof. Dr. Bülent GÜL
Prof. Dr. Ferruh AĞCA
Prof. Dr. Erkan GÖKSU
Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ
Prof. Dr. Bülent BAYRAM
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU
Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER
Doç. Dr. Oktay BERBER
Dr. Iskander L. IZMAILOV
Dr. Öğr. Üyesi Fethi Ahmet YÜKSEL
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Ali ILGIN
Dr. Öğr. Üyesi Umut ÜREN
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU
Dr. Nurdin USEEV

SEKRETARYA
Araş. Gör. Berker KESKİN
Araş. Gör. Samet ATALAY

“TONYUKUK KİTABI”NIN HAKEM KURULU
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Airat SITDIKOV
Prof. Dr. Ali AKAR
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Prof. Dr. Bilgehan ATSIZ GÖKDAĞ

Prof. Dr. Bülent GÜL
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL
Prof. Dr. Osman MERT
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ
Prof. Dr. Serkan ŞEN
Prof. Dr. Şaban DOĞAN
Prof. Dr. Üçler BULDUK
Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU
Doç. Dr. Dinçer KOÇ
Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM
Doç. Dr. Oktay BERBER
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Ali ILGIN
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ZENGİN
Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Feryal KORKMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Fethi Ahmet YÜKSEL
Dr. Öğr. Üyesi Kayrat BELEK
Dr. Öğr. Üyesi Kürşat EFE
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU
Dr. Iskander L. IZMAILOV
Dr. Ümran ERDOĞAN
Dr. Vladimir TISHIN

YAYINA HAZIRLAYANDAN

Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın dikilişinin üzerinden 1300 yıl geçmiştir. Vasıflarıyla çağlar ötesi bir devlet adamı olan Tonyukuk'u her bakımdan anlamak ve anlatmak lazımdır. Üstelik bu yıl UNESCO tarafından "2020 Bilge Tonyukuk Yılı" ilân edilmiştir. Bu çerçevede Türkiye'de bazı faaliyetler planlanmıştır. Bunlardan birisi, İstanbul Türk Ocakları tarafından 3-4 Haziran tarihlerinde İstanbul'da yapılacak olan "Uluslararası Tonyukuk Sempozyumu" idi. Salgına karşı alınan önlemler sebebiyle bu toplantı Kasım ayına ertelenmişti. Ocak Başkanımız Dr. Cezmi Bayram ve yönetim kurulu ise ertelenen sempozyumun kitabının, bu özel yıl anısına, Tonyukuk'a yakışır şekilde, her hâlükârda basılmasına karar verdiler. Elinizdeki eser, böyle bir sürecin sonunda ortaya çıktı. Her biri alanında dünya çapında uzman olan yurtiçinden ve yurtdışından bilim adamları, Tonyukuk'u farklı açılardan incelediler. Böylece Bilge Tonyukuk belki de ilk kez bu kadar kapsamlı olarak incelendi.

"Tonyukuk Kitabı", İstanbul Türk Ocağı'nın, "Türk'ün Ocağı"nın, Türk milletine armağanıdır. Bu vesileyle ocak başkanımız Dr. Cezmi Bayram'a, kitabın basımı için maddi destek sağlayan Bahçeşehir Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı Enver Yücel'e teşekkür ederiz. Tonyukuk anısına hazırlanan bu kitap, pek kıymetli yazıları kaleme alan bilim adamları sayesinde ortaya çıkmıştır, onların bu katkıları her türlü takdirin ötesindedir. Kitapta atıf yapma usulü, başlangıçta bazı kaidelere bağlanmış olsa da sonradan farklı alanlardan yazıların artması sebebiyle yazarların tercihine bırakılmıştır. Kitabın hazırlık sürecindeki teşvik ve tavsiyeleri için sempozyum yürütme kurulu üyeleri Dr. Öğr. Üyesi Özcan Tabaklar ve Dr. Öğr. Üyesi Feryal Korkmaz'a müteşekkiriz. Tarihe düştüğümüz bu küçük not ile Bilge Atamız Tonyukuk'un ruhunu şad edebilmişsek ne mutlu bize.

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM

ÖNSÖZ

Unesco 2020 yılını, Türkiye ile birlikte diğer Türk devletlerinin ve Moğolistan'ın da talebi üzerine "Tonyukuk Yılı" olarak ilân etti. Bu vesile ile bütün dünyada ve elbette en başta Türk Dünyası'nda Tonyukuk, Tonyukuk dönemi, Türk Devlet anlayışı ve geleneği üzerine araştırmalar, toplantılar yapılacaktı. Böylece bütün Türklerin ortak tarihinin bir döneminin ayni zamanda ve yoğun bir şekilde ele alınmasıyla, Türklerde birlik duygusu ve şuuru gelişecek ve geleceğe doğru müşterek yeni hamlelere başlangıç, hareket noktası yapılacaktı.

Maalesef bütün dünyayı etkisi altına alan salgın halka açık ve geniş kitlelerin tâkibini sağlayacak toplantıların yapılmasına imkân vermedi. İstanbul Türk Ocağı'nın daha en başta, Unesco'nun 2020 yılı ile ilgili programı açıklanır açıklanmaz teşebbüse geçtiği "Uluslararası Tonyukuk Sempozyumu", hazırlıklara ve çalışmalara devam edilmesine rağmen salonlara taşınamadı. Ama, yapılan çalışmaların umumî efkârın önüne çıkması da gerekliydi. Böylece kitaplaştırma kararı alındı ve elinizdeki eser vücut buldu. Bunda Sempozyum Sekreteri Doç. Dr. Kürşat Yıldırım'ın ciddî, titiz gayretleri kadar, İstanbul Türk Ocağı'nın geçmiş yıllardaki çalışmalarına bakarak; gayretlerinin semeresinin mutlaka okuyucu ile buluşacağına inanarak makalelerini gönderen ilim adamlarının rolü vardır ve çok önemlidir. Emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Bu vesile ile Unesco'nun Tonyukuk'u, Anıtların dikilişinin yıl dönümünde gündeme alması üzerinde de ayrıca düşünmek gerektiği kanaatindeyim. Evet, Tonyukuk yazdırdığı yazıtlarla, Türk tarihinin, Türk dilinin, Türk zihniyetinin, Türk sosyolojisinin, insan ve devlet anlayışının araştırılmasında birinci el kaynağa sahip olmamıza vesile olmuştur. Bu önemlidir. Bunun yanında belki de daha fazla dikkat edilmesi gereken husus, onun devletteki görevidir. O Hâkan değildir, Başvezirdir. Hem de Bilge Kağan gibi bir Hâkanın veziridir. Biz buradan anlıyoruz ki, Türk devletlerinde iki önemli makam vardır: Hâkanlık ve Başvezirlik (Başbakanlık). Bu yapı ve anlayış daha sonraki tarihlerimizde de, devletlerimizde de devam etmiştir. Selçukluların büyük veziri Nizamülmülk Sultan Alparslan, Sultan Melikşah, Sultan Sencer gibi büyük Sultanlar yanında hizmet vermiştir. Hiçbirinin büyüklüğü, diğerini gölgelememiştir. Zira biri Sultan, diğeri Başvezirdir. Ama birbirini tamamlamış ve devletin

güçlü olmasını sağlamışlardır. Bu Osmanlı'da da devam etmiştir. Devletin ilk yıllarında bir başka Bey ailesinden gelen Çandarlı, iyi örnek olmasa da arkadan gelen Sokollu, Köprülüler gibi vezirler devletin gücünü sağlamlaştırmada önemli rol oynamışlardır. Cumhuriyet idaresinde de bu anlayış değişmemiştir. Son dönem hariç.

İşte Tonyukuk Yılı vesilesiyle bu yapının da daha geniş şekilde ele alınması ve Türk devletlerinde Hâkanlık (Cumhurbaşkanlık) ve Başvezirlik (Başbakanlık) münasebetleri, fayda ve eksikliklerinin de tartışılmasına vesile olur, ümidindeyim.

Bu faaliyet sempozyum olarak gerçekleşse idi, Bahçeşehir Üniversitesi ile işbirliği hâlinde hayat bulacaktı. Şimdi, kitaplaşmasında yine Üniversitenin ve Mütevelli Heyet Başkanı Enver Yücel'in desteği vardır. Bu gayretlerin ete kemiğe bürünmesi, o destekle mümkün olmuştur. Nihai teşekkürümüz onlaradır.

Dr. Cezmi Bayram
İstanbul Türk Ocağı Başkanı

DİL-EDEBİYAT-DÜŞÜNCE

GÖKTÜRKLERİN BÜYÜK BİLGESİ TUY-UKUK

Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI*

Özet

Göktürk Kağanlığı'nda Kutluk, Kapagan, Bilge kağanların siyasî danışmanı, politikacı, Göktürk ordusunun büyük komutanı, bozkır savaş dâhisi, strateji ustası, aydın, akıllı bilge lider Boyla Baga Tarkan Tuy-Ukuk, tarihî belgeler ışığında incelenecektir. Eski Türkçe, Çince belgelerde, Tuy-Ukuk adı leksikolojik açıdan değerlendirilecektir. Bu adın anlamı, etimolojisi tarihî kaynaklar ve belgeler eşliğinde ele alınacak, Tuy-Ukuk'un devlet adamlığı ve askeri dehası hakkında bilgiler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göktürk, Stratejist, Usta Lider, Diplomat, Dahî, Bilge.

I. Araştırma:

1897 yılında E. N. Klements ilk kez Tuy-Ukuk Yazıtı'nı buldu. 1898 yılında Rus Türkolojisi'nin kurucularından olan V. V. Radlov yazıtı okuyup bilim dünyasına tanıttığından beri birçok bilimsel makale, eser yayınlandı. Daha sonra metin eleştirmenleri, gramerciler, arkeologlar, tarihçiler ve diğer bilimsel çevreler konuyla ilgilendi. Tuy-Ukuk Yazıtı'nın üstündeki metin arkeoloji, tarihî bilgi, tarih yazımı bakımından son yıllarda birçok eserimizde yer almıştır (S.G. Klyaştornıy 2003: 11-89; K. Sartkoja, 2005: 270-324; 2006: 273-325; 2012: 110-129; 2019: 401-460).

* Lev Nikolaviç Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, Türkoloji Altayistik Bilimsel Araştırma Merkezi Müdürü. Bu makale Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Dr. Ömer Küçükmehmetoğlu tarafından aktarılmıştır. Kendisine çok teşekkür ediyoruz.

II. Tuy-Ukuk'un Hayatı:

630-682 yıllarında Göktürkler, Tang İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaydı. Bu yıllarda Türklerin bir kısmı Çin dilini evde ve okullarda okuyarak, Çin kültürünü yakından tanımaya başladı.

Tuy-Ukuk, Tang Hanedanı'nın başkenti olan Chang'an şehrinde aristokratların okuduğu okulda beş yıl eğitim aldı, bu okulu tamamladı. Çin'in başkentindeki böyle prestijli bir eğitim merkezinde Çince tahsili olmayanları kabul etmedikleri açıkça bilinmektedir. Bunun yanı sıra aristokratların okuduğu okulun programını götürebilecek hazırlıkta olunması gerekiyordu. Eğitimsiz halk çocukları böyle bir eğitim alamazdı. Bu durum Tuy-Ukuk'un Türk aristokratlarının çocuğu olduğunu gösteriyordu.

Okulu bitirdikten sonra Chanyu Dufu Fu (Buratanalar bölgesi) Valisi Wang Benli'nin emrinde memur olarak görev yapmaya başladı. Nişufu ve Funyan ayaklanması sırasında, mahiyeti bilinmeyen bir suç işlediği anlaşılan Tuy-Ukuk, 681 yılında zindana atıldı. Kutluk Yabgu'nun ayaklanmaya hazırlandığını duyan Tuy-Ukuk amiri Wan Benli'ye giderek "daha önceki hatamı affettirmek istiyorum. İzin vermenizi istiyorum" dedi (Liu Mau-tsai, 1958: I. 309; B. Ejenhan 2006: 179). Bunun üzerine bağlı olduğu kurum emir çıkardı.

Tuy-Ukuk, Karakum şehrindeki Kutluk'un yanına giderek ona katıldı. Tang Hanedanı'nın eğitim merkezinde, devlet görevinde çalışırken Yuanzhen adını almıştı. O zaman Çince ad mecburî idi. Devlet görevinde çalışanlar, eğitim alanlar, ticaretle uğraşanlar Çince ad almazlarsa işlerini yürütemezlerdi. Bu yüzden Tang Hükümeti'nin politikası onu buna zorlamıştı. Bu konu hakkında Tuy-Ukuk Yazıtı'nda:

"[O zamanda] Türk halkı Tabgaç'a (Çin'e) bağlıydı (Tuy-Ukuk I.1). "Tabgaç halkına bey oğulların köle oldu, güzel kızların kul oldu. Türk beyleri Türk adını unuttu. Tabgaç sevdalısı beyler Tabgaç adını aldı. Tabgaç Kağanı'na bağlandı" (KT.I.7) diye taş üstüne kazdırarak yazdırmıştır.

Yeni Tang Hanedanı Tarihi'nde "Yuanzhen" olarak belirten adda, ilk yuan (元) kelimesini A. U. Elöve ile S. G. Klyaştornıy "ilk, birinci, ilk dünyaya gelen" olarak izah etmiş, Türk Runik yazısındaki "𐰃𐰇𐰆" kelimesini "ton" olarak transkripsiyon etmiş, Çincedeki ikinci kelime "zhen" kelimesi ise Rusçaya "dragotsennost" yani "mücevher", "sokrovişçe" yani "hazine" olarak tercüme edilmiştir. İkinci zhen (珍) kelimesini A. U. Elöve, "aristokrat, bey" olarak izah etmiş; S. G. Klyaştornıy ise "mücevher, hazine" olarak çevirmiş, Göktürkçe metindeki "Yoquq" (değer vermek, muhafaza etmek, yüceltmek) kelimelerine tam olarak denk geldiğini söylemiştir (Klyaştornıy 2003: 105-106).

Bu incelemeler bize inandırıcı gelmemektedir. Öyle ise ne yapmak gerekir?

1. Tuy-Ukuk Yazıtı'nda "𐰴𐰴𐰾𐰆" olarak yazılmış metnin doğru okunmasını gerçekleştirerek meseleyi halletmek;

2. Yeni Tang Hanedanı Tarihi'ndeki "yuanzhen" ismine doğru bir bilimsel izah yapmak.

Bu iki mesele Türkoloji biliminde günümüze kadar çözülememiştir. Göktürk metinlerindeki "𐰴[5] 𐰴[4] 𐰾 [3] 𐰃[2] 𐰆[1]" ilk harf "𐰆 -t"; ikinci harf "𐰃 -iy/o", üçüncü harf "𐰾" grafiğinin başta V. Thomsen "j (u)" olarak okumuştur (V. Thomsen, 1896: 18-19). V. V. Radlov, (1894: 4-5), P. M. Melionarskiy (1899: 25-27) "*ŋ*" olarak transkripsiyon yapmış S. E. Malov "ň (ni)" (S. E. Malov, 1951: 61) şeklinde okumuştur.

A. von Le Coq, Doğu Türkistan'daki Tuyuk adlı yerleşimin kütüphanesinden 1903 yılında bir kâğıt parçası bulmuştu. Bu kâğıtta ilk Türk Runik alfabesinin anlamı, Maniheist alfabeyle verilmişti. Orada "𐰾" damgasının Maniheistlerin "j (y)" harfiyle izah etmiştir. V. Thomsen'in "𐰾" harfini "j (y)" olarak okuması böylece tarihî bir belgeyle ispat edilmiştir. Öyleyse "𐰴𐰾𐰃𐰆" kelimesi "tuyuquq" olarak transkripsiyon edilir. "Tuy-" sezmek, bilmek, bilgililik (Suv. 634_{17}; Tuy-Ukuk: 38; Ths. II. 94; MK. III. 244).

Uquq, sağduyu, akıl, bilinç (KVN $23_{5,7}$; 16_{24}; MK.I. 62; Yug s.47). "Tuy/tüy" kelimesi günümüz birçok Türk lehçesinde aynı mantıksal kökte "hissetmek", "sezmek" anlamındadır. Bu kelime bilgililiği, düşünür olmayı bildirmektedir.

Metinde "𐰴𐰴" olarak gösterilen "𐰴-uq-oq" olarak okunmuştur. Bu "uquq" kelimesiyle bir araya gelen de bilgili, düşünür, akıllı, sağduyulu anlamlarına gelmektedir. Tecrübe sahibi, birçok şeyi görmüş geçirmiş bilgili insana Eski Türkçede "abuč" (Usp $32_{22)}$) denmektedir. Bu ihtiyarların sözlerine atasözü, baba nasihati "abučqa sözi" (KVN 8_{14}) denmektedir. Günümüz Kazak Türkçesinde aynı kelime "abız" olarak adlandırılmaktadır. "Abuč" isminin son harfi olan "č" ses değişikliğine uğramıştır. Tuy-Ukuk akıllı, bilge birisi olduğu için "abız", "abuč" olarak adlandırılmıştır.

Akıl, düşünce, sağduyu Gök Tanrı'nın lütfudur. Gökteki tek Tanrı, sevdiği kuluna aklı, düşünceyi, yeteneği bolca verir anlayışı o dönemin insanlarında vardı. Tuy-Ukuk adı, ilk kez Kutluk Yabgu ile nasip olmuş, ant içerken gerçekleşmişti. Tam olarak ifade edecek olursak, Tang Hanedanı'nın aristokratlar okulundan mezun olmuş olan O'na, Kutluk'un amacının gerçekleşeceğine inandığı yıl olan 682 yılında verilmişti. O zaman Tuy-Ukuk, Çin'in Tang Hanedanı'nda 18 yıl görev yapmış, onların bütün sırlarını, askerî ve siyasî stratejilerini, taktiklerini ayrıntılı olarak öğrenmişti.

Metin bilimi uzmanları, "Eski Tang Tarihi" adlı kaynaktaki "元珍" işaretlerini "Yuanzhen" olarak okudular. Bu ise Tuy-Ukuk'un Çince adıydı, belki

de unvanıydı. Türklerin belli bir memurunun nesli olduğundan Çince böyle adlandırılmış olabilirdi.

Kore, Japon, Moğol, Çin araştırmaları yapan bilim insanı Prof. Dr. B. Sumyabaatar, yuan (元) sözü için son yıllarda yeni bir açıklama ekledi. "Fuhu Han'ın Yıldıznamesi", Wen Wang'ın "Jev Gün'in İzahları", "Çince-Moğolca Büyük Sözlük", "Korece Sözlük" (s. 973-974), "Çince Büyük Sözlük" (s. 318-319), "Kelime Okyanusu" (Ci Hai) (s. 284) gibi sözlüklerindeki "yuan" kelimesinin anlamını analiz ederek bu sözün anlamının "gökyüzü" olduğunu ortaya çıkardı (B. Sumyabaatar, 2013: 110-118). Bununla birlikte Cengiz Han'ın yarlıklarının olduğu kaynaklarda, Cengiz Han devrinde Ulu Tanrı'nın buyruğunun yazıldığı defter anlamına gelen "Gök Defter"de Moğolların Gizli Şeceresi (MKŞ), Çinlilerin merkez kütüphanesinde "Yuan'ın Gizli Tarihi" adıyla Çince hiyerogliflerle Moğolca yazılarak muhafaza edildi. Bütün Çin İmparatorluğu'nun hakanı olan Cengiz Han'ın büyük oğlu Kubilay kendi imparatorluğunu "Yuan" olarak adlandırdı, Orta ve Doğu Asya'ya hâkim oldu. Moğollar kendilerini "Gök Moğolları" olarak adlandırıyordu. Sumyabaatar tarihî belgelere dayanarak yukarıda adı zikredilen sözlüklerdeki "kök" kelimesinin anlamını böyle ispat etti, kendi görüşünü ortaya koydu (Sumyabaatar, 2013: 112-117).

Bizim ekleyeceklerimiz ise:

1. IV. yüzyıldaki Wei Hanedanı'nı kuran ve Çinlileşerek asimile olan kadim Türk-Tabgaçlar, kurdukları devleti "Yuan Wei" olarak adlandırılıyorlardı.

2. Kıpçak tayfasının konfederasyonu ilk kez Türk Kağanlığı'nı kurduğunda devletini Gök Türk olarak adlandırmıştı.

3. Yukarıdaki tarihî kaynaklar vasıtasıyla Moğolların Türk asıllı bir halk olduğu hakikati bizim dikkatimizi özellikle çekmektedir.

4. Orta Asya'da Eski Türklerin kurdukları kağanlıklar, imparatorlukları Gök Tanrı'nın adına ve yaratıcı Tanrı'nın emriyle halkı yönetmeleri, hükümet olmaları tarihi belgelerle çok açık olarak görülmektedir. Kağanlıklarda, kağanların emrinin yaratıcı Gök Tanrı'nın isteği olduğu halkların bilinçaltına yerleştirilmekteydi.

İkinci bileşen ad Zhen 珍'ı doğrudan çevirdiğimizde, "gerçek dünya hazinesi" anlamına gelmektedir. Bu etimolojiyi bugüne kadar Sinolog ve Türkologlar yapmış, aynı sonuca varmışlardı. Bu fani dünyada insanoğlunun şaşmayacağı, kaybetmeyeceği gerçek nedir? Bu, insanoğlunun aklı, bilincidir. Çincedeki "gerçek eşya, gerçek dünya" diye akıl, insanın bilinci ifade edilmektedir. Bu yüzden Türklerin saygıdeğer, tahsilli memuru sevgili oğluna Çince isim verirken, Gök Tanrı'dan akıllı, bilinçli olmasını dileyerek "Yuan Zhen" adını vermişti. Kazakların dünya görüşüne bakarsak "Hüdaverdi, Tanrıverdi" gibi isimlerin kadim şekli gibi olduğunu görüyoruz.

Çinli bilim insanlarından Cen Zhongmian'a göre Yuanzhen ile Tuy-Ukuk'un yaşadığı yıllar denk gelmemektedir, bu yüzden iki ad, iki farklı adama aitti (Cen Zhongmian, 1958: 865-866). Tang başkentindeki tarihçilerin yazdığı şekliyle 690 yılında Yuanzhen adlı Göktürk komutanının Türgeşlerle savaşta öldüğü bilgisinin büyük bir hata olduğu S. G. Klyaştornıy tarafından bilimsel olarak ispat edilmişti (Klyaştornıy, 2003: 104).

Yeni Tang Tarihi'nin 215. cildinin ikinci kısmında (ÇHŞTS Nüshası, s. 6051-6055) Yuanzhen'in adı, Tunguy olarak belirtilmiştir (B. Ejenhan, 2006: 188-189). Bu kaynak Tang başkentindeki tarihçilerin Yuanzhen'in Türkçe adının Tuy-Ukuk (Tunyugu) olduğunu ancak 716 yılında bildiklerini göstermektedir. Biz, V. Thomsen'den başlayarak S. G. Klyaştornıy'a kadar Avrupa ve Rus bilim insanlarının Tuy-Ukuk ile Yuanzhen'ın yüksek ihtimalle aynı tarihi şahsiyetler olduğu yönündeki görüşlerine katılıyoruz.

Tuy-Ukuk'a, Kutluk ile bir araya geldikten sonra Boyla Baga Tarkan unvanı verilmiştir (Ton. I.6).

Tuy-Ukuk bütün Türk ordusunun başkomutanı olarak tayin edilmişti. Böylece Boyla Baga Tarkan Bilge Tuy-Ukuk adını aldı. Kapagan Kağan devrinde ordunun başkomutanı ve danışmanı oldu. Bilge Kağan'ın zamanında baş danışman oldu. Böylece Göktürklerde üç kağanın bilge danışmanlığını yaptı.

Tuy-Ukuk doksan yıldan fazla yaşadı. 716 yılında 70 yaşındaydı. Tuy-Ukuk vefat ettikten sonra 737-738 yıllarında Sekiz Oğuz'dan çıkan meşhur Bilge Küli Çor, Tuy-Ukuk adını aldı (KÇ. I.1). Öyleyse Tuy-Ukuk 92 ya da 95 beş yıl ömür sürmüştü.

III. Tuy-Ukuk'un Askerî Stratejisi:

Kutluk İlteriş ile Tuy-Ukuk ilk Türk Kağanlığı'nı yeniden canlandırmak için hazırlık yaptı. O zaman Tang İmparatorluğu'nun iç ve batı tarafında büyük karışıklıklar vardı. Tang ordusu Tibet isyancılarıyla savaşmaktaydı. Tang İmparatorluğu'nun Batı Göktürklerini hâkimiyetleri altına almaya gücü yeten komutanlarından Pei Xingjian 682 yılında öldü. Tuy-Ukuk bu fırsattan ustaca faydalandı, ilk baskını Chanyu bölgesindeki Tang Hanedanı'nın tayin ettiği valiyi bertaraf ederek yönetimi eline aldı. Daha sonra 683'te Şansi Bölgeleri'ni, 687 yılında Pekin'e yakın Guizhou'yu hâkimiyeti altına aldı. Tibet isyanını bastıran komutan Çinli komutanın ordusu Karakum'da parçalanarak Tang Devleti'nin şöhret budalası komutanı Cuan Baobi'nin ordusunu tamamen ortadan kaldırdı. Baobi, Chang'an'a ulaştı ve imparatorun emriyle idam edildi. İşte bu durumda Dokuz Oğuzlar ayaklandılar. Bu konu Tuy-Ukuk Yazıtı'nda şöyle yazılmaktadır:

"Etrafımızdaki düşmanımız yırtıcılardı. Biz ortadaki yem gibiydik. Bu durumdayken casuslarımız haber getirdi. Sözü şöyle: Dokuz Oğuzlar han seçtiler. Tabgaç'a (Çin'e) Künsengün'ü gönderdi. Kıtanlara Tonra Sem'i gönderdi. Sözleri şöyle: Azıcık Türk halkının baskın yapması ihtimal. Onların kağanı yiğit, danışmanı bilge. O ikisi bir araya gelirse Tabgaç'ı öldürür. Doğuda Kıtanları bitirir. Oğuzlar bizleri de kırar. Bu yüzden Tabgaçlar (Tang Çinlileri) sizler güneyden baskın yapın, ben kuzey taraftan saldırayım. Türkleri, kendi yerinde hakimiyet kuramaz hale getirelim. Böylece onları yok edelim (K. Sartkoja 2012, K. Sartkoja 2019, C. I. 8-11) demektedir.

İkinci kez Türk Kağanlığı yeniden kurulmuş, daha tam toparlanamadığı bir dönemde Dokuz Oğuz boylar birliği dört bir yana elçi gönderterek büyümeden savaşmaya karar vermişti. Ne yapmak lazımdı? Bu güç durumdan nasıl kurtulmak gerekiyordu? Bu oldukça müşkül ve ağır duruma cevap verilmeliydi.

O zaman Tuy-Ukuk:

"Gündüz sakin oturmadım. Gece uyumadım. Kağanıma şöyle istirham ettim: Tabgaç (Çin), Oğuz, Kıtan üçü birleşirse biz kendimizi koruyabilir miyiz? İnce olan şeyi toplamak kolay. İnce olan şeyi koparmak kolay. İnce olan şey kalınlaşsa bahadırlar ancak toplar. İnce olan kalınlaşırsa sadece bahadırlar koparabilir. Doğudaki Kıtan'a, güneydeki Çin'e, batıdaki Kurdan'a, kuzeydeki Oğuz'a iki üç bin asker gönderirsek durumumuz ne olur? dedim. Kağan: "Senin gönlün ne diyor? Kendin hallet," diyerek bu işi Tuy-Ukuk'un üzerine yükledi. Ondan sonra Tuy-Ukuk dört bir yana askerini dağıtmadan en başta kökü bir, örf âdeti bir olan Oğuzlara karşı güç kullanmayı uygun gördü. Oğuzlar at besleyen bir halktı. Kuzey tarafta yaşamaktaydılar. Nüfusları da çoktu. Türkler onlarla karşılaştırıldığında sayıca azdı. Bu yüzden zayıf olduğu için alegorik konuşmuş, kendi gücünü artırmak için Oğuzlara karşı askeri hazırlamayı uygun görmüştü. Oğuzları hakimiyet altına alırsa askeri olarak iyice güçlenecek, başkaları kendisine diş geçiremeyecek, diğerlerini de boyunduruk altına alacaktı.

Bu savaştan sonra gecikmeden Sayan Altay Dağları ile Minusin Ovası'ndaki Kırgızlara sefer yapmayı, daha sonra ise Türgeş, Kırgız, Basmıllarla birleşerek savaşmayı planladı. Altay tepesinden aşıp Bolçu'da On Ok Türgeşleri parçalama taktiğini planlaması onun büyük bir stratejist olduğunu gösteriyordu.

Başka bir tarihî belgeden örnek verelim. Chanyu Dufu'nun yardımcısı Zhang Zhiyun'un emrindeki Türk boylarına yaptığı baskıyla ilgili Bilge Kağan güneydeki Tang İmparatorluğu'na sefer yaparak sınırları talan etmek istemişti. O zaman Tuy-Ukuk: "Şimdi böyle yapamayız. Çünkü şu an tahta oturan Tang İmparatoru kahraman bir adam. Halkı uzun yıllar boyu bollukta yaşıyor. Birlik beraberlikleri çok güçlü. İç karışıklıkları yok. Biz ordumuzu yeniden

kurduk. Tang İmparatorluğu'na dokunamayız (B. Ejenhan, 2006: 189). İşte bütün bunlar Tuy-Ukuk'un askerî stratejisini ispat etmektedir.

IV. Tuy-Ukuk Usta Siyasetçi:

Tang İmparatoru başta olmak üzere başkent siyasetçileri Tuy-Ukuk'un büyük bir politikacı olduğunu o zaman kabul etmişlerdi. Onun hakkında Yeni Tang Tarihi'nin 215. cildinde şunlar yazılmaktadır: "Tunyugu (Tuy-Ukuk) tecrübeli, ihtiyarladıkça aklı iyice kemale ermiş, tam olarak Çinli meşhur siyasetçilere benzemektedir." (B. Ejenhan, 2006: 191).

Bilge Kağan Göktürk tahtına oturduktan sonra çok zaman geçirmeden Tang İmparatoru'na mektup yazıp Tang Devleti ile anlaşarak hısım olmak istediğini söyledi. Ona o zaman devlet erkanı cevap vermedi. Sonra imparator elçi göndererek Tanrı'ya kurban kesme adetini yapacak oldu. Türklerin arka taraftan baskın yapması ihtimali vardı. Bu yüzden onların ileri gelenlerini bu törene davet edelim diyerek selam göndermiş, mektup yazmış, elçi göndermişti. O sırada Bilge Kağan Tibetlilere, "Kıtanlara kızlarınızı veriniz. Bize gelince ses çıkarmayın, niçin böyle yapıyorsunuz demeyin" demişti. Elçi tıkanmış, doğru cevap verememişti. Daha sonra onun mektupla gönderdiği cevabı bulunmuştur. O zaman Tibetliler, "Kıtanlar Çin'in hakimiyetine girmiştir. Sizlerin böyle bir teklifiniz hiç yok. Bu yüzden kız vermekten çekindik" diye cevap göndermiş (Cefu Yuangui, TSFYUG, 980. cilt; B. Ejenhan, 2006: 189, 241).

Tang İmparatoru Türkleri hakimiyeti altına almak için 720 yılının ikinci ayının Jençen günü savaşı başlatma emri verdi. Onlar iki yıl hazırlanarak Tang hakimiyetindeki Türklerden, Çin'in resmî ordusundan ve Basmıl boyundan da asker alarak 300 bin kişilik bir orduyla Ötüken'e Türklere baskın yapmayı planlamışlardı. Bunu duyan Bilge Kağan çok sinirlenmiş, Tuy-Ukuk'a danışmıştı. Tuy-Ukuk "Basmıllar diğer iki halktan ayrı Beiting (Jimsar)'de yaşadığı için onlar bir araya gelemezler. Tang generalleri Wang Jun ile Zhang Jiazhen arasında ihtilaf var. O ikisi birbirine muhalefet ederek buraya gelemez. Basmıllar kolay lokma, menfaatçi bir halktır, bu yüzden onların ilk gelmesi ihtimaldir. Öyle olursa onları biz yenebiliriz" demiştir. Her şey Tuy-Ukuk'un dediği gibi oldu. Basmıllar ilk olarak geldiler. Çin ordusu gelmedi. Bilge Kağan önden gelen Basmıl ordusuna baskın yapacak oldu. Tuy-Ukuk: "Kendi yerlerinden uzaklaşarak gelen birliklerin kellesini uçurarak mızraklara geçirmiştir. Bu yüzden onların tek çareleri geldikleri yoldan izlerini takip ederek kaçmak olmuştur" demiştir (B. Ejenhan, 2006:190).

Türkler, Basmılların peşine düşerek Beiting (Jimsar)'e 100 kilometre kaldığında, askerlerinin bir kısmını diğer yoldan Beiting'e göndererek kaçanların önüne çıkarmış, düşmanı iki ateş arasında bırakmıştı. Türk ordusu dönerken Çin'in Liangzhou bölgesini talan etmişti. Oradaki Yuan Cheng'in komuta ettiği birlikler dağıtılmış, General Yuan Cheng tek başına kaçarak canını zor kurtarmıştı.

Bütün bu olaylar değerlendirildiğinde, Tuy-Ukuk'un Çin generallerinin kendi aralarındaki ilişkilerini, onların psikolojilerini, halkın siyasî durumunu oldukça yakından bilen ve çözen ileri görüşlü bir siyasetçi olduğu anlaşılacaktır. Bunun yanı sıra Tanrı Dağları'nın yamaçlarındaki Basmılların askerî hareketlerini, karakterini ve başka bir yerde savaş olduğunda onların psikolojik durumunu çok iyi çözümlemiş, analiz etmiştir. Bunun dışında kendi yurdunu savaş alanına çevirip tepeletmeyen, vatanın, milletin kadrini kıymetini muhafaza etmeyi amaç edinmiş siyasetçi olduğunu göstermişti.

Bilge Kağan başkentinin olduğu Ötüken'de şehir inşa ettirerek Buda ve Laozi'ya ithaf edilen ibadethane yapma düşüncesini söylemişti. O zaman Tuy-Ukuk: "Türk halkının nüfusu Tang İmparatorluğu'nun yüzde biri kadar bile değil. Ancak biz kendimiz gibi yaşadığımızda onlarla denk oluruz. Bunun sırrı başka hiçbir şeyde değil. Konar-göçer kültürümüzde gizlidir. Biz göçerliğe alışığız. Gücümüz arttığında düşmana baskın yapıyoruz, azaldığında geri çekiliyoruz. Bu durumda Tang'ın etkisi ne kadar çok olursa olsun bize dokunmuyor. Eğer biz şehir yapıp şehirde yaşayacak olursak, tek bir savaşta yenilerek onlara esir oluruz. Bunun dışında Buda ve Laozi'nin öğretileri insanları güçsüzlüğe ve çaresizliğe davet etmektedir. Bu durum bizim milletimizin cihangirlik hedeflerine zıttır" diyerek düşüncelerini söylemiştir. Bilge Kağan onun dediklerini kabul etmiştir.

Görüldüğü gibi bu sözü Tuy-Ukuk, şehir yapmaya karşı değil Buda dinine ve Laozi'nin öğretilerine karşı konar-göçer kültürün farklılığını göstermek için söylemiş, nüfusu oldukça kalabalık olan Çinlilerden nasıl korunmaları gerektiğini ortaya koymuştur. Budizm'e, Laozi öğretilerine baş eğilirse halkın azalacağını, zaman geçtikçe onların güçlü olduğunu kabul ederek asimile olacaklarını açıkça dile getirmiştir. Bütün dünyanın kabul ettiği uluslararası anlaşmaların, insan hürriyeti hakkında kanunun olmadığı bir zamanda böyle yapılamayacağını büyük bilge çok iyi düşünmüştü. Bu siyaset Tuy-Ukuk'un kendi dönemini aşan bir düşünür olduğunu göstermektedir. İleriki günlerdeki tehlikeyi önceden görerek hareket etmesi onun büyük bir siyasetçi olduğunu ispat etmektedir.

Tuy-Ukuk, yazıtının ikinci yüzünün 17. satırında "Türk Kağanlığı'nı, Türk milletini Ötüken'e ben Tuy-Ukuk yerleştirdim. Bu durumu öğrenen güneydeki, kuzeydeki, doğudaki halk toplanarak geldi" demektedir.

Günümüz Moğolistan topraklarında 685-686 yıllarında, Baz Kağan'ın komuta ettiği Dokuz Oğuzlar'ı Göktürkler hâkimiyet altına alıp kağanlık başkentini Karakum şehrindeki güney başkentten Ötüken'e taşımışlardı.

Böyle tarihî büyük bir göçün Tuy-Ukuk'un doğrudan müdahalesi ve önderliğiyle yapıldığı kaynaklarda açıkça zikredilmiştir. Göktürklerin siyasî ve kültürel başkentini Karakum'un (Alaşan) güneydoğusundaki Karakum şehrinden Ötüken'e taşımak büyük bir tartışma yaratmıştı. Bu olayın siyasi anlamını Kültegin (KT.IV.8), Bilge Kağan (BK. IV.6) şöyle dile getirmiştir: "O zaman kötü düşünceli insanlar şöyle bahane bildirdi. Çin'den uzaklaşırsan, durumun kötü olur. Yakınlaşırsan malın mülkün çok olur" diyerek şaşırtmıştır. Bilgisiz insanlar bu söze inanarak yaklaşarak yok oldular. Oraya gidersen Türk halkı sen ölürsün. Ötüken yerinde oturup, kervan gönderirsen o zaman hiçbir sıkıntın olmaz. Ötüken ormanında yaşarsan ebedî olarak yaşayacaksın. Türk halkı dur, sen açlığı da gördün. Aç olduğunda tokluğu düşünmezsin. Bir doysan acıkmam sanırsın" diyerek 1300 yıl önce Yolluk Tegin, ıstırap duyarak kazıdı. Bengü taşlara ebedî olarak miras bıraktı.

Uzağı ölçemeyen, göz göre göre aldanan, dünyaya düşkün, akılsız insanlar Çin'e yaklaşmışlardı. Onların hâkimiyetinde olup gününü gün ederek yaşamayı arzulayan insanlarla milletin kaderini, halkın amacını düşünen aydınlar arasındaki tartışmalar, bir iki cümleyle yazıtta kısaca yazılmıştır. Türk halkı bereketsizlikten dolayı birlik olamıyordu, bin ölüp bin dirilen Kutluk İlteriş, Tuy-Ukuk gibi milletini seven insanların aralıksız mücadelesiyle halkı bir araya getirerek devleti kurmuştu. Kutluk'un yeniden Göktürk Kağanlığı'nı kurmasını o zamanın zenginlerinin düzgün değerlendiremediğini yukarıdaki metinlerden anlamaktayız. Karakum şehri Çin'e sınırdı. Çin'in başkenti Chang'an'dan Karakum'a iki günde ulaşılmaktaydı ve Çinlilerin şehri basma tehlikesi vardı. Bunu çok iyi anlayan Tuy-Ukuk kendisi öncülük ederek başkenti taşımış, güneydeki Çin ile iyi bir ticaret ilişkisi kurarak dostça geçinmeyi amaçlamıştı. Böyle bir durumda Türk halkı hiçbir şeyden korkmadan çoğalır, gelişir, sıkıntısız yaşardı. Türk Kağanlığı da halkı da ebedi yaşar, başkalarına omuz verse gün geçirir niyetiyle bilgili abuč (abız) Boyla Baga Tarkan Tuy-Ukuk, ebedî halk ideolojisini ortaya koymuştu. Bu ideolojiyi bütün halka anlatmıştı. Aynen bir zamanlar sosyalist liderlerin yaptığı gibi homojen bir toplum inşa etmek istemişti. Ebedî millet düşüncesini halka kabul ettirmişti. Göktürklerin hâkimiyeti altındaki Tibet, Mançu, daha sonra Tatarlar (Moğollar) vb. bunu amaç edinmişlerdi.

O yüzyıllarda konar-göçerlerin içinden çıkıp, o devirde dört bin yıllık kültürü olan Çin'in esasını öğrenen, dünya çapında Tuy-Ukuk gibi bir bilge, o vakte kadar dünyaya gelmemişti. Böyle düşünürler yüz yılda bir kez doğar. En üzücü tarafı da onların çok olmamasıdır. Bu yüzden Türk dünyasının gerçek-

ten bilinen ilk düşünürü, bilgesi Tuy-Ukuk babamızın örnek alınacak işleri çoktur, nasihatleri sonraki nesiller için ışık olmaktadır. Bilgelerimiz Tuy-Ukuk ile de bitmedi. Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacip, Edip Ahmet Yüknekî gibi çok sayıda düşünürler büyük cereyanı devam ettirdiler. Bu duruma şükrediyoruz. Milletin düşüncesi, gerçek muradı gelecek nesillere de geçsin diyoruz.

KAYNAKÇA:

Biçurin, N. Y., Sobraniye Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena, T. 1. Moskova, Leningrad, 1950.
Cefu Yuangui, Ansiklopedi, Pekin, 1958.
Cen Zhongmian, Dopolnitelnıye Materialı Po İstorii Tan, Pekin, 1960.
Cen Zhongmian, Materialı Po İstorii Tyurkov, T. I-II . Şanhay, 1958.
Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad, 1969.
Ejenhan, B., J. Oşan, Kazahstan Tarihi Turalı Kıtay Derektermeleri, T.IV. Almatı, 2006.
Elöve, Ali Ulvi, Bir Yazı Meselesi Üzerine/TDAYB. 1958.
Karjavbay Sartkojaulı, Orhan Muraları, T.II. Almatı, 2012.
Karjavbay Sartkojaulı, Orhon Eskertkişterinin Tolık Atlası, T. I, II, III. Almatı, 2019.
Klyaştornıy, S. G., İstoriya Tsentralnoy Azii i Pamyatniki Runiçeskogo Pisma, Sankt Petersburg, 2003.
Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur geschichte der Ost-Turken (T'u-kue). Bd.I-II. Wiesbaden.1958.
Malov, S. E., Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti, Tekstı i İsledovaniye, Moskova, Leningrad, 1951.
Ouyang Xiu, Xin Tang Shu, Tan Hanedanı'nın Yeni Kronikleri, Pekin, 1958.
Radlov, V. V., Atlas Drevnostey Mongolii/Trudı Orhonskoy Ekspeditsii (STOE): Vıp: 1-4. Sankt Petersburg 1892-1899.
Sumyabaatar, B., Huvilay İh Haanı Çeyin Mongol-Solongosın Zarim Asuudal/Huvilay Setsen Haan Ba Mongolın Yuan Uls. UB, 2015, s.110-118.
Thomsen, V., Dechittrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'jenissei Notice preliminaire// Bulleten de l'Academie des sciences et des letress de Danemark. 1893.
Thomsen, V., Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri. Çözülmüş Orhon Yazıtları. Çev. Vedat Köken. Ankara. 1993.

Kısaltmalar:

KT: Kültegin Yazıtı
BK: Bilge Kağan Yazıtı
Ton.: Tuy-Ukuk Yazıtı
KÇ: Küli Çor Metni
DLT: Divanü Lügatit Türk
Yug: Edip Ahmet Yükneki
TSFYUG: Cefu Yuangui Ansiklopedisi
KB: Kutadgu Bilig
Suv: Altun Yaruk
ThB (Toyok. I,II)
ThS (Tomsen-Stein ThS-I-IV)
USp-14. Yüzyıl Uygur Hukuk Belgeleri

BİLGE TONYUKUK YAZITLARI'NIN YAZI ÇEVİRİMLERİ NASIL YAPILMALIDIR?

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ*

Özet

II. Türk Kağanlığı Dönemi, genel Türk tarihi içinde ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Bu dönem Türk boy ve topluluklarının yaklaşık 50 yıllık Çin esareti sonrasında Kutluk İlteriş'in liderliğinde yeniden derlenip toparlandığı ve "Türk bodun / Türk milleti" adıyla tarih sahnesine çıktığı dönemdir.

Türk milleti Çin'in esareti altındayken Çin'de doğan Bilge Tonyukuk, Çin'i çok iyi tanıyan; akıllı, eğitimli, birikimli ve deneyimli bir yönetici iken Kutluk İlteriş'in başlattığı bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine katılmış; başarılı olunduktan sonra da o zamanlar "şad" unvanı taşıyan Kutluk İlteriş'in "kağan" olarak seçilmesini (682) sağlamıştır.

Kutluk İlteriş Kağan Dönemi'nde ona danışmanlık, kumandanlık ve sözcülük yapan Bilge Tonyukuk, onun ölümünden sonra tahta geçen (692) Kapgan Kağan'a; Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra da Bilge Kağan'a (716) danışmanlık ve kumandanlık yapmıştır.

Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Türk Kağanlığı Dönemi'ne damgasını vuran ve adı bu dönemle aynileşen / özdeşleşen akıllı, bilgili, deneyimli, eğitimli, strateji uzmanı, komutan, devlet adamı, eğitimci, tarihçi, edip Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş iki yazıttan oluşmaktadır.

Türk Alfabesi'yle [yaygın kullanımıyla (Kök)türk Alfabesi'yle] yazılmış olan bu yazıtlar, toplam 62 satırdan oluşmaktadır. Giriş, gelişme ve sonuç bölümleri bulunan; son derece ustaca ve edebî üslupla yazılan yazıtlarda II. Türk Kağanlığı Dönemi'nde yaşananlar hakkında bilgi verilmekte; bu dönemde elde edilen başarılarda ve kazanımlarda Bilge Tonyukuk'un rolü vurgulanarak Türk boy ve topluluklarının özgür ve bağımsız bir şekilde, birlik bütünlük içinde yaşamaları öğütlenmektedir.

---

* Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi; TDK Yazıt Bilimi Kolu Başkanı; calyilmaz@gmail.com; calyilmaz@uludag.edu.tr

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın metinleri birçok kez, birçok kişi tarafından yayımlanmıştır. Ancak metinlerin çözümlenmeleri / okunmaları, yazı çevrimleri (translittération) ve Türkiye Türkçesine aktarılmaları ile ilgili hâlâ ciddi sorunlar bulunmaktadır. Bu bildiride Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yazı çevrimlerinin nasıl yapılması gerektiği ve metinlerin yayımlanmaları sırasında dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Bilge Tonyukuk, Bilge Tonyukuk Yazıtları, Yazı Çevirimi, Yayımlama

Yazı çevrimi (translittération) üzerine:

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yazı çevirilerinin nasıl yapılması gerektiği hakkında bilgi vermeden önce "yazı çevrimi (translittération / transliterasyon) ve "yazıya geçirme (transcription / transkripsiyon)" terimleri üzerinde kısaca bilgi vermek hem bu iki terimin birbirine karıştırılmaması hem de konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından yararlı olacaktır. Nitekim yazı çevrimi (translittération / transliterasyon) terimi yurt içinde ve yurt dışında pek çok bilim adamı tarafından "yazıya geçirme (transcription / transkripsiyon)" terimiyle karıştırılmakta ve bu terimler çoğu kez birbirlerinin yerlerine kullanılmaktadır.

"**Yazı çevrimi** (translittération / transliterasyon)", herhangi bir yazı diline (grafik dile) ait ögenin veya ögelerin bir başka yazıya / alfabeye aktarılmasını karşılayan terimin adıdır. Yani yazı çevriminde herhangi bir alfabeyle yazılan metnin başka bir alfabeye aktarılması söz konusudur.

"**Yazıya geçirme** (transcription / transkripsiyon)" ise sözlü dile ait ögelerin yazıya aktarılmasını karşılayan bir terimdir. Bilinen bir dilin lehçe ve ağızları incelenirken ya da sözlüklerde, dil bilgisiyle ilgili kitap ve yazılarda dil ögelerinin okunuşlarını yani söylenişlerini öğretmek veya göstermek gerektiğinde yazıya geçirme (transcription) terimi kullanılır.

Yazı çevriminin türleri:

Yazı çevriminin (translittérationun), **yorumsuz yazı çevrimi** (translittération lettre par lettre), **yorumlu yazı çevrimi** (translittération commentée), **uyarlanmış yorumlu yazı çevrimi** (translittération commentée adaptée) olmak üzere kendi içinde üç farklı şekli bulunmaktadır.

Efrasiyap GEMALMAZ **yorumsuz yazı çevrimi** ve **yorumlu yazı çevrimi** terimlerini şöyle açıklamaktadır:

> **Yorumsuz yazı çevrimi (translittération lettre par lettre):** Önce iki alfabe arasında bire bir harf ve noktalama denklikleri oluşturulur. Yazım kurallarında kaynak metnin yazım kurallarına uyulur. Kaynak metinde yazılmayan harfler varsa amaç metinde de bunlar yazılmaz. Kaynak metindeki yırtılma, kopma, aşınma sonucu oluşmuş eksiklikler amaç metinde bırakılan uygun boşluklar ve (...) parantez içerisindeki notlarla belirtilir. Oluşturulan amaç metin öyle olmalıdır ki çevrim kurallarını bilen bir kimse bu metni eksiksiz ve yanlışsız kaynak metne çevirebilmelidir. Bu tür yazı çevrimi daha çok yazım kurallarının araştırılmasında ve metin kopyalarının yazım bakımından karşılaştırılarak nüsha farklarının bulunmasında kullanılır. Bu yazı çevrimi türü edebiyat çalışmaları için uygun değildir.
> **Yorumlu yazı çevrimi (translittération commentée):** Yine iki alfabe arasında bire bir denklikler oluşturulur. Amaca göre yazım kurallarında dil çalışması yapılacaksa kaynak metne, edebiyat çalışması yapılacaksa kullanılmakta olan standart dile uyulur. Söz gelişi büyük / küçük harf ayrımı yapmayan Arap harfleriyle yazılmış kaynak metinlerin Latin harflerine yazı çevriminde, dil çalışmaları için büyük / küçük harf ayrımına gidilmez; edebiyat çalışmaları içinse bu konuda daha esnek davranılabilir. Kaynak metinde yazılmayan harfler varsa, dil çalışmaları için bunlar eserin dil özellikleri göz önünde bulundurularak amaç metinde [...] / (.....) içinde gösterilir; edebiyat çalışması yapılacaksa kullanılmakta olan standart dile uygun bir şekilde kaynak metinde varmış gibi amaç metinde yazılır. Kaynak metindeki eksiklikler, gerek dil gerek edebiyat çalışmaları için mümkün olduğunca [.....] veya (.....) içinde tamamlanmaya çalışılır (Gemalmaz, 2010: 84-85).

GEMALMAZ'ın da belirttiği gibi yorumsuz yazı çevriminde esas amaç, kaynak alfabe ile çevrim yapılan alfabe arasında bire bir denklik sağlamak ve kaynak metni olduğu gibi aktarmaktır. Yani araştırmacılar kaynak alfabeyle yazılmış metni aynen aktarmak / karşılamak ve onun bütün yazım kurallarına da uymak zorundadırlar. Yorumsuz yazı çevrimi yapılan metin, araştırmacıların gerektiğinde, bu metni, kaynak alfabeyle yazılmış metne / özgün metne birebir dönüştürebilmelerine de imkân sağlamak zorundadır. Bu sebeple de yorumsuz yazı çevriminde araştırmacılar kaynak alfabe ile yazılmış metne herhangi bir ekleme veya çıkarma yapamazlar; var olanı, görüneni olduğu gibi aktarırlar.

Yorumlu yazı çevriminde de öncelikle kaynak alfabeyle yazılmış metinde bulunan bütün karakterler ve noktalama *vd.* amaçlarla kullanılan işaretler olduğu gibi aktarılır. Metnin hedef kitle tarafından anlaşılabilmesini ve anlamlandırılabilmesini kolaylaştırmak amacıyla yazılmayan karakterler yazılır; kırılma, dökülme, parçalanma, yırtılma *vb*. sebeplerle kaynak metinde yer almayan anlamlı ve görevli dil ögeleri tamamlanır. Şöyle ki geçmişte ve günü-

müzde farklı milletler tarafından icat edilen ve kullanılan alfabelerin büyük bölümünde ünsüzler birincil; ünlüler ise ikincil durumdadırlar. Yani ünlüler metinler oluşturulduklarında anlamayı güçleştirmedikleri ve bir anlam bozukluğuna sebep olmadıkları durumlarda yazılmayabilmektedir.

Türk Alfabesi ([Kök]türk Alfabesi) ile yazılmış metinlerde bu bağlamda Bilge Tonyukuk Yazıtları'na ait metinlerde de ünlüler (belirli kurallara bağlı olarak) yazılmamaktadır. Bu metinlerin yorumlu yazı çevrimleri yapıldığında kaynak metinde yer almayan ve ünlüleri karşılayan karakterlerin yazılması zorunluluk oluşturmaktadır.

Bilindiği üzere Türk Alfabesi sağdan sola yazılan; ünsüz esaslı olan; bünyesinde kalın (art damak) ve ince (ön damak) ünsüzleri ayrı ayrı karşılayan karakterleri / harfleri barındıran bir alfabedir.

Uyarlanmış yorumlu yazı çevrimi (translittération commentée adaptée): (Belirli kurallar göz önünde bulundurularak) bir metnin kaynak alfabeden bir başka alfabeye yorumlu çevrimi yapılırken ortaya çıkan metnin (amaç metnin) dönemin yazım ve dil özellikleriyle denklik sağlamadığı dikkati çeker. Bu durumda çevrimi yapan kişi / araştırmacı metnin hedef kitle tarafından daha iyi anlaşılabilmesini ve anlamlandırılabilmesini de kolaylaştırmak amacıyla kaynak metnin yazıldığı dönemin yazım ve dil özelliklerini de göz önünde bulundurarak yeni bir aktarım yapma yoluna başvurur. "Mevcut bilginin amaca uygun bir şekilde kullanımı" olarak da ifade edebileceğimiz bu durum aynı döneme ait metinlerin alfabelerinin, yazım kurallarının, anlamlı ve görevli dil ögelerinin daha kolay öğrenilmesine ve öğretilmesine de katkı sağlar.

> Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın metinleri taşlara kazınırken yazıcının birçok yerde kaynak alfabenin standart kuralları dışına çıktığı; özellikle kalın ve ince ünsüzleri karşılayan karakterleri birbirlerinin yerine kullandığı; ünlülerin yazımında da keyfî davrandığı görülür. Bu durumun sebebini birkaç şekilde izah etmek mümkündür:
>
> Öncelikle akla gelen yazıcının bazı karakterleri taşa kazırken yaşadığı güçlüktür. Yani yazıcı, taşa kazınması / işlenmesi zor olan bir harfin yerine benzer fonetik özelliklere sahip olan ve taşa işlenmesi kolay olan bir harfi örneğin ş (𐰴, 𐰵) yerine s (𐰽)'yi tercih etmiş olabilir. Nitekim Bilge Tonyukuk Yazıtları'na ait metinlerde geçen ve bünyelerinde ş (𐰴, 𐰵) sesini barındıran sözcüklerin (birkaç istisna dışında) tamamında söz konusu harfler, ş, s, (𐰽, 𐰺) ile yazılmışlardır. Bu yazımın tamamen bir lehçe / ağız farklılığından kaynaklandığını söylemek hakikaten güçtür.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'na ait metinlerde yazıcının bir ünsüzün kalın (art ünlülü) şeklinin yerine ince (ön ünlülü) şeklini kullandığı (örneğin: kalın / art ünlülü ṇ (𐰃) yerine ince / ön ünlülü n (𐰀, 𐰀, 𐰀, 𐰀, 𐰀)'yi; ince / ön ülülü g (𐰉) yerine kalın / art ünlülü ġ (𐰊)'yi; kalın / art ünlülü ṣ (𐰊) yerine ince / ön ülülü s (𐰋)'yi; kalın / art ünlülü ẏ (𐰌) yerine ince / ön ülülü y (𐰍)'yi kullandığı) üstelik de bu tercihi aynı cümle ve aynı satır içinde rahatlıkla yapabildiği dikkati çekmektedir. Bunun sebebi birkaç şekilde açıklanabilir:

Benzer fonetik özelliklere sahip ünsüzleri karşılayan karakterlerin / harflerin o dönemde birbirlerinin yerlerine kullanılabilir olmaları,

Yazıcının metni / mesajı aktarmayı esas hedef olarak görmesi ve harflerin / karakterlerin yazılışlarına bu sebeple dikkat etmemesi;

Yazıcının alfabenin yazılış özeliklerini ve alfabeye ait kuralları yeterince bilmemesi,

Yazıcının metni taşa işlerken görevli ve anlamlı dil ögelerini (sözcükleri, sözcük gruplarını, ekleri…) karşılayan karakterleri belirlenmiş bir alana yerleştirebilme kaygısı…

Belirtilen bu ve benzeri durumlar "uyarlanmış yorumlu yazı çevrimi"ni âdeta zorunlu kılmaktadır. Mevcut veriler Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yazıcısının diğer kağanlık ve kumandanlık yazıtlarının (Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nın) yazıcıları kadar usta olmadığını, kaynak alfabenin yazım kurallarını bilmediğini veya bildiği hâlde (öncelikli olarak mesajın aktarımını / metnin taşlara yazılmasını amaçladığı için) bu kurallara riayet etmediğini (bir anlamda keyfî davrandığını) göstermektedir. Yazıcının aynı sözcüğü aynı satırda yazarken bile farklı şekilde yazmış olması da bunu kanıtlamaktadır. Bu durumu izah etmek için bazı örnekleri dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:

Geçtiği Yer	Yazılış şekli	Geçtiği Yer	Yazılış şekli
BT 5 / I-B 5	𐰋𐰃 ṣ(a)ḍ	BT 31 / I-K 7 BT 41 / II-B 6	𐰋𐰊
BT 6 / I-B 6	𐰋𐰀𐰀𐰋 s(a)ḳ(ı)nt̂(ı)m	BT 5 / I-B 5 BT 22 / I-D 5 BT 24 / I-D 7	𐰋𐰀𐰀𐰊 ṣ(a)ḳ(ı)nt̂(ı)m
BT 11 / I-G 4	𐰀𐰍 y(e)n	BT 11 / I-G 4	𐰃𐰌 ẏ(a)ṇ
BT 12 / I-G 5	𐰃𐰋	BT 9 / I-G 2	𐰃𐰊

	s(a)ḅ		ṣ(a)ḅ
BT 11 / I-G 4 BT 17 / I-G 10	 yıŗ(ı)	BT 14 / I-G 7	 ẏıŗı
BT 13 / I-G 6	 ṭ(a)ṣ	BT 4 / I-B 4	 ṭ(a)ṣ
BT 13 / I-G 6	 ḅoḷṣ(a)ŗ	BT 14 / I-G 7	 ḅoḷṣ(a)ŗ
BT 15 / I-G 8	 yış	BT 20 / I-D 3 BT 28 / I-K 4 BT 31 / I-K 7 BT 32 / I-K 8 BT 33 / I-K 9 BT 35 / I-K 11 BT 37 / II-B 2	 ẏış
BT 18 / I-D 1 BT 21 / I-D 4	 yoḳ yo̰ḳ	BT 3 / I-B 3 BT 11 / I-G 4 BT 47 / II-G 3 BT 55 / II-D 5 BT 60 / II-K 2	 ẏoḳ
BT 22 / I-D 5	 oḷ(u)ŗs(ı)ḳ	BT 12 / I-G 5	 oḷ(u)ŗṣ(ı)ḳ

BT 29 / I-K 5	𐰾𐰉 (a)nt̂(e)g	BT 9 / I-G 2 BT 36 / II-B 1	𐰭𐰉 (a)nt̂(a)g̈
BT 29 / I-K 5	𐰖𐰃𐰚 yoŋ-	BT 24 / I-D 7 BT 25 / I-K 1 BT 29 / I-K 5	𐰖𐰃𐰛 ẏoŋ-
BT 38 / II-B 3	𐰋𐰚 suḅ	BT 27 / I-K 3	𐰋𐰚 ṣuḅ
BT 54 / II-D 4	𐰴𐰞𐰣𐰇𐰭𐰃𐰍 ḳ(a)zġ(a)ŋm(a)ṣ(a)r	BT 55 / II-D 5 BT 59 / II-K 1	𐰭𐰞𐰣𐰇𐰭𐰃𐰍 ḳ(a)zġ(a)ŋm(a)ṣ(a)ɪ̣

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın hem yorumlu yazı çevrimleriyle uyarlanmış yorumlu yazı çevrimleri arasındaki farkı göstermek hem de çalışmada uygulanan yöntemin de daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla yazıtın 13. satırının (I. yazıtın güney yüzünün 6. satırının) özgün metninin epigrafik belgelemesini, yorumsuz yazı çevrimini, düzenlenmiş özgün metnini, yorumlu yazı çevrimini, uyarlanmış yorumlu yazı çevrimini ve Türkiye Türkçesine aktarımını karşılaştırmalı olarak dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:

Özgün Metnin Epigrafik Belgelemesi:

𐰸𐰖𐰔𐰺𐰋𐰃𐰛 : 𐰭𐰸𐰀𐰆𐰇𐰣𐰆𐰉>𐰉 : 𐰋𐰀𐰉 : 𐰸𐰺𐰭𐰃 : 𐰭𐰀𐰸𐰺𐰃𐰍
: 𐰺𐰋𐰃𐰛 : 𐰭𐰺> : 𐰸𐰖𐰆𐰭𐰃 : 𐰆𐰖𐰔𐰺𐰆𐰉𐰗 : 𐰇𐰔𐰃𐰆 : 𐰭𐰺𐰃𐰍𐰺𐰸𐰇𐰸𐰃𐰺>𐰭
𐰺𐰉𐰗 : 𐰇𐰔𐰃𐰸 : 𐰶𐰺>𐰇𐰸𐰃𐰺>𐰀 : 𐰭𐰸𐰇𐰛𐰋𐰺𐰋

Yorumsuz Yazı Çevirimi:

ḳĵtçıbz : öz çi : ṭşṇ : ṭuṭmstgbiz : ẏuẏḳarkli : toplġlıuçzrms : yn̂çgerklg : üzgli : uçz : ẏuẏḳa : ḳlṇ ḅolsṛ : ṭoplġuluḳ : lp rms : yn̂çge

Düzenlenmiş Özgün Metin:

: 𐰸𐰖𐰔𐰃 𐰺𐰋𐰃𐰛 : 𐰭𐰸𐰇 𐰆𐰭 𐰇𐰔𐰆𐰉>𐰉 : 𐰋𐰀𐰉 : 𐰸𐰇 𐰭𐰸 : 𐰭𐰇 𐰸𐰺𐰭𐰃
: 𐰺𐰋𐰃𐰛 : 𐰭𐰺> : 𐰸𐰖𐰆𐰭𐰃 : 𐰆𐰖𐰔𐰃 𐰺𐰉𐰗 : 𐰇𐰔𐰃 𐰭𐰺> 𐰸𐰺𐰃𐰍𐰺𐰸𐰇𐰸𐰃𐰺>𐰭
𐰺𐰉𐰗 : 𐰇𐰔𐰃 𐰶𐰺 : 𐰺𐰋𐰃𐰍𐰺𐰸𐰇𐰸𐰃𐰺>𐰉 : 𐰭𐰸𐰇𐰛𐰋 𐰋𐰺𐰋

Yorumlu Yazı Çevirimi:

ḳ(a)l̑t(a)çı b(i)z : öz (i)çi : ṭ(a)ṣ(ı)ṇ : ṭuṭm(i)s t(e)g biz : ẏuẏḳa (e)rkli : top(u)ḷġ(a)ḷı uç(u)z (e)rm(i)s : y(i)n̑çge (e)rkl(i)g : üzg(e)li : uç(u)z : ẏuẏḳa : ḳ(a)ḷ(ı)ṇ ḅoḷs(a)ṛ : ṭop(u)ḷġuḷuḵ : (a)ḷp (e)rm(i)s : y(i)n̑çge

Uyarlanmış Yorumlu Yazı Çevirimi:

ḳ(a)l̑t(a)çı b(i)z : öz (i)çi : ṭ(a)ş(ı)ṇ : ṭuṭm(ı)ş t(e)g biz : ẏuẏḳa (e)rkli : ṭop(u)ḷġ(a)ḷı uç(u)z (e)rm(i)ş : y(i)n̑çge (e)rkl(i)g : üzg(e)li : uç(u)z : ẏuẏḳa : ḳ(a)ḷ(ı)ṇ ḅoḷṣ(a)ṛ : ṭop(u)ḷġuḷuḵ : (a)ḷp (e)rm(i)ş : y(i)n̑çge

Metnin Türkiye Türkçesine Aktarımı:

[işte o zaman biz çok zor durumda] kalacağız. [Nitekim şu an] kendi içi, dışını tutmuş gibiyiz (kendi başımıza kalmış gibiyiz). [Herhangi bir şey] yufka iken onu delmek kolay imiş; [herhangi bir şey] ince iken onu koparmak [da kolay imiş.] Yufka [olan bir şey eğer] kalınlaşırsa [onu] delmek zor imiş. İnce [olan bir şey de eğer] (BT 13 / I-G).

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere aynı sayfada sırasıyla özgün metninin epigrafik belgelemesi, yorumsuz yazı çevrimi, düzenlenmiş özgün metnin, düzenlenmiş özgün metnin yorumlu yazı çevrimi, özgün metnin uyarlanmış yorumlu yazı çevrimi ve metnin Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir. Bu yöntem eski Türk yazıtlarıyla ilgili olarak yapılan bir yayında ilk kez uygulanmıştır.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın 13. satırda yer alan metnin yorumlu yazı çevrimi ile uyarlanmış yorumlu yazı çevrimi arasındaki farkı bir tabloda göstermek gerekirse:

Sonuç ve öneriler:

Bilge Tonyukuk Yazıtları Türk dilinin, Türk edebiyatının ve Türk tarihinin bilinen en eski yazılı kaynakları içinde yer almaktadır. Türk Alfabesi'yle yazılmış olan Bilge Tonyukuk Yazıtları hakkında bugüne kadar pek çok yayın yapılmış; bu yayınlarda yazıtlara ait metinlerin yazı çevrimleriyle ilgili olarak genellikle birbirine benzer yöntemlere başvurulmuştur. Mevcut yayınların çok azının bilimsel - akademik ölçütlere uygun olduğunu; büyük bölümünün ise birbirini çağrıştırdığını ve popüler anlayışla hazırlandıklarını belirtmek gerekir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın (bu bağlamda da diğer eski Türk yazıtlarının) metinleri yayımlanırken bilimsel - akademik ölçütler göz önünde bulundurulmalı; metinler her şeyden önce yazıtların epigrafik belgelemeleri dikkate alınarak farklı şekillerde hazırlanmalı ve yayımlanmalıdır.

Başta Türkçe olmak üzere çok dilli yayımlanacak eserlerde ilgili yazıtın genel ve ayrıntılı görüntülerine, özgün metninin epigrafik belgelemesine, yorumsuz yazı çevrimine, düzenlenmiş özgün metine, düzenlenmiş özgün metnin yorumlu yazı çevrimine, özgün metnin uyarlanmış yorumlu yazı çevrimine ve metnin Türkiye Türkçesine aktarımına yer verilmeli; çalışmaya mutlaka sözlük ve gramatikal dizin eklenmelidir.

Eski Türk yazıtlarının her biri kendine özgü kaligrafik ve paleografik özellikler taşımakta; hem yazıcılarının hem de dönemlerinin sanat ve estetik anlayışlarını yansıtmaktadırlar. Eski Türk yazıtları (bu bağlamda da Bilge Tonyukuk Yazıtları) yayımlanırken yazıtların söz konusu özellikleri göz önünde bulundurularak fontlar hazırlanmalı; yayımlanan eserlerde özgün metinler bu fontlarla yazılmalıdır.[1]

Kaynakça:

ALYAP, L. (2012). (Kök) Türk Tipografisinin Yazılı Eserlerde Font Olarak Kullanımında Görsel Sanatlar Destekli Bilişim Teknolojisinden Yararlanma ve Karabalgasun I Yazıtı Üzerine Font (Alyılmaz.TTF) Denemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür ve Eğitim Dergisi, http://www.tekedergisi.com*, 1/3, 1-15.

ALYAP, L. (2013). Bilimsel Eserlerde Yer Alan Bazı (Kök)Türk Tipografi Modellerinin Tasarım Özellikleri ve Kemçik-Çırgak (E-41) Yazıtı Üzerine Font Denemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür ve Eğitim Dergisi, http://www.tekedergisi.com*, 2/3, 1-28.

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtları'nın Bugünkü Durumu*. Ankara.

ALYILMAZ, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara.

GEMALMAZ, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı*. Ankara. *yay. haz*. C. ALYILMAZ ve O. MERT.

MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları'ndan Tes - Tariat - Şine Us*. Ankara.

MERT, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum.

[1] Tarafımızdan yayımlanan eski Türk yazıtlarıyla ilgili bazı eserlerde yer alan yazıtların fontları Uluslararası TEKE Dergisi'nin ve TEKE Akademi'nin Sanat Danışmanı Görsel Sanatlar Uzmanı Levent ALYAP tarafından hazırlanmıştır. Tarafımızdan hazırlanan ve pek yakında TDK tarafından yayımlanacak olan Bilge Tonyukuk Yazıtları'yla ilgili de ALYAP özel bir font hazırlamıştır. ALYAP'ın konuyla ilgili diğer çalışmaları ve uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için *bk*. Alyap, 2013; Alyap, 2015; Alyılmaz, 2015.

TONYUKUK YAZITININ DİLİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Ali AKAR*

Özet

II. Köktürk Kağanlığının (682-744) kuruluşunda ve kurumlaşmasında siyasi ve askerî bakımdan önemli görevler yapan Vezir Bilge Tonyukuk, kendi adına diktirdiği yazıtta o dönemdeki askerî seferler ve devlet yönetimiyle ilgili önemli bilgiler verir. Siyasi ve askerî bir nutuk olan bu yazıtın dil özellikleri de dikkat çekicidir. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarından önce yazılan bu Yazıt, bu yönüyle de Türkçenin ilk yazılı metni olarak kabul edilmektedir.

Metnin dil özellikleri incelendiğinde o dönemdeki Türk dilinin fonetik, morfolojik ve söz varlığı biçimde temsil etme bakımından dikkat çekicidir. Metnin yazı sistemi, dönemin birçok alfabesinde olmayan sesçil (alfabe) olduğu ortaya çıkar. Bu alfabede her fonem için ayrı bir işaret gösterilmiştir.

Tonyukuk Yazıtı aynı zamanda Türk dilinin yapım ve çekim eklerinin toplu olarak görüldüğü bütünlüklü ilk metin sayılabilir. Bu gün kullandığımız birçok çekim eki (hâl ve zaman ekleri) ve yapım eki (*yerçi, bilig, sözleş-, korkma, yorıt-*…) Tonyukuk Yazıtında işlevsel olarak kullanılmıştır. Bu yazıtta söz varlığı da dikkat çeker. Türk dilinin 8. Yüzyıl başlarında birçok kavram, nesne, olay ve olguyu ifade etme tarzına ve sınırlarını gösterir. (*ben/men, siz, til, boğaz, ağaç, bulıt, yüri-, kör-, işit-, udı-, öl-*…). Bunların yanında metinde kelime-üstü birimler olarak bilinen deyim, atasözü gibi kalıp sözler de bulunur. Bunlar, bir dilin işlenmişliğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Tonyukuk Yazıtı'nda geçen, *tün yeme udısıkım kelmedi, [kün yeme] olursıkım kelmedi* "Gündüz oturasım, gece uyuyasım kelmedi" (T 22) deyiminde sözlü kültür çağından kalma konuşma üslubunun özellikleri görülür. *toruk bukalı semiz bukalı ırakta bilser semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş* "Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta (iken) hangisinin semiz boğa hangisinin zayıf boğa olduğu bilinmezmiş" (T I-5-6). Bu atasözünde de Tonyukuk, Türk milletinin binlerce yıl hayvanları gözlemleyen, onların davranışlarından hayata uyarlanabilecek davranış modellerini dil aracılılığıyla ile ifade etmiştir.

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. aliakar2023@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk Yazıtı, Dil Özellikleri, Alfabe

GİRİŞ

Tonyukuk Yazıtı, 1300 yıl önce Moğolistan'ın Koşo Çaydam bölgesindeki Nalayh kasabası yakınlarında dikilmiş, Türk dilinin ve edebiyatının ilk yazılı belgelerinden biridir. Bu yazıtın dil ve kültür değeri, Köktürkçenin, dolasıyla Köktürkçeden türeyen bütün Türk lehçe ve şivelerinin ilk belgelerinden biri olmasıdır. Bu bildiride söz konusu yazıtın dil ve kültür özellikleri incelenecektir.

Yazıtın dil yapısına geçmeden önce onun yazıcısı olan Tonyukuk'un bir devlet ve kültür adamı olarak kimliği ve kişiliği üzerinde kısaca duralım.

Tonyukuk, yaklaşık olarak 645'lerde bugünkü Kuzey Çin'de bulunan Ordos bölgesinde doğmuştur. Çinliler, 630'lu yıllarda kuzeyden mülteci olarak getirilen Türk boy ve oymaklarını kontrol altında tutmak için buraya yerleştirilmiştir. Tonyukuk da işte o zamanda burada doğmuştur. Burada Çin kültürü ve geleneklerini öğrenerek yetişen Tonyukuk, bu kabilelerin kontrol altında tutulması için kurulan Çin askerî garnizonunda görev yapmıştır. Daha sonra 682'de Kutluğ'un Köktürkleri bir araya toplamak için Çin'e karşı isyanı sonucunda onun yanında yer almış ve II. Köktürk Devletinin kuruluşunda, sosyal, politik ve askerî olarak yapılanmasında birinci derecede rol oynamıştır. Bu dönemde askerî danışman ve "baga tarkan" olarak görev yapmıştır. Daha sonra Kutluk'un 692'de ölümünden sonra kardeşi Kapgan Kağan döneminde de devletin önde gelen stratejistlerinden biri olmuştur. Kapgan Kağan'ın 716'da ölmesinden sonra yerine oğlu Bögü Kağan geçmiştir. Bu sırada Tonyukuk, Köktürk sarayında görevli bir askerî danışman olarak görevliydi. Bögü Kağan'ın birkaç aylık iktidarına Kutluk'un küçük oğlu Köl Tigin bir saray darbesiyle son verince Tonyukuk da saraydan uzaklaştırılmış ve kendi kabilesinin bulunduğu yer olan Koşo Çaydam bölgesine giderek orada kendi adına bir yazıt diktirmiş ve bu yazıta II. Köktürk Devleti dönemindeki kendi "hatıra"larını yazmıştır. Bundan birkaç yıl sonra da Bilge Kağan tarafından yeniden danışmanlık görevine davet edilen Tonyukuk, Köktürk başkentine giderek ömrünün sonuna kadar orada yaşamıştır. Çin belgelerinde Tonyukuk ile ilgili en son bilgiler 725 tarihini gösterir. Bu tarihten sonra Tonyukuk'un hayatı hakkında bilgi sahibi değiliz. Bu yüzden onun ölüm tarihini 725 yahut ondan birkaç yıl sonra olarak tahmin ediyoruz.

Tonyukuk, kendi adına diktirdiği Koşo Çaydam'da bulunan iki taştan oluşan yazıtında, II. Köktürk Devleti döneminde yapılan savaşlardaki rolünü ve bu savaşlarda başından geçen olayları anlatmıştır. Bu yönüyle söz konusu

yazıtlar, Türk dilinin ilk askerî hatıratları hüviyetini taşımaktadır. Tonyukuk Yazıtı, iki taştan ve 62 satırdan oluşmaktadır. Tonyukuk, bu satırlarda, Kutluk Devleti'nin kuruluşu, Oğuz seferi, Kırgız seferi, Çin seferleri, Soğd ve Demirkapı seferlerini anlatmış, ikinci bölümde ise kendi tecrübeleri ışığında birtakım öğütler vermiştir.

Tonyukuk Yazıtı, diğer kağanlık yazıtlarına göre daha "sivil" bir metindir. Çünkü kağanlık yazıtlarında olaylar "resmî" bir hüviyetle anlatılmaktadır. Tonyukuk ise kendi yaşadığı dönemdeki olayları ve bunlardan çıkarılacak dersleri "bireysel ve öznel" bir bakış açısıyla anlatmıştır. Bu yönüyle söz konusu metin "edebî" bir seviye kazanmıştır. Tonyukuk, bu yazıtta, bozkırın bilgisi ile Çin'in bilgeliğini birleştirerek muazzam bir metin ortaya çıkarmıştır. Yazıt, bu yönüyle, bozkırda edinilmiş tecrübeyi, Çin'de kazanılmış bilgi ve deneyimlerle birleştiren bir devlet adamının, bir komutanın ifadeleri olarak anlaşılmalıdır. Kaldı ki Tonyukuk'u Çinli elçiler ve tarih yazıcıları da "bilge" olarak nitelemiş ve onların meşhur Çinli savaş sanatı yazarı Sun Tzu'ya benzetmişlerdir. Bu yönüyle Tonyukuk, kendi adının önünde bulunan "bilge"lik sıfatını tam anlamıyla hak etmiştir. Onu kimliğinin ve kişiliğinin bir parçası olarak kabul etmek gerekir.

TONYUKUK YAZITININ DİLİ

Eski Türkçe metinler içinde Tonyukuk Yazıtı'nın özel bir yeri vardır. Yukarıda söz ettiğimiz gibi bu yazıt "sivil" ve "öznel" ifadelerle yazılmış bir metindir. Bu yönüyle, metinde Eski Türkçenin dil özelliklerini, özellikle de dil kültürünü tespit etmek daha kolaydır. Zira bu metin bize bu yönüyle veriler sağlamaktadır.

Tonyukuk Yazıtı, Türk sözlü dil geleneğini tespit etmede ilk halka görevini görmektedir. Yazılı dönemin öncesinde binlerce yıl boyunca Türk toplulukları sözlü dille anlaşmışlar, bu dille duygu ve düşünce ifade etmişler; iletişimlerini sağlamışlardır. Türkler arasında yazılı kültürün yaygınlaşmasından sonra da bu dilin özelliklerini bütün metinlerimizde yoğun olarak tespit etmek mümkündür.

Türk sözlü dilinin ilk özelliklerini yansıtan bu yazıttaki Türkçe nasıl bir Türkçeydi? Bunu hangi yolla ve yöntemle tespit edebiliriz?

Bu soruların cevabı için yazıta yakından bakmak gerekiyor…

1. Türkçenin Tarihî Dilbilgisi Bakımından Tonyukuk Yazıtı

Tonyukuk Yazıtı Türk dilinin tarihî dilbilgisi özelliklerini büyük ölçüde yansıtmaktadır.

Yazıttan, bu dönemde Türk dilinin fonetik sisteminin (ünlüler ve ünsüzler) oturmuş olduğu tespit edilebilmektedir. Yazıtta 38 harften oluşan Köktürk yazısı kullanılmıştır. Bu alfabede Türkçenin temel sekiz ünlüsü ve 30 civarında ünsüzünün varlığı saptanmaktadır.

Tonyukuk Yazıtı (T), Köl Tigin (KT) ve Bilge Kağan (BK) Yazıtlarıyla hemen hemen aynı dil özelliklerini taşır. Birkaç sözcükte görülen farklılıklar, boylara mahsus ağız özellikleri, yazıcıların yazım tercihleri ya da yazım hataları olabilir. Bunlardan ilk göze çarpan *ben* zamiridir. Bu zamir KT ve BK'de *men* olarak kullanılırken (KT G/11, D/27; BK K/9, D/34…) Tonyukuk Yazıtı'nda *ben* şekli kullanılmıştır ([1] [10] [21]). Fakat bu zamirin şahıs eki olarak kullanılması durumda *men* şeklinin tercih edildiği görülür:

> *öŋre: kıtaynıg: ölürteçi: tèr: men* "Doğuda Kıtayları öldüreceğim diyor" [10]

KT ve BK Yazıtlarında zarf-fiil eki olarak {*-IpAn*} ve {*-Ip*} kullanılırken (*olurup/olurupan, tutupan, yorıpan*), Tonyukuk Yazıtı'nda yalnızca {*-Ip*} kullanılır.

KT Yazıtı'ndaki *uda bas-: (kırkız bodunug uda basdımız* "Kırgız(ları) uykuda bastık" (KT D/35) ifadesi Tonyukuk'ta *uka bas-* (*kırkızıg uka basdımız* (27) "Kırgız(ları) uykuda bastık" şeklinde geçer.

Türk dilinin 8. yüzyıldaki fonetik özellikleri de Tonyukuk Yazıtı'nda görülmektedir. Buna göre Tonyukuk Yazıtı'nda şu fonetik özellikler vardır. Söz başındaki /k/, /t/ söz içindeki /d/ ve /b/ sesleri korunmuştur:

> *kümüş* "gümüş" [48]; *tagka* "dağa" [47], *adrıltı* "ayrıldı" [2], *çabış* "çavuş" [7], *bardımız* "ulaştık"…

Yazıtta yapı bilgisi bakımından da 8. yüzyıl Türkçesi ile ilgili önemli ipuçları edinmek mümkün görünmektedir. İsim çekimi, ayrılma ve yönelme hâli dışında tamamen oturmuş durumdadır. Bu iki hâl diğer yazıtlarda olduğu gibi +DA ekiyle karşılanır: *yèrinte* "ülkesinde" [3], *kanta* "kağandan" [33].

Günümüz Türk lehçe ve ağızlarında kullanılan birçok yapım ekinin ilk örneklerine Tonyukuk Yazıtı'nda rastlarız.

> {+sIz+} *kalısız* "tümüyle" [30], {+ntI} *èkinti* "ikinci" [39], {+lIk+} *yarlıkaduk* "buyurduğu" [40], {+n+} *bodunın* "halkını" [42], {+lIG+}, *kaganlıg* "kağanlı" [56], {+(u)n} *bodun* "halk" [1], {+çI+} *yagıçısı* "düşmanla savaşanı" [50], *yèrçi* "kılavuz" [23], {+kInyA} *azkınya* "azıcık" [9], {+Ak+} *kölekin* "gölcüğü ile" [15],

{+AgUn+} *üçegün* "üçü birlikte" [21], {-(I)G+} *bilig* "bilgi" [6], {-sIk+} *udısıkım* "uyuyasım" [12], *olursıkım* "oturasım" [12], {-gIlIk+} *topulguluk* "delmek" [13], {-GA+} *bilge* "bilge" [7], {-gIçI} *ayguçısı* "sözcüsü" [10], {-r-} *kelürti* "getirdi" [36], {+(I)k-} *taşıktı* "çıktı" [33], {+lA-} *sületdim* "asker sevk ettirdim" [43].

Tonyukuk Yazıtı'nda Türk dilinin isim çekim eklerinin de erken dönemde oluşmaya başladığını tespit ediyoruz.

{*-lAr*} çokluk eki Tonyukuk Yazıtı'nda bir örnekte görülür.
begler "beyler" II/B-36

İyelik eklerinin hemen hemen bütün şahıslar için çekimine rastlanır:

{+m} *kaganımın* "kağanımla" [53], {+ñ} *köñlüñçe* "gönlünce, dilediğin gibi" [32], {+(s)I} *ülügi* "bölüğü" [4], {+mIz} *yagımız* "düşmanlarımız" [8], {+lArI} *begleri* "onların beyleri" [42]

Yazıtta hâl eklerinin de oluştuğunu görüyoruz.

{+(n)Iñ} *bizinte* "bizden" [40], {+(X)g} *oguzug* "Oğuzları" [7], {+(I)n} *kanın* "hanını" [2], {+nI} *bizni* "bizi" [20], {+GA} *tabgaçka* "Çin'e" [1], {+A} *üze* "üzerine" [9], {+DA} *ırakda* "uzakta" [5], *kanta* "kağandan" [33], {+(I)n} *yolsızın* "yolsuz olarak" [35], {+çA} *köönlüñçe* "gönlünce, dilediğin gibi" [32] {+gArU} / {+rA} *kagangaru* "kağana doğru" [33]

Tonyukuk Yazıtı'nda Türk dilinin ilk yazılı zaman çekimlerini görürüz. Bu ekler, zaman içinde küçük ses ve görev değişimlerine uğrasa da günümüz Türk lehçe ve ağızlarında büyük ölçüde aynı şekilde kullanılmaktadır.

{-DI} *kılıntım* "doğdum" [1] {-mIş}, *taşıkmış* "sefere çıkmış" [30] I/K-6{-Ir/Ur} *kelür* "gelir" [32] I/K-8, {-mAz} *kelmez erser* "gelmezse" [32] I/K-8. Geniş zaman ekleri aşağıdaki örneklerde şimdiki zaman görevinde kullanılmıştır: *kara kumug olurur ėrtimiz* "Kara Kum'da yaşıyorduk" [7]

{-DaçI} *ölürteçi* "öldürecektir" [10], {-AyIn} *yoglatayın* "cenaze törenini yaptırayım" [31], {-AlIm} *yanalım* "dönelim" [37], {-sAr} *kazganmasar* "kazanmasa" [54], {-ø} *basıtma* "baskına uğratma" [34], {-gıl} *urgıl* "vur, yerleştir!" [34] I/K-10, *aygıl* "söyle!" [5] I/B-5, {-zUn/zu} *yarlıkazu* "esirgesin" [53], {-(u)ñ} *oluruñ* "oturun" [34]

Türk dilinin söz diziminde önemli bir yer tutan sıfat-fiiller ve zarf-fiiller Tonyukuk Yazıtı'nda çokça kullanılmıştır. Bu yapılar, hem cümleye esneklik kazandırmış, hem de analitik düşünceleri ifade etmede dile semantik imkân kazandırmıştır.

{-mIş} *tegmiş idi yok* "hiç değmişliği yok", {-dUk}: *bėrdük üçün* "verdiği için" [6], {-gmA}: *aytıgma* "denilen" [44] II, {-DaçI}: *kelteçimiz* "gelecek olan askerimiz" [14], {-I/-U}: *udı* "kovalayarak" [41] II/B-6, {-(X)p}: *ėşidip* "işitip, duyup" [33] {-Xn}: *tėyin* "diye" [34], {-A}: *aşa* "aşarak" [37], {-klI}: *ėrkli* "iken" [8], {-GalI}: *topulgalı* "delinmesi" [13], {-mAtI}: *udımatı* "uyumadan" [51], {-ÇA}: *yugurça* "yoğururcasına" [26]

2. Söz Varlığı Bakımından Tonyukuk Yazıtı

Tonyukuk Yazıtı, Türk dilinin söz varlığını yazılı olarak gösteren ilk metindir. Metinde önemli sayıda soyut söz, eş anlamlı sözler, çok anlamı sözler, birleşik fiiller, kalıp sözler, savaş ve diplomasi alanına ait terim ve kavramlar bulunmaktadır.

Yazıtta, *alkın-* "mahvolmak, ölmek" [3], *teñri* [2], *ötünmek* "arz etmek" [12], *yükünmek* "boyun eğmek, itaat etmek" [28]… gibi çok sayıda soyut söz vardır. Bunlar, Türk dilinin 8. yüzyılda belli bir kavram zenginliğine ve ifade imkânına kavuşmuş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Metinde, *küçlüg* [20] // *alp* [38] "güçlü, yiğit" gibi eş yahut yakın anlamlı sözcükler de vardır.

Dilin gelişmişliği için önemli göstergelerden biri olan çok anlamlı sözler de Tonyukuk Yazıtı'nda tespit edilebilmektedir. Bu sözler, Türk dilinin o çağda, soyutlama, iğretileme yapmış olduğunu gösterir. Örneğin, *kör-* fiili hem bakmak, hem de bağımlı olmak anlamlarında kullanılmıştır.

kör- "bakmak; bağlı olmak" [32]

Dildeki söz varlığının önemli işaretlerinden biri de birleşik fiillerdir. Bu sözler, dilin "hareket" imkânlarını gösteren sözlerdir. Esasen bir fiil dili olan Türk dilinde bu anlamda çok sayıda birleşik fiil yer alır. Tonyukuk Yazıtı'nda da bunların bir bölümü görülür. Bunlar, hareketin zamanını, tarzını, şartını gösterirler.

yėlü ber- "hızla gitmek", [27], *ėşidü bėr-* "işitivermek" [15], *uka bas-* "uykuda baskına uğratmak" [27], *olurur er-* "ikamet etmek" [7]

Dildeki sözcük üstü yapılar olan kalıp sözler, hem söz dizimi hem de semantik yönden dilin gelişmişliğinin önemli göstergeleridir. Ayrıca, bu sözle-

rin, yazının henüz icat edilmediği sözlü kültür çağlarında ortaya çıkmış olması Türk dilinin kısa ve öz ifade imkânlarını göstermektedir.

> *arıġ ubutı yėg* "Temiz(in, savaşmamışın) utancı (savaşıp yenilenin utancından) iyidir." [37], *bu türk bodun ara yarıklıg yagıg yėltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim* "Bu Türk halkı arasında silahlı düşman koşturmadım, (kuyruğu) düğümlü atları koşturmadım." [54], *için taşın tutmış teg* "İçi dışını kuşatmış, kontrol altına almış gibi" [13], *kėyik yėyü tabışgan yeyü olurur ertimiz bodun boguzı tok ėrti yagımız tegre uçuķ teg erti biz es teg ertimiz* "Geyik yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın boğazı toktu. Düşmanımız çevremizdeki yırtıcı kuşlar, biz ise onların ortasında pay gibiydik." [8]

Tonyukuk Yazıtı'nda birtakım savaş ve diplomasi terimlerine de rastlanır. Bunlar, Türklerin 8. yüzyıldaki toplumsal yaşayış tarzlarını gösterdikleri gibi Türk savaş tarihi bakımından da önemli ipuçları vermektedir.

> *kan* "hükümdar" [2], *içikmek* "tutsak olmak" [2], *atlıg* "atlı" [4], *yadag* "yaya, piyade" [4], *uduzmak* "takip etmek" [15], *çabış* "çavuş" [7], *yagı* "düşman" [8], *körüg* "haberci, casus" [8]…

SONUÇ

Bilge Tonyukuk, Türk diplomasi ve savaş tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Tonyukuk'un kendisinin kaleme aldığı ve kendi adıyla bilinen yazıt da Türk dilinin ilk büyük ve kapsamlı yazılı metnidir. Bu yazıt Türk dilinin 8. yüzyıldaki ses, yapı ve söz varlığını göstermektedir. Buradaki verilere dayanarak Türk dilinin 8. yüzyılda fonetik, morfolojik ve sentaktik bakımdan gelişmiş ve tekamülünü tamamlamış bir dil olduğunu tespit etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

AKAR, Ali, (2005), *Türk Dili Tarihi, Dönem-Eser-Bibliyografya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

AKAR, Ali, (2017), "Köktürk Yazıtlarında Sözlü Kültür İzleri", *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, (Yayın Kurulu: Osman F. Sertkaya, Süer Eker, Hatice Şirin, Erdem Uçar), Uluslararası Türk Akademisi Yayınları, İstanbul, s. 61-73.

AKAR, Ali, (2019), "Hayat > Zihin > Dil İlişkileri Bakımından Türkçe Kelimeler", *X. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, (Editörler: Prof. Dr. Ferruh AĞCA,

Doç. Dr. Adem KOÇ), Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s. 36-40.

AKAR, Ali, (2020), Bilge Tonyukuk Yazıtı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

AKSAN, Doğan, (2000), *En Eski Türkçenin İzlerinde-Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler*, Simurg Yayınları, İstanbul.

ALYILMAZ, Cengiz, (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara.

AYDIN, Erhan, (2019), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Yayınları, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

ERGİN, Muharrem, (1970), *Orhun Abideleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

GABAIN, A. von, (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GÖMEÇ, Sadettin, (2012), *Dişi Kurdun Çocukları-Türk Tarihinin Kahramanları*, Berikan Yayınları, Ankara.

GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, (Çev.: Dr. M. Reşat UZMEN), Ötüken Yayınları, İstanbul.

GUMILËV, L. N., (1999), *Eski Türkler*, (Çev.: D. Ahsen BATUR) Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

LIU Mau-Tsai, (2006), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev.: Ersel KAYAOĞLU-Deniz BANOĞLU), Selenge Yayınları, İstanbul.

MALOV, S. E., (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Teksti i issledovaniya*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad.

ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul.

RADLOFF, V.V. (1899), *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Die Inschrift des Tonjukuk*, Zweite Folge, St. Peterburg.

RYBATZKI, Volker, (1997), *Die Toñyuquq-Inschrift*, Studio Uralo-Altaica: 40, Szeged, (Hungary)

SERTKAYA, O. Fikri, (1986), "Bilge Tonyukuk'un Âbidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXIV-XXV, 1986*, s. 347-362.

SPRENGLING, Martin, (1987), "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", (Çev.: Mehmet İnhan), *Erdem*, C. II, S. 6, Eylül 1986, (Baskı Şubat 1987) s. 717-727) (Makalenin orijinal yayını: "Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece", The American Journal of Semitic Languages and Literatures, C. 56, S. I (Ocak 1939), s. 1 vd)

TAŞAĞIL, Ahmet, (2014), *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2. Baskı)

TEKİN, Talat, (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.

TEKİN, Talat, (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.

THOMSEN, V., (2019), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (Çev.: Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (2002'deki Türkçe ilk çeviriden tıpkıbasım) (Eserin orijinal yayını: "Turcica", *MSFOu*, 37, s. 1-108. Helsinki 1916, s. 1-108, Almanca: V. Thomsen, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei", *ZDMG*, 78, Leibzig 1924-25, s. 121-175.)

TOGAN, İsenbike - KARA Gülnar - BAYSAL, Cahide, (2006) *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

AĞIZ TASNİFİ ÖLÇÜTLERİNE GÖRE TONYUKUK YAZITI

Araş. Gör. Dr. Ümran ERDOĞAN*

Özet

Bir dilin lehçe, şive ve ağız sınırlarını belirlerken çeşitli sınıflandırma ölçütleri kullanılmaktadır. Bunlar başta ses bilgisine dayalı ayırıcı özellikler olmak üzere şekil bilgisi, söz varlığı, söz dizimi ve vurgu gibi dil unsurlarıdır. Eldeki dil verileri bu ölçütlere göre değerlendirilip aynılıklar ve farklılıklar tespit edilir; coğrafî alanlar dâhilinde lehçe, şive ve ağız bölgeleri belirlenmeye çalışılır.

Türkiye'de bugün yapılan ağız araştırmalarından elde edilen sonuçlar, Türkçenin tarihî gelişimine ışık tutmaktadır; ancak diyalektoloji biliminin gelişerek ortaya koyduğu metotların bir kısmı, Türkçenin belirli bir tarihî dönemine uygulanarak o dönemdeki çeşitlilik hakkında da ipuçları elde edilebilmektedir. Elbette bir dilin daha eski dönemlerine ait metinlerin ağız özelliklerini belirlemek, canlı konuşurları ve ses kayıtları bulunmadığı için çok daha zordur; bununla beraber ortak bir yazı dilinin oluşmaması sebebiyle farklı kullanımların yazıya yansıması araştırmacılara bu alanda sınırlı da olsa işlenebilecek veriler sunmaktadır.

Bu bildiride önce Eski Türkçe alanında yapılmış ağız çalışmaları hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından ölçütlerden biri olan "söz varlığı" bakımından Tonyukuk yazıtı değerlendirilecektir. Bildirinin amacı, görülen farklılıkların ortaya çıkan sonuçlar doğrultusunda "ağız özelliği" olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğini sorgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Köktürkçe, Tonyukuk, ağız tasnifleri, diyalektoloji

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. umran.erdogan@istanbul.edu.tr

GİRİŞ

Bir dilin konuşulduğu belirli bir alanda, temelde söyleyiş farklarına dayanan ağızlar, dilbilgisinin önemli bir parçası olmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda kaydedilen ağız metinleri, o dilin konuşurlarının söz konusu alanda benimsediği yaşam tarzına, kültürüne, edindiği hayat tecrübelerine dair bilgiler sağladığı gibi aynı zamanda bizzat dilin tarihine, yayılma alanlarına, diğer dillerle ilişkisine kadar birçok hususta ipuçları vermektedir. Bu sahada yapılan çalışmalar, dilde meydana gelen değişimlerin temel prensiplerini belirleyebilmek açısından ayrı bir önem taşır. Zira günümüzdeki dil durumu geçmişteki gelişmelerin sonucu olduğu gibi gelecekte olacakların da nedenidir. Bugünü iyi anlayabilirsek geçmişte olanları daha iyi anlar, geleceğe dönük daha sağlıklı öngörülerde bulunabiliriz.[1]

Türkçe üzerine ağız araştırmalarının başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından bu yana, bu alanda birçok çalışma yapılmış, özellikle 80'li yıllardan itibaren üniversitelerde ağız araştırmalarını konu alan tezlerin sayısında bir hayli artış yaşanmıştır. Bunun yanında gelişen teknolojik araçlar, verilerin daha sağlıklı bir şekilde kaydedilmesine ve yazıya geçirilmesine imkân sağlamıştır. Günümüze kadar yapılan yayınlar, hâlen çalışma yapılmamış bölgeler bulunmakla beraber Türkçenin ağız atlasını oluşturmak için oldukça hacimli veri sunmaktadır.[2]

Ağız araştırmaları çalışma alanında, derleme yaparken karşılaşılan meseleler, elde edilen verilerin yazıya geçirilişi ve gramer bakımından değerlendirilmesi ile ilgili yöntem sorunları ortaya çıkmıştır. Yine de yapılan çalışmalara genel olarak bakıldığında yazıya geçirilen ağız metinleri şu ölçütler dikkate alınarak tasnif edilmektedir:

1. Ses bilgisi
2. Biçim bilgisi
3. Söz dizimi ve vurgu
4. Söz varlığı

Leylâ Karahan, "Türkiye Türkçesi Ağız Atlasında Kullanılabilecek Ölçütler" konulu yazısında bu başlıkları verdikten sonra bu sıralamanın mutlak

---

[1] Nurettin Demir, "Türkçe Ağız Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları", *Diyalektolog*, Yaz 2012, sayı 4, s. 4.

[2] Türkiye Türkçesi ağızları üzerine 2011 yılına kadar yapılan çalışmalar için bk.: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Doç. Dr. Ercan Alkaya, *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, genişletilmiş 3. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011. Ayrıca 2011 yılına kadar yapılan lisansüstü çalışmalar için bk.: Metin Güler, "Türkiye'deki İl ve İlçe Ağızları Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall 2012, p. 1835-1861.

olmadığını, ortama ve şartlara göre değiştirilebileceğini ifade eder. Ayrıca söz dizimi yapısının ağızlarda fazla bir değişiklik göstermediğini, söz varlığı ile ilgili ölçütlerin de hayvan, bitki, alet, ev eşyaları, akrabalık isimleri vb. kavram alanlarından seçilecek örneklerle zenginleştirilebileceğini belirtir.[3] Ardından Türkiye Türkçesi ağızları için hazırlanacak bir atlasta yararlanılabilecek başlıca ölçütleri sunar.[4]

Yaşayan ağızlar günümüzün teknolojik imkânları ile kayıt altına alınabilirken bir dilin tarihî dönemleri üzerine yapılan ağız çalışmaları, yalnızca bugün elimizde bulunan yazılı malzemeyi esas almak zorunda olduğumuz için kesin sonuçlara ulaşmayı mümkün kılmamaktadır. Kullanılan yazı sisteminin dilin fonolojisini ne kadar yansıttığı, Türk dili gibi kültür ve çevre değişikliklerinin sıklıkla yaşandığı bir dilde değişen yazı sistemlerinin dile uyumu konusu tartışmalıdır; buna bağlı olarak son zamanlarda tarihî diyalektolojinin dilbilim prensipleri ile ilgili çalışmalarda morfolojik, sentaktik ve leksik ölçütler öne çıkmaktadır.[5]

Eski Türkçe üzerine yapılan çalışmalar pek çok Türkolog tarafından tarihî-karşılaştırmalı dil bilimi yöntemiyle betimlenmiştir. XX. yüzyılın 50'li yıllarında ise gerek runik yazıtlar gerekse Eski Türkçenin ikinci kolunu oluşturan yazılı kaynaklar, çoğunlukla tarihî-karşılaştırmalı ve betimlemeli dilbilimi yöntemleriyle derinlemesine araştırılmış ve incelenmiştir.[6] Bu çalışmalarda yazıtlarda görülen diyalektik farklara da zaman zaman değinilmiştir. Eski Türkçenin diyalektolojisi üzerine yapılan çalışmaların bir kısmı, runik harfli metinleri esas alarak bunlarda da ağız farklılıklarının olduğunu ortaya koymuştur. Malov, Batmanov, Hatice Şirin, Erhan Aydın, Zeynep Korkmaz, Gürer Gülsevin'in çalışmaları runik harfli yazıtlarda da ağız özellikleri bulunduğunu ispata yöneliktir.[7] Radloff, Orhun yazıtlarından başka, merkezi Turfan olan

---

[3] Leylâ Karahan, "Türkiye Türkçesi Ağız Atlasında Kullanılabilecek Ölçütler", *Ağız Atlası Kılavuz Kitabı-Türkiye Türkçesi Ağız Atlasına Hazırlık*, Editör: Leylâ Karahan; Yazarlar: Leylâ Karahan, Erdoğan Boz, Semra Günay Aktaş, Nihal Çalışkan, Önder Yayla, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 107.

[4] Leylâ Karahan, a.g.e., s. 108.

[5] Ferruh Ağca, "Eski Uygurcada Gerçekten n-diyalekti ve y-diyalekti Var mı?", *Eski Türkçenin İzinde*, Editör: Hüseyin Yıldız, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019, s. 35.

[6] Mehman Musaoğlu, "Eski Türkçenin Tarihî-Karşılaştırmalı Araştırılması ve İncelenmesi Bağlamında Azerbaycan'daki Göktürkçe Çalışmaları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 23. Sayı, s. 53.

[7] Ferruh Ağca, a.g.m., s. 36. Adı geçen çalışmalar: S. Y. Malov, *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti*. Moskva-Leningrad, 1951; İ.A. Batmanov, *Drevniye Tyurkskiye dialekti i ih otrajeniye v sovremennıh yazıkah*, Bişkek, 1971; Hatice Şirin User, "Runik Harfli Türk Yazıtlarında Ağız (Diyalektoloji) Ögeleri, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 16-17, 2009, s. 255-269; Erhan Aydın, "Dialectical Elements in the Vocabulary of the Uyghur Khanate Inscriptions", *AOH*, 69 (3): 285-300; Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştır-*

başka bir edebî dil bulunduğunu ve bu dilin sonraki Türk lehçeleri için temel oluşturduğunu söylemiştir.[8] Malov da Yenisey ve Orhun yazıtları arasındaki farklılıklara işaret etmiş, bunlarda eski kuzey Oğuzcasının etkisinin bulunduğunu belirtmiştir.[9] Z. Korkmaz XI. yüzyıldan önceki dönemi, G. Gülsevin ise yalnız bengü taşları esas alarak bu metinlerde Oğuzcada bulunan fonetik, morfolojik ve leksik unsurları konu edinmişlerdir.[10] Diyalektik ölçütlerden biri olan söz dizimi alanında da araştırmalar mevcuttur. Ali Akar, çalışmasında Köktürk döneminin yazı öncesi sözlü dil kalıplarının yoğunlukla kullanıldığı dönem olarak görülmesi gerektiğini ifade eder ve metinlerdeki cümleleri bu bakımdan değerlendirir[11].

Ancak bu konuda en çok araştırma Eski Türkçenin Uygur devresine ait metinler üzerine yapılmıştır. A. V. Gabain, *Alttürkische Grammatik* adlı eserinde *y* ağzı, dil bakımından birlik göstermeyen kitabelerin ağızları, *n* ağzı, *y* ağzına daha yakın olan Brahmi yazmalarının ağızları ve Hıristiyan yazmalarının ağızları olarak Eski Türkçede tespit ettiği ağızları sınıflandırmıştır.[12] Bununla birlikte son yıllarda yapılan çalışmalarda sözü edilen sınıflandırmanın diyalektik sayılamayacağı, dilin tarihî seyri içinde gelişimi ile ilgili olduğu görüşü de ortaya konmuştur.[13] K. Röhrborn, Eski Türkçedeki diyalektler arası ilişkilerin ilk kez en ayrıntılı bir biçimde Peter Zieme'nin doktora çalışmasında incelendiğini ifade eder.[14]

Görüldüğü üzere genelde Eski Türkçe metinlerin ve özelde bengü taşların bütünüyle diyalektoloji bakımından Türkçenin diğer devreleri ve tarihî leh-

---

malar, C. I, TDK Yayınları, Ankara, s. 205-216; Gürer Gülsevin, "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri) Dergisi*, 7, 1998, s. 12-18.

8 W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften*, Neue Folge, St. Petersburg, 1897, s. 42.

9 S. Y. Malov, *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti*. Moskva-Leningrad, 1951, s. 98.

10 Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yayınları, Ankara, s. 205-216; Gürer Gülsevin, "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri) Dergisi*, 7, 1998, s. 12-18.

11 Ali Akar, "Köktürk Yazıtlarında Sözlü Dil İzleri", *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, Cilt 1, Uluslararası Türk Akademisi, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 61-73.

12 A. V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev.: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları: 332, Ankara, 1988, s. 2-4.

13 Ferruh Ağca, a.g.m. Ayrıca bu makalede söz konusu görüşte olan diğer bilim adamlarının çalışmalarına da yer verilmiştir. Ayrıca Marcel Erdal, *Grammar of Old Turkic* adlı eserinde "Dialectology and language change" başlığı ile bu konudaki fikirlerini ortaya koymuş ve daha önce yayınlanan diğer çalışmalardan da bahsetmiştir (s. 33-36).

14 Klaus Röhrborn, "Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine", çev. Serap Gürcün, *Türk Dilleri Araştırmaları* 14 (2004), s. 133. Bahsettiği tez: Peter Zieme, "Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäischtürkischen Turfantexte (Maniheist Türkçe Turfan metinlerin yazımı ve dili üzerine incelemeler)", Berlin, Humboldt Üniversitesi, Asyabilimleri Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi, 1969.

çeleri ile karşılaştırıldığı yayınlar bulunmakla beraber, bengü taşların kendi aralarındaki dil farklılıkları çoklukla Eski Türkçe gramerleri içinde değinilen hususlar olarak kalmış ve bu konu üzerine az sayıda müstakil çalışma yapılmıştır.

Bengü taşlarda tespit edilen farklı kullanımların, özellikle Bilge Tonyukuk'un mensup olduğu boy sebebiyle meydana geldiği düşüncesi mevcuttur.[15] Nitekim bu düşünceye sahip araştırmacılardan Vadim Ponaryadov, görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

> Tonyukuk yazıtının (ve ona bazı dil özellikleriyle yakın olan Ongin yazıtının) şivesinin hangi kavme ait olduğunu söylemek oldukça zordur. Göktürk Kağanlığının abidelerinde Türk Sir Budun 'Türklerin ve Sirlerin milleti' ibaresine sık sık rastlandığına göre, 'Türk' adının ancak Aşina kabilesine ait olduğu, 'Sir' adının ise Tonyukuk'un çıktığı kabileye ait olduğu mümkündür. Öyleyse, Tonyukuk yazıtının şivesi, Sir şivesi olmalıdır. Fakat şunu da unutmamalı ki Tonyukuk yazıtının dili daha sonraki Orhon Uygur abidelerinin diline oldukça yakındır. Bildiğimiz gibi Uygurlar, Tokuz Oğuz kabilelerinin içinden meydana gelmişlerdir. Bu yüzden Tonyukuk yazıtı dilinin, Tokuz Oğuz şivesinin temsil edebildiği ihtimali de vardır. Tokuz Oğuzların Göktürk Kağanlığında alçak bir vaziyette olduğu buna karşı görünebilirse de, Çin'de terbiye görmüş olan ve ancak sonraları Kapağan Kağan'a katılan Tonyukuk'un biyografisi bu görüşün de kabulüne imkân yaratır.[16]

Yukarıdaki görüşte yer verilen "şive" terimi, bildirimizde "ağız" terimi ile karşılanmaktadır. "Ağız" teriminin tanımları ve kapsayıcılığı üzerine çeşitli görüşler bulunmaktadır[17]; ancak sadece dil ölçütleri bakımından değerlendirildiğinde, yazıtların aralarındaki söz konusu farkların Muharrem Ergin'in ağız-şive-lehçe tanımlarında açıklanan[18] "şive" seviyesinde olmadığı açıktır.[19] Günümüzde ağız sınıflandırmalarında kullanılan ölçütler, sözü edilen yazıtlara uygulanabilmektedir.

---

15 Bu konuda ortaya konan görüşler için bk. Erhan Aydın, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Kitap, 2. baskı, İstanbul, 2019.

16 Vadim Ponaryadov, "Tonyukuk yazıtında bän ve män", *Journal of Turkish Linguistics*, Skopje, 2008, No. 1. s. 91.

17 Nurettin Demir, "Ağız Terimi Üzerine", *Türkbilig*, 2002/4, s. 105-116.

18 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 10.

19 Hayati Develi, Eski Türkiye Türkçesinin ağızlarını sınıflandırırken "ağız" ve "şive" ayrımını şu şekilde ifade etmiştir: "Oğuzca bir taraftan coğrafî şartların ve zamanın etkisiyle farklı "ağız"lara bölünüp gelişirken bir taraftan da bu ağızlar kendi içlerinde birleşerek birkaç "standart" etrafında toplanmışlardır. 21. yüzyıldan geriye doğru baktığımızda yazılı metinlerden tespit edebildiğimiz kadarıyla Oğuzcanın iki büyük standart oluşturduğunu görmekteyiz. Bunlardan birincisine Türkiye Türkçesi, ikincisine ise Azerbaycan Türkçesi demekteyiz." Bu görüşten "standartlaşma"nın, bir konuşma şeklinin artık "ağız" olmaktan çıkıp şive/lehçe olma şartlarından biri olduğu çıkarılabilir.

Bu bildiride ağız tasnifi kriterleri ağırlıklı olarak "söz varlığı" bakımından ele alınarak Tonyukuk yazıtı metni Köl Tigin-Bilge Kağan yazıtlarının metni ile karşılaştırılacak, farklı kullanımlar tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunu yaparken bir sözcüğün aynı veya yakın anlam ile bir diğer yazıtta kullanılmış olması göz önünde bulundurulacaktır. Ayrıca sözcüklerin metinlerdeki kullanım sıklığı da dikkate alınacaktır.

a: /a/ Ünlemi şu örnekte yüklemi pekiştirme görevindedir[20]:

Anta sakıntım a.[21] (T 22)

Bu ifade yalnız Tonyukuk'ta bulunmaktadır.

ay-: Clauson sözcüğe "1. konuşmak 2. bir şey bildirmek, buyurmak 3. doğrudan anlatımda 'demek'" anlamlarını verirken *ay-*, *té-* ve *sözle-* fiileri arasında küçük bir anlam farkı bulunduğunu belirtir; erken dönemde *ay-* fiilinin bir saygı ifadesi olarak kullanıldığını öne sürer.[22] Tonyukuk yazıtında geçen bu sözcük için Muharrem Ergin "söylemek, demek, konuşmak, haber vermek, hükmetmek, hükümran olmak, idare etmek"[23], Talat Tekin "söylemek, sözcülük etmek, beyan etmek"[24], Ahmet Bican Ercilasun "söylemek, fikir beyan etmek, danışmanlık yapmak"[25], Hatice Şirin "talimat vermek, buyurmak; yol göstermek, bilgi sunmak, danışmanlık yapmak; ceza tebliğ etmek"[26] manalarını vermiştir. *Ay-* fiilinden türeyen *ayguçı* ve *ayt-* biçimleri yalnız Tonyukuk yazıtında yer alır. Bu şekilde aynı sözcük ailesinden birçok ögeyle karşılaşılması, dönemin söz varlığının genişliğine ışık tutmaktadır.[27] Köl Tigin ile Bilge Kağan'da geçen *ti-* fiili de Tonyukuk metninde vardır. Bununla beraber Köl Tigin K 10'daki 𐰀𐰃𐰇 (y^{1}s^{1}r^{1}) ifadesi, araştırmacılarca farklı biçimlerde okunmuştur. Radloff[28], Ergin[29], Ercilasun[30], Ayaz[31] bu ifadeyi *yaşar*; Thom-

---

20 Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 9, İstanbul, 2003, s. 162.

21 A. B. Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 604.

22 Sir G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford, 1972, s. 266.

23 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 27. baskı, İstanbul, 2001, s. 86.

24 Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara, 1994, s. 54.

25 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e., s.652.

26 Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, 2. baskı, Konya, 2010, s. 390, 401, 418.

27 Doğan Aksan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, 5. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015, s. 46.

28 Friedrich Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg, 1895, s. 28-29.

29 Muharrem Ergin, a.g.e., s. 26-27.

30 A.Bican Ercilasun, a.g.e., s. 536-537.

31 Eyup Sertaç Ayaz, "Köl Tigin (K 10) Yazıtındaki Öd T(E)Ñri Rsy Kişi Oglı Koop Ölg(E)Li Törim(İ)Ş Cümlesi Üzerine", *The Journal of Social Science*, Yıl:4, Cilt:4, Sayı:7 / 2020, s. 219-225. Makalede sözcüğün y(a)s(a)r biçiminde transkripsiyona uygun olarak okunması ancak

sen[32], Orkun[33] *yasar*, Doerfer[34], Tekin[35], Aydın[36], Tulum[37], Berta[38], Erdem-Demirci[39], Sertkaya[40] ve Ölmez[41] ise *aysar* şeklinde aktarmışlardır. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında sözcüğün başka örneğinin olmaması, Tonyukuk'ta aynı fiilden türetilmiş *ayt-*, *ayguçı* sözcüklerinin de geçmesi ve metnin bağlamı, sözcüğün *yaşar* şeklinde okunması ve anlamlandırılması gerektiğini düşündürmektedir.

birle: "birle" son çekim edatı Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır.[42] Tonyukuk metninde bu edat yalnız bir yerde geçmektedir:

Bilge Tuńukuk boyla Baga Tarkan birle İltiriş, kagan boluyın biriye Tabgaçıg, öŋre Kıtańıg, yırıya Oguzug üküş ök ölürti.[43] (T 7). Bazı okuyuşlarda bu edatın bağlama göreviyle "ve" anlamında Türkiye Türkçesine aktarıldığı görülmektedir.[44] Tonyukuk yazıtında "ve" anlamında bağlama edatı olarak yalnız *udu*'ya tesadüf edilmektedir, bu edata da aşağıda değinilmiştir.

biz: Bu unsur morfolojik ölçütlerden sayılmakla birlikte şahıs zamiri olarak da kullanılması sebebiyle çalışmamıza dahil edilmiştir. Çekim ögesi olarak yalnız Tonyukuk yazıtında geçmektedir:

"yaşamak" şeklinde anlamlandırılması gerektiği belirtilmiştir.

32 Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çev. ve yay. haz. Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara. 2011, s. 158-159.

33 H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, TDK Yay., 2011, s. 50-52.

34 Gerhard Doerfer, "Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs", *Orientalistische Literaturzeitung* 66. Jahrgang, 1971, Nr. 9-10, s. 450.

35 Talat Tekin, a.g.e., 2010, s.38-39.

36 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2018, s. 67.

37 Mertol Tulum, "Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle İle Yardımcı Cümle İlişkileri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, cilt 38, Sayı 1990, s. 197.

38 Árpád Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin-Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev. Emine Yılmaz, TDK Yay., Ankara, 2010, s. 184-201.

39 Mehmet Dursun Erdem, Ümit Özgür Demirci, *Köktürkçe*, Pruva Yayınları, Ankara, 2019, s. 388.

40 Osman Fikri Sertkaya, "Köl Tigin (K-10)'da Geçen Öd Teŋri 'Zaman Tanrısı' ile İlgili Fiili Yaşamak 'Yaşamak' mı, Yasamak 'Tanzim Etmek, Düzenlemek' mi, Yoksa Aymak 'Demek, Söylemek' mi Okumalıyız?", *JOTS*, 1/2, 2017, s. 55-63.

41 Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Kağanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2012, s.87.

42 Bu edat üzerine ortaya konan görüşler hakkında bilgi için: Ümran Erdoğan, "Türkçedeki 'İle' Edatı Üzerine Bazı Görüşler", *VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, Editörler: Serdar Dağıstan, Nurlan Mansurov, Jupar Tanauova, Ahmed Yesevi Ünv. Yay.: 66, İstanbul/Türkistan 2019, s. 341-345.

43 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 596.

44 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 597, H.Ş. User, a.g.e., s. 208,

Ança ötüntüm: Tabgaç, Oguz, Kıtań, bu üçegü kabsar kaltaçı biz.[45] (T 12-13)
Öz (i)çi taşın tutmış teg biz.[46] (T 13)
Neke tezer biz?[47] (T38)
Üküş tiyin neke korkur biz?[48](T39)

Orhun yazıtlarına ait fonolojik farklılıklardan biri, 1. teklik şahıs zamirinin "bän" ve "män" şeklinde ikili kullanımıdır. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında yalnız "män" kullanımı bulunuyorken, Tonyukuk yazıtında hem "bän" hem "män" şekline rastlanmaktadır. Ancak män, yalnızca ekleşmemiş şahıs zamiri olarak yüklemin sonunda görülmektedir. Bu durum, fiil sonundaki şahıs zamirinin bağımsız olmadığının, şahıs zamiri gelişiminin başladığının ispatı da sayılmıştır.[49]

Benzer durum çokluk 1. şahıs zamiri için de geçerlidir. Tonyukuk'ta *miz* iki yerde, 1. çokluk şahıs zamirini ifade eden isim+*ärtimiz* biçiminde görülmektedir. Marcel Erdal, bu *miz* biçiminin *män'den* analoji yoluyla geliştiğini ifade eder.[50]

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ise bu görev için yalnız *miz* kullanılmaktadır, Tonyukuk'taki *biz* şekli yoktur.

bulganç: "kargaşa"[51], "karışık"[52]"kargaşalı, anarşi içinde, kaotik"[53] anlamları verilen sözcük Tonyukuk metninde bir yerde bulunmaktadır: *(Türk bodun yeme) bulganç (ol timiş)*.[54] (T 22). Sözcüğün *bulgak* şekli Köl Tigin ve Bilge Kağan'da birer defa geçmektedir (KT K4, BK D29-30). Her iki sözcük de bugün *bula-* ve *bulan-* eylemlerinde yaşayan, Uygur metinlerinde *bulgan-*, *bulga-*, *bulgak*, *bulgaş-*, *bulganyuk* ögelerinde iki ayrı çatıda karşımıza çıkan eylemin türevleridir.[55]

ärtiŋü: Clauson'un, Uygurcada yaygın kullanıldığı halde sonrasında rastlanmadığını söylediği[56], "çok, fevkalâde"[57], "pek büyük"[58] anlamına gelen bu sözcük Tonyukuk metninde yoktur; Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerinde

45 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 600.
46 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 600.
47 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 616.
48 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 616.
49 Vadim Ponaryadov, a.g.m., s. 93.
50 Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston, 2004, s. 234.
51 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 668
52 Talat Tekin, a.g.e., s. 57.
53 Hatice Şirin User, a.g.e., s. 306.
54 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 604.
55 Doğan Aksan, a.g.e., s. 52.
56 Sir G. Clauson, a.g.e., s. 212.
57 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 674.
58 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 151.

ise tekrarlarıyla toplam altı yerde kullanılmıştır (BK K9, BK K10, BK K10, BK G14, BK G15, BK G15). Tonyukuk yazıtında "çok" anlamı ile *artuk* (T 20, T 40) ve *öküş/üküş* (T 7, T 39, T 40) sözcükleri bulunmaktadır. Bu sözcükler diğer iki yazıtta da mevcuttur.

kabış-/kawış-/kavış- : Bu sözcük için "buluşmak, birleşmek"[59], "birleşmek, karşılaşmak, kavuşmak"[60], "politik ve askerî ittifak yapmak"[61] anlamları verilmiştir. Tonyukuk metninde üç yerde geçmektedir:

Tabgaç, Oguz, Kıtań, bu (ü)çegü kabsar[62] *kaltaçı biz.* [63] (T 13)
Ol üç kagan ögleşip Altun Yış üze kabışalım timiş.[64] (T20)
Üçegün kabışıp sülelim, idi yok kışalım timiş.[65] (T 21)

Sözcük bu şekliyle Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerinde yoktur. *Tiril-/teril-, kubrat-, yıg-* sözcükleri aynı anlam alanına aittir.

kan: "Kağan, han, hakan" anlamındaki bu sözcük yalnızca Tonyukuk metninde bulunmaktadır:

Türk bodun kanın bulmayın Tabgaçda adrıldı, kanlantı.[66] (T 2)
Kanın kodup Tabgaçka yana içikdi.[67] (T 2)
Kan birtim, kanıŋın kodup içikdiŋ.[68] (T 3)
Kanı süsi tirilmiş.[69] (T 28)
Süŋüşdümüz, sançdımız; kanın ölürtümüz.[70] (T 28)
Kanta yan sabıg yana kelit(t)i.[71]
Kagan sözcüğü ise her üç yazıtta da vardır.[72]

---

59 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 681.
60 M. Ölmez, a.g.e, s. 315.
61 H.Ş. User, a.g.e., s. 365
62 A. B. Ercilasun, T 12'deki ifadeyi "kabsar" şeklinde okur; bununla ilgili olarak "DLT kawuş- "kavuşmak" < kab-ış, DLT'deki kapsa- "çevresini sarmak" ile ilgili olamaz. Çünkü anıtlardaki -b, DLT'de -b veya -p olamaz; ancak -w olabilir. Bağlam da kavuşmaya, birleşmeye uygun." açıklamasını yapar (s. 642). T. Tekin, M. Ergin, H. Şirin sözcüğü *kabış-*, M. Ölmez *kavış-*, E. Aydın *kawış-* şeklinde okumuştur. Sözcük Clauson'da da *kavış-* başlığı ile alınmıştır.
63 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 600.
64 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 604.
65 A. Bican Ercilasun, a.y.
66 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 596.
67 A. Bican Ercilasun, a.y.
68 A. Bican Ercilasun, a.y.
69 A. B. Ercilasun, a.g.e., s. 608.
70 A. Bican Ercilasun, a.y.
71 A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 612.
72 "Kan" ve "kagan" sözcükleri hakkındaki görüşler için bkz. Saffet Yılmaz, Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4 (2018), s. 260-296.

kod-: Tonyukuk yazıtında iki yerde geçen bu sözcük "terk etmek, bırakmak, vazgeçmek" anlamı ile kullanılmıştır:

Kanın kodup Tabgaçka yana içikdi.[73] (T 2)

Kan birtim, kanıŋın kodup içikdiŋ.[74] (T 3)

Bu anlam, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *ıd-/ıt-* fiili ile karşılanmıştır.

Türk begler Türk ätın ıt(t)ı.[75] (KT D7-BK D7)

Tokuz Oguz bodun yirin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı.[76] (BK D35)

BK G 12'de geçen *Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyeŋin ansız kelürüp kop kot(t)ı*.[77] cümlesindeki *kot-* "hediye olarak bırakmak" anlamı taşımaktadır.[78]

ok/ök/kök: Pekiştirme göreviyle kullanılan *ok* (T 42, T 52, T 53), *ök* (T 6, T 7, T 7, T 50, T 50, T 52) ve *kök* (T 16, T 21, T 30) edatları yalnız Tonyukuk metninde mevcuttur. Geçmiş zaman şekilleri ile birlikte sadece zamir ve zarflara değil, aynı zamanda fiil ile biten şekillere de kuvvetlendirme fonksiyonu ile eklenmektedir. T 11'deki *ölürteçik* ifadesinde bu eklenme olayında edatın başındaki vokal düşer.[79] Bu arada *ok* pekiştirme edatının cAk, AcAk, IcAk, IncAk... gibi birçok morfolojik unsurun meydana gelmesinde ve Karaçay-Balkar Türkçesindeki nek (<ne ök) soru zamiri, Altay lehçelerinde kiçinek (<kiçi + kine + ök), EAT'de azkinek (<az + kine + ök) kelimeleri ile değişik lehçelerde ve Anadolu ağızlarında kibik, kök, kebek, kimik (kibi + ok) gibi şekilleri bulunan benzetme ve mukayese edatlarının yapısında kullanıldığı görülmektedir.[80] Edatın yalnız Tonyukuk yazıtında geçmesi, Tonyukuk'un bağlı bulunduğu boyun bir özelliği olma ihtimalini akla getirmektedir.[81]

öŋ: Tonyukuk'ta "doğu" anlamına gelen ve *öŋdin* "doğudan, doğudaki" (T 11, T 29) *öŋre* "doğuda, doğudaki" (T 7, T 10, T 14, T 20), *öŋreki* "doğudaki,

---

[73] A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 596.

[74] A. Bican Ercilasun, a.y.

[75] A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 508.

[76] A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 576.

[77] A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 588.

[78] Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları: 540, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 55)

[79] Talat Tekin, "Eski Türkçedeki {-dOk} İsim-Fiil Eki Üzerine" çev.: Ümit Özgür Demirci, Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (47), s. 375-376, Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 160.

[80] Ahmet Buran, "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni", *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri*, s. 209, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

[81] Bu edat hakkındaki görüşler ve edatın tarihî gelişimi için bkz. Zeynep Korkmaz, "Türkçede oḳ/ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* , 9, 13-29; Birol İpek, "Türkçede Pekiştirme Edatları", T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2009, s. 582-618.

öndeki" (T 17, T 25) şekilleriyle karşımıza çıkan bu sözcük, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da kullanılmaktadır. Bununla birlikte yine Köl Tigin ve Bilge Kağan'da aynı anlamdaki *ilgerü* sözcüğü Tonyukuk'ta yer almaz. Ayrıca Tonyukuk metninde doğrudan yön bildiren sözcükler kullanılmakta; Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerindeki *kün batsık, kün ortusı, kün togsık* ifadeleri bulunmamaktadır. Bu bir üslûp özelliği olarak değerlendirilebileceği gibi genel kullanım eğilimini yansıtma ihtimali de düşünülmelidir.

ötrü: Tonyukuk metninde "-den dolayı, sonra" anlamı ile[82] *ol* zamirinin bulunma-ayrılma durum eki ile *anta ötrü* şeklinde kullanılan ve iki yerde geçen (T 12, T 16) bu edat , Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerinde hiç yoktur. Bu metinlerde "sonra" anlamında yalnız *kisre* edatı kullanılmıştır.

ötünç: "Rica", "maruzat" anlamı verilen bu sözcük Tonyukuk'ta bir yerde geçerken (T 15) Bilge Kağan yazıtında aynı anlamda *ötüg* kullanılmıştır (BK D39).

öz: Tonyukuk metninde pekiştirme-dönüşlülük zamiri olarak *öz* sözcüğü kullanılmıştır (T 1, T 6, T 15, T 17, T 34, T 55, T 55, T 56, T 59). *Kentü* sözcüğü yoktur. Bilge Kağan ve Köl Tigin'de her iki sözcüğün kullanımına rastlanır.[83]

tapa: Bu edat *tap-* mastarından zarf-fiildir. Hem çekim edatı, hem de cihet bildiren zarf olarak kullanılmıştır.[84] Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında bulunan bu edat, Tonyukuk yazıtında hiç geçmemektedir. Bu edatın görevi, Tonyukuk yazıtında datif eki ve *-garu* yön eki ile karşılanmıştır:

... birigerü Tabgaç tapa ulug sü iki yigir[m] (i süledim); [süŋüşdüm.[85] (KT D28)

Tabgaçgaru Kunı, seŋünüg ıdmış; Kıtaŋgaru Toŋra Semig ıdmış.[86] (T 2)

tüş-: Bu fiil Tonyukuk metninde "inmek" anlamı ile de Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Tonyukuk yazıtında iki yerde geçmektedir:

Ögüzke tüşdi.[87] (T 16)

Ol sabıg eşidip kaganım, ben ebgerü tüşeyin tidi.[88] (T 30)

---

[82] Aslı Zengin, a.g.m., s. 118.

[83] "Kentü" ve "öz" zamirlerinin cümledeki görevleri için bkz. Marcel Erdal, *Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston, 2004, s. 208-210; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 9, İstanbul, 2003, s. 123-124.

[84] Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, 3. baskı, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1984, s. 87.

[85] A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 520.

[86] A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 600.

[87] A. Bican Ercilasun, a.g.e., s. 600. Ahmet Bican Ercilasun cümleyi "Irmağa indiler." şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmış ve bu aktarımla ilgili "Bağlama göre önce ilk karşılaşmada, sonra yine aynı yolda Oğuzlar dağıtılıyor. İlk karşılaşmada yenilen Oğuzlardan kaçabilenler ise nehre iniyorlar." (s. 643) izahını getirmiştir.

[88] A. B. Ercilasun, a.g.e., s. 608.

Köl Tigin yazıtında ise bir yerde "yere düşmek" anlamındadır:

Ol at anta tüş(di...)[89] (KT K4)

udu: Tonyukuk yazıtında iki yerde geçen bu sözcüğü Clauson *ud-* maddesinde ele almış ve "sonra, ondan sonra, takiben"[90] şeklinde anlamlandırmıştır. Sözcüğe Muharrem Ergin "takip ederek, müteakip, ve, sonra, veya"[91], Talat Tekin "ve"[92] , Mehmet Ölmez "devamla, onu takiben, de, ve"[93] Ahmet Bican Ercilasun "ve"[94] anlamlarını vermişlerdir.

İltiriş Kagan kazganmasar udu ben özüm kazganmasar il yeme bodun yeme yok erteçi erti. Kazgantukın üçün, udu özüm kazgantukum üçün il yeme il boltı; bodun yeme bodun boltı.[95] (T 54-56)

Sözcük Bilge Kağan ve Köl Tigin'de yoktur.

uzun: Tonyukuk'ta bir yerde *uzun* sözcüğü "uzak" anlamında kullanılmıştır:

Uzun yelmeg yeme ıt(t)ım ok.[96] (T 52)

Tonyukuk yazıtında bir yerde (T 5) *ırak* sözcüğü geçmektedir; ancak bu sözcüğün okunuşu ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. G. Clauson[97], Osman F. Sertkaya[98], T. Tekin[99], V. Rybatzki[100], E. Aydın[101], M. Ölmez[102] sözcüğü *ırakda*, H. N. Orkun[103], M. Ergin[104] ise *arkada* şeklinde okumuşlardır.

Köl Tigin ve Bilge Kağan metinlerinde aynı anlamda iki yerde *ırak* kelimesi geçmekte, *uzun* sözcüğü bulunmamaktadır.

yan: "yan, yön, taraf, nezd" anlamı taşıyan bu sözcük, Köl Tigin ve Bilge Kağan'da yoktur; bu yazıtlarda *buluŋ* sözcüğü anlamı karşılamaktadır. Bu isim zamanla "tarafında" anlamına gelen bir edat olarak kullanılmaya başlan-

---

89 A. B. Ercilasun, a.g.e., s. 532.
90 Sir G. Clauson, a.g.e., s. 38.
91 Muharrem Ergin, a.g.e., s. 118.
92 Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 68.
93 Mehmet Ölmez, a.g.e., s. 324.
94 A. B. Ercilasun, a.g.e., s. 722.
95 A. B. Ercilasun, a.g.e., s. 624.
96 A. B. Ercilasun, a.y.
97 Sir G. Clauson, a.g.e., s. 214.
98 Osman F. Sertkaya, Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Ata Sözü, *İlmî Araştırmalar* 8, İstanbul, 1999. Makalede Ahmet Caferoğlu'nun "Orhun Abidelerinde Atalar Sözü" yazısındaki okuyuş biçimi kabul edilerek aktarılmıştır.
99 T. Tekin, a.g.e., s. 4.
100 Volker Rybatzki, *Die Toñukuk-Inschrift*, Szeged, 1997, s. 44.
101 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 105.
102 Mehmet Ölmez, a.g.e., s. 163.
103 H.Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 3. baskı, TDK Yayınları: 529, Ankara, 1994, s. 100.
104 Muharrem Ergin, a.g.e., s. 64.

mıştır. Marcel Erdal, sözcüğün ünlü uyumuna girdiğini belirterek metinlerde buna uygun şekilde okunması gerektiğini işaret etmiştir.[105]

yokkaru: «yukarı doğru» anlamındaki (< *yokgaru <*yok «yokuş, tepe»[106]) sözcük Tonyukuk metninde bir yerde "yukarı" anlamı ile geçmekte iken Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında bunun yerine *yügärü* sözcüğü karşımıza çıkmaktadır. Clauson, yügärü sözcüğünün *yük+gärü* şeklinde, *yükse-* fiilinin kökeni olan yük isim kökünün yön eki almış hali olduğunu ifade eder. Bu kullanım Tonyukuk'ta yoktur.

Yok(k)aru at yete, yadagın, ıgaç tutunu agturtum.[107] (T 25)

SONUÇ

Yukarıda listelenen tüm sözcükleri kesin olarak bir ağız özelliği şeklinde değerlendirmek güçtür. Ancak sözcüklerin kullanım tercihi ve sıklığı açısından bakıldığında aynı döneme ait bu metinlerin aralarında dil farklılıklarının olduğunu ortaya koymak için bir veri oluşturduğu söylenebilir. Daha geniş kapsamlı bir çalışma ile bu kullanım tercihlerinin günümüze doğru gelişme ve değişme süreçleri incelenmelidir. Ayrıca yazıtlar tüm ölçütler bakımından da incelenerek özellikleri tespit edilmelidir. Bu sayede aradaki farkların bir ağız özelliği mi, yoksa şive ve lehçe ayrılığı unsuru sayılabilecek dil özellikleri mi olduğu açıklığa kavuşturulabilir.

KAYNAKÇA

ADIGÜZEL, Ahmet, "Dünyada ve Türkiye Türkçesinde Ağız Çalışmaları ve Yöntemler", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/9 Summer 2013, Ankara 2013, p.387-401.

AĞCA, Ferruh, "Eski Uygurcada Gerçekten n-diyalekti ve y-diyalekti Var mı?", *Eski Türkçenin İzinde*, Editör: Hüseyin Yıldız, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019, s. 33-38.

AKAR, Ali, "Köktürk Yazıtlarında Sözlü Dil İzleri", *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı*, Cilt 1, Uluslararası Türk Akademisi, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 61-73.

AKSAN, Doğan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, 5. baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015, s. 46.

AYAZ, Eyup Sertaç, "Köl Tigin (K 10) Yazıtındaki Öd T(E)Ñri Rsy Kişi Oglı Koop Ölg(E)Li Törim(İ)Ş Cümlesi Üzerine", *The Journal of Social Science*, Yıl:4, Cilt:4, Sayı:7 / 2020, s. 219-225.

[105] Marcel Erdal, a.g.e., s. 335.

[106] Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 138.

[107] A. B. Ercilasun, a.g.e., s.608.

AYDIN, Erhan, "Dialectal Elements In The Vocabulary Of The Uyghur Khanate Inscriptions", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. Volume 69 (3), 285 – 300 (2016).

AYDIN, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2018.

AYDIN, Erhan, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Kitap, 2. baskı, İstanbul, 2019.

BERTA, Árpád, *Sözlerimi İyi Dinleyin-Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev. Emine Yılmaz, TDK Yay., Ankara, 2010.

BURAN, Ahmet, "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni", 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri, s. 207-214, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford, 1972.

CLAUSON, Sir Gerard, "Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler", çev.: Uluhan ÖZALAN, *Dil Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sayı:1, Güz 2007, s. 185-196.

DEMİR, Nurettin, "Ağız Terimi Üzerine", *Türkbilig*, 2002/4, s. 105-116.

DEMİR, Nurettin, "Türkçe Ağız Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları", *Diyalektolog*, Yaz 2012, sayı 4, s. 1-8.

DEVELİ Hayati, "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/3 Spring 2008, s. 212-230.

DOERFER, Gerhard, "Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs", *Orientalistische Literaturzeitung* 66. Jahrgang, 1971, Nr. 9-10, s. 437-454.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

ERDAL, Marcel, *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston, 2004.

ERDAL, Marcel, *Old Turkic Word Formation*, Vol. II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991.

ERDEM, Mehmet Dursun, DEMİRCİ Ümit Özgür, *Köktürkçe*, Pruva Yayınları, Ankara, 2019.

ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2000.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 27. baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2001.

GABAIN, A. V., *Eski Türkçenin Grameri*, çev.: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları: 332, Ankara, 1988.

GÜLENSOY, Tuncer, ALKAYA, Ercan, *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, genişletilmiş 3. baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

GÜLER, Metin, "Türkiye'deki İl ve İlçe Ağızları Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall 2012, p. 1835-1861.

GÜLSEVİN, Gürer, "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, 7. Sayı, Ankara 1998, s.12-18.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Türk Dilinde Edatlar*, 3. baskı, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1984.

KARAHAN, Leylâ, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, 4. baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2017.

KARAHAN, Leylâ, "Türkiye Türkçesi Ağız Atlasında Kullanılabilecek Ölçütler", *Ağız Atlası Kılavuz Kitabı-Türkiye Türkçesi Ağız Atlasına Hazırlık*, Editör: Leylâ Karahan; Yazarlar: Leylâ Karahan, Erdoğan Boz, Semra Günay Aktaş, Nihal Çalışkan, Önder Yayla, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 108-145.

İPEK, Birol, "Türkçede Pekiştirme Edatları", T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2009, s. 582-618.

KORKMAZ, Zeynep, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yayınları, Ankara, s. 205-216.

KORKMAZ, Zeynep, "Türkçede oḳ/ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* , 9, 13-29.

Li, Y.-S., *Türk Dillerinde Son Takılar*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 40, İstanbul, 2004.

MUSAOĞLU, Mehman, "Eski Türkçenin Tarihî-Karşılaştırmalı Araştırılması ve İncelenmesi Bağlamında Azerbaycan'daki Göktürkçe Çalışmaları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 23. Sayı, s. 51-57.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, 3. baskı, TDK Yayınları: 529, Ankara, 1994.

ÖLMEZ, Mehmet, *Orhon-Uygur Kağanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları* (Metin-Çeviri-Sözlük), Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2012.

PONARYADOV, Vadim, "Tonyukuk yazıtında bän ve män", *Journal of Turkish Linguistics*, Skopje, 2008, No. 1. s. 91.

RADLOFF, Wilhelm, *Die Alttürkischen Inschriften*, Neue Folge, St. Petersburg, 1897.

RADLOFF, Wilhelm, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg, 1895.

ROHRBORN, Klaus, "Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine", çev. Serap Gürcün, *Türk Dilleri Araştırmaları* 14 (2004), s. 133-139.

RYBATZKI, Volker, *Die Toñukuk-Inschrift*, Szeged, 1997.

SERTKAYA, Osman Fikri, Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Ata Sözü, *İlmî Araştırmalar* 8, İstanbul, 1999.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Köl Tigin (K-10)'da Geçen Öd Teŋri 'Zaman Tanrısı' ile İlgili Fiili Yaşamak 'Yaşamak' mı, Yasamak 'Tanzim Etmek, Düzenlemek' mi, Yoksa Aymak 'Demek, Söylemek' mi Okumalıyız?", *JOTS*, 1/2, 2017, s. 55-63.

ŞABDANALİYEV N., "Yenisey Yazıtları'ndaki Ağız Özellikleri (Fonolojik ve Morfonolojik İnceleme) [Dialectal Occurrences of the Yenisei Inscriptions (Phonological and Morphonological Research)]", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2016; (42): 153-165.

TEKİN Talat, "Eski Türkçedeki {-dOk} İsim-Fiil Eki Üzerine" çev.: Ümit Özgür Demirci, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (47), 371-377.

TEKİN, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırma Dizisi: 9, İstanbul, 2003.

TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları: 540, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

TEKİN, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara, 1994.

THOMSEN, Vilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çev. ve yay. haz. Vedat KÖKEN), TDK Yayınları, Ankara, 2011.

TULUM, Mertol, "Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle İle Yardımcı Cümle İlişkileri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, cilt 38, Sayı 1990, s. 193-205.

USER, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, 2. baskı, Konya, 2010.

YILMAZ, Saffet, "Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4 (2018), s. 260-296.

ZENGİN, Aslı, "Orhun Türkçesinde Çekim Edatları" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2016; 53(53), s. 111-136.

TOŃUQUQ YAZITI'NIN YENİ KEŞFEDİLEN BİR ESTAMPAJ KOPYASI

Dr. Vladimir V. TISHIN*

Özet

Kyakhta müzesi yerel araştırmalar akademisyenleri olan araştırmacılar V.A. Obruchev (Buryatya Cumhuriyet, Rusya Federasyonu) ve Ayuna Chultumovna Ochirova, kataloglama sürecinde bir Eski Türkçe rünik yazıtın bir kopyasını keşfettiklerinde tarih Temmuz 2019'du. Rünlerin Tonyukuk Yazıtı'ndan olduğu tespit edilmişti. Aynı yılın Aralık'ında, bu yazıtla orijinal yerinde tanışma fırsatı buldum. Yazıtın kopyası Çin pirinç kağıdına basılmış sekiz damgayla temsil edilmişti. Bu sekiz sayısı, dikilen iki dikili taşın bütün yüzlerine tekabül ediyordu. Çalışma esnasında, Wilhelm Radloff ve Pentti Aalto'nun yayınlanmış kopyalarıyla karşılaştırarak bir eşkal çıkardım ve kopyanın tüm listesiyle alakalı ölçüm yaptım. Kyakhta'da bulunan kopyanın Władysław Kotwicz tarafından Nisan 1913'te St. Petersburg'a gönderildiğini tespit etmek mümkün oldu. Yine de, kopyanın kökeninin araştırılması gerekmektedir. Bu yeni bulunmuş kopya yazıtın belli parçalarının ihtilaflı okunmaları için yapılan tartışmalarla alakalı ek veri sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe Yazılı Anıtlar, Tonyukuk Anıtı, Damga, Kyakhta, Władysław Kotwicz

Abstract

It was in July 2019 when the researcher of the Kyakhta museum of local lore of academician V. A. Obruchev (Republic of Buryatia, Russian Federation) Ayuna Chultumovna Ochirova found an estampage copy of an Old Turkic runic inscription, during the cataloging procedure. It has been possible to

* Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian Branch of the Russian Academy of Science, Senior Research Fellow, Ulan-Ude, Russian Federation. tihij-511@mail.ru. This study was supported by the Ministry of Education and Science of the Russian Federation (# 14.W03.31.0016).

identify it as the Tońuquq/Tonyuquq Inscription. In December of that year, I was able to get acquainted with the find *in situ*. A copy of the inscription is represented by eight estampages made on Chinese rice paper, corresponding to the number of sides of both stelae on which the inscription was done. In the course of the work, I have made measurements all list of the copy and compiled a description based on a comparison with the copies published by Wilhelm Radloff and Pentti Aalto. It was possible to find out that the copy found in Kyakhta was sent by Władysław Kotwicz from St. Petersburg in April 1913. However, the origin of the copy still needs to be investigated. This newly discovered copy provides additional data for the discussion of the controversial reading some fragments of the inscription.

Keywords*:* Old Turkic written monuments, Tońuquq/Tonyuquq Inscription, estampage, Kyakhta, Władysław Kotwicz

Giriş

Dr. Svetlana Valer'evna Buraeva bana Kyaktha Müzesi Yerel Araştırmalar Akademisyeni V. A. Obruchev (Buryatya Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu)'in koleksiyonundaki Eski Türkçe benzeri yazıt damgalarının keşfi hakkında bana bilgi verdiğinde tarih Temmuz 2019 idi. Ayuna Müzesi araştırmacısı Chultumovna Ochirova tarafından belge ve fotoğrafların kataloglanma süreci esnasında kazara keşfedildi. Birkaç rastgele fotoğrafın incelenmesi ile, gerçekten de Eski Türkçe bir yazıt hakkında, hatta direkt Tonyukuk Yazıtı hakkında konuştuğumuz sonucuna vardık.

Ancak aynı yılın Aralık ayında, bulguların ilk elden incelenme fırsatı oldu. O zaman kadar, Tonyukuk yazıtındaki damgaların nasıl oldu da Kyakhta'tadaki müze bulguları arasına geldiğinin anlaşılması üzerine literatürde başarısız bir bilgi kovalama sürecine girdim.

Bilindiği üzere, anıt Elena Nikolaevna Klements'in yönettiği Orhun Keşif Birliği'nin çalışmaları sonucunda keşfedilmişti. 1898'de anıtın fotoğrafları çekilmiş ve yazıtın kopyaları çıkarılmıştı. Sonradan bunlar Wilhelm Radloff tarafından "Atlas drevnostei Mongolii" isimli derginin dördüncü sayısında yayınlandı. Sonradan W. Radloff yazıtı okumak ve çevirmek için ilk teşebbüste bulundu. 1909'da, Gustaf John Ramstedt tarafından saha çalışmaları yürütüldü. Çalışmaları ancak 1958'de öğrencisi Pentti Aalto tarafından yayınlanabildi. Geçen yıllarda, anıt pek çok araştırmacının ilgisini çekti, içlerinde yazıtın nasıl okunacağı ile ilgili yeni teklifleri olanlar da vardı. Yazıtın görece iyi şekilde korunmuş olması, okunuş ve çevirideki farkların yazıttaki temel

ve önemli kısımların anlaşılması konusunda bir problem çıkarmamasını sağladı. Yazıt günümüzde iyi çalışılmış olarak görülebilir, yine de bazı parçalarının tartışmalı durumu hala sürüyor. Bu konuda, yazıtının yeni kopyalarının çıkmasının, çalışılmasına fayda getireceğini beklemek zor. Göreceli olarak mükemmel olmayan kopya yöntemleri göz önüne alındığında dahi, yazıtın önceden alınmış kopyaları, Eski Türkçe anıtlar zamanla doğanın ve diğer dış etkilerin erozyonuna uğradığından, hala devam etmekte olan bir öneme sahip (Ki bu erozyonu anıtın müzeleştirilmesi ve korumaya alınması dahi pek önleyemiyor). İşte bu tam olarak W. Radloff ve P. Aalto'nun yayınlarının önemini gösteriyor: Kopyaların anıtın keşfine en yakın zamanda alınmış olmaları.

Introduction

It was in July 2019, Dr. Svetlana Valer'evna Buraeva gave me an information about the discovery of an estampage of an inscription made by script like Old Turkic runic writing in the collections of the Kyakhta Museum of Local Lore of Academician V. A. Obruchev (Republic of Buryatia, Russian Federation). It was accidentally found by the researcher of the Museum Ayuna Chultumovna Ochirova during the cataloging procedure of the Collection of documents and photo documents. Based on a preliminary examination with a few random photos photographs obtained, it was concluded that we are talking exactly about the Old Turkic runic inscription, namely, the Tońuquq/Tonyuquq Inscription.

It was possible only in December of that year.to get acquainted with the find own eyes. Until that time, I had unsuccessfully tried to find any information in the literature that would make it possible to understand how the estampage of the Tońuquq/Tonyuquq Inscription, discovered in 1897, could have appeared in the museum funds in Kyakhta.

As it is known, the monument was discovered during the work of the Orkhon expedition in 1897 by Elena Nikolaevna Klements. In 1898, it was carried out a field study of the complex, photographs of which and copies taken from the inscription were then published in the fourth volume of "Atlas drevnostei Mongolii" ("Atlas der Alterthümer der Mongolei") by Wilhelm Radloff in 1899. Then W. Radloff tried the first attempt to read and translate the inscription[1]. In 1909, field studies were conducted by Gustaf John Ram-

[1] Wilhelm Radloff, "Die Inschrift des Tonjukuk", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge*, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg, 1899, S. I–XXIV, 1–122.

stedt. His materials were published only in 1958 by his student Pentti Aalto[2]. Over the past years, the monument has repeatedly attracted the attention of researchers, including those offering new readings and translations of the text[3]. The rather good preservation of the inscription contributed to the fact that differences in the reading and interpretation of individual passages did not fundamentally affect the understanding of the general content of the text. Today, the monument can be considered quite well studied, although the debatable nature in the interpretation of some fragments remains. In this regard, it is hardly to expect that new copies of the inscription would have any significance for its study. Despite the fact of Old Turkic written monuments are inevitably subject to gradual destruction because of erosion or external influences (even conservation and museumification of monuments cannot prevent the latter)[4], early copies, even with a relative imperfection of copying techniques, have enduring value. This is precisely the significance of the publications of W. Radloff and P. Aalto, which have preserved the appearance of the inscription in the state closest to the time of its discovery.

I. Preparing to meet a new find. Early copies of the Toñuquq/Tonyuquq Inscription in Russia

The random fact-finding photographs of the Kyakhta find that I had from my colleagues only allowed me to find the most common external similarities of the found estampage to those photographs that were published in "Atlas…" by W. Radloff in 1899[5]. Subsequently, already the primary inspection of the original of the find showed that the copy is different from those that are known from the publication of W. Radloff.

---

[2] *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und P. Aalto, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto, Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinski, 1958.

[3] For a study of the inscription, related problems and bibliography see: Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 1–6; Napil Bazylkhan, *Köne türik bitiktastary men eskertkishteri (Orkhon, Enisei, Talas)*, Daik-Press, Almaty, 2005, p. 107, note 104; Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya, 2009, s. 27, 466. I am aware of the appearance of a number of new publications by Turkish colleagues (Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz, Prof. Dr. Erhan Aydın), however, they remain inaccessible to me.

[4] Napil Bazylkhan, "Drevnetiurkskie pis'mennye pamiatniki v Mongolii: katalogizatsiia i muzeifikatsiia", *Uralo-altaiskie issledovaniia*, no 2(3), Moscow, 2010, p. 8–9.

[5] Wilhelm Radloff. *Atlas drevnostei Mongolii*, t. IV, Imperatorskaia Akademiia Nauk, St. Petersburg, 1899, tabl. CV–CXVIII.

The very history of this find was no less interesting.

According to W. Radloff, there were two copies made from the Toñuquq Inscription in 1898. One of them was made by E. N. Klements, and the other by photographer N. V. Fedorov[6]. Both copies were differ in quality in reproducing individual fragments, so in some places of his "Atlas…" W. Radloff had published both versions, in other cases, however, without notifying whose copy was preferred by him.

Initially following the assumption that the newfound copy could be related to the field works of 1898, during a preliminary study of the literature, I was not able to find evidence that any of the researchers stayed at that time in Troitskosavsk (the name of Kyakhta until 1834) and, moreover, left any estampages in the Troitskosavsk-Kyakhta branch of the Amur department of the Imperial. Russian Geographical Society (the division of which at that time was the Kyakhta Museum of Local Lore of Academician V. A. Obruchev). As it was found out later, as part of the Central Asia and Siberia Foundation (CAS) in the manuscript collection of the Institute of Oriental Manuscripts (IOM) of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg, the materials collected by W. Radloff contain two or sometimes three (both untouched and retouched) estampages of each side of both stones of the Toñuquq/Tonyuquq Inscription. I did not have the opportunity to see this in place, but probably one should be talking about those copies that were made in 1898.

Based on the inventory data of the archival fund, one can indicate the following correspondences to the estampages published in 1899 for each of the sides of both stelae of copies registered in the collection:

Stele I, western side, lines 1–7: two unretouched estampages[7];

Stele I, southern side, lines 8–18: retouched estampage[8], retouched estampage[9];

Stele I, eastern side, lines 18–25: retouched estampage[10], retouched estampage[11];

Stele I, northern side, lines 26–36: unretouched estampage[12], two retouched estampages[13];

---

6 *a.g.e.*, p. [2], [4].
7 *a.g.e.*, tabl. CIX-1.
8 *a.g.e.*, tabl. CX-1.
9 *a.g.e.*, tabl. CX-2.
10 *a.g.e.*, tabl. CXI-1.
11 *a.g.e.*, tabl. CXI-2.
12 *a.g.e.*, tabl. CXII-1.
13 *a.g.e.*, tabl. CXII-2.

Stele II, western side, lines 37–45: two unretouched estampages[14], retouched estampage[15];

Stele II, southern side, lines 46–51: two unretouched estampages[16], retouched estampage[17];

Stele II, eastern side, lines 52–59: two unretouched estampages[18], retouched estampage[19];

Stele II, northern side, lines 60–63: two unretouched estampages[20], retouched estampage[21].

In the St. Petersburg funds there are two more collections of copies of the Toñuquq Inscription. One of them, whose origin could not be determined, contains from two to five untouched estampages of each of the eight sides of the inscription (in each case, they can be glued from two or three sheets of paper or only contain on one sheet a copy of a separate fragment). On the plates, according to the direction of the sides of the inscription, they are applied in black ink the Chinese characters indicating the cardinal points.

Another collection is accompanied by a piece of brown paper with the inscription "III 478 nova. Pamiatnik Ton'iukuka (snimki Al'-da)". The collection itself contains from three to seven unretouched estampages of each side of the inscription, also represented as copies on glued sheets, and copies of separate fragments. And there are also Chinese characters indicating the cardinal points applied on plates with black ink or brown pencil.

Recent data have been found useful in understanding the origin of a copy of the inscription found in Kyakhta.

II. Some circumstances of getting a copy in Kyakhta

A copy from the Kyakhta Museum turned out to be composed of eight folded plates. At the time of discovery, it was in an envelope of brown paper with a post office stamp of Troitskosavsk containing the inscription with a blue pencil in the diagonal direction:

Pamiatnik Ton'iuku[…] <…>

---

14 *a.g.e.*, tabl. CXIII-1.
15 *a.g.e.*, tabl. CXIII-2.
16 *a.g.e.*, tabl. CXIV-1.
17 *a.g.e.*, tabl. CXIV-2.
18 *a.g.e.*, tabl. CXV-1, CXV-2.
19 *a.g.e.*, tabl. CXV-3.
20 *a.g.e.*, tabl. CXVI-1.
21 *a.g.e.*, tabl. CXVI- 2.

v Nalaikhe
(snimki San'-do)
["Monument of Tonyuq[...] <…>
in Nalaikha
(figures by San-do)]

Together with the plates of copy, they were also the remains of the address label found. On its left side there was a round stamp impression with the date "23 apr. 1913" ["April 23. 1913"].

The fragments of the envelope did it possible to restore the following text written on it:

<Black ink, underlined>:
"Kyakht[…] /// … [b]andrerol'
Troitskosavsko-Kyakht[….] /// …ska[…] kopiia
[…]skago otdela"
<In the lower right corner (apparently continued)>:
"Priamur-
[…b]shchestva
<In the lower left corner, same ink and script>:
"Ot V. Kotvicha
SPb., Ital'ianskaia, 23, kv. 3"
<Middle bottom, black ink, printable>:
"K At[lasu]
Drevnos[tei Mongo-]
lii V. V. [Radlova]
Inv 19[0]
<Diagonally with a blue pencil, in a different handwriting>
"Poluchen[…]"

No data about this parcel receipt was found in the Museum receipt book. However, it turned out to be possible to recover the inventory number based the sticker on the mail envelope. Thanks to the kind assistance of the head of The rare book fund of Museum Marina Mikhailovna Chagdurova and the responsible curator of the collection of documents and photo documents Marina Danzhurovna Lobanova, it was explored that the estampage was not registered anywhere as a separate storage unit and, apparently, was considered as an appendix to the "Atlas…" by W. Radloff. In the "Inventory book of the Library of the Troitskosavsk Regional Museum" (without year), the number "190" marked the "Atlas…" by W. Radloff, in all its four volumes. The fourth volume contained the materials on the monument of Toñuquq/Tonyuquq, today marks by sigle "902.6 / R-15, inv. 190".

Additional information related to the origin of the find was received during the work with the very copies.

III. Some features of the copy found in Kyakhta

The copy includes eight estampages conforming to each side of the two stelae, all made on Chinese rice paper. We had taken measurements and noted the characteristics of each of them. Below I shall conditionally call them "list" giving them numbering following the sequence of epy corresponding sides of the inscription. I will focus on the most significant fragments, that is, relevant to the discussion about reading some fragments of the Tońuquq/Tonyuquq Inscription.

List 1. An untouched estampage of the western side of the I[st] stele of the Tońuquq/Tonyuquq Inscription, lines 1–7 (1–7 in total)[22]. It is glued from three fragments (225 x 41: 94.5 x 41 / 94 x 41 / 46.5 x 41 cm)[23]. In the upper right corner there is a note with a blue pencil "Atlas V. Radlova v. 4, CIX"[24], on the back side of the list in the upper left corner is the Chinese character *xī* 西 "west" marked in black ink.

In contrast to the version published by W. Radloff, line 7 is fully visible. Initial signs of the line 1–3 are poorly visible. Five signs at the beginning of line 6 read clearly as $b^2\ddot{v}l^2s^2r^2$ (in the retouched copy by W. Radloff here is $b^2\boldsymbol{I}l^2s^2r^2$). The discrepancies and interpretations of the researchers were considered, for example, by C. Alyılmaz[25].

List 2. An untouched estampage of the southern side of the I[st] stele of the Tońuquq/Tonyuquq Inscription, lines 1–10 (8–17 in total). It is glued from three fragments (230 x 49: 93 x 49 / 93 x 49 / 49.5 x 49 cm). On the front side, on the left, in the vertical direction from bottom to top, there is a mark

---

[22] Hereinafter, after specifying the total sizes of the copy, the "colon" is followed by an indication of the sizes of each of the sheets as a whole, including including the area that came under overlap. The list assumes the arrangement of sheets from left to right, following the direction of the ancient Turkic script.

[23] Hereinafter, first, they are indicated the total sizes of the copy, then, after the "colon: (:), they are given the sizes of each of its entire sheets of paper, taking into account the area that has come under overlap. The sizes are given following the arrangement of sheets from left to right, according to the direction of the Old Turkic script.

[24] It corresponds to the publication in: *a.g.e.*, tabl. CIX.

[25] Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Bir Kaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 10. György KARA Özel Sayısı, Ankara, 2000, s. 105-106.

with a blue pencil "Atlas V. V. Radlova v. 4, CX"[26], in the upper left corner is the Chinese character *nán* 南 "south" marked in black ink.

The line 3 ends with the spelling *b²In²Ivγ Zγ*, that is, the 3rd sign is exactly /n²/, as in the edition by W. Radloff and in the runic text in the edition by P. Aalto, where, however, in transcription the 1st word is given as *bizni*[27].

List 3. An untouched estampage of the eastern side of the Ist stele of the Toñuquq/Tonyuquq Inscription, lines 1–7 (18–24 in total). It is glued from three fragments (225 x 40: 93 x 40 / 93 x 40 / 45,5 x 40 cm). On the back side of the list, on the left, in the vertical direction from bottom to top, there is a mark with a blue pencil "Atlas V. V. Radlova 4ii vyp., CXI"[28], in the upper right corner is the Chinese character *dōng* 東 "east" marked in black ink.

In the line 4 in the phrase ***d²Iy²q̲ᵛq̲ⁱIs¹l¹M : t²Ms²*** they are clearly read first two sins as /d²I/[29]

List 4. An untouched estampage of the northern side of the Ist stele of the Toñuquq/Tonyuquq Inscription, lines 1–11 (25–35 in total). It is glued from three fragments (268 x 49: 115 x 49 / 115 x 49 / 48 x 49 cm). In the upper right corner there is a note with a blue pencil "Atlas V. V. Radlova 4ii vyp., CXII"[30], here is also the Chinese character *běi* 北 "north" marked in black ink.

In the beginning of the line 9 is the spelling *ÿČk̲ÿÿr²gy²Iy²Ikl²t²I*, that is, the shape of the 7th and 9th signs is clearly closer to /y²/, but not to /k/[31].

---

[26] It corresponds to the publication in: Wilhelm Radloff. *Atlas drevnostei Mongolii*, t. IV, Imperatorskaia Akademiia Nauk, St. Petersburg, 1899, tabl. CX.

[27] Wilhelm Radloff, "Die Inschrift des Tonjukuk", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge*, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg, 1899, S. 6, 7; *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und P. Aalto, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto, Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinski, 1958, S. 32, 33. Also see: Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 30, Anm. 13.

[28] It corresponds to the publication in: Wilhelm Radloff. *Atlas drevnostei Mongolii*, t. IV, Imperatorskaia Akademiia Nauk, St. Petersburg, 1899, tabl. CXI.

[29] Compare: Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 32, Anm. 27; Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Bir Kaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 10. György KARA Özel Sayısı, Ankara, 2000, s. 106–107.

[30] It corresponds to the publication in: Wilhelm Radloff. *Atlas drevnostei Mongolii*, t. IV, Imperatorskaia Akademiia Nauk, St. Petersburg, 1899, tabl. CXII.

[31] Compare: *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und P. Aalto, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto, Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinski, 1958, S. 40, 41; Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Bir Kaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 10. György KARA Özel Sayısı, Ankara, 2000, s. 107–108.

Further on the same line in the spelling *qγn*^{1}***I****s*^{2}*ϋt*^{1}*s*^{1}*q̱*^{ï}*d*^{1}*I*, that is, the sign /I/ between /n^{1}/ and /s^{2}/ is visible clearly[32].

List 5. An untouched estampage of the western side of the IInd stele of the Tońuquq/Tonyuquq Inscription, lines 1–9 (36–44 in total). It is glued from two fragments (184 x 63: 94 x 63 / 94 x 63 cm). On the back side of the list in upper right corner there is a note with a blue pencil "Atlas V. V. Radlova 4 vyp., CXIII"[33], here is also the Chinese character *xī* 西 "west" marked in black ink.

Line 1 ends with a spelling *q̱*^{ʋ}*ʋP*, as in the edition by P. Aalto, that is, there is no a sign /n^{1}/, restored by some researchers[34].

Line 5 ends with spelling *k̲*^{ϋ}*ϋs*^{2}*t*^{2}*y*^{2}*n*^{2}, but there is not a word *b*^{2}*IZ* sometimes recovered after the following word divider[35].

List 6. An untouched estampage of the southern side of the IInd stele of the Tońuquq/Tonyuquq Inscription, lines 1–6 (45–50 in total). It is glued from three fragments (185 x 48,5: 63,5 x 48,5 / 63,5 x 48,5 / 63,5 x 48,5 cm). On the back side of the list in upper left corner there is a note with a blue pencil "V. V. Radlov v. 40, CXIV"[36]. No other marks were found.

At the beginning of lime 2 it is read *N̲T̲A****b***^{2}*r*^{2}*k̲*^{ϋ}*I*, that is, the third sign is /b^{2}/, and not /j^{2}/[37].

In the end of the line 4 the phrase reads as *b*^{2}*Il*^{2}*gs*^{2}*In*^{2}***ϋČn***^{2}, that is, the last three signs are visible clearly[38].

In the line 5 it is read *y*^{2}*t*^{2} *: Iy*^{2}*gr*^{2}*MI : s*^{2}*ϋŋs*^{2}*d*^{2}*I : ʋγZqA : b*^{1}*s*^{1}*s*^{2}*ϋŋs*^{2}*d*^{2}*I : N̲T̲Ay*^{1}*γʋČ****s***^{2}*I*, that is, the word divider is marked after the second sign, and /

---

32 For the alias see: Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 36, Anm. 46.

33 It corresponds to the publication in: Wilhelm Radloff. *Atlas drevnostei Mongolii*, t. IV, Imperatorskaia Akademiia Nauk, St. Petersburg, 1899, tabl. CXIII.

34 *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und P. Aalto, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto, Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinski, 1958, S. 42, 43; Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 36; Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Bir Kaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 10. György KARA Özel Sayısı, Ankara, 2000, s. 108–109.

35 Wilhelm Radloff, "Die Inschrift des Tonjukuk", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge*, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg, 1899, S. 20. Also see: Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 37, Anm. 53.

36 It corresponds to the publication in: Wilhelm Radloff. *Atlas drevnostei Mongolii*, t. IV, Imperatorskaia Akademiia Nauk, St. Petersburg, 1899, tabl. CXIV.

37 Compare: Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 38, Anm. 63.

38 Compare: *a.g.e.*, S. 38, Anm. 66.

s[2]I/ is clearly visible at the end of the line to the 3rd person singular possessive suffix *+(s)I(n)*[39].

List 7. An untouched estampage of the eastern side of the IInd stele of the Toñuquq/Tonyuquq Inscription, lines 1–8 (51–58 in total). It is glued from two fragments (183 x 62,5 : 92 x 62,5 / 92 x 62,5 cm). On the back side of the list, in the upper left part is the mark with a blue pencil "V. V. Radlov v. 4, CXV"[40], in the upper left corner are the Chinese characters *zuǒ dōng* 左東 "left", "east", marked in red ink, on the front side in the lower part, approximately in the middle of the right sector is a red square (office) stamp impression 3,6 x 3,6 cm with the Chinese characters *sān duō suǒ tà* 三多所拓[41]; the image is rotated 90 degrees to the left.

At the beginning of the line 1 is the spelling *qPγn[1]qγn[1] : j[2]j[1] : υt[1]Z : … […] **d[1]M.*** The lacuna is almost indistinguishable, however, the combination of /d[1]M/, indicating the past tense verb suffix *-dI* with the 1st person singular possessive marker *+(X)m* is clear[42].

In the line 3 is the spelling *υl[1]γr[1]t[1]d[1]Mq̱[υ]*, when the final sign is visible clearly.

The line 4 started with the phrase *b[1]υt[2]ürk̲[ü]b[1]d[1]n[1]**r**[1]A*, that is, the penultimate sign is precisely the clear /r[1]/, and not /q/[43].

In the line 5 is the spelling *qZγN̲Tq̱[υ]**In**[2]üČn[2]*, that is, both the sixth sign /I/ and the seventh /n[2]/ are visible clearly.[244]

Further, after the word divider is *υd[1]vüZM*, that is, between the third sign /υ/ and the following /ü/ there are no restored by V. Rybatzki *b[2]n*.[45]

---

[39] *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und P. Aalto, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto, Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinski, 1958, S. 47; Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 39, Anm. 73.

[40] It corresponds to the publication in: Wilhelm Radloff. *Atlas drevnostei Mongolii*, t. IV, Imperatorskaia Akademiia Nauk, St. Petersburg, 1899, tabl. CXV.

[41] Invaluable assistance in identifying the press was provided by consultations of Anna Aleksandrovna Turanskaya (Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences), Alla Alekseevna Sizova (Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences), Bair Zoriktoevich Nanzatov (Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences) and Chingiz Tsybikdorzhievich Tsyrenov (Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences).

[42] Compare: Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Bir Kaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 10. György KARA Özel Sayısı, Ankara, 2000, s. 109–110.

[43] See: Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 40, Anm. 84.

[44] See: *a.g.e.*, S. 40, Anm. 86.

[45] See: *a.g.e.*, S. 40, Anm. 87.

At the beginning of the line 7 is the spelling *b²ün²t²gI* или *b²ün²ZgI*, however, the second sign is clearly visible as /ü/. This is noted by all researchers, but C. Alyılmaz insists on a correction to /I/.[46]

In the line 8 is clear *Il²IŋA*, after it followed by word divider is *b²It²I**t**²d²M*.[47]

List 8. An untouched estampage of the northern side of the IInd stele of the Toñuquq/Tonyuquq Inscription, lines 1–4 (59–62 in total). It is glued from two fragments (179,5 x 31 : 91 x 31 / 89,5 x 31 cm). There no any marks found.

In general, one can assume that the existing copy provides some material for further discussion of the controversial readings of some places of the inscription.

Conclusion

The Chinese phrase in Chinese characters *sān duō suǒ tà* 三多所拓 found on a list 7 can probably be translated as "an estampage [made] by Sān-duō," which corresponds to the text on the wrapping envelope, that reads "snimki San'-do", i.e. "figures [made] by Sān-duō". It is one of the collections of copies of the Toñuquq/Tonyuquq Inscription stored in St. Petersburg that also contained a similar inscription that is "snimki Al'-da" ("figures [made] by Al-da (?)") and lists marked by Chinese characters. It can be assumed that the collection and copy from Kyakhta have a common origin.

So, if, as it was able to find, that the copy analyzed was sent from St. Petersburg by Władysław Kotwicz on April 23, 1913, then it is possible to judge only tentatively as to the origin of the estampage and its relation to the ones attested in St. Petersburg collections.

It is known that in the period from June 22 to August 25, 1912 W. Kotwicz was on a trip to Mongolia, where he managed to conduct, among other things, a field study of some Old Turkic written monuments and even discover a new one (Ikh-Khushoot or the Küli Čor Inscription). He reported on the results of the trip at a meeting of the Imperial Russian Archaeological Society on March 28, 1913.[48]

---

[46] Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Bir Kaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 10. György KARA Özel Sayısı, Ankara, 2000, s. 110–111.

[47] См.: Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, University of Szeged, Szeged, 1997, S. 40, Anm. 85.

[48] See, for example: Oksana Nikolaevna Polyanskaya, "Mongolovednye issledovaniia V. L. Kotvicha (1872–1944). K 140-letiiu so dnia rozhdeniia", *Vestnik Buriatskogo gosuniversiteta*, vol. 7, Ulan-Ude, 2012, p. 109.

Clarification of the circumstances of the origin of the analyzed copy the Toñuquq Inscription and its entry into St. Petersburg may be facilitated by some additional materials that I do not have at the moment. This matter requires further study, perhaps above all, basing on materials that can be found in St. Petersburg.

KÖKTÜRKLERİN 'YOL TEŋRİSİ': BİLGE TUNYUKUK

Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK*

Özet

Eski Türkçede ilk defa Irk Bitig metninde geçen *yol teŋrisi* 'yol tanrısı', pek çok özelliği ile tanrısal özellik taşımaktadır. Bu tanrı yolda kalmış ve yolunu kaybetmiş kişilere yol gösterir, onların yollarını bulmalarını sağlar. Dağınık ve kargaşa halindeki toplumları birleştirir ve onları bir düzene sokar. Ayrıca bu tanrının hem ata binmesi hem de yaşlı olması insani özellikler taşıdığını da gösterir. Bu *yol teŋrisi* 'yol tanrısı' Türk ve dünya destanlarındaki ya da masallarındaki yaşlı bilge arketipinin özelliklerini de taşır. Bu bağlamda tarihî bir şahsiyet olan Tunyukuk pek çok özelliği ile hem bir yol tanrısı hem de yaşlı bilge arketiptir. Kendisi dağınık ve kargaşa halindeki bir toplumu tekrar birleştirmiş ve yeniden bir halk haline getirmiştir. Halkı ve kağanı kaybedilmiş kutsal toprak olan Ötüken'e tekrar götürmüştür. Askeri dehası ve akılcı siyaseti sayesinde devletin pek çok başarı elde etmesini sağlamıştır. Kısacası Tunyukuk devletin devlet, halkın da halk olmasını sağlayarak tarihe önemli bir iz bırakmış yol tanrısıdır.

Anahtar Kelimeler: *Köktürkler, Yol teŋrisi, Yaşlı Bilge, Bilge Tunyukuk.*

Giriş

Türkler tarihte çeşitli inançları benimsemişler ve bu inançlar çerçevesinde de dinî yapılarını, kültürlerini ve hatta mitolojilerini şekillendirmişlerdir. Eski inançlar yeni inançlarla karışmış ve böylece yeni inanç sistemlerinin şekillenmesine neden olmuşlardır. Bu durumu her millette ve dönemde görmek mümkündür. Örneğin Tengricilik inancına mensup olan Türklerin Maniha-

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri. hacertokyurek@erciyes.edu.tr; htokyurek@hotmail.com. Bu çalışma TÜBA-GEBİP projesi kapsamında desteklenmektedir.

izm ve Budizm gibi inançlara dâhil olmasıyla yeni bir inanç sisteminin oluşması ve yine Türklerin İslamiyet'i kabulü ile alt katmandaki inançlarla birleşmesinin sonucunda farklı bir İslami anlayışın oluşmasına neden olmuştur. Tengricilik inancında esas Gök'tür ve Gök, hükümdara *türük bodunuŋ/g atı küsi yok bolmazun tėyin kaŋım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teŋri ėl bėrigme teŋri türük bodun atı küsi yok bolmazun tėyin özümi/ün ol teŋri kagan olortdı erinç* (KT D 25-26) 'Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam kağanı, annem hatunu yükselten tanrı/(ebedi) gök, ülke/yurdu veren tanrı/(ebedi) gök, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye beni o tanrı/(ebedi) gök hakan/kağan olarak tahta oturttu elbette.'[1] cümlesindeki gibi hükümdar olacak kişiye kut verir ve *türük teŋrisi türük ıdok yėri suvı ança e/ėtmiş türük bodun yok bolmazun tėyin bodun bolçun tėyin kaŋım ėltėriş ögüm ėlbilge katunug teŋri töpösinte tutup yügerü kötürmiş* (KT D 10-11) 'Türklerin ilahi güçleri/Türk (ebedi) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) /şu şekilde düzenlemişler/öylece örgütlemiş. Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye babam Ėltėriş Kağan'ı, annem Ėlbilge Hatun'u göğün tepesinden çekip yükseltmişler/ (ebedi) gök, tepesinden tutup (göğe) yükseltmiş.'[2], *kėsre teŋri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tirgürü igitdim* (KT D 29) 'Sonra tanrı/(ebedi) gök lütfettiği için, talihim ve kısmetim olduğu için ölecek/ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.'[3] örneklerinde olduğu üzere mahvolmuş, yok olmuş *ėli* yani ülkeyi düzene koyar. Böylece Gök, insanların hayatlarını hep kontrol altında tutmaktadır. Eğer ülkenin başına akılsız, bilgisiz bir hükümdar gelmişse *anta kėsre inisi e/ėçisin teg kılınmadok erinç oglı kaŋı/ın teg kılınmadok erinç biligsiz kagan olormış erinç yavlak kagan olormış erinç buyrukı yeme biligsiz ermiş erinç yavlak ermiş erinç begleri bodunı tüzsüz üçün tavgaç bodun tevligin kö/ürlügin üçün armakçısi/ın üçün inili e/ėçili kikşürtökin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtoki/ın üçün türük bodun ėlledök ėlin ıçgınu ıdmış* (KT D 5-6) 'Daha/Ondan sonra küçük kardeşler/kardeşi ağabeyi gibi yaratılmadığı için, evlatlar/oğlu babaları/babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz hakanlar/kağanlar tahta çıktığı için/oturmuş elbette, kötü hakanlar/kağanlar yönetime geçtiği için/tahta oturmuş elbette. Komutanları da bilgisiz ve kötü oldukları için/bilgisizmiş elbette, kötüymüş elbette. Beyleri (ve) halkı (arasında) kargaşa olduğu için Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, dolandırıcı/aldatıcı olduğu için, küçük ve büyük erkek kardeşleri/ kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı birbirine kışkırttığı için, Türk halkı, ülke yaptığı/yurt tuttuğun toprakları elinden çıkarmış/

---

1 Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Bilgesu, 1. Baskı, Ankara, 2012, s. 83-84; 96; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, 2. Baskı, Konya, 2014, s. 64.

2 Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 81; 93-94; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 59.

3 Mehmet Ölmez, a.g.e., s. 84; 97; Erhan Aydın, a.g.e., s. 65-66.

almış.'[4] örneğindeki gibi bu kut o hükümdarın elinden alınır ve *èl* de yok olur. Dolayısıyla insanlar hep bir kontrol altında tutulur. Tengricilik inancıyla ilgili bilgileri özellikle Köktürk ve Yenisey Yazıtlarından elde ederken bu yazıtlarda Türklerin diğer dinlerle olan münasebetleri hakkında bilgi edinilmesi mümkün değildir. Oysaki bu dönemde Türkler arasında Budizm'in yayıldığı bilinmektedir. Uygur Kağanlık Yazıtlarında ise Manihaizm'in izlerini görmek mümkündür ve özellikle Türk alfabesiyle yazılmış olan Irk Bitig metninin Manihaist özellikler taşıdığı belirtilmektedir. Daha sonra yazılan eserlerin çoğu ise Budizm içeriklidir. Bu yazıtlar ve metinler ayrıntılı olarak incelendiğinde farklı dinlerin birbirine karıştığı görülmektedir. Örneğin Budist Uygur metinlerinde *teŋri* sözü, hemen her Buddha'nın isminden sonra gelir ve ona bir kutsiyet, ilahilik atfedilir. Bu Türk'ün zihin yapısını göstermesi açısından son derece önemlidir.

Bu çalışmada ise öncelikle ilk kez Irk Bitig metninde geçen *yol teŋrisi* üzerinde durulacak daha sonra da Bilge Tunyukuk *yol teŋrisi* ile ilişkilendirilerek incelenecektir.

1.Yol Teŋrisi ve Bilge Tunyukuk

Or. 8212/161 katalog numaralı ve 930 yılında yazıldığı düşünülen Irk Bitig metni 65 faldan oluşur ve bu fallar dil, din ve kültür tarihi açısından önem arz eder. Metin Mani dini ile ilişkilendirilmiş ve bu konu araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Metin içinde geçen iyi ve kötü ikiliği ya da daha önce Mani metinlerinde geçen ifadelerden ve Mani metinlerinin gramatikal özelliklerinden kaynaklı olarak Irk Bitig'i Manihaizm'e ait bir metin olarak kabul edenler vardır. Irk Bitig'in Manihaist bir metin olduğunu ilk kez Thomsen[5] söylemekle birlikte Marcel Erdal da *yarın kèçe* ifadesinin açıklamasında metnin Mani dinine ait olduğunu belirtir[6]. Stebleva 'bu iyidir', 'bu kötüdür' ifadelerindeki düalizm düşüncesinden dolayı metni Manihaist olarak göstermektedir[7]. Bu görüşlerin aksine özellikle Ceval Kaya'nın düşünceleri önemlidir. Kaya, Irk Bitig

---

4 Mehmet Ölmez, a.g.e., s. 80-81; 93; Erhan Aydın, a.g.e., s. 57.

5 Vilhelm Thomsen, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-Huang", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1912, s. 196.

6 Marcel Erdal, "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1978, s. 88; Fikret Yıldırım, *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2017, s. 53.

7 İya Vasil'yevna Stebleva, "Eski Türkçe Fal Kitabı Irk Bitig'de Sembollerin Kavramsal Temeli", Çev. Halil İbrahim Usta, *Türkoloji Dergisi*, C XIV, Sayı I, Ankara, 2001, s. 199; Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 101.

metnini bir din adamının belki de bir şamanın ağzından derlenmiş ve henüz son şekli verilmemiş orijinal bir metin olarak kabul eder. Ayrıca Kaya, metin içindeki bazı falların birkaç defa geçmesini bazı ihtimallerin de atlanmasını ve falların sistemli bir sırayla yazılmamasını metnin herhangi bir nüshasının olmadığının göstergesi olarak kabul eder ve metnin orijinal olduğunu belirtir[8]. Yine Stebleva'nın yukarıdaki açıklamasının yanı sıra Irk Bitig metninde Manihaizm ile ilgili hiçbir delilin olmadığını[9] belirtmesi de ilgi çekicidir.

Yukarıdaki bu açıklamalar son derece önemlidir. Irk Bitig metni ayrıntılı olarak incelendiğinde Mani dinine ait herhangi bir ifadenin geçmediği görülmektedir. Metin içerisinde Mani dinine ait tanrı adları ya da dinî terimler bulunmaz. Fakat metinde geçen *burua* 'fal, kehanet, (?) kişi adı parçası' < Ort. Fars. *murwāg*, Manihaist Ort. Fars. *mwrw'*, Yeni Fars. *murwā* 'kehanet'; *guruşd* 'güneş' < (?) Ort. Fars. *ẖurẖşyd*, *hwrẖşyd* 'güneş'; *manistan* 'manastır, Mani manastırı' < Manihaist Part. *m'nyst'n* 'konut, manastır'; *tan* 'ten' < Ort. Fars. *tan*, Manihaist Ort. Farsça ve Yeni Farsça 'vücut, kimse' ifadeleri oldukça önemlidir[10]. Irk Bitig'deki 65 falda Mani dinini yansıtan herhangi bir terim bulunmamasına rağmen özellikle ketebe kaydında yukarıda sıralanan kelimelerin Orta Farsça olması metni yazan kişinin Mani dini ile bağlantılı olabileceğini gösterir.

Irk Bitig metninin hangi inanç ile bağlantılı olduğu kesin olarak belirlenemese de metinde farklı şekillerde tanrı ifadesi geçmektedir. Bu ifadelerden *yol teŋrisi* 'yol tanrısı, kader tanrısı' iki defa, 'tanrı' anlamında *teŋri* ifadesi ise altı defa geçer[11]. Fakat bu ifadelerden metnin hangi dine ait olduğu konusunda

---

[8] Ceval Kaya, "Irk Bitig'de Falcılık", *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, Ed.: Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin, İstanbul, 2008, s. 367.

[9] İya Vasil'yevna Stebleva, *a.g.e.*, s.198.

[10] Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 62-63.

[11] *yol teŋrisi*: 2. Fal: *ala atlıg yol teŋri men yarın kèçe esür men utru èki yılıg kişi oglın sokuşmış kişi korkmış korkma tèmiş kut bèrgey men tèmiş ança biliŋ edgü ol* 'Ala atlı yol tanrısıyım! Sabah akşam (atımla) rahvan giderim. (Bu yol tanrısı) yumuşak mizaçlı iki insanoğluna rastlamış. İnsanoğulları korkmuş. (Yol tanrısı) Korkmayın, demiş. (Sizlere) iyi talih vereceğim, demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.' (Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 34).

48. Fal: *karı yol teŋri men sınukıŋın sapar men üzükiŋin ulayur men èlig èrtmiş men edgüsi bolzun tèr ança biliŋler* 'Yaşlı yol tanrısıyım. (Vücudundaki) kırıklarını onarırım, kesik ve yırtıklarını kaynaştırırım. Ülkeyi (de) düzene sokmuş durumdayım. Hayırlısı olsun! Öylece biliniz.' (Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 44).

teŋri: 15. Fal: *üze tuman turdı asra toz turdı kuş oglı uça aztı keyik oglı yügürü aztı kişi oglı yorıyu aztı yana teŋri kutınta üçünç yılta kop esen tükel körüşmiş kop ögirer sevinür tèr ança biliŋler edgü ol* 'Yukarıdan sis bastırdı, aşağıda toz kalktı. Kuş yavrusu uçarak yolunu kaybetti. (Dört ayaklı) yabani hayvan yavrusu koşarak yolunu kaybetti. İnsanoğlu yürüyerek yolunu kaybetti. Yine Tanrı lütfu ile üçüncü yılda hepsi sağ salim (bir araya gelip) görüşmüşler. Hepsi neşelenip seviniyor. Öyle biliniz (bu fal) iyidir.' (Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 36).

çıkarımda bulunmak oldukça güçtür. Irk Bitig metni tek tek ya da bir bütün hâlinde incelendiğinde masalsı ya da efsanevi bir anlatım söz konusudur. Bu bağlamda Klyaştorniy'in de bu metni eski bir efsanenin kalıntısı[12] gibi görmesi ve bu efsaneyi tamamlamaya çalışması konusunda çok da haksız değildir. Metinde, 54 ve 60. falda *üze teŋri* *ėşidti* 'yukarıda tanrı işitti' ifadesi geçer ve bu tanrının yukarıda olduğunu ifade eder. Buradaki tanrı algısı Köktürk yazıtlarındakinden farklı değildir. 2. faldaki *yol teŋrisi* ve 48. faldaki *karı yol teŋrisi* ile 15, 17 ve 47. fallarda geçen *teŋri* 'tanrı' ifadesi ise aynıdır. 2. faldaki *yol teŋrisi* yolda karşılaştığı iki kişiye iyi kut verir. 48. faldaki *karı yol teŋri*, yaşlıdır ve kendisinin tedavi edici özellikleri vardır, yani kendisi bir hekimdir. Bununla birlikte tüm ülkeyi düzene sokabilme özelliğine sahiptir. 15. falda ise bütün dünyada ya da evrende olan bir kargaşayı sonlandırıp evreni yeniden düzene sokabilecek güce sahiptir. Muhtemelen de bu kargaşayı kendi çıkarmıştır. 17. falda dağda gezen açlık ve susuzluk çeken bir ata yardım eder ve bu atın su içmesini ve ot yemesini sağlayarak ölmekten kurtarır. Son olarak 47. falda misafirliğe giden bir kişi tanrı ile karşılaşır ve tanrı ona iyi kut, zenginlik ve uzun ömür vermiştir. Bütün bunlarla birlikte *teŋri* sözünün geçmiş olduğu bütün fallar *edgü ol* 'iyidir' ifadesiyle sonuçlanır.

Öncelikle metinde geçen 'tanrı' anlamındaki sekiz *teŋri* ifadesi için şunu söylemek gerekir. 54. ve 60. faldaki tanrı bilinen yaratıcı tanrıdır. 2, 15, 17,

17. Fal: *özlüg at öŋ yerde arıp oŋup turu kalmış teŋri küçiŋe tag üze yul suv körüpen yış üze yaş ot körüpen yorıyu barıpan suv içipen yaş yėpen ölümde ozmış tėr ança biliŋler edgü ol* 'Bir hususi at çölde yorulup bitkin düşüp kalakalmış. Tanrı'nın kudretiyle bir dağ üzerinde su kaynağı görerek, bir ormanlık dağda çayır çimen görerek yürüyüp (oralara) gitmiş. Su içip, ot yiyerek ölümden kurtulmuş. Öylece biliniz (bu fal) iyidir.' (Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 37).

38. Fal: *kamış ara kalmış teŋri unamaduk avınçu katun bolzun tėr ança biliŋler edgü ol* '(Fal şöyle) der: Kamışlar arasında kalmış. Tanrı (bu durumdan) memnun olmamış. (Bu) cariye, hakan eşi olsun. Öyle biliniz: (Bu fal) iyidir.' (Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 42).

47. Fal: *er ümeleyü barmış teŋrike sokuşmış kut kolmış kut bėrmiş agılıŋta yılkıŋ bolzun özüŋ uzun bolzun tėmiş ança biliŋler edgü ol* 'Bir adam misafirliğe gitmiş. (Yolda) tanrı'ya rastlamış. (Tanrı'dan) iyi talih dilemiş. (Tanrı da adama) iyi talih vermiş. (Ardından adama) ağılında hayvanların olsun, ömrün uzun olsun, demiş. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir. (Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 44).

Fal 54: *kul savı begiŋerü ötünür kuzgun savı teŋrigerü yalvarur üze teŋri ėşidti asra kişi bilti tėr ança biliŋ edgü ol* 'Köle sözünü beyine arz eder. Kuzgunun sözü (ise) tanrı'ya yalvarıştır. Yukarıda tanrı işitti. Aşağıda insanoğlu anladı. Öyle bilin: (Bu fal) iyidir.' (Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 46).

60. Fal: *tokuz aralı sıgun kėyik men bedük tiz üze ünüpen müŋreyür men üze teŋri ėşidti asra kişi bilti antag küçlüg men tėr ança biliŋler edgü ol* 'Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Büyük dizlerimin üzerine çıkıp böğürürüm. Yukarıda tanrı işitti. Aşağıda insanoğlu anladı. O kadar güçlüyüm. Öyle biliniz: (Bu fal) iyidir.' (Fikret Yıldırım, *a.g.e.*, s. 47).

12 Sergey Grigoriyeviç Klyaştorniy, "The Manichaean Text T II D and İrk Bitig XIX", *Turfan Revisited- The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, Ed.: Desmond Durkin-Meisterernst, Simone-Christianne Raschmann, Jens Wilkens, Marianne Yaldız, Peter Zieme, Berlin: Dietrich Reimer, 2004, s. 147.

38, 47 ve 48. fallarda geçen *teŋri* ise tanrısal özellik taşıyan ete kemiğe bürünmüş bir kişi gibi gözükmektedir. Kişiler için *teŋri* ifadesi özellikle Manihaist Uygur metinlerinde *teŋri možak*[13] 'saygıdeğer, tanrısal öğretmen'[14] örneğinde olduğu gibi yaygın olarak kullanılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Fuzuli Bayat, Manihaizmi kabul etmiş Uygurların baş tanrının fonksiyonu ile Kara[15] Yol Tanrısı'nın veya Ala Atlı Yol Tanrısı'nın görevini birleştirdiğini ifade eder[16]. Yine Bayat, yol iyesi anlamında Yakutlarda bir inancın olduğunu belirtir. Bu inanca göre geçilmesi zor yollarda hüküm süren, tehlikeli dağ geçitlerini tutan ruhların olduğunu ve bu ruhlara ise *sol iççite* 'yol iyesi' veya *attuk iççite* 'geçit iyesi' denildiğini belirtmiş olup bu iki yol iyesinin esas görevlerinin yolcuları tehlikeden korumak olduğunu söylemiştir[17]. Bununla birlikte Bayat, yol koruyucu ruhunun Kazan Tatarlarında *Kır iyase* 'bozkırın iyesi' olarak bilindiğini ve *Yapanay* şeklinde adlandırıldığını belirtir. Mitolojik inanca göre bozkırda tenha ağacın altında oturan *Yapanay*, uzun kollu erkek olarak tasavvur edilir ve onun başlıca görevi yolda yalnız başına kalan, zor duruma düşen insanlara yardım etmektir. Bu yönüyle Hz. Hızır'a benzetilir[18]. Bilgehan Atsız Gökdağ ise çalışmasında *yol teŋrisi* ifadesini Kutadgu Bilig'de geçen 'zaman tanrısı' anlamındaki *öd* ya da *ödlek* ile[19], yol tanrısının daha sonraki dönemlerde görevini üstlenen Hızır veya aksakallı derviş tiplemeleri ile; ili tanzim etmesi ve kağana ya da insanlara kut vermesi nedeniyle Gök tanrı ile; kırık ve çıkıkları tedavi etmesi nedeniyle de şaman ile bağdaştırır[20]. Ayrıca Gökdağ, yol tanrısının ve Hızır'ın görevini üstlenmiş, tanrı tarafından kut verildiğine inanılan ulu ruh, kişi veya varlığın bulunduğunu da belirtir ve Ak-Koca, Kök-Koca, Ak Sakallı Kök Koca vb. gibi isimleri sıralar[21]. Roux ise *yol teŋrisi* ifadesini 'yol tanrısı' veya 'barışı yapan, kırılan şeyi tamir eden' genelde Gök'ün bir bağışı olan yaşam gücünü (kut) dağıtan bir 'şans tanrısı' olarak tanımlar ve sonuncusunu da Buryatlarda rastlanan 'iyi şansı veren tanrı' ile açıklar. Ayrıca *yol*

---

13 *možak* < Soğd. *mwčk* 'öğretmen, bilgin' (Peter Zieme, *a.g.e.*, 82).

14 Peter Zieme, *Manichaisch-Türkische texte*, Akademie-Verlag, Berlin, 1975, s. 55, 67. (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte; V).

15 Bu kelime önceden *kara* şeklinde okunurken ilk kez Erdal tarafından *karı* 'yaşlı' şeklinde düzeltilmiştir (Marcel Erdal, *a.g.e.*, s. 60). O yüzden pek çok araştırmacının çalışmasında 'kara yol tanrısı' ifadesi doğrultusunda açıklama yapılmıştır.

16 Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji) 2*, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 148.

17 Fuzuli Bayat, *a.g.e.*, s. 149.

18 Fuzuli Bayat, *a.g.e.*, s. 149.

19 Bilgehan Atsız Gökdağ, "Ala Atlı Yol Tanrılarından Boz Atlı Hızır'a", *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*, Kömen Yayınları, Konya, 2006, s. 250.

20 Bilgehan Atsız Gökdağ, *a.g.e.*, s. 252.

21 Bilgehan Atsız Gökdağ, *a.g.e.*, s. 254.

kelimesinin hem 'yol' ve 'şans' hem de 'kader' anlamında olduğunu belirtir ve sonuncu anlamın Moğolca *col* kelimesinden geldiğini söyler[22]. Moğolcaki *col* kelimesi Türkçeden Moğolcaya geçmiş bir kelimedir ve farklı anlamlar da ifade etmektedir.

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle yol tanrısının ihtiyar olması da önemli bir durumdur. Özellikle masal ve efsanelerde aksakallı ihtiyar motifinin sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Konuyla ilgili olarak da Jung, *Dört Arketip* adlı çalışmasında ayrıntılı bilgi vermiştir. Ona göre, yaşlı adam hangi yolların hedefe götüreceğini bilir, bunları kahramana gösterir. Karşılaşabileceği tehlikeler konusunda onu uyarır ve bunlarla baş etme yollarını anlatır. Bu yaşlı adam, bilgi, idrak, düşünce, bilgelik, akıllılık ve sezgi ile iyi niyet ve yardımseverlik gibi ahlaki özellikleri temsil eder. İnsanın ahlakını sınar ve ona armağanlar verilmesi bu sınava bağlıdır. Yaşlı adam büyücü, hekimdir. Onun hem ulvi hem de yardımsever olması, onunla tanrı arasında bir bağ kurma düşüncesini akla getirmektedir. Hatta bazı masallarda yaşlı adam tanrı olarak gösterilir. Bazen yaşlı adam hem dirilten hem de öldürendir. Bazı masallarda da onun kötü yönleri vardır. Ayrıca yaşlı adam özellikle yolda kalmışlara yardım etmek için aniden ortaya çıkar[23]. Verilen bu bilgilerden anlaşıldığı üzere masallarda görülen yaşlı adam/bilge arketipi yol tanrısıyla eşdeğerdir. Türk kültüründe de bununla ilgili pek çok örnekle karşılaşmak mümkündür. Özellikle Türk masallarında ve destanlarında da yol gösteren, rehberlik eden, akıllı ve bilge ihtiyarlar bulunmaktadır. Bu konuda en güzel örnek de Dede Korkut hikâyelerinde kendini gösterir. Dede Korkut tüm hikâye boyunca bilge ve yol gösterici tavrıyla hikâyelerde yer alır. Yine kurt da ihtiyar adamla bağdaştırılır. Hatta Türkçede ihtiyar erkekler için 'yaşlı kurt' ifadesi kullanılır. Bu ifade için çok da şaşırmamak gerekir. Çünkü kurt için *kök böri* sözü geçer ve *kök* kelimesi de farklı anlamları ifade eder. Bu anlamlardan birincisi tanrıyla ya da gökle bağlantısı olmasından dolayıdır. Kao-çı'ların kurttan türeyiş efsanelerinde kızlarını ancak bir tanrı ile evlenebilecek kadar kıymetli ve bilge gören hükümdarın üç kızını bir tepeye bırakması ve kızlardan birinin ihtiyar bir kurt görüp bunu tanrı olarak kabul etmesi ve ihtiyar kurt ile evlenmesi önemlidir[24]. Yine Ergenekon destanında Türklerin mağaradan çıkmalarına yol gösteren *kök böri* yani kurttur. Kurtların gökselliğiyle ilgili olarak Orta Asya

---

[22] Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1994, s. 101-102.

[23] Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, Çev. Zehra Aksu Yılmazer, Metis Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 87-98; Hilal Akça, *Kemal Tahir'in Romanlarında Yolculuk Arketipi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2016, s. 79-80.

[24] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2010, s. 17-18.

Türklerinin yıldızlarla ilgili inançlarında, göklerde kurtların atları kovaladıkları anlatılır[25]. Burada kurdun gökselliği, tanrısallığı ifade edilmektedir. *Kök* kelimesinin diğer anlamı ise 'ak, kır'dır. Manas destanında tecrübeli, görmüş geçirmiş ihtiyarlara 'aksakallı' denir. Fakat Manas'ın oğluna ad vermek için birden bire ortaya çıkan Hızır için ise 'Gök sakallı' ifadesi kullanılır. Er-Töştük destanında tanrının elçisi olarak kayın ağacının üstünde oturan nur yüzlü ihtiyara da 'Gök sakallı' denilmiştir. Oğuz-Name'de de Oğuz Han'a yol gösteren kurttan her zaman gök tüylü, gök yeleli olarak bahsedilir. Kurt sürülerinin başında giden ve onlara yol gösterenler, genel olarak ihtiyar kurtlardır. Bu kurtlar son derecede kurnaz, nereden, ne zaman ve nasıl hücum edebilecekleri kestirilemeyen hayvanlardır. Böyle tecrübeli fakat bir o kadar da korkunç olan kurtlara 'gök yeleli kurt' denilmiştir[26]. Görüldüğü üzere yaşlı bilge adam arketipi ile Türk kültüründeki yaşlı bilge adam ve kurt motifi birbiriyle bağlantılıdır.

Açıklamalar genel olarak incelendiğinde bu yaşlı bilge adam motifi hangi kültür ya da inanç sisteminde olursa olsun benzer özelliklere sahiptir ve aşkınlığı, diğer insanlardan üstünlüğü hatta tanrısal özelliklere sahip olmayı ifade eder. Bunun nedeni olarak pek çok ilkel dinde dindar insan, etrafındaki olay ve olguları ya da kişileri din boyutunda ele alır ve bunu da bu şekil anlamlandırır. Böylece etrafında gördüğü pek çok şeye de tanrısal özellik yükler. İnsanlar tamamen sorumlu insani varlık olarak davranırken, ister beslenme gibi basit fizyolojik işlev olsun, isterse toplumsal, iktisadi bir faaliyet olsun, tanrıların örnek alınacak davranışlarını tekrarlarlar. Bir Hint metninde 'tanrıların başlangıçta yaptıklarını yapmak zorundayız.', başka bir Hint metninde de 'tanrılar böyle yaptılar, insanlar böyle yapıyorlar.' denilmektedir. Böylece insan tanrıları taklit ederek kutsalda ve bunun sonucunda hakikatte tutunmaktadırlar[27]. Ayrıca tanrı yeryüzünde zuhur edebilmektedir. Konuyla ilgili en iyi örnek Hristiyanlıktaki anlamıyla Hz. İsa olayıdır. Burada tanrı bedene bürünmüş, tarihsel olarak koşullanmış insani bir varoluşu üstlenmiştir. Tanrının İsa'nın bedeninde zuhur etmesi insanın selameti içindir[28]. Yine ilkel toplumlarda dindar insan, göksel yapılı tanrıların yerine ikame edilen tanrılar koyarlar. Bu tanrılar verimlilik, bolluk, hayatın tamlığı tanrılarıdır[29]. Böylece insanlar göksel ya da yaratıcı tanrı/lar yerine yeryüzünde bedenlenmiş yeni tanrılar türetmişlerdir. Bu yeni oluşturdukları tanrılara da pek çok tanrısal

---

25 Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 41.

26 Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 42.

27 Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1992, 77-79.

28 Mircea Eliade, *a.g.e.*, s. 91-92.

29 Mircea Eliade, *a.g.e.*, s. 105.

özellik yüklemişlerdir. Buradan çıkan sonuçla Irk Bitig metninde geçen *ala atlıg yol teŋri* ve *karı yol teŋri* ifadelerinde tanrı, insanda vücut bulmuş tanrı olabilir. Yine yol tanrısının 2. falda kut, talih vermesi, 48. falda insanların hastalıklarını tedavi etmesi, ülkeyi düzene sokması, 15. falda bir felaketi ortadan kaldırması ve canlılara yol göstermesi, 17. falda bir ata yol göstermesi ve atı ölümden kurtarması, 47. falda yine bir kişiyle karşılaşıp ona kut vermesi, hayvan ve ömür için dua etmesi yaşlı bilge adam arketipine uygun olmakla birlikte tanrının özelliklerini göstermesi açısından önemlidir.

Buradan hareketle II. Türk Kağanlığının kurucuları arasında sayılan ve devlette önemli görevlerde bulunan Bilge Tunyukuk da bir yol tanrısı olarak kabul edilebilir mi? sorusu üzerine düşünmek gerekir.

Burada amaç bilinen tarihi vakaları tekrarlamaktan ziyade yazıtlardan hareketle Bilge Tunyukuk'un yaşlı bilge arketipi ya da bir yol tanrısı olup olmadığını tartışmaktır. Çin'de doğan Tunyukuk ya da A-shih-te Yüen-chen, iyi bir eğitim almış ve kendisi Ch'an-yü askerî valiliğinde teslim olan boyları teftiş etmekle vazifeli bir kişidir. Fakat daha sonra vali yardımcısı tarafından tutuklanmış ve hapsedilmiştir. Kendisi eski görevine iadesini isteyip hapisten kurtulmuş ve arkasından da boyunun bulunduğu yere gitmiştir. Artık Kutlug'a katılan Tunyukuk zekiliği, planlamacı kişiliği ve askeri işlerdeki bilgisinden dolayı Kutlug tarafından Apa Tarkan olarak tayin edilmiştir[30]. Kendi selametini elde eden Tunyukuk, artık Türk halkı için mücadele edecektir ve belki de ilk görevi kağan seçmek olacaktır. Türk kültüründe kağan tanrıdan almış olduğu kut sayesinde kağan olur ve tahta oturur. Tanrının kut vermesinden dolayı da bu kağanlar, karizmatik lider olarak kabul edilir. Tunyukuk yazıtında bu *teŋri ança tėmiş erinç kan bėrtim kanıŋı/ın kodup içikdiŋ içikdök üçün teŋri öl tėmiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı* (T1 B 2-3 (2-3) 'Belli ki tanrı/(Ebedi) gök şöyle demiş elbette: Han verdim, hanını bırakıp tabi oldun. Hâkimiyet altına girdiğin için/Tabi olduğun için belli ki tanrı/(ebedi) gök 'öl' demiş elbette. Türk halkı öldü, helak oldu/mahvoldu, yok oldu.'[31] ifadesinde görülmektedir. Dağdaki taştaki halk toplanınca hanedan soyundan bir lidere ihtiyaç duyulmuş ve burada yazıtlardan da anlaşıldığı kadarıyla pek çok kişi lider olmak istemiştir[32]. Kağan seçme görevi de sözü dinlenen ve danışmanlık görevinde bulunan Bilge Tunyukuk'a düşmüştür. Bu konuda Tunyukuk şöyle der: *yė/eti yüz kişig uduzugma ulugi/ı şad erti aygıl tėdi ayıgmasi/ı ben ertim bilge tu/oñukuk kagan mu kışayi/ın tėdim sakıntım toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser/böŋürser semiz buka toruk buka tėyin bilmez ermiş tėyin ança sakıntım anta kėsre*

30 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2018, s. 335.

31 Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 163; 170; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 115.

32 Erhan Aydın, *Türklerin Bilge Atası Tunyukuk*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019, s. 95-97.

teŋri bilig bėrtök üçün özüm ök kagan kışdım (T1 B 4-6 (4-6) 'Yedi yüz kişiye/ kişiyi kumanda edenlerin/sevk edenlerin başı/lideri şad unvanını taşıyordu/ şad (unvanlı) idi. Akıl ver, dedi/ Söyle dedi, danışmanı bendim, Bilge Tunyukuk, hakan/kağan mı yapayım dedim, (şöyle) düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta (bir yerde) kapışsalar/ böğürse, (hangisi) semiz boğadır, (hangisi) zayıf boğadır bilmek mümkün değilmiş/semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek bu şekilde/öylece düşündüm. Daha/Ondan sonra tanrı/(ebedi) gök muhakeme yeteneği/bilgi verdiği için, kendim hakan/kağan yaptım.'[33] Buradan çıkan sonuçla Tunyukuk Gök'ün ya da tanrının görevini üstlenir. Fakat şunu da göz ardı etmemek gerekir ki Tunyukuk'a kağan seçme hususunda gökten yardım gelmiştir. Buna rağmen Irk Bitig'deki fallarda olduğu gibi Tunyukuk kut verme görevini yüklenmiştir. Kağan seçimi tamamlandıktan sonra kendisi de *bilge tu/oñukuk bu/oyla baga tarkan birle* ėltėriş *kagan bola/uyun* (T1 B 6-7 (6-7) 'Bilge Tunyukuk Buyla Baga Tarkan ile (birlikte) İltėriş kağan olunca'[34] ifadesinde belirtildiği üzere Boyla Baga Tarkan görevine getirilmiştir. Sonrasında Tunyukuk şöyle der: *ėltėriş kagan kazganmasar udu ben özüm kazganmasar ėl yeme bodun yeme yok erteçi erti kazgantoki/ın üçün udu özüm kazgantokum üçün ėl yeme ėl boltı bodun yeme bodun boltı* (T2 D 4-6 (54-56) 'İltėriş Kağan başarmasaydı (onu) takiben/takip ederek ben, kendim başarmasaydım, ne devlet ne de halk olacaktı/ülke de halk da yok olacaktı. Başarılı olduğumuz için/Başardığı için (onu) takip ederek kendim başardığım için devlet devlet oldu/ülke de ülke oldu, halk da halk oldu.'[35] ve *ėltėriş kagan kazganmasar yok erti erser ben özüm bilge toñukuk kazganmasar ben yok ertim erser kapgan kagan türük sir bodun yėrinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti* (T2 K 1-2 (59-60) 'İltėriş Kağan başarılı olmasaydı/başarmasaydı, o var olmasaydı/olmasaydı, ben kendim Bilge Tunyukuk başarmasaydım, ben var olmasaydım/olmasaydım Kapgan Kağan, Türk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da olmayacaktı/asla olmayacaktı.'[36] Görüldüğü üzere İltėriş Kağan ve Tunyukuk'un başarıları sayesinde devlet devlet olmuş, halk da halk olmuştur. Çünkü bundan önceki dönemde yani 639-681 yılları arasındaki Türkler dağınık bir şekilde Çin'in egemenliğinde yaşıyorlardı. Köl Tėgin yazıtında ayrıntılı olarak anlatılan bu dönem ve öncesinde halk ile beyler birbirine düşmüş, devlet içerisinde tam bir kargaşa ortaya çıkmış, Çin Türk kağanlığının topraklarını ele geçirmiş, bey olacakları köle, hanım olacakları cariye etmiş, halkı kendi menfaati için çalıştırmıştır. Türk beyleri Türk unvanlarını bırakıp Çin unvanlarını alarak Çin kağanına tabi olmuş, Çin adına pek çok

[33] Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 163; 170; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 116.
[34] Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 163; 170; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 116.
[35] Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 168; 176-177; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 130.
[36] Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 169; 177; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 131.

sefere katılıp onlar için toprak kazanmışlardır. Daha sonra ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi hani? Kime ülke kazanıyorum? Kağanı olan halk idim, kağanım hani? Hangi kağana hizmet ediyorum? diyerek Çin'e isyan etmiş. Bu isyanlar neticesinde Çin Türklerin tüm hizmetlerine rağmen onları öldürmüş, soylarını yok etmeye çalışmış. Sonrasında da gök ve yerin yardımıyla Ėltėriş, kağan olmuş (KT D 6-11)[37]. Yukarıdan beri anlatılan tarihi vakalar, Irk Bitig metninin 15. falıyla yaklaşık olarak aynıdır. Bu falda yukarıda da söylendiği üzere bir kargaşa söz konusudur ve yolunu kaybetmiş olan tüm canlılar tanrının lütfuyla yollarını tekrar bulmuşlar ve hepsi sağ salim bir araya gelip tekrar birlik olmuşlardır. Dolayısıyla Ėltėriş ve Tunyukuk tanrıdan aldıkları kut/bilgi sayesinde kargaşa nedeniyle yolunu kaybetmiş olan Türk halkına yol göstermiş ve onları Ötüken'de bir araya toplamışlardır. Bu durum oldukça önemlidir ve Tunyukuk bu konuda şöyle der: *türk kaganıg türk bodunug ötüken yėrke ben özüm bilge toñukuk kelürtüm ötüken yėrig konmi/ış tėyin ėşidip bi/ėryeki bodun kurıyakı yıryakı öŋreki bodun kelti* (T1 G 10 (17) 'Türk hakanını/kağanını, Türk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Tunyukuk getirdim. Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halkımızın (hepsi) geldi/güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler.'[38] Tunyukuk burada yol gösterici bir bilge gibi Türk kağanını ve Türk halkını kaybedilmiş bölge olan Ötüken'e yeniden getirmiş ve burada yeniden bir devlet kurulmasını Kutlug/Ėltėriş ile birlikte sağlamıştır. Ayrıca etrafa dağılmış olan Türk boyları Ötüken'de kurulan bu devlet etrafında tekrar bir araya toplanmıştır. Burada Ötüken'in kutsiyeti de unutulmamalıdır. Türkler için kutsal olan bu bölge merkez telakkisidir yani *axis mundi*dir ve bunun neticesinde değerini kaybetmemelidir. Eğer bölge kutsi değerini kaybederse o halk o bölgeyi kaybeder. Zira Uygurlar için Ötüken değerini kaybetmiş ve başkent Karabalgasun'a taşınmış, sonrasında da Ötüken sonsuza kadar Türklerin elinden çıkmıştır. Bu durum tanrılarını kızdıran Yahudilerin MS 70 yılında dünyanın dört bir yanına sürgün edilmesini[39] hatırlatmaktadır. Böylece Tunyukuk'un Türk kağanını ve Türk halkını Ötüken'e getirmesi onun bilge şahsiyetini ya da yol tanrısı olduğunu gösterir.

Halkı Ötüken'de toparlayarak devleti yeniden kurup bir düzen oluşturduktan sonra artık seferler dönemi başlamıştır. Devletin kurulmasından sonra Tunyukuk kurnazlığı ve akılcı siyaseti sayesinde pek çok başarı elde etmiştir. Örneğin Tunyukuk, zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlarla yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle devleti büyük bir tehlike-

[37] Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 81; 93-94; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 57-59.

[38] Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 164; 172; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 119.

[39] Eliade Mircea, *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar*, Çev. Cem Soydemir, Doğu Batı Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016, 45.

den kurtarmıştır[40]. Bu durum yazıtlarda şöyle geçer. T1 G 1 (8)'den itibaren[41] Oğuzdan bir kaçak geldiği belirtilir. Bu kaçak Dokuz Oğuzların başına geçen hükümdarın Çin'e ve Kitanlılara haberci gönderdiğini belirtmiş, bu haberciler de *azkıña türk [bodun ?]*[42] *yorıyur ermiş kagani/ı alp ermiş ayguçısi/ı bilge ermiş ol ėki kişi bar erser sini tavgaçıg ölö/ürteçi tėr men …* (T1 G 2-3 (9-10) 'Sayıları az olan Türkler hareketlenmeye başladılar/(öylece) yaşıyorlarmış. Hakanları/Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. O ikisi var olduğu sürece seni, (yani) Çinlileri öldürecektir, derim…'[43] şeklinde Tunyukuk'a bilgi vermişlerdir. Devam eden diyalogdan sonra Tunyukuk, Çinlilerin güneyden, Kitanların doğudan, Oğuzların da kuzeyden saldıracağını duyması üzerine Çinlilerin, Kitanların ve Oğuzların bir araya gelmesini engelleyip onlarla ayrı ayrı savaşmayı önermiştir. *kaganım ben özüm bilge tu/oñukuk ötüntök ötünçümün ėşidü bėrdi köŋlüŋçe uduz tėdi* (T1 G 8 (15) 'Hakanım/Kağanım lütfetti/(lütfedip) benim, Bilge Tunyukuk'un bildirdiği bu durumu/arz ettiklerini dikkate aldı/işitiverdi (dikkate aldı), orduyu doğru bildiğin şekilde gönder/orduyu istediğin gibi sevk et, dedi.'[44] Tunyukuk'un akılcı yaklaşımı sayesinde bu savaş kazanılmış ve yazıtların ifadesine göre Oğuzlar bozguna uğratılmış, Oğuzların bir kısmı ırmağa dökülmüş, bir kısmı da yolda ölmüştür (T1 G 1-9 (8-16)[45]. Böylece Dokuz Oğuzların II. Türk Kağanlığının güçlenmesini engellemek ve onları ortadan kaldırmak için yapmış olduğu ittifak girişimi, Tunyukuk'un akılcı siyaseti ve askeri başarısı sayesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Türgiş seferinde de Kapgan Kağan'ın hatunu ölmüş ve kendisi hatunun cenaze merasimine katılmak için geri dönmüştür. Ötüken'e dönmeden önce de İnel ve Bilge'ye savaşmama konusunda kesin talimatlar vermiş, Tunyukuk'a da orduya istediği gibi ceza verebileceğini söylemiş, savaşılmaması ve beklenilmesi gerektiği ayrıca emredilmiştir (T1 K 7-10 (31-32)[46]. Daha sonra Türgeşlerden üç kaçak gelmiş ve bu kaçaklar da Türgeşlerin savaşmak için harekete geçtiğini bildirmiştir. Bunu Kağan'a bildiren Tunyukuk'a cevap gecikmemiştir. *kanta yan savıg yana kelti oloruŋ tėyin tėmiş yė/elme karagu edgüti urgıl basıtma tėmiş bögü kagan baŋaru ança yıdmiş/ayıdmış apa tarkangaru içre sav ıdmi/ış bilge toñukuk añıg ol üz ol sü yorılım tėdeçi unamaŋ ol savıg ėşidip sü yorıtdım altun yışıg yolsızın aşdımız ė/ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün akıtdımız bo/ulçuka taŋ üntürü tegdimiz* (T1 K 9-11 (33-35) 'Handan cevap/yanıt geldi. Oturun/Oldu-

40 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 340.
41 Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 163-164; 171; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 117.
42 Bu kelime, Ölmez de varken Aydın da bulunmaz.
43 Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 164; 171; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 117.
44 Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 164; 171-172; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 119.
45 Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 163-164; 171-172; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 117-119.
46 Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 166; 174; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 123-124.

ğunuz yerde kalın, demiş. Devriyeleri, karakolları iyi/iyice yerleştir, baskına izin verme/baskın yeme, demiş. Bögü Kağan bana şöyle bir haber göndermiş/benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan'a da gizli ve başka bir haber/gizli haber göndermiş: Bilge Tunyukuk berbattır/kötüdür, aksidir. Ordu sevk edelim diyecek olursa/derse desteklemeyin/onaylamayın. Bu haberi işitince/O sözü işitip orduyu hareket ettirdim/ordu sevk ettim. Altay dağlarını yol olmaksızın aştık/Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik/İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece akın ettik/(boyunca) ilerledik. Tan atarken Bolçu'da hücum ettik/Bulçu'ya tan atarken ulaştık.'[47] Burada Kapgan Kağan'ın oğlu Apa Tarkan'a yani İnel Kağan'a Tunyukuk'u kötülemesi ilginçtir. Fakat bu seferin sonunda Demir Kapı'ya kadar gidilmiş, pek çok toprak fethedilmiştir. Tunyukuk emre uymamış olmakla birlikte pek çok milleti boyunduruk altına almıştır (T2 B 1-9 (36-44)[48]. Bu durum devlet içindeki iç çekişmeleri gösterebileceği gibi, Tunyukuk'un devletin kurucuları arasında olmasından dolayı kendini pek çok konuda üstün gördüğünü düşündürebilir. Şunu da açıkça söylemek gerekir ki Tunyukuk bu konuda da haklıdır. Çünkü hem yapmış olduğu seferin neticesi hem de düşman tarafa ve kendi kağanlığına yerleştirmiş olduğu istihbarat teşkilatı sayesinde pek çok bilgi edinmiş ve böylece pek çok başarı elde etmiştir. Burada ilginç olan Tunyukuk'un kendi kağanlığı içinde kurmuş olduğu istihbarat teşkilatının varlığıdır. Bu durum onun kağan dâhil devlet içindeki kişilere güvenmediğini göstermesi açısından önemlidir. Bu da Tunyukuk'un zeki ve kurnaz olduğunu göstermekle birlikte etrafındaki kişilere de muhtemelen hiçbir zaman güvenmediğinin bir işaretidir. Bunun neticesinde de Kapgan Kağan'ın Tunyukuk için 'kötü ve aksi' demesi hiç de yabana atılmamalıdır.

Yukarıdan beri Tunyukuk ile ilgili yapılan açıklamaların tamamı yazıtlardan hareketleydi. Yazıtlarda geçmeyen Çin yıllıklarında bulunan pek çok ifade yine Tunyukuk'un vasıflarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Kapgan Kağan'ın ölümünün arkasından taht kavgası çıkmış Köl Tegin, Tunyukuk haricindeki bütün vezirleri öldürmüştür. Boyların isyanından sonra da engin devlet tecrübesinden faydalanmak için Tunyukuk, stratejist olarak tekrar göreve çağrılmıştır[49]. Buradan anlaşıldığına göre Tunyukuk görevden el çektirilmiştir. Bilge Kağan devletin başına geçince Çin'i baskı altına almak için T'ang imparatorluğuna akınlar ve yağmalar yapmanın planını hazırlamış, fakat Tunyukuk buna karşı çıkmıştır. Tunyukuk'a göre devlet, boyların isyanından dolayı zayıflamış, Çin'e hücum etme fırsatı henüz oluşmamıştır. Tunyukuk as-

[47] Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 166-167; 174; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 124-125.

[48] Mehmet Ölmez, *a.g.e.*, s. 167; 175; Erhan Aydın, *a.g.e.*, s. 125-127.

[49] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 366-367.

kerlerin zayıf ve yorgun olduğunu belirtmiştir[50]. Burada Tunyukuk'un sadece askerlerin zayıflığı ve yorgunluğundan ziyade Bilge Kağan'a da güvenemediği sonucunu çıkarmak mümkündür. Çünkü kaynaklarda Bilge Kağan'ın karakteri için 'insancıl ve arkadaşça' olduğu ifade edilir[51]. Tunyukuk'un kararının doğru olduğu daha sonra Bilge Kağan'ın Budizmi kabul etmek istemesi ve şehrin etrafını surlarla çevirme arzusundan anlaşılmaktadır[52]. Hiç de akılcı olmayan bu yaklaşım yine Tunyukuk'un bilgeliği sayesinde önlenmiştir. Çinlilerin yüzde biri bile olmayan Türklerin surlarla çevrili şehirlerde yaşamasını sağlamak, Türklerin savaşçı özelliğini kaybetmelerine neden olacaktır. Böylece hem Çin'e sefer etmekten hem de Budizmi kabul etmekten vazgeçilmiştir[53]. Yine 720 yılında Çin batıda Basmıllar, doğuda Tatabılar, Kıtanlar ve bazı muhalif Türk boylarıyla işbirliği yapmış ve Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştır. Burada amaç Türk kağanlığının merkezine saldırmak ve devleti ortadan kaldırmaktır. Bilge Kağan bu konuda korkup endişelenmeye başlamış, fakat yine Tunyukuk'un askeri dehası sayesinde savaş tersine dönmüş, müttefikler birleşememiş, Basmıllar tek başına Köktürklerin merkezine hücum etmeye kalkışmış, sonucunda da geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Geri çekilenleri Bilge takip etmek istemiş, Tunyukuk savaşın henüz bitmediğini savaşın piyadelerle devam edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun sonucunda Beşbalık ele geçirilmiş, Basmıllara ani baskın yapılmış, Beşbalık kalesine sığınan halk esir alınmıştır. Bundan sonra yönünü Çin'e çeviren Köktürkler Çin ordusunu da ağır bir bozguna uğratmıştır[54]. Böylece Tunyukuk'un akılcı siyaseti ve askeri dehası sayesinde devlet bir başarı daha elde etmiştir.

Sonuç

Ėltėriş, Kapgan ve Bilge Kağan'ın *ayguçısı, ayıgması* 'danışmanı' olan Tunyukuk, sadece II. Türk Kağanlığı'nın kuruluşunda yer almasıyla değil aynı zamanda akılcı siyaseti ve askeri dehasıyla Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Genel olarak incelendiğinde Tunyukuk, eylemleriyle hem yol tanrısının ya da tanrının hem de yaşlı bilgenin özelliklerini kendinde barındırmaktadır. Tarihi vakalar ayrıntılı olarak incelendiğinde görülecektir ki Tunyukuk, özellikle bir rehber görevi üstlenmiştir. Çin'in egemenliğinde ve dağınık halde yaşayan tüm Türk boylarının toplanmasında Ėltėriş ile hareket eden Tunyukuk,

50 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 369.
51 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 366; 372.
52 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 369.
53 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 369.
54 Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 370-371.

halkın tekrar halk olmasını sağlamış ve etrafında toplanan halkı ve kağanı Ötüken'e getirmiştir. Böylece kendisi, hem yolunu kaybeden halkı bir araya toplamış hem de kaybedilen toprağın yeniden elde edilmesini ve halkın buraya yerleşmesini sağlamıştır. Èltèriş ile halkı bir araya getiren Tunyukuk, aynı zamanda Gök'ün görevleri arasında sayılan kağan seçme ya da kut verme işini Gök'ün bilgisi dâhilinde üstlenmiş ve böylece tanrısal özellik göstermiştir. Onun her türlü sıkıntının üstesinden gelme özelliği ve bilgeliği, onu tanrının yeryüzünde vücut bulmuş şekli olan yol tanrısıyla ya da yaşlı bilgeyle eşdeğer tutmaktadır.

Kısaltmalar

KT D	Köl Tėgin Güney
Ort. Fars.	Orta Farsça
T1 B	Tunyukuk1 Batı
T1 G	Tunyukuk1 Güney
T1 K	Tunyukuk1 Kuzey
T2 B	Tunyukuk2 Batı
T2 D	Tunyukuk2 Doğu
T2 K	Tunyukuk2 Kuzey

Kaynakça

Akça, Hilal, *Kemal Tahir'in Romanlarında Yolculuk Arketipi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2016.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, 2. Baskı, Konya, 2014.

Aydın, Erhan, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.

Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji)* 2, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012.

Eliade, Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1992.

Eliade, Mircea, *Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar*, Çev. Cem Soydemir, Doğu Batı Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2016.

Erdal, Marcel, "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1978, 87-119.

Gökdağ, Bilgehan Atsız, "Ala Atlı Yol Tanrılarından Boz Atlı Hızır'a", *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*, Kömen Yayınları, Konya, 2006, 247-258.

Jung, Carl Gustav, *Dört Arketip*, Çev. Zehra Aksu Yılmazer, Metis Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2009.

Kaya, Ceval, "Irk Bitig'de Falcılık", *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, Ed.: Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin, İstanbul, 2008, 359-368.

Klyaştorniy, Sergey Grigoriyeviç, "The Manichaean Text T II D and İrk Bitig XIX", *Turfan Revisited- The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, Ed.: Desmond Durkin-Meisterernst, Simone-Christianne Raschmann, Jens Wilkens, Marianne Yaldız, Peter Zieme, Berlin: Dietrich Reimer, 2004, 147.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2010.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Bilgesu, 1. Baskı, Ankara, 2012.

Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1994.

Stebleva, İya Vasil'yevna, "Eski Türkçe Fal Kitabı Irk Bitig'de Sembollerin Kavramsal Temeli", Çev. Halil İbrahim Usta, *Türkoloji Dergisi*, C XIV, Sayı I, Ankara, 2001, 195-212.

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2018.

Thomsen, Vilhelm, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-Huang", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1912, 181-227.

Yıldırım, Fikret, *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2017.

Zieme, Peter, *Manichaisch-Türkische texte*, Akademie-Verlag, Berlin, 1975, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte; V).

TONYUKUK YAZITINDA ÇOK ANLAMLILIK ÜZERİNE BAZI DİKKATLER

Dr. Öğr. Üyesi Feryal KORKMAZ*

Özet

Bu çalışmada dikilişinin 1300. yılını kutladığımız Tonyukuk yazıtında çok anlamlılık üzerine bir inceleme yapılmıştır. Bir kelimenin içinde birden çok anlam bulundurulması durumu Tonyukuk yazıtındaki bazı kelimelerde tespit edilmiş ve bu kelimelerin farklı anlamlardaki kullanımları örneklendirilmiştir. Tonyukuk yazıtında kullanılan dilin anlam açısından işlenmişliğine ve gelişmişliğine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk Yazıtı, Çok Anlamlılık, Göktürk Yazıtları

Çok Anlamlılık Kavramı:

Bir kelimenin içinde birden çok anlam bulundurulması durumu çok anlamlılık (Alm. *Polysemie,* Fr. Polisémie, İng. Polysemy) olarak açıklanır. Kelime Ortaçağ Latincesinde *polysemus*, Grekçede de *polysemos* olarak kaydedilirken *poly-* ortak köküne "çok" anlamı verilmiştir.[1] Berke Vardar'ın Açıklamalı Dil Bilim Terimleri Sözlüğü'nde "Bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliği; bir birimin birçok anlam içerme durumu."[2] olarak açıklanmıştır. Doğan Aksan ise "değişik etkenlerle bir göstergenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra, yeni yeni kavramları da anlatır durumda olmasına çok anlamlılık (polysemy) adının verildiğini"[3] ifade etmektedir. Dilbilime Giriş kitabında Zeynel

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, fkorkmaz@istanbul.edu.tr

1 https://www.etymonline.com/search?q=polysemy

2 Berke Vardar; vd; Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 2002, s. 62.

3 Doğan Aksan, Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi (4. Baskı), Engin

Kıran ve Ayşe Kıran "Bir gösterenin birçok gösterilen belirtme özelliğine çok anlamlılık denir."[4] şeklinde açıklamaktadırlar. Lengüistik sözlüğü hazırlayan David Crystal, *polysemy* kelimesini "a lexical item which has a range of different meanings"[5] (bir dizi farklı anlama sahip olan sözlük birimi) olarak açıklar. Günay Karaağaç, Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü'nde çok anlamlılık terimini "Bir dil biriminin birden çok anlam ve işlev için kullanılması"[6] diye izah eder. Çok anlamlılıkla ilgili son yıllardaki en kapsamlı çalışmaları yapan Ingrid Lossius Falkum da Agustine Vicente ile yayınladığı *Polysemy: Current Perspectives and Approaches* adlı çalışmasında konuyu "Polysemy is usually characterized as the phenomenon whereby a single word form is associated with two or several related senses"[7] (Çok anlamlılık genellikle tek bir kelime biçiminin iki veya daha çok duyuyla ilişkilendirilmesi olarak tanımlanır.) şeklinde açıklarlar. 2019 yılında yayınlanan Oxford Research Encyclopedia of Linguistics'te *polysemy* terimi "a single word form is associated with two or several related senses"[8] (birbiriyle ilgili iki veya daha çok anlamı olan tek bir kelime) şeklinde açıklanmıştır.

Yukarıda farklı kaynaklardan seçilen tanımlardan da anlaşılacağı gibi çok anlamlı kelimeler birden fazla anlamı olan kelimelerdir. Bir kelimenin birden çok anlamda kullanılması bütün dillerde var olan bir durumdur. Bu sebeple anlam bilimde kelimeler çok anlamlılık açısından da incelenirler. Genel kelime dağarcığındaki kelimeler çok anlamlı olabilirken bilimsel ve teknik alanlardaki kelime dağarcıklarındaki kelimeler yani terimler daha çok tek anlamlı kelimeler olarak kabul edilirler.

Doğal dillerin kelimelerinin çoğu çok anlamlıdır. Bir sözcük dilin tarihî seyri içinde geçirdiği evrim sonucu yüklendiği anlamları taşımayı sürdürebilir. Çok anlamlılığın kelimelerin kullanım sıklığı ile de yakın ilgisi vardır. Bir kelime ne kadar sık kullanılırsa taşıdığı farklı anlamların sayısı da o derece artar; buna metaforlu anlatımlar da eklenince kelimelerin anlam sayısının iyice arttığı görülür. Somut bir kullanımda olası anlamlardan hangisinin kastedildiği metnin bütününden anlaşılır. Anlamlar genellikle birbirini doğurur. Yeni anlamların ortaya çıktığı durumlarda yeni kelime oluşturmak zor olduğu için dil kullanıcıları çok anlamlılık vasıtasıyla var olan bir kelimeye yeni anlamı yüklemek suretiyle meseleyi çözmüşlerdir.

Yayınevi, Ankara 2006, s.70.

4 Zeynel Kıran; Ayşe Kıran, Dilbilime Giriş, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 250.

5 David Crystal, A Dictionary of Linguistics and Phonetcs, Blackwell Publishing, 2008.

6 Günay Karaağaç, Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

7 Ingrid Lossius Falkum & Agustin Vicente, Polysemy: Current Perspectives and Approaches, Lingua, February 2015, DOI: 10.1016, s.1.

8 Oxford Research Encyclopedia – Linguistics , Oxford University Press, Oxford 2019.

Konu üzerine yapılan çalışmalarda çok anlamlılık ile eşadlılığın karıştırılmaması hususuna özellikle vurgu yapılmaktadır. Eşadlı (homonymous) kelimeler yazılışları aynı olduğu halde birbirinden tamamen farklı kelimeler olup anlam ilişkisi içerisinde değerlendirilmezler. Oysa çok anlamlı kelimeler ile aynı kelimenin birden çok anlam ifade etmesi durumu kastedilmektedir. Bu açıdan çok anlamlılık (polysemy) ve eşadlılık (homonymous) birbirinden ayrılan kavramlardır.

Türkçede Çok Anlamlılık:

Her dilde olduğu gibi Türkçede de en eski devirlerden beri çok anlamlılığın yaygın olarak görüldüğü bilinmektedir. Araştırmacılar çok anlamlılığın dilde tutumluluk, deyim aktarmaları, somutlaştırma, genelleme, yabancı etkenler gibi çeşitli nedenlere bağlanabileceğini ifade ederken her dilde kullanılan çok anlamlılığın gerekçelerinin farklı olduğunu belirtirler[9]. Türkçede çok anlamlılığın önemli kısmının çeşitli aktarmalar ve somutlaştırmaya bağlı olduğu ifade edilir.

Doğan Aksan "Diller işlendikçe, değişik bilim, teknik, sanat dallarında ürünler verildikçe, sözvarlığındaki genişlemeye koşut olarak çok anlamlılıkta da artış görüldüğünü"[10] belirtir. Buna göre Türkiye Türkçesinde çok anlamlılığın yaygın olarak görülmesi olağan bir durum olarak değerlendirilir. Ancak Türkçenin en eski yazılı metinleri olarak kabul edilen Göktürk Yazıtları'nda da çok anlamlı kullanımlar dikkat çekicidir. Biz burada Göktürk alfabesi ile yazılmış hacimli metinlerden birisi olan Tonyukuk yazıtında geçen ve çok anlamlı olduğunu tespit ettiğimiz bazı kelimeler üzerinde duracağız.

Bilindiği gibi 2020 yılı Tonyukuk yazıtının dikilişinin 1300. yılı olarak UNESCO tarafından da anma ve kutlama yıldönümleri programına alınmıştır. Göktürk Yazıtları, Orhun Kitabeleri, Moğolistan'daki Türk Yazıtları olarak adlandırılan ve II. Göktürk Kağanlığı zamanında dikilmiş olan yazıtlardan birisi olan Tonyukuk yazıtının 720'li yıllarda dikilmiş olduğu kanaati yerleşmiştir. Tonyukuk, I. Göktürk Kağanlığının yıkılıp Türklerin 630'da Çin egemenliğine girmesinden sonra Çin topraklarında doğmuştur. Türkler, 682 yılında İltiriş'in yönetiminde devleti yeniden kurarken Tonyukuk önemli roller üstlenmiş ve

[9] Yeşim Bakır, Türkçedeki Çokanlamlı Sözcüklere İlişkin Anlambilimsel Bir Değerlendirme-Çokanlamlı Sözcüklerin Öğretimine Yönelik Bir Gözlem (A-I Harfleri), Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s 28.

[10] Aksan, a.g.e , s.124.

sırasıyla İltiriş, Kapgan ve Bilge Kağan'lara hizmet etmiştir. Gerek askerî gerekse yönetim bilgisi ile Türk tarihinin en önemli devlet adamlarından biridir.

Tonyukuk, bizzat kendisinin yazdırıp diktirdiği yazıtlarda devri hakkında önemli bilgiler verir. İki taş ve 62 satırdan ibaret olan Tonyukuk yazıtı Türk tarihi açısında olduğu kadar Türk dili ve Türk edebiyatı açısından da önem taşımaktadır.

Tonyukuk Yazıtında Çok Anlamlı Bazı Kelimeler:

Olur- fiili:

Türkçede çok anlamlılık üzerine yapılan neredeyse bütün çalışmalarda Göktürk harfli metinlerde geçen ***olur-*** fiilinin "oturmak, ikamet etmek, tahta çıkmak …" gibi anlamlarıyla çok anlamlı olarak kullanıldığı kaydedilmiştir[11]. ***Olur-*** fiili; Tonyukuk yazıtında da on tanesi 35 satırlık birinci taşta, ikisi ise 27 satırlık ikinci taşta olmak üzere toplam on iki defa kullanılmıştır:

"çoġay ḳuzın ḳara ḳumuġ ***olurur ertimiz***" TYI B/7

(Çogay'ın kuzeyini ve Kara Kum'u ***yurt edinmiştik***.)

"kiyik yiyü tabışġan yiyü ***olurur ertimiz***" TYI G/1

(Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek ***yaşıyorduk.)***

"ança ***olurur erkli*** oġuzduntun küreg kelti" TYI G/1

(Öylece ***yaşarken*** Oğuzlardan kaçak geldi.)

"küreg sabı antaġ toḳuz oġuz bodun üze ḳaġan ***olurtı*** tir" TYI G/2

(Kaçağın sözü şöyledir: "Dokuz Oğuz milleti üzerine kağan ***tahta çıktı***" der)

"ol sabıġ eşidip tün udısıḳım kelmedi küntüz ***olursıḳım*** kelmedi" TYI G/5

(O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz ***oturasım*** gelmedi.)

[11] Aksan, age s.124, Bakır, age s.30.

"türk bodun ḳ[ılınġa]lı türk ḳaġan ***olurġalı*** şantun**ŋ** balıḳ[ḳ]a taluy ögüzke tegmiş yoḳ ermiş" TYI D/1

(Türk milleti yaratıldığından beri, Türk kağanı ***tahta çıktığından*** beri Şantung şehirlerine, Büyük Irmak'a (Sarı Irmak) ulaşmış olanı yok imiş.)

"ol sabın eşidip tün yime udısıḳım kelmez erti kün yime ***olursıḳım*** kelmez erti" TYI D/5

(O sözleri işitince gece yine uyuyasım gelmez oldu, gündüz yine ***oturasım*** gelmez oldu.)

"sü barın**ŋ** tidi altun yışda ***olurun**ŋ*** tidi" TYI K/7

("Askerler! Siz gidin" dedi, "Altun Dağları'nda ***yerleşin***" dedi.)

"kelir erser körü kelür kelmez erser tılıġ sabıġ alı ***olur*** tidi altun yışda ***olurtumuz***" TYI K/8

(Gelirlerse görülürler, gelmezlerse casuslardan haberleri almaya ***devam edin*** dedi. Altun Dağları'nda ***yerleştik.)***

"tün udımatı küntüz ***olurmatı*** ḳızıl ḳanım töküti ḳara terim yügürti işig küçüg birtim" TYII D/2

(Gece uyumadan gündüz ***oturmadan*** kızıl kanımı döktürerek, kara terimi koşturarak hep hizmet ettim.)

"türk bilge ḳaġan türk sir bodunuġ oġuz bodunuġ igidü ***olurur***" TYII K/4
(Türk Bilge Kağan, Türk Sir milletini, Oğuz milletini beslemeye ***devam ediyor***.)

Görüldüğü gibi ***olur-*** fiili Tonyukuk yazıtında geçtiği on iki yerde yedi farklı anlamda kullanılmıştır. Bu örneklerin yalnızca üç tanesinde temel anlamı olan "oturmak" anlamı ile kullanılırken iki cümlede "yaşamak", iki cümlede "yerleşmek", iki cümlede kağan kelimesi ile birlikte "tahta çıkmak", bir cümlede "yurt edinmek" anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca yardımcı fiil olarak kullanıldığı *alı olur-* ve *igidi olur-* birleşik fiillerinde de devamlılık ifade eden tasvirî fiil görevindedir. Örneklerden de anlaşıldığı üzere ***olur-*** fiilinin Tonyukuk yazıtındaki kullanımları çok anlamlılık açısından sağlam delil niteliğinde-

dir. Ayrıca ***olur-*** fiilinin yerleşmek ve yurt edinmek anlamlarıyla Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılmamış olması da dikkat çekicidir.

ay- fiili:

Ay- fiili, Tonyukuk yazıtında sınırlı kullanılmıştır. Temel anlamı olan "söylemek"in yanında "akıl vermek" anlamıyla da kullanılarak çok anlamlılık özelliği göstermiştir. Ayrıca "**kıyını ay-**" söyleminde de "cezayı vermek" ifadesiyle kullanıldığı görülmektedir. ***Ay-*** fiili, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında daha sık geçmekte olup "*söylemek, demek, konuşmak, haber vermek, fikir vermek*" anlamlarıyla kullanılırken Tonyukuk yazıtında sadece "söylemek" ve "akıl vermek" anlamlarını taşımaktadır.

"ayġıl tidi **ayıġması** ben ertim bilge to**nȳ**uḳuḳ" TYI B/5
("***Akıl ver***" dedi. ***Akıl vereni*** (danışmanı) ben idim, Bilge Tonyukuk.)

"bilge to**nȳ**uḳuḳ[ḳ]a ba**n̄g**a **aydı**" TYI K/7
(Bilge Tonyukuk'a, bana ***söyledi***)

"ḳıyınıġ kö**n̄g**lü**n̄g**çe ***ay*** ben sa**n̄g**a ne ***ayayın*** tidi" TYI K/8
(Cezaları gönlüne göre ver. Ben sana ne ***söyleyeyim*** dedi)

Sab :

Sab ismi Tonyukuk yazıtında on üç defa geçmekte olup bunların yedi tanesinde temel anlamı ile yani "söz" anlamı ile kullanılırken altı cümlede "haber" anlamında geçerek çok anlamlılık özelliği göstermiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da kelime söz ve haber anlamlarıyla kullanılmıştır.

"ança olurur erkli oġuzduntun küreg kelti küreg **sabı** antaġ" TYI G/2

(Öylece yaşarken Oğuzlardan kaçak geldi. Kaçağın ***sözü*** şöyledir:)

"**sab** ança ıdmış azkı**nȳ**a türk yorıyur ermiş ḳaġanı alp ermiş ayġuçısı bilge ermiş" TYI G/2

(***Haberi*** şöyle yollamış: "Azıcık Türk milleti ilerliyormuş, kağanı cesur imiş, danışmanı bilge imiş)

"ol **sabı**ġ eşidip tün udısıḳım kelmedi küntüz olursıḳım kelmedi" TYI G/5

(O ***sözleri*** işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.)

"ol **sabın** eşidip tün yime udısıḳım kelmez erti kün yime olursıḳım kelmez erti" TYI D/5

(O ***sözleri*** işitince gece yine uyuyasım gelmez oldu, gündüz yine oturasım gelmez oldu.)

"türgiş ḳaġanta küreg kelti **sabı** anteg" TYI K/5
(Türgiş kağanından kaçak geldi. ***Sözü*** şöyle:)

"ol **sabı**ġ eşidip ḳaġanım ben ebgerü tüşeyin tidi" TYI K/6
(O ***haberi*** işitince kağanım, ben karargaha ineyim, dedi.)

"kelir erser körü kelür kelmez erser tılıġ **sabı**ġ alı olur tidi" TYI K/8
(Gelirlerse görülürler, gelmezlerse casuslardan ***haberleri*** almaya devam edin, dedi.)

"üç küreg kişi kelti **sabı** bir ḳaġan sü taşıḳdı" TYI K/9
(Üç kaçak kişi geldi. ***Sözleri*** aynı: Kağanları orduyu çıkardı.)

"ol sabıġ eşidip ḳaġanġaru ol **sabı**ġ ı[d]tım" TYI K/9
(Bu sözü işitince, ***haberleri*** kağana ilettim.)

"apa tarḳanġaru içre **sab** ıdmış bilge to**n͡y**uḳuḳ a**n͡y**ıġ ol üz ol" TYI K/10
(Apa Tarkan'a gizli ***haber*** göndermiş: Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.)

"ol **sabı**ġ eşidip sü yorıtdım" TYI K/11
(O ***sözleri*** işitince orduyu yürüttüm.)

"ol **sabı**ġ eşidip begler ḳop[un] yanalım" TYII B/1
(O ***sözü*** işitince beyler hep birden dönelim)

"ol **sabı**ġ eşidip on oḳ begleri bodunı ḳop kelti yükünti." TYII B/7
(O ***haberi*** işitince On Ok beyleri ve milleti bütünüyle geldiler, baş eğdiler.)

Sab ismi için örnek verdiğimiz onuncu cümlede ***içre*** sözcüğün kazandığı anlam dikkat çekicidir. Kelime daha çok "içeri, içeriden" anlamlarını taşırken Tonyukuk I. Taş Kuzey 10. satırda "gizli" anlamında kullanılarak yeni bir anlam kazanmış ve çok anlamlılık örneği teşkil etmiştir.

"apa tarḳanġaru ***içre*** sab ıdmış bilge to**nȳ**uḳuḳ a**nȳ**ıġ ol üz ol" TYI K/10

(Apa Tarkan'a ***gizli*** haber göndermiş: Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.)

teg-:

Tonyukuk yazıtında ***teg-*** fiilinin temel anlamı ile yani "ulaşmak" anlamı ile kullanıldığı tespit edilirken birçok yerde, örneklerde de görüldüğü gibi "hücum etmek" anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. ***Teg-*** fiilinin bu çok anlamlı kullanımlarının Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında da olduğu bilinmektedir.

"tabġaç biridin yan **teg** ḳıta**nȳ** ön**g̃**dün yan **teg** ben yırıdınta yan **tegeyin** türk sir bodun yirinte idi yorımazun" TYI G/4

(Çinliler, güney yönünden ***hücum etsin***; Kıtaylılar doğu yönünden ***hücum etsin***; ben kuzey yönünden ***hücum edeyim***; Türk Sir milleti, toprakların-dan asla ilerlemesin)

"türk bodun ḳ[ılınġa]lı türk ḳaġan olurġalı şantu**n̄g̃** balıḳ[ḳ]a taluy ögüzke **tegmiş** yoḳ ermiş" TYI D/1

(Türk milleti yaratıldığından beri, Türk kağanı tahta çıktığından beri Şantung şehirlerine, Büyük Irmak'a (Sarı Irmak) ***ulaşmış*** olanı yok imiş.)

"altun yışıġ yolsuzun aşdımız irtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz tün aḳıtdımız bolçuḳa ta**n̄g̃** öntürü **tegdimiz**" TYI K/11

(Altun Dağları'nı yol olmaksızın aştık. İrtiş Irmağı'nı geçit olmaksızın geçtik. Gece akın yaptık. Bolçu'ya şafak sökerken ***ulaştık***.)

"üküş tiyin neke ḳorḳur biz az tiyin ne basınalım **tegelim** tidim tegdimiz" TYII B/4

(Çoklar diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? ***Hücum edelim*** dedim. ***Hücum ettik***)

"türk bodun temir ḳapıġḳa tinsi oġlı tinsi oġlı aytıġma taġḳa **tegmiş** idi yoḳ ermiş" TYII G/3

(Türk milletinin Demir Kapı'ya, Tinsi Oğlu, Tinsi Oğlu denilen dağa ***ulaştığı*** asla yokmuş.)

Sonuç

Tonyukuk yazıtında geçen sınırlı sayıdaki kelimenin değerlendirmesinden de anlaşılacağı üzere "çok anlamlılık" Türk diline daha ilk yazılı metinlerimiz olarak kabul edilen "Türk Bengü Taşları"nda yerleşmişti. Bu incelemeyi Tonyukuk yazıtındaki bütün kelimeler üzerinde daha geniş bir çerçevede yaparsak elimizdeki örneklerin daha da arttığı görülecektir. Buna Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını dahil ettiğimiz takdirde veri tabanımızın iyice genişleyeceğini tahmin etmek güç değildir, bunun için her üç yazıtta da var olan ***yarlıka-*** fiilinin anlamlarına bakmamız bile bize yeterli ipucunu verecektir. ***Yarlıka-*** fiili Tonyukuk yazıtında bir defa geçmiş ve "lütfetmek" manasıyla kullanılmıştır. Ancak kelimenin Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında aynı zamanda "buyurmak" ve "bağışlamak" anlamlarıyla da kullanıldığı bilinmektedir.

Türkçenin ilk yazılı metinlerinde çok anlamlılığın bu kadar yaygın olması aslında dilin gelişmişliğini ve işlenmişliğini göstermektedir. Dilin gelişmişliğinin tek göstergesi tabii ki bu değildir; ancak anlam bilimi üzerine yapılan çalışmalarda dillerin geliştikçe farklı sanat dallarında, teknik ve bilimde ürünler verdikçe söz varlığındaki artışa bağlı olarak çok anlamlılığın da arttığı belirtilmektedir. Görülüyor ki 8. yy da yazılmış Türkçenin ilk yazılı metinlerinde çok anlamlılığın bu kadar yaygın olarak kullanılması Türk dilinin gelişmişliğini ve eskiliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça:

Aksan ,Doğan ; *Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (4. Baskı), Engin Yayınevi, Ankara 2006.

Aydın, Erhan; *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Öngi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, Konya 2012.

Aydın, Erhan; *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Bakır, Yeşim; *Türkçedeki Çokanlamlı Sözcüklere İlişkin Anlambilimsel Bir Değerlendirme- Çokanlamlı Sözcüklerin Öğretimine Yönelik Bir Gözlem (A-I Harfleri)*, Ankara üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.

Berta, Árpád; *Sözlerimi İyi Dinleyin…Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* (Çeviren: Emine Yılmaz),Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Clauson, Gerard; *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

Crystal, David*; A Dictionary of Linguistics and Phonetcs*, Blackwell Publishing, 2008.

Falkum, Ingrid Lossius, Agustin Vicente; *Polysemy: Current Perspectives and Approaches*, Lingua, February 2015, DOI: 10.1016.

Ercilasun, Ahmet Bican; *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

Ercilasun, Ahmet Bican; *Türk Sözündeki Çokanlamlılık*, https://millidusunce.com/misak/turk-sozundeki-cok-anlamlilik/, 16.08.2019.

Ergin, Muharrem; *Orhun Abideleri*, 19. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1995.

Huber, Emel; Dilbilime Giriş, Multilungial Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 2008.

Karaağaç, Günay; *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Kıran, Zeynel; Ayşe Kıran; *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.

Ölmez, Mehmet; *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri Sözlük*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2012.

Tekin, Talat; *Orhon Yazıtları, (Kül Tigin, Bilge Kağan)*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

Tekin, Talat; *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, İstanbul 1994.

Vardar, Berke; vd.; *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 2002.

Oxford Research Encyclopedia – Linguistics , Oxford University Press, Oxford 2019.

https://www.etymonline.com/search?q=polysemy

NİHAL ATSIZ'IN TONYUKUK YAZITI ÜZERİNE ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ*

Özet

Hüseyin Nihal Atsız edebî ve fikrî kişiliğinin yanında, bilimsel çalışmalarıyla Türkoloji alanının önemli bir simasıdır. 1930 yılında mezun olduğu İstanbul Darülfünunu Edebiyat Bölümünde Fuad Köprülü'nün asistanı olarak göreve başlayan Atsız, Türk dili ve tarihi alanlarında birçok esere imza atmıştır. Duygu ve fikir dünyasında önemli bir yeri olan İslam öncesi Türk tarihi üzerinde ülkemizde ilk çalışmaları yapanlardan biri olan Atsız, bu dönemi romanlarının da merkezine yerleştirmiştir. 1933 yılına kadar Köktürk Yazıtlarıyla ilgili ülkemizde Necip Asım Bey'in çalışmaları haricinde yayın bulunmamaktadır. Konuyla ilgili ilk araştırmaları yapanlardan biri de Atsız Bey'dir. 1933 yılında Orhun dergisinde "Tonyukuk Yazıtı"nı kendisi okumuş ve yorumlamıştır. Yine aynı derginin 1934 yılına ait sayılarında Kültigin ve Moyunçur Kağan Yazıtı üzerine okuma ve aktarma girişiminde bulunan Atsız, söz konusu çalışmalarını bazı küçük değişikliklerle "Türk Edebiyatı Tarihi" adlı kitabına almıştır. Eski Türkçe araştırmalarında genellikle görmezden gelinen bu çalışma önemlidir. Kendinden sonra yapılan neşirlerle karşılaştırıldığında Atsız'ın Tonyukuk Yazıtı üzerinde yaptığı okuma ve aktarmaların daha az hatalı olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nihal Atsız, Eski Türk Yazıtları, Tonyukuk Yazıtı, Metin Neşri, Köktürkçe

GİRİŞ

Türklere ait Türkçe yazılan en eski yazıt, 7. yüzyıla ait Çoyren (688-692) Yazıtı'dır. Orhun Yazıtları içinde değerlendirilen Kültigin, Bilge Kağan ve

* Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; batsiz@gmail.com.

Tonyukuk Yazıtları da 8. yüzyıla aittir. Orhun Yazıtları 13. yüzyıldan itibaren birçok kaynakta zikredilse de bilimsel keşfi 1889-1897 yılları aralığındadır. 732 yılında dikilen Kültigin ve 735 yılında dikilen Bilge Kağan Yazıtı, Nikolay Mihayloviç Yadrintsev başkanlığında Moğolistan'da incelemelerde bulunan Rus bilim heyeti tarafından 1889 yılında bulunmuştur. Dikiliş tarihi konusunda farklı görüşler olsa da genellikle 720 yılı kabul edilen Tonyukuk Yazıtı ise 1897 yılında Yelizaveta Klementz tarafından keşfedilmiştir. Danimarkalı Vilhelm Thomsen, 25 Kasım 1893'te eski Türk "runik" yazısının çözümlendiğini 15 Aralık 1893'te Kopenhag Bilimler Akademisinin toplantı salonunda bilim dünyasına ilan etmiştir. 1896'da yayımladığı "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées" [Mémoires de la Société Finno-Ougrienne V, Helsingfors] adlı eserde Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının yazı çevriminin ve Fransızca çevirisinin ardından Türkçe kelimeler ve gramer dizini yer almıştır.

Thomsen'in Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarını okuduğu dönemde henüz Tonyukuk Yazıtı bulunmamıştı. 1897 yılında Klementz tarafından bulunan yazıta ait ilk yayın 1899'da W. Radloff tarafından yapılmıştır. 1909'da bölgede incelemelerde bulunan ve Tonyukuk Yazıtı'nın fotoğraflarını çeken Finlandiyalı âlim G. J. Ramstedt notlarını ve çektiği resimleri W. Thomsen'le paylaşır. Thomsen, 1916 tarihli yayınında Tonyukuk Yazıtı'nda geçen bazı problemli okunuşlar üzerinde durur. 1924'te ise yazıtın Almanca tercümesini neşreder. Radloff ve Thomsen neşirlerini esas alan Necip Asım, 1924 yılında yayımladığı "Orhun Abideleri" adlı eserinde Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtı bulunurken Tonyukuk Yazıtı yer almamıştır. 1933 yılına kadar Köktürk Yazıtlarıyla ilgili ülkemizde kitap hacminde Necip Asım Bey'in çalışmaları haricinde yayın bulunmamaktadır. Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Köktürk Yazıtlarıyla ilgili yapılan çalışmaları Bilge Ercilasun (1999: 409-422) ve Erhan Aydın (2005: 205-211) değerlendirmişlerdir.

Atsız ve Köktürk Harfli Metinler

Eski Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda çok zikredilmese de 1933-1934 yıllarında Atsız'ın Köktürk harfli metinler üzerinde bazı makaleler yazdığını görmekteyiz. Hüseyin Nihal Atsız, edebî ve fikrî kişiliğinin yanında bilimsel çalışmalarıyla da Türkoloji alanının önemli bir simasıdır. 1930 yılında mezun olduğu İstanbul Darülfünunu Edebiyat Bölümünde Fuad Köprülü'nün asistanı olarak göreve başlayan Atsız, Türk dili ve tarihi alanlarında birçok esere imza atmıştır. Duygu ve düşünce dünyasında önemli bir yeri olan İslam öncesi Türk tarihi üzerinde ülkemizde ilk çalışmaları yapanlardan biri olan Atsız, bu dönemi romanlarının da merkezine yerleştirmiştir. Orhun Yazıtla-

rında geçen "körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı" ibaresiyle Dede Korkut'taki "menüm körür közlerüm körmez oldı, tutar menüm ellerüm tutmaz oldu," ibaresi arasında büyük ve göze çarpıcı bir benzeyişe dikkat çektiği yazısı, 1932 yılında Azerbaycan Yurt Bilgisi dergisinde yayımlanır (1932: 60-61). Orhun Yazıtları'ndan söz ettiği bu ilk yazısında Atsız, sadece bu ifadelerdeki benzerlikten hareketle ne Orhun Türklerinin Oğuzluğundan ne de Dede Korkut'un dilinin Köktürkçenin devamı olduğundan söz edilemeyeceğini ancak bu tür ifadelerin Türkler arasında ne kadar uzun yaşadığını, bunun kavmî-millî ananelerin kuvvetini gösterdiğini belirtir. Atsız'ın bu makalesinde Thomsen'in 1896'da yayımladığı "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées" [Mémoires de la Société Finno-Ougrienne V, Helsingfors] adlı eserini kaynak olarak kullanması dikkati çekmektedir. 1933 yılında Orhun dergisinin 1. sayısının 16-20. sayfaları arasında "En Eski Türk Müverrihi: Bilge Tonyukuk" adlı makaleyi yayımlar. Bu makale Tonyukuk Yazıtı'nın ülkemizde yapılan ilk Türkçe yorumudur. Eski Türkçe araştırmalarında genellikle görmezden gelinen bu çalışma önemlidir. Kendinden sonra yapılan neşirlerle karşılaştırıldığında Atsız'ın Tonyukuk Yazıtı üzerinde yaptığı okuma ve aktarmaların daha az hatalı olduğu görülmektedir.

Yine Orhun dergisinin 1934 yılına ait 5. sayısında Kültigin (1934: 95-102) ve 8. sayısında Moyunçur Kağan (Şine Usu) Yazıtı (1934:150-156) üzerine yazdığı makalelerde metinleri okuma ve aktarma girişiminde bulunan Atsız, söz konusu çalışmalarını bazı küçük değişikliklerle "Türk Edebiyatı Tarihi" adlı kitabına da almıştır. Atsız 1943'te 2. baskısı yapılan "Türk Edebiyatı Tarihi"nde Tonyukuk Yazıtı'nın Batı yüzündeki ilk 5 satırı okumuş ve Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Atsız'ın bu okuma denemesi büyük ölçüde Thomsen ve Orkun'la paralellik gösterse de farklılıklar da bulunmaktadır.

Thomsen, Tonyukuk Yazıtı'nın tam bir çevirisini Danimarka dilinde 1922'de yayımlamıştır: "Gammel-tyrkiske indskrifter fra Mongoliet, i oversaettelse og med indlening", Samlede Afhandlinger". İki yıl sonra Almanca olarak da yayımlanan bu çeviri (Alttürkische Inschriften aus der Mongolei), 1935 yılında Ragıp Hulusi Özden tarafından "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler" adıyla Türkçeye tercüme edilip Türkiyat Mecmuasında yayımlanmıştır. Atsız, Thomsen'in makalesinin Almanca çevirisini veya yayımlanmadan önce Ragıp Hulusi tarafından yapılan Türkçe tercümesini görmüş olmalıdır. Atsız, Thomsen ve Ramstedt gibi Eski Türk Yazıtları üzerine çalışmalar yapan âlimlerin eserlerinin orijinalini kaynak olarak makalelerinde kullanmıştır. Hüseyin Namık Orkun'un Eski Türk Yazıtları adlı eseri Atsız'ın makalesinden 3 yıl sonra yayımlanır. Orkun'un Tonyukuk Yazıtı'nın Türkiye Türkçesine aktarımı ile Atsız'ın aktarımı arasındaki benzerlikler dikkat çekici niteliktedir. Sınıf arkadaşı olan Atsız ve Orkun muhtemelen birbirlerinin çalışmalarından ha-

berdardır. Çalışmamızın ekler bölümünde Thomsen, Orkun ve Atsız'a ait iki farklı neşirde yer alan Tonyukuk Yazıtı batı yüzündeki metin bulunmaktadır. Bunlar karşılaştırıldığında çok az farklılık olduğu görülecektir.

Atsız'ın Köktürk harfli metinleri okuduğunu bazı yazılarından anlıyoruz. Dede Korkut Hikayeleri ve Tonyukuk Yazıtı'ndaki yazım hataları üzerinde durduğu makalesinde kalın ünlülerle kullanılan *sad* harfi ve ince ünlülerle kullanılan *sin* harfinin bazen aksi yönde durumlarının olduğuna dikkat çeker:

> "'*Sat' harfi için neden ayrı bir işaret tahsis etmediği müelliften sorulamaz. Çünkü bu harfin Türkçe'de "s"den başka ses vermesine imkân yoktur. Esasen pek az istisna ile Dede Korkut Kitabında da "s" harfi için Orhun elifbasının sessizler sistemi mevcuttur. Yani "s" sesi veren "sin" ve "sat" harflerinden birincisi kendisiyle aynı hecedeki sesli harfi ince okuttuğu halde ikincisi kalın okutuyor. Bu kaideyi bozan istisnalar ise müşterisinin acemiliğinden olsa gerektir. Nitekim Orhun kitabelerinde, bilhassa Tonyukuk kitabesinde de böyle imlâ bozuklukları vardır* (Atsız, 1939:307)."

Liselerde okutulmak amacıyla 1932 yılında bir heyet tarafından hazırlanan 4 ciltlik Tarih kitabı üzerine Atsız eleştirel yazılar yazar. Atsız'ın eleştirilerine Edirne Mebusu Şeref Bey ve gazeteci Ahmet Muhip (Dıranas) cevap verir. Atsız, Ahmet Muhip'e cevap olarak yazdığı bu yazıların birinde "*Çünkü kendisi henüz sınıf geçmek için Ali Reşat Bey'in kitabından tarih ezberlemeye çalışır ve Kül Tigin'i ve Göl Tekin diye yalan yanlış öğrenirken ben Kül Tigin'i asıl metninden okuyor, Türk tarihini kafamda sistemlendirmek için onun boyunca kitap karıştırıyor, hakikî âlimlere çıraklık ederek bir tarih amatörü olmak yoluna giriyordum* (Atsız, 1934:52)". cümleleriyle kitabı hazırlayan yazarların yetersizliğini, Köktürk harfli metinleri okuyamadığını, kendisinin yazıtları asıl metninden okuyabildiğini vurgular.

Atsız ve Tonyukuk Yazıtı

Tonyukuk Yazıtı ile ilgili 1933 yılında yayımladığı ilk makalesinde Atsız, Tonyukuk ve yazıtı hakkında kısa bilgi verdikten sonra metni Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Metinde geçen *"şad, Kıtay, Oğuz, geyik, Dokuz Oğuz, On Oklar, Türgişler, Azlar, katun, yuğ, Umay, yer-su, Yinçü Ögüz, Tinesi Oğlı Yatığma Bengige, Sug, budun"* sözleri hakkında kısa açıklamalar dipnot olarak verilmiştir. *Bilge* kelimesine Thomsen "hâkim" anlamını vermiştir. Atsız ve Orkun'da ise kelimenin kendi anlamı korunmuştur. Atsız tarafından "Türk budun kanın bolmayın Tabgaç'da adırıldı" cümlesi *"Türk milleti hanı olmayınca Çin'den ayrıldı"* şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılırken Thomsen cümleyi, "*(Düşündüm ki) "ben Türk elinin hanı (Qan) olmak istemem (?)"* şeklinde çevirmiştir. Atsız'ın

cümlede geçen *bolmayın* kelimesini "olmayınca" şeklinde yorumlaması isabetlidir. Kelime daha sonra yapılan çalışmalarda *bulmayın* şeklinde okunmuş ve "bulmayınca" (Tekin, 1994); "bulamadığı için" (Aydın, 2012; Ölmez, 2012) anlamları verilmiştir. Türkler, Çin'e esir olunca kağanlık ortadan kalkmıştır. Olmayan bir kağanı halka aratmak zorlama bir gayretkeşliktir. "Bulmak" fiili "aramak" fiilinin sonunda oluşan bir eylemdir. Metinde Türkler kağanlarını bulamadıkları için değil, kağanları olmadan Çin'den ayrılmışlardır. Zaten ardından gelen cümlelerde kağanını bırakıp giden Türklerin Tanrı tarafından cezalandırılmaları anlatılmaktadır. "Kağanların sözünü dinlememek", "onları bırakıp gitmek" ve "Tanrı tarafından cezalandırılarak yok olmak", "çok sayıda ölmek" Orhun Yazıtları'nda aralıklarla tekrarlanan ifadelerdir. *Bolmayın* kelimesinden önce gelen *kanın* kelimesinin sonundaki **-n**; vasıta veya belirtme hâli eki olarak değerlendirilmiştir (Berta, 2007). Kanaatimizce kelimenin sonundaki **-ın** teklik 3. kişi iyelik ekinin en eski biçimidir.[1] Eski Türk yazıtlarında *Türk sir budun, sir Tarduş* gibi ifadelerde görülen *sir* sözünün karşılığı olarak Thomsen "müttehit", Atsız "müstakil" kelimesini kullanmıştır. *Sir* sözünün etnik bir adlandırma olabileceğini Hirth (1899:1-129) ve Tekin (1994) kabul etmiştir. *Ida taşda kalmışı* ifadesi Thomsen'de "ağaçta taşta kalmış olanı", Atsız'da "dağda taşta kalmış olanları" şeklinde çevrilmiştir. Atsız'ın "**ı**" kelimesine "ormanlık, dağlık alan" anlamı vermesi yerindedir. Ancak Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi'nde ifadeyi "ağaçta taşta kalmış olanı" şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

Radloff ve Orkun tarafından *Yagıl tidi, yagmışı ben ertim Bilge Tonyukuk* şeklinde okunan cümle Thomsen, Orkun ve Atsız'da hemen hemen aynıdır. "Bana iltihak ediniz.", dedi. "İlk ona iltihak edenler arasında ben hakîm Tonyuquq da bulunuyordum." (Thomsen, 1924:160-175; Özdem, 1935: 81-118), "Bana iltihak ediniz." dedi. İlk ona iltihak edenler arasında ben, Bilge Tonyukuk ta bulunuyordum." (Atsız, 1933:16-20). "İltihak et dedi. İltihak edenlerin (birisi de) ben idim: Bilge Tonyukuk." (Orkun, 1936; Thomsen, 1924: 160-175; Özdem, 1935: 81-118).

Atsız 1943'te yayımladığı Türk Edebiyatı Tarihi adlı eserinde cümleyi *Yığıl tidi. Yığmışı ben ertim Bilge Tonyukuk* "Toplan dedi. Toplayan ben idim, Bilge Tonyukuk." şeklinde okuyup Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Atsız'ın bu son okuyuşu ve yorumu olayların akışına ve bağlama uygundur. Tonyukuk'un toparlayıcı ve örgütçü bir kişiliği vardır. Bu özelliği onu İlteriş, Kapgan ve Bilge Kağan'ın yanı başında en büyük yardımcı olarak kalmasını sağlamıştır. Önceki cümlelerde Türk milletinin kağanını dinlemediğinden Tanrı tarafından

[1] *Geleneksel dil bilgisi kitaplarında yanlış olarak zamir n'si olarak adlandırılan ekin teklik 3. kişi iyelik ekinin kalıntısı olduğu konusunda Talat Tekin ve Gürer Gülsevin'in çalışmaları mevcuttur.*

cezalandırılması, çok sayıda ölmesi, tükenmesinden söz edilmiş ve Türk ülkesinde boy kalmadığı vurgulanmıştır. Dağda taşta dağınık olanların toplanması, örgütlenmesi işini de Tonyukuk üstlenmiştir. İlteriş Kağan, halkın bir araya toplanmasını istemiş ve bu görevi Tonyukuk yerine getirmiştir.

Tonyukuk Yazıtı üzerine önemli bir çalışmaya imza atan Rybatzki, 1997 yılında yayımladığı eserde Atsız'ın kendisinden 54 yıl önce yaptığı okuma ve anlamlandırmadan habersiz, cümleyi *yïγïl tedi: yïγmïsï bän ärtim: bilgä toñuquq* şeklinde okumuş ve yorumlamıştır (1997:44). Cümlede geçen *yïγïl* ve *yïγmïsï* kelimeleri önce Giraud tarafından *aygıl* ve *ayıgması* biçiminde okunmuş (Giraud, 1961:70-71) bu okuyuş daha sonra Türkiye'de yapılan çalışmalarda benimsenmiştir. Ancak araştırıcılar kelimelere farklı anlamlar vermişlerdir. "Toplamak, bir araya getirmek" anlamındaki *yıg-* fiilinin –(ı)l- ekiyle yapılmış dönüşlü-edilgen biçimi olan *yığıl-* fiili cümlede emir teklik 2. kişi çekimindedir. İkinci kelime *yığmışının* yapısındaki biçimbirimler ise *yıg-* fiil tabanı, -mış fiilden isim yapım eki ve -ı iyelik 3. teklik kişi ekinden oluşmaktadır. *Yığıl* ve *yıgmışı* kelimelerine Tekin "sözcüm ol" "sözcüsü" (1994: 3); Aydın "söyle", "danışmanı" (2012: 107); Ölmez "akıl ver" "danışmanı" (2012: 170); Berta "sen buyruk ver, "kumandanı"(2007: 84); ; Ercilasun "(fikrini) söyle" "söyleyeni" (2016: 597); Alyılmaz-Mert "(fikrini) söyle" "söyleyeni" (2019:116) anlamlarını vermiştir.

Atsız'ın Edebi ve Fikri Eserlerinde Tonyukuk

Atsız'ın tarihî roman yazması ile mizacı arasındaki ilişkiye dikkat çeken Tural, onun mizacına ait ipuçlarının "Bozkurtlar"ın başında bulunan "Romanın hikayesi"ndeki bazı cümlelerde bulunduğuna işaret eder. Tural'a göre Atsız'ın mizacına uygun olan roman kahramanlarından biri de Tonyukuk'tur (1976: CVIII).

Atsız, bir şiirinde Tonyukuk'la Alman devlet adamı Bismark'ı karşılaştırır (2015: 22): "Tonyukuk"un gizlenmiştir dehâ kanında/Bismark onun at uşağı olmaz yanında... Bir makalesinde ise Almanların Tonyukuk için *Türk Bismark*'ı ifadesini kullandığını belirtir (1932:280). Tonyukuk'u ilk tarih yazıcısı olarak niteleyen Atsız genç kuşakların onu yeterince tanımadığından şikayetçidir: "İlk şairimiz "Çuçu" ilk müverrihimiz "Bilge Tonyukuk" için birer taş dikemez miyiz?" diyerek tarihimizde "ilkler" olarak nitelenen şahsiyetlere vefa göstermemiz gerektiğini vurgular (1973:3).

Türklerin dili, tarihi, edebiyatı ve kültürünü çok iyi bilen Atsız şanlı mazinin özellikle de Köktürk dönemini iç dünyasında yaşayan biridir. Talat Ülker, Atsız'ı bazı tarihî şahsiyetlerle aynileştirir. "O, Tonyukuk'un bilgeliğini, Kür

Şad'ın adanmışlığını, Yusuf Has Hacib'in derinliğini, Yunus'un gönlünü, Fatih'in cesaretini, Sinan'ın sanatını, Fuzuli'nin dilini, Kâtip Çelebi'nin ilmini, Abdulhamit'in dehasını bugüne aktarmayı mümkün sayar ve kendini bununla vazifelendirilmiş kabul ederdi." (2013: 277).

Bozkurtların Ölümü'nde romanın yazarı olarak eski Türk tarihine meraklı Tonyukuk lakaplı bir öğrenciyi Atsız okuyucuyla tanıştırır. "Kahraman anlatıcı" Tonyukuk'un ağzından anlatılan olay örgüsünde tarihî şahsiyet Tonyukuk da şahıs kadrosu içinde yer alır. Atsız'ın romanlarında hâlden uzak geçmişe gitme tekniği göze çarpar. Özellikle *Ruh Adam* romanında daha başarılı uygulanan bu yöntemi Bozkurtların Ölümü'nün girişinde görebiliriz:

> *"O sırada sanki birdenbire her şey değişti: Öğrenciler pansiyonu olan evin yerinde şimdi 1300 yıllık bir Türk çadırı vardı. İnce yapılı kız gürbüz, sağlam, çekik gözlü bir bozkır kızı olmuştu. Erkeklerin saçları uzayarak omuzlarına dökülmüş, başlarında birer börk peyda olmuştu. Ceketleri kaftan, iskarpinleri çizme haline gelmişti. Edebiyatçının elindeki klasik eser şimdi bir kopuz, fencinin dolmakalemi bel kemerine asılı bir bıçaktı. Hepsi çimenlere bağdaş kurmuşlar, kılıç yarasıyla çentilmiş sen yüzlerine başka bir anlam veren ela ve yeşil gözleriyle Tonyukuk'a bakıyorlardı. Müstakbel romancı da belindeki kılıçla heybetli bir er olmuştu. Hiç nazlanmadı ve ağır bir sesle şöylece anlatmaya başladı."* (2010: 10-11).

Yazar-anlatıcı olarak "romanın hikâyesi" bölümünde okuyucuya tanıtılan Tonyukuk lakaplı öğrenci aslında Atsız'ın kendisidir. Bozkurtlar Diriliyor'da Orhun Yazıtları özellikle de Tonyukuk Yazıtı'nda geçen olayları görmek mümkündür. Atsız'ın Orhun dergisinde yayımladığı Tonyukuk Yazıtı'ndaki bazı cümleleri romanına yerleştirmiştir. Tonyukuk Yazıtı'nın batı yüzündeki ifadeler romanda yer alır. Mesela Tonyukuk Yazıtı'ndaki **y(e)ti yüz boltı : (e)ki ül(ü)gi : (a)tl(ı)g (e)rti: bir ül(ü)gi: y(a)d(a)g (e)rti** . **-s(a)k(ı)nt(ı)m: toruk buuk(a)lı : s(e)m(i)z buuk(a)lı : ır(a)kda bils(e)r : s(e)m(i)z buuka: toruk buka t(e)y(i)n: bilm(e)z (e)rm(i)ş** ifadelerinin bugünkü Türkiye Türkçesi karşılıkları romanda *"Yedi yüz kişi olmuşlardı. İki bölüğü atlı, bir bölüğü yaya idi. Bunu çok düşündüm. Buğa, ıraktan bakılınca arık mı, semiz mi belli olmaz."* şeklinde yer almaktadır (2010:486). Romanda anlatılan olaylar tarihî gerçeklikle uyumludur (Ercilasun, 2018: 413-420). İlteriş Kutluk Kağan'la birlikte tarihî bir şahsiyet olarak romanda yer alan Tonyukuk, II. Köktürk Devleti'nin kuruluş ve gelişme döneminin en önemli şahsiyetidir. Romanda Tonyukuk, Kutluk Şad'ı İlteriş Kağan olarak ilan eder: *Ben Tonyukuk, Boyla Bağa Tarkan ve çeri ile birlikte seni Türk kağanı ilan ediyorum. Bundan sonra sen İlteriş Kağan'sın! dedi* (2010: 487).

Tonyukuk Yazıtı'nda İlteriş'in kağan olması batı yüzü 6. satırda *anta kisre tengri bilig bertük üçün özüm ök kağan kışdım* cümlesiyle verilir. Atsız, bu cümleyi *Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için kendim (onu) kağan yaptım* şeklinde bugünkü

Türkçeye aktarır. Romanda İlteriş de bir nevi Dede Korkut misyonu üstlenerek yaptığı hizmetlerden dolayı Tonyukuk'a ad ve unvan vermiştir: *Tonyukuk! Kurt başlı sancağı kaldırdığım zaman bana ilk katılan sen oldun. İki yıllık savaşlarda da yüksek bilgi ve aklınla işi iyi idare ettin. Bundan sonra sana Bilge Tonyukuk denecektir* (2010: 487).

Atsız'ın romanları -özellikle de Bozkurtlar- metinlerarasılık bakımından incelendiğinde Orhun Yazıtları'nın edebi esere dönüştürüldüğü görülür. Yazıtlardaki birçok ifadenin günümüz Türkçesiyle romanlarda yer aldığı kolaylıkla tespit edilebilir. Atsız, sanatkârın bize ait temel eserleri ezbere bilmesi ve sanatına yansıtmasına dair arzusunu şu cümleleriyle ortaya koyar: "*Hani öyle sanatkâr? Millî destanları, Orhun yazıtlarını, Kaşgarlı Mahmut'un kitabını, Dede Korkut'u, Türk tarihini âdeta ezbere bilen, onlardaki ruhu kendi ruhunda sindirmiş sanatkârlar nerede?*" (1942:6-7).

Bilge Kağan'ın Türkleri Buda inancına sokmak ve şehir hayatına alıştırmak istediğini belirten Atsız, bu duruma Bilge Tonyukuk'un engel olarak Türkleri büyük bir felaketten koruduğunu ileri sürer. Kalabalık olan Çin karşısında Türklerin göçebe hayat tarzı ve askerî yeteneklerinin bir avantaj olduğunu Tonyukuk'un Kağana anlattığını belirten Atsız, yazıtta geçmese de onun ağzından şunları nakleder: "*Tonyukuk diyordu ki: "Türkler kendilerini kuvvetli görünce Çin'e taarruz ederler. Zayıf oldukları zaman bozkırlara çekilebilirler. Şehirlere alışık olan Çin orduları ne kadar kuvvetli olursa olsun bozkırların içine girip Türkler'i yok edemez"* (1932:280).

Atsız'a göre Tonyukuk; yabancı medeniyete girmenin Türklüğün mahvına sebep olabileceğini düşünmüş ve bunu engellemiştir. Köktürk ve Uygurlar döneminde dikilen Ötüken bölgesindeki yazıtların dilinin sonraki Uygurlar döneminde bozulduğuna dikkati çeken Atsız, bunu; artık kağanları uyararak bu duruma engel olan Bilge Tonyukuk gibi vezirlerin çıkmamasına bağlar: "*Bilge Tonyukuk, bu büyük Türk siyasisi (Almanların tabirince Türk Bismark'ı), bu ilk Türk müverrihi bu suretle yabancı bir medeniyete girmenin Türkleri mahvedeceğini anlayarak bunun önüne geçmişti. Orhon ve ilk Uygur abidelerinin o temiz ve saf Türkçesine karşılık, bu sonraki Uygur eserleri ne kadar karışık ve ne kadar bozuktur. Artık o sıralarda Bilge Tonyukuk gibi büyük bir vezir de çıkmadığı için yabancı harslar Türk ruhunu tazyike başlamıştı. Fakat bu Manihaizm'in tesiri bütün Türk âlemine yayılamadı."* (1932:280).

SONUÇ

Türk dili ve edebiyatı ile ilgili çalışmalar, ilmî metotlarla olmasa da Tanzimat Dönemi sonrası Osmanlı Devleti'nde görülür. Bu dönem bizde filolojinin başlangıcı sayılabilir. Ziya Gökalp "Türkçülüğün Esasları" adlı eserinde ilmi Türkçü ve estetik Türkçü olarak nitelediği Ahmet Vefik Paşa'nın ilk filolog olduğunu "Ahmet Vefik Paşa, Şecere-i Türkî'yi Doğu Türkçesinden İstanbul Türkçesine aktardı. Bundan başka Lehçe-i Osmanî adında Türkçe bir sözlük yazarak Türkiye'deki Türkçenin genel ve büyük Türkçenin bir lehçesi olduğunu ve bundan başka Türk lehçeleri bulunduğunu aralarında karşılaştırma yaparak ortaya koydu." cümleleriyle ortaya koyar. Avrupa ve Rusya karşısında askerî olarak gerileyen Osmanlı'yı bu durumdan kurtarmak için Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük cereyanları ortaya çıkmıştır. Türkçülük fikrinin ilk temsilcileri olan Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Şemsettin Sami, Necip Asım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmet Tahir, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan gibi ilim ve fikir adamlarının gayretleriyle dil ve tarih alanında bazı çalışmaların yapıldığı görülür. 1900 yılında kurulan Darülfünun içindeki edebiyat şubesiyle birlikte Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924'te kurulan Türkiyat Enstitüsü çatısı altında filolojik neşirler yapılmaya çalışılmıştır. Türkiye Türkolojisi'nin ilk dönemlerinde dil, tarih ve edebiyat alanında araştırmalarıyla öne çıkan Nihal Atsız Tonyukuk Yazıtını Türkiye Türkçesinde ilk defa neşreden kişidir. O, Tonyukuk Yazıtı ile ilgili kendinden önce yapılan az sayıdaki çalışmaların hepsini görmüş, yazıtlarda geçen ifadelerin bir kısmında çok isabetli aktarımlarda bulunmuştur. Orhun Yazıtlarını yazdıran/yazan Tonyukuk ve Yollug Tigin'in ilk Türk tarihçileri olduğunu belirten Atsız, daha sonraki bilimsel çalışmalarını Osmanlı tarihleri üzerine yoğunlaştırır. Tonyukuk ve onun yaşadığı zaman Atsız'ın özlem duyduğu uzak mazi olan Köktürkler dönemidir. Milli romantik duyuş tarzının gereği olarak Türk tarihinin destansı çağına yönelen Atsız edebi eserlerinde geniş bir coğrafi alana paralel olarak zamanda geçmişe yönelmiş, geçmişi mümkün olduğunca aslına sadık kalarak tasvir etmiştir. Romantizmin tarihçilik tarafını meydana getiren anlayışın gereği olarak geçmişe ait eşyaları ve insanları yeniden yaşatmayı benimseyen Atsız'ın eserlerine bu zaviyeden baktığımızda kendimizi Türk tarihinin içinde buluruz. Bilim adamı ve Türkolog olarak bütün hayatını milletine ait eserleri okumaya, yorumlamaya, neşretmeye adayan Atsız daha çok siyasi Türkçülük çerçevesinde değerlendirilmiştir. Hâlbuki O, Türkoloji'ye dair eserleriyle ilmi Türkçülük içinde de önemli bir yere sahiptir. Tonyukuk Yazıtı üzerine bir filolog dikkatiyle Türkiye'de ilk okuma ve yorumlama denemesini yapması görmezden gelinemeyecek kadar değerlidir.

KAYNAKÇA

Alyılmaz, Cengiz - Osman Mert (2019). "Moğolistan'daki (Kök)türk Harfli Yazıtlar", *Ortak Türk Tarihi*, C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 71-144.

Atsız, Hüseyin Nihal (1932). "Bugünün Meseleleri: Aynı Tarihi Yanlışlığa Düşüyor muyuz?", *Atsız Mecmua*, Sayı 11, s. .279-281..

Atsız, Hüseyin Nihal (1933). "En Eski Türk Müverrihi: Bilge Tonyukuk", *Orhun*, Sayı 1, s.16-20.

Atsız, Hüseyin Nihal (1933). "En Eski Türk Müverrihi: Bilge Tonyukuk", *Orhun*, Sayı 1, s.16-20

Atsız, Hüseyin Nihal (1934). "Haddini Bil!", *Orhun*, Sayı 3, s.51-55.

Atsız, Hüseyin Nihal (1934). "İkinci Türk Müverrihi: Yulığ Tigin", *Orhun*, Sayı 5, 1934, s.95-102.

Atsız, Hüseyin Nihal (1934). "Moyunçur Kağan Abidesi", *Orhun*, Sayı 8, s.150-156.

Atsız, Hüseyin Nihal (1939). "Dede Korkut", *Yücel*, C.VIII, Sayı.48, s. 306-310.

Atsız, Hüseyin Nihal (1942). "Dil Meselesi", *Çınaraltı*, Sayı 42, s.6-7.

Atsız, Hüseyin Nihal (1943). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Aylı Kurt Yayınları, İstanbul, 1943.

Atsız, Hüseyin Nihal (1973). Büyük Günler, *Ötüken*, Sayı:116 Ağustos, s.3.

Atsız, Hüseyin Nihal (2010). *Bozkurtlar,* İstanbul: Ötüken Yayınları, 101. baskı.

Atsız, Hüseyin Nihal (2015). *Yolların Sonu*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 14. baskı.

Aydın, Erhan (2005). "Cumhuriyet Döneminde Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar". *Karaman, Dil, Kültür ve Sanat Dergisi*, s. 205-211.

Aydın, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan,. Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.

Berta, Arpad (2007). *Sözlerimi iyi Dinleyin*, Çeviren: E. Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çiftçi-Oğlu H. Nihâl [Atsız] (1932). "Dede Korkut Kitabı Hakkında," Azerbaycan Yurt Bilgisi, I/2, s. 60-61

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2018). *Atsız, Türkçülüğün Mistik Önderi*, Ankara: Panama Yayıncılık, Ankara.

Ercilasun, Bilge (1999). "Orhun Abideleri Hakkında Türkiye'deki İlk Bilgiler", *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 409-422.

Giraud, Rene (1961). *L'inscription de Bain Tsokto*. Paris.

Gülsevin, Gürer (1990). "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı", *Türk Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 466 (Ekim), s. 187-190.

Hirth, Friedrich (1899). "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk" In: *W. Radloff Die alttürkischen Jnschriften der Mongolei, Zweite Folge* St-Petersburg, 1899, s-1-129.

Orkun, Hüseyin Namık (1936). *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012.
Radloff, Friedrich Wilhelm (Vasily Vasiloviç) (1899). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite, Folge. St. Ptbg.
Rybatzki, Volker (1997). *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged, 1997.
Tekin, Talat (1983). "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Genel Dilbilim Dergisi*, C. II., S. 7-8, s. 10-17.
Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 5. Ankara, 1994.
Thomsen Vilhelm, (1922). Gammel-tyrkiske indskrifter fra Mongoliet, i oversaettelse og med indlening", Samlede Afhandlinger", III, København, s. 121-175.
Thomsen, Vilhelm (1896). "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées" [*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne V, Helsingfors*], Türkçe Tercüme: Köken, Vedat (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları,* Ankara: TDK Yay., s.19-302, s. 315-428.
Thomsen, Vilhelm (1935). "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei", *ZDMG* (1924). ss. 160-175, Türkçe Tercüme Özdem, Ragıp Hulusi (1935). "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, III, İstanbul, s. 81-118.
Tural, Sadık Kemal (1976). "Tarihî Roman ve Atsız'ın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceler", *Atsız Armağanı*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, s. XCIII-CXXX.
Ülker, Talat (2013). *Harşit'in Hırçın Sesi Hüseyin Nihal*, Erzurum: Taş Medrese Yayınları.

EKLER

1. Tonyukuk Yazıtı Batı Yüzü Çevirisi (Thomsen, 1924:160-175)

1. Ben hakim Tonyuquq kendim Çin elinde tebaa olarak doğdum. Çünkü Türk milleti o zaman Çin'e/tâbi idi. **2** (Düşündüm ki) "Ben Türk elinin hanı (Qan) olmak istemem (?) (Bununla beraber) Çin'den ayrılıp kendilerine han buldular. (Fakat bu) Hanlarını tekrar koyup gene Çinlilere teslim oldular. O vakit Tanrı böyle demişti: "Ben sana bir han verdim. Fakat sen **3** hanını koyup gene hüküm altına girdin. Bu tabiiyeti cezalandırmak için Tanrı onlara ölüm verdi. Türk milleti öldü, zaafa düştü ve mahvoldu. Müttehit (?) Türk milletinin **4.** (eski) elinde hiçbir derli toplu cemaat kalmamıştı. Lâkin müstakil (metinde: ağaçta taşta) kalmış olanı toplanıp yedi yüz kişi oldular. Bunların (üçte) iki kısmı atlı, (üçte) bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiye **5** kumanda eden büyükleri şad idi. "Bana iltihak ediniz." dedi. İlk ona iltihak edenler arasında ben hakîm Tonyuquq da bulunuyordum. (Onu) kağan diye (ortaya atmaya) ilzam etmeli miyim (?) dedim ve düşündüm: insan arık boğalarla **6** semiz boğaları ıraktan bilmek istese (her zaman) arık boğa mıdır veya semiz boğa mıdır diye bilmezmiş." derler diye böyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bana sezgi verdiği için ben kendim onu kağan (olması için) sıkıştırdım. Hakîm Tonyuquq Boyla Bağa tarqan **7** benimle beraber bulundukça ben Eltiriş Kağan olayım. Cenupta Çinlileri, şarkta Qıtayları, şimalde Oğuzları birçok öldürdü.

Akılda eşi, şerefte eşi ben bulundum. O vakit Çuğay-quzı ve Qara-qumda oturuyorduk.

2. Tonyukuk Yazıtı Batı Yüzü Çevirisi (Atsız, 1933:16-20)

Bilge Tonyukuk, ben, Çin'de doğdum. Türk milleti o zaman Çin'e tâbiydi. Türk Hanı olmayınca Türkler Çin'den ayrılıp kendilerine han buldular. Fakat bu hanlarını bırakıp yine Çinlilere tabi oldular. O vakit Tanrı şöyle demişti: 'Han verdim. Fakat sen Hanını koyup yine hüküm altına girdin'. Bu tâbiiyeti cezalandırmak için Tanrı onlara ölüm verdi. Türk milleti öldü, zâfa düştü ve mahvoldu. Müstakil Türk milletinin ülkesinde hiçbir derli toplu cemaat kalmamıştı. Lâkin dağda taşta kalmış olanları toplanıp yedi yüz kişi oldular. Bunların iki bölüğü atlı, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi kumanda eden büyükleri şad idi. "Bana iltihak ediniz" dedi. İlk ona iltihak edenler arasında ben, Bilge Tonyukuk da bulunuyordum. Onu Kağan diye kabul etmeli miyim dedim ve düşündüm. Kişi arık boğalarla, semiz boğaları ıraktan bilmek istese arık boğa mıdır semiz boğa mıdır, diye bilmezmiş." derler diye öylece düşündüm. Ondan sonra Tanrı bana sezgi verdiği için ben kendim onu kağan olması için sıkıştırdım. "Bilge Tonyukuk ve Boyla Bağa Tarkan benimle birlikte bulundukça ben İlteriş Kağan olayım." dedi. Cenupta Çinlileri, doğuda Kıtayları, şimalda Oğuzları, birçok öldürdü. Akılda eşi, şerefte eşi ben bulundum. O vakit Çugay Kuzı ve Karakum'da oturuyorduk.

3. Tonyukuk Yazıtı Batı Yüzü Çevirisi (Orkun, 1936)

Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ülkesinde vücut buldum. [O zamanlar] Türk milleti Çin'e tabi idi. Türk milleti hansız olmasın (diye) Çin'den ayrıldı. Han sahibi oldu. [Fakat sonra] hanını koyup tekrar Çin'e teslim oldu [O zaman] Tanrı böyle demiş: (sana) han verdim. Hanını koyup hüküm altına girdin. Hüküm altına girdiği için Tanrı ölüm vermiş. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Müttehit (?) Türk milletinin yerinde boy kalmadı. Ağaçta taşta kalmış olanları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu. (Bunların üçte) iki kısmı atlı, (üçte) bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiye kumanda edenlerin büyüğü şad idi. İltihak et, dedi. İltihak edenlerin (birisi de) ben idim: Bilge Tonyukuk. Hakanımı ilerleteyim (= hakanı ilerleteyim mi? İteyim mi?) dedim. Düşündüm: (İnsan) zaif boğalarla, semiz boğaları uzaktan bilmek istese semiz bbğa, zaif bbğa diye bilemez imiş diyerek böylece düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için bizzat o hakanı ilerlettim. Bilge Tonyukuk, Boyla Baga Tarkan ile birlikte Elteriş Hakan olayım. Cenupta Çinlileri, doğuda Kıtayları, şimalde

Oğuzları pek çok öldürdü. Bilgide eşi, şöhrette eşi ben idim. [O zamanlar] Çugay-kuz da [ve] Kara-kum da oturur idik.

4. Tonyukuk Yazıtı Batı Yüzü Çevirisi (Atsız, 1943)

(Ben) Bilge Tonyukuk'um. Kendim Çin elinde doğdum. Türk milleti (o zaman) Çin'e tâbi idi. Türk milleti(nin) hanı olmayınca (Türkler) Çin'den ayrıldı. Hanlandı. (Fakat sonra) hanını koyup (bırakıp) Çin'e yine teslim oldu. Tanrı şöyle demiş(ti): 'Han verdim. Hanını koyup teslim oldun!' Teslim olduğu için Tanrı öldürmüş(tü). Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Müstakil Türk milleti yedi yüz (kişi) oldu. İki bölüğü atlı idi. Bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi idare eden büyüğü şad idi. Toplan(ın) dedi. Toplayan bendim: Bilge Tonyukuk. (Onu) Kağan mı yapayım derim, düşündüm. (Kişi) arık boğayı, semiz boğayı ıraktan bilmek dilese semiz boğa, arık boğa diye bilmezmiş diye öyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için kendim (onu) kağan yaptım. Bilge Tonyukuk, Boyla Bağa Tarkan ile İlteriş Kağan olunca cenupta Çinli(ler)i, doğuda Kıtay(lar)ı, şimalda Oğuz(lar)ı, (bir)çok öldürdü. Bilgi(-de) eşi, şeref(te) eşi bendim. Çugay Kuz (ve) Karakum'da oturuyorduk.

5. Tonyukuk Yazıtı Batı Yüzündeki 5 Satırın Metin Altı Çevirisi (Atsız, 1943)

Bilge Tonyukuk ben.	Özim Tabgaç elinge kılındım.
(Ben) Bilge Tonyukuk'um.	*Kendim Çin elinde doğdum.*
Türk budun Tabgaçka körür erti.	Türk budun kanın
Türk milleti Çin'e tâbi idi.	*Türk milleti hanı*
bolmayın Tabgaç'da adırıldı.	Kanlandı kanın kodıp
olmayınca Çin'den ayrıldı.	*Hanlandı, Hanını koyup*
Tabgaçka yana içikdi.	Tengri ança temiş erinç:
Çin'e yine teslim oldu.	*Tanrı şöyle demiş:*
Kan bertim.	Kanıngın kodip içikding. İçikdük üçün
Han verdim.	*Hanını koyup teslim oldun. Teslim olduğu için*
Tengri ölitmiş erinç, Türk budun ölti.	Alkındı yok boltı.
Tanrı öldürmüş, Türk milleti öldü.	*Mahvoldu, yok oldu.*
Türk sır budun yerinte bod kalmadı.	Ida taşda kalmışı
Türk müstakil milleti yerinde boy kalmadı.	*Ağaçta taşta kalmış olanlar*
kubranıp yeti yüz boldı.	İki ülügi atlıg erti, bir ülügü
toplanıp yedi yüz oldu.	*İki bölüğü atlı idi, bir bölüğü*

yadağ erti. Yedi yüz kişiği udızığma uluğı şad erti

yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevkeden büyüğü şad idi.
Yığıl tidi. Yığmışı ben ertim, Bilge Tonyukuk
Toplan dedi. Toplayan ben idim, Bilge Tonyukuk

6. En Eski Türk Müverrihi: Bilge Tonyukuk

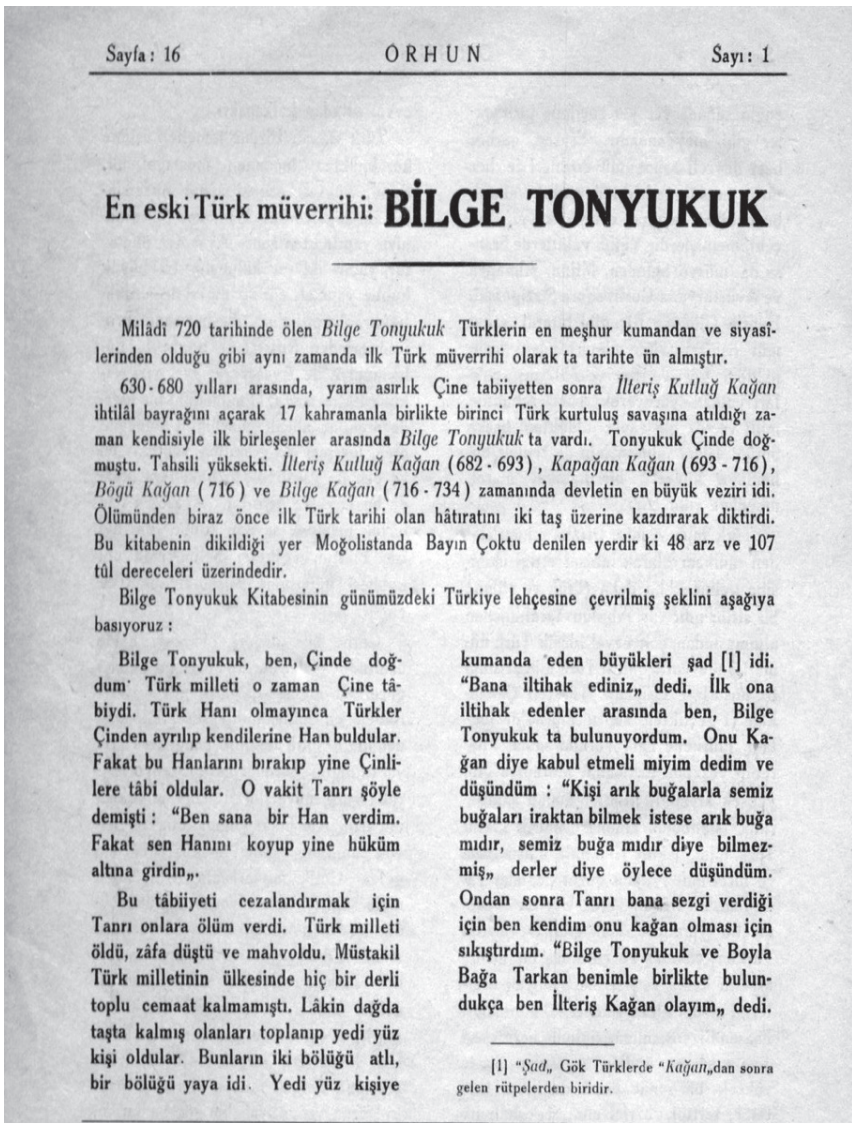

Sayfa: 16 ORHUN Sayı: 1

En eski Türk müverrihi: BİLGE TONYUKUK

Milâdî 720 tarihinde ölen *Bilge Tonyukuk* Türklerin en meşhur kumandan ve siyasîlerinden olduğu gibi aynı zamanda ilk Türk müverrihi olarak ta tarihte ün almıştır.

630-680 yılları arasında, yarım asırlık Çine tabiiyetten sonra *İlteriş Kutluğ Kağan* ihtilâl bayrağını açarak 17 kahramanla birlikte birinci Türk kurtuluş savaşına atıldığı zaman kendisiyle ilk birleşenler arasında *Bilge Tonyukuk* ta vardı. Tonyukuk Çinde doğmuştu. Tahsili yüksekti. *İlteriş Kutluğ Kağan* (682-693), *Kapağan Kağan* (693-716), *Bögü Kağan* (716) ve *Bilge Kağan* (716-734) zamanında devletin en büyük veziri idi. Ölümünden biraz önce ilk Türk tarihi olan hâtıratını iki taş üzerine kazdırarak diktirdi. Bu kitabenin dikildiği yer Moğolistanda Bayın Çoktu denilen yerdir ki 48 arz ve 107 tûl dereceleri üzerindedir.

Bilge Tonyukuk Kitabesinin günümüzdeki Türkiye lehçesine çevrilmiş şeklini aşağıya basıyoruz:

Bilge Tonyukuk, ben, Çinde doğdum. Türk milleti o zaman Çine tâbiydi. Türk Hanı olmayınca Türkler Çinden ayrılıp kendilerine Han buldular. Fakat bu Hanlarını bırakıp yine Çinlilere tâbi oldular. O vakit Tanrı şöyle demişti: "Ben sana bir Han verdim. Fakat sen Hanını koyup yine hüküm altına girdin„.

Bu tâbiiyeti cezalandırmak için Tanrı onlara ölüm verdi. Türk milleti öldü, zâfa düştü ve mahvoldu. Müstakil Türk milletinin ülkesinde hiç bir derli toplu cemaat kalmamıştı. Lâkin dağda taşta kalmış olanları toplanıp yedi yüz kişi oldular. Bunların iki bölüğü atlı, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiye kumanda eden büyükleri şad [1] idi. "Bana iltihak ediniz„ dedi. İlk ona iltihak edenler arasında ben, Bilge Tonyukuk ta bulunuyordum. Onu Kağan diye kabul etmeli miyim dedim ve düşündüm: "Kişi arık buğalarla semiz buğaları iraktan bilmek istese arık buğa mıdır, semiz buğa mıdır diye bilmezmiş„ derler diye öylece düşündüm. Ondan sonra Tanrı bana sezgi verdiği için ben kendim onu kağan olması için sıkıştırdım. "Bilge Tonyukuk ve Boyla Bağa Tarkan benimle birlikte bulundukça ben İlteriş Kağan olayım„ dedi.

[1] "*Şad*„ Gök Türklerde "*Kağan*„dan sonra gelen rütpelerden biridir.

Cenupta Çinlileri, doğuda Kıtayları, şimalde Oğuzları birçok öldürdü [1]. Akılda eşi, şerefte eşi ben bulundum. O vakit Çuğay Kuzı ve Kara Kum'da oturuyorduk.

Geyik [2] yiyip, tavşan yiyip orada oturuyorduk. Milletin buğazı toktu. Düşmanlarımız etrafta kuşlar gibi idi. Orada otururken Oğuzlardan haberci geldi. Habercinin sözü şöyle idi : "Dokuz Oğuz [3] Milleti üzerine bir kağan tahta geçti. Çinlilere Kunı Sengün'ü göndermiştir. Kıtaylara Tongra Semiğ'i göndermiştir. Onlara şöyle haber göndermiştir : azlık Türk milleti harekete gelmiş. Kağanları cesurmuş. Müşaviri hâkim imiş. Bu iki kişi sağ kalırlarsa, sizleri ey Çinliler her halde öldüreceklerdir derim. Doğuda Kıtayları da öldüreceklerdir derim. Biz Oğuzları bile öldüreceklerdir derim. Onun için siz Çinliler cenuptan taarruz edin. Siz Kıtaylar doğudan taarruz edin. Ben de şimalden taarruz edeyim. Müstakil Türkelinde hiç bir hükümdarın sözü yürümesin. Mümkünce böyle bir hükümdarı yok edelim derim.

Bu sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi. Gündüz oturasım gelmedi. Bunun üzeride Kağanıma arzettim. Şöyle arzettim : "Çinliler, Oğuzlar, Kıtaylar bu üçü birleşirlerse tehlikede kalacağız. Biz talihin iradesine göre bir taşla tutulmuş gibi oluruz. Bir şeyi yufka iken büküp toplamak kolaymış. Bir şeyi ince iken kırıp parçalamak ta kolay. Fakat yufka kalın olursa onu büyüp toplamak güçmüş. İnce kalın olursa onu kırıp parçalamak sarp olurmuş. Doğuda Kıtaylara, cenupta Çinlilere, batıda Batı Türklerine [1], şimalde Oğuzlara iki üç bin kişilik askerimizle gelmeliyiz„. Bu böyle olursa nasıl olur. Bunu arzettim. Kağanım ben, Bilge Tonyukukun arzettiğim maruzatımı hüsnü telâkki buyurdu. "Orduyu gönlünce sevket„ dedi. Kök Öng'ü bata çıka aşmak suretiyle onları Ötüken ormanına doğru sevkettim. İnekler ve yük hayvanlarıyla birlikte Tuğla ırmağı boyunca Oğuzlar geldiler. Orduları üç bin imiş. Biz iki bin idik. Savaştık. Tanrı lûtuf ve irade etti. Onları dağıttık. Bir kısmı ırmağa düştü. Perişan oldukları yollarda kaçarken öldüler. Bunun üzerine Oğuzların hepsi gelip teslim oldular. Türk Kağanını, Türk milletini Ötüken eline getirmiş ve Bilge Tonyukuk Ötüken elinde yerleşmiş diye işitip cenuptaki milletler, batıda, şimalde ve doğudaki milletler bizimle birleşmek için hep geldiler.

Biz iki bin idik. İki ordumuz vardı. Fütuhat yapmak için Türk milleti ve hükümdar olmak için Türk Kağanı Şantung'daki şehirlere ve hemen hemen denize kadar ilerlemişler, fakat mahvolmuşlardı. Kağana bunu arzedip sefere çıkarttım. Şantung ovasına ve denize kadar eriştim. Yirmi üç şehir tahrip etti. Usın Bundatu'da karargâh kurup kaldı, Çin imparatoru düşmanımızdı. On Ok Kağanı [2] düşmanımızdı. Bun-

[1] Kıtay ve Oğuzlar eskidenberi Gök Türk Devletine dahil oldukları halde 680 den sonra daima isyan etmişlerdir. Bunlardan Oğuzlar türkçe, Kıtaylar moğolca konuşuyorlardı.

[2] Buradaki « Geyik » her türlü dört ayaklı hayvan mânâsındadır.

[3] « Dokuz Oğuz » « dokuz kabile » demektir. « Ok » esasen kabile demektir ve «Oğuz» sözünün iştikakı « ok+z » şeklindedir. « Z » eski türkçede bir nevi cemi edatıdır ki günümüzde bile « ikiz, üçüz » gibi sözlerde kalmıştır. Dokuz kabilenin birleşmesinden doğan bu Türk müttehidesine bunun için " Dokuz Oğuz „ denmiştir.

[1] Bizzat « Türk » adını taşıyanlardan batıda olanlar bile doğudakilerle çapışıyorlardı.

[2] Batı Türkleri on boydan ibaretti. "Ok„ta boy mânâsına geldiğinden bunlara " On Ok „ ta deniliyordu. Son zamanlarda hâkimiyet bu on boydan biri olan "Türgiş„lere geçtiği için Batı Türklerine Türgişler ve Kağanlarına da Türgiş Kağanı deniliyordu.

" Yarış ovasında toplanalım „ demişler. Bu sözleri işitip Kağana bu haberi gönderdim. Handan geriye haber geldi. " Oturun „ diye. "Daha ileriye yürüyüş etmeyin. Kendinizi iyi kullanın. Üzerinize baskın ettirmeyin „ demiş. Bögü kağan bana böyle söylemiş. Fakat Apa Tarkan'a gizli haber göndermiş: "Bilge Tonyukuk zeki ve cevvaldir. Kendi aklıyla gider. O, askeri yürütelim diyecek. Fakat ona razı olmayın „ .

Bu haberi iştince askeri yürüttüm. Altın Orman dağını yolsuz yerinden aştım. İrtiş ırmağını geçitsiz yerinden geçtik. Yürüşe gece devam ettik. Bolçu'ya şafak sökerken vardık.

Bir haberci getirdiler. Sözü şöyle idi: " Yarış Ovasında yüz bin kişilik bir asker toplandı „ der. Bu sözleri işitince beyler hep: " Geri dönelim. Er için tevazu yektir „ dediler. Fakat ben böyle derim, ben, Bilge Tonyukuk: "Biz buraya Altın Orman dağını aşarak geldik. Biz buraya İrtiş ırmağını geçerek geldik. Dediklerine göre buraya gelen düşmanlar cesurmuşlar. Fakat geldiğimizi duymadılar. Tanrı, Umay [1] ve mukaddes Yer-Su lar[2] bizim için onlara gaflet verdi. Ne için kaçalım? Onlar çok diye neden korkalım ? Biz azız diye neye basılalım ? Taarruz edelim „ dedim. Taarruz ettik. Dağıttık. Ertesi gün daha çok geldiler. Ateş gibi, bora gibi kızıp geldiler. Savaştık. İki cenahları aşağı yukarı bizimkinin yarısından fazla idi. Tanrının lûtfuyla çoktular diye biz korkmadık. Savaştık. Tarduş Şad arkamızdan gelip irtibat teşkil etti. Onları darmadağınık ettik. Kağanlarını tuttuk. Yabgusunu, Şadını orada öldürdüler. Takriben elli kişi esir ettik. Aynı gecede her tarafta milletlerine haber gönderdik. Bu haberi işitince On Okların beyleri, milleti hep geldiler. İtaat arzettiler. Beyleri ve milleti, gelenleri nizama koydum. Milletten birazı kaçtığı için arkalarından Ok Okların askerlerini sefere çıkardım. Biz de sefere çıkıp Yinçü Ögüz'ü[1] geçip Tinesi Oğlı Yatığma Bengige[2] değin, Demir Kapı'ya değin onları takip ettik. Oradan onları geri dönmeye mecbur ettik. İnel Kağana kadar .... orada Soğd Eli, Suk [3] idaresinde gelip itaat ettiler. Atalarımız ve Türk milleti vaktiyle sahipsiz Demir Kapı'ya, Tinesi Oğlı'na değin yürümüş ve Tinesi Oğlı Yatığma dağlarına kadar varmıştı. O yerlere ben, Bilge Tonyukuk Kağanı ilettiğim için yurda sarı altını, ak gümüşü, kız ve nukudu sayısız getirdi. İlteriş Kağan hakîmliği ve cesurluğu dolayısıyla Çinlilerle on yedi defa savaştı. Kıtaylarla yedi defa savaştı. Oğuzlarla beş defa savaştı. Ozamanlar müşavirliği ben gördüm. Başkumandanı da bendim. İlteriş Kağana, Türk Bögü Kağana, Türk Bilge Kağana .... Kapağan Kağan ..... gece uyumadan, gündüz oturmadan, kızıl kanımı dökerek, kara terimi su gibi akıtarak işimi gücümü ona verdim. Hem büyük suvari kolları gönderdim. Erkuy

[1] *Umay*, kadın olarak tasavvur olunan şefkat ve fazilet tanrısıdır.

[2] *Yer-Su*'lar yerdeki ve sudaki ruhtur. EskiTürklerde ikinci derecedeki Tanrılardan biridir.

[1] *Yinçü Ögüz* Türklerin Sırderyaya verdikleri attır. Yinçü, eski türkçede inci demektir. Öğüz de büyük ırmak demektir. Eski yunanlıların " *Oksus* „ sözünü buradan almış olmaları akla geliyor.

[2] *Tinesi Oğlı Yatığma Bengige*, bir veya iki yerin adıdır. En sondaki " ge „ eski Türkçede mef'ûlü ileyh edatıdır. *Yatığma*, Orhun Türkçesinde ismi fâildir, yani *yatan* demektir. Şu halde bu dört kelimeyi " *Tinesi Oğlu yatan Bengiye* „ veya " *Tinesi Oğlunun yattığı Bengiye* „ diye anlamak mümkündür. Tinesi Oğlu'nun kim olduğunu bilmiyoruz. Bence çok dikkate şayan olan bu isim bir destan kahramanına ait gibi gözüküyor.

[3] *Suk*, soğdların prensi olsa gerektir. Soğdlar İran cinsinden, fakat prensleri Türktü. Semerkantla Buhara arasında bulunan yer de Soğd elini teşkil ediyordu.

Karağu [1] ları büyülttüm. Geri dönen bir düşmanı .... Kağanımı sefere çıkarttım. Tanrının lûtfuyla bu Türk milleti içine silâhlı düşman getirmedim. Dizginleri takılmış at koşturmadım. İlteriş Kağan çalışmamış olsaydı, ona uyarak ben de uğraşmamış olsaydım el de, budun [2] da yok olacaktı. O çalıştığı için, ben de ona uyarak çalıştığım için, hem ülke ülke oldu, hem de millet millet oldu. Şimdi ben ihtiyar oldum, kocadım.

Her hangi bir yerdeki kağanlı milletin başında serseriler bulunsaydı bundan ne felâket doğardı !

Türk Bilge Kağanın milleti için bunu yazdırdım, ben, Bilge Tonyukuk...

İlteriş Kağan himmet etmemiş olsaydı, yahut yok olaydı, ben kendim Bilge Tonyukuk ta çalışmasaydım yahut yok olsaydım, Kapağan Kağan ve müstakil Türk milletinin ülkesinde hem ahali, hem millet, hem cemaat sahipsiz olacaktı. İlteriş Kağan ve Bilge Tonyukuk çalıştıkları için Kapağan Kağan ve müstakil Türk milleti büyüdü. Şimdiki Türk Bilge Kağanı da müstakil Türk milletini, Oğuz milletini iyi idare edip saltanat sürüyor.

***

Tonyukukun tarihi bize ozamanın Türkleri hakkında biraz fikir verdiği gibi Türklerin nasıl yalansız, riyasız bir realist millet olduğunu da meydana çıkarıyor. Türkler, acemler ve yunanlılar gibi mübaleğacı ve yalancı bir millet olsalardı Tonyukuk, şüphesiz, kitabesini başka türlü yazacak, zaferlerini başka bir dille anlatacaktı. Burada ise biz her şeyi olduğu gibi söyliyen açık bir samimiyetten başka bir şey görmüyoruz. Tonyukuka benzemek Türk gençliği için bir ülkü olursa bu pek büyük bir kazanç olacaktır.

Atsız

[1] Bu sözlerin ne demek olduğu belli değildir.

[2] *Budun* Türkçe millet demektir. Konuşma ve yazı dillerimize yeniden sokulması gerek olan sözlerin başında bu vardır.

TUNYUKUK YAZITI'NA YANSIYAN İNANÇ / İMAN GÜCÜ VE BUNUN TEOLOJİK TEMELİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Alimcan İNAYET*

Özet

Tunyukuk Yazıtı'nın batı yüzünde "Niye kaçıyoruz? Çoklar diye niye korkuyoruz? Az(ız) diye niçin yenilelim, saldıralım dedim. Saldırdık ve baskın verdik" şeklinde bir ifade vardır. Bağlama bakıldığında, bu sözün Türk beylerinin kalabalık düşmanın toplandığını duyunca savaştan vazgeçmek üzere olduğu bir anda Tunyukuk tarafından söylendiği görülür. Kendilerinden iki kat büyük düşman karşısında tereddüde düşen Türk beyleri Tunyukuk'un bu sözü üzerine savaşa girmiş ve düşmanı tarumar etmişlerdir. Burada düşmanı yenilgiye uğratan gücün inanç / iman gücü olduğu çok açıktır. Tunyukuk, Tanrı'nın kendileriyle birlikte olduğuna, kendilerini koruyacağına, muzaffer kılacağına sonsuz bir güvenle inanmaktadır. Onun bu inancının elbette tarihî, kültürel ve teolojik kökleri vardır.

Bilindiği gibi, Türkler kendilerinin Tanrı'nın çocukları olduklarına inanmışlardır. Bunu Hun hükümdarlarına verilen "Tengrikut" unvanından anlamaktayız. Çin kayıtlarına geçen "Ch'eng-li ku-t'u" ifadesinin Hunca "Tengrikut" sözcüğünün ahenk tercümesi olup "Tanrı'nın oğlu" anlamına geldiği bilinmektedir. Töleslerin türeyişi ile ilgili bir mitte Töleslerin, Hun hükümdarının kızı ile gökten kurt biçiminde indiğine inanılan tanrıdan türediği anlatılmıştır. Miti yaratan zihniyet Türklerin soyunu bozkurt üzerinden Gök Tanrı'ya bağlayarak onların doğrudan Gök Tanrı'nın çocukları olduğunu anlatmak istemiştir. Yani Türk dinî-mitolojik sistemine göre, Türkler Tanrı'nın çocuklarıdır ve dolayısıyla Tanrı'nın koruması altındadır. Tunyukuk'un inancı işte böyle bir teolojik temele dayanmaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da bunu teyit edecek örnekler bulunmaktadır.

---

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi. alim1962@hotmail.com

Bu bildiride Türklerdeki Gök Tanrı inancının kökleri, değişim ve dönüşümleri ve bunun Tunyukuk Yazıtı'ndaki yansımaları değerlendirilecektir.

Anahtar sözcükler: Tunyukuk, Çin, Gök Tanrı, Umay, Yer Su

Tunyukuk Yazıtı Orhun Yazıtları'nın en önemlilerinden biridir. II. Göktürk Kağanlığı'nın veziri, kumandanı ve danışmanı Tunyukuk tarafından 720-725 yılları arasında diktirilmiştir. Bu yazıt 732 yılında diktirilen Kül Tigin Yazıtı'ndan 12 yıl, 735 yılında diktirilen Bilge Kağan Yazıtı'ndan 15 yıl daha eskidir. Dolayısıyla Tunyukuk Yazıtı'na yansıyan inanç unsurları Kül Tigin ya da Bilge Kağan Yazıtı'na akseden inanç unsurlarıyla değil, daha eskiye ait kayıtlara geçen inanç unsurlarıyla karşılaştırılmalı ve değerlendirilmelidir.

Tunyukuk Yazıtı'nın batı yüzünde şöyle bir ifade vardır: *Tılıg kelürti. Sabı antag: Yarış yazıda on tümen sü tirilti tir. Ol sabıg eşidip begler köp (36) yanalım; arıg ubutı yig tidi. Ben ança tir men, ben Bilge Tunukuk: Altun yışıg aşa keltimiz; İrtiş ögüzüg (37) keçe keltimiz. Kelmişi alp tidi; tuymadı. Teŋri, Umay, ıduk yir sub basa birti erinç. Neke tezer biz?(38) Üküş tiyin neke korkur biz? Az tiyin ne basınalım; tegelim tidim. Tegdimiz, yolıdımız. İkinti kün (39) örtçe kızıp kelti. Sünüşdümüz. Bizinte iki uçı sınarça artuk erti. Teŋri yarlıkaduk üçün üküş tiyin (40) korkmadımız, sünüşdümüz. Tarduş şadra udı yandımız. Kaganın tutdumuz; yabgusın, şadın (41) anta ölürti. Eligçe er tutdumuz; ol ok tün bodunın sayu ıt(t)ımız. Ol sabıg eşidip On İki Ok begleri, bodunı kop (42) kelti, yükünti.*

"Casusu getirdiler. Sözü şöyle: Yarış (Cungarya) Ovası'nda on tümen (yüz bin) asker toplandı diyor. O sözü işitince beyler hep birden geri dönelim, temiz olmanın utancı (kirlenmekten, yenilmekten) yeğdir dediler. Ben şöyle derim, ben Bilge Tunyukuk: Altun (Altay) Dağlarını aşarak geldik; İrtiş Irmağı'nı geçerek geldik. (Düşman, buralardan) gelmiş olmaları zor dedi ve (geldiğimizi) fark etmedi. Hiç şüphe yok ki Tanrı, Umay, kutsal yer su (onları) bastı. Niye kaçıyoruz? Çoklar diye niye korkuyoruz? Az(ız) diye niçin yenilelim; saldıralım dedim. Saldırdık ve baskın verdik. İkinci gün ateş gibi kızıp geldiler. Savaştık. Bizden, iki kanatları kadar fazla idiler. Tanrı lütfettiği için (onlar) çok diye korkmadık ve savaştık. Tarduş şadına doğru izleyip dağıttık. Kağanlarını tuttuk; yabgularını, şadlarını orada öldürüp elli kadar eri tuttuk ve hemen o gece halkını (geri kalanları) sayarak gönderdik. O haberi (böyle yaptığımızı) işiten On Ok beyleri ve halkı hep geldi ve başı eğdi. " (Ercilasun 2016: 616-617).

Burada iki nokta dikkate değerdir. Biri, Türk beylerinin düşmandan yüz bin kişi toplandığını duyunca mücadeleden vazgeçmek isterken, Bilge Tunyukuk'un "çok diye niye korkuyoruz? Az(ız) diye niçin yenilelim" diyerek buna karşı koymasıdır. Diğeri, Tanrı, Umay, kutsal yer suların düşmanı basmasıdır.

Tunyukuk'un "çok diye niye korkuyoruz? Az(ız) diye niçin yenilelim" ifadesinde derin bir inanç / iman söz konusudur. Çünkü o Tanrıya, Umay'a ve kutsal yer suya inanmakta, Tanrı'nın kendileriyle beraber olduğundan, düşmanı basacağından hiç şüphe etmemektedir. Tunyukuk ve ordusu bu iman gücüyle yüz bin kişilik düşman ordusuna karşı savaşmış ve galip gelmiştir.

Elbette, bu inancın çok köklü ve derin temelleri vardır.

Türkler başlangıçtan beri kendilerinin Tanrı'nın çocukları olduğuna inanagelmişlerdir. Bu inanç Türklerin, Uygurların türeyiş mitlerine, Böğü Kağan efsanesine, Kaşgarlı Mahmut'un Türkler hakkında naklettiği rivayet ve hadislere yansıtılmıştır.

"Töleslerin Kurttan Türeyişi" mitine göre, Tölesler Hun Tanrıkutu'nun güzel iki kızından birinin tanrı ya da tanrının elçisi olarak düşünülen bir kurtla evliliğinden türemişlerdir (Eberhard:1996: 73; Ögel 2003: 17-18; Namu Jila 2009: 105). Bir başka mite göre, Türkler ve Türklerin Aşına soyu düşman tarafından eli kolu kesilip sazlığa atılan bir çocuğun bir dişi kurt tarafından beslenmesi ve onunla birlikte olmasından türemişlerdir (Liu Mau-tsai 2006: 13-14). "Uygurların Türeyiş Destanı"na göre Uygurlar Tuğla (yani Tula) ve Selenga nehirlerinin birleştiği yerde bulunan iki ağacın üzerine gökten inen ışıktan türemişlerdi (Cüveyni 1998: 103-105; Eberhard 1996: 75). Kaşgarlı da bütün samimiyetiyle "Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün tegrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı." (Atalay 1998: 3-4) der. Miti yaratan zihniyete göre, Türkler Tanrı'nın çocuklarıdır. Tanrı'nın tüm yetki ve haklarının temsilcileri ve mirasçılarıdır. Dolayısıyla yeryüzüne /dünyaya hükmetmelidirler.

Bu inanç daha sonraki kültürel süreçte hükümdar / kağan seviyesinde yansıtılır olmuştur. Türklerin ecdadı olan Hunlarda bu inancın çarpıcı örneklerini görmek mümkündür. Çince tarih kitaplarında Hun hükümdarı Ch'an-yu ile ilgili olarak şu ifadelere yer verilir: "Ch'an-yu, Luant-ti ailesinden gelmiş (ve) halkı onu 'Ch'eng-li Ku-t'u Ch'an-yu' olarak tanımıştır. Hsiung-nu'lar 'Göğe' ch'eng-li' derler, 'Oğul' karşılığında da 'Ku-t'u'yu kullanırlardı. Ch'an-yu (sözü) ise enginliği gösterir. Dolayısıyla bu (unvan) 'Gök gibi engin' olduğunu ifade ederdi." (Hanshu 2004: 7-8). Buradaki "Ch'eng-li Ku-t'u" ifadesi "Tanrıkut" sözcünün Çince transkripsiyonu olup, açıklamaya göre, "Tanrı'nın oğlu" ya da "Tanrıoğlu" anlamına gelmektedir. Bu inançtan dolayı M.Ö. 176 yılında Ch'an-yu Han imparatoruna gönderdiği bir mektuba şöyle başlamaktaydı: "Gök tarafından tahta çıkarılan Hsiung-nu'ların büyük Ch'an-yu'sü saygıyla imparatorun hatırını sorar." (Hanshu 2004: 13). Bu mektubun devamında Ch'an-yu şöyle diyor: "Göğün yardımı ile yetenekli askerlerimiz ve güçlü atlarımız sayesinde Yüeh-chih'ları ağır (bir) hezimete uğratarak hepsi-

ni ya öldürdük ya da tabi kıldık ve böylece bu meseleyi hallettik." (Hanshu 2004: 14). Bu yazışmalara yansıyan düşünceye göre, Hunlar Tanrı'nın çocuklarıdır ve Tanrı'nın koruması altındadır. Tanrı, savaşta Hunların yanındadır. Hunlar ve Chan'yu'sü sadece Gök tarafından değil, aynı zamanda yer tarafından yaratılmış, güneş ve ay tarafından hâkim kılınmıştır: "Gök ve yer tarafından yaratılmış, güneş ve ay tarafından hâkim kılınmış Hsiung-nu'ların Büyük Ch'an-yu'sü saygıyla Han imparatorunun hatırını sorar." (Hanshu 2004: 17). M.Ö. 89 yılında Ch'an-yu Han devletine gönderdiği bir mektupta şöyle yazar: "Hu'lar (Hsiung-nu) Göğün sevgili oğulları olduklarından ufak tefek kurallar için sıkıntıya girmezler." (Hanshu 2004: 40). Hunlar da Tanrı'ya son derece saygılı idiler. Antlaşmaları Göğün huzurunda yapar, yapılan antlaşmayı bozup Tanrı'yı kandırmaktan korkar, eğer bozmak icap ederse, Göğe kurban sunarak bozarlardı (Hanshu 2004: 59-60).

Tanrıkut, yani Tanrıoğlu, antik çağlarda Hun ve Çin hükümdarlarına verilen teolojik bir unvandır. İlahi boyutundan dolayı Tanrıkut yüceltilmiş, Tanrı'nın vekili olarak kabul edilmiştir. Tanrıoğlu'nun babası gök, annesi yer olarak tasavvur edilmiştir. Bu düşüncenin de derin kökleri vardır. Türk kozmolojisi gök ve yer merkezli evrenselci dikotomik anlayış üzerine inşa edilmiştir (Esin 2001: 19). Gök baba, yer anadır. Her şey bu iki özden meydana gelmiştir. Türk mitolojisinde gök ve yer eşit derecede önemlidir. Eski Türk inanç sisteminde Umay ve yer-su kutsaldır. Seyidov bu konuyla ilgili çarpıcı örnekler vermiştir. Onun naklettiği bilgilere göre, Türkler yeri kutsal saymakta, ululamakta ve yere tapmaktadırlar. Türk halk inancına göre, "yer tanrısı" en kuvvetli güçlerden birisidir. Türkler yer-suyu "kutsal vatan" olarak anlamlandırmışlardır (Seyidov 1996: 259-265).

Uygur Kağanlığı dönemine ait Şine Usu yazıtının Doğu yüzünün 1. Satırındaki *kulum küŋüm bodunug teŋri yer ayu berti anta sançtım yazoklug atlıg[ıg] <> teŋri tuta berti* "Kullarım, hizmetçilerim ve halkım (için) gök (ve) yer buyruk verdi, orada mızrakladım. Günahkar süvarileri <> (ebedi) gök tutuverdi" (ŞU D1) cümlesi (Aydın 2018: 54-55) nde; yine Şine Usu yazıtının Güney yüzünün 9. satırındaki *meniŋ süm üç < > -p berti tug [taşık])r beş yüz kedimlig yadag bir éki şaşıp keldi küŋüm kulum bodunug teŋri yer ayu[bé]rti anta sançtım < >*. "benim ordum üç <> verdi. Tuğu (dışarı) çıkaran beş yüz zırhlı piyadeden bir ikisi (birkaçı) ayrılıp geldi. Hızmetçilerim (ve) kullarım, halkı(m) (için) gök (ve) yer öyle buyurduğu için (onları) orada mızrakladım.(ŞU G9) cümlesi (Aydın 2018: 61) nde *teŋri yer* ibaresi geçer ki, burada tengri ile yer, yani gök ile yer birbiriyle eşit mevkidedir. Buyurucu, emredici bir gücü ifade etmektedir.

Çin kozmolojisine göre, *tengri yer*, yani *tiandi* 天地 "gök ve yer" kaostan doğmuştur. Eril ve dişil ilkeyi kendinde birleştiren gök ve yer üreten / yaratan

ve aynı zamanda besleyen bir güçtür. Tariat Yazıtı'nın Batı yüzünün 3. satırında *üze kök tengri yarlıkadok üçün asra yağız yer igit<d>ök üçün elimin törömün etinti(m)* "Yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda yağız yer beslediği için yurdumu (ve) yasalarımı düzenledim" (Ta B3) cümlesi işte bu gücün doğasını yansıtır.

Baba nasıl çocuklarının hamisi ise, Tanrı da çocukları olan Türklerin hamisidir. Baba asla çocuğunu yalnız bırakmaz, her zaman korur ve kanatları altına alır. Komutan Tunyukuk Tanrı'nın kendilerinin yanında olduğuna, düşman ne kadar çok ve güçlü olursa olsun, onlara asla yenilmeyeceğine sonsuz inanmaktadır.

Bu inanç / iman Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında daha açık bir şekilde görülür.

Tanrı tayin ettiği kağanların kavimlerini kollar korur. *üzä türk : t(ä)ŋrisi, türk iduk yiri subh ança itmiş. türk : bod(u)n : yok : bolm(a)zun : tiy(i)n : bod(u)n : bolçun tiy(i)n : k(a)ŋ(ı)m ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(ı)g : ög(ü)m : ilbilgä k(a)tun(u)g : t(ä)ŋri : töp(ü)sintä : tut(u)p : yüg(ä)rü : köt(ü)rm(i)ş (ä)r(i)nç .*" Yukarıda Türk tanrısı, Türk kutsal yer suyu şöyle düzenlemiş. Türk kavmi yok olmasın diye, millet olsun diye babam Elteriş hakanı, annem Elbilge hatunu Tanrı tepesinde tutup yukarı götürmüş."(KT D11). *t(ä)ŋri : küç : birtük üç(ü)n : k(a)ŋ(ı)m k(a)g(a)n : süsi : böri t(ä)g : (ä)rmiş : y(a)gısı : koń t(ä)g (ä)rm(i)ş :* "Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş." (BK D 12).

Kağanlar Tanrının iradesiyle, lütfuyla, yardımıyla savaşları kazanır. *t(ä)ŋri : y(a)rl(ı)k(a)duk : üçün : ill(i)g(i)g : (e)ls(i)r(ä)tm(i)ş : k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g : k(a)g(a)ns(ı)r(a)tm(ı)ş : y(a)gıg : b(a)z kılm(ı)ş : tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)ntü[rm(i)ş : k(a)ŋ(ı)m k(a)g(a)n : (a)nça il(i)g] törüg : k(a)zg(a)n(ı)p : uça : b(a)rm(ı)ş :* "Tanrı buyurduğu için ellileri elsiz komuş, hakanlıları hakansız komuş, düşmanları muti kılmış. Dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş. Babam hakan bu kadar ülke (ve) türeyi kazandıktan sonra uçu vermiş. (ölü vermiş)." (BK D 14).

Tanrının iradesi olmadan hiçbir şey insan hiçbir şeyi değiştiremez. *türk : og(u)z : b(ä)gl(ä)ri : bod(u)n : (e)ş(i)d(i)ŋ : üzä t(ä)ŋri : b(a)sm(a)s(a)r : (a)sra yir : t(ä)l(i)nm(ä)s(ä)r : türk : bod(u)n : (e)l(i)ŋ(i)n : törüŋ(i)n : k(i)m (a)rt(a)tı [ud(a)çı (ä)rti.* "Ey Türk, Oğuz beyleri; kavmi, işidin: yukarıda Tanrı (=gök) basmasa, aşağıda yer delinmese Türk milleti ülkeni, türeni kim bozar?" (BK D 19).

Sonuç

Tunyukuk'un güçlü ve kalabalık düşman ordusuna karşı üstün geleceğine olan güven duygusunun temelinde derin bir Tanrı inancı bulunmaktadır. Tunyukuk'un inancına göre, Türkler Tanrı'nın çocuklarıdır ve Tanrı Türklerin hamisidir. Baba nasıl evladını koruyorsa, Tanrı da Türkleri koruyacaktır. Tanrı her yerdedir. Umay ve yer-su da Türklerin koruyucusudur. Dolayısıyla, ne kadar güçlü ve kalabalık olursa olsun, düşmanın Türkleri mağlup etmesi mümkün değildir

Kaynaklar

Atalay, Besim. Divanü Lugati't-Türk Tercümesi I. 4. Baskı, Cilt.I, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1998.

Aydın, Erhan. Uygur Yazıtları. Bilge Kültür-Sanat. İstanbul, 2018.

Cüveyni, Alaaddin Ata Melik. Tarih-i Cihangüşa, Çeviren: Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Eberhard, W. , Çin'in Şimal Komşuları, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

Ercilasun, Ahmet Bican. Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları. Dergah Yayınları. İstanbul, 2016.

Esin, Emel. Türk Kozmolojisine Giriş. Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Liu Mau-tsai. Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yayınları. İstanbul, 2006.

NamuJila, LangTuteng (Kurt Totemi), Milletler Neşriyatı, Pekin, 2009.

Onat, Ayşe - Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun. Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 2004.

Orkun, Hüseyin Namık. Eski Türk Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1987.

Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi. 1. Cilt. Türk Tarih Kurumu. Ankara, 2003.

Seyidov, M.A. "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi". Çeviren: S. Gömeç. Tarih Araştırmaları Dergisi. Cilt 18, Sayı.29 (1996), ss. 259 – 265.

Simaçien. Tarihiy Hatiriler. Tecime kılğuçılar: Kasım Arış, Hacı Yakup Yüsüpi vd. Şincang Helk Neşriyatı. Ürümçi, 1987.

Tekin, Talat. Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2010.

‘ÜRÜNG KÜMÜŞ’TEN ‘AK AKÇE’YE

Prof. Dr. Serkan ŞEN*

Özet

Türklerin renklere yönelik yaklaşımları, varlıkları adlandırmada öne çıkan dil tutumlarından biridir. Eski Türkçe döneminden itibaren takip edebildiğimiz bu tutum, özellikle siyah ve beyaz renkleri üzerinde belirgin biçimde kendini göstermiştir. Tunyukuk yazıtında zamanın kabulleri uyarınca zenginlik alameti olarak görülen varlıklar şöyle aktarılır: *ol yèrke ben bilge tunyukuk tegürtük üçün sarıg altun ürüng kümüş kız koduz egri tebi agı bungsuz kelürti* “Ben Bilge Tunyukuk o yerlere ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kız kadın, hörgüçlü deve ve ipekli kumaşları (Türkler) sıkıntı çekmeden getirdiler.” Bilge Tunyukuk’un yönetimde söz sahibi olduğu yıllarda edinilen birikimleri sıralarken söz madenlere geldiğinde altın ve gümüşü renkleriyle birlikte zikretmesi dikkat çekicidir. Aynı tasarrufu Bilge Kağan yazıtında da görmek mümkündür: *(…sarıg altu)nın ürüng kümüşin kırgaglıg kutayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın kara k(işin) kök teyengin türküme bodunuma kazganu birtim* “…Sarı altınlarını, ak gümüşlerini, saçaklı ipeklilerini, misk kokulu ipeklerini, binek atlarını, aygırlarını, kara (samurlarını), boz sincaplarını Türk’üm için, milletim için kazandım.” Tunyukuk ve Bilge Kağan yazıtlarında gümüşün beyaz renkle nitelendirilmesi, sonraki çağlarda gümüşten imal edilen paraları adlandırmak için bu renkten yararlanıldığını düşündürmektedir. Oysa şimdiye dek yapılan dil çalışmalarında *akça* sözünün Eski Türkçede ‘ipekli kumaş, hazine’ karşılığındaki *agı* ile ilgili olduğu görüşü öne çıkmıştır. Bu yazıda beyaz renk ile geçmişte para birimi olarak kullanılmış olan akça arasındaki ilişki dillik süreçler göz önüne serilerek incelenecek, sözcüğün kökeni aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: akça, para, Eski Türkçe, Tunyukuk, etimoloji

---

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. serkansen55@hotmail.com

Tunyukuk yazıtının güney yüzünün üç ve dördüncü satırlarında Türklerin servet göstergesi olarak değerlendirdikleri varlıklar şu şekilde sıralanır: *ol yėrke ben bilge Tunyukuk tegürtük üçün sarıg altun ürüng kümüş kız koduz egri tebi agı bungsuz kelürti* "Ben Bilge Tunyukuk o yerlere ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kız kadın, hörgüçlü deve ve ipekli kumaşları (Türkler) sıkıntı çekmeden getirdiler." (Ercilasun 2016: T_{48} / G 3-4 [620-621]). Bilge Tunyukuk, kendi rehberliğinde yurt tutulan bölgelerde, soydaşlarının mal varlıklarına endişe etmeden tasarrufta bulunabildiklerini anlatırken söz madenlere geldiğinde altın ve gümüşü renkleriyle birlikte zikretmiştir. Aynı yaklaşım, milletinin müreffeh bir yaşam sürmesi için ülkesine aktardığı zenginlikleri sayan Bilge Kağan'ın yazıtında da gözlemlenir: *(…sarıg altu)nın ürüng kümüşin kırgaglıg kutayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın kara k(işin) kök teyengin türküme bodunuma kazganu birtim* "…Sarı altınlarını, ak gümüşlerini, saçaklı ipeklilerini, misk kokulu ipeklerini, binek atlarını, aygırlarını, kara (samurlarını), boz sincaplarını Türk'üm için, milletim için kazandım." (Ercilasun 2016: BK / K 11-12 [552-553]). Türklerin servet telakkisi içinde dökümü yapılan zenginliklerin başında her iki yazıtta da altından sonra gümüşün zikredilmesi dikkate değerdir. Madenlerin *sarıg altın* 'sarı altın' ve *ürüng kümüş* 'beyaz gümüş' şeklinde renkleriyle beraber dile getirilmesinin altında hiç kuşku yok ki sahip olunanların kıymetini katmerli bir biçimde aktarma anlayışı yatmaktadır. Benimsenen bu tutum, zaman içinde dilde bazı anlam olaylarının yaşanmasına da vesile olmuştur. Gümüşün Eski Türkçede *ürüng* 'beyaz' sözüyle nitelendirilmesinde, altınla mukayese edildiğinde renginin açıklığı ve beyazı andırması rol oynamıştır. Eski Türkçede *ürüng* ya da ön seste y türemesiyle zaman zaman *yürüng* biçiminde de görülen sözcüğün (Tekin 1994: 55) türeyişine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Tuncer Gülensoy, *ürüng* 'beyaz, gümüş rengi' sözünü Türkiye Türkçesinde 'mahsul' karşılığındaki 'ürün'le ilişkilendirmiş ve 'ürün'ün *ür̄- / ö:r-* 'yükselmek, büyümek' fiilinden -ün ekiyle türetildiğini ifade etmiştir (Gülensoy 2007: 996). Talat Tekin, *yürüng~ürüng* 'beyaz' ile Moğolca *ür* 'tan, şafak' sözü arasındaki benzerliğe dikkat çekse de *ür̄*'ün Halaççada görüldüğünden bahisle Moğolcaya dayandırmanın tartışmalı olduğuna dikkat çekmiştir (Tekin 1994: 55). Göğe yükselen bulutların beyaz veya gümüş rengindeki görünümü *ö:r- / ü:r-* 'yükselmek' fiiliyle *ürüng~yürüng* 'beyaz' sözü arasındaki ilişkiyi desteklemektedir. Köktürk yazıtlarından itibaren tanıklayabildiğimiz *ürüng* sözcüğü Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde 'beyaz' karşılığında varlığını sürdürmüştür (Clauson 1972: 233-234). Günümüzde Yakut ve Halaç lehçelerinde varlığını sürdüren *ürüng*, Türk dili tarihinde 'asil', 'yaşlı, 'güzel', 'temiz', 'kutsal', 'suçsuz, günahsız', 'doğru', 'iyi', 'mutlu' (Otyzbay 2016: 88-105) gibi yan anlamlarıyla kullanılabilmiştir. Sözcüğe yüklenen bu olumlu anlamlar Türk kültür dairesinde beyazın siyah

karşısındaki üstünlüğünden kaynaklanmaktadır. Sözcüğün sıralanan yan anlamlarından 'asil' ve 'yaşlı', özgün kullanımlarıyla farklı metinlerde kalıcılaşabilmiştir. Bunda Eski Türkçede renklere dayalı deyim aktarmalarına sıklıkla başvurma eğiliminin önemli payı vardır. "Aralarında uzaktan veya yakından ilgi bulunan iki şey arasında bir benzetme ilişkisi kurarak, bunlardan birinin adını, geçici olarak kendisine benzetilen diğer şeyin adı ile karşılama olayı" olarak tanımlanan (Korkmaz: 2003: 66) deyim aktarımı (eğretileme, istiare), renk ilgisi ekseninde Köktürk ve Uygur metinlerindeki bazı sözcükleri dönüştürebilmiştir. Bunlar arasında *kara* 'siyah', *yagız* 'esmer, siyah, kahverengi' ve *kök* 'mavi, gök rengi' sözcükleri dikkate değerdir. Eski Türkçede "yönetilen kitle, avam tabakası, halk" için *kara bodun* ifadesi kullanılır (Clauson 1972: 643-464). Kutadgu Bilig'de yönetilen kitlenin siyah, yönetenlerin ise beyazla sembolize edildiğini gösteren *kara kul karası bolur beg ürüng / karalı ürüngli adırttı körüng* (Arat 1991: 2080 [224]) "Siyah kul rengidir, bey beyaz olur; siyah ve beyazın ayırt edildiğini görmek gerekir" beyiti bu anlayışın ürünüdür. Nitekim *kara bodun kaganım kelti tip* "Halk kitlesi kağanım geldi deyip…" (Ercilasun 2016: BK / D 41 [580-582]; *kara bodun külüg kadaşım esizim e* "… Halkım, ünlü akrabalarım, ne yazık!" (Aydın 2015: E3 /6 [40]); *kamag kara bodun yıgılıp bir ikintike ince tėp tėştiler* "Bütün halk kitlesi toplanıp birbirlerine şöyle deyip söyleştiler…" (Wilkens 2016: 3765 [414]), *kara 'am boḍun barça kılkı öngi / biligi ukuşı kılınçı tengi* "Halkın tabiatı tamamen birbirinden farklıdır; bilgisi, anlayışı ve tavrı da böyledir." (Arat 1991: 4320 [434]) gibi örnekler Eski Türkçede *bodun* 'halk' sözcüğünün yaygın olarak *kara* 'siyah' ile nitelendirildiğinin delilidir. Ad aktarımı neticesinde *kara* 'siyah', nitelediği *bodun* 'halk' yerine de kullanılmaya başlamış, hatta sözcükle ikileme dahi kurabilmiştir. *ürüngüm karam esiz yüz elig erim e esizim e* "Soylu (halkım), avam (halkım) ne yazık! Yüz elli askerim, ne yazık!" (Aydın 2015: E45/7 [114]); *ürüngümüg e karamıg a azdım a* "Soylu ve avam (halkımdan) ayrıldım!" (Aydın 2015: E11/3 [56]); *bısızın bıçgusuzın bodunın karasın üç erdinike eggey ınanturgay* "Zorlamadan$_2$ halkını$_2$ üç mücevhere iman ettirecek$_{2.}$" (Kaya 1994: 90/21 [44]); *imerigme bodunı karası yumgı nom aşın aşagalı boltılar /* "...Bütün halkı$_2$, toptan öğreti aşını yiyebildiler." (Ölmez 1994: 1450 [67]); *kara kılkı tengsiz yawa sözlegen / yawa söz turur bu ḳara baş yėgen* "Avam memlekete karşı suç işlerse, başı gider; konuşurken dili suç işlerse, dişi kırılır." (Arat 1991: 986 [116]); *kara kılkı başsız kılınçı saşı / işi küḍgi barça kılınçı tuşı* "Halkın hareketi başıboş ve tabiatı da istikrarsızdır; onun işi gücü de hep tabiatı gibidir." (Arat 1991: 4324 [434]) örneklerinde deyim aktarımının tesirleri görülmektedir.

Türkçenin gelişim çizgisinde Uygur döneminden başlayarak *kök* 'mavi, gök rengi' ve *yagız* 'kahverengi' sıfatlarının da niteledikleri *teŋri* 'gök' ve *yėr* 'yeryüzü' sözcüklerinin yerini alabildikleri görülür. Bu değişimde tıpkı *kara*

'siyah' sözündeki gibi deyim aktarımı etkin olmuştur. *kök*, yazıtlarda temel olarak 'mavi, gök rengi' anlamındadır (Clauson 1972: 708). Belirtilen manasıyla Eski Türkçede 'Tanrı', 'gök' ve 'yüce' anlamlarında geçebilen *tengri* sözcüğünün 'gök' karşılığındaki kullanımını niteleyebilmiştir. Köl Tigin yazıtındaki *üze kök teŋri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı kılınmış* "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış." (Ercilasun 2016: KT/ D 1 [508]); *üze kök tengri yarlıkaduk üçün asra yagız yėr igit(d)ük üçün ėlimin törümin ėtint[im]* "Üstte mavi gök lütfettiği için, aşağıda yağız yer beslediği için ülkemi düzene soktum." (Aydın 2018 Ta /B 3 [45]); *kök tengride kün ay* "Mavi gökteki güneş ve ay…" (Aydın 2016: E10/ 3 [51]) ifadelerini bu duruma örnek gösterebiliriz. Sözcük, Uygur döneminde de 'mavi, gök rengi' anlamını koruyarak *tengri* "gök" sözcüğünü nitelemeyi sürdürmüştür (Nadelyaev vd. 1969: 312). *ört yalın ėlig begig yörgemişte örü kök t(e)ngr[i]ke titreyü turdı* "Alev$_2$, hükümdarı$_2$ sardığında yukarı mavi göğe doğru titreyerek kalktı." (Wilkens 2016: 833 [248]); *amtı bu erdini birle tegdükte ėçim kök t(e)ngrike yoklagay* "Şimdi bu mücevher ile varsa ağabeyim mavi göğe çıkarılacak." (Azılı 2015: 149 [62]) örnekleri durumu ortaya koymaktadır. Sözcüğün, ad aktarımı sonucu Uygur metinlerinde kazandığı başka bir anlam ise "gökyüzü"dür (Nadelyaev vd. 1969: 312). *kök*' ün yeni anlamıyla görüldüğü bağlamlara şu örnekler verilebilir: *yėtinçsiz yėdiz yagız yėr teprep kökke agtıngay* "Erişilmez genişlikteki yeryüzü sarsılıp göğe yükselecek." (Kaya 1994: 447$_{11}$ [253]); *atı kötrülmişniŋ kėrtü nomı yėrtinçüte kök içinte yadılzun* "Adı yüceltilmişin doğru öğretisi yeryüzünde (ve) gök içinde yayılsın." (Zieme 1985: 46$_{26}$ [167]); *azu uçugma kuş bolup kökke uçayın* "Ya da uçan kuş olup göğe uçayım." (Müller 1908: 37). *kök*, "gök, hava, sema" anlamlarını Karahanlı döneminde de sürdürerek (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 234) günümüze dek gelmiştir.

yagız sözcüğü, Köktürk yazıtlarında "kahverengi, yağız, esmer" anlamındadır (Clauson 1972: 909). *üze kök tengri asra yagız yer kılıntukda ekin ara, kişi oglı kılınmış* "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış." (Ercilasun 2016: KT/ D 1 [508]); *üze kök tengri yarlıkaduk üçün asra yagız yėr igit(d)ük üçün ėlimin törümin ėtint[im]* "Üstte mavi gök lütfettiği için, aşağıda yağız yer beslediği için ülkemi düzene soktum." (Aydın 2018: Ta /B 3 [45]) ifadelerini sözcüğün yazıtlardaki bu görünüşüne örnek olarak verebiliriz. *yagız*, Uygur döneminde de "kahverengi, yağız" anlamlarını sürdürmüştür (Nadelyaev vd. 1969: 225). *bo yagız yer arkasıntakı ėdiz tagların basguklarıg barça kog kıçmuk teg uşatu sanın sakışın bilgeli bolgay* "Bu yağız yer arkasındaki yüksek dağları tepeleri bütünüyle zerre misali ufalayıp (zerrelerin) sayısını bilebilecek." (Kaya 1995: 113$_{20}$ [111]) cümlesinde sözcüğün bu anlamı görülebilmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sözcükle

ilgili "Koyu kahverengi. Bu da kırmızı ile siyah arası bir renktir. Bu renge benzetilerek yeryüzüne *yagız yėr* denir." açıklaması yapılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu: 448 [352]). Tanımda yeryüzü ile kahverengi arasında benzetme ilişkisi kurulduğu görülür. Uygur dönemi metinlerinde eğretileme yoluyla kendisine benzetilen, benzeyenin yerini almış *yagız*, 'yeryüzü' karşılığı kazanmıştır (Nadelyaev vd. 1969: 225). *kökde yagızda tolu et'özler bolur* "Gökyüzünde yeryüzünde dolu bedenler olur." (Tekin 1980: $148v_{31}$ [117]); *kökli yagızlı içinte yaruk yaltırık yaltırtı* "Gökyüzü ve yeryüzü içinde parlak ışık ışıldadı." (Kaya 1995: 630_{19} [330]); *tınl(ı)glar asıgınga yagızka ėner* "…Canlıların yararına yeryüzüne iner." (Kasai 2008: 28_{6} [94]) örnekleri bu sürecin ürünüdür.

Eski Türkçede deyim aktarmasına maruz kalan sözcüklerden birinin de 'beyaz' karşılığındaki *ürüng* olduğu yukarıda belirtilmişti. Bunun nasıl gerçekleştiğini örneklendirmekte fayda vardır. Sözcük Yenisey yazıtlarında, *ürüngüm karam esiz yüz elig erim e esizim e* "Soylu (halkım), avam (halkım) ne yazık! Yüz elli askerim, ne yazık!" (Aydın 2015: E45/ 7 [114]); *ürüngümüg e karamıg a azdım a* "Soylu ve avam (halkımdan) ayrıldım!" (Aydın 2015: E11/ 3 [56]) ifadelerinde 'asil' anlamı kazanmıştır. *ürüng* 'beyaz', Kutadgu Bilig'de saçı niteleyerek ihtiyarlığı anlatmak üzere de kullanılmıştır: *negü tėr èşitgil ürüng başlıg er / ajunug karıtmış uzun yaşlıg er* "Dünyayı ihtiyarlatmış, çok yaşamış, ak saçlı insan ne der, dinle" (Arat 1991: 3012 [310]). Sözcüğe metinde deyim aktarımı vesilesiyle 'yaşlı, güngörmüş' anlamında da rastlamak mümkündür: *yagıçı ürüng kırgıl ersiglerig / yagıka alın kıl kötürsü çerig* "Düşmanın karşısına yaşlı-başlı yiğitler koy; askeri düşman karşısına onlar çıkarsınlar." (Arat 1991: 2371 [251]); *ürüng kırgıl artuk yagıçı bolur / yagıçı bolur hem yaragçı bolur* "Harpte yaşlı, saç-sakal ağartmış insanlar daha iyi savaşırlar; bunlar savaşçıdırlar ve fayda sağlarlar." (Arat 1991: 2372 [251]) örneklerinde *ürüng* yaşlılığı anlatmaktadır. Sözcüğün Harezm Türkçesinde *ürünglük* 'ağarmış saçlar, kırlık' biçiminde geçebilmesi eğretileme neticesinde kazandığı 'yaşlılık' anlamını, Eski Türkçe sonrasında da muhafaza ettiğini göstermektedir (Ünlü 2012: 640).

ürüng sözünün renk ilgisiyle kazandığı diğer bir karşılık ise 'süt'tür. Sütün beyazlığı deyim aktarımına zemin hazırlamış ve Memluk Kıpçak Türkçesinde *ürün*, 'süt' anlamında karşımıza çıkabilmiştir (Zhamalihan 2016: 414). Bu doğrultuda *ürün*'ün daha sonraki dönemlerde anlam genişlemesine uğrayarak doğadan elde edilen bütün mahsuller için kullanabildiği anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılar ayran ile *ürüng*'ü ilişkilendirse de (Otyzbay 2016: 96) bu ilgi tartışmaya açıktır.

Şimdiye kadar söylediklerimiz iki hususa işaret etmektedir. Birincisi, Eski Türkçede renk bildiren sözcükler benzetme ilgisiyle deyim aktarımına uğramakta ve nitelendirdikleri sözcüklerin yerini alabilmektedir. İkincisi, *ürüng* sözcüğü eğretileme yoluyla geniş bir yelpazede farklı anlamlar kazanabilmek-

tedir. *ürüng*'ün bu yelpaze içinde değerlendirilebilecek yeni anlamlarından biri de şimdiye dek dikkatlerden kaçmış bulunan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki 'kâhine verilen ücret' karşılığıdır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 79 [68]). *ürüng*, gümüş sikkelerin alışverişte kullanıldığını bildiğimiz o dönemlerde *ürüng kümüş* 'beyaz gümüş' tamlamasında eğretileme yoluyla 'sikke' karşılığı kazanmıştır. Nitekim Türkçede madeni paralar bakır, altın, gümüş gibi imal edildiği maden üzerinden adlandırılabilmiştir (Şirin 2006: 143-144). Tarihî Türkçede madenleri adlandırma yollarından biri de onları niteleyen renklerden yararlanmadır. Nitekim Eski Oğuz Türkçesinde XIV. yüzyıldan itibaren *kızıl* sözcüğüne 'altın para' karşılığında rastlanır (TDK 1996: IV/ 2538-2539). Osmanlı Türkçesinde 'altın para' için *sarı mankır* ifadesi kullanılmıştır (TDK 1996: V/ 3315). Günümüzde *kızıl*, Türkmen (Tekin vd.: 1995: 229) ve Azerbaycan (Oruçov vd. 2006: 157) Türkçelerinde 'altın' karşılığındadır. *sarı* sözcüğü de Azerbaycan Türkçesi (Oruçov vd. 2006: 39) yanında Tatar Türkçesinde 'altın' (Abdullin vd. 1978: 632) manası taşır.

Hatice Şirin, "Türkçede 'Para' ve 'Para Birimi'" başlıklı makalesinde, gümüş parayı karşılayan *akça* ilgili özetle şu hususlara değinir: "Osmanlı devletinden önce İsfahan Selçuklularının bu adla para kestirdikleri bilinmektedir. Osmanlılar ilk kullandıkları paraya akçe-i hümayun demişlerdir. İlk defa Yenisey bölgesinde tespit edilen bir sikkeye Köktürk yazısıyla kazındığı düşünülen *akça* sözü; Tatar, Kırgız, Özbek, Uygur, Nogay, Kazak, Karakalpak, Tuva, Karaçay-Balkar, Hakas, Başkurt, Karay Türk bölgelerinde belli ses değişiklikleriyle yaşamaktadır. *akça*'yı, 'ak' ile ilişkilendiren yaklaşımların yanında Rumca 'beyaz' anlamındaki *aspre*'ye bağlayanlar da bulunmaktadır. Pek çok araştırmacı *akça*'yı haklı olarak *agı* 'hazine' ile açıklamıştır. Sözcüğü 'ak'ın renk içeriğiyle değil de metaforik olarak kazandığı 'üstün, değerli' anlamıyla ilişkilendiren numizmatik uzmanı Muhammediyev, *akça*'nın Özbekçe dışında gümüş parayı değil, genel olarak parayı karşıladığını belirtmektedir" (Şirin 2006: 131-133).

Günümüzde pek çok Türk lehçesinde 'para, madeni para' karşılığında tanıklanıp Türkçeden Farsça, Kafkas Dilleri, Macarca ve Rumca gibi dillere de geçtiği bilinen *akça*'nın (Doerfer 1976: 85-86) oluşumuna ilişkin üç farklı görüş bulunmaktadır. Bunlar sözcüğü Türkçe *agı* 'ipekli kumaş' ile ilişkilendirmek, *ak* 'beyaz' tabanına dayandırmak ve Rumca 'beyaz' anlamındaki *aspre*'ye bağlamaktır.

akça'yı Eski Türkçedeki *agı* 'ipekli kumaş, servet' sözcüğüne dayandıran ilk araştırmacı Ramstedt'tir (Caferoğlu 1934: 20; User 2006: 132). Onun görüşü Tuna (Tuna 1961: 547), Şirin (Şirin 2006: 135), Gülensoy (Gülensoy 2007: 59), Stachowski (Stachowski 2019: 56-57) gibi araştırmacılar tarafından da benimsenmiştir. Hatice Şirin, *agı*'ya +çA eki getirilmek suretiyle oluşan **agı-*

ça'nın zaman içinde *akça~akçe*'ye dönüştüğünü ileri sürerken Türkçede iç ses durumunda süreklileşmiş bir ünsüzün arka damak patlayıcısına dönüştüğü örneklerden bahseder. O nedenle de agı-ça > akhça > akça gelişmesi mümkün görür (Şirin 2006: 135). Stachowski, Ramstedt'in *akça*'yı ipekli kumaş yerine hazineye dayandırmasını eleştirmiş, Osmanlı dönemindeki *akçe* telaffuzunu Rumca *aspre* 'para' sözcüğüne öykünmekle açıklamıştır (Stachowski 2019: 56).

Eski Türkçede temelde 'ipekli kumaş' karşılığında iken anlam genişlemesi sonucu 'servet, hazine' manası da kazanan *agı* sözcüğünün varlığı öteden beri bilinmektedir (Clauson 1972: 78). Zenginlik alameti durumundaki sözcüğü başka bir zenginlik alameti olan 'para' ile ilişkilendirmek, ilk bakışta makul gözükse de bunun önünde semantik ve fonetik engeller bulunmaktadır. Eski Türklerde kumaş parçalarının alışveriş metaı olarak kullanıldığını, hatta bazılarının damgalanıp para işlevi gördüğünü bildiren *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te böylesi kumaşlara o dönemde *kamdu* denildiği kaydedilmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 211 [181]). Dolayısıyla kumaşın para olarak kullanılan türüne Eski Türkler **agıça* > *akça* demeyip *kamdu* ismini vermişlerdir. Kaşgarlı Mahmud'un gündelik hayatta çok önemli yeri olan para için *akça* sözcüğüne eserinde değinmemesi, gerçekten de şaşırtıcıdır. Haddizatında tartışmalı bir verinin dışında Eski Türkçede *akça* sözünü tespit etmek de mümkün değildir. Minunsinsk Müzesinde bulunan ve üzerindeki Çince karakterlerden Çin'deki Tang hanedanlığı döneminden kaldığı anlaşılan bir sikkenin üzerine aynı zamanda dokuz adet runik harf kazınmıştır. Bu harflerden bir kısmının *akça* sözcüğünü ifade ettiği hususunda görüşler bulunsa da alan araştırmacıları farklı okuma önerileri sunmuşlardır (Sertkaya 2005). *agı*'nın yaygın olarak kullanıldığı Eski Türkçe döneminde *agı+ça* ara türevine ve *akça* sözcüğüne rastlanılmaması düşündürücüdür. Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise Eski Türkçede +ça eşitlik durum ekinin henüz kalıplaşarak yapım eki işlevi kazanmadığıdır[1]. O nedenle Marcel Erdal (Erdal 1991), Talat Tekin (Tekin 2000) gibi araştırmacılar eserlerinde bu eke yapım eki olarak yer vermezler. Ek kalıplaşarak yapım ekine dönüştüğü dönemlerde zamirler ve yer adları dışında genellikle sıfat niteliğindeki sözcüklere gelir (Korkmaz 1958: 56). Oysa *agı* 'ipekli kumaş, servet' sıfat özelliği taşımamaktadır. Seslik açıdan bakıldığında *agı+ça* > *akça* dönüşümünü gösteren ara türevler saptanamamıştır. Şirin'in bahsettiği iç ses durumunda süreklileşmiş bir ünsüzün arka damak patlayıcısına dönüşmesi örnekleri, dönem metinlerinde oldukça nadirdir. Varsayılan ses değişiminin Eski Türkçede *agı*'dan türeyen *agı+çı*

[1] Eski Türkçedeki barça "hep, bütün" sözü, durumun istisnası olarak görülebilir (Korkmaz 1992: 48).

"hazinedar' ve *agı+lık* "hazine" sözcükleri üzerinde neden gerçekleşmediği hususu da ayrıca izaha muhtaçtır.

Sözcüğü Rumca *aspre* ile ilişkilendirme yaklaşımını boşa çıkaran en önemli gerekçe, *akça*'nın Rumlarla temasın gerçekleşmediği dönem ve coğrafyalarda Türkçede tespit edilebilmesidir.

akça ile *ak* 'beyaz' arasındaki ilişkiye ilk değinen araştırmacı Gombocz'dur (Caferoğlu 1934: 20; Şirin 2006: 132). Stachowski, onun yaklaşımını halk etimolojisi olarak nitelendirmiştir (Stachowski 2019: 56). *akça*'nın renk ilgisiyle türetildiği görüşü, Doerfer (Doerfer 1965: 85) ve Tietze (Tietze 2002: 115, 124) gibi etimologlar tarafından da dile getirilmiştir. Sözcüğü *agı*'ya bağlayanların iddiaları gibi ayrıntılı biçimde gerekçelendirilmediğinden dil çalışmalarında *ak* 'beyaz' > *ak+ça* yaklaşımı sönük kalmıştır. Ancak, *akça*'nın Türkçe metinlerde açıkça tespit edilmeye başladığı dönem (XIV. yy.) ile beyaz için *ürüng* yerine *ak*'ın kullanıldığı dönemin örtüşmesi, sözcüğün renk ilgisiyle ortaya çıktığı fikri üzerinde ciddiyetle durmayı gerektirmektedir. *akça*'nın tanıklandığı (Ünlü 2012: 35) öncü eserleri içeren Harezm-Altınordu sahasında *ürüng*'ün kullanım sıklığı bir hayli azalmışken (Ünlü 2012: 640) *ak*, oldukça yaygınlaşmıştır (Ünlü 2012: 34). 1300'lü yılların başında Kıpçak sahasında kaleme alınan Codeks Cumanicus'ta *ürüng* 'ak' sözcüğü görülmezken hem *ak* 'beyaz' hem de *akça* 'para' sözcükleri yer almaktadır (Toparlı vd. 2003: 5). Ünlülerin kalınlık incelik durumunu belirleyebilen Latin harfleriyle yazılmış Codeks Cumanicus, sözcüğün en eski biçiminin *akça* olduğunu ortaya koymaktadır. Eski Oğuz Türkçesi metinlerinden Kâbus-nâme Tercümesi'ndeki *akçalık* sözcüğünde *akça*'ya getirilen yapım ekinin kaf ile yazılması (Karaoğlu 2016: 373), bunu desteklemektedir. Dolayısıyla *akça*'nın Türkçe +ça ekiyle türediği açıktır. Zira küçültme işlevli isimler türeten Farsça +çe eki daima ince sıradandır. Bu meyanda başka bir husus ise Türkçe +çA ekinin sıfat işlevli sözcüklere gelmesidir (Deny 1941: 309). Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde XIV. yüzyıldan itibaren *alaca, karaca, kızılca* sözcükleri gibi (Karaoğlu 2016: 372-393) renk bildiren bir sıfat olan *ak*'a da +ça eki kolaylıkla getirilebilmiştir.

Tarihî kaynaklar, *akça*'nın Irak Selçukluları döneminde dünyaya gelen Râvendî'nin 1202-1203 yılları arasında Arapça kaleme alıp 1207'de Türkiye Selçuklu hükümdarı Gıyâseddin Keyhusrev'e takdim ettiği Râhatü's-sudûr adlı eserinde ilk kez geçtiğini belirtir (Boven 1986: 318). Buna göre kurucuları Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçuklu Devletinde *akça*'nın para birimi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Gelinen nokta, Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı Oğuzların 'beyaz' karşılığında *yürüng~ürüng* yerine *ak* dedikleri, diğer Türklerin ise atları nitelerken *ak at* tamlamasında sözcüğe müracaat ettikleri kaydıyla (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 53 [39], 79 [68]) birlikte değerlen-

dirildiğinde *akça* ve *ak* bağlantısına ışık tutmaktadır. Kaşgarlı, her ne kadar Oğuzların dışındaki Türklerin *ak*'ı kullanmadıklarını belirtse de bu, onların *ak*'ın 'beyaz' karşılığından habersiz olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim atlarla ilgili bağlama şerh düşerek bu durumu bizzat kendisi de belirtmiştir. Gerçekten de Eski Türkçe metinlerinde başta at olmak üzere hayvanları ve çeşitli varlıkları nitelemek üzere zaman zaman ak 'beyaz' sözcüğünün kullanıldığı görülür (Clauson 1972: 75, Röhrborn 2015: 75-76). Hatta elimizdeki geç dönem Uygur hukuk metinlerinin (XIII-XIV. yy.) birinde, *ak*'ın *kümüş*'ü 'gümüş' karşılamak üzere 'büyük para birimi' anlamındaki *yastuk* ismini niteliediği görülür. Vesikada, anlaşmaya uyulmadığında ödenecek tazminat şöyle aktarılır: *çam çarım kılsar ulug süke ak yastuk beglerke ederke yaragu at bėrip* "İtiraz etse ulu kumandana gümüş *yastuk* (para birimi), beylere eğer vurmaya değer at verip…" (Yamada 1993: 57-58). Metnin yayımcıları, *ak*'ın burada gümüş anlamında kullanıldığını çeviri kısmında özellikle belirtmişlerdir (Yamada 1993: 58). Orta Türkçede 'beyaz' karşılığından uzaklaşan *ürüng* (Ünlü 2012: 640, 34) yerine *ak* sözünün yaygınlaştığına önceki satırlarda değinilmiş idi. Doğu Türkçesi özelliklerini önemli ölçekte koruyan Kıpçak Türkçesinde 'beyaz' manasındaki *ürüng* sözüne rastlanmazken aynı renk için *ak*'ın kullanılması, bu doğrultuda dikkate değerdir. Türkçede *ürüng*'ün yerini *ak*'ın alması, farklı nedenlere bağlanabilir. Türklerdeki hayvancılık kültürünün beyaz renkli hayvanları nitelemede genel kabul gören *ak* sözcüğünü diri tutması, Oğuzcanın diğer lehçelere tesiri, *ürüng*'ün zaman içinde anlam değiştirerek 'ürün' anlamında kullanılması (Zhamalihan 2016: 18) gibi etkenler ilk akla gelenlerdir. *ürüng*'ün boşalttığı alanı *ak*'ın doldurduğunun çarpıcı bir başka delili olarak beyaz renk için Çağdaş Türk lehçelerinde Yakutça dışında *ak*'ın benimsenmesi gösterilebilir.

Eldeki veriler, 'beyaz' için *ak* sözcüğünü kullanan Oğuzların, kurdukları Selçuklu Devleti'nde lehçelerinin söz varlığına uygun olarak gümüş sikkeler için *akça* (ak+ça) sözcüğünü kullandıklarına işaret etmektedir. Buna göre gümüşün beyaza çalan rengi göz önünde tutularak *ak*'a benzerliğini anlatan +ça ekine başvurmak suretiyle türetim gerçekleştirilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan diğer Türk boylarının *ak* sözüne âşinalıkları, para birimine ad olarak *akça*'yı kolayca kabullenip günümüze dek yaşatmalarına vesile olmuştur. Bu kabullenişin altında ise Türklerin kıymetli madenleri renkleriyle ifade etme eğilimleri yatmaktadır. *akça*, XV. yüzyıla dek gümüş para olarak kullanılmışsa da bu yüzyıldan itibaren genel anlamda para kavramını karşılayabilmiştir (Sahillioğlu 1989: 224).

Sözcük, Osmanlı Türkçesinin tesir alanı dışındaki tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kalın sıradan *akça* şeklindedir. Ancak Osmanlı yazı dilinde bazı sözcükleri Farsça söyleyişe uydurma eğilimi, sözcüğün İstanbul ağzına dayalı

yazı dilinde *akçe* biçiminde ifadesine yol açmıştır. Osmanlı Türkçesinin bu tutumuna *kara* 'siyah' yerine kāre'nin kullanılabilmesi, Eski Türkçede kalınlık incelik uyumuna uyan +kI aitlik ekinin ince sıraya geçmesi gibi örnekler verilebilir. *akça* > *akçe* değişiminde Türkçe +çA ile Farsça +çe'nin ses ve işlev yakınlığı önemli rol oynamıştır. Bu eğilimin neticesinde Türkçe kız tabanından türeyen kızçe 'küçük kız' gibi örnekler ortaya çıkabilmiştir.

Ortaya konulan gerekçeler ışığında *akça* ~ *akçe* sözcüğünün Türkçede oluşum aşamaları şöyle sıralanabilir:

1. Madenler tarihteki pek çok toplum gibi Türklerde de para işleviyle kullanılmıştır.

2. Eski Türkçe metinlerde, zenginliği vurgulamak üzere, sahip olunan kıymetli madenler renkleriyle birlikte anılmıştır (bk: *sarıg altun*, *ürüng kümüş*).

3. Eski Türkçede renkler, deyim aktarımı sonucu niteledikleri ismin yerini alabilmiştir (bk: *kara bodun* 'avam, halk kitlesi' > *kara* 'halk'; *yagız yėr* 'kara toprak' > *yagız* 'yeryüzü'; *kök tengri* 'mavi gök' > *kök* 'gökyüzü').

4. Tarihî ve çağdaş Türkçede renklerin deyim aktarımı yoluyla, niteledikleri sözcüklerin yerine geçme eğilimi maden adları için de geçerlidir (bk: *kızıl* 'altın', *sarı* 'altın').

5. Eski Türkçede 'beyaz' anlamına gelen *ürüng*, nitelediği ismin yerini almaya oldukça yatkındır (bk. *ürüng* 'asil, yaşlı, süt').

6. *ürüng*'ün 'beyaz' eğretileme sonucu yerini aldığı sözcüklerden birisi de *kümüş* 'gümüş' olmalıdır. Para olarak kullanılan gümüşün *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te 'kâhine verilen ücret' karşılığında *ürüng* şeklinde adlandırılması bu tasarruftan doğmuştur.

7. *ürüng*, Orta Türkçeden itibaren 'ürün' anlamına bürünürken onun yerini *ak* sözcüğü almaya başlamıştır.

8. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzca kaydıyla belirtilen *ak*'ın diğer lehçelerde atları nitelediği belirtilse de sözcük, tıpkı *yürüng*~*ürüng* gibi gümüşe sıfat olmuş ve eğretileme yoluyla onun yerini alabilmiştir.

9. Oğuzların kurduğu Selçuklu devletinde beyaz renge yakınlığı göz önünde tutulup lehçe söz varlıklarından hareketle gümüş sikkelere *akça* denilmiş ve bu adlandırma, Selçuklu hâkimiyet sahasındaki Türk boyları tarafından da kabul görmüştür.

10. Anlam genişlemesine uğrayarak XV. yüzyıldan itibaren genel olarak para karşılığında da kullanılabilen *akça*, Osmanlı Türkçesinde Farsçanın telaffuzu taklit edilerek *akçe* şeklinde de karşımıza çıkabilmiştir.

İlk kez Tunyukuk ve Bilge Kağan yazıtlarındaki *ürüng kümüş* "beyaz gümüş" tamlamasında tanıklanan *ürüng* 'beyaz' sözü, zaman içinde 'gümüş' yerine kullanılmıştır. Aynı yaklaşım *ak*'tan 'beyaz' hareketle *akça*'nın 'beyaza çalan, gümüş rengi' türetilmesinde de sürdürülmüştür. Bu durum Türkçenin

sözcükleri değişse de Türklerin dil tutumunun değişmediğinin dikkate değer bir örneğidir.

Kaynaklar

Abdullin, İ. A. vd. (1978), *Tatar Teleneŋ Aŋlatmalı Süzlege-2 (K-S)*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyat.

Arat, Reşid Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig I -Metin-*, Ankara: TDK Yayınları.

Aydın, Erhan (2015), *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.

Aydın, Erhan (2018), *UygurYazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat

Azılı, Kenan (2015), *İyi Niyetli Hanzade ile Kötü Niyetli Hanzade Metninin Rekonstrüksiyonu,* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Boven, H. (1986), "Akçe", *The Encyclopaedia of Islam New Edition Volume I*, Leiden: Brill, 317-318.

Caferoğlu, Ahmet (1934), "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", *Türkiyat Mecmuası*, 4, 1-44.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Maarif Matbaası.

Doerfer, Gerhard (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

Ercilasun, Ahmet B. - Akkoyunlu, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: *TDK Yayınları.*

Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I-II,* Wiesbaden: Otto Harrassowitz

Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü II*, Ankara: TDK Yayınları.

Karaoğlu, Serdar (2016), *Eski Anadolu Türkçesinde (14. yy.) Türetim Ekleri ve Söz Yapımı*, Eskişehir: Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.

Kasai, Yukıyo (2008), *Die uigurischen buddhistischen Kolophone* (Berliner Turfantexte 26), Belgium: Breplos.

Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin,* Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1968), "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 6, 41-58.

Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1908), "*Uigurica. I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen,, Goldglanz- Sūtra''. Ein vorläufiger Bericht.,* Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften.

Nadelyaev, V. M. vd. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.

Oruçov, Ali Heyder vd. (2006), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı I-IV*, Bakü: Şark-Garb

Otyzbay, Zhazira (2016), "Türkçede ürü*ŋ* Sözcüğünün Etimolojisi ve Anlamı Üzerine Deneme", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13/2, 87-110.

Ölmez, Mehmet (1994), *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm,* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.

Röhrborn, Klaus (2015), *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, - Neubearbeitung- II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a - asvık*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Sahillioğlu, Halil (1989), "Akçe", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C. 2, 224-227.

Sertkaya, Osman F. (2005), "Göktürklerin Runik Harfli Sikkeleri", *Orkun*, 87 /Mayıs, 23-27.

Stachowski, Marek (2019), *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków: Ksiegarnia Akademicka.

Şirin User, Hatice (2006), "Türkçede Para ve Para Birimi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (2004/1), 128-151

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VI (1996), Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Ubersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Ubersetzung, Anmerkungen,* (Berliner Turfantexte 9), Berlin: Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie.

Tekin, Talat (1994), "Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 51-66.

Tekin, Talat vd. (1995), *Türkmence Türkçe Sözlük*, İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.

Tietze, Andreas (2002), *Tarihi* ve *Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt*: *1* A/E, İstanbul: Simurg Yayınları.

Toparlı, Recep vd. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

Tuna, Osman Nedim (1961), "*Kelimeler Arasında*", *Türk Dili*, X/116, 547-550.

Ünlü, Suat (2012), *Harezm-Alınordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi.

Yamada, Nobuo (1993), *Uigurubun keiyaku burnsho shûsei. Sammlung uigurischer Kontrakte,* Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura und Takao Moriyasu, Bd 1-3. Osaka.

Wilkens, Jens (2016), *Edition der altuigurischen Dasakarmapathāvadānamālā* (Berliner Turfantaxte 37/ 1), Belgium: Brepols

Zhamalihan, Kulixila (2016), *Kıpçakçanın Söz Varlığı*, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.

Zieme, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren* (Berliner Turfantexte 13.), Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR.

TUNYUKUK YAZITI'NDA PEKİŞTİRME DİL BİRİMLERİNİN STİLİSTİK-TARİHSEL İŞLEVLERİ

Dr. Nurdin USEEV*

Özet

Orta Asırlara ait dünya yazılı metinlerinin içinde benzeri olmayan bir şaheser olarak kabul edilen Tunyukuk Yazıtı'nın bu önemi yazıtta kullanılan dilin zenginliğinden, metnin üslup açısından kusursuz bir şekilde düzenlenmesinden ve anlatılan olayların tarihî değerinden kaynaklanmaktadır. Bir de yazıtta geçen atasözü, deyim *vd*. gibi stilistik dil birimlerinin anlatılmakta olan olayın içeriğine, önemine çok uygun bir şekilde seçilmesi de söz konusu yazıtın değerini artırmaktadır. Bir cümlenin, bir sözün anlamını kuvvetlendirmek, çeşitli incelikler ve güzellikler katmak suretiyle anlatılmakta olan mesajı pekiştirerek zihinde kalmasını sağlamak; etkili bir iletişimin sağlanmasına yardımcı olmak gibi görevleri yerine getiren pekiştirme dil birimleri anlatıcının mesajla olan ilişkisini de yansıtmaktadır. Bildirimizde Tunyukuk Yazıtı'ndaki bazı pekiştirme dil birimleri ele alınarak bunların stilistik-tarihsel görevleri incelenmiştir. Örneğin, söz konusu yazıtın ilk satırı başka satırlardan iki katı büyük yazılarak bir yazınsal pekiştirme oluşturulmuştur. Bunun nedeni de bu satırda Bilge Tunyukuk'un tanıtılmış olması ve Çin'de doğup büyüdüğünün belirtilmesidir. Yazıt üzerinde çalışan bilim adamlarının çoğu, söz konusu yazıtın Tunyukuk'un Türk devleti ve halkı için yaptıklarını vurgulayarak birilerine cevap olarak dikildiği konusunda hemfikirdedirler. Bize göre Bilge Tunyukuk'un tanıtıldığı ilk satırın büyük yazılması yazıtın bu özelliğiyle ilişkildir. Çin'de doğup büyümesinin hem satırın büyüklüğü hem de **özüm** dönüşlülük-pekiştirme zamiri ile pekiştirilmesi, Tunyukuk'un Çin'i çok iyi bildiğini yansıtarak Köktürk devlet adamlarına gerekli olan çok önemli niteliğe sahip olduğunu vurgulamaktadır. **Erinç** pekiştirme edatı hep Tanrı, Umay, kutsal yer ve su ruhları ile ilgili cümlelerde geçerek Tanrının dediklerini kuvvetlendirmekte ve Tanrı, Umay, kutsal yer ve su ruhlarının Türklere yardım ettikle-

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü. nurdin.useev@manas.edu.kg

rini pekiştirmektedir. **Artuk** edatı da Kırgızların aniden (**artuk:** *fazladan, bütün bunlar yetmiyormuş gibi, üstelik, bir de*) düşman olduklarını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tunyukuk Yazıtı, Pekiştirme Dil Birimleri, Erinç Edatı, Köktürkler

Giriş

Köktürk harfli yazıtlar içinde Bilge Tunyukuk'a ait yazıt, içerdiği tarihî ve etnografik bilgileri ve dilinin zenginliği açısından özel bir yere sahiptir[1]. Çünkü söz konusu yazıtta atasözleri ve deyimlerden başka coşkulu bir anlatım yer almaktadır. Bu coşku anlatılan olayların öneminden kaynaklanmakla birlikte yazıtın sahibi Bilge Tunyukuk'un olaylara verdiği değeri ve ilikişisini de yansıtmaktadır. Bundan dolayı Bilge Tunyukuk, olayları anlatırken pekiştirme edatları, zamirleri, devrik cümle ve tekrar gibi pekiştirme dil birimlerine çok başvurmaktadır[2]. Örneğin: *'Aŋaru sülemeser, kaç neŋ erser, ol bizni, kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaç neŋ erser, ölürteçi kök (Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, kağanları cesur imiş, danışmanları da akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir, muhakkak)'* cümlesinde **kaç neŋ erser** kelime grubu iki kere söylenerek tekrar edilmiş ve **kök** pekiştirme / kuvvetlendirme edatı kullanılmıştır. Bunun nedeni de mevcut durumun vahametini ortaya koymak, Köktürklere karşı koalisyon kuran Çinliler, On Oklar ve Kırgızlar'ın korkusunu yansıtmak ve kendisi ile Kapagan Kagan'ın önemini vurgulamaktır.

Dikkatlice okuduğumuzda ve incelediğimizde Tunyukuk Yazıtı'ndaki pekiştirme dil birimlerinin hem stilistik hem de tarihsel bir görevi yerine getirdiği fark edilir. Bundan dolayı biz bu bildirimizde Tunyukuk Yazıtı'ndaki bazı pekiştirme dil birimlerini ele alarak bu pekiştirmelerin stilistik-tarihsel işlevlerini açıklamaya çalışacağız.

---

1 Tunyukuk Yazıtı hakkında *bk.*: Alyılmaz, C., *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 2005, *s.* 177-250.

2 Türkçede pekiştirme hakkında *bk.*: Üstüner, A., *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ, 2003.

1. Tunyukuk Yazıtı'nın İlk Satırının Yazımı ve *Özüm* Dönüşlülük-Pekiştirme

Zamiri: Yazıtın Dikiliş Amacı ve Çin Tehdidi

Türklük çalışmaları için Köktürk harfli yazıtların dili, harfleri, içeriği, dikildiği yerleri, dikiliş malzemeleri, hatta satırların yönü bile büyük önem arz etmektedir. Örneğin: Moğolistan'daki Köktürk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı'na ait büyük yazıtlarda satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılarak damgalar yazıtın üst kısmına kazınırken, Yenisey Kırgız Kağanlığı'ndan kalan Yenisey Yazıtları'nda satırlar aşağıdan yukarıya doğru yazılmakta, damgalar da yazıtın alt kısmında yer almaktadır[3]. Dolayısıyla yazıtların bütün yönleri her açıdan ele alınmalıdır. Tunyukuk Yazıtı'na bu açıdan baktığımızda ilk göze çarpan durum ilk satırın başka satırlara göre daha büyük yazılmasıdır.

A. Üstüner, pekiştirmeyi aşağıdaki gibi açıklamaktadır: "*Dilin söz dizimi kurallarından, kelime veya eklerden birini kullanarak, ifade edilenler arasındaki bir sözün belirginleştirilmesine; kelime, kelime grubu ve cümle gibi bir dil birliğinin anlamının güçlendirilmesine, kesinleştirilmesine veya belirttiği kavramın aşırılığının belirtilmesine; bir unsura dikkat çekilmesine veya bir unsurun ön plana çıkarılmasına pekiştirme adı verilir.*"[4]. Bu tanımlamadaki pekiştirmenin 'bir unsura dikkat çekilmesi veya bir unsurun ön plana çıkarılması' hükmünü göz önüne alırsak Tunyukuk Yazıtı'ndaki ilk satırın diğer satıralara göre büyük yazılmasını bir pekiştirme olarak kabul edebiliriz. Çünkü bu satır öbürlerine göre daha büyük yazılarak bu satırdaki bilgilere dikkat edilmesi istenmiştir. Bundan dolayı bu satırın büyük yazılmasını yazımsal pekiştirme olarak değerlendirmek mümkündür. D. Kamacı'ya göre Türkçede yazımsal pekiştirmenin bugünkü örneklerine tırnak işareti ve italik karakter kullanımı girmektedir[5]. Bundan hareketle Tunyukuk Yazıtı'ndaki ilk satırın büyüklüğünü Köktürk yazısındaki bir yazımsal-ikonografik (sémiotique / semiyotik) pekiştirme olarak kabul edebiliriz.

İlk satırın büyüklüğü ile neyin pekiştirilmesi istenmiştir sorusuna cevap vermek ve bu yazımsal pekiştirmenin tarihsel-stilistik amacını açıklığa kavuşturmak için söz konusu satıra bakmak gerekir. Başka satırlara göre büyük yazılan ilk satırda şu cümleler yer almaktadır: Bilge Tunyukuk, b(e)n öz(ü) m, T(a)bg(a)ç il(i)ŋe kıl(ı)nt(ı)m. Türk bod(u)n T(a)bg(a)çka kör(ü)r (e)rti

---

[3] Kızlasov, İ. L,. 'Osobennosti Tyurkskoy Runologii', Tsentral'naya Aziya: İstoçniki, İstoriya, Kul'tura, Moskova, 2005, *s.* 439.

[4] Üstüner, A., *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ, 2003, s. 6.

[5] Kamacı, D., *Türkçede Pekiştirme (Anlamsal, Sözdizimsel, Yazımsal)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Eskişehir, 2014, *s.* 69-71.

(*Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin'de doğup büyüdüm. Türk halkı (o zaman) Çin'e bağımlı idi*)[6].

Bize göre ilk satırın büyük yazılması iki durumu pekiştirmektedir:

1. Bilge Tunyukuk'un kendini vurgulaması;
2. Çin'de doğup büyümesi.

Birinci durumu anlamak için yazıtın genel içeriğine bakmak ve 'Bilge Tunyukuk, neden kendi yazıtında kendisini vurgulamıştır?' sorusuna cevap vermek gerekmektedir. Tunyukuk, yazıtında daha çok kendisinin Türk devletine ve halkına yaptığı işlerini, kağanı ile birlikte gerçekleştirdiği savaşları anlatmaktadır. Bir başka deyişle birçok başarıyı kendisine mal etmekte, birilerine kendisinin kim olduğunu anlatmak istemektedir. Bundan dolayı O. F. Sertkaya gibi bilim adamları Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından Köl Tigin yazıtına cevap olarak yazıldığını, bu sebeple de Köl Tigin Yazıtı'ndan sonraki Bilge Kağan Yazıtı'ndan önceki bir dönemde (732-734?) dikilmiş olabileceğini ileri sürmektedirler[7]. Bilindiği gibi Kapagan Kağan 716'da öldürüldüğü zaman, daha kuvvetli bir karakter olduğu açıkça görülen Köl Tigin, ağabeyini Bilge Kağan unvanıyla tahta geçirmiş ve Kapagan'ın hemen bütün yaşlı memurlarını öldürmüştür. Tunyukuk, kızı Bilge ile evli olduğu için, bundan muaf tutulmuştur, fakat o da memuriyetinden uzaklaştırılmış ve kabilesine geri gönderilmiştir[8]. A. Taşağıl, Tunyukuk'un sırf Bilge'nin kayınpederi olması sebebiyle değil, II. Göktürk Devleti için gerçekten eşsiz bir şahsiyet olması, halk tarafından çok sevilip saygı duyulması neticesinde hayatına kasdedilmeyip sağ bırakıldığını düşünmektedir[9]. Tunyukuk Yazıtının Köl Tigin Yazıtı'na cevap olarak dikilmesi fikri, Köl Tigin Yazıtında Tunyukuk hakkında hiçbir bilginin bulunmaması ile desteklenmiştir. Gerçekten de Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Tunyukuk ile hiçbir bilgi bulunmamakta, onun yaptıklarından söz edilmemektedir. E. Aydın, Tunyukuk, Yazıtı'nda Bilge Kağan ve maiyetindekilerin, devletin kuruluşunda ve babaları İlteriş Kağan'ın her elde ettiği zaferde en büyük katkının kendisine ait olduğunu bilmelerini ister gibi olduğunu belirtmektedir[10]. Gördüğümüz gibi bilim adamlarının çoğu, Tunyukuk Yazıtı'nın birilerine cevap olarak yazılarak Tunyukuk'un Türk devletine ve halkına yaptığı işlerin, kahramanlıkların birileri tarafından bilinmesi isteğini yansıttığını düşünmektedirler. Bize göre

---

6 Tekin, T., *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, 1994, s. 2-3.

7 Alyılmaz, C., 'Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme', *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı 10, 2000, *s.* 103.

8 Clauson, S. G., 'Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar', *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 18, 1976, *s.* 147.

9 Taşağıl, A., *Ergenekon'dan Kağanlığa: Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul, 2016, *s.* 255.

10 Aydın, E., *Taşa Kazınan Tarih: Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, İstanbul, 2018, *s.* 161.

de gerçek payı bulunan bu görüş yazıtın dış görünüşüyle, yani Tunyukuk'un tanıtıldığı ilk satırın öbür yazıtlara göre büyük yazılmasıyla pekiştirilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi ilk satırın büyük yazılması ile Tunyukuk'un Çin'de doğup büyümesi de pekiştirilmiştir. Üstelik bu durum yazımsal pekiştirmeden başka **ben** şahıs zamirinden sonra gelen **özüm** dönüşlülük-pekiştirme zamiri ile de kuvvetlendirilmiştir: Bilge Tunyukuk, b(e)n öz(ü)m, T(a)bg(a)ç il(i)ŋe kıl(ı)nt(ı)m (*Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin'de doğup büyüdüm*)[11]. Köktürkçedeki **özüm** dönüşlülük zamiri T. Tekin tarafından **kentü**, **özi** zamirleri ile birlikte pekiştirme-dönüşlülük zamirleri başlığı altında verilerek söz konusu zamirlerin daha çok bir adı ya da başka bir zamiri pekiştirmek için kullanıldıklarını ifade etmektedir[12]. **Özüm** pekiştirme-dönüşlülük zamiri birinci şahıs teklik **ben** zamirini pekiştirmektedir. Ele alınan cümlede Tunyukuk'u yansıtan **ben** zamirini pekiştirerek onun Çin'de doğup büyümesine dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi tarihî araştırmalara göre Tunyukuk, Çin'de doğup büyümüştür. Örneğin: S. G. Klyaştornıy, F. Hirth'in araştırmalarına ve görüşlerine dayanarak Tunyukuk'u Çin kaynaklarında geçen ve Türklerin Aşide boyundan olan Yuançjen'le özdeşleştirmektedir. Babasının izinden giden Yuançjen, Çin ismini alarak Çin başkentinde iyi bir eğitim görmüştür. Çin yönetiminin güvenini kazanan Yuançjen, halkının çoğunu Türkler ve diğer bozkır boyları oluşturan Şanyuevo bölgesine önemli bir göreve getirilir. Onun görevi Çin hâkimiyeti altına alınan boyları tetkik etmekti. Çin İmparatoru Yuançjen'i İnşan'daki başkaldıran Türkleri bastırmak için gönderir. Ancak Yuançjen, başkaldıran Türkleri bastırmak yerine onların tarafına geçer ve İlteriş'in en yakın arkadaşı, danışmanı ve kumandanı olur. Türkçe Tunyukuk ismini alır[13]. Tarih araştırmaları ile yazıttaki bilginin örttüştüğüne göre Tunyukuk'un Çin'de doğup büyüdüğüne kesin gözle bakabiliriz. Ama neden yazıtında Çin'de doğup büyümesi, büyük yazılan satırla ve **özüm** pekiştirme-dönüşlülük zamiri ile kuvvetlendirilmiştir. Bize göre bu durum Köktürk Devleti'nin Çin ile olan ilişkisine bağlıdır. Çok iyi bilindiği gibi Orta Asırlarda Merkezî Asya'da kurulan devletlerin tamamının kuruluşu, gelişmesi ve çöküşü Çin ile ilişkili olmuştur. Özellikle imparatorluk olabilmek için Çin'i vergiye bağlamak ve kağanın Çin prensesi ile evlenmesi gerekirdi. Dolayısıyla Çin'i bilmek Köktürk devlet adamları için hayati bir önem arz etmekte idi. Tunyukuk, kendisinin Çin'de doğup büyümesi ile işte bu önemli özelliğe sahip olduğunu göstermek istemiştir. Bundan dolayı da kendisini tanıttığı

---

11 Tekin, T., *age*, 1994, *s*. 2-3.

12 Tekin, T., *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul, 2003, *s*. 123.

13 Klyaştornıy, S. G., D*revnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki Kak İstoçnik Po İstorii Sredney Azii*, Moskova, 1964, *s*. 27-29; Klyaştornıy, S. G., 'Tonyukuk – Aşide Yuançjen', *Tyurkologiçeskiy Sbornik*. *K Şestidesyatiletiyu A*. *N*. *Kononova*, Moskova, 1966, *s*. 202-205.

satırda bu durumu dile getirmiş ve **özüm** pekiştirme-dönüşlülük zamiri ile vurgulamış olabilir. Tunyukuk'un Çin'i iyi bilmesinin Köktürk İmparatorluğu'nun tarihine çok büyük katkılarının olduğunu görürüz. O, Bilge Kağan'ın Çin'e saldırma, şehirlerin etrafını duvar ve sularla çevirme ve Budizm'i destekleme isteklerine engel olmuş, böylece Çin tarafından ele geçirilme tehdidini ortadan kaldırmıştır[14]. Bu başarı onun Çin hakkında derin bir bilgiye sahip olmasından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla onun Çin'de doğup büyümesinin büyük satırla ve **özüm** pekiştirme-dönüşlülük zamiri ile pekiştirilmesi tarihî bir işlevi yerine getirmektedir.

2. *Erinç* Edatı: Han Veren Tanrı ve Yardım Eden Umay, Yer Sub

Başta veya sonda kullanılarak ifademizi güçlendiren, söylenenlere muhatabımızı inandırmak amacıyla sözü kesinleştiren veya sınırlayan birlikte kullanıldıkları unsurları daha belirgin hâle getiren, kuvvetlendiren, dikkati onların üzerine çeken, sözün daha etkili ve kalıcı hâle getirilmesini sağlayan, sözün yanlış anlaşılmasını ortada kaldıran, söze anlam incelikleri katan edatlara pekiştirme edatı denmektedir[15]. Köktürkçede yaygın kullanılan pekiştirme edatlarının biri cümlelerin anlamını belirginleştirmek, vurgulamak amacıyla kullanılan cümle sonu **erinç** edatıdır[16]. *Şüphesiz ki, kuşkusuz* anlamına gelen bu edat geçmiş zaman ekleri ile çekimlenmiş yüklemlerin anlamını kuvvetlendirmektedir[17]. Tunyukuk Yazıtı'ndaki **erinç** edatı ile pekiştirilen cümlelere bakarsak aynı anlamı taşıdığını görürüz.

Ele aldığımız ilk cümleler Türklerin Çinlilere yeniden bağımlı olduğu anlatılan cümlelerdir: 'T(e)ŋri (a)nça t(e)m(i)ş **(e)r(i)nç**. K(a)n b(e)rt(i)m. K(a)n(ı)ŋ(i)n kod(u)p iç(i)kd(i)ŋ. İç(i)kdük üç(ü)n T(e)ŋri öl t(e)m(i)ş **(e)r(i)nç** (*Tanrı şöyle demiş olmalı: "(Sana) han verdim, hanını bırakıp (Çin'e yine) bağımlı oldun." (Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı "Öl!" demiştir, şüphesiz*)'[18]. İki tane **erinç** edatı bulunan bu cümlelerde Türklere hükümdarı Tanrının verdiği, lutfettiği hanı bırakıp Çinlilere yine bağımlı olan halka sinirlenen Tanrının onlara '*Öl!*' dediği ifade edilmektedir. Buradaki **erinç** edatları Tanrının dediklerini pekiştirmek, onun sözlerini kuvvetlendirmek için kullanılmıştır. Bir

---

14 Taşağıl, A., *age*, 2016, *s.* 257-258.

15 İpek, B., 'Türkçede Pekiştirme Edatları', *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 13, 2018, *s.* 486.

16 Alyılmaz, C., *Orhon Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum, 1994, *s.* 254.

17 Kononov, A. N., *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov <VII-IX vv.>*, Leningrad, 1980, *s.* 195-196.

18 Kononov, A. N., *age.* 1980, *s.* 195; Tekin, T, *age,* 1994, *s.* 2-3.

de hanın Tanrı tarafından tayin edildiğine dikkat çekerek halka öğüt vermek istenmiştir. Tunyukuk Yazıtı'nda hükümdarlığın / kağanlığın Tanrı tarafından verilmesinin **erinç** edatıyla pekiştirilmesi Türk devlet anlayışındaki gerçeği de vurgulamaktadır. Çünkü Eski Türk devlet anlayışında kağanlar Tanrı tarafından seçilmiş, kağana iktidar gücü, kut Tanrı tarafından verilmiş, Türk kağanı da kendisine verilen gücü halkın lehinde kullanmış, Tanrı tarafından Türk kağanına âdeta 'babalık' görevi yüklenmiştir[19]. Demek ki Tunyukuk Yazıtı'nda Tanrının Türk kağanı hakkında söylediklerinin **erinç** edatıyla pekiştirilmesinin stilistik-tarihsel işlevi de bulunmaktadır.

Erinç edatının kullanıldığı ikinci cümlede On Oklar'a yapılan sefer sırasında Altay Dağları'nı ve İrtış Nehri'ni geçmede, Yarış Ovası'na ulaşmada Tanrı, Umay ve kutsal yer su ruhlarının Türklere yardımcı oldukları anlatılmaktadır: T(e)ŋri, Um(a)y, ıduk y(e)r sub b(a)sa b(e)rti **(e)r(i)nç** (*Tanrı, Umay ve kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler, kuşkusuz*)[20]. Tanrı, Umay ve kutsal yer ve su ruhlarının Türklere yardım etmesinin **erinç** edatıyla pekiştirilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Çünkü bu üç ilahi güç eski Türk inancının temelini oluşturmakta idi. İ. V. Stebleva, eski Türk inanç sistemini ele alan makalesinde eski Türk inanç sistemini dört düzeye ayırmaktadır: üst düzey bu Teŋridir. Ondan sonraki düzey Umay, üçüncü düzey Yer-Sub ise, dördüncü düzey de babalar kültüdür[21]. Eski Türk panteonundaki en üst güç Teŋridir. Teŋri başka Tanrılarla birlikte dünyadaki olayları, özellikle insanların kaderini yönlendirmektedir. Teŋri kağana karşı çıkanları cezalandırmakta, hatta kağana emir vererek devlet ve savaş işlerine karar vermektedir. Teŋri'ye insana ait duygular verilerek insan biçimine sokulmuştur. O karar ve isteklerini sözlü ifade etmektedir. Ancak kendi kararlarını kendisi değil ajanları, doğal ajanları ve insanlar aracılığıyla yerine getirmektedir[22]. Umay ise ev ocağının hamisi ve çocuklar ile erlerin koruyucusu olan bir mitolojik dişi Tanrıdır[23]. **Yer sub** ikilemesi hem dinî anlamda yer-su ruhlarını, hem de hayati anlamda vatan kavramını bildirmiştir. Bunu M. A. Seyidov şöyle anlatmaktadır: *Eski efsanelere, geleneklere ve mitlere dayanarak biz Türk dilli halkların düşüncelerinde yer ve su kültlerini oluşturduklarını söyleyebiliriz. Bu iki kavramı birleştirerek içinde vatan*

---

19 Durmuş, İ., *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara, 2016, *s.* 152-153; Koca, S, *Türk Kültürünün Temelleri*, II. Cilt, Ankara, 2003, *s.* 67.

20 Kononov, A. N., *age*. 1980, *s.* 195; Tekin, T., *age*, 1994, *s.* 2-3.

21 Stebleva, İ. V, 'K Rekonstruktsii Drevnetyurkskoy Religiozno-Mifologiçeskoy Sistemı', *Tyukologiçeskiy Sbornik-1971*, Moskova, 1972, *s.* 213-217.

22 Klyaştornıy, S. G., 'Mifologiçeskiye Syujetı v Drevnetyurkskih Pamyatnikah', *Tyurkologiçeskiy Sbornik-1977*, Moskova, 1981, *s.* 131-132.

23 Bernştam, A., *Sotsiyal'no-Ekonomiçeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurok VI-VIII Vekov*, Moskova-Leningrad, 1946, *s.* 163; İnan, A, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, 1976, *s.* 24.

kavramını da barındıran mitolojik inancı yaratmışlardır[24]. Gördüğümüz gibi Eski Türklerin inancının temel taşlarını oluşturan Tanrı, Umay ve kutsal yer ve su ruhlarının Türklere yardım etmesi anlatılırken cümle **erinç** edatı ile pekiştirilmektedir. Bir başka deyişle bu üç ilahî gücün Türklere yardım etmesi vurgulanmaktadır. Bundan hareketle **erinç** pekiştirme edatının bu cümlede kullanılmasının Eski Türk inancından kaynaklanan stilistik-tarihsel işlevi olduğunu düşünmek mümkündür.

Dikkat edersek Tunyukuk Yazıtı'ndaki **erinç** edatı hep Tanrı, Umay ve kutsal yer ve su ruhları anlatılan cümlelerde geçerek bu ilahî güçlerin yaptıklarını ve dediklerini pekiştirmektedir. Bundan da Tunyukuk'un dili kullanmaki üstün becerisini ve Türk kültürü üzerindeki derin bilgisini görürüz. Zaten Tunyukuk Yazıtı'nın sanatsal inceliğine, açık ve güzel ifade biçimine şaşırarak söz konusu yazıtı bir şaheser olarak değerlendiren M. Sprengling, '*Karşılaştığımız bu eser yalnızca en üst düzeyde ve birincil önemde bir tarihî yazıt değildir; burada elimizde hâzinelerin en enderi, Eski Türk Edebiyatı'nın özgün bir yapıtı bulunmaktadır. Bu eser bir şiir değil, bir dram değil, bir tarihçe ya da bir hikâye veya öykü değildir. Her şeyiyle kendine özgüdür! Başyapıt, şâheser, şaşmaz bir kesinlikle içinde bulunduğu ortamı en verimli biçimde değerlendiren bir eserdir*' demektedir[25]. Gerçekten de Tunyukuk Yazıtı'nın dili ve metin yapısı enderi bulunmaz bir özgünlüğe sahiptir. Her kelime, her cümle, her atasözü ve deyim anlatılan olayın içeriğine ve verilmek istenen mesajın ehemmiyetine göre yerli yerinde kullanılmıştır. Bunun güzel örneği işte hep Tanrı, Umay ve kutsal yer ve su ruhları anlatılan cümlelerde geçerek bu ilahi güçlerin yaptıklarını ve dediklerini pekiştirmek için kullanılan **erinç** pekiştirme edatıdır.

3. *Artuk* Edatı: Kırgızlar'ın Beklenmedik Düşman Olması

E. Aydın, Eski Türk yazıtlarında anlatılan seferler içerisinde en önemlilerinden birisinin kuşkusuz kuzeye, Kırgızlar'a yapılan seferler olduğunu ve Eski Türk yazıtlarında Kırgızlar ve Kırgız seferleri ile ilgili en güzel ve en ayrıntılı bilgilerin Tonyukuk Yazıtında bulunduğunu belirtmektedir[26]. Tunyukuk Yazıtı'nda Kırgız seferi ile ilk bilgi şu cümlede bulunmaktadır: 'T(a)bg(a)ç

---

[24] Seyidov, M. A, 'K Voprosu O Traktovke Ponyatiy jer sub V Drevnetyurkskih Pamyatnikah (V Sopostavlenii s Reliktami Domusul'manskih Verovaniy)', *Sovetskaya Tyurkologiya*, Sayı 3, 1973, *s.* 69.

[25] Sprengling, M, Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri" (*Çev:* Mehmet İnham), *Erdem*, Cilt II, Sayı 6, 1986, *s.* 721-722.

[26] Aydın, E, 'Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar', *Sibirya İncelemeleri*, Cilt II, Sayı 1, 2007, *s.* 41-42.

k(a)g(a)n y(a)g(ı)m(ı)z (e)rti, On Ok k(a)g(a)nı y(a)g(ı)m(ı)z (e)rti, (a)rtuk Kırk(ı)z küçl(ü)g k(a)g(a)n y(a)g(ı)m(ı)z boltı (*Çin kağanı düşmanımız idi, On Ok kağanı düşmanımız idi, artık Kırgız güçlü kağanı düşmanımız oldu*)'. T. Tekin, bu cümledeki **artuk** kelimesini *kalabalık* diye anlamlandırarak Kırgızlar'ın sayısını, kalabalık bir halk olduğunu yansıttığını düşünmektedir[27]. Bu görüş tarihî gerçeğe aykırı bir öneridir. Çünkü söz konusu cümlede belirtilen Çin, On Ok ve Kırgızlar'ın içinde nüfus sayısı bakımından en kalabalığı Çinliler, en azı da Kırgızlar olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Bundan dolayı **artuk** kelimesi yazıt üzerinde çalışan bilim adamları tarafından değişik şekilde anlamlandırılmıştır. Örneğin, S. E. Malov, '(a)rtuk Kırk(ı)z küçl(ü)g k(a)g(a)n y(a)g(ı) m(ı)z boltı' cümlesini '*Hepsinden çok Kırgızlar'ın güçlü kağanı düşmanımız oldu*' diye tercüme etmiştir. Yani ona göre **artuk** kelimesi *hepsinden çok* anlamına gelmektedir[28]. Bu görüşe katılmak da tarihî gerçek açısından hiç mümkün gözükmemektedir. Çünkü aynı kökten gelen, aynı dili konuşan Kırgızlar'ın Çinlilerden daha sert bir düşman olması mümkün değildir. Demek ki **artuk** kelimesinin *kalabalık* ve *hepsinden çok* anlamları dil bakımından uygun olduğu hâlde tarihî gerçeklere aykırıdır. Dolayısıyla A. Berta, söz konusu kelimeyi **sonra** diye anlamlandırmıştır: '(A)rtuk Kırk(ı)z küçl(ü)g k(a)g(a)n y(a)g(ı) m(ı)z boltı (*Sonra Kırgız kağanı Küçlüg de düşmanımız oldu*)'[29].

B. İpek, **artuk** kelimesinin Eski Türkçeden itibaren kullanılan bir edat olduğunu, aslen çekim edatı olan "artık" pekiştirme görevinde de kullanıldığını ve başta kullanıldığında "şimdi, bundan sonra, artık, fazla" anlamlarına geldiğini ifade etmektedir[30]. Bize göre **artuk** kelimesi bu cümlede *artık, bundan sonra* (**artuk:** *fazladan, bütün bunlar yetmiyormuş gibi, üstelik, bir de*) anlamlarını vermektedir: 'T(a)bg(a)ç k(a)g(a)n y(a)g(ı)m(ı)z (e)rti, On Ok k(a)g(a)nı y(a)g(ı)m(ı)z (e)rti, (a)rtuk Kırk(ı)z küçl(ü)g k(a)g(a)n y(a)g(ı)m(ı)z boltı (*Çin kağanı düşmanımız idi, On Ok kağanı düşmanımız idi, artık Kırgızların güçlü kağanı düşmanımız oldu*)'. Bunu cümlenin genel anlamı da desteklemektedir. Dikkat edersek üç basit cümleden oluşan sıralı birleşik cümle olan bu cümlenin ilk iki cümlesi *idi* anlamına gelen **erti** kelimesi ile çekimlenmiştir. **Erti** kelimesi **er-** yardımcı fiilinden ve **-ti** görülen geçmiş zaman ekinden oluşarak geçmişte olan hareketi, durumu karşılamaktadır[31]. Böylece bu cümlelerde

---

27 Tekin, T, *age,* 1994, *s.* 9.

28 Malov, S. E, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstı i İssledovaniya,* Moskova-Leningrad, 1951, *s.* 66.

29 Berta, A, *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çeviren: Emine Yılmaz, Ankara, 2010, *s.* 86-87.

30 İpek, B, Türkçede Pekiştirme Edatları, Yayımlanmamış Doktora Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Fırat, 2009, *s.* 89.

31 Kononov, A. N., *age.* 1980, *s.* 191.

Çinliler ile On Oklar'ın Köktürkler'e eskiden düşman olduğu anlatılmaktadır. Bundan sonra gelen ve Kırgızlar'ın düşman olduğu belirtilen cümle **bol-** yardımcı fiiline eklenen **-tı** görülen geçmiş zaman ekinden oluşan **boltı** kelimesi ile çekimlenmiştir. Bu yardımcı fiil mediyopassiv anlama sahip geçişsiz fiiler yapmaktadır[32]. Yani bu yardımcı fiil özne ile verilen kimse ya da nesnenin birleşik fiilin isim unsurunda verilen özelliğe sahip olduğunu, o işe maruz kaldığını bildirmektedir. Bundan başka bu yardımcı fiil ile gösterilen hareketin veya olayın belirli bir tarih içinde kısa süre zarfında sadece bir defa gerçekleştiği açıktır. Bundan hareketle bu cümlede daha önce iyi bir ilişkide olan Kırgızlar'ın bir anda düşman oluverdiği ifade edildiğini düşünebiliriz. Bu yazıtlarda anlatılan olaylarla ve tarihte bilinen gerçeklerle örtüşmektedir. C. Alyılmaz, Orhun Yazıtları'nda yer alan Kırgızlarla ilgili cümleler, Kırgızlar'ın, (Kök)türk Devleti'ne tabi olduklarını; Kırgızlar'la (Kök)türkler arasında çok yakın bir ilişki olduğunu; Kırgız kağanlarının (Kök)türk kağanları tarafından atandıklarını; (Kök)türk kağan ve kumandanlarının Kırgızlar'la ilişkileri iyi ve sürekli kılabilmek için kızlarını veya kız kardeşlerini Kırgız kağanlarıyla evlendirdiklerini; buna rağmen Kırgızlar'ın zaman zaman başka milletlerin, boyların ve toplulukların da kışkırtmalarıyla (Kök)türkler'e karşı hasmane tavır sergilediklerini gözler önüne serdiğini belirtmektedir[33]. Örneğin: Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki 'Bars beg erti. Kagan atıg bunta biz birtimiz. Siŋlim kunçuyug birtimiz (*Kağanları Bars beg idi. Kağan unvanını biz vermiştik. Kız kardeşimizi eş olarak vermiştik*)' cümlesinde Kırgızlar'ın hükümdarına kağan unvanını Köktürk kağanının verdiği, İlteriş'in kızını eş olarak verdikleri anlatılmaktadır. İşte böyle bir iyi ilişkide olan Kırgızlar'ın Çinlilerin kışkırtmalarıyla Köktürklere düşman olması beklenmedik bir olay olmuştur. Bize göre bundan dolayı Tunyukuk, yazıtında Kırgızlar'ın düşman oluvermesine şaşırmakta ve bu şaşkınlığını daha önceki düzenin, durumun değiştiğini bildiren **artuk** edatı ile pekiştirmektedir. Gördüğümüz gibi yazıtta sadece bu cümlede geçen **artuk** pekiştirme edatının tarihî bir işlevi bulunmaktadır.

Sonuç:

Söylenen bir sözü belirginleştirmek, anlamı güçlendirmek, kesinleştirmek, bir unsura dikkat çekmek veya bir unsuru ön plana çıkarmak için kullanılan pekiştirme dil birimleri, metnin üslubu ve pekiştirilen kavramların, olayların

---

32 Kononov, A. N., *age*. 1980, *s.* 118.

33 Alyılmaz, C., '(Kök)Türk Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi', *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı, 2/4, 2013, *s.* 14.

gerçeği yansıtması ile yakından ilişkildir. Örneğin: ünlemler anlatıcının anlatılan mesaja yüklediği duyguyu bildirmektedir. Belirli bir metinde, eserde, özellikle, uzak geçmişe ait yazıtlarda geçen pekiştirme dil birimleri yazarın, anlatıcının dil yeteneğini ve olaylara olan bakış açısını da yansıtmaktadır. Dolayısıyla Tunyukuk Yazıtı'nda yer alan pekiştirmeli dil birimlerini inceleyerek Tunyukuk'un anlatılan olayları nasıl değerlendirdiğini anlamak mümkündür. Bildirimizde yazıttaki üç pekiştirme dil birimi ele alınarak bunların anlatılan olayları, verilen mesajları tarihî gerçekle nasıl ilişkilendirdiği incelenmiştir. Örneğin: **erinç** pekiştirme edatı hep Tanrı, Umay ve kutsal yer su ruhlarıyla ilgili cümlelerde geçerek Tanrı'nın dediklerini kuvvetlendirmekte ve Tanrı, Umay ve kutsal yer su ruhlarının Türklere yardım etmesine dikkat çekmektedir. Sadece bu durum Tunyukuk Yazıtı'nda kullanılan pekiştirme dil birimlerinin gelişigüzel ve dağınık bir şekilde değil, anlatılmakta olan olayın akışına ve gerçekle olan ilişkisine bağlı olarak metnin değerini artırmak için kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Kaynakça:

Alyılmaz, C., 'Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme', *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı 10, 2000, *s.* 103-112.

Alyılmaz, C., *Orhon Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum, 1994.

Alyılmaz, C., *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 2005.

Alyılmaz, C., '(Kök)Türk Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi', *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı, 2/4, 2013 *s.* 1-26.

Aydın, E., 'Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar', *Sibirya İncelemeleri*, Cilt II, Sayı 1, 2007, *s.* 41-42.

Aydın, E., *Taşa Kazınan Tarih: Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, İstanbul, 2018.

Bernştam, A., *Sotsiyal'no-Ekonomiçeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurok VI-VIII Vekov*, Moskova-Leningrad, 1946.

Berta, A., *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çeviren: Emine Yılmaz, Ankara, 2010.

Clauson, Sir. G., 'Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar', *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 18, 1976, *s.* 141-148.

Durmuş, İ., *Türk Kültürüne Giriş*, Ankara, 2016.

İnan, A., *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, 1976.

İpek, B., *Türkçede Pekiştirme Edatları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Fırat, 2009.

İpek, B., 'Türkçede Pekiştirme Edatları', *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 13, 2018, *s.* 479-511.

Kamacı, D., *Türkçede Pekiştirme (Anlamsal, Sözdizimsel, Yazımsal*), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Eskişehir, 2014.

Kızlasov, İ. L., 'Osobennosti Tyurkskoy Runologii', Tsentral'naya Aziya: *İstoçniki, İstoriya, Kul'tura,* Moskova, 2005, *s.* 427-449.

Klyaştornıy, S. G., 'Mifologiçeskiye Syujetı v Drevnetyurkskih Pamyatnikah', *Tyurkologiçeskiy Sbornik-1977*, Moskova, 1981, *s.* 117-138.

Klyaştornıy, S. G., 'Tonyukuk - Aşide Yuançjen', *Tyurkologiçeskiy Sbornik. K Şestidesyatiletiyu A. N. Kononova,* Moskova, 1966, *s.* 202-205.

Klyaştornıy, S. G., *Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki Kak İstoçnik Po İstorii Sredney Azii,* Moskova, 1964.

Koca, S., *Türk Kültürünün Temelleri*, II. Cilt, Ankara, 2003.

Kononov, A. N., *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov <VII-IX vv.>,* Leningrad, 1980.

Malov, S. E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstı i İssledovaniya,* Moskova-Leningrad, 1951.

Mert, O., *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara, 2009.

Seyidov, M. A., 'K Voprosu O Traktovke Ponyatiy jer sub V Drevnetyurkskih Pamyatnikah (V Sopostavlenii s Reliktami Domusul'manskih Verovaniy)', *Sovetskaya Tyurkologiya*, Sayı 3, 1973, *s.* 63-69.

Sprengling, M., Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri" (*Çev:* Mehmet İnham), *Erdem,* Cilt II, Sayı 6, 1986, *s.* 721-722.

Stebleva, İ. V., 'K Rekonstruktsii Drevnetyurkskoy Religiozno-Mifologiçeskoy Sistemı', *Tyukologiçeskiy Sbornik-1971,* Moskova, 1972, *s.* 213-226.

Taşağıl, A., *Ergenekon'dan Kağanlığa: Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul, 2016.

Tekin, T., *Orhon Türkçesi Grameri,* İstanbul, 2003.

Tekin, T., *Tunyukuk Yazıtı,* Ankara, 1994.

Üstüner, A., *Türkçede Pekiştirme,* Elazığ, 2003.

Tunyukuk Yazıtı'nın ilk ve öbür satırları. (Foto: Cengiz Alyılmaz)

TONYUKUK YAZITINDAKİ ADLARIN DİĞER YAZITLARDAKİ ÖRNEKLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI VE AD BİLİMSEL İNCELEMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat EFE*

Özet

Varlıkları karşılayan kelimeler olan adlardan genel olarak özel adları inceleyen bilim dalına "ad bilimi" adı verilmektedir. Ad bilimi (*onomastik)*; hayvan adları, yer adları, bitki adları ve kişi adları olmak üzere özellikle dört ana başlıkta adların kökeni ve anlamları ile ele alan bir dil bilim dalıdır. Adlar, derlenerek tür, köken, yapı ve anlam yönüyle sınıflandırıldıktan sonra ortaya çıkışlarında etkili olan yollar belirlenip açıklanmaktadır. Ad bilimi; sosyoloji, halk bilimi, antropoloji ve dil bilimi gibi pek çok alana kaynaklık ettiği gibi coğrafya ve filoloji gibi farklı alanlardan da yararlanmaktadır. Bu çalışmada ise Türk tarihinin en eski yazılı belgelerinden olan Tonyukuk Yazıtlarındaki adlar diğer yazıtlardaki örnekleriyle karşılaştırılmalı olarak incelenmiştir. Tonyukuk Yazıtları, Doğu (II.) Göktürk Kağanlığı döneminin büyük veziri, kumandanı ve danışmanı Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından diktirilen dört cepheli iki yazıttan oluşmaktadır. Tonyukuk Yazıtlarında geçen adlar, gerek ad verme yöntemi olarak gerekse o devir Türk zihninin yapısını göstermesi bakımından önem göstermektedir. Bu adlar, ad bilimsel sınıflandırma yöntemine göre ayrıştırılmış, Türk dilinin en eski metinlerindeki/belgelerindeki söz varlığının, özellikle Türk dilinin çok daha önceki varlığının ve eskiliğinin kanıtları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu belgelerdeki söz varlığı içerisinde yer alan adlar, varlıklara ad verme açısından Türk zihnine ait kavram alanının boyutlarını gösterdiği gibi bir kavramı oluşturma görevi taşıyan ve oluşan anlamlandırma sürecinin de yansıtılmasını sağlayacaktır.

* Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. kursatefeece@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Köktürk Yazıtları, Tonyukuk, Kavram Alanı, Ad Bilimi, Adlar.

GİRİŞ

Tonyukuk Yazıtı, II. Köktürk Devleti Kağanı Bilge Kağan döneminde Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce kendisi tarafından yazdırılıp diktirilen bir anıttır. Dört cepheli iki ayrı parçadan oluşan Tonyukuk Yazıtı, Orhun ya da Köktürk Yazıtları olarak bilinen yazıtların ilkidir. İki taştan oluşan bu yazıt, diğer iki büyük yazıttan yaklaşık 360 km uzaktadır. Birinci yazıt 243 cm, ikinci yazıt da 217 cm uzunluğundadır. Köktürk harfli Türkçe ifadeler sağdan sola doğru yazılmıştır. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır yer almaktadır. II. Köktürk Kağanlığının komutanı olan Tonyukuk, aynı zamanda İlteriş Kağan'ın ve Bilge Kağan'ın baş veziri ve danışmanlığı görevlerini yerine getirmiştir. Köktürk dönemine ait tarihi olayların anlatıldığı yazıtlarda, Çin esaretinden nasıl kurtuldukları ve Tonyukuk'un neler yaptığı doğrudan doğruya Tonyukuk tarafından anlatılmıştır. Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'un yakınındaki Tola Irmağı'na yakın Bayn-Tsokto bölgesinde olduğu için "*Bayn-Tsokto Yazıtları*" olarak da bilinir. Hatta diğer yazıtlara çok uzak mesafede olduğundan Orhun Yazıtları olarak anılmaması gerektiğini iddia edenler vardır. Demir çitle çevrili büyük bir açık alan içerisinde yer alan yazıtlarda önemli ölçüde aşınma ve yıpranma olduğu bilinmektedir.

Yazıtın yazılış ve dikiliş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte çoğu kaynakta 726 olarak verilen tarihin 732-734 yılları arasında olabileceği tahmin edilmektedir. Bilim dünyasında ilk kez 1897 yazında F. Klementz tarafından keşfedilmiştir (Aalto vd., 1958: 3). Daha önce 1893 yılında Köktürk yazısının çözümü bu yazıtların okunması hususunda kolaylık sağlamıştır. 1899 yılında Radloff okumuş, transkripsiyon, çeviri, açıklamalar ve değerlendirmelerini yayımlanmıştır (Radloff, 1899: 1- 122). Bu yazıtlar G. J. Ramstedt, V. Thomsen, W. Radloff gibi araştırmacıların incelemelerinin ardından H. N. Orkun (1936), S. E. Malov (1951), P. Aalto (1958), Talat Tekin (1994) ve Erhan Aydın (2019) tarafından özel olarak incelenip yayımlanmıştır.

Dil, duygu ve düşüncelerin ifadesi olarak şekil bulmuş bir göstergeler sistemidir. Bu göstergeler sisteminde kendiliğinden kelime aileleri oluşur; bunlara *anlam alanı ya da kavram alanı* da denir. Birbiriyle ilişki içerisinde olan ayrı parçaların bir bütünün birer parçası durumunda bir ilgiyle bağlandığı bir kelime kümesi ortaya çıkar. Bu küme yapı, anlam ve işlevsel olarak ilişkiler ağı ile oluşur. Buna kelime ağı da denilebilir. Aksan, "anlam alanı, kavram alanı, lenguistik alan" gibi terimlerin kullanıldığına dikkat çekerken "kavram alanı"

ifadesinin uygunluğunu kabul etmiş (1987:44) ve "kavram alanı"nı birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eş anlamlıların içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlamıştır (1989:254). Diğer bütün yazıtların olduğu gibi Tonyukuk Yazıtı'nın da kavram ya da anlam alanı çağına göre gelişmiş yapıdadır. Rene Giraud, Tonyukuk Yazıtı'nı incelediği, satırların, tümcelerin hece sayısı bakımından çözümlemeye çalıştığı çalışmasında yazıtta hece sayısı bakımından eşit ifadelerin ve ritmik ögelerin fazlasıyla yer aldığını belirtmiş, yazıtın anlatımındaki şiirselliği vurgulamıştır (1961:123-137); ayrıca üç büyük yazıtın anlatım özelliklerini de ayrıca ele almıştır (Paris, 1960).

Eski Türkçe dönemi ve Köktürk söz varlığını çeşitli yazılarında ele alan Doğan Aksan özellikle yazıtların soyut somut anlamlı kelime zenginlikleri üzerinde durmuş ve "ileri ögeler"den bahsetmiştir: "Konuları çok kısıtlı ve sözvarlığı 800 sözcük dolayında olan, taşa yazılma zorunluluğu yüzünden kısa anlatıma yönelen Köktürk yazıtlarında da böyle sözcük ailelerinin bulunduğuna, dolayısıyla bu dilin gelişmiş bir yazı dili olduğuna tanıklık eden ipuçları vardır." (Aksan, 1983: 18) Birçok kelimenin somutlaştırma eğilimiyle soyut yan anlam da kazanmış olabileceği üzerinde durmuş, temel anlamın bugün de yaşamakta olması, soyut yan anlamının daha 8. yüzyılda yaygın bulunması, bu sözcüğün gerek biçim, gerekse anlam açısından daha o çağda belli bir gelişmeyi geriye bırakmış, soyut ve toplumsal konularla ilişkili bir kavram ve bir "ileri öge" olduğunu dile getirmiştir (Aksan, 1983:19). Bir dilin söz varlığını kelimeler, deyimler, terimler, atasözleri, kalıplaşmış ifadeler oluşturmaktadır. Dilin konuşurları tarafından bilinen ve kabul edilen simgeler dünyası, maddi ve manevi kültürü, dünya görüşü ve düşünce yapısı o dilin söz varlığında doğal olarak izlerini göstermektedir. Adlar (isimler) varlıkları tanıtmaya yarayan kelimeler olarak söz varlığının fiillerle birlikte en önemli ve en temel ögelerindendir. Adları (isimleri) özel olarak ele alıp inceleyen bilim dalına *ad bilimi* adı verilmektedir. Ad bilimi (*Onomastique*) dil biliminin farklı bir alt koludur. "Özel bir adı bir dil özelinde değil de genel olarak (tüm dünya dilleri açısından) dil kapsamında değerlendiren, oluşum ve değişim şekillerini inceleyen alana "genel adbilim" adı verilirken bir dilin belli bir bölgesine, şive ve lehçesine ya da tarihî metinlerine özgü dilsel malzeme içerisinden özel adların sözlüğünün hazırlanması, sınıflandırılması, eş zamanlı ya da art zamanlı olarak şive ve lehçelerle karşılaştırılması, bu inceleme sonucu sayısal verilerin çıkarılması gibi uygulama alanı da "özel adbilim" olarak tanımlanmaktadır." (Şahin, 2018:18) Bu çalışmada ise ad bilimi açısından ele alınan yöntemlerden istatistiksel ve tarihi yöntem yanında özellikle betimleme yöntemiyle Tonyukuk ve diğer yazıtlar üzerindeki çalışmaları esas alarak onlar üzerinden derleme/tarama, sınıflandırma, bu verilerin sayısal özelliklerini çıkarmaya gayret edeceğiz. Tonyukuk Yazıtı ile diğer yazıtlar arasındaki

benzer kelime ve kelime ağlarını belirleyerek bunların özel (*onim*) ve genel – tür adı (*apelyatif*) sınıflandırılmasını ortaya koyacağız.

Doğan Aksan, "Köktürkçenin Söz Varlığı Üzerine" adlı yazısında birçok çalışma yapılmasına rağmen Köktürkçe metinlerinin değişik açılardan yeterince değerlendirilmediğini dile getirmiştir (1983:17). Aynı zamanda "Sözcükbilim, adbilim ve anlambilim açısından gerektiği ölçüde incelenmesi yalnızca Türk dilinin bir evresinin aydınlatılmasını sağlamayacak, bu dilin daha önceki döneminin, bir yazı diline dönüşme tarihinin, dolayısıyla Altay dilleri kuramına ışık tutacak kimi noktaların belirlenmesine de yardımcı olacaktır." (Aksan, 1983:17) şeklinde değerlendirmesini aktarmıştır. Aksan'ın bu tespitlerinden sonra Köktürkçe üzerine nice çalışmalar yapılmış; çok sayıda bildiri, makale ve kitaplar yazılmıştır. Muharrem Ergin'in "Orhun Abideleri" (2003b), Doğan Aksan'ın "En Eski Türkçenin İzlerinde" (2014b), Osman F. Sertkaya'nın "Göktürk Tarihinin Meseleleri" (1995), Talat Tekin'in "Tunyukuk Yazıtı" (1994), Hüseyin Namık Orkun'un "Eski Türk Yazıtları" (1987), Cengiz Alyılmaz'ın "(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde" (2007) ve Yavuz Kartallıoğlu'nun "Tonyukuk Yazıtının Kelime Dünyası" (2001) adlı çalışmalar yanında Ahmet Bican Ercilasun'un "Türk Dili Tarihi" adlı eserinde "Bengü Taşlardaki Söz Varlığı" (2004:191-197) başlığında Köktürk Yazıtlarındaki kelimeleri sınıflandırdığı yazısı ile siyasi ve kültür tarihçisi gibi irdelediği "Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları" (2016) adlı kitabı; Erhan Aydın'ın Tonyukuk ve Yazıtı ile ilgili bilinen bazı bilgilerin sorgulanması ve yeni fikirler sunması yönünden önem taşıyan "Tonyukuk" (2019) adlı kitabı ile Köktürkçenin söz varlığını her açıdan ele alan, ad bilimsel sınıflandırmalara da yer veren Hatice Şirin'in "Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı" (2016b) adlı kitabı başucu kaynaklarımız olmuştur. Ayrıca Serkan Şemen'in "Yenisey Yazıtları" (2016) adlı yüksek lisans tezi ile Oya Şen'in "Göktürk Yazıtlarının Kelime Varlığı" (2010) adlı yüksek lisans tezi de yararlandığımız kaynaklardan oldu. Sözcüklerin konu tasnifleri, özel ad ve sözcük dizinleri esas alınarak hazırlanan bu çalışmada özellikle sözlük ve indeks kısımlarından madde başları, tanımlar, açıklamalar konusunda yararlanılmış, bunlar ad bilimi sınıflandırma yöntemine göre bir araya getirilmiştir.

1. GENEL ADLANDIRMALAR

1.1. Genel Yer Adları

1.1.1. Kara Parçası Adları

çöl: Çöl, bozkır [T 1 D 6 (T 23); KT D 4; BK D 5].
çub: Bölge, mıntıka [T 4].

ı: orman, ağaçlık arazi [T 4].
kuz: Dağın kuzey yamacı [T 7; Ta B 5].
tag: Dağ [KT D 11-12; BK D 10-11; BK G 8; BK G 7; BK D 20; T 44-45; Ta D 7; ŞU G 2-3; T 2 B 9 (T 46-47); BK B 3-4-5-6; Ye 48-4/12, 41-1/9].
yazı: Ova, step [KT G 6-7; T 33, 36; BK K 5; KT G 3, 7; BK K 2; BK D 15; KT D 17].
yer/yir: Yer, toprak, yeryüzü [KT G 4; BK K 3; KT G 4; BK K 3; KT G 8; BK K 6; KT G 4-5; BK K 3; BK D 2; KT D 24; KT D 1; BK D 2; KT D 27-28; BK D 20; KT K 4; BK D 29-30; T 56-57; KÇ 13; ŞU G 6; BK D 35; A 84/1; A 45].
yış: Orman, ormanla kaplı dağ [KT G 3; BK K 2; KT G 4; BK K 3; KT G 4; BK K3; KT D 2; BK D 3-4; KT D D 21; BK D 19; KT D 36-37; BK D 26-27; KT D 21; BK D 17; KT D 2; BK D 2-3; KT DG 8; BK K 6; [T 1 D 3]. T 15; T 20; T 28; T 31; T 32; T 37; ŞU D 8-9; Ta B 5; Ye 28/7].

1.1.2. Su Parçası Adları

köläk/kölek: Küçük göl, gölcük, bataklık [T 1 G 8 (T 15)].
ögüz: Irmak [KT G 3-4; BK K3; KT D 17; BK D15; KT D 36-37; BK D 20; KT D 39; BK D 30; T 16,18; T 37,38; T 44-45; ŞU K 8, G 1, 2; Ta D 7; Ta 3-4; Ye 42/4; ŞU K 3].
sub: Irmak [KT D 24; T 27; ŞU K 2; Ta G 5; Ta B 4].

1.1.3. Yol - Geçit Adları

keçig: Geçit [T 1 K 11; Ye 24-4/6].
oruk: Dar yol, patika [T 1 D 7 [T 24].].
ugur: Yol [T 25].
yol: Yol [T 16, 23, 24, 35; 1. Biger 1-2; 2. KB 6-10; KT K 9].

1.1.4. Yerleşim Yeri Adları

agıl: Ağıl [S 5; T 53].
arkuy: Müstahkem mevki [T 3].
karagu / kargu: Gözetleme kulesi [ŞU G 1; T 34, 53 (T 1 K 10, T 2 D 3)].

1.2. Yön Adları
1.2.1. Genel Yön Adları

bärü: Beri, yan [T 45-46]
öŋ: Ön, ileri [T 25-26].

tägrä: Çevre, etraf [T 8].
yan: Yan, taraf [T 26].
yukaru: Yukarı [T 25].

1.2.3. Coğrafi Yön Adları

biri: Güney [KT G 1-2; KT G 2; KT G 3; BK K 2-3; KT G 6-7; BK K 5; BK D 12; KT D 14; KT D 28; BK K10-11; BK D 23; BK D 35-36; BK D 40; T 6-7; T 14; T 17; O 2; Ta B 5].
biridin: Güney [T 11; ŞU D 3].
kurı: Batı [KT G 2; BK K 2; KT G 3-4; KT D 17, 21, 23, 24; BK D 19-20; BK D 15, 17-18; KT K 12; BK K 3, 10-11; T 17; T 14; Ta G 3-49].
kuz: Kuzey [Ta B 5; T 7].
öŋ: Doğu [KT D 4; BK G 13-15; BK D 5; T 6-7, 10, 14, 17, 20; O 2; Ta B 3-4; Tes D 5; Tes K 5; ŞU K 6].
öŋdün/öŋtin: Doğu [T 11, 29; ŞU G 11; Ta B 5; 2. KB 3-5].
yırı: Kuzey [BK K 2, 10-11; KT G 1-2, 2, 4; KT D 14, 28; BK K 3; BK D 12, 23; T 6-7, 11, 14, 17; O 5].
yırıdın: Kuzey [T 11].

1.3. Gün ve Gün Dilimi Adları

kün: Gün, kündüz [KT GD; BK GD; ŞU G 7; T 2 B 4 (T 39-40); 7. HT 1; BK GD 1].
küntüz: Gün [KT D 26-27; BK D 22; T 12, 51-52].
taŋ: Tan vakti [T 35].
tün: Gece [KT D 26-27; BK GD; T 1 1 K 11 (T 12, 22, 26, 27; 35, 42); ŞU D 1].

1.4. Zaman - Takvim Adı
ıt: Köpek yılı [Ta G3; 7. HT 1-2].

1.5. Ölçü Birim Adı
at orukı: Bir atın geçilebileceği genişlikteki yol [T 24].

1.6. Bitki Adı
ı: Ağaç [BK G 11; T 1 B 4 (T 25)].

1.7. Hayvan Adları
1.8.1. Evcil Hayvan Adları

at: At, binek hayvanı [KT D 32-33, 37, 40; KT K 4; BK K 11-12; T 24, 25, 27, 54; Ç 1; KÇ 4, 15; Ye 28-6/12, 28-7/7, 41-4/2, 41-4/9, 41-9/8, 48-4/14, 48/6A, 49-4/8, 84/1, 110-2/9, 144-1/11].
buka: Boğa [T 1 B 5-6].
egri tewe: Tek hörgüçlü deve [T G 4 (T 2 G 3)].
täbä/tebi: Deve [Ye 11/3; T 47-48; Ye 46/3; 1. Del Uuul 2].

1.8.2. Yabani Hayvan Adları

baga: Eski Türk yazıtlarında unvan adı olarak kullanılmış olsa da esasen bir hayvan adıdır. "Yansıma bak sözcüğünden yapılmış olmalıdır. Bugün kaplumbağa ve kurbağa sözcüklerinde de bulunmaktadır (Aydın, 2019: 145)." [T 1 B 6].
kiyik: Büyükbaş av hayvanı [T 1 G 1].
tawışgan: (*bk. takvim adı*) [T 1 G 1 (T 8)].

1.9. Maden Adı

kümüş: Gümüş (maden) [T 2 G 4; Ye 81-1/2, 11-1/12].

1.10. Renk Adları

kara: Kara, siyah [BK K 11-12; BK G 12; T 51-52; Ye 3-6/3, 10-7/1, 10-12/5, 11-5/12, 19-2/1, 24-2/5, 24-4/4, 24-5/8, 24-5/19, 26-7/5, 26-9/6, 30-4/4, 32-1/1, 37-1/1, 58-1/3, 68-3/2, 68-8/2, 68-18/2, 71-3/2, 147-1/7].
kızıl: Kızıl, kırmızı [T 2 D 2 (T 51-52); Ye 138/1].
sarıg / sarig: Sarı [BK K 11-12; T 47-48; Ye 41-5/3:*sarig*].
ürüŋ: Ak, beyaz [BK K 11-12; T 47-48; Ye 11-5/11, 26-9/4].

1.11. Vücut ile İlgili Adlar
1.11.1. Organ Adı
boguz: Boğaz (*mide*) [T 1 G 1 (T 8)].

1.11.2. Vücut Salgı Adları

kan: Kan [KT D 24; T 51-52; BK D 20].
tär/ter: Ter [T 51-52 (T 2 D 2)].

1.12. Isınma – Pişirme ile İlgili Adlar

oçuk: Ocak [T 8].
ört: Ateş [T 39-40].

1.13. Yaşam Evresi Adı

karı: Yaşlı [T 56].

1.14. İnsan ve Cinsiyet Adı

kişi: Kişi, insan [KT G 6, 7; BK K 4, 4-5; BK D 28, 41; KT D 39-40; T 4-5, 10, 33, 59-60; KÇ 5, 22; Ye 11/3, 59/2].
koduz: Kadın [T 47-48; ŞU D 3].

1.15. Meslek Adları

yerçi: Kılavuz, rehber [T 23, 26].
yälmä: Keşif kolu [T 34, 52; ŞU D 5-6, 12].

1.16. Cenaze

yurt: Cenaze çadırı [KT K 9; T 19].

1.17. Hava Olayı Adı

kar: Kar [T 25; KT D 35; BK D 26-27].

1.18. Yönetimle İlgili Adlandırmalar

başlıg: Başkanlı, başlı [T 45-46].
bulganç: Kargaşalı, karışık, anarşik [T 22].
el / èl / il: Ülke, yurt, vatan; memleket devlet yönetim [KT G 3, 4, 8; BK K 3, 6; T 55-56, 58. O 1, 4; KÇ 2-3, 7; Tes B 6; Tes D 3; Tes K 2; Tes D 4; ŞU K 2, 4; ŞU G 10; Ta D 3-4, 5; Ta G 4-5; Ta B 3; Ta K 1; Ye 1-1/2, 3/2, 3/3, 3/5, 5-2/11, 7/3, 10/7, 10/8, 11/7, 13/1, 13/3, 14/3, 16/2, 25/3, 26-1/1, 26/4, 26/13, 27-5/4, 28-2/1, 32-3/1, 38-2/1, 38-5/5, 48-8/2, 52-3/1, 54-1/6, 73-7/3, 10-4/2e, 10-7/4, 13-4/8, 14-1/1, 25-5/1, 44/4, 45-4/1, 46-3/1, 54-1/1, 59-6/1, 147-4/10, 11-1/15, 152-1/9, 10-4/7, 10-7/10, 10-8/1, 10-9/1, 11-8/1, 13-5/5, 23-1/3, 25-3/1, 40-1/5, 42-1/7, 42-8, 44-4/1, 45-6/3, 46-1/1,

46-2, 51-1/10, 51-2/1, 53-1/7, 59-4/4, 59-7/1, 61-1/1, 100-2/1, 110-3/5, 149-4/3, 152-1/5, 24-2/3, 46-2/6, 1-2/7, 3-2/6, 3-5/2, 7-3/4, 13-2/3, 13-4/3, 13-4/6, 14-3/2, 16-2/2, 23-3/3, 73-2/2, 75-1/1, 96-2/5, 108-2/1, 108-4/12, 147-1/6, 53-2/1, 147-3/6, 152-1/2].

ıda taşda: (Vatansızlar için ifade). Orada burada [T 4].

iç: Has, Kağana bağlı, siyasal merkez [T 13; Ye 7/1, 48/6].

içrä: Gizli, devlet, savaş sırrı içeren bilgi [T 34].

küräg: Kaçak, mülteci [T 8, 9, 29, 33].

tarkınç: Karışık, huzursuz [T 22].

taş: Siyasal merkezin dışı [T 13; Ye 45/4].

tıl: Casus, ajan [T 32, 36; ŞU D 12].

yer / yir: ülke memleket [KT G 4, 8; BK K 3, 6; KT D 17; BK D 15; T 3-4, 11, 17, 24, 59-60; S 1; ŞU D 12; Ye /4, 42/4, 42/8, 48/9, 51/2].

1.19. İnanç, Duygu, Yaptırım Adları

alp: Aplik, yiğitlik [T 48, 49; KÇ 4, 7, 12].

arıg: Temiz, temizlik [T 37; Ye 42/5].

kıyın: Ceza [T 32; ŞU D 2].

köŋül: Gönül [KT K 11; BK K 14; KT G 12; T 15].

ubut: Utanç [T 37].

ülüg: Kısmet, kader, yazgı [BK D 23; KÇ 23; T 1 B 4].

yer/yir sub: Dağları, ovaları, ırmakları, gölleri içeren kutsal vatan toprağı [KT D 10-11, 19, 20; BK D 10, 16, 17, 35; BK K 13-14; T 38; Ye 12/3, 152/3].

1.20. Askerlikle İlgili Adlandırmalar
1.20.1. Asker ve Ordu ile İlgili Adlar

är: Asker [KT D 11; BK D 10].

ärän: Askerler [KT K 8-9].

atlıg: Atlı asker; süvari [T 4, 24; Tes K 3; Ta K 2; Ta D 2, 6; ŞU D 2].

sınar: Ordunun iki kanadından biri [BK D 32].

sü: Asker, ordu [KT D 2; BK D 3; S 4/5, 4/6 (*ordu*); Ye 10/8, 43/3 (*asker*); T 1 D 7; T 1 K 5, 7, 9, 11; T 2 B 1; T 1 G 7; T 1 D 1; T 1 G 9; T 1 K 4, 6, 9; T 2 B 8].

sü başı: Ordu komutanı [T 1 K 7 (T 31)].

yadag: Yaya asker, piyade [KT D 27, 28, 32; BK D 22-23, 32; BK G 1; T 4, 25; ŞU G 9].

yagıçı: Savaşçı, savunmacı; asker [T 49-50; Ye 44/5-3, 71/5].

yarıklıg: Zırhlı asker [T 53-54].

1.20.1.2. Savaş Araç Gereç Adı
süŋüg: Süngü, mızrak [KT D 35; BK D 26-27; T 28].

1.21. Sayı Adları
1.21.1. Asıl Sayı Adları

altı biŋ: Altı bin [T 1 G 9].
eki bıŋ: İki bin [T 16: T 1 G 9].
on tüman: Yüz bin [T 36: T 2 B 1].

1.21.2. Belirsiz Sayı Adları

eki üç bıŋ: İki üç bin [T 14:T 1 G 7].
eligçe / äligçä: Elli civarında [T 42:T 2 B 7].

1.21.3. Topluluk Sayı Adları

büçägü: Bu üçü birlikte [T 12-13].
ikägü / ekigü: İki, iki parça, iki bölük; ikisi birlikte [KT K 3].
üçägü: Üçü, her üçü, üçü bir arada [T 21:T 1 D 4].

1.21.4. Onluklar Arası Sayı Adları

üç otuz: Yirmi üç [T 19: T 1 D 2].

1.22. Unvan Adları

apa tarkan: Yüksek bir askeri unvan [T1 K 10].
ayguçı: Kağan sözcüsü, danışman [T 10, 20-21; T 2; T 49-50].
boyla bala tarkan: **Yüksek bir askeri unvan [T 1 B].**
buyla / bıla: Göçebe boylarının ve ordunun gönderileceği yerleri belirleyen üst düzey bir unvan [BK G 13-15; T 6-7].
ėlig / ilig: Hükümdar [Ye 15-3/5109-4/6].
kagan: Kağan. [BK B 6-7; BK D 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12. 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20-21, 22-23, 27, 28, 35, 36; KT G 3, 8-9, 9, 9-10, 11, 12; BK G 9, 10, 13-15; 15, BK GB; BK K 6, 6-7, 9, 9-10, 11, 13-14; KT D 3, 4, 5, 6-7, 7-8, 8, 11, 12, 14, 15-16, 16, 17, 18, 18-19, 20, 23, 25-26, 27-28, 30, 31, 35, 38; T 5, 6, 9, 10, 12, 15, 18, 19, 20, 21, 24-25, 30, 33; O 1, 1-2, 12; Tes B 5; Tes K 1, 5; Tes D 1; Tes G 1; ŞU B 3; Ta B 5; Ta G 6].

kan: Han. Kağan [Ye 32-5/5, 37-1/2, 55-1/1, 147-4/11, 11-1/5, 73-2/7, 29-6/5, 30-4/5, 3-6/1, 10-4/1, 10-4/6, 10-5/2, 10-6/6, 10-7/11, 11-8/2, 24-2/2, 25-3/2, 38-2/2, 42-1/8, 44-4/2, 52-1/5, 5-2/12, 13-5/3, 51-2/2, 53-1/8, 59-7/2, 61-1/2, 149-4/4, 32-14/2, 24-7/2, 48-2/4, 13-3/5, 25-6/1; T 2, 3, 28, 34; Tes B 4, 5, 6; ŞU K 7, 9; ŞU D 11-12; Ta D 8; Ta G 1-2, 4; Ta B 6-7; Ta K 1, 2, 3, 4;Ye 3/9, 10/4, 10/7, 11/3, 25/3, 25/6, 29/7, 42/8, 51/2, 52/1, 60/2, 61/3, 98/3, 108/4].

şad / çad: Yabgu ile birlikte Kağan'dan sonraki en yüksek rütbe olan Kağan'ın erkek kardeşine veya oğluna bizzat ihsan ettiği bir unvan [KT D 14, 17, 27; BK D 12, 15, 22, 28; KT K 11 T 41; T 31; O 6, 8; ŞU D 7].

tarkan / tärkän: Yüksek bir unvan [Ye 30-2/3, 32-2/1, 52-1/2, 147-3/11, 149-1/3, 152-2/5; KT B; BK G 13-15; T6-7; T 34; KÇ 1; S 3].

tutuk: Askeri vali bölge yöneticisi [T D 38; ŞU D 11; ŞU G 2, 11; Ye/46/2]. *krş. totog*

yabgu: Şad ile birlikte Kağan'dan sonraki en yüksek rütbe [KT D 14; BK D 12, 28; T 41-42; Tes B 5, 6; ŞU D 7; ŞU K 11-12; Ta G 5; Ta K 3-4].

1.23. Oymak - Budun Adları

bod: Boy, kabile [T 3-4, T 59-60].

2. ÖZEL ADLANDIRMALAR

2.1. Kavim Adları

Az: Az kavmi [KT D 19; KT D 20; BK D17; BK D 16; T 1 D 6,7].

Kırkız: Bugünkü Hakasların [Yenisey Kırgızlarının] atası olan Türk boyu [KT D 14; BK D 12; KT D 4; BK D 5; BK D 5; KT D 17; BK D15; KT D 20; BK D 17; KT D 20; BK D 17; BK D 20; KT D 25; KT D 35;KT D 36; KT K 13; BK D 26; ŞU D11–12; T 1 D 3, 6; T 1 K 3, 4, 5 (T 20, 23, 27, 29)].

Kıtań: 10. yüzyılda Çin'de Liao sülalesini kuran, sonraki yüzyıllarda batıya yönelerek Karahıtayları oluşturan proto Moğol halk [KT D 4; BK D 5; KT D 14; BK D 12; KT K 11-12; KT D 28; BK D 23; BK G 2; BK G 7; KÇ 17; T 1G 2, 3, 4, 5, 7; T 2 G 5].

Mançud: Mançular [T 2 G 1].

Oguz: Tola ve Selenge kıyılarını yurt tutan Türk boyu [KT D 22; BK D 18; KT D 28; KT D K 6; KT K7; KT K 8; KT K 13; BK D 32; BK D 33; ŞU G 8; O 5; Ta D 2; Ta K 1; T 1 B7; T 1 G 5, 8, 9; T 2 K 4; T 1 G 7; T 1 G 1; T 1 D 5; T 2 G 5; T 1 G 3 (T 10-11, 12-13, 14, 15, 16, 22, 49, 62)].

On Ok: Köktürk Kağanlı'nın batı kanadını oluşturan on kabilelik Türk boyu [KT G 12; BK K 15; KT K 13; ŞU K 11; T 1 D 2; T 1 K 6, 9; T 2 B 7, 8 (T 42-43, 43)].

Saka: Orta Asya'daki Hint-Avrupalı kavimlerden biri [T 2 G 1 (T 45-46)].

Sir: 8. yüzyılın ikinci çeyreğinde Köktürklerle karışan bir Türk boyu [BK D 1-2; T 1 B 3; T 1 G 4; T 2 K 2, 3, 4 (T 3-4; T 11; T 59-60; T 61; T 62)].

Sogdak: Hint-Avrupa kökenli bir kavim, Soğutlar [KT D 31; KT D 39; BK D 24-25; ŞU B 5; Ta K 67; T 2 G 2 (T 45-46)].

Tarduş: Altayların batısında yurt tutan ve Tölis kavmine mensup olan bir Türk boyu [KT D 13; BK D 12; BK D 12-13; BK D 14-15; BK G 14-15; BK G 13-15; O 5; ŞU D 7; 3. HT 2; KÇ 14; Ta K 6; Ta B 6-7; 14. HT 3; ŞU D 7; Tes B 6; T 1 K 7; T 2 B 6 (T 31; T 41)].

Tabgaç / Tawgaç: Çin [T'o-ba] kavmi [KT G 4-5, 5, 11, 12; BK K4; KT D 4; BK D 5; KT D6-7; BK D D 7; KT D 7-8; BK D 7; KT D 8; BK D 8; KT D 9; KT D 14; BK D 9; BK D 12; BK D 12; KT D 28; KT D 31; BK D 25; KT K 12; BK K 14; BK D 7; BK D 35; BK D 39; BK D 23; O 2; O 5; Tes K 5; ŞU G 8; ŞU B 5; Ye 11/3; KÇ 12; ŞU B 3; Ta K 6; T 1 B 1, 2, 2, 7; T 1 G 2, 3, 4, 5, 5, 7; T 1 D 2; T 1 K 6 (T 1; T 2; T 6-7; T 9; T 10; T 11; T 12-13; T 14; T 19; T 48-49); Ye 11-1/4].

Täzik/Tezik: Arap kavimleri [KÇ 16; T 2 G 1 (T 45-46)].

Tokar: Hint-Avrupa kökenli bir kavim. Toharlar [T 2 G 1 (T 45-46)].

Tokuz Oguz: Dokuz boydan oluşan Oğuzlar [KT G 1-2; KT K 4; KT D 14; BK D 12; BK D 1-2; BK D 35; O 6; ŞU K 3; ŞU K 5; KÇ 16; T 2 G 1; T 2 G 2 (T 9)].

Türgeş/Türgiş: On Okların Tu-lu koluna mensup batıdaki Tölis boylarından biri [KT D 18; KT D 36-37; KT D 37; KT D 38; KT K 13; KT D 38; KT D 39; BK K 9; BK D 16; T 21, 29; BK D 27; KÇ 15; ŞU G 5; Ye 37/3-3; ŞU B 1].

Türk/Türük: Türk [KT G 1; BK K 1; KT G 3; BK K2; BK K 5; KT G 6-7; KT G 8; BK K 6; BK K 8; KT G 8; KT G 10; KT G 11; BK K 8; KT D 1; BK D 3; BK D 4; KT D 2-3; KT D 10; KTD 1-11, 13, 16; BK D11-12, 14; KT D 22; KT D 21; KT D 22; KT D 23; BK D 19; BK D 18-19; KT D 26-27, 34; KT K 6-7; BK D 34; KT B; BK K 13; BK K 13-14; BK G 13; BK D 1-2; BK D 1-2; BK D 2; BK D 9; BK D 10; BK D 10; BK D 20-21; BK D 33; BK D 36; BK G 13-15; Ye 32-5/4; BK G 15; O 2; O 3; KÇ 6; KÇ 8; ŞU K 4; ŞU K 10; ŞU G 8; ŞU B 8; Ta D 7, 8; T 1 B 1, 2, 3; T 2 G 2, 4, 10; T 1 D 1, 3, 5 (T 1; T 2; T 11; T 17; T 18; T 22; T 46-47, 53-54; T 58; T 59-60); T 1 D 1; T 2 G 2, 6; T 2 D 4; T 2 K 2, 3, 4: *türük*].

2.2. Kişi Adları (Kağan Adları)

Aşok<Skr.: Soğd kavminin lideri (bk.Sertkaya, 2004:367) [T 2 G 2 (T 46)].

Bilgä Kagan: İlteriş Kağan'ın büyük oğlu, II. Köktürk Devleti kağanı [KT G1; BK K 1; BK D 1; BK G 13; BK G 13-15; BK GB; BK B2; T 58; T 62; O 10; O 11].

Bögü Kagan: Kapgan Kağan'ın kişisel adı ve unvanı (bk. Sertkaya, 1995:5-9) [T 1 K 10; T G 6 (T 34; T 49-50)].

İlteriş/Elteriş Kagan: II. Köktürk Devleti kurucusu, Kutlug Kagan [KT D 11; BK D 10; O 11; T 1 B 7; T 2 G 4, 6; T 2 D 4; T 2 G 6 (T 6-7; T 48-49; T 54-55; T 59-60; O 4; T 61)].

İnäl kagan / İnel Kağan / İni İl Kagan: Kapgan Kağan'ın oğlu, babasının ölümünden sonra II. Köktürk devletini kısa süre yöneten 3. Kağan (Sertkaya, 1995: 76-98) [T 1 K 7; T 2 G 1 (T 45-46)].

Kapgan Kagan: İlteriş Kağan'dan sonra tahta geçen II. Köktürk Devleti kağanı [Sertkaya, 1995: 15-18] [KÇ 2-3; O 4; T 2 D 1; T 2 K 2, 3 (T 51, 59-60, 61)].

Ku: Oğuzlar tarafından Çin'e elçi olarak gönderilen kişi [T 1 G 2].

Küçlüg Kagan: Kırgızların liderinin adı ve unvanı [T 1 D 3].

Tarduş Inançu Çor: Kül Tigin'in cenazesine katılan Kırgız Kağanı temsilcisi [T 9].

Toŋra Äsim / Toŋra Eşim: Tokuz Oğuz liderinin Kıtay'a gönderdiği Tonra boyundan temsilci [T 1 K 2 (T 9)].

Tonyukuk: İlteriş, Kapgan, İnel ve Bilge kağanların ayguçısı. Tonyukuk'un kişi adı ve unvanı [T 1 B 1, 5, 6; T 1 G 8, 10; T 1 K 7, 10; T 2 B 2; T 2 G 3; T 2 D 8; T 2 K 1, 3].

Türük Bilge Kagan: Türk Bilge Kağan [T 2 G 6; T 2 D 8; T 2 K 4]. (bk. *unvan*)

2.3. Yer Adları

2.3.1. Geniş Alan Adları

Ötükän: Kağanlık merkezi. I., II. Köktürk Devleti'nin ve Uygur Kağanlığı devletlerinin kağanlık merkezi olarak kullandığı yer. Moğolistan'ın Zavhan aymak suları içerisinde bulunan ve Hangay Dağları'nın en yüksek bölümünü oluşturan Otgon Tenger Dağı civarındaki yerler [KT G 3; BK K 2; KT G 4; BK K 3; KT G 4; BK K 3; KT G 8; BK K 6; BK K 6; KT G 8; KT D 23; BK D 19; T 17; T 15; ŞU K 2; ŞU D 7; ŞU D 9-10; Ta D 3-4; Ta G 6; Ta B 1; Ta B 4; Ta B 5; 7. HT 2; T 1 G 8, 10].

Şantuŋ: Tai-shan dağlarının doğusunda bulunan toprakların genel adı. "Çin'in kuzeydoğusunda bulunan bugünkü Hebei bölgesi. Bu yer adı Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında *şantuŋ yazı*, Tonyukuk yazıtında ise *şantuŋ balık* biçiminde tespit edilmiştir." (Aydın, 2019:142) [T 1 D 1, 2, 3 (T 18, 19); BK K 2; KT G 3; KT D 17; BK D 15].

2.3.2. Geçit Adı

Temir Kapıg: Demir Kapı. Sir Derya'nın batısında Belh- Semerkant yolu üzerinde bir geçit [KT G3-4; BK K3; KT D 2; BK D3-4; KT D 8; BK D 8; KT D 17; KT D 39; BK D 15; TT 44-45; T 2 G 1, 2 (T 46-47); KÇ 16].

2.3.3. Göl ve Irmak Adları

Ak Tärmäl/Ak Termel: Hanghay Dağları'nın kuzeyinde, Kırgızlara giden yolda bir ırmak. Tannu Ola silsilesi arasındaki ırmaklardan biri [T 1 K 1 (T 25)].

Anı / Anı Sub: Batı Sayan'ın kuzey yamaçlarından doğup Abakan'la birle erek Yenisey'i besleyen ırmaklardan biri [T 24, 27 (T 1 K 3); ŞU D 10].

Ertiş Ügüz: Altay dağlarının güney eteklerinin batısındaki İrtiş ırmağı. Batı Altaylardan çıkıp kuzeye doğru akıp Ob-Obi Irmağı ile birleşen bir ırmak [T 1 K 11; T 2 B 2].

İnigek Kölek: İngek gölcüğü. Tula Irmağı yakınlarında bir göl [T 1 G 8].

Kök Öŋ: Gobi Çölü'nün ortalarında bulunan Ongin ırmağı [BK GD; T 1 G 8 (T 15)].

Taluy Ügüz: Taluy ırmağı. Sarı Irmak'ın büyük Okyanus'a karıştırdığı yerdeki büyük havuz [KT G 3; BK K2; T 1 D 1, 2 (T 19)].

Togla/Tugla: Moğolistan'da bulunan Tula ırmağı [T 1 G 8].

Yinçü Ögüz: Sir Derya [Seyhun]. ırmağı [KT D 39, G 3-4; BK K 3; KÇ 16; T 2 B 9 (T 44-45)].

2.3.4. Dağ ve Tepe Adları

Altun Yış: Altay Dağları. Rus ve Moğolistan olarak ikiye ayrılan silsileden Moğolistan Altay Dağlarıdır [T 1 D 3, T 1 K 7, 8, 11, T 2 B 2 (T 31, 32, 35); KT D 36-37; BK D 27; Ta B 5].

Çogay /Çugay Yış: Yin-shan dağları, Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesi [KT G 6-7; BK K5; T 1 B 7 (T 7)].

Kögmen Yış: Tuva Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Tannu Ola Dağları [T 1 D 6, 1 K 4].

Äk Tag/ Ek Tag: Demir Kapı yakınlarında bir dağ. Tinsi Oglı Dağı; Altay dağlarının batı bölümündeki silsile. "Tonyukuk yazıtındaki biçimiyle *beŋlig ek tag* Pamir Dağları'nın kuzeybatı silsilesini oluşturan Altay Dağları'nın batı bölümünde olmalıdır." (Aydın, 2019: 141) [T 2 B 9 (T 44-45)].

Iwırbaş: Bugün Hakasya'da bulunan Ona Irmağı'nın güney veya güneydoğusunda bulunan bir dağ veya tepe [T 1 K 2].

Tinsi/Tensi Oglı: Altay dağlarının batı bölümünde bir silsile, *Ek Tag*. Demir Kapı yakınlarında bir dağ. "Yalnızca Tonyukuk yazıtında tespit edilen Ek Tag'a Çinlilerin verdiği ad olmalıdır." (Aydın, 2019: 142) [T 2 B 9; T 44-45, 46-47 (T 2 G 2, 3)].

2.3.5. Şehir ve Ülke Adları

Beş Balık: 8. yüzyılda Basmılların oturduğu şehir [BK D 28; 14. HT 3-4; KÇ 11].

Bulçu: Urungu Irmağı'nın döküldüğü Fuhai Gölü'nün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy kasabası [T 1 K 11].

Kordan: Doğu Türkistan'da bir kent, Hoten [T 1 G 7 [T 14].].

Şantuŋ Balık: Şantun şehri. (*bk. Geniş Alan Adları*)

Tabgaç: Çin. (*bk. Kavim Adları*)

2.3.6. Toprak Parçası Adları (Çöl-Ova Adları)

Kara Kum: İlteriş'in kışlık ordugâhı, Yhin-shan'ın (Çogay Yış). kuzeyinde, Çin kaynaklarında Hei-sha-ch'eng olarak geçen bölge. Gobi Çölü'nün güney bölümlerinde, Ordos civarında bir çöl [T 1 B 7 (T 7); ŞU K 8; Ta D 7].

Yarış Yazı: Tarbagatay ve Tanrı dağları arasındaki Çungarya ovası [T 1 K 9, 2 B 1 (T 36)].

SONUÇ

Bu incelememizde Tonyukuk Yazıtında yer alan adların sınıflandırılması diğer yazıtlardaki kullanımlarıyla birlikte verilmiştir. Diğer bütün yazıtlarda geçen ama Tonyukuk Yazıtı'nda yer almayan kelimeler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Toplam 168 adın kullanıldığı Tonyukuk Yazıtı, ilk yazılı ve en eski belgelerden olmasına rağmen dönemine göre zengin bir kavram alanına sahiptir. Duygu ve düşüncelerin taşlara kazınarak yazdırılması sebebiyle kelime ve cümlelerde sınırlılık söz konusudur. Bütün bunlara rağmen ad bilimi bağlamında adların veriliş ve kullanılış açısından ileri seviyede olduğu söylenebilir. Askeri ve idari

unvanlarla kişi, kavim ve yer adlarının fazlalığı, sayı ve renk adlarının varlığı, günlük yaşamla ilgili adların çeşitliliği bu durumu destekleyici verilerdir.

Tonyukuk Yazıtı ile diğer yazıtlardaki ortak kelimelerin sınıflandırılması sonucu genel yer adlarında "çöl, çub, ı, tag, yazı, yer/yir, yış" olmak üzere sekiz (8) kara parçası adı; "köläk/kölek, ögüz" olmak üzere iki (2) su parçası adı ve "keçig, oruk, ugur, yol" olmak üzere dört (4) yol - geçit adı kullanılmıştır. Yerleşim yeri adı olarak üç (3) adet kelime yer almıştır: "agıl, arkuy, karagu/kargu". Yön adı olarak "bärü, öŋ, tägrä, yan, yukaru" beş (5) genel yön adı ile "biri, biridin, kurı, kuz, öŋ, öŋdün/öŋtin, yırı, yırıdın" olmak üzere sekiz (8) coğrafi yön adı kullanılmıştır. Zaman - takvim adı "ıt"; ölçü birim adı "at orukı"; bitki adı "ı"; maden adı "kümüş"; organ adı "boguz"; yaşam evresi adı "karı"; cenaze çadırı anlamındaki "yurt (II)"; hava olayı adı "kar" ve oymak - budun adı "bod" birer kez geçmektedir. Dört (4) adet gün ve gün dilimi adı vardır: "kün, küntüz, taŋ, tün". Hayvan adlarında; "at, buka, egri tewe, täbä/tebi" olmak üzere dört (4) evcil hayvan adı ile "baga, kiyik, tawışgan" olmak üzere üç (3) yabani hayvan adı yer almıştır. Renk adlarında "kara, kızıl, sarıg/sarig, ürüŋ" olmak üzere dört (4) ad kullanılmıştır. Vücut salgı adında "kan, tär/ter"; ısınma-pişirme ile ilgili adlarda "oçuk, ört"; insan ve cinsiyet adında "kişi, koduz" ve meslek adında "yerçi, yälmä" ikişer örnekler bulunmaktadır. Yönetimle ilgili adlarda "başlıg, bulganç, el/èl/il, ıda, taşda, iç, içrä, küräg, tarkınç, taş, tıl, yer/yir" şeklinde on iki (12) ad geçerken askerlikle ilgili adlandırmalarda "är, ärän, atlıg, sıŋar, sü, sü başı, yadag, yagıçı, yarıklıg" olmak üzere on (10) asker - ordu ile ilgili adlar yanında "süŋüg" olarak bir (1) savaş araç gereç adı vardır. Ayrıca inanç, duygu ve yaptırım adlarında da sekiz (8) ad mevcuttur: "alp, arıg, kıyın, köŋül, ubut, ülüg, yer/yir sub". Sayı adlarında; "altı biŋ, eki bıŋ, on tüman" olmak üzere üç (3) asıl sayı adı; "eki üç bıŋ, eligçe/äligçä" olmak üzere iki (2) belirsiz sayı adı; "büçägü, ikägü/ekigü, üçägü" olmak üzere üç (3) topluluk sayı adı ve onluklar arası sayı adı olarak yalnızca "üç otuz" kullanılmıştır. "Apa Tarkan, Ayguçı, Boyla, Bala Tarkan, Buyla/Bıla, Èlig/İlig, Kagan, Kan, Şad/Çad, Tarkan/Tärkän, Tutuk, Yabgu" şeklinde on iki (12) unvan adı geçmektedir. "Az, Kırkız, Kıtań, Mançud, Oguz, On Ok, Saka, Sir, Sogdak, Tarduş, Tabgaç/Tawgaç, Täzik/Tezik, Tokar, Tokuz Oguz, Türgeş/Türgiş, Türk/Türük" on altı (16) kavim adı; "Aşok, Bilgä Kagan, Bögü Kagan, İlteriş/Elteriş Kagan, İnäl kagan/İnel Kağan/İni İl Kagan, Kapgan Kagan, Ku, Küçlüg Kagan, Tarduş Inançu Çor, Toŋra Äsim/Toŋra Eşim, Tonyukuk, Türük Bilge Kagan" on iki (12) kişi adı yer almaktadır. Yer adlarında; devlet merkezi olarak kullanılan "Ötükän, Şantuŋ" iki (2) geniş alan adı yanında bir (1) geçit adı "Temir Kapıg"; sekiz (8) göl ve ırmak adı "Ak Tärmäl/Ak Termel, Anı/Anı Sub, Ertiş Ügüz, İnigek Kölek, Kök Öŋ, Taluy Ügüz, Togla/Tugla, Yinçü Ögüz"; yedi (7) dağ ve tepe adı "Altun Yış, Çogay /

Çugay Yış, Kögmen Yış, Äk Tag/ Ek Tag, Iwırbaş, Tinsi/Tensi Oglı"; altı (6) şehir ve ülke adı "Beş Balık, Bulçu, Kordan, Şantuŋ Balık, Tabgaç" ve iki (2) toprak parçası adı (çöl-ova adı) "Kara Kum, Yarış Yazı" geçmektedir.

UNESCO 2020-2021 anma ve kutlama etkinlikleri kapsamında "*Bilge Tonyukuk Abidesinin Dikilişinin 1300. Yıldönümü*" adıyla etkinlik kapsamına alınan Tonyukuk Yazıtı Türk dili, kültürü ve tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Döneminin büyük devlet adamlarından olan Tonyukuk'un diktirdiği bu yazıt, Türk tarihine önemli katkılar sağladığı gibi dil verileri açısından da çok önemli verileri barındırmaktadır.

KISALTMALAR

B	: Batı Yüzü.
Biger	: Biger / Beger Yazıtı
BK	: Bilge Kağan Yazıtı.
bk.	: Bakınız
Ç	: Çoyr Yazıtı
D	: Doğu
Eleg	: Elegest Yazıtı
G	: Güney
GB	: Güney Batı
GD	: Güney Doğu
HT	: Hoytu Tamir Yazıtı
K	: Kuzey
KB	: Kuzeybatı Yüzü.
KÇ	: Köl-İç Çor
KD	: Kuzeydoğu
KT	: Köl Tigin
O	: Ongin
S	: Suci Yazıtı.
ŞU	: Şine Usu Yazıtı
T	: Tonyukuk Yazıtı
T1	: Tonyukuk 1. Taş
T2	: Tonyukuk 2. Taş
Ta	: Taryat Yazıtı
Tes	: Tes Yazıtı
Ye	: Yenisey Yazıtları

KAYNAKÇA

Aalto, P., Ramstedt, G. T.,Granö J.G. (1958). *Materialen zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Helsinki: Suomalais- Ugrilainen Seura.

Aksan, Doğan (1971). "Kavram Alanı - Kelime Ailesi İlişkileri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, Doğan (1983). Köktürkçenin Söz Varlığı Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1980-1981, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, Doğan (1987). *Anlambilim ve Türk Anlambilimi*, Ankara:AÜ DTCF Yayınları.

Aksan, Doğan (1989). "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* [1971], Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, Doğan (2014b). *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Alyılmaz, Cengiz (2007). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara: KaraM Yayıncılık.

Aydın, Erhan (2011). Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri**,** *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, Erhan (2019).Türklerin Bilge Atası *Tonyukuk*, İstanbul: Kronik Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ergin, Muharrem (2003b). *Orhun Abideleri*, 30. bs., İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Giraud, Rene (1960). L'Empire des Turcs Celestes, Les Regnes d'Elterich, Qapgha (680 - 734), Paris: Librairie d'amerique et d'orient adrien. [(1999). *Gök-Türk İmparatorluğu / İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları* (680-734), (Çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul: Ötüken Yayınevi].

Giraud, Rene (1961). L'Inscription de Bain Tsokto, Paris: Adrien-Masisonneuve; Jean Maisonneuve Edition.

Kartallıoğlu, Yavuz (2001). Tonyukuk Yazıtının Kelime Dünyası, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 106-116.

Orkun, Hüseyin Namık (1987). *Eski Türk Yazıtları,* Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.

Radloff, W. (1899). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,* Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademi der Wissenschaften.

Sakaoğlu, Saim (2001). *Türk Ad Bilimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sertkaya, Osman Fikri (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Sertkaya, Osman Fikri (2004). "Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şahin, İbrahim (2019). *Adbilim*, (4. bsk.), Ankara: Pegem Yayınları.

Şemen, Serkan (2016). Yenisey Yazıtları (Transliterasyon, Transkripsiyon, Çeviri, Açıklama, Metin ve Dizin), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Şen, Oya (2010). Göktürk Yazıtlarının Kelime Varlığı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Şirin, Hatice (2016). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.

V. Thomsen (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*) Helsingfors. [(2020b). *Orhun Yazıtları Araştırmaları*, Çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları].

BİLGE TONYUKUK'UN TÜRGİŞ SEFERİ'Nİ ANLATIMI VE "TARDUŞ ŞADRA" İBARESİ ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi Aslı ZENGİN*

Özet

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çin esareti döneminde doğan Tonyukuk; Kutlug, Bögü ve Bilge Kağan zamanlarını idrak etmiş büyük bir devlet adamı ve askerî bir dehadır. Tonyukuk'un bizzat kendi ifadelerinden yola çıkarak anlattığı tarihî hadiselerden bilhassa Türgiş Seferi'nin Tonyukuk'un şahsında ve askerî bakımdan izlediği stratejide bıraktığı iz dikkat çekicidir. Kapgan Kağan'ın ordunun kesinlikle sevk edilmemesi talimatını dinlemeyen Bilge Tonyukuk, orduyu alır ve Altay Dağları'nı aşarak, İrtiş Irmağı'nı geçerek Bolçu'ya varır. Burada büyük bir savaş olur ve nihayet galip gelirler. Bu hadisede Tonyukuk, Kapgan'ın verdiği talimatı niçin dinlemediğini keskin bir üslupla anlatır. Bu anlatımın devam ettiği II. Taş, Batı Yüzü, 6. satırda geçen *Tarduş Şadra udı* ibaresi bu noktada dikkat çekmektedir. Abide üzerinde çalışma yapanlar tarafından genellikle "Tarduş Şad'a doğru kovalayarak" şeklinde çevrilen bu ibarenin "Tarduş Şad'a uyarak" şeklinde anlaşılması, gerek metin bağlamında gerekse de tarihî zemin bakımından daha uygun görünmektedir. Eski Türkçe dil devresinde genellikle yön bildiren isimlere eklenen *+rA* yön eki (*iç+re, taş+ra…*) az sayıda da olsa doğrudan isimlere (*yürek+re, Şad+ra..*) eklenmiştir. Söz konusu ibaredeki yön eki, fonksiyon olarak ve cümlenin anlamlandırılmasında yönelme hali olarak düşünülmelidir. Zira Türgiş Seferinde Tarduş Şad zaten Bilge Kağan'dır. Orduyu sevk eden Bilge Tonyukuk, Türgişlerin üzerine kuvvetle muhtemel Bilge Kağan'ı izleyerek gitmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilge Tonyukuk, Türgiş Seferi, Tarduş Şad, Yön Eki, Yönelme Hali Eki.

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. asluygun@istanbul.edu.tr

GİRİŞ

Bilge Tonyukuk, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çin esareti zamanında dünyaya gelmiş, Kutlug, Bögü ve Bilge Kağan dönemlerini idrak etmiş büyük bir devlet adamı ve askerî dehadır. Tonyukuk Yazıtında ne zaman doğduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Doğum tarihi hakkında farklı bilgiler bulunmakla beraber genellikle 646 yılında yahut bu yıldan az önce doğmuş olabileceği hususunda tahminler bulunmaktadır.[1]

681'in sonlarında Çin'de tutuklu bulunan Tonyukuk'un tutukluluk hali bu dönemde son bulmuş, o da Aşina soyundan gelen Kutlug'a sığınmıştır.[2] Çin yıllıklarında adı A-sih-na Ku-tu-lu şeklinde geçen Kutlug Şad, Türk kağan sülalesine mensuptur.[3] Kutlug'un on yedi er ile ihtilalinden önce Doğu Göktürkleri daha 679 senesinde bir bağımsızlık savaşı başlatmışlar, ancak başarıya ulaşamamışlardı. Tonyukuk, Birinci Taş, Batı yüzünün ikinci satırında bu hadiseden kısaca bahseder. Başarısızlıkların nedeni, Tonyukuk'a göre Türklerin kağanlarını bırakıp Çin'e tabi olmalarıdır. Zira A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih adlı iki önder ayaklanarak A-shih-na Ni-shu-fü'nun kağan olmasını kararlaştırmışlar ancak Çin bu ayaklanmayı bastırmıştır. A-shih-te Feng-chih yakalanmış ve A-shih-na Ni-shu-fü maiyetindekiler tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine A-shih-te Wen-fu yeniden harekete geçmiş ve A-shih-na Fu-nien'i kağan ilan etmiştir. Ancak yine Çin fitnesi neticesinde iki önder arasına fitne girmiş ve Çin teslim oldukları takdirde öldürülmeyecekleri vaadiyle elli dört Göktürk beyini teslim almış ve hepsini Çaŋan'da idam ettirmiştir. [4]

Tonyukuk, bu hadiseye değindikten sonra dağda taşta kalan Göktürklerin bir araya gelip yedi yüz kişi olduklarını ve bu yedi yüz kişiyi sevk eden kişinin de "şad" olduğunu anlatır. Tonyukuk tam da o sırada Kutlug'a katılır. Yedi yüz kişiyi sevk eden Kutlug, bu dönemde şaddır. Tonyukuk Tanrı'dan gelen bilgi üzerine onu bizzat kendisinin kağan ilan ettiğini zikreder.[5] Kutlug'un adını ilk altı satır boyunca zikretmeyen Tonyukuk, onun adını ilk defa Batı yüzünün yedinci satırında İltiriş Kağan olarak anar. İltiriş Kağan zamanında Çogay'ın kuzeyi ile Kara Kum bölgesinde oturan Göktürkler, bu dönemde gayet iyi durumdadırlar.[6] Askerî bir dehaya sahip olan Tonyukuk, dört bir yana casus göndermiştir. Bu dönemde Oğuzlardan bir casus gelir. Casus, Do-

---

1 Erhan Aydın, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s.29.

2 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 335.

3 Saadettin Gömeç, *Kök-Türk Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999, s. 41.

4 Ahmet Taşağıl, a.g.e, s. 332.

5 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Batı, 4-5-6.

6 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Batı, 7.

kuz Oğuz Kağanının Çin'i, Kıtany'ı ve Oğuz'u kışkırttığını söyler. Nihayet bu durum karşısında gözüne uyku girmeyen Tonyukuk, durumu İltiriş Kağan'a arz eder. Kağandan orduyu gönlünce sevk etme iznini aldıktan sonra doğrudan Ötüken'e gider. Düşman milletlerin içindeki 2000-3000 kişilik bir asker kadrosunun da kendisine katılmasıyla, Tonyukuk, 6000 kişilik Oğuzları yener ve Oğuzlar tümüyle Göktürklere tabi olurlar. Ötüken'e gittikten sonra kuzeyden, güneyden, doğudan ve batıdan gelen askerleriyle artık devlet iki ayrı orduya sahip olur.[7]

İltiriş Kağan'ın son yıllarında Batı Göktürkler de bağımsızlıklarını kazanmış, Doğu Göktürk Devletinin Çin'i meşgul etmesi neticesinde Türgiş boyunun lideri olan Uçele 690 yılında kendisini kağan ilan etmiştir. Ancak bu durum Çin'in pek hoşuna gitmez ve nihayet Çin, Doğu Göktürklere karşı Kırgız ve Türgişlerle ittifak yapar.[8]

Bu hadiseler sırasında 691 yılında İltiriş Kağan ölür. Tonyukuk bu ölüm hakkında bilgi vermez. Tonyukuk'un anlatımı kağan değişimine değinmeden seferlerin anlatımı üzerinden yürür. İltiriş'in ölümünün ardından oğulları Bilge (8) ve Köl Tigin (7) yaşça çok küçük olduklarından başa kardeşi Kapgan geçer.[9] Tonyukuk, Kapgan başa geçer geçmez ona genel bir malumat verir. Türk Milleti yaratıldığından beri Şantung nehrine ulaşabilenin olmadığını söyler.[10] Ardından Kapgan Kağan'dan aldığı icazetle orduyu Şantung'a sevk eder. Bu sırada casuslardan On Ok (Türgiş), Çin ve Kırgız kağanlarının kendilerine karşı bir ittifak yaptıklarını öğrenen Tonyukuk, bu durumu Kapgan Kağan'a haber verir: "Bu üçü Altun Ormanı'nda buluşacaklar ve bize saldıracaklar." der.[11] Türgiş Kağanının "Benim halkım oradadır. Türk Milleti yine karışıklık içindedir." sözü üzerine Kırgızlara karşı sefere çıkarlar. Bu sefer esnasında kapalı olan Kögmen yolunu aşamayacağını anlayan Tonyukuk, bir kılavuzla yola devam eder. Kılavuz yolu şaşırınca öldürülür. Ancak nihayet ordu Kırgız'ı uykuda basar ve galibiyet kazanırlar.[12]

Tonyukuk, bu seferin hemen ardından Türgiş üzerine sefer yapmak ister. Ancak Kapgan Kağan ona "Altun Ormanında oturun. Gelirlerse zaten görürsünüz. Gelmezlerse casuslardan bilgi alarak bekle." der.[13] Yani Kapgan Kağan Tonyukuk'un orduyu yeni bir sefere çıkarmasına mâni olur. Kapgan Kağan bu esnada hatununun öldüğünü haber almıştır ve cenaze merasimi için ka-

---

7 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Güney, 1-10.

8 Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2008, s. 97.

9 Bilge Kağan Yazıtı, Doğu, 14; Köl Tigin, Doğu, 30-31.

10 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Doğu, 1.

11 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Doğu, 3.

12 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Kuzey, 1.-4.

13 Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Kuzey, 6

rargâha dönmeyi istemektedir. Bu dönemde ordu komutanı vazifesinde olan İnel Kağan ve Tarduş Şad'ın ilerlemesine müsaade etmiştir. Bu durum Tonyukuk'un kendi ifadesiyle şöyle anlatılmıştır:

Altun Yışda olurung tidi. Sü başı İnel Kagan Tarduş Şad barzun tidi. Bilge Tonyuḳuḳḳa bang aydı.[14]

"Altun Ormanında oturun, dedi. Ordu başı İnel Kağan, Tarduş Şad ile gitsin, dedi. Bilge Tonyukuk'a bana söyledi".

Bu söz üzerine Tonyukuk, Altun Ormanı'nda beklemeye başlar. Bu sırada üç tane casus gelir. Casusların sözü şöyledir:

Kagan sü taşıḳdı. On Oḳ süsi ḳalısız taşıḳtı, tir. Yarış Yazıda tirilelim, timiş.[15]

"Kağan ordu çıkardı. On Ok ordusu eksiksiz dışarı çıktı, der. Yarış Ovası'nda toplanalım, demiş".

Tonyukuk, casuslardan bu sözü işitince hemen Kapgan Kağan'a haber gönderir. Ancak Kapgan Kağan'dan aldığı cevap şu şekildedir:

Olurung tiyin timiş. Yelme ḳarġu edgüti urġıl, basıtma timiş.[16]

"Oturun, demiş. Keşif kolunu, nöbet işini iyice tertip et, baskın yaptırma, demiş."

Bu cevabı alan Tonyukuk, İltiriş'in ölümünden sonra daima "Kağan" yahut "Kağanım" şeklinde bahsettiği Kapgan Kağan'dan ilk defa Bögü Kağan adıyla bahseder:

Bög[ü] Ḳaġan bangaru ança yıdmış. [17]

"Bögü Kağan bana böyle haber göndermiş".

Takip eden cümle, Bilge Tonyukuk'un Kapgan Kağan tarafından artık tamamıyla dışarıda tutulmak istendiğinin açık bir ifadesi gibidir:

Apa tarkanġaru içre sab ıdmış. Bilge Tonyukuk anıġ ol, üz ol, angılur. Sü yorılım tideçi, unamang.[18]

"Apa Tarkan'a gizli haber göndermiş. Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir, şaşırır. Orduyu sevk edelim, diyecek, kabul etmeyin".

Kapgan Kağan'ın Tonyukuk hakkındaki bu gizli bilgileri oğlu İnel Kağan'a iletmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Tonyukuk haberin geldiği kişinin Apa Tarkan olduğunu söylemektedir. Çin kaynaklarına göre Tonyukuk, Kutlug'un ayaklanmasından 697 senesine kadar A-po-ta-kan yani Apa Tarkan unvanını taşımış ve ondan sonra Boyla Baga Tarkan unvanını almıştır.[19]

---

[14] Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Kuzey, 7.
[15] Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Kuzey, 9.
[16] Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Kuzey, 10.
[17] Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Kuzey, 10.
[18] Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Kuzey, 10.-11.
[19] Saadettin Gömeç, a.g.e, s. 58.

Bahaeddin Ögel de "Büyük Hun Devletinde olduğu gibi, Köktürk ve Uygur Devletinde de ordunun "boy düzeni" üzerine teşkilatlandığını, ordu komutanı olan şadların üstünde de Köl İç Çor ve Apa Tarkan gibi tecrübeli ve büyük komutanların bulunduğunu belirtir. Bunlar da yine hükümdar çocuklarıdır." der.[20] Her iki kaynaktan hareketle Bilge Tonyukuk'un ardından İnel Kağan'ın Apa-Tarkan olduğu düşünülebilir.

Kapgan Kağan'ın Tonyukuk için söylediği bu sözleri Bilge Kağan'ın Tonyukuk'a iletmiş olması da muhtemeldir. Zira Tonyukuk, kendisi hakkında söylenen bu sözleri işittikten sonra son derece sinirlenmiş ve tam aksi bir tavır sergileyerek orduyu harekete geçirmiştir. Bu sırada yanındaki kişi Bilge Kağan'dır. Tonyukuk'un ağzından seferin anlatımı şöyle devam etmektedir:

Ol sabıġ eşidip sü yorıtdım. Altun yışıġ yolsuzun aşdımız. İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün katdımız. Bolçuḳa tang̃ öntürü tegdimiz.[21]

"O sözü işitip orduyu yürüttüm. Altun Ormanı'nı yol olmamasına rağmen aştık. İrtiş Nehri'ni geçit olmaksızın geçtik. Geceyi gündüze kattık. Bolçu'ya şafak sökerken ulaştık."

711 yılında Kırgız seferinin hemen akabinde gerçekleşen bu ikinci sefer de ordu için bir hayli yorucu olmuştur. Yarış Ovası'nda yüz bin askerin toplandığını haber alan beyler geri dönme kararı almışlardır. Ancak Tonyukuk bu zorlu seferde Tanrı Umay'ın, mukaddes yer ve suyun kendilerinin yanında olduğu inancını taşımasından dolayı geri dönmeyi düşünen beylere şöyle seslenmiştir:

Neke tezer biz? Öküş tiyin neke ḳorḳur biz? Az tiyin ne basınalım? Tegelim tidim. [22]

"Niçin kaçıyoruz? Çoklar diye niye korkuyoruz? Azız diye niye kendimizi hor görelim? Hücum edelim, dedim".

Nihayet kendilerinin iki katı olan Türgiş ordusuna hücum ederler. Tanrı lütfettiği için bu mücadeleyi kazanırlar.

Türgiş Seferi, Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtlarında, Tonyukuk Yazıtındaki kadar detaylı anlatılmamıştır. Bunun nedeni bu sefer sırasında rakipleri İnel Kağan'ın ordu komutanı olması düşünülebilir.

Bilge Kağan bu seferi kendi cephesinden şöyle anlatmıştır:

Ol yılḳa Türgiş tapa Altun yışıġ aşa [İr]tiş ögüzüg keçe yorı[dım. Türgiş bodunuġ uda] basdım. Türgiş ḳaġan süsi otça borça kelti.

---

[20] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 112.

[21] Tonyukuk Yazıtı, Birinci Taş, Kuzey, 11.

[22] Tonyukuk Yazıtı, İkinci Taş, Batı, 3-4.

Bolçuda sünḡüşdümüz. Ḳaġanın yabgu[sı]n şadın anda ölürtüm. İlin anda altım. [23]

"O yılda Türgiş'e doğru Altun Ormanı'nı aşarak İrtiş Nehri'ni geçerek yürüdüm. Türgiş Kavmi'ni uykuda bastım. Türgiş kağanının ordusu ateş gibi fırtına gibi geldi.

Bolçu'da savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orada öldürdüm. İlini orada aldım."

Görüldüğü üzere Tonyukuk'un öfkeyle karışık bir zafer ve inanç ağıyla örülü üslûbu, Bilge Kağan'ın sade üslubundan son derece farklıdır.

Tonyukuk Yazıtı'nda Türgiş Seferi'nin başarıyla sonuçlandığının anlatıldığı bölümde "Tarduş Şadra udı yanȳdımız" şeklinde bir ifade kullanılmıştır.[24] Eski Türkçe'de yön ekleri *+gArU, +rU* ve *+rA* ekleridir. Göktürk Yazıtlarında genellikle *+gArU* yön eki kullanılmıştır. *+rA* yön ekinin yazıtlarda doğrudan isim köküne geldiği başka bir örnek bulunmamaktadır. Ekin *iç, taş, öng,* gibi yön bildiren kelimelerin üzerine geldiği görülmektedir. *Şadra* kelimesi ekin bir ismin üzerine geldiği yegâne örnektir. *+rA* ekinin Erken dönem Budist metinlerinden itibaren isim köklerine eklendiği görülmektedir: *yürek**re** ur-, köz**re** kulgak**ra** sanç-*…vs.[25]

𐰚𐰇𐰾𐰉 : 𐰇𐰃𐰾𐰇 *T(a)rduş Ş(a)dra* ibaresinin sonunda bulunan *+rA* yön ekinin *(a)ra* şeklinde okunabilme imkanı da bulunmaktadır. Nitekim bu ibare ilk olarak W. Radloff tarafından *Tarduş Şad ara badı*[26] şeklinde okunuş, Hüseyin Namık Orkun da *Tᵃrduş Šᵃd ᵃra bᵃdı* okuyuşunu devam ettirmiştir.[27] Bu ibareyi S. E. Malov *Tardus sad ara badı*[28]; P. Aalto, G. J. Ramsted, G. Granö *Tᵃrduš Šᵃd ra udi* [29]; Giraud *Tarduş şad ara badi*[30]; T. Tekin *Tardus Sadra udi*[31]; M. Ergin *Tarduş Şadra udı*[32]; T. Tekin *T(a)rduş Ş(a)dra udı*[33]; Rybatzki *Trdwš SdrA WdI*[34], A. Berta

---

[23] Bilge Kağan Yazıtı, Doğu, 27-28.

[24] Tonyukuk Yazıtı, İkinci Taş, Batı, 6.

[25] Ferruh Ağca, *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 298.

[26] Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge. St-Petersburg, 1899, s. 21.

[27] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1936, s. 114.

[28] Sergei E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskova-Leningrad , 1951, s. 63.

[29] Pentti Aalto, Gustav John Ramsted, Johannes G. Granö, Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne 60/7*, 1958, s. 45.

[30] Rene Giraud, *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris, Librairie d'Amerique et d'Orient, 1961, s. 56

[31] Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, The Hague, Indiana University, 1968, s. 252.

[32] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2008, s. 47.

[33] Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 1994, s. 17.

[34] Volker Rybatzki, *Die Toñukuk-Inschrift*, Szeged, Studia Uralo Altaica: 40, 1997, s. 37.

Tarduş Şadra udı[35]; H. Şirin User *T(a)rduş Ş(a)dra udı*[36];M. Ölmez *Tarduş Şadra udı*[37]; E. Aydın *Tarduş*[2] *Şadra udı*[38]ve A. B. Ercilasun *Tarduş Şadra udı*[39]olarak okumuşlardır.

Bu ibarede araştırmacılar arasında okuyuş farkları olduğu gibi anlamlandırma bakımından da farklılıklar görülmektedir: W. Radloff "Tarduş Şad savaşa katıldı"[40]; H. N. Orkun "Tarduş Şad arada irtibat temin etti"[41]; R. Giraud da aynı şekilde anlamlandırmayı tercih etmiştir.[42] Ancak bu ibareye ilk defa P. Aalto tarafından "Tarduş Şad'ın ardından biz (onları) dağıttık (kovaladık)"[43] şeklinde mana verilmiş ve bu öneri genellikle kabul görmüştür. Örneğin *Tarduş şadra udı* okuyuşunu benimseyen T. Tekin, cümleyi "Tarduş Şad'a doğru kovalayarak[44]; M. Ergin ise "Tarduş Şad'ına kadar kovalayarak[45]"şeklinde anlamlandırmışlardır. M. Ölmez "Tarduş Şad'a doğru kovalayıp, onları dağıtıp[46]; E. Aydın "Tarduş Şad'ına doğru kovalayıp (onları) dağıtıp"[47] ve A. B. Ercilasun "Tarduş Şadına doğru izleyip dağıttık"[48] şeklinde anlamlandırmışlardır.

Burada bahsedilen "Tarduş şad" Bilge Kağan'dır. Zira Kapgan Kağan 697 yılında yeğeni Bilge 14 yaşına geldiğinde onu Tarduş halkı üzerine şad ilan etmiştir. 697 yılından, kağan olduğu 716 yılına kadar bu vazifede bulunan Bilge'nin Türgiş Seferi'nde Tonyukuk ile birlikte bulunduğunu bu ifadeden anlıyoruz. Bu zamana kadar İnel Kağan, Bilge ve Tonyukuk birlikte hareket ederlerken, bu sefer ile birlikte yollarının ayrıldığı, Bilge ve Tonyukuk'un bu sefere birlikte kalkıştıkları açıkça anlaşılıyor. Daha önceki ifadede *Sü başı İnel Kagan Tarduş Şad barzun tidi*. cümlesinde de görüldüğü üzere Kapgan Kağan'ın sefere çıkmasına müsaade ettiği kişi İnel ve Bilge Kağanlardır. *Tarduş Şad* Bilge

---

35 Arpad Berta, *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged, Jate, 2004, Türkçeye çev. Emine Yılmaz, 2010, s. 74.

36 Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya, Kömen Yayınları, 2009, s. 465.

37 Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin, Çeviri, Sözlük*, Ankara, Bilgesu Yayınevi, 2015, s. 185.

38 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017, s. 115.

39 Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 596.

40 Wilhelm Radloff, a.g.e, s. 20-21.

41 Hüseyin Namık Orkun, a.g.e., s. 114.

42 R. Giraud, a.g.e., s. 56.

43 Pentti Aalto, Gustav John Ramsted, Johannes G. Granö, a.g.e, s. 44.

44 Talat Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, Ankara, Simurg Yayınevi, 1994, s. 17.

45 Muharrem Ergin, a.g.e, s. 77.

46 Mehmet Ölmez,a.g.e., s. 175.

47 Erhan Aydın, a.g.e, s. 115.

48 Ahmet Bican Ercilasun, a.g.e., s. 617.

Kağan olduğuna göre buradaki ifadeyi "Tarduş Şad'a uyarak" şeklinde anlamak daha doğru olacaktır.

Sonuç

Eski Türk Yazıtları'nda isimlerden sonra gelen genel yön eki *+gArU*'dur. *+rA* ekinin daha ziyade yön bildiren kelimelerin üzerine geldiği görülmektedir. *Şadra* kelimesi ise ekin doğrudan bir isme geldiği yegâne örnektir. Bu nedenle *+rA* yön ekinin *(a)ra* son çekim edatı şeklinde okunabilmesi hususu üzerinde de durulmuş, ancak genel kabul ekin yön eki olması yönünde olmuştur.

Eski Türk Yazıtları'nda *+rA* yön ekinin yönelme hali fonksiyonu dışında bulunma hali fonksiyonunda da kullanıldığı görülmektedir. M. Erdal, *+rA* ekinin yazıtlarda aynı cümlede geçen zıt manalı kelimelerdeki kullanımına değinirken şu örnekleri verir: *beriyä tavgaçïg, öñrä kïtañïg* (T. 7) "Doğuda Çin'i, batıda Kıtañ'ı"; *üzä kök täñri asra yagïz yer kïlïntokda* (KT E1) "Yukarıda mavi gök ve aşağıda kara yeryüzü yaratıldığında".[49] Örneklerde de görüldüğü üzere *beri* kelimesi *+a* arkaik yönelme-bulunma hali ekini alırken, *öñ* kelimesi *+rA* yön ekini almış ancak her iki ek de bulunma hali fonksiyonunda kullanılmıştır. Aynı durum *üz* ve *as* kelimeleri için de geçerlidir. Ek aynı şekilde *Kutadgu Bilig*'de[50] *arkara* "arkada" anlamında yani bulunma hali fonksiyonunda kullanılmıştır.

Yazıtlarda *+rA*'nın bir de zaman bildiren kelimelerin üzerine geldiği görülür: *Öŋre* "önce", *kisre* "sonra", *soŋra* "sonra" …gibi.[51]

+rA yön ekinin Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *Şadra* örneğinden sonra Erken dönem Budist metinlerinden itibaren isim köklerine eklendiği görülmektedir: *yürek**re** ur-* "yüreğe vur-", *köz**re** kulgak**ra** sanç-* "göze, kulağa saplamak…vs.[52] Örneklerde de görüldüğü gibi *+rA* ekleri yönelme hali fonksiyonundadır. Ayrıca yazıtlarda yön eklerinden *+gArU*'nun da yönelme hali fonksiyonunda kullanıldığı görülmektedir: *Birigerü kün ortusın**g̃aru*** "güneyde gün ortasına", *yırıgaru tün ortusın**g̃aru*** "kuzeyde gece ortasına"[53]; *ol yir**gerü** barsar* "o yere gidersen"[54]; *Tabgaç**garu** Kunı Seŋünüg ıdmış* "Çin'e General Ku'yu göndermişler."[55]

---

[49] Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden, Boston, Brill, 2004, s. 373.
[50] Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2008, s. 1086.
[51] Marcel Erdal, a.g.e, s. 373.
[52] Ferruh Ağca, a.g.e. s. 298.
[53] Köl Tigin Yazıtı, Güney, 2.
[54] Köl Tigin Yazıtı, Güney, 8.
[55] Tonyukuk Yazıtı, I. Taş, Güney, 2

Ayrıca söz konusu ibarede *ud-* fiilinin "izlemek, takip etmek" manasının dışında "uymak" manası da bulunmaktadır.[56] "Birine doğru kovalamak, birine doğru takip etmek" gibi anlamlandırmalar *kovalamak* veya *takip etmek* fiillerinin geçişli olması ve yükleme hali taşıyan bir isim istemesinden dolayı zorlama olarak görülmektedir.

Metnin bağlamından hareket ettiğimiz takdirde Tarduşların başına şad ilan edilmiş kişinin Bilge Kağan olması ve Tonyukuk'un Sü başı olan İnel Kağan'ı geride bırakarak, Bilge Kağan ile birlikte hareket etmesi sebebiyle, *+rA* yön ekinin yönelme hali fonksiyonunda değerlendirilip, anlamlandırmanın da "Tarduş Şad'a uyarak (düşmanı) dağıttık." şeklinde yapılmasının metni daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

AALTO, P.; RAMSTED, G. J.; GRANÖ, G., Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne 60/7*, 1958, s. 45.

AĞCA, Ferruh, *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2008.

AYDIN, Erhan, *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

_____, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.

BERTA, A., *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged, Jate, 2004, Türkçeye çev. Emine Yılmaz, 2010.

CLAUSON, Sir Gerard *An Etimological Dictionry of Pre-Thirteenth-Centuary Turkish*, Oxford Press, 1972.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Dili Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2008.

_____, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.

ERDAL, Marcel, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden, Boston, Brill, 2004.

ERGİN, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2008.

GİRAUD, R., *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris, Librairie d'Amerique et d'Orient, 1961.

GÖMEÇ, Saadettin, *Kök-Türk Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999.

MALOV, S. E., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskova-Leningrad , 1951.

ORKUN, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1936, s. 114.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.

[56] Sir Gerard Clauson, *An Etimological Dictionry of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Press, 1972, s. 38.

ÖLMEZ, M., *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin, Çeviri, Sözlük*, Ankara, Bilgesu Yayınevi, 2015.

RADLOFF, W., *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge. St-Petersburg, 1899.

RYBATZKI, V., *Die Toñukuk-Inschrift*, Szeged, Studia Uralo Altaica: 40, 1997.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 335.

TEKİN, T., *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, The Hague, Indiana University, 1968.

_____, *Tunyukuk Yazıtı*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 1994.

USER, H. Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya, Kömen Yayınları, 2009, s. 465.

TONYUKUK YAZITI'NDA GEÇEN "TORUK BUKALI SEMİZ BUKALI" İFADESİ ÜZERİNE GÖSTERGEBİLİMSEL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Murat ELMALI*

Özet

Anlam taşıyan bir bütünü çözümlemeyi amaçlayan göstergebilim, anlamlı bütünleri sınıflandırarak anlamın nasıl oluşturulduğunu ve nasıl algılandığını göstergeler aracılığıyla bir üst dil kullanarak inceler. Göstergebilim herhangi bir edebi metnin yüzeysel anlamından yola çıkıp derin anlamını çözümlemeye çalışır ve anlamın eklemleniş sürecine büyük önem verir. Bu süreçte, "bir kişi için, herhangi bir şeyin yerini, herhangi bir bakımdan ya da herhangi bir sıfatla tutan şey" olarak tanımlanan göstergeyi, gösteren ve gösterilen ilişkisiyle incelemek, böylece göstergenin taşıdığı anlamı belirlemek önemlidir. Buradan hareketle, göstergelerin yardımıyla edebî metinlerin ve edebi metinlerde yer alan sözcelerin, sözcelemlerin derin anlamlarının çözümlenme süreci ortaya çıkar. Göstergebilimsel derin yapı incelemelerinde anlatı metninde yer alan göstergeler üzerinde ayrı ayrı durulması, üzerinde çalışılan metnin çözümlenme sürecine katkılar sağlamaktadır. Tonyukuk Yazıt'ında üzerinde durulması gereken oldukça çok gösterge vardır. Bütün bu göstergeler üzerinde ayrı ayrı durmak oldukça kapsamlı bir çalışma olacağından burada bir örnek teşkil etmesi bakımından anlatı metninin en önemli eyleyeni *Tonyukuk*'a ait "toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser semiz buka toruk buka téyin bilmez ermiş" sözcesive bu sözcede yer alan *buka* göstergesi üzerinde durulmuştur. Bu çalışma ile Türkçenin en eski metinlerine farklı bir bakış açısı ile yaklaşılmış ve o döneme farklı bir metot ile ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tonyukuk, Buka, Göstergebilim, Derin Yapı

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Bölümü. muratelmali1@gmail.com

GİRİŞ

Kültür tarihimizin çok önemli unsurlarından olan tarihî metinlerimiz 19. yüzyılın son dönemlerinden itibaren titizlikle çalışılmaya başlanmıştır. Yüz yılı aşan bu süre içerisinde bu metinler üzerinde son derece önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların her biri ayrı bir değere sahiptir. Gerek yabancı gerek Türk Türkologlar, Köktürk Yazıtlarından Osmanlıca metinlere varıncaya dek kendi bakış açılarını ve çalışma yöntemlerini bu metinlere yansıtmışlar ve bu metinlerden kültür tarihimizi ilgilendiren çok önemli bilgiler edinmemizi sağlamışlardır. Her bir çalışma bir önceki çalışmanın üzerine inşa edilmiş ve Türkoloji bu sayede bugün derin bir bilim dalı hâline gelmiştir. Tarihî metinlerimiz bugün hâlâ bizim için çok değerli hazinelerdir. Bu hazinelerin kapısını her araladığımızda yeni bilgilere ulaşmaya devam etmekteyiz. Bu bilgilere ulaşmak elbette bu metinlere farklı ve yeni bakış açıları ile yaklaşmakla mümkün olmaktadır. Son yıllarda yapılan bilimsel çalışmalar ve ortaya konulan yeni metotlar her metni yeniden değerlendirmemizi neredeyse zorunlu hâle getirmektedir. Bu metotlar bizlere yeni ufuklar açmakta ve daha önce edinilen bilgilere yenilerini katma imkânı sunmaktadır. Tarihî metinlerimiz bu yeni metotlarla bir bütün olarak değerlendirilebilmektedir. Bununla birlikte bu metotlar metinlerde yer alan, içinde çok derin bilgiler barındıran ve millî kimliğimizi yakından ilgilendiren sözleri, sözceleri, ifadeleri de ayrı ayrı değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Düşünce kalıpları, günlük pratikler, nesilden nesile aktarılan tecrübeler ve bütün bunların bileşeni olan kültür, "kimlik" kavramı ile çok yakından ilgilidir. Kültürün önemli bir parçası olan atasözlerinin, deyimlerin, kalıp sözlerin de kimliğin anlaşılmasında çok önemli yerleri vardır (Zulaikha-Sundari 2019: 85).

Kimlik, tarih, millî şuur vb. birçok alanı anlamak için kültürü meydana getiren her türlü metni okumak gerekmektedir. Çünkü bu çıktılar basitçe var olmamışlardır; bu metinler yapılandırılmış bir bütündür ve yaratıcılarının bilinçli seçimleri, tercihleri, değerleri ve ideolojileri ile donatılmışlardır. Bu metinleri okurken görünenin ardında görünmeyenleri, ima edilenleri de anlamlandırmak gerekir (Parsa-Olgundeniz 2014: 9).

Mircea Eliade, "Dünya insanla konuşur, bu dili anlamak için de mitleri bilmek ve simgeleri çözmek yeterlidir", demektedir. Mitler doğrudan ya da dolaylı olarak insanlığın "kökeni ve yücelmesi" üzerinedir, kesinlikle gerçeklerle ilgili ve kutsaldır (Eliade, 2001:185). Dünyanın ve insanoğlunun kökenini ve önemli olayları anlatan mitler ölümsüzdür ve kuşaktan kuşağa aktarılarak gelmektedir. Mitler son derece karmaşık kültür gerçeklikleridir ve yaratılış üzerinedir, bir şeyin nasıl yaratıldığı ve nasıl var olduğunu anlatırlar. Özellikle

ilkel mitler ölüm, yaşam, insan ve tanrılar, iyi kötü karşıtlığı üzerine iken modern günümüz mitleri daha çok aile, bilim, medya, toplumsal cinsiyet, erillik ve dişilik üzerine odaklanmaktadır (Parsa-Olgundeniz 2014: 10-11).

Fransız eleştirmen Roland Barthes, *Çağdaş Söylenler* adlı denemeler çalışmasında "Güreş Dünyası/Kaç Dünyası" (1998:19), "Sabun ve Deterjanlar" (1998: 33-34), "Garbo'nun Yüzü" (1998: 64-65) gibi konulara eğilerek bu eylem ve nesneleri gösterge, anlam ileten bir dil olarak değerlendirir ve göstergebilimsel yaklaşımla bunları okur. Örneğin, birçok insan bir güreş karşılaşmasını güreşçinin rakibine karşı kazanmasına göre tasarlanmış rekabete dayalı bir oyun ya da spor olarak değerlendirirken, Barthes, "Kim kazandı?" diye değil, "Bu olayın anlamı ne?" diye sorgular. Güreş sporunu okunacak bir metin olarak değerlendirir (Parsa-Olgundeniz 2014: 7).

Farklı okuma yöntemleri ile okunduğunda bizi Türk kültürünün mitlerine yönlendirecek metinlerin başında ilk yazılı eserlerimiz olan yazıtlar gelmektedir. Bu yazıtların en önemlilerinden biri olan Tonyukuk Yazıtı'nın 5. ve 6. satırlarında yer alan *toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser semiz buka toruk buka téyin bilmez ermiş* "Zayıf bir boğayla semiz bir boğa uzakta (bir yerlerde) kapışsalar (hangisi) semiz boğa, (hangisi) zayıf boğadır bilmek mümkün değilmiş."[1] (Ölmez 2013: 177; 184) sözcesi de "Kim kazanır?" diye değil, "Bu olayın anlamı ne?" bakış açısıyla okunması gereken bir sözcedir. Tonyukuk'un ağzından Elteriş'i kağan yapmak üzere dökülen bu sözlere "Hangi boğa semizdir?" sorusundan ziyade "Boğanın anlamı ne?" sorusu ile yaklaşılması gerekir. "….. anlamı ne?" sorusu/soruları göstergebilimsel bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde okuyucuyu çok farklı bir metin ve sözce analizine götürmekte, okuyucuya farklı ufuklar açmaktadır.

Göstergeyi temel ilgi alanına yerleştiren göstergebilim üç temel çalışma alanına sahiptir: Bunlardan ilki göstergenin kendisidir. Bu alan, gösterge çeşitlerinin, bunların çeşitli anlam taşıma yollarının ve göstergeleri kullanan insanlarla ilişkilendirilme biçiminin araştırılmasını içerir. İkincisi, içinde göstergelerin düzenlendiği kodlar ya da sistemlerdir. Bu çalışmalar içinde, toplumun ya da kültürün gereksinimlerini karşılamak için geliştirilen kodları ya da bu kodların iletilmesi için var olan iletişim kanallarını işletmek için başvurulan yolları ortaya koymak yer almaktadır. Üçüncüsü ise kodlar ve göstergelerin içinde işlediği kültürdür. Kültürün kendi varoluşu ve biçimi de bu kodların ve göstergelerin kullanımına bağlıdır (Fiske, 2014'ten aktaran İlkdoğan 2017: 3150)

---

[1] Tonyukuk Yazıtı'nın 5. ve 6. satırlarında yer alan bu ifade ve bu ifadedeki sözcükler üzerine yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgiler için *Aydın 2008* ve *Yıldız 2013*'e bakılabilir.

Kod, göstergelerin konuşma, yazı ve resimler gibi belirli şekillerde toplanmış biçimlerine denilmektedir. İçerisinde göstergelerin düzenlendiği ve göstergelerin birbirleriyle nasıl ilişkilendirebileceğini belirleyen sistemler kodları oluşturmaktadır. Tutarlı, kültür oluşturucu, saklı, örtük olma; kodların özellikleridir. Kültürlere göre belirgindir, değişirler; ancak, o kültür için anlaşılır niteliktedir (Küçükerdoğan 2011:184). Burton'a göre kodların nasıl kullanıldığı, nasıl anlaşılacakları yazılı olmayan kurallarla tanımlanmaktadır. Nasıl ki, toplum içinde yaşarken kurallar, gelenekler farkına varılmadan, toplumsallaşma sürecinin bir parçasıymış gibi doğal şekilde öğrenilir ise kodların da öğrenilme şekli bu biçimde gelişir. Buna örnek olarak, bir aşk filminin sonunda finalde birbirlerine ağır çekim ile kavuşan sevgililer ya da bir futbol maçında gol ertesinde aynı görüntülerin yavaş çekimde tekrarlanması verilebilir (Parsa-Olgundeniz 2014: 10).

Barthes'ın ortaya koyduğu gibi (gösterge: gösteren ve gösterilen) yani ikinci düzeyde gösterilende çağrışım ve mitler ortaya çıkmaktadır. Bu ikinci düzeyde gösterge ve kültür arasındaki etkileşimin en üst ve etkin düzeyde olduğu bilinmektedir. Örneğin, elma imgesinin göstereni, gösterilende "Adem ile Havva" yaratılış mitine kadar indirgenebilmektedir (Parsa-Olgundeniz 2014: 11).

M. M. BAHTİN ve GÖSTERGEBİLİM KURAMI

Kültürü insan belleğini oluşturan bir söylemler birleşimi, toplamı olarak değerlendiren M. Bahtin'in bilimsel yaklaşımı okuyucuyu mitlere kadar götürecek göstergebilim yaklaşımlarından biridir. Bahtin'in bilimsel yaklaşımının en ilgi çekici ve Avrupa'daki göstergebilimcileri en çok etkileyen yönlerinden biri, metinleri açıklamada başvurduğu *diyalojizm* kavramıdır. 1960'lı yıllarda Fransa'da başta J. Kristeva'nın etkisiyle *metinlerarası ilişkiler* ya da *metinlerarasılık* kavramıyla karşılanan *diyalojizm*, insanlar arası bir karşılıklı etkileşim ve söyleşim olgusunun varlığını belirtir. Bir başka deyişle, M. Bahtin, söylemlerin (ya da metinlerin) tarihsel, toplumsal, kültürel geçmişleri ve çevreleriyle birlikte ele alınması gerektiğine inanır; böylece bir metnin hem kendinden önceki metinlerle hem de bu metni okuyanların (ya da dinleyenlerin) yaratacakları metinlerle bir ilişki içinde bulunduğunu belirtir. Bahtin'e göre tarih ve toplum yazarın çalışmalarını besleyen yazarın da "diyalog" kurduğu "metinler"dir. (Rıfat 2019: 163).

Saussure, dil göstergesinin göstereni ile gösterileni arasındaki ilişkinin uzlaşmaya dayandığını düşünmektedir; ancak, esas olarak ilişki yerine gösterenin şekli veya yapısı ile ilgilenir. Bahtin'in göstergebilim teorisi, Saus-

sure'ün varsayımını; gösterenin, gösterileni nasıl yansıttığını veya kırdığını inceleyerek daha ayrıntılı bir hâle getirir. Toplumdaki farklı vurgular, ideolojik bir göstergenin göstereni ile gösterileni arasındaki ilişkiyi toplu olarak belirler (Zhao 2012: 2075).

Bahtin'in diyagramında söz, "dilin somut gerçekliği"nin temel birimidir (Voloshinov 1986: 93); yazılı metinlerden konuşma diline kadar her türlü dil kullanımını kapsar (Zhao 2012: 2076). Bahtin'in göstergebilim teorisine göre söz hem diyalojik hem de toplumsaldır (Edgar-Sedgwick 2008: 373). Diyalojik olarak söz "sözlü iletişimin sürekli olan süreci"nde bir unsur anlamına gelir (Voloshinov 1986: 95); toplumsal olarak ise söz toplumsal olarak belirlenir, yönlendirilir ve konumlandırılır. Sözün diyalojik ve toplumsal özellikleri birbiriyle örtüşür; diyalojik söz doğası itibariyle toplumsal ideolojik faktörlerden etkilenebilir (Zhao 2012: 2076).

Diğer tüm sözler gibi atasözleri de alıcılara yöneliktir. Bahtin teorisinde, "alıcı"nın gerçek bir kişi olması gerekmez, toplumsal bir gruba da yönelik olabilir. Söz, bireyler veya gruplar üzerindeki etkisini ortaya çıkarmak için gönderen tarafından yaratılır; bu girişim de sözün oluşmasına yardımcı olur. Bu özellik atasözlerinde mükemmel bir şekilde ortaya çıkar. Halk dilinden ya da klasiklerden elde edilen atasözleri sıradan insanlar içindir. İdeolojileri, toplum ve doğa hakkındaki görüşleri daha geniş kitlelere aktarırlar. Atasözlerinin konuşma dili özelliği, yaratıcılarının kamusal algıyı etkileme çabalarının sonuçlarından biridir (Zhao 2012: 2077).

Derin yapıda her kültür, dünyayı eşsiz bir şekilde görmenin kaynağını bulabilir. Yaşamın anlamı ve insanın varlığı hakkındaki soruları ele alır. Derin yapıdan yansıyan dünya görüşü, kültürel sistemin kalbinde yer alır. Algının tüm yönlerini etkileyebilir. Merkezi kültürel unsur olan dünya görüşü sonuç olarak kültürel inanç ve değer sistemlerini etkiler. İnanç sistemleri insanların gerçeğe olan inançlarıdır; insanlara dünyanın nasıl işlediğini anlatırlar (Zhao 2012: 2077). İnanç sistemlerine dayanarak, değer sistemleri oluşturulabilir (Rokeach 1973: 5). Her kültür, farklı bireysel inanç ve değerlere sahip olmasına rağmen tüm çevreye nüfuz eden kültürel değerleri içerir. İnanç ve değer sistemleri; bir kültürün normları, tutumları dâhil olmak üzere diğer kalıplarla birlikte üyelerinin gerçeklik algısını etkiler ve son olarak davranışlarını, yani dünyaya tepkilerini şekillendirir (Zhao 2012: 2077).

Bu bilgilere dayanılarak, Bahtin'in kültürel sisteminin diyagramı aşağıdaki gibi çizilebilir (Zhao 2012: 2077):

Kültür diyagramı

Bu diyagramda, kültür çemberinin dışındaki kısım doğadır. Doğanın bir kısmı kültürün arka planı olarak düşünülebilir, çünkü kültür doğanın temeli üzerine inşa edilmiştir. Doğanın işlenmesi kültürün temelidir; insanlar doğal miraslarını aştıklarında kültür başlar. Kültür insanın yarattığı dünyadır bu yönüyle de doğadan ayrılır (Zhao 2012: 2077).

Kültür çemberi üç ana katman içerir. En içteki katman; kültürün derin yapısı, dünya görüşü, kültürel inanç ve içten dışa değerler sistemi olan dört alt katmana ayrılabilir. Diyagramdaki noktalı çizgiler burada bunların ayırılma çizgisi olarak kullanılır. Dünya görüşü gibi içsel olanların inanç gibi dışsal olanlarla olan ilişkisi belirli bir kararlılıktadır. Bu dış katmanların kaynağı olan derin yapı, kültürün çekirdeği olarak kararlılığını ve belirleyici gücünü koruyan siyah katı bir daire olarak belirlenmiştir. En içteki kültür katmanı insanların gerçeğe karşı algı ve davranışlarını belirler. Ortadaki katman, insanın sosyal gerçeklikle etkileşimi olup gelenekler, yasalar vb. dâhil olmak üzere davranış kalıplarını içeren bir sonuçtur. En dıştaki, insanlığın doğal gerçeklikle etkileşim katmanıdır. Araç, yapı gibi eserler; nesiller boyunca el becerisi ve çeşitli tekniklerle meydana getirilen sanat eserleri insanın doğal gerçeklikle doğrudan etkileşiminin sonucudur (Zhao 2012: 2077-2078).

Merkezi kültürel unsur olan dünya görüşü sonuç olarak kültürel inanç ve değer sistemlerini etkiler. İnanç sistemleri insanların gerçeğe olan inançlarıdır; insanlara dünyanın nasıl işlediğini anlatırlar. İnanç sistemlerine dayanarak, değer sistemleri oluşturulabilir. Her kültür, farklı bireysel inanç ve değerlere sahip olmasına rağmen, tüm çevreye nüfuz eden kültürel değerleri içerir. İnanç ve değer sistemleri; bir kültürün normları, tutumları dâhil olmak üzere diğer kalıplarla birlikte üyelerinin gerçeklik algısını etkiler ve son olarak

davranışlarını, yani dünyaya tepkilerini şekillendirir. Bahtin'in göstergebilim teorisinde, derin yapı kültürün çekirdeğidir; en önemli ve istikrarlı kısmıdır. Dış katmanlardaki diğer kültür elementleri bu derin yapı tarafından belirlenir ve bu derin yapıdan kaynaklanır. Tüm kültürel sistem, özünde derin yapının daha geniş bir yansımasıdır. Bu anlamda, kültürün derin yapısının taşıyıcıları olarak işlev gören bu ideolojik göstergeler aslında kültürle ilgili bütün bilgileri aktarır. Bir söz olarak toplumsal atasözleri, genel olarak ideolojik göstergelerin ve dahası kültürün derin yapısının içeriğinin taşıyıcılarıdır. Eserlerden geleneklere kadar uzanan unsurların hepsi toplumsal atasözleri tarafından ortaya çıkarılan kültürel bilgilerle bağlantılıdır. Sosyal atasözleri bu nedenle kültürel göstergeler olarak kabul edilebilir (Zhao 2012: 2077-2078).

Bahtin'in bu diyagramından hareketle doğanın, göstergelerin oluşumundaki ana unsur olduğu rahatlıkla söylenebilir. Göstergeler dünyasında yaşayan insanoğlu gösteren-gösterilen ekseninde oluşturduğu hemen her göstergede doğadan faydalanmasını bilmiştir. Doğanın içinde kimi zaman yalnız kimi zaman toplumla yaşayan insan, kurmuş olduğu bu göstergeler dünyasının her bir unsuruna ayrı anlamlar yüklemiş, onları gün geçtikçe derinleştirmiştir. Her bir göstergenin çok uzun bir yolculuğu olmuş ve her adımda anlamı daha da derinleşmiştir.

Göstergeleri anlamak, gösteren-gösterilen ilişkisini ortaya koymak derin yapıya ulaşmakla, her göstergenin yolculuğunun başladığı ilk yere varmakla mümkündür. Bahtin'in diyagramında yer alan katmanları takip etmek, bu katmanlar arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak göstergelerin derin yapısına ulaşmak için bize rehberlik edecektir.

BUKA "BOĞA"NIN GÖSTERGEBİLİMSEL ANALİZİ

toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser semiz buka toruk buka téyin bilmez ermiş sözcesinde yer alan *buka* "boğa" göstergesi hem Türk hem de dünya kültüründe önemli göstergelerden biridir. Tonyukuk Yazıtı'nda yer alan atasözü değerindeki bu ifadeyi daha iyi anlamak "boğa" göstergesinin derin yapısını anlamakla mümkündür.

Bu sözcede yer alan "boğa" göstergesi Bahtin'in diyagramında yer alan en dış katmandan kültürel derin yapıya kadar ayrı ayrı ele alınarak bu göstergenin derin yapısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Boğa Göstergesinin Doğal Gerçeklikle Etkileşimi

Diyagramın en dış katmanında yer alan doğal gerçeklikle etkileşim; araç, yapı gibi eserler ile nesiller boyunca el becerisi ve çeşitli tekniklerle meydana getirilen sanat eserlerini içermektedir (Zhao 2012: 2078).

Bu tür eserler "incelendiğinde" atlı göçebe medeniyetin dünyayı anlamlandırmada kurduğu ilişkiler ağı birincil çevreden (doğa, eş dost) ibaret olduğu için doğa pastoral manzaralardan yaban hayatına kadar yaşanan hayatın içindedir. Doğa bir anlamda göstergelerin oluşumunda hem rehber hem de ilk katman olmuştur.

Boğa hemen hemen her kültürde farklı özellikleri ile taklit edilen ve imrenilen bir canlıdır. Bu göstergenin oluşumunda bir alt katman olan sosyal gerçeklik oldukça etkili olmuştur. Dilin toplumsallaşması dil ve dil dışı göstergelere daha geniş anlamlar yüklemiştir.

Doğadan alınan bu örnek eski Türklerin hayatında çokça yer edinmiş ve doğal olarak ilk sanat eserlerine de yansımıştır. Eski Türklere ve bozkır kültürüne ait pek çok arkeolojik kalıntıların pek çoğunda boğa figürüne rastlamak mümkündür.

Bunlardan bir tanesi Noyun Ula'daki Hun mezarlarında, aslana benzetilmiş bir boğa kabartmasıdır (Ögel 2002-II: 537). Yine Altay 2. Pazırık kurganında bulunmuş bir boğa tasviri görsel bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır.

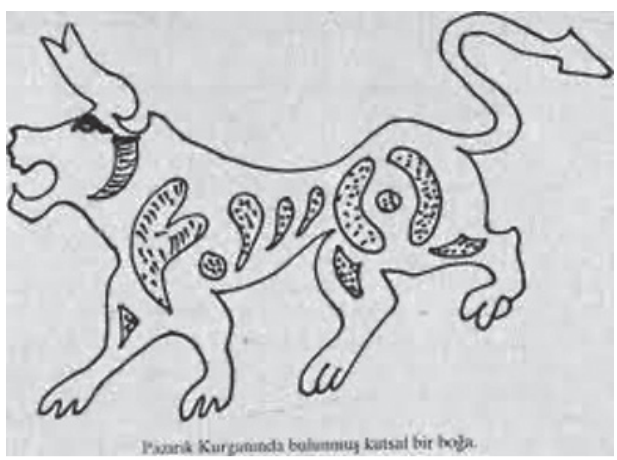

Altay 2. Pazırık kurganında bulunmuş bir boğa tasviri (Ögel 2003-I: 139)

Çağdaş tasvirler hayvanların dünyayı taşıma işine ya da dünyaya destek verdiklerini göstermektedir. Teleutlarda dünyanın dört boğa üzerinde durdu-

ğu anlatılır. Kırgızlarda ise içinde bir taş olan büyük bir okyanus hayal edilir, bu taşın üzerindeki boğa dünyayı boynuzlarının arasında tutar. Benzer imgelere İslam'ın etkisine girmiş Türk toplumlarının çoğunda rastlanır. Dört boğayı evrenin dört köşesine yerleştiren efsanelerde Çin veya Tibet aracılığıyla Hindistan'ın uzaktan etkisi kuvvetle muhtemeldir (Roux 2005: 88).

Türk mitolojisindeki dünyayı taşıyan hayvan tasavvurundan etkilenmiş bir Türk-İslam minyatürü. *Acaibü'l-Mahlukat* (Çoruhlu 2006: 104)

Uzak kültürlerin etkisi veya doğanın örnek alınması *boğa* göstergesinin dilin her alanında kendisine yer bulduğunu göstermekte, *boğa* dil dışı gösterge olarak her dönemin sanatına yansımaktadır.

Diyarbakır Ulu Camii kapısı üzerindeki aslan boğa mücadelesini gösteren kabartma (Çoruhlu 2006: 60)

Diğer taraftan boğa, göğe mensup (gök boğa) olarak düşünüldüğü için yak öküzü kuyruğu ya da kotuz kuyruğu egemenlik simgesi olan tuğlarda da kullanılmaktaydı. Aynı zamanda Nevruz bayramına ait tasvirlerde görülen aslan (güneş) ile boğanın (kış) mücadelesi baharın gelişini simgelemektedir. (Çoruhlu 2006: 149).

Doğanın toplum ve bireyin hayatına etkisini doğrudan görebildiğimiz bu katman sosyal hayatın nasıl düzenlendiğine dair de ipuçları vermektedir. Dilin önemli bir unsuru olan bu göstergeyi toplumun geleneklerinde de fazlasıyla görürüz.

Boğa Göstergesinin Sosyal Gerçeklikle Etkileşimi

Diyagramda yer alan bu katman gelenekler, yasalar vb. dâhil olmak üzere davranış kalıplarını içermektedir (Zhao 2012: 2077). Bu tür kurallar bütünü toplum hayatına yön veren sistemlerdir.

On iki hayvanlı Türk takviminin de yıl simgelerinden biri olan bu gösterge Eski Türklerde özellikle alplık ongunu ya da timsaliydi. Erken devir Türklerinde savaş ilahı sayılmış Ch'ih-yo'nun başı; kaplan, ejder ve yabani boğayı andıran bir mask olarak kullanılmıştır (Çoruhlu 2006: 149). Yakutlarda şamanlar bu ata hayvanların şekline girerek giyinmekteydiler (Ögel 2002-II: 537).

Şamanların hastalarını iyileştirmek için çeşitli hayvanları kurban ettiği çeşitli anlatılarda karşımıza çıkan bir gerçektir. Kurban edilen hayvanlardan bir tanesi de boğadır. Boğanın kurban edilmesi bir Buritay efsanesinde şöyle anlatılır: "(Bu iki kız kardeşin) dayısı bir mide hastalığına yakalandığında bir boğayla (yani boğayı kurban ederek) iyileştirmişlerdir, çünkü aileleri şaman ailesidir." Roux, Gmelin'den aktararak bu kurbanların nedenini anlatmaya çalışmıştır. "Tunguz şamanı hastanın ruhunu kaçırana, hasta iyileştiğinde kurban edeceği atın onun yerini alacağını söyleyerek yatıştırır ve hastanın ruhunu kurtarır." Roux'ya göre Zelenin, kurbanın "hastanın bedeninden çıkan ruha ikamet yeri" olabileceği düşüncesiyle adandığını ileri sürmüştür ve şu açıklamayı eklemiştir: "Bu düşünce yeni inançlarla ortaya çıkmıştır, kurban edilen hayvanın ruhunun hastayla yer değiştirdiği düşünülür." Bu varsayımın tamamen kuramsal bir yaklaşımdır. Bununla birlikte boğa geleneklerde ve yaşam tarzında yer edinmiştir. Öyle ki bu durum anlatılara bile yansımıştır (Roux 2005: 196-197).

Yine yere kurban edilen öküz ve koç cinsi hayvanların gömülerek sunulması geleneklere ve yaşam tarzına yansıyan farklı bir örnektir. Yer altı ilahı Erklik'in bir boğanın sırtında (Hint mitolojisindeki tanrı Yama'nın tasvirine

benzer bir şekilde) gösterilmesi onun boğa ile birlikte anıldığına işaret etmektedir. Bu düşünceden hareketle kara boğa Erlik'e kurban olarak sunulmaktadır (Çoruhlu 2006: 149).

Eski Uygurcada ise *buka* "boğa", *"adgır atların yarataglag körtle kaŋlılar uşug bedük ud iŋek bukalar kuduz öküzler tadun turpı buzagular ırk erkeç teke oglak tült orun eşük*... "Aygır atların koşulduğu güzel arabalar büyük, iri sığırlar, inekler, boğalar, yabani öküzler, bir yaşında, iki yaşında danalar, buzağılar, koyunlar, tekeler, oğlaklar; yastık, sedir, örtü..." ifadesindeki gibi zenginlikle özdeşleştirilen hayvanlardan biridir (Tokyürek 2013: 259).

Toplumda yer edinen gelenekler kimi zaman yasalaşmakta kimi zaman da kültürün ayrılmaz bir parçası hâline gelmektedir. Kültürün önemli bir unsuru hâline gelen bu gelenekler birey ve toplumda bazı değerlerin oluşması ve yerleşmesi ile mümkün olmaktadır. Bir göstergenin gelenekler içinde güçlü bir şekilde yer alması ve bu geleneklerin nesilden nesile aktarılarak kalıcı hâle gelmesi o göstergenin anlamını daha da derinleştirmektedir. Gösterge birey ve toplumda bazı değerlerin içinde yer alarak o değerle özdeşleşmektedir. Sosyal gerçekliğin oluşmasında önemli olan bu kültürel değerler aynı zamanda bir davranış biçimi hâline de gelmektedir.

Boğa Göstergesi ve Kültürel Değer Sistemi

Bir değer "belirli bir davranış biçiminin veya varoluşun son hâlinin kişisel veya sosyal olarak bir diğerine tercih edilebilir olduğuna dair kalıcı bir inanç" olarak tanımlanabilir (Rokeach 1973: 5). Bir değer sistemi "seçimler yapmak ve çatışmaları çözmek için öğrenilmiş bir kurallar örgütüdür". İnsanların gereksinimlerini, beklentilerini ve yasaklarını temsil eden davranışları yargılamak için bir ölçütler bütünüdür (Zhao 2012: 2077).

Boğa göstergesi Türk kültüründe bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Efsanelerde, destanlarda oldukça çok yer edinmektedir. Boğa, ya bir değeri temsil etmek için benzetme yoluyla ifade edilmekte ya da ona üstün geleni daha değerli kılmak için kullanılmaktadır.

Dede Korkut'ta gördüğümüz boğa ile güreşme, Altay destanlarında "altı yaşında bir çocuğun boğa ile güreşmesi ve boğayı yenmesi boğanın güç, kuvvet ve yiğitlik simgesi olması ile ilgilidir (Ögel 2002-II: 538). Bu anlatılarda (Boğaç Han) ya da Şehname'deki hikâyelerde kahramanların bu değerlere sahip olabilmesi için boğanın alt edildiği görülmektedir (Çoruhlu 2006: 150).

Boğa ve onun yüksek coğrafi bölgelerde yaşayan tüylü cinsi olan kotuz, kuvvet ve kudret timsali olduğundan aynı zamanda hükümdar ya da hükümdarlık simgesi ya da ongunu sayılmıştır (Çoruhlu 2006: 149) .

Boğa'nın bir gösterge olarak çözümlenmesi artık sadece doğa ile benzerlik kurmakla mümkün değildir. Boğa kültürel değer sistemi içinde yer edinmiş ve içinde yaşadığı toplumun inanç sistemine açılan bir pencere olmuştur. Katmanlar arası ilişkiler birbirini bütünleyen, sarmalayan karşılıklı ilişkilerdir. Kültürel değer sisteminin bir unsuru, kültürel inanç sistemine mi etki etti ya da tam tersi inanç sistemi, bir değeri mi oluşturdu bunun izini bulmak oldukça zordur. Derin yapıya ulaşmak için dıştan içe doğru katmanlar değerlendirilmektedir. Derin yapının içten dışa doğru bütün katmanları etkilediği ve göstergeye gerçek anlamını derin yapının verdiği düşünülürse önce inanç sisteminin oluştuğunu daha sonra bu inanç sisteminin yavaş yavaş değer sistemini meydana getirdiğini düşünmek yanlış olmasa gerek.

Boğa Göstergesi ve Kültürel İnanç Sistemi

İnanç sistemleri insanların gerçeğe olan inançlarıdır; insanlara dünyanın nasıl işlediğini anlatırlar. İnanç ve değer sistemleri; bir kültürün normları, tutumları dâhil olmak üzere diğer kalıplarla birlikte üyelerinin gerçeklik algısını etkiler ve son olarak davranışlarını, yani dünyaya tepkilerini şekillendirirler (Zhao 2012: 2077).

"Kültür, bir inançlar, bilgiler, his ve heyecanlar bütünüdür; yani maddi değildir. Bu manevi bütün, uygulama hâlinde maddi formlara bürünür. Mesela dinî inançlar cami, namazdaki beden hareketleri, dinî kıyafet vs. şeklinde görülür. Bu dış görünüşlerin arkasındaki inançları bilmeyen bir kimse namaz kılan insanın jimnastik yaptığını düşünebilir. Aynı şekilde dinin dış ifadelerini gerçekleştiren bir kimsenin o dine ait inançları bildiği ve samimiyetle uyguladığı her zaman söylenemez." (Güngör 1995: 15). Burada olduğu gibi *boğa* bir kültürel inanç göstergesi olarak manevi bir forma bürünmüştür. Bu göstergenin gösterileni ile göstereni arasındaki bağ çok daha derinleşmiştir.

Boğa göstergesi Türklerin ve komşu kavimlerin inanç sistemlerinde önemli bir yer edinmiştir. İnanç sistemlerinin oluşmasında komşuluk ilişkisi her zaman etkili olmuştur. Bundan dolayı birbirine komşu olan kültürlerde benzer inançların olması kuvvetle muhtemeldir. Elimizdeki bilgiler doğrultusunda Türklerin inanç sistemleri değerlendirildiğinde boğa göstergesinin, hem komşuluk ilişkisine hem de millî kültür özelliklerine vurgu yaptığını söylemek mümkündür.

Daha önce bahsedildiği gibi çağdaş tasvirler hayvanların dünyayı taşıma eylemini ya da dünyaya destek verdiklerini göstermektedir. Teleutlarda dünyanın dört boğa üzerinde durduğu anlatılmaktadır. Kırgızlarda ise içinde bir taş olan büyük bir okyanus hayal edilir ve bu taşın üzerindeki boğa dünyayı

boynuzlarının arasında tutmaktadır. Benzer imgelere İslam'ın etkisine girmiş Türk toplumlarının çoğunda rastlanmaktadır. Bu imgelerin Arap-Fars uygarlığından alınma ihtimali yüksektir. Bununla birlikte dört boğayı evrenin dört köşesine yerleştiren efsanelerde Çin veya Tibet aracılığıyla Hindistan'ın uzaktan etkisi kuvvetle muhtemeldir (Roux 2005: 88).

Çoruhlu'nun Holmberg'den aktardığına göre dünyayı taşıyan boğa fikri Tatarlar (Türkler) aracılığıyla İslami motifler içine girmiştir. Holmberg'e göre Kırım Tatarları, dünya okyanusunda büyük bir balık olduğunu ve balığın üzerinde boynuzlarıyla dünyayı taşıyan bir boğa bulunduğunu düşünmektedirler. Batı Sibirya-Volga arasındaki Tatarlar da dünyanın büyük bir boğa tarafından taşındığına inanmaktadırlar. Bir Kırgız hikâyesinde de kozmik okyanustaki sisin içinden çıkan bir taş üzerinde duran 'dünya-boğa'sından söz edilmektedir (2006: 104).

Boğa göstergesi Budist kozmolojide de yerini almıştır. Dört yön ile ilgili olarak yönlerden birinin hayvan biçimli timsalidir. Diğer taraftan Buddha'nın sesi bazı metinlerde boğanınkine benzetilmekte ve onun sesi gibi gür çıktığı düşünülmektedir. En eski Hint mitolojisinde tanrılarla ilgili bir simge (veya bereketle ilgili) olması dolayısıyla boğa ya da öküz kutsal sayılmaktadır. Hindistan'da bu hayvan günümüzde de kutsal sayılmaktadır. Benzer şekilde Gerdizî'nin *Zeynu'l-Ahbar* adlı eserinde de Kırgızlardan bazılarının öküze taptığından bahsedilmektedir (Çoruhlu 2006: 149).

Mitolojilerde yer alan dünya sistemi ile ilgili bu bilgilerde insanların gerçeğe olan inançlarına ve dünyanın nasıl işlediğine dair farklı görüşlere de rastlamak mümkündür.

Güney Türk halklarında rüzgârın gri bir boğanın nefesinden oluştuğu ve başka yerlerde göçmen kuşlar, kazlar ve kuğular tarafından çıkarıldığı söylenmektedir (Roux 2005: 162).

"Altay şamanları yeraltı yolculuğu esnasında önce ormanlar, yüksek dağlar, bozkır ve çorak arazileri geçer. Bu yolculuk sırasında buralarda ölmüş şamanların kemiklerinden oluşmuş yığınlar görür. Sonra şaman yeraltına giden bir deliğe ulaşır. Buradan asıl yolculuğa başlar. Bu arada ölüler ülkesine girdikten sonra hastalık veren ruhlar şamanı taciz ederler. Sonunda şaman azgın bir boğa gibi böğüren yeraltı dünyasının efendisinin (Erklik) karşısına gelerek onunla mücadele etmeye başlar. (Bu mücadele Dede Korkut hikâyelerindeki Boğaç Han'ın boğa ile mücadelesini hatırlatmaktadır.) Sonuçta çeşitli hileler ve hediyelerle Erklik'i yatıştırmayı başaran ve onun yardım vaatleri alan (ya da ruhları kurtaran) şaman bir erkek yaban kazının kanatları üzerinde yeraltı dünyasından geri döner." (Çoruhlu 2006: 72).

"… Katay Han'ın kapısında, 40 boynuzlu bir boğası varmış. 60 çocuk oynuyormuş… Han, 40 telli bir saz çalıyormuş. Katay Han, Kara Han'ın çocuk-

larını alınca boğa büyük bir deprem yaratıyor." efsanesindeki *Kırk Boynuzlu Boğa* ve "… yedi dağ yedi ırmak üzerinde 100 karılı bir Han varmış. Kargısı göğe değiyormuş. Yiğitten (gökteki?) kara boğanın boynuzunu getirmesini istemiş…" efsanesindeki *Kara Boğa* (Ögel 2002-II: 537-538) eski Türk inanışında boğa göstergesinin kozmolojide ne denli önemli bir unsur olduğunu göstermektedir.

Boğa Göstergesi ve Dünya Görüşü

Kavram olarak "dünya görüşü", inanç ve değer sistemleri gibi kültürel kalıplardan büyük ölçüde etkilenmektedir. Dünya görüşü bir kültürün, Tanrıya, insanlığa… ve insanların dünyayı algılama biçimlerini etkileyen diğer felsefi sorunlara yönelmesidir (Zhao 2012: 2077). Bu kavram; bireyin zihin dünyasını, kültürel bilinci ve dünyanın algılanmasını bir bütün olarak kapsamaktadır. Kültürel inanç ve değer sistemlerini etkileyen merkezi kültürel unsur olan dünya görüşü kültürel derin yapıya en yakın yerde durmaktadır.

Türklerin dünya görüşünün oluşmasında, düşünce, duygu, tavır, tutum, davranış ve eylemlerinde bir bütünlüğün oluşmasında, her bir bireyin bu ortak görüş etrafında birleşmesinde atalar kültünün ve tözlerin oldukça önemli bir etkisi olduğu görülmektedir.

Türk mitolojisinde, esas olarak animizm ve fetişizmle ilgili olan ve erken devirlerden itibaren bilinen tözlerin ortaya çıkışında en önemli etken atalar kültü, yani atalara gösterilen saygıdan dolayı oluşan inançlar bütünüdür (Çoruhlu 2006: 58).

Çok eski dönemlerde (proto-Türk devri) tözler, atalar kültüyle ilgili olarak inanılan hayvan-ata ya da hayvan-ana kültlerine de işaret etmektedir. Bu konuyla ilişkili en ilginç ve en bilinen örnek Oğuz Türkleriyle ilgilidir. Oğuz boylarının her birine ait bir hayvan-ata/ana kavramına karşılık gelen kuş simgeleri aynı zamanda birer tözdür (Çoruhlu 2006: 59).

Aynı zamanda koruyucu ruh tasavvuruyla ilgili olan bu tözlerin izlerine günümüzde bile rastlamak mümkündür. Hayvan-ata/ana kültünün bir yansıması olan bu inanca göre herhangi bir kahramanın, din adamının ya da önemli bir kişinin bir hayvan eşinin olduğu düşünülmektedir. Bu eş, onun koruyucusudur. Bu hayvan öldüğünde kahraman da ölmekte herhangi bir nedenle bir insan öldüğü zaman onun koruyucu ruhunun da hayatı sona ermektedir. Yakutlarda, Sagaylarda, Kazak ve Kırgızlarda ve başka Türk boylarında görülen çeşitli efsanelerde bu konuyla ilgili örneklere rastlamak mümkündür. Çoruhlu'nun Eliade'den aktardığına göre Yakutlarda da koruyucu ruh düşüncesi vardır. Ona göre her şamanın saklı tuttuğu hayvan-anası, onun koruyucu

ruhudur. Güçlü şamanlarda bu koruyucu ruh kartal, boğa, boz ayı, sığın ya da tay gibi hayvanlar iken güçsüz şamanların koruyucu ruhu köpektir (Çoruhlu 2006: 59-60).

Hayvan-ata/ana kültünün dolayısıyla töz kavramının önemli hayvanlarından biri olan boğa genellikle yer unsuru içinde değerlendirilmekle birlikte bazı anlamlarından dolayı gökle de ilişkilendirilmektedir. Bazı kavimlerin türediklerine inandıkları bir hayvan olduğundan pek çok yerde söz edilmektedir (Çoruhlu 2006: 149).

Sadece Türk mitolojisinde değil Türklerin sürekli temas hâlinde olduğu diğer kavimlerin mitolojilerinde de boğa oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Eski İran mitolojisinde boğa/öküz iyi ve kötü yönlere sahiptir. Ahriman'nın yarattığı ilk insan ve ağacın yanında bir de öküz vardı. Ancak burada, tanrı ya da Ahuramazda bereketin (doğma ve üreme) simgesi olan bu boğayı öldürürken de tasavvur edilmiştir. Hint mitolojisinin etkisiyle dünyayı taşıdığı varsayılan hayvanlar arasında öküz de vardır. Benzer şekilde Nizamî'nin *Hüsrev ve Şirin* adlı eserinin bir yerinde konuyla ilgili olarak "asker dağın eteğine toplanınca kalabalıktan yerin altındaki öküz inledi …" ifadesi yer almaktadır (Çoruhlu 2006: 149-150).

Yakut Türklerinin bazı boylarının ataları bir Alaca İnek'tir. Aynı boylarda bir Boğa Ata'ya da rastlanmaktadır. Sibirya'daki Buryat Moğollarına göre onların ataları Boğa-Noyan adlı bir boğadır: "Gök-boz boğa donuna girerek Taycı Han'ın boğaları ile güreşmeye gitmiş. Gece de 'insan donuna girip' hanın kızı ile sevişmiş ve hanın kızından bir oğlu olmuş. Oğlunu Baykal Gölü'nün kıyısına atmış. Çocuk orada büyümüş, evlenmiş ve Buryatlar böylece ondan türemişler." Efsanede boğanın yalnızca Buryatların değil Kori boyunun atası olduğu da ifade edilmektedir (Ögel 2002-II: 536-537).

Köktürkler döneminde daha kuzeyde yer alan Kırgızlar da boynuzgilden (inek/boğa) türediklerine inanmaktaydılar (Ögel 2002-II: 537-538). Kırgızlarda rastlanan kırk kızın kocasının köpek olduğu köken efsaneleri ve "bir boğanın soyundan geldiklerini" ileri süren çok eski gelenekler bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Roux'un Sinor'dan aktardığına göre hem Müslüman hem Çin kaynaklarının belgelediği gibi gerçekten de hiçbir zaman tek başına olmamak koşuluyla Kırgızlarda boynuzgillerle ilgili bir tapınma var olmuştur (Roux 2005: 324-325).

İnsan ile boğanın mücadelesi ve bu mücadelenin sonucunda kurulan baba oğul ilişkisi; boğa benzeri insan adlarının sıklığı boğa ile ilgili bu ata kültünün çok eski kuşaklardan itibaren kaynaklanmış olabileceğine işaret etmektedir (Roux 2005: 325).

Atalar kültü Türklerin dünyayı algılama biçimlerini çok etkilemiş, kültürel inanç sisteminin oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Atalar kültü

içerisinde yer alan boğa göstergesi de Türklerin dünya görüşünü şekillendiren önemli unsurlardan biri hâline gelmiştir.

Kültürün derin yapısından önceki son katman olan dünya görüşü ile derin yapı arasında oldukça ince bir çizgi vardır. Bu iki kavram hem birbirini etkilemekte hem de birbirinden ayrılması zor iki katman gibi durmaktadır.

Boğa Göstergesi ve Kültürün Derin Yapısı

Derin yapı kültürün çekirdeğidir; en önemli ve istikrarlı kısmıdır. Dış katmanlardaki diğer kültür elementleri bu derin yapı tarafından belirlenir ve bu derin yapıdan kaynaklanır. Tüm kültürel sistem, özünde derin yapının daha geniş bir yansımasıdır (Zhao 2012: 2078).

Doğanın doğal bir parçası olan boğa, bir figür olarak Bahtin'in diyagramının her katmanında farklı özellikler göstererek yer almaktadır. Dıştan içe doğru bu göstergenin anlamı daha da derinleşmekte içten dışa doğru ise derin yapının izlerini yansıtmaktadır.

Göstergebilim çalışmalarında genel olarak gösterge, gösteren ve gösterilenden oluşan iki yönlü bir bütün olarak tanımlanmaktadır. Gösteren, dilsel göstergenin görünen kısmıdır ve anlamsal içeriği anımsatır. Gösterilen ise gösteren tarafından düşündürülen anlamsal içeriktir. Dilsel göstergelerde gösterileni anlamak ve göstergeler üzerinden iletişim kurmak günlük yaşamda oldukça hızlı gelişir. Fakat her göstergenin gösterileni aynı zamanda günlük hayatın ötesine geçen bir derin yapıya sahiptir. Özellikle kültürel göstergelerde gösterilenin derin yapısı oldukça katmanlıdır. Bu göstergenin yüzey yapısında ortaya çıkan anlam alanını tam olarak ortaya koymak derin yapının tam olarak anlaşılması ile mümkündür.

Boğa göstergesinin derin yapısı yüzey yapıda şekillenen bütün katmanları yansıtmakta onları adeta sarmalamaktadır. Esasında her kültürel göstergenin yüzey yapılarının oluşmasında derin yapıyı oluşturan ilk düşünce etken olmaktadır. Her göstergenin gösterilenine, yüzey yapılarına yön veren, onları ortaya çıkaran derin yapıdaki bu ilk düşüncedir.

Boğa göstergesinin yüzey yapısını ve bu yapıdaki katmanları da oluşturan ilk düşünce derin yapıda yer alan, Türklerin kökenine vurgu yapan düşüncedir. Köken ile ilgili mitler, efsaneler ve bunların etrafında oluşan mitoloji, kültürel göstergelerin her katmanına etki etmekte ve hem derin yapıyı hem de yüzey yapıyı şekillendirmektedir. Boğa göstergesinin derin yapısında eski Türklerden günümüze kadar uzanan bir köken mitolojisinin yattığını görmekteyiz. Bu derin yapı, okuyucuyu ilk yazılı metinlerimizden daha eskiye dayandığı varsayılan mitlere yönlendirmektedir.

Roux'un aktardığına göre Bazin, eski Türklerde biri "ata kurt" diğeri de "ata boğa" üzerine kurulu "ikili kökeni yansıtan" farklı iki gelenekten bahsetmiştir. Bu ikilik belli dönemlerde baskın gelmiş ve birçok toplumun boğa ata ya da kurt ata seçimi arasında kaldığı görülmüştür. Kurt ve boğa, aynı toplumda en az iki kez, kimi zaman ayrı ve paralel olarak kimi zaman da biraz birbirine karışmış olarak aynı anda ortaya çıkmaktadır. Bu duruma çok eski gelenekleriyle Kırgızlarda da rastlanmaktadır. Oğuzlarda kurt ile boğa arasındaki tereddüt daha farklı bir şekilde kendini göstermektedir. Oğuzname'den hareketle "Oğuz'a adını veren ata bir boğadır" demek kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte Oğuzname'ye göre bu ata, bütün parlak yaşamı boyunca kurdun korumasına ve rehberliğine başvurmaktan kaçınmamıştır (Roux 2005: 324-325).

"Ansızın dile geldi, söyler konuşur oldu. Kırk gün geçtikten sonra yürür oynaşır oldu. Öküz ayağı gibi idi sanki ayağı, kurdun bileği gibi idi sanki bileği. Benzer idi omuzu tıpkı samurunkine. Göğsü de yakın idi koca ayınınkine." (Ögel 2203-I:, 115).

Oğuzname'nin ilk satırları yok olmuştur. Bu nedenle soyağacına ilişkin bilgiler veren cümleler biraz karanlıktır. Bununla birlikte tasvirde boğayla ilgili özellikler anlatılır ve hemen ardından kurttan söz edilir. Kurdun bu kadar önemli rol oynadığı bir metinde bunun bir rastlantı olması oldukça zordur. Hayvan ile insan arasındaki benzetmeler genellikle insanı hayvanla özdeşleştirme amacına yöneliktir. Buradaki bilgilerden hareketle Oğuz'un hem boğa hem de kurt olduğunu söylemek mümkündür. Birçok hayvan özelliği ile tasvir edilen Oğuz'un başı insan özellikleri taşımaktadır. Bu tasvir, göçebe sanatının en güzel arkeolojik parçalarının sunulduğu zenginlikte bir sentez sunmaktadır. Buna bir soyağacı özeti, canlı bir "totem direği" demek yanlış olmasa gerek (Roux 2005: 325-326).

Oğuzname'de yer alan resmin bir boynuzgile (bir boğaya) ait olduğu düşünülmektedir. Oğuz'un babası mıdır, annesi midir? Buna karar vermek oldukça zordur. Bununla birlikte "En azından dünyaya bir 'erkek çocuk getiren' (erkek ya da kadın) biridir." şeklinde bir sonuca da ulaşılmaktadır. Oğuz, her şeyden önce babasının veya annesinin resminin de kanıtladığı üzere genç bir boğadır (Roux 2005: 326).

Oğuzname'den önceki dönemlerde, boynuzgillerle ilgili köken efsanesi çok daha karmaşık olarak başka bir toplumda Kitanlarda da bilinmektedir. Kırgız, Oğuz, Kitanlarda ve Dede Korkut'ta işaret edilen boğa döngüsü yüzyıllarca kesintisiz bir biçimde sürmüştür. Partanen bu döngüyle ilgili en garip örneklere Buryatlarda rastladığının altını çizmektedir. Halk geleneği buna benzer anlatılarla doludur ve benzerlikleri bunların eski efsanelerden kaynaklandıklarını göstermektedir (Roux 2005: 328-331).

SONUÇ

Kültür, göstergeler ve insan bilincinin bu karşılıklı bağımlılığı Sapir-Whorf hipotezinde de örneklendirilmiştir. Sapir-Whorf hipotezi iki şekilde gelişmiştir: Güçlü versiyon, dilin düşünce biçimini belirleyen dilbilimsel determinizm; zayıf versiyon, dilbilimsel görelilik. Örneğin atasözleri gibi dilin bazı unsurları, temel kültürel bilgileri muhafaza eden kültürel göstergelerdir. Dil toplulukları arasındaki geniş kullanımının yanı sıra biliş ve davranışa yönelik güçlü şekillendirme güçleri sayesinde, kültürün temel bileşenleri genellikle üyeler tarafından kabul edilir; böylece kültür, farklı özellikleriyle birlikte var olabilir ve varlığını devam ettirebilir (Zhao 2012: 2079)

Boğa göstergesinin geçtiği ve üzerinde çalıştığımız *toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser semiz buka toruk buka téyin bilmez ermiş* sözcesini nitelikleri itibariyle atasözü olarak değerlendirmek mümkündür. Bu atasözü dilin bazı unsurlarını ve çok eskiden gelen kültürel kodları içinde barındırmaktadır. Türklerin ilk atasından, atalar kültünden, inanç sistemlerinden, geleneklerinden o günkü doğal gerçekliğe yansıyan estetik zevklerine kadar koca bir kültür tarihini muhafaza etmekte ve bir kültürel değer olarak varlığını sürdürmektedir. Boğa göstergesinin üzerinde gelişen bu kültürel birikimin ortaya konulması üzerinde çalıştığımız sözcenin daha iyi anlaşılması içindir.

Tonyukuk'un kağan seçme görevini kendince üstlendiğini göstermek için söylediği büyük bir kültür tarihini muhafaza eden bu sözcenin derin yapısı oldukça geniş bir anlam katmanı içermektedir. Tonyukuk burada sadece kağan değil kağanın temsil edeceği derin bir kültürün taşıyıcısını da seçecektir. Boğa göstergesi etrafında şekillenen ve temeli Oğuz Ata'ya dayanan bir sorumluluğu üstlenen kişiyi de seçecektir. Köktürkler döneminde Oğuz Ata, Oğuz Kağan, Oğuz, Oğuzname, bu isimler ne kadar zikrediliyordu bilmek mümkün değildir. Bununla birlikte derin yapıyı oluşturan köken mitinin farklı isimlerle de olsa bilindiğini düşünmek mümkündür. *Buka* "boğa" göstergesinin derin yapısından ortaya çıkan dünya görüşünün de bu sözü Tonyukuk'a söylettiğini düşünmek pek tabiidir. Kağan aynı zamanda atalar kültünün bir taşıyıcısı olan kişi olacaktır. Devletin başı, milletin atası, kültürün devamı olacaktır. Atalar kültüne bir nevi kurban verilecek kişinin zayıf bir boğa olmaması gerekir. Tonyukuk inanç ve değer sistemlerine hizmet edecek ve bu iki sistemi ayakta tutacak kişiyi seçmek zorundadır. Söylemiş olduğu sözde geçen *buka* "boğa" her iki sistemi de temsil etmekte, hem maddi hem de manevi güce işaret etmektedir. Seçilecek kağanın her iki güce de sahip olması gerekmektedir. *Buka* "boğa" göstergesi bütün bu anlamları içinde barındırarak bir söz sanatı ile *toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser semiz buka toruk buka téyin bilmez*

ermiş ifadesiyle Tonyukuk'un ağzından dökülüp doğal bir gerçeklik şeklinde yazıtta yerini almaktadır.

Tonyukuk Yazıtı'nın 5. ve 6. satırlarında yer alan *toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser semiz buka toruk buka téyin bilmez ermiş* sözcesi göstergebilimsel bir bakış açısı ile tekrar değerlendirildiğinde bizleri "Zayıf bir boğayla semiz bir boğa uzakta bir yerlerde kapışsalar, hangisi semiz boğa, hangisi zayıf boğadır bilmek mümkün değilmiş." anlamından çok derinlere götürmektedir. Tonyukuk, "… bilmek mümkün değilmiş." şüphesi ile acaba yukarıda değindiğimiz derin bir geçmişi mi düşünüyordu? Ya da bu derin geçmişi ileriye nasıl taşıyacağını mı düşünüyordu? Boğa göstergesi doğal gerçeklikle etkileşimden kültürün derin yapısına kadar olan bütün katmanları göz önüne alarak tahlil edildiğinde bu düşüncelerden her ikisinin de mümkün olabileceği rahatlıkla söylenebilir. Büyük devlet adamı Tonyukuk'un burada "Uzaklarda iki boğa kapıştığında hangisinin Türklerin atası olacağına karar vermek mümkün değil." ya da "Uzaklarda iki boğa kapıştığında hangisinin yerin ve göğün kudreti olacağına karar vermek mümkün değil." diye düşündüğünü ifade etmek daha doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

Aydın, E. (2008). "Tonyukuk Yazıtının 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi: Böñüsär mi Böñresär mi?" *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, Bahar 2008, s. 79-86.

Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı, İstanbul.

Edgar, A.- Sedgwick, P. (eds.) (2008). *Cultural Theory: The Key Concepts* (2nd), Routledge, London & New York.

Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*, (Çev. Sema Rifat), Om Yayınevi, İstanbul.

Güngör, E. (1995). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken, İstanbul.

İlkdoğan, H. (2017). "Göstergenin Toplumsal Düzlemdeki Yeri: Toplumsal Göstergebilim", *İdil*, Cilt 6, Sayı 39, s. 3147-3163.

Küçükerdoğan, R. (2011). *Reklam Nasıl Çözümlenir, Reklam İletişiminde Göstergeler Stratejiler,* Beta Yayım Dağıtım, İstanbul.

Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Ögel, B. (2002). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Bilgesu, Ankara.

Parsa A. F. – Olgundeniz S. S. (2014). ''İletişimde Göstergebilim ve Anlamlandırma Sürecini Örneklerle Değerlendirme'', *Ahmet Güneş (ed.), İletişim Araştırmalarında Göstergebilim Yazınsaldan Görsele Anlam Arayışı*', Literatürk Academia, İstanbul.

Rifat, M. (2019). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1 Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*, YKY, İstanbul.

Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. Free Press, NewYork.

Barthes, R. (1998). *Çağdaş Söylenler*, Metis, İstanbul.

Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), Kabalcı, İstanbul.

Tokyürek, H. (2013). "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları", *TUBAR*-XXXIII, 2013-Bahar, s. 221-281.

Voloshinov, V. N. (1986). *Marxism and the Philosophy of Language* (translated by Marksizm). Harvard University Press, Massachusetts & London.

Yıldız, Hülya (2013). "Sıska ve Semiz Boğa Uzakta Ne Yapıyordu?" *Türk Dilleri Araştırmaları*, 23.2 (2013), s. 113-134.

Zhao, W. (2012). "An Analysis of Social Proverbs from the Perspective of Cultural Semiotics", *Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 2, No. 10, pp. 2073-2080.

Zulaikha, F. I. -Sundari, P. (2019). "The Representation of Women's Domesticity: Cultural Semiotics Analysis towards Sundanese Proverbs" *Udayana Journal of Social Sciences and Humanities*, p-ISSN: 2549-6956, , e-ISSN: 2621-9107, p. 85-90.

ORHON YAZITLARINDAKİ *"TOKUZ ERSİN / ERSEN"* ADI ÜZERİNE

Dr. Öğr. Üyesi Hakan AYDEMİR*

Özet

Kül Tėgin (G3) ve Bilge Kağan (K2-3) yazıtlarında, Tun Yokuk yazıtı 45. satırdaki ***t^{w}krSIn*** ("𐰉𐰇𐰼𐰃𐰴𐰣") ile de ilişkilendirilen bir ***t^{w}kwz rSnkA*** (= 𐰚𐰸𐰃𐰼𐰞 𐰴𐰆𐰃𐰣) adlandırması bulunuyor. Yazıtlar üzerine çalışan araştırmacılar ve konuya temas eden filolog ve tarihçiler tarafından ***Tokuz Ersin*** veya ***Tokuz Ersen*** biçiminde okunan bu adlandırmanın (1) nasıl okunması gerektiği; (2) bunun bir yer adı mı (3) yoksa halk adı mı olduğu, (4) tam olarak neye veya nereye işaret ettiği oldukça tartışmalıdır. Çalışmada bu soruna ilişkin daha önceki görüşler kronolojik bir sırayla verilerek bu sorulara yanıt aranmış ve yaygın olan görüşün tersine bu adın Çin kaynaklarındaki ***Yanqi*** (焉耆), Türkçe adıyla **Karaşahr** (**Karaşar**) şehrine değil, Toharcanın A-ağzını konuşan Ā***rśi***'lere ve muhtemelen Karaşahr Krallığı'nın (***Yanqi guo*** 焉耆國) hâkim olduğu 9 büyük şehirden (***da jiu cheng*** 大九城) oluşan bölgeye işaret ettiği gösterilmiştir. Ayrıca sesbilimsel ve adbilimsel olgular ışığında, söz konusu ***t^{w}kwz rSnkA*** adlandırmasındaki ***rSn*** (𐰴𐰆𐰃) adının ***Ersin*** veya ***Ersen*** değil, ***Erşin*** 'Erşiler' (=Ā***rśi***'ler) olarak, bu adın geçtiği kısmın ise ***Tokuz Erşin*** 'Dokuz Erşiler' biçiminde okunması ve anlaşılması gerektiği gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, Tun Yokuk Yazıtı, Tokuz Ersin/Ersen

I.

Kül Tėgin (G3) ve Bilge Kağan (K2-3) yazıtlarında araştırmacılar tarafından ikinci öğesi genel olarak ***Ersin*** ve ***Ersen*** biçiminde okunan ve değişik biçimlerde yorumlanan bir ***t^{w}kwz rSnkA***[1] (= 𐰚𐰸𐰃𐰼𐰞 𐰴𐰆𐰃𐰣) adlandırması bulunmak-

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü. aydemirhaakan@gmail.com

tadır. Bu ***Tokuz Ersin / Ersen*** adlandırmasıyla, özellikle bu adın son öğesi ***rSn*** (𐰃𐰋𐰇) ile ilgili üç temel sorun bulunuyor: (1) Okunuşu (***Ersin / Ersen***); (2) bunun bir yer adı mı (3) yoksa boy adı mı olduğu. Kanımca ***Tokuz Erşin*** olarak okunması ve 'Dokuz Erşiler' (= Ārśiler) olarak anlamlandırılması gereken bu adlandırmaya ilişkin sorunların daha iyi anlaşılması için, KT ve BK yazıtlarında bu kısmı okuyan araştırmacıların görüşlerine ve okumalarına kısaca bir göz atalım.

II.
Daha önceki okuma ve anlamlandırmalar:

W. Radloff (1895): *ḅiṛg̣ṛö tqoz ṛṣṇḳa ṭg̣i ṣöḷḍm* "nach rechts (Süden) bin ich bis Tokuz-Ärsin gezogen" [sağa (güneye) Tokuz-Ersin'e kadar sefer ettim]. Radloff, 1895 tarihli bu çalışmasında metin içinde bu adı yukarıdaki gibi ***Ersin*** yazarken, çalışmanın sonundaki sözcük listesinde görüşünü değiştirerek aynı yeri ***Ersin*** yerine ***Ersen*** biçiminde okumayı tercih ediyor: "*Toguz Ersenke tegi süledim* Ich zog (nach Süden) bis zum Togus-Ersen (den neun Ersen)" [(güneye) Togus Ersen'e (Dokuz Ersen'e) kadar sefer ettim].[2] 1897 tarihli çalışmasında da (bk. aşağıda) bu adı yine ***Ersen*** okuyor ve bunun yer adı olduğunu düşünüyor.

V. Thomsen (1896): *birgerü tokuz ersinke tegi süledim* "à droite (c.à.d. vers la sud) j'ai fait des expéditions jusqu'aux Neuf-Ersins" [sağa (yani güneye) Dokuz Ersinlere seferler ettim]. Thomsen, sözlük kısmında buradaki "***Tokuz ersin***"in Tibet sınırında bir halkın veya yerin bilinmeyen adı olduğunu yazıyor.[3] Fakat bu görüşünü daha sonra, 1935 tarihli çalışmasında değiştiriyor (bk. aşağıda).

W. Radloff (1897): *berigerü tokuz-ersenke tegi süledim* "nach rechts (Süden) bin ich bis Tokuz-Ersen gezogen"[4] [sağa (güneye) Tokuz-Ersen'e kadar sefer ettim] (krş. yukarıda Radloff 1895).

P. M. Melioranskiy (1899): *bergerü tokuz ersenke tegi süledim* "Направо (т.е. на югъ) я прошелъ съ войскомъ вплоть до Токузъ-Эрсена (или: Токузъ Эрсеновъ?)." [Sağa (yani güneye) Tokuz Ersen'e (ya da Tokuz Ersenler'e?) kadar sefer ettim].[5]

---

1 Yani $t^{1w}kwz\ r^2S^2n^2k^2A$.

2 Bk. Radloff 1895: 33, 75, 32, 74, 93.

3 Bk. Thomsen 1896: 115, 167, dipnot 69.

4 Bk. Radloff 1897: 150, 163.

5 Bk. Melioranskiy 1899: 60.

H. Vambéry (1899): *birgerü Tokuz Ersenke tegi süledim* "nach rechts bin ich bis Tokuz-Arsen gezogen" [güneye, Tokuz-Arsen'e kadar sefer ettim].[6]

V. Thomsen (1935): "*cenupta Toquz [3]-Ersin(?)e değin sefer ettim*". 1896 tarihli çalışmasında (bk. yukarıda) bunun yer adı mı yoksa halk adı mı olduğu konusunda tereddüt gösteren Thomsen'in, 1935'teki bu çalışmasında bunun yer adı olduğuna karar verdiği anlaşılıyor.[7]

H. N. Orkun (1936/1994): *birğerü tokuz ersinke teği süledim* "Beride [cenupta] Dokuz Ersine kadar sefer ettim". Orkun, ***Tokuz Ersin***'in yer adı olduğunu yazıyor.[8]

A. von Gabain (1950): *birgerü Tokuz-Ersinke tegi süledim*. Gabain, "***Tokuz-Ersin***" olarak okuduğu bu adın – Thomsen (1896) gibi – "Tibet civarındaki bir halk yahut yer adı" olduğunu düşünmüştü.[9]

S. E. Malov (1951): *birgerü Tokuz ersenke tegi süledim* "Направо (т.*е.* на юг) я прошел с войском вплоть до «девяти эрсенов»" [Orduyla sağa (yani güneye) Dokuz Ersen'e kadar sefer ettim].[10]

V. M. Nadelyayev vd. (1969): *birgerü tokuz ersenke tegi süledim* "направо (~ на юг) я прошел с войском вплоть до [народа] девяти эрсенов" [Orduyla sağa (yani güneye) Dokuz Ersen [halkına] kadar sefer ettim]. Nadelyayev, Nasilov, Tenişev ve Şçerbak, ***Ersen*** okudukları bu adın bir boy adı ("название племени") olduğunu düşünüyorlar.[11]

G. Aydarov (1971): *birgerü tokuz ersenke tegi süledim* "Направо, вплоть до «десяти эрсенов», я прошел с войском" [Güneyde Dokuz Ersen'e kadar orduyla sefer ettim].[12]

M. Ergin (1992): *Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim* "Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim". Ergin, sözlük kısmında bu "***Tokuz Ersin***"in bir yer adı olduğunu belirtiyor.[13]

E. Şükürlü (1993): *birgerü Toguz Ersenke tegi süledim* 'Sağda Dokuz Ersen'e kadar ordu sevk ettim'. Şükürlü, "***Ersen***" olarak okuduğu bu adın coğrafi bir ad olduğunu düşünüyor.[14]

Yu. A. Zuev (2002): "на юг я прошел с войсками вплоть до девяти источников" [Ordularla güneyde Dokuz Kaynak/Pınar'a kadar sefer ettim].

---

6 Bk. Vambéry 1899: 70.
7 Bk. Thomsen 1935: 96.
8 Bk. Orkun 1936/1994: 22-23, 920.
9 Bk. Gabain 1950: 248, 299a.
10 Bk. Malov 1951: 27, 34.
11 Bk. Nadelyayev vd. 1969.
12 Bk. Aydarov 1971: 286.
13 Bk. Ergin 1992: 17, 47, 66, 112.
14 Bk. Şükürlü 1993: 218-219, 309.

Zuev'in bu adı "***Tokuz Ersen*** // ***Токуз эрсен***" olarak okuması ve "***Ersen***"i 'kaynak, pınar // источник' olarak çevirmesi konusuna aşağıda tekrar döneceğiz.[15]

A. S. Amanjolov (2003): *birgerü tokuz ersenke tegi süledim* "Направо (На юг) я ходил с войском вплоть до Токуз-Эрсена («Девать источников»?)" [Orduyla sağa (güneye) Dokuz Ersen'e («Dokuz Kaynak/Pınar'a»?) kadar sefer ettim]. Amanjolov'un burada Zuev'in "***Ersen***" 'Kaynak/Pınar' çevirisini kabul ettiği anlaşılıyor.[16]

K. Sodikov (2004): *birgerü tokuz ersenke tegi süledim* "Güneye, Tokuz Ersen'e kadar ordu sevk ettim".[17]

Á. Berta (2004): "*berγ́ärẅ toqwz ärsänkä täγ́i süläδim*" 'Güneye, Dokuz Ersen'e kadar sefer ettim'.[18]

Sh. Geng (2005): *birgerü tokuz ersinke tegi süledim* "右面 (南面) 我曾征战到 tokuz ersen (九姓焉耆?) [Sağda (güneyde) Tokuz Ersen'e (Dokuz *Yanqi/Karaşahr* klanlarına?) kadar sefer ettim]. Geng, burada "***Tokuz Ersen***" olarak okuduğu adı Çinceye geçici olarak ***Jiuxing Yanqi*** (九姓焉耆), yani 'Dokuz Karaşahr (=*Yanqi*) klanları' olarak çevirdiğini belirtiyor.[19]

T. Tekin (2006): KT *birigerü tokuz ersinke tegi süledim* "güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim", BK "güneyde Dokuz Ersin'e kadar sefer ettim".[20]

L. Yu. Tuguşeva (2008): *bėrigerü tokuz ersinke tegi süledim* "на юге [я] ходил войной до Токуз Эрскина" [Dokuz Erskin'e savaşa gittim]. Tuguşeva, yazıçevriminde "*ersin*" okumasına rağmen, T. Tekin'in 1968 tarihli çalışmasındaki aslında yanlış "***erskin***"[21] okuyuşuna istinaden çeviride bunu "***Erskin*** // ***Эрскин***" olarak veriyor ve – muhtemelen Zuev'in etkisinde (bk. aşağıda) – bunun Gansu'nun kuzeyindeki "Ecin Rehri // река Эдзин-гол" (= *Ruo Shui* 弱水) ile aynı olduğunu düşünüyor.[22]

M. Ölmez (2015): *bėrigerü tokuz ersinke tegi süledim* "Güneye doğru Dokuz Ersinlere kadar sefer ettim". Ölmez, sözlük kısmında "***tokuz ersin***" adını "Toharlar" olarak açıklıyor.[23]

---

15 Bk. Zuev 2002: 59-60.

16 Bk. Zuev 2002: 59-60.

17 Bk. Sodikov 2004: 76, 90.

18 Bk. Berta 2010: 127, 190.

19 Bk. Geng 2005: 139, 168.

20 Bk. Tekin 2006: 201-21, 44-45.

21 T. Tekin bunu yanlış olarak "***erskin***" okumasına rağmen, çevride bunu doğru olarak "***Tokuz-Ersin***" vermiş (bk. Tekin 1968: 231, 261). Fakat Tekin bu yanlışı daha sonraki çalışmalarında düzelterek "***erskin***" terine hep "***ersin***" okumuştur. Tuguşeva bunu dikkate almamış gözüküyor.

22 Bk. Tuguşeva 2008: 25, 35, dipnot 39.

23 Bk. Ölmez 2015: 82, 94, 133, 147, 349a.

H. Şirin User (2015/2016): *birigerü tokuz ersinke tegi süledim* "Güneyde Tokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim". Şirin, "***tokuz ersin***"in Doğu Türkistan'da bir zamanlar Toharların yaşadığı, bugünkü adı Karaşhr (Karaşar) olan kent veya "Karaşar bölgesi" ile aynı olduğunu düşünüyor.[24] A. B. Ercilasun (2016): *Birigerü tokuz ersinke tegi süledim* "Güneyde Tokuz Ersin'e dek ordu yürüttüm".[25]

E. Aydın (2018): *bėrgerü tokuz ersinke tegi süledim* "Güneyde Tokuz Ersin'e kadar sefer ettim". Aydın, 2016 tarihli çalışmasında "***Tokuz Ersin***"in "Toharların yaşadığı Karaşehir?" olduğu fikrine soru işaretiyle ve temkinli yaklaşıyor.[26]

Yukarıdaki araştırma tarihini özetleyecek olursak, yazıtlardaki söz konusu yeri ve adlandırmayı inceleyen araştırmacılardan sadece üçü, Nadelyayev vd. (1969), Geng (2005) ve Ölmez (2015) bu ***Tokuz Ersin / Ersen*** adının halk adı olduğunu düşünüyor ve öyle de çeviriyor (bk. yukarıda). Diğer bütün araştırmacılar ise bu "***Tokuz Ersin/Ersen***'in bir yer adı olduğu ve Doğu Türkistan'da bugün Karaşahr olarak, Çince adıyla ***Yanqi*** 焉耆 olarak bilinen kent ile aynı olduğu görüşünde hemfikirler. Yine yukarıdakilerin özeti olarak söylemek gerekirse, araştırmacıların çoğunluğu bu adın ikinci öğesini ***Ersen*** okurken, diğerleri aynı adı ***Ersin*** olarak okuyor:

Ersin okuyanlar: Thomsen, Orkun, Gabain, Ergin, Tekin, Ölmez, Şirin, Ercilasun, Aydın.

Ersen okuyanlar: Radloff, Melioranskiy, Malov, Nadelyayev, Aydarov, Şükürlü, Zuev, Amanjolov, Sodikov, Geng, Berta.

Bundan da anlaşıldığı üzere ***Ersen*** okuyanlar çoğunlukta gözüküyor. Burada tabii ki hemen şu soru akla geliyor: Araştırmacılar neye dayanarak ***Ersin*** veya ***Ersen*** okuyorlar?

Bu adı gerçekten ***Ersin*** veya ***Ersen*** mi okumak gerekiyor? Çalışmanın başındaki sorularla birlikte bu sorulara da aşağıda ayrıntılarıyla yanıt vermeye çalışacağım.

III.
Ersin / Ersen

t^{w}kwz rSnkA[27] (= 𐰚𐰃𐰍𐰼 𐰴𐰆𐰇𐰴) adlandırmasında ***rSn*** (𐰍𐰼) imleri ***(e)rs(i) n*** veya ***(e)rs(e)n*** okunabileceği için, Orhon yazıtlarını inceleyen yukarıdaki

[24] Bk. Şirin 2015: 78, 358; Şirin 2016: 232, 629, 656.

[25] Bk. Ercilasun 2016: 500-501, 544-545.

[26] Bk. Aydın 2018: 79; 2012: 40, 71-72; 2016: 147.

[27] Yani $t^{1w}kwz\ r^{2}S^{2}n^{2}k^{2}A$.

çalışmalarda ***Tokuz Ersin / Ersen*** adlandırmasının son öğesi araştırmacılar tarafından kurallı olarak ***Ersin*** veya ***Ersen*** okunmuştur. Fakat bunun neden ***(e)rs(i)n*** veya ***(e)rs(e)n*** okunduğu konusunda herhangi bir açıklama şimdiye kadar yapılmamıştır.

Eski Türk alfabesindeki "s" imi hem <s>, hem de <ş> okunabileceği için,[28] bu adı aslında sadece ***(e)rs(i)n*** veya ***(e)rs(e)n*** değil, hiç sorunsuz ***(e)rş(i)n*** veya ***(e)rş(e)n*** de okuyabiliriz. Fakat bu tür okumalarda ne veya nasıl okuduğumuz değil, o okumayı neye dayandırdığımız önemlidir. Eğer bir dayanağımız yoksa, bu gibi durumlarda araştırmacı eski Türk alfabesin kuralları dâhilinde bir adı veya sözlüksel öğeyi – ***(e)rs(i)n*** veya ***(e)rs(e)n***'de olduğu gibi – istediği biçimde okuyabilir. Buna – ilk defa burada ve tarafımdan önerilen bir terim olarak – *tercihen okuma* da diyebiliriz. Yani *tercihen okuma*, kökeni, okunuşu kesin olarak veya hiç bilinmeyen bir sözlüksel öğenin ya da yazıtlardaki (ya da herhangi bir kaynaktaki) adın, eski Türk alfabesinin (ya da herhangi bir alfabenin) kurallarına göre söz konusu olabilecek okuma imkânlarından birini seçme olayıdır. Yani yukarıdaki araştırmacıların mevcut dört – ***(e)rs(i)n***, ***(e)rs(e)n***, ***(e)rş(i)n***, ***(e)rş(e)n*** – okuma imkânından birincisini veya ikincisini tercih etmeleri bir *tercihen okuma* olayıdır. *Tercihen okuma*, okunuşu belli ya da kesin olmayan dilsel öğeler için – okunuşu kesinleşinceye kadar – varsayımsal ya da geçici bir okumadır.

Bunun tersi durumlarda, yani sözlüksel öğenin veya adın kökeni, ses yapısı, eki-kökü vs. biliniyorsa, fakat mevcut alfabe birden fazla okuma imkânı sunuyorsa, bu durumda söz konusu olabilecek okuma imkânlarından birini seçme olayını *etimolojik okuma* diye adlandırabiliriz. Örneğin, ***rSn*** **(𐰃𐰏𐰇)** imleriyle yazılmış adın kökenini veya görece birincil biçimini ya da söz konusu dönemdeki sesletimini biliyorsak, buna göre yapacağımız okuma *etimolojik okuma* olacaktır. Bu çalışmada söz konusu ad bu yöntemle okunacak ve buna dayanarak yeni bir okuma biçimi sunulacaktır. Fakat buna geçmeden önce, Türkolog olmayan araştırmacıların bu ***Tokuz Ersin / Ersen*** adlandırması hakkındaki görüşlerine de kısaca değinmekte yarar var.

Bu araştırmacılardan ilki, Alman İranist ve Doğubilimci Hans Heinrich Schaeder idi. Schaeder, 1936'da sunduğu bir bildiride ***Tokuz Ersin*** olarak okuduğu bu adlandırmayı "die neun Ärsin", yani 'Dokuz Ersin' olarak çevirmiş ve buradaki "***Ärsin***"i, bir zamanlar Doğu Türkistan'da Toharcanın eskicil A-ağzını konuşan Hint-Avrupa kökenli halkın adı olan Ā***rśi*** (= *Yüeci*) ile özdeşleştirmişti.[29] Schaeder'in bu önemli görüşüne tamamen katıldığımı özellikle

[28] Bu ikili ses değeri nedeniyle eski Türk alfabesindeki "s" iminin harf çevrimini büyük "*S*" (= *s / ş*) ile veriyorum.

[29] Bütün bu bilgileri, Schaeder'in izniyle makalesinde yayımlayan Sieg'den öğreniyoruz, bk. Sieg 1937: 136-137.

belirtmem gerekir. Bunun ayrıntılarına ve gerekçelerine aşağıda ayrıca değineceğim.

Schaeder'in bu fikri 1938'de İranist W. B. Henning tarafından da kabul edildi.[30] Henning, ***Tokuz Ersin***'in Weishu'da (魏書/102) *Yanqi*'nin (= Karaşahr) tanıtıldığı bölümdeki 焉耆國 … 國内凡有大九城 '*Yanqi (Karaşahr) Ülkesi … Ülkede dokuz büyük şehir bulunuyor*' cümlesinde geçen ***jiu cheng*** 九城 'dokuz şehir'i hatırlattığını, fakat ***Tokuz Ersin***'in sadece ***Yanqi*** (Karaşahr) ile sınırlı olmasının imkansız olduğunu haklı olarak dile getiriyor.[31] Weishu'dan başka Çin kaynaklarında da geçen bu cümleye daha sonra Wang da değiniyor (bk. aşağıda).

J. Haussig de Schaeder gibi "***Ersin***"i Ārśi ile özdeşleştiriyor ve ***Tokuz Ersin***'i "die neun Stämme der Arsi", yani 'Arsi'lerin Dokuz Boyu' olarak çeviriyor. Haussig ayrıca bu ***Tokuz Ersin***'i Tun Yokuk (eski okunuşuyla Tunyukuk / Tonyukuk) yazıtı 45. satırdaki, devamının tahrip olması nedeniyle şimdiye kadar genellikle "***t¹ʷk¹r¹S¹In²***" ("𐰉𐰍𐰃𐰴𐰇") 'Tokar…' olarak okunan, son üç harfi tahrip olmuş ad ile de özdeşleştiriyor. ***Tokersin*** (= Haussig: "***Toqärsin***") veya belki ***Tokerşin*** olarak okunması gerektiğini düşündüğü, fakat aslında yanlış okuduğu[32] bu adın ***Tokuz Ersin***'le aynı olduğunu, bölgedeki "diyalektlerden birinde" ***Tokuz Ersin*** biçimi kullanılırken, "diğer diyalektte" ***Tokersin*** biçiminin kullanılmış olabileceğini düşünüyor. Bir başka deyişle, ona göre ***Tokuz Ersin*** ve ***Tokersin*** aynı halkın farklı adlandırmalarıdır. Yani Haussig'e göre: "***Toqärsin = Toquz Ärsin***". Fakat KT yazıtı 45. satırdaki bu "***t¹ʷk¹r¹S¹In²***" haflerinden son üçünün (yani ***S¹In²***) okuyuşuna dikkat etmek gerek. Radlof'un fotoğrafında ***S¹*** (𐰴) rahatlıkla okunabilirken, şimdiye kadar hep *I* (i = ı / *i* / ė) olarak yazılmış sonraki harf kanımca 𐰀 (= *a* / *e*) gibi görünüyor (yani ***t¹ʷk¹r¹S¹An²*** 𐰉𐰍𐰃𐰴𐰇). Fakat bu harflerin devamı tahrip olduğundan, Haussig'in varsayımını – imla buna müsait gözükmediğinden – doğrulamak mümkün gözükmüyor. Yani Tun Yokuk yazıtındaki bu harf dizisinde kesin olan tek okuma ***Tokar*** (𐰚𐰇𐰇) 'Tohar' adıdır.

Haussig, KT ve BK yazıtlarında ***Tokuz Ersin*** olarak okuduğu bu adın, aslında Gansu'nun batısındaki Ārśilere işaret ettiğini, bunların aslında Küçük Yüecilerin (***Xiao Yuezhi*** 小月氏) Gansu'daki kalıntılarıyla özdeşleştirilmesi gerektiğini düşünüyor.[33] Haussig'in bu fikri, yani sözü edilen bölgenin ve halkın Gansu'nun batısında olduğu düşüncesi kanımca pek olası gözükmüyor, çünkü bildiğim kadarıyla Batı Gansu bölgesinde Küçük Yüecilerin veya

---

30 Bk. Henning 1938: 560, 563, dipnot 4.

31 Bk. Henning 1938: 560, dipnot 1.

32 Yazıtta bu kelimede ***r²*** (𐰚) değil, ***r¹*** (𐰼) var. Dolayısıyla bunu ***Toker***, yani ***Tokersin*** okumak mümkün değil.

33 Bk. Haussig 1953: 415-417.

Ārśilerin dokuzlu bir boy yapılanması veya dokuza tekabül eden bir özelliği bilinmiyor. Yani Haussig'in bu son düşüncesi oldukça farazi kalıyor.

Yu. A. Zuev, bu adı ***Tokuz Ersen*** (= Zuev: "токуз эрсен") olarak okuyor ve "Dokuz Kaynak/Pınar // Девять источников" olarak adlandırıyor. Ona göre buradaki ***Ersen***, 'kaynak, pınar // источник' anlamına geldiğini düşündüğü Hintçe ***rasayana*** sözcüğüne geri gider. Zuev'e göre bu yer, Sarı Nehir'in kuzey kıvrımının solunda kalan ve Çince ***Jiuquan*** (九泉) 'Dokuz Pınar' olarak adlandırılan yerdir.[34] Zuev'in çözümüne katılmak mümkün değil, çünkü Hintçe ***rasayana***'nın "kaynak, pınar // источник' anlamı yoktur. Bu anlam Zuev'in kendi yorumudur. Bu sözcüğün Sanskritçede '(sıvılar için) kanal; iksir, vs.' gibi anlamları vardır.[35] Ayrıca sözünü ettiği coğrafya İç Moğolistan'a tekabül ettiği için, Zuev'in bu önerilerini dikkate almak mümkün gözükmüyor.

Ch. Wang, Weishu (魏書/102), Beishi (北史/97), Suishu (隋書/83), Zhoushu (周書/50) gibi kaynaklarda geçen ve yukarıda sözü edilen, 焉耆國 . . . 國内凡有大九城 *'Yanqi (Karaşahr) Ülkesi … Ülkede dokuz büyük şehir bulunuyor'* cümlesine dayanarak ***Tokuz Ersin*** "Dokuz Ersin // Nine Ärsin" olarak okuduğu bu adın ***Yanqi*** (焉耆), yani Karaşahr (Karaşar) olduğunu; dolayısıyla aslında "Dokuz Arsi Şehri // Nine Arsi Cities" veya "Dokuz *Yanqi* (Karaşahr) Şehri // Nine Yen-ch'i (Karashahr) Cities" olarak anlaşılması gerektiğini düşünüyor. Wang'ın bunu desteklediğini düşündüğü noktalardan biri de bu şehrin ***Yanqi*** (焉耆) (< EOÇ ****ʔan-gi*** ← ****Argi***)[36] adı yanında başka Çince kaynaklarda ***Yanyi*** (焉夷) biçiminin de görülmesidir. Wang, buradaki ***yí*** (夷) iminin Geç Han Dönemi (= GH) ***ji*** yanında ****si*** sesini yazmak için de kullanılmış olabileceğini tahmin ediyor. Buna dayanarak Karaşahr'ın diğer adı olan ***Yanyi*** (焉夷)'nin daha eski bir ***Ārśi*** biçimini yansıtıyor olabileceğini düşünüyor.[37]

Wang'ın yukarıdaki görüşlerine katılmak oldukça güç, çünkü (1) ***yí*** (夷) imi GH, EOÇ ve GOÇ dönemlerinde ****si*** değil, hep ***ji*** biçimindeydi. Bu ***ji*** ise, aslında ****gi***'ye geri giden damaksıl (*palatalized*) bir ****gʲi***'yi yansıtıyor (yani: ***Yan-yi*** 焉夷 < GH ****ʔan-ji*** < ****ʔan-gʲi*** < ****Argi*** > GH ****ʔan-gi*** 焉耆). (2) Diğer bir deyişle ***Ārśi*** biçimi Wang'ın düşündüğü gibi ****Argi***'ye değil, (3) daha önceki bir çalışmamda da gösterdiğim üzere,[38] daha eski bir ****Arki*** biçimine geri gider. Daha açık ifade edecek olursak, Karaşahr'ın Çince adları olan ***Yanqi*** (焉耆) ve ***Yanyi*** (焉夷) ne Geç Han Dönemi'nde, ne de sonraki hiçbir dönemde ***Ārśi*** biçiminde sesletilmemiştir. Sadece bu şehir ve çevresine hâkim olan Hint-Avrupa kökenli halkın adı ****Ārśi***'dir ve – aşağıda da göreceğimiz gibi – aslında

---

34 Bk. Zuev 2002: 59-60.

35 Bk. Monier-Williams 1963: 870b-c.

36 Bu ***Yanqi*** (焉耆) < EOÇ ****ʔan-gi*** ← ****Argi*** değişimi için bk. Aydemir 2019: 262'deki 4.1.3.

37 Bk. Wang 1944: 83-85.

38 Bk. Aydemir 2019: 263'teki 4.1.3. şema.

Tokuz Erşin (< ****Tokuz Erşi+n*** 'Dokuz Erşi+ler' ← TohA Ā***r****ś****i*** [**arɕi**]) okunması gereken ad da kanımca bu hâkim tabakaya ve onların hakim olduğu 9 şehre istinaden verilmiştir. Yukarıda sözü edilen 焉耆國 ... 國内凡有大九城 '*Yanqi* 焉耆 *(Karaşahr) Ülkesi … Ülkede dokuz büyük şehir bulunuyor*' cümlesi de işte bu bağlamda anlaşılmalıdır. (4) Bu açıdan baktığımızda, Orhon yazıtlarında şimdiye kadar ***Tokuz Ersin / Ersen*** olarak okunan bu adın – Henning'in daha 1938'de söylediği gibi – sadece Karaşahr'la sınırlı kalması kanımca da mümkün gözükmüyor. Dolayısıyla Wang'ın ve yazıtları okuyan araştırmacıların bu adı – Nadelyayev vd., Geng ve Ölmez dışında – Karaşahr kenti olarak yorumlaması kanımca doğru kabul edilemez. (5) Bunun yazıtlarda Karaşahr şehri olarak yorumlanması zaten bir çelişki teşkil ediyor, çünkü *bėrigerü tokuz erşinke tegi süledim* 'Güneyde Dokuz Erşilere kadar sefer ettim' cümlesinden hemen sonra gelen *töpötke kiçig tegmedim* 'Tibet'e ulaşmama az kaldı'[39] cümlesi de kanımca sefer edilen yer ile Tibet arasındaki mesafenin görece az olduğuna işaret ediyor. Bu dönemde Tibet hâkimiyeti Taklamakan Çölü'nün, güneyindeki bölgelerde kaldığından,[40] Karaşahr ve Tibet arasındaki bu büyük mesafeyi açıklamak oldukça zorlaşır.

Bu nedenle (a) KT ve BK yazıtlarındaki *töpötke kiçig tegmedim* 'Tibet'e ulaşmama az kaldı' cümlesini ve (b) Çin kaynaklarına göre Karaşahr Devleti'nin veya Krallığı'nın bir zamanlar 9 şehirden ibaret olduğunu da dikkate alarak, ***Tokuz Erşin*** 'Dokuz Erşiler' (= Ārśiler) adının, yönetici tabakası aslında Ā***r****ś****i*** olan Karaşar Krallığı'na ve onun hâkim olduğu bölgeye, 9 şehre işaret ettiği kuvvetle muhtemel görünüyor.

Ā***r****ś****i*** adının çoğul eki ***+n*** almış olması (***Erşin*** < Ā***r****ś****i+n*** 'Ārśiler') ve önündeki ***tokuz*** sıfatı da Ārśilerin Türk tipinde dokuzlu bir boy teşkilatına sahip olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla böyle bir boy teşkilatının sadece Karaşahr ile sınırlı kaldığını düşünmek oldukça zor görünüyor.

IV
Erşin (𐰃𐰏𐰇)

Burada tabii ki yazıtlarda ***rSn*** (= 𐰃𐰏𐰇) olarak geçen ve şimdiye kadar ***Ersin*** veya ***Ersen*** olarak okunan adın okunuşuna da değinmeden geçemeyiz. Çalışmanın başında da belirttiğim üzere, eski Türk alfabesindeki "s" imi hem <s>, hem de <ş> okunabilmektedir.[41] Bu nedenle bu adı sadece ***(e)rs(i)n***

[39] Bu çeviri için bk. Aydın 2018: 79.

[40] Bk. Bregel 2003: 18-19.

[41] Bu ikili ses değeri nedeniyle Eski Türk alfabesindeki "𐰏" iminin harf çevrimini büyük "*S*" (=

veya ***(e)rs(e)n*** değil, hiç sorunsuz ***(e)rş(i)n*** veya ***(e)rş(e)n*** de okuyabiliriz. Peki hangi okumanın doğru olduğuna nasıl karar vereceğiz? Yani *tercihen okuma* mı yapacağız yoksa *etimolojik okuma* mı? Kuşkusuz ikincisine göre hareket etmemiz gerekiyor, çünkü Toharca kaynaklardan da bildiğimiz Ārśi adının sesletimi, sanıldığı ve şimdiye kadar Türkoloji ve tarih literatüründe yazıldığı gibi "***Arsi***" değil, [**arɕi**] biçimindedir (yani Ārśi [**arɕi**])[42] ve bu ad Türkçede ***Erşi*** gibi sesletilmekteydi (yani Ārśi = ***Erşi***).

Dilbilimci olmayanların da anlayacağı şekilde ifade edecek olursak, (1) [**arɕi**]'deki [**a**], bir art (kalın) ünlü değil, bir ön (ince) ünlüdür. Türkçede böyle bir ses olmadığından, ses karşılaması (*sound / phoneme substitution*) yoluyla, Türkçede ona en yakın ses olan ***/e/*** [**ɛ**] ile alıntılanmıştır (tıpkı TTü. ***ezan*** ← Ar. : أَذَان [**ʾaˈðaːn**] örneğinde olduğu gibi). Yani ETü. ***/e/*** [**ɛ**] ← TohA. /ā/ [**a**]; (2) Ārśi'deki /ś/ [**ɕ**] sesi de Türkçede olmadığından, bu da Eski Türkçede kendisine en yakın ses olan ***/ş/*** [**ʃ**][43] ile geçmiş olmalıdır. Yani ETü. ***/ş/*** [**ʃ**] ← TohA. /ś/ [**ɕ**]. Bu nedenle Eski Türkçedeki biçim ***Ersin*** değil, ***Erşin*** okunmalıdır. Nitekim ***Ersin*** (veya ***Ersen***) okumamızı gerektirecek hiçbir neden de yoktur.

Burada tabii ki Eski Batı Türkçesinde ağız düzeyinde muhtemel bir ***/s/*** [**s**] ~ ***/ş/*** [**ʃ**] almaşmasından dolayı bir ***Ersin*** < ***Erşin*** değişimi yaşandığını veya ***Ersin*** ~ ***Erşin*** almaşması olduğunu kuramsal olarak düşünebiliriz. Fakat dilbilimsel yöntemlerle veya dilsel verilerle söz konusu adda böyle bir almaşmayı böyle bir değişimi doğrulamak mümkün olmadığı ve bu düşünce sadece varsayım düzeyinde kalacağı için, bu noktada *etimolojik okuma* yaparak Toharcanın A-ağzını konuşanların adı olan Ārśi [**arɕi**]'nin, ***+n*** çoğul eki alarak Eski Türkçeye ses karşılamasıyla ***Erşin*** olarak geçtiğini düşünmekten başka seçeneğimiz yok.

Eski ve Ana Türkçede aslen İrani kökenli olan ***+n*** çoğul ekinin ise bu ada Eski Türkçede mi eklendiği yoksa Eski Türkçeye ***+n*** çoğul ekli olarak İrani bir dil üzerinden mi geçtiği şu an için belli değil. Fakat şimdiye kadar yayımlanan İrani kaynakların hiçbirinde böyle bir ad görülmediği, bu ad sadece KT ve BK yazıtlarında geçtiği için, bu çoğul ekinin bu ada Eski Türkçede eklendiğini ve bu adın çoğul ekli ***Erşin*** biçiminin Türkçe kökenli olduğunu rahatlıkla düşünebiliriz; yani:

ETü. ***Erşin*** [**ɛrʃin**] < ETü. **Erşi*** [**ɛrʃi**]***+n*** (/ İr. Ārśi***+n*** ?) ← TohA. Ārśi [**arɕi**].

---

s / ş) ile veriyorum.

42 Bk. Aydemir 2019: 262, dipnot 45.

43 Bu ses *ötümsüz, dişyuvasıl-damaksıl* ve *sızıcı* (*voiceless alveopalatal fricative*) bir sestir.

IV
Sonuç ve Özet

Yukarıdakilere dayanarak KT ve BK yazıtlarında geçen ***t^{w}kwz rSnkA***[44] (= 𐰚𐰸𐰃𐰏𐰣 𐰴𐰍𐰇𐰴) adlandırmasının ***tokuz erşinke*** okunması ve 'Dokuz Erşilere' (= Ārśilere) veya 'Dokuz Erşin'e' biçiminde çevrilmesi gerektiğini düşünüyorum. Buna göre bu adlandırmanın geçtiği cümleyi şöyle okuyabiliriz:

bėrigerü tokuz erşinke tegi süledim (KT/G3, BK/K2-3)

'Güneyde Dokuz Erşilere (/ Erşin'e) kadar sefer ettim'

Burada "Dokuz Erşilere (/ Erşin'e)" çevirisinin aslında 'Dokuz Erşiler (Karaşahr) Krallığı topraklarına' biçiminde anlaşılması gerekir. Buna dayanarak, sonuç ve özet olarak çalışmanın başında sorduğumuz sorulara şu yanıtları verebiliriz:

1. KT ve BK yazıtlarındaki ***t^{w}kwz rSnkA*** (= 𐰚𐰸𐰃𐰏𐰣 𐰴𐰍𐰇𐰴) adlandırması ***tokuz erşinke*** biçiminde okunmalıdır.

2. "Dokuz Erşilere (/ Erşin'e)" biçiminde çevrilebilecek bu adlandırma, yönetici tabakası aslen Ā***rśi*** kökenli olan Karaşahr Krallığı'na ve onun sahip olduğu 9 büyük şehre ve bu krallığın hâkimiyet alanına işaret ediyor gözüküyor.

3. Çin kaynaklarında ***Yanqi*** (焉耆) olarak görülen, Türkçe adı Karaşahr olan kentin adı hiçbir zaman "*Arsi*" biçiminde sesletilmemiş veya kaydedilmemiştir. Bu kentin Toharca (Toharca A) kökenli ***Yanqi*** (焉耆) adı, yukarıda ve daha önceki bir çalışmamda da gösterdiğim üzere bir ****Argi*** (< ****Arki*** 'Yüeci') biçimine geri gitmektedir. Bu nedenle KT ve BK yazıtlarındaki ***Erşin*** adlandırmasının sadece Karaşahr'a, yani ***Yanqi*** (焉耆) kentine işaret etmesi mümkün gözükmüyor.

Kısaltmalar:

Ar.	Arapça
BK	Bilge Kağan yazıtı
EOÇ	Erken Orta Çince, bk. Pulleyblank 1991
GH	Geç Han Dönemi Çincesi, bk. Schuessler 2007
GOÇ	Geç Orta Çince, bk. Pulleyblank 1991
İr.	İrani dil
KT	Kül Tėgin yazıtı
TohA.	Toharcanın A-ağzı
TTü.	Türkiye Türkçesi

[44] Yani $t^{1w}kwz\ r^{2}S^{2}n^{2}k^{2}A$.

Kaynakça:

Amanjolov, A. S. (2003), *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Mektep, Almatı.

Aydarov, G. (1971), *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka*, Nauka. Alma-Ata.

Aydemir, H. (2019): The Reconstruction of The Name Yuezhi 月氏 / 月支. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1/2, İstanbul, 2019, s. 249-282.

Aydın, E. (2016): *Eski Türk Yer Adları*. İstanbul. Bilge Kültür Sanat.

Aydın, E. (2018), Taşa Kazınan Tarih. Türklerin İlk Yazılı Belgeleri, 2. Baskı, Kronik, İstanbul.

Berta, Á (2004), *Szavaimat jól halljátok… A türk és ujgur rovásírásos emlékek* kritikai kiadása, SZTE BTK Altajisztikai Tanszék –MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoport, Szeged.

Bregel, Y. (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden-Boston.

Ergin, M. (1992), *Orhun Abideleri*, 15. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Erhan, A. (2012), *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, İstanbul.

Gabain, A. von (1950), *Alttürkische Grammatik*, 2. Baskı, Harrassowitz, Leipzig.

Geng, Sh. (2005), *Gudai tujue wen beiming yanjiu* 古代突厥文碑銘研究, Zhongyang minzu daxue chubashe, Beijing.

Haussig, J. (1953), Theophylakts Exkurs Über die skythischen Völker, *Byzantion*, Vol. 23, Leuven, s. 275-462.

Henning, W. B. (1938), Argi and the "Tokharians", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 9, London, s. 545-571.

Malov, S. E. (1951), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstı i İssledovaniya*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

Melioranskiy, P. M. (1899), *Pamyatnik" v" Çest' Kyul' Tegina*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk", S. Petersburg.

Monier-Williams, Sir M. (1963), *A Sanskrit-English Dictionary*, (Reprint), Oxford University Press, Delhi.

Nadelyayev, V. M. vd. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, İzdadel'stvo Nauka, Leningrad.

Orkun, H. N. (1936/1994), *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu, Ankara.

Ölmez, M. (2015), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*. BilgeSu, Ankara.

Pulleyblank, E. G. (1991), *Lexicon of reconstructed pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. UBC Press, Vancouver.

Radloff, W. (1895), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.

Radloff, W. (1897), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.

Schuessler, A. (2007), *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*, University of Hawai'i Press, Honolulu.

Sieg, E. (1937), "Und dennoch „Tocharisch"". *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie*

der Wissenschaften, Philosopische-historische Klasse, 17, Berlin, s. 130–139.
Şirin User, H. (2015), *Kül Tigin Yazıtı, Notlar*, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul.
Şükürlü, E. (1993), *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Maarif Neşriyyatı, Bakı.
Tekin, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington.
Tekin, T. (2006), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
Thomsen, V. (1896), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors.
Thomsen, V. (1935), Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler. Çev.: R. Hulusi, *Türkiyat Mecmuası*, 3, İstanbul, s. 81-119.
Tuguşeva, L. Yu. (2008), *Tyurkskie runiçeskiye pis'mennıye pamyatniki iz Mongolii*, İnsan, Moskva.
Vambéry, H. (1899), *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Société Finno-Ougrienne, Helsingfors.
Wang, Ch. (1944), Arsi and Yen-ch'i 焉者, Tokhri and Yüeh-shih 月正, *Monumenta Serica*, Vol. 9, Sankt Augustin, s. 81-91.
Zuev, Yu. A. (2002), *Rannie tyurki. Oçerki istorii i ideologii*, Dayk Press, Almatı.

NECİP ASIM VE ORHUN TÜRKÇESİ

Prof. Dr. Mustafa BALCI*

Özet

Necip Asım Yazıksız, askerî rüştiyelerde okumuş bir ilim adamıdır. Askerlik vazifesinden emekli olduktan sonra Darülfünunda müderrisliğe başlamıştır. Necip Asım böylece Türkiye'de Türkiyat ilminin kurucusu olmuştur. O, gençlik dönemlerinde dahi Türk tarihi ve eski Türkçe alanlarında çalışmalar yürütmüştür. *Orhun Abideleri*'ni Ş. Sami ile tetkik etmiştir. Kitabelerin dilinin incelenmesi ve metinlerin çağdaş Türkçe ile ifade edilmesi için yıllarca beraber çalışmışlardır. Ş. Sami'nin vefat etmesi üzerine Göktürklerden miras kalan metinlerin çağdaş Türkçeye nakli vazifesini Necip Asım üstlenmiştir. Ş. Sami'nin vefatından neredeyse 20 sene sonra bu vazifeyi yerine getiren Necip Asım, sadece metin neşri ile kalmamış, aynı zamanda hurufat, ses, şekil ve cümle bahislerinde oylumlu bir dil bilgisi hazırlayarak Göktürkçenin öğrenilebilmesi ve anlaşılabilmesi için gerekli olan kılavuzu devrin okur yazarlarına sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Necip Asım, Orhun Abideleri, Göktürkçe

Bir yazı dili kurulurken kendisine kılavuzluk edecek yazı dili varsa bazı kelimelerin imlasını hazır bulur. Türkçe İslamiyetin kabulünden sonra doğuda ve batıda iki farklı yazı dili ile temsil edilmiştir. Karahanlı, Harezm-Kıpçak ve Çağatay yazı dili geleneğiyle temsil edilen kolu, Uygur Türkçesinin imla geleneğini sürdürmüştür. Uygur Türkçesinin yazı dili de büyük oranda Sogdca, Sanskıritçe, Çince gibi dillerin metinlerini örnek alarak kurulmuş ve gelişmiştir. Uygur yazı dilinin kuruluşunda ve gelişmesinde Orhun Türkçesinin de tesiri olduğu düşünülebilir. Üretilen metinlerin kahir ekseriyetinin Buda ve kısmen Mani dinleri etrafında oluştuğu ve bu dinlerin anlatıldığı ciddi bir tercüme edebiyatının varlığı dikkate alınırsa bahsedilen dillerin Karahanlı yazı dili üzerinde Orhun Türkçesinden daha müessir olduğu kabul edilecektir.

* İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü. mustafabal@yahoo.com

Türkçenin Batı kolunu temsil eden Oğuz Türkçesi yazı dili olarak büyük oranda Arapçanın kısmen de Farsçanın kılavuzluğunda kurulmuş ve gelişmiştir. Harekeli metinlerin çokluğu ve ilk dönem eserlerinin Kur'an-ı Kerim ve hadis tercümeleri, Fütuhü'ş Şam, Siyer-i Nebi gibi İslamiyetin temel kaynakları olarak Arapçadan tercüme olduğu dikkate alınırsa kesin bir hüküm verilemese de Arapçanın Farsçadan daha müessir olmasının kuvvetle muhtemel olduğu görülmektedir.

Kılavuz dillerin yeni kurulan dile yol göstericiliği birçok açıdan tebarüz edebilir. Bunların en mühimi cesaretlendirici yönlerinin bulunmasıdır. Kendi dillerini bir yazıda ilk kez tecrübe edenler için kendi dillerine ait bazı kelimelerin yazılı olarak daha önce kullanılmış olması bahsedilen cesaretlendiricilerden biridir. Oğuz Türkçesini yazmaya çalışan Anadolulu Türkler Arapça ve Farsça metinlerde okudukları Türkçe kelimeleri gördüklerinde Türkçenin de yazılabileceğini düşünmüş olmalıdırlar. Arapça ve Farsça metinlerde kendi dillerinden bazı unsurları yazılı olarak gören ilk okur-yazar Türklerin en çok karşılaştıkları Türkçe kelimelerin arasında "Türk" sözünün olduğu tartışılmaz. Farsçada "güzel" anlamına gelen "türk"ten Arap seyyahlarının ve tarihçilerinin eserlerindeki kullanımlara kadar "Türk" kelimesi okudukları birçok metinde yaygın olarak karşılarına çıkmıştır. Türkçe kelimelerin Arap hurufatıyla yazılışında ilk hecede yuvarlak ünlülü kelimelerin vav harfi ile yazılması Türkçe imlanın bariz bir göstergesi iken kendi kavim adının vav kullanmadan yazılıyor olması hazır bulmuşlukla izah edilebilir. Kısacası Türkçe yazılı bir dil olarak gelişirken yazıcıları ترك imlasını Arapça ve Farsça metinlerde kullanılan şekliyle almışlardır. Kelimenin çokluk şekli Farsçadan ترکان Arapçadan da اتراك şeklinde keza hazır bir şekilde alınmıştır. Yazılı olarak hazır bulmasalardı yazı dilini kuran ilk Türkler, muhtemelen kelimeyi ünlü ile yazmayı düşünecekler ve تورك şeklindeki bir imlayı tercih edeceklerdi.

Osmanlıların "Türkleri hakir gördüğü" yönlü eleştiriler dillendirilirken verilen en yaygın örnek "اتراك بی ادراك" tamlamasıdır. Bu tebliğin konusu olan eserin yazarı Necip Asım, kavminin adını birkaç asırlık gecikmeyle de olsa *Türk gibi* düşünüp kavim adının yazılmakta olan şekline vav ilave ederek تورك biçiminde bir imla ile yazmayı tercih etmiştir. Böylece "اتراك بی ادراك" şeklinde yazmayı imkânsız hâle getirmiş, aslında hedef kitlesi dar olan bu deyimin yaygınlaşıp bütün Türkleri kapsamasının önüne geçmiştir. Söz konusu (تورك) imla tercihinden dolayı Necip Asım'a Veled Çelebi'yle birlikte vavlı Türk[1] lakabı verilmiştir (Uçman 2006).

[1] Vavlı Türk hikâyesi, Necip Asım'ın çalışmalarını değerlendiren bir makalede ayrıntılarıyla ele alınmıştır. (Böler 2006)

Aslen Kilisli olan Necip Asım, 29 Aralık 1861'de doğmuştur. Kilis'te ilk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra bir süre 1875'te kaydolduğu Şam Askerî İdâdîsinde tahsile başlamış, ardından Kuleli Askerî İdâdîsine devam etmiştir. İdadiden sonra girdiği Harbiye Mektebinden 1881 yılında mülâzım-ı sânî rütbesiyle mezun olmuştur. İstanbul'da orta mektep seviyesindeki birtakım askerî okullarda ve Harbiye Mektebinde Fransızca, Türkçe ve tarih alanlarında dersler vermiştir. Askerî vazifeleri büyük oranda eğitim-öğretim hizmetleriyle sınırlı kalmış olan Necip Asım, 1913'te miralay rütbesiyle emekli olmuştur. Emekliliğini müteakip Maarif Nezâretince Dârülfünuna Türk tarihi ve Türk dili alanlarında dersler vermek üzere müderris tayin edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra Erzurum mebusu olarak Büyük Millet Meclisinde hizmet eden Necip Asım, 12 Aralık 1935'te İstanbul'da vefat etmiştir. Mezarı Sahrâyıcedid Kabristanı'ndadır. (Uçman 2006)

Türkçede Orhun Türkçesine dair derinlemesine ilk araştırmanın sahibi Necip Asım'dır. Çalışmaları harf engeline takıldığı için günümüz Türklük bilimi araştırmalarında hak ettiği teveccühü görememektedir. Aslında üniversitelerin ilgili bölümlerinde eserleri okunsa, yaygınlık kazansa alana dönük araştırmaların Türkiye'deki başlangıcı 19. asrın son yıllarına kadar götürülebilir. Necip Asım'ın 1306 tarihli *Yeni Tertip Muhtasar Osmanlı Sarfı* ile 1308'de yayımlanan *Muhtasar Osmanlı Nahvi* adlı çalışmaları Türkiye Türkçesinin dil bilgisine dönük olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kavaid-i Osmani* adlı eseri ile başlayan eğitim öğretim materyallerine bir katkı olarak zikredilmelidir.

Türklük bilimi alanına dair Türkiye'de Eski Türkçeyi merkeze alan çalışmaların tarihini Necip Asım Beyin araştırmalarıyla başlatmak mümkündür. 1913'teki emekliliğinden sonra Darülfünunda başlayan hocalık sergüzeşti onun Türkiyatın Türkiye'deki kurucusu unvanını almasına giden yolun başlangıcı olmuştur. (Uçman 2006)

Necip Asım'ın Türkiyat alanıyla ilgili çalışmaları söz konusu müderrislik tayininden önceye rastlar, akademik olarak Anadolu ağızlarına dair Fransızca olarak kaleme aldığı "Dialecte turc de Kilis" (Kilis Ağzı, *Keleti Szemle*, 1902, 261-273 s., Balhasanoğlu imzasıyla), "Dialecte de Behesni" (Behesni Ağzı, *Keleti Szemle*, IV, 1903, 125-127 s., Balkanoğlu imzasıyla), "Dialecte turc d' Erzurum" (Erzurum Ağzı, *Keleti Szemle*, V, 1904, 126-130 s., Balhasanoğlu imzasıyla) adlı makaleler, devrin muteber yayını olan *Keleti Szemle* adlı dergide yayımlanmıştır. Ayrıca *Journal Asiatique*'te yayımlanan "La Versifcation National Turque" adlı bir makalesi de bu bahisten zikredilmeye değer bir çalışmadır (Böler 2009). Eski Türkçeyle alakalı ilk çalışmaları zikredilen makalelerden birkaç yıl geriye gider. Ahmed Midhat Efendi, Müsteşrikler Kongresi'nden dönüşünde getirdiği Radloff ve Thomsen'e ait Orhun Abideleri ile ilgili kitaplarını Necip Asım'a vermiş, o da Ş. Sami ile birlikte metinler ve

dili üzerine çalışmalar yürütmüştür. Ş. Sami'nin tamamlayıp neşredemediği Orhun Abideleri bu sürecin mahsulüdür.

Bu süreçte Türkçede Göktürkler ve Orhun Türkçesi ile alakalı ilk (1315) eseri yazmak "En Eski Türk Yazısı" adıyla Necip Asım'a nasip olmuştur. Orhun Abideleri isimli eserinin başlangıcı olarak kabul edilmesi gereken bu risalenin kıymeti, ilk olmasının yanında taşıdığı doyurucu bilgilerle de hâlen okunması, bilinmesi gereken bir çalışma olmasından kaynaklanmaktadır.

Necip Asım'ın *Orhun Abideleri* adlı eseri dokuz bölümden meydana gelmiştir. "Orhun Mahkûkâtı ve Eski Türkler" adını taşıyan ilk bölümü, 3-10. sayfaları kapsamaktadır. İlk bölümü iki kısım hâlinde tasarlamıştır ve ilk olarak 3-4. sayfalarda kitabelerin bulunuşunu ve coğrafi mevkiini anlatmaktadır. Üçüncü sayfada Yenisey yerine "Yeniçay"ı kullanır ve dipnotta Yenisey'i şöyle izah eder: "*Fransızcada Yenissêi suretinde imla edilip bizim coğrafya kitablarında da (Yenisey) diye yazılan bu nehir isminin doğrusu böyledir. Çünkü elsine-i Türkiyyede (س/s) ekseriya (ج/ç)ye kalbolunur.*" Kitabelerin mevkiini ve bulunuşunu, ardından da Radloff ve Thomsen tarafından okunuşunu anlatır. Necip Asım'ın bu izahına rağmen bahsi geçen akarsuyun adı Türkçeye Yenisey şeklinde yerleşmiştir. Necip Asım'ın bir diğer tashihi de uzun yıllar Kül Tigin olarak bilinen Göktürk şehzadesinin adını mösyö Radlof ve Tomsen'in *gül* şeklinde okuyuşlarının hatalı olduğu yönündeki itirazıdır. Divanu Lugati't Türk'ten getirdiği tanıkla göl okunması gerektiği şeklinde izahta bulunmuş ve bugün kabul gören şeklini isabetle kaydetmiştir: "*Mösyö Tomsen ve Radlof bu kelimeyi gül okuyorlar. Divanu Lugati'-türk'de bilge -el-hakîm, el-alim, el-akil ve kâne han Uygur yusemmâ köl bilge han ve ma'nahu akluhu k'el-gadiri (= hikmet sahibi, bilgili, akıllı Uygur hakanı "Köl Bilge Han" adıyla isimlendirilirdi. "Aklı göl gibi" demektir. Ercilasun-Akkoyunlu 2015:185) [ح ا ص 358] deniliyor bu sebeble kelimeyi gol* (göl) *okumak lazımdır.*" Buradaki "gol" kelimesi kendi dipnotunda Latin harfleriyle bu şekilde yazılmıştır. "o"nun noktasız olarak yazılmış olması kitabın basıldığı yılda ö harfinin olmayışındandır.

İkinci kısımda ise "mösyö (Tomsen)in eserinden" ve "telif etmekte bulunduğu" *Umumi Türk Tarihi*'nden (İstanbul 1316) "iktibas ile şu mahkûkâtı bırakan Türkler hakkında bazı malumat ver"ir. Bu altı sayfalık bölüm, Göktürk tarihini ana hatlarıyla hülasa edecek şekilde kaleme alınmıştır.

Üçüncü bölüm "Orhun Âbideleri" başlığını taşımaktadır ve Tül Tigin ve Bilge Kağan abidelerine dair birtakım fiziki bilgiler vermektedir. Bu bilgiler, coğrafi konumları, birbirine olan uzaklıkları, genişlik, yükseklik vs. bilgilerle görünüşleri, şekilleri, çevrelerinin durumu gibi fotoğraf imkânının çok kısıtlı olduğu devir için gerekli ve başarılı bir tasvir olarak kaydedilmelidir:

"Abidelerin her ikisi de yukarı tarafları müdevver yekpare ve murabba şeklinde bir taşdan ibaret ve bir kaide üzerine müessesdir. Kaidelerin ikisi de yerlerinde kalmış ve sütunlar devrilmişdir ki bundan da ikinci abide dört bölük olmuş ve yüzleri de ziyadece rahnedar olmuşdur. Birinci abidenin yüksekliği, kaide müstesna olmak üzere 332 santimetredir ki bunun yazılı kısmı 231 santimetredir. Taşın kaide tarafı 132 ve yukarısı 122, aşağıdan kalınlığı 46 yukarıdanınki 44 santimetredir. İkinci abide de esasen birincinin şekl ü cesametinde olmak lazım ise de taş ziyade zedelendiğinden mesahası mümkün olamamışdır.

…

İkinci abidenin gerek geniş olan şark tarafı ve gerekse dar olan şimal ve cenub cihetleri gayet sık ve acîb bir yazı ile mesturdur. Birincinin üzerindeki harflerin mikdarı hemen hemen 10000 olduğu gibi ikinci bundan daha sık ve biraz genişçe olduğundan daha çok harfi cami'dir."

Dördüncü bölüm "Orhun Türkçesinin Sarf ve Nahvi" adını taşımakta ve Orhun Türkçesinin dil bilgisini ihtiva etmektedir. Necip Asım'ın eserinin en mühim yeri bu bölümdür ve kıymetini elan muhafaza etmektedir. Orhun Türkçesinin dil bilgisi tafsilatlı bir şeklide ve devri için hayli doyurucu bir tarz ve yöntemle işlenmiştir. Öncelikle genel ses bilimi (fonoloji) hakkında bilgiler verilir. İnsan dilini meydana getiren seslerin, hava vasıtasıyla mide, gırtlak, dil, damak, diş, dudak gibi yönlendiriciler vasıtasıyla nasıl şekillendiği anlatılmakta ve seslerin boğumlanma ve teşekkül durakları ayrıntılı olarak ifade edilmektedir. Eski Türkçeye dair bir sarf ve nahiv kitabında böylesine teferruatlı bir ses bilimine yer verilmesi, kitabelerdeki metnin ses bilgisinin daha iyi anlaşılması için hususi bir çaba sarf edildiğinin göstergesidir. Seslerin oluşumlarını ve çeşitlerini anlattıktan sonra Orhun Türkçesinin ünlü ve ünsüzleri (saite ve samite) ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Devam eden "Orhun Elifbası" adlı kısımda kitabelerdeki harflerin hangi sesleri karşıladığı ayrıntılı tariflerle ve örnek kelimelerle izah edilmiştir. Son olarak ünlü ve ünsüzlerin Osmanlı Türkçesinde hangi seslere karşılık geldiği tablo hâlinde verilmiştir. "Orhun Harflerinin Mevridi" adlı bölümde kitabelerde kullanılan işaretlerin kaynağı üzerine yürütülen tartışmalara temas etmekte, Run harfleri denmesinin sebeplerini anlatmakta ve böyle bir tanımlamayı kabul etmemekte, harflerdeki benzerlikleri kabul etmekle birlikte hülasaten söz konusu "elifba"nın Türkçe için hazırlanmış ve nev'i şahsına münhasır olduğunu belirterek "bahseylediği" "hutut"un "evsât-ı Türkiyyeyi hakkıyla edaya salih ve oldukça mükemmel olduğu" kanaatini ifade etmektedir. Bu bölüm "En Eski Türk Yazısı" ve "Pek Eski Türk Yazısı" adlarıyla daha önce iki kez neşredilen risale ile büyük oranda benzeşmektedir.

Yazı ve ses konusundan sonra isim ve fiillerle ilgili hususiyetler hakkında bilgi verilmektedir. İlk olarak isimler ve hâl konusu gayet tafsilatlı bir biçimde ele alınmaktadır: "Orhun Türkçesinde isimler, sekiz hâl üzerine tasrif olunur: mücerred, mef'ulün-bih, mef'ulün-ileyh mefûlün-âlî, mef'ulün-fih, mef'ulün-kemmî veya kıyasî, mef'ulün-vechî veya tevcihi, muzafun-ileyh" şeklinde sekiz hâl sıralanıp daha sonra ekler kendi özgün işaretleriyle yazılmakta ve gerektiği durumlarda Arapçadan alınan örneklerle izah edilmektedir. Mesela vasıta hâli eki: "**Mef'ulün âlî** Arabide asıl bâ harf-i ceriyle yapılan bu hâl isme "N" veya "n" harfinin ilavesiyle teşkil olunur. Eğer kelime bir saitle nihayet bulursa yine bu lahikadan evvel sait gelmek icab ederse de bu saitin mahiyeti tamamiyle malum değildir."

Mef'ulün âlîler, hem alet ve hem de zarf manasına delalet ederler. Mesela NYY: yayın, yani "yazın" yaz vakti zarfında ve "n Y:yazın" da "ilkbahar esnasında" manalarına gelir. Yani zarfiyete delalet eder" şeklinde anlatılır. İsimler bahsinde çokluk şeklinin +lAr dışında +an ve +t ekleri ile kurulduğu ifade edilir. Sonraki bölüm olan "Sayı Edatları" kısmında sayılar bahsi ele alınmaktadır. Necip Asım'ın anlatımının bütün olarak görülebilmesi için sayı konusunda söylediklerinin aynen alınması uygun olacaktır:

> "**Âdâd-ı asliye** Asıl sayılar: Âhâd hanesinden olanların kâffesi kitabelerde mevcuddur: rib: bir, ik: iki, çb: üç, tröt: tört, sb: beş, bazen sib: biş, suretinde de yazılır. sTL: altı, ity: yiti, nks: sekiz, nkoT: tokuz No: on.
>
> Aşerat hanelerinden, yalnız seksen, doksan, görülmüyor; diğerleri vardır. iorfy: yirmi, nTo: otuz, KriK: kırk, fl: ellig, smTL: altmış, smTy: yetmiş.
>
> Miye hanesinde nüy: yüz, ülûf hib: bin ve âhâd ülûfun esasını ve Türkçede tabirat-ı adiyenin hadd-i müntehasını teşkil eyleyen - nmüt: tümen, on bin kelimelerine de tesadüf olunur."

Orhun Türkçesinin onlar basamağını anlatış tarzı hayli hoştur: "Aşerata âhâd ilavesi pek gariptir. Mesela iki yigirmi tarzında olursa bundan on tarh edilerek on iki anlamak lazımdır. Yirmi ikiyi ifade için yirmi artığı iki demelidir." Sayılar bahsi sıra sayı sıfatları ile tamamlanmaktadır.

İsimler bahsini müteakip zamirler; şahsiyye (şahıs), işariyye (işaret), istifhamiyye (soru) şeklinde çeşitleriyle birlikte anlatılmaktadır. Günümüz dil bilgisi mantığından farklı olarak iyelik ekleri de zamirler bahsine dahil edilmiştir. "Zamair-i mülkiyye" başlığı altında işlendikten sonra zamirlerin tarifi verilmektedir. En son olarak "kelimat-ı zamiriyyenin tasrifi" başlığı altında zamirlerin çeşitli hâl eklerine göre çekimlenişi "karşıki cetvelde mündemiçtir" denilerek zamirlerin teklik ve çokluk şekilleriyle tablolar hâlinde verilmektedir. Zamirlerden sonra "Orhun Türkçesinde Zarflar" ele alınmakta ve beş farklı "suret"te zarfların elde edilişi anlatılmaktadır.

Zarfların ardından "İştikak" başlığı altında şekil bilgisi konusu işlenmektedir. Bu bölüme kısa bir izahla başlanmakta; "isimlere ve fiillerin madde-i asliyelerine bazı lahikalar ilavesiyle bazı kelimeler teşekkül e"ttiği ifade edilmekte, önce "isimlere sonra fiillere dâhil olan lahikaları"n "mütalaa ed"ileceği söylenerek "mücerred hâlinde bulunan isimlere aşağıki lahikalar ilave olunarak birtakım müştak isimler teşkil olunur" denilmektedir. Bu bölümde altı adet isimden isim yapım eki ele alınmış ve bunlar örneklerle izah edilmiştir. Ardından fiilden isim yapım ekleri, "fiillerin madde-i asliyesine ilave olunup isim tekil eden lahikalar" olarak anlatılmıştır. Bu bölümde de dokuz adet fiilden isim yapma eki ayrıntılı olarak verilmektedir.

Necip Asım, isim konusunu böylece anlattıktan sonra "Fiil" başlığı altında fiil çekimlerini işlemektedir. Anlatılan bütün dil bilgisi bahsinin en karmaşık kısmı fiillerin kullanımının anlatıldığı bu bölümdür. Bölüm emir sigasıyla başlamış, altı şahsa göre fiillerin emir şeklinin ekleri verilmiştir. Ardından, -p, -pAn, -U, -n, -çA, -mAtIn, -GAlI gibi zarf fiiller, tezlik fiili, örnekleriyle anlatılmaktadır. Daha sonra "Fer'i Fiiller" başlığı altında sıfatfiiller yine kitabelerden alınan örneklerle ayrıntılı olarak izah edilmektedir.

Necip Asım'ın Orhun Türkçesinin dil bilgisine dair verdiği bilgilerin en kıymetlisi belki de kitabın "nahiv" kısmıdır. "Orhun Türkçesinin Nahvi" adlı bölümde önce "ahval-i ismin suret-i isti'mali hakkında bazı mütalaat" serdedilmektedir. Hâl eklerinin cümledeki vazifeleri, fiillerle isimlerin bağlanışları, hâl eklerine bağlı olarak kurulan söz öbekleri ve günümüz lehçelerinde bulunmayan birtakım hususiyetler anlatılmaktadır. Daha sonra iyelik eklerinin kullanımı yine uzun ve ayrıntılı olarak işlenmektedir. Hâl ekleri ve iyelik eklerinden sonra "Fiillerin İsti'mali" adlı bölüm gelmektedir. "Siga-i emriyye"nin "tamamiyle diğer Türk lehcelerindeki isti'maline mümasil olduğu"nu ve "siga-i maziyye"nin de "bizde de hâlâ aynı tarz cari" olduğunu ifade ettikten sonra "mümasil" veya "cari ol"mayan bir sigayı izah eder:

> "***Siga-i mütemmime***- *"cq:erinç" siga-i mütemmimesi, kitabelerde yalnız haber makamında isti'mal edildiği yani bu siga-i mütemmime ile herhangi bir fiil veya keyfiyet-i fail isnad olunduğu cihetle, bunu da ef'al-i isnadiye meyanında ta'dad etmek mümkündür. Fiilin hitam vukuunu irae eden bu mütemmim ile mana-yı fi'l katiyet kesbetmiş olur. Mahmud Kâşgari "*Divanu Lugati't Türk*"te bu kelimeyi Arabcanın "fiil" sesi ile tefsir ediyor."*

"Siga-i fer'iyye veya furu'-ı ef'al" bölümünde sıfatfiillerin cümledeki vazifeleri farklı şekillerde incelenmiştir. Arapçanın ism-i fail, ism-i mef'ul, vs. yapılarına yaklaştırılarak anlatılan sıfatfiillerin cümledeki vazifeleri tafsilatıyla işlenmiştir. Nahiv bölümü "Sîga-ı rabtiyye veya şebh-i ef'al" konusuyla sona ermektedir.

Necip Asım, "Orhun Kitabeleri hakkındaki sarf ve nahiv tedkikatını bitirdikten sonra bunların tarihî ehemmiyeti hakkında meşhur mösyö Bartold'un bir makalesini arz ediyoruz" diyerek V. Barthold'dan tercüme ettiği "Eski Türk Kitabelerinin Ehemmiyet-i Tarihiyyesi" adlı makaleye yer vermektedir.

Necip Asım Yazıksız, Tanzimat'tan sonra açılan askerî rüştiyelere devam ederek yetişmiş, asker kökenli bir ilim adamıdır. Askerî vazifesinden emekli olduktan sonra Darülfünunda başladığı müderrisliği ona Türkiyat ilminin Türkiye'deki kurucusu unvanını vermiştir. Gençlik dönemlerinden beri alakasını devam ettirdiği Türk tarihi ve eski Türkçe alanlarındaki çalışmaları böyle bir unvanı hak ettiğinin göstergesidir. Orhun Abidelerini Ş. Sami ile tetkik etmişlerdir. Kitabelerin dilinin incelenmesi ve metinlerin çağdaş Türkçe ile ifade edilmesi amacı onların uzun yıllara varan ortak zihin mesaisi harcamalarını gerektirmiştir. Ş. Sami'nin çalışmasını yayımlayamadan vefat etmesi, Göktürklerden miras kalan metinlerin çağdaş Türkçeye nakli vazifesini Necip Asım'a yüklemiştir. Ş. Sami'nin vefatından neredeyse 20 sene sonra bu vazifeyi yerine getiren Necip Asım, sadece metin neşri ile kalmamış, aynı zamanda hurufat, ses, şekil ve cümle bahislerinde oylumlu bir dil bilgisi hazırlayarak Göktürkçenin öğrenilebilmesi ve anlaşılabilmesi için gerekli olan kılavuzu devrin okur yazarlarına sunmuştur. Aynı zamanda Orhun Abidelerinin anlattığı tarihi en iyi değerlendiren ve devrin önde gelen tarihçisi olan Bathold'un makalesini Türkçeye çevirmiştir.

Necip Asım'ın Orhun Abideleri, bilhassa dil bilgisi kısımlarındaki incelemeleri, geleneksel usullerle yeni yöntemlerin terkibidir. Bu yönüyle İslam bilim geleneğinin 20. asra uzanan kolu gibidir. Osmanlı ilim geleneğine ait ıstılahların ve yöntemlerin günümüze ulaşabilmesi için mühim bir vasıtadır *Orhun Abideleri*. Kur'an-ı Kerim'i anlama çabası ile başlayan tercüme, tefsir, meal, sözlük, söz sanatlarının incelenmesi, sarf ve nahiv ilminin kurulup gelişmesi Müslüman milletlerin dilleri için de benzeri bir inceleme yöntemini beraberinde getirmiştir. Bu yöntemle oluşmuş bilim geleneği Necip Asım gibi hem geleneksel bilgi ve usullere hem de modern bilgi ve yöntemlere dönük âlimleri daha mühim hâle getirmektedir. Bu manada Necip Asım'ın *Orhun Abideleri*, günümüz bilimine birkaç farklı fayda sağlayabilir. Nezih ve kolay bir üslupla kaleme alınmış olan çalışmaları Osmanlı Türkçesi öğrenenler için yardımcı okuma metinleri olarak değerlendirilebilir. Bilhassa tarihle ilgili çalışmaları bu bağlamda zikre değerdir. Teknik kısımları hariç tutulursa *Orhun Abideleri*'nin de bu bağlama dahil edilmesi mümkündür. Eski Türkçeye ve Göktürklere dair kıymetli bilgiler ihtiva etmesinden dolayı Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı ve ilgisi olan diğer alanlarda öğrenim gören lisans talebelerinin okumasında iki yönlü fayda sağlanabilir. Hem Osmanlı Türkçelerini geliştire-

bilirler hem de eski Türkler ve tarihleri konularında başka metinlere ihtiyaç duymadan eldeki kitabı okuyarak bilgi sahibi olabilirler.

KAYNAKÇA

Böler, Tuncay, "*Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, "Necip Asım Yazıksız ve Türk Diline Katkıları", s. 195-208, 2009.
Ercilasun, Ahmet B.-Akkoyunlu, Ziyat, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, TDK Yay., 2015.
Necip Asım, *Orhun Abideleri*, Mabaa-i Amire, İstanbul, 1340.
Uçman, Abdullah, "Necip Asım Yazıksız", *DİA*, s. 493-494, İstanbul, 2006.

ÇOK TARTIŞILAN BİR AD: OĞUZ

Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA*

Özet

Bu çalışmada hem en büyük Türk boy birliklerinden biri hem de efsanevi Türk kağanının adı olan ve kökeniyle ilgili olarak şimdiye kadar çok farklı görüşler ileri sürülen *Oğuz* kelimesi için bir okuma önerisi sunulacak ve kelime etimolojik açıdan incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Oğuzlar, Oğuz, Türk Boyları

VIII. yüzyılın ilk yarısına ait eski Türk yazıtlarında *Oğuz* adı geçer ve yazıtlarda bu kelimenin belli bir Türk boyunu ifade etmediği görülür. Değişik zamanlarda Türk dünyasının farklı yerlerinde kullanılan ve başlangıçta 'boy birliği, boylar' anlamına gelen bu kelime,[1] zamanla çeşitli boyların birlik etrafında kenetlenmesiyle ortak bir kimlik durumuna gelir ve belli bir boylar topluluğunun özel adı olur. Yapılan araştırmalar, tarihin bilinmeyen bir döneminden beri var olan bir Oğuz boyu olmadığını, Oğuzluğun bir boy birliği olduğunu ve her tarafa uzandığını gösterir (Karatay 2019: 21). Zaten bu kelimenin *Ugur* biçimi Oğuzlar henüz oluşmadan, Bulgar Türk boyları için kullanılır.[2] P. Golden, Oğuz ve Oğurların V. yüzyıl öncesinde aynı boy birliğine ait olabileceklerini, ama bunlara ilk rastlayışımızda birlikte olmadıklarını ifade eder (2016: 108). Birlik giderek büyür ve sayı bakımından oldukça kalabalık bir Oğuz halkı ortaya çıkar. *Sekiz Oğuz, Tokuz Oğuz*'daki rakamlar ise bu birliğe giren boyların sayısını temsil eder.[3] Kâşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda çok geniş

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. gsagolyuksekkaya@gmail.com

1 *Oğuz* kelimesinin sıfat olarak kullanılışı ile ilgili olarak bk. Sağol 2002.

2 Róna-Tas, Uralların dillerine ve Rusçaya giren etnik ismin, Çin ve Bizans kaynaklarında iyi belgelenmiş *Ugur* olduğunu, *Ugur*'un, eski Batı Türkçesindeki etnik isimlerden biri olan *Oğuz* ile mükemmel eşleşen Doğu Türkçesindeki *Ogur*'dan değişmiş bir Türkçe form olduğunu belirtir (2011: 1012).

3 Golden'in araştırmasından Tokuz Oğuz'un, Çinceye 'dokuz boy topluluğu' olarak çevrildiği

bir alanda etkili olan Oğuzların yirmi iki boyunu sayar (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 26).

Anlamından yola çıkıldığında söz konusu kelimenin etimolojisi için makul ve kabul edilebilir görüş G. Németh'in 1921 yılında ortaya koyduğu görüş olmakla birlikte kelimenin kökeniyle ilgili pek çok farklı yorum bulunmaktadır. Ayrıca bazı araştırmacılar etnik isim olan Oğuz adı ile efsanevi kağanın adının aynı olduğunu düşünürken bir kısım araştırmacılar bu iki adın birbirinden farklı olduğu fikrindedirler.

İ. N. Berezin'in *aguz* 'ilk süt' ile ilişkilendirdiği görüş (1861), Pelliot tarafından da desteklenir. *oguz* okuyup Eski Türkçe *oguş* 'klan, aile' ile ilişkilendirdiği görüşünden (1914: 257) daha sonra vazgeçen Pelliot, 1930'daki eserinde kelimeyi *Uğuz* okur ve Oğuz Kağan destanında kahramanın *ağız* (ilk süt)'ü içip daha fazla süt emmeği reddetmesinden yola çıkarak kağanın adını bu ilk süte, yani *ağız*'a bağlar ve *Tokuz-Oğuz* biçiminin de artık *Tokuz-Uğuz (Toğuzğuz)* biçiminde değiştirilmesi gerektiğini belirtir (Pelliot 1995: 5). Ancak *Oğuz* adı ile 'ilk süt' anlamındaki *ağız-ağuz* ilişkisinin bilimsel bir temeli yoktur, ses benzerliğinden yola çıkan bu yaklaşım ancak bir halk etimolojisi olarak değerlendirilebilir.[4]

Oguz maddesinde herhangi bir köken açıklaması yapmayan Radloff, *oguş* maddesinde kelimeyi *ogu+ş* şeklinde değerlendirir (1893: 1017). Pelliot *oguz*'u Eski Türkçe *oguş* 'klan, aile' ile ilişkilendirir (1914: 257). Kononov, Pelliot'un görüşünü daha ileri götürüp *Oğuz* ismini **og* 'boy, klan' kelimesinden getirip *ög* 'anne' ile ilişkilendirir ve *ogul* 'çocuk', 'oğul', *oguş* 'aile, akraba' kelimelerinin de aynı kökten türediğini savunur (1958: 55(31)). Baskakov ise bu teoriyi daha da genişletip *oguz ~ogur, ögüz ~ ögür* etnoniminin ve ona bağlı olan *Oguz kagan* antroponiminin çeşitli fonetik biçimleri olan bir kökten türediği fikrine ulaşır: 1. *ö-* 'düşünmek', 2. *uk-* 'anlamak', 3. *oḍgar-* 'anlamak'. O, çeşitli Türk ve Mongol hakanlarının, hanlarının ve beylerinin özel adlarının bu fonetik varyanlara bağlı olduğunu ve *oguz ~ ögüz, ogur ~ ögür* etnonimin *ö-* 'düşünmek' kökünden ve *ög* 'akıl, us' veya *oy* 'akıl, us, anlam' + *-guz / -güz, -uz/-üz, -gur/-gür, -ur/-ür eki* > *ö-güz ~ ög-üz, ö-gür ~ ög-ür* 'bilge, akıllı' ~ Altay (Oyrot) dilinde *ögüs* 'bilge' birleşimlerinden türediği görüşündedir (1986: 36-37).[5] Hamilton Pelliot'un *oguş* ile *Oguz* adının kökenindeki sözcüğü yakalamış

anlaşılmaktadır (Golden 2016: 158).

[4] Pelliot bu görüşünün ardından 'Bana öyle geliyor ki 'ilk süt' ve Uğuz Han'ın adı arasındaki özdeşliği andıran yakınlık, belki de, bir ses benzerliğine dayalı olabilir' der (1995: 5-6). Bang ile Rahmeti *aguz – oguz* ilişkisini halk etimolojisi olarak değerlendirirler (1936: 6), D. Sinor ise Pelliot'un hem *uguz* okuyuşunu eleştirir, hem de kahramanın adının içmiş olduğu ilk süt ile ilişkilendirilmesini sebepsiz bulur (Sinor 1950: 5).

[5] Baskakov'a göre *oguz ~ ögüz kagan* 'hikmetli hakan' ifadesindeki *oguz ~ ögüz* ile *oguz ~ ögüz*

olduğunu, *oguş* 'boy' sözcüğünün **og-* veya **ogu-* 'döl vermek, doğurmak' (?) gibi bir kökten ad yapan *–ş* ekiyle türediğini ve aynı kökten *–l* ekiyle *ogul* 'ardıl, oğul' sözcüğünün türediğini, *oguş*'un sonundaki *–ş* foneminin *Oguz* sözcüğünde *–z*'ye dönüştüğünü, *oguş* ve *oguz*'un yan yana karşımıza çıkmasını ise *tokuz oguş*'tan oluşan konfederasyonun bir süre sonra özel ad gibi algılanmaya başlayınca **Tokuz-Oguş*'un *ahsak-buhsak, yaşıl-yuşul, katılgan-karılgan, çart-çurt* örneklerinde olduğu gibi uyum sağlayıcı bir benzeşme olayı ile *Tokuz-Oguz*'a dönüştüğünü belirtir (1997: 189-190). O. F. Sertkaya, Dağlık Altay bölgesi yazıtlarından Biçikti-Boom II/2 ile Biçikti-Boom V'te kendi yorumuyla *og/ug* şeklinde okunabileceğini belirttiği kelimeden - daha önce bu doğrultuda sunulan görüşü takip ederek - *ogul, oguş* ve *oguz* kelimelerinin türediğini, bu kelimeler *o* ile telaffuz edildiği için kendisinin de *og* okunuşunu tercih ettiğini söyleyip "bir ana arı ile birlikte kovandan ayrılan yeni yetişmiş arı topluluğu" anlamına gelen *ogul* (< **o-g-u-l*), "aile" anlamına gelen *oguş* (< **o-g-u-ş*) ve *-z* çokluk veya topluluk eki ile yapılan "kabileler" anlamındaki *oguz* (< **o-g-u-z*) kelimelerinin **o-g*'dan türediğini düşünür (2014: 11).[6] P. Golden'e göre *oğuz* kelimesinin kökeniyle ilgili dikkate alınabilecek ikinci görüş, Kononov tarafından önerilen *ög* 'anne', *oğul* 'çocuk', *oğuş* 'aile, akraba' kelimelerini **oğ* 'nesil'den getirdiği görüştür (1972: 46-47).[7]

Kononov'dan itibaren araştırmacıların *oğuz/uğuz, oğuş/uğuş, oğur/uğur* kelimeleriyle *oğul* kelimesini birlikte değerlendirmeleri makul bir yaklaşım olarak

---

'oğuz' uruk adındaki kelimenin kökeni, *bögü kagan* 'akıllı kudretli hakan', *bilge kagan* 'bilgili, bilge hakan', *ögedey kan* 'bilgili han' gibi hakanlara ve hanlara 'akıllı, hikmetli, kahraman, güçlü, kudretli vb.' adları verme geleneği ile açıklanabilir ve *ogur* ~ *ögür, oguz* ~ *ögüz, uygur* ~ *yogur* etnonimleri 'hikmetli, kudretli, güçlü' anlamında r- veya z- dili olan herhangi bir şiveden türemiş ve fonetik bakımdan birbirlerinden ayrılmıştır (1986: 36-37). F. Bayat da Baskakov'un görüşünü destekler (1993: 85-87).

6 Sertkaya transliterasyonu $k^2Iş^2Iwg^1l^2n^2g^2$ şeklinde yapılan ve İrina Nevskaya tarafından *kişi ogl(ı)ŋ (e)g* şeklinde okunan ibareyi, *kişi og (i)l(i)ŋig* şeklinde yorumlayıp açılımını *kişi[ŋ(i)g], og[(u)ŋ(u)g], (i)l(i)ŋ(i)g* şeklinde yaparak çevirisini '(senin) kişi(ni)/ferd(ini), (senin) kabile(ni), (senin) halkını' şeklinde verir ve *og* okuduğu kelimenin *o-g* şeklinde türemiş 'kabile, aşiret, aymak' anlamında bir kelime olduğunu düşünerek *og-u-l* 'bir ana arı ile birlikte kovandan ayrılan yeni yetişmiş arı topluluğu', *og-u-ş* 'el-aşiret, kabile', *og-uz* 'kabileler, boylar' ve *og-ad-* 'kabile olmak, aşiret olmak, aymak olmak, boy olmak' şeklinde yorumlar. Ayrıca E 109, E 51, E 110, E 70 yazıtlarında Nasilov ve başka araştırmacılar tarafından *ogd(a)md(a)m* şeklinde okunan kelimenin okunuşunda M. Erdal'ın *ogadmadım* okuyuşunu benimser, ama onun verdiği 'I did not fall behind' şeklindeki anlam yerine 'kabile haline getirmedim, aşiret haline getirmedim' şeklinde anlamlandırır ve *ogad-* < *ok+ad-* 'kabile olmak, aşiret olmak, aymak olmak' şeklinde değerlendirir (2017: 200).

7 Kononov 2016 yılında yayımlanan kitabında ise 'akrabalık, akraba olmak' kavramına işaret eden Türkçe **oğ/uk*'tan *oğul, oğlan* (*oğul*'un çoğulu), *oğlak, oğuş / uğuş* 'boy, uruk' ve *oğşa-/okşa-* 'benzemek, benzer olmak' kelimelerinin de aynı kökten türemiş olabileceğini ifade eder (2016: 108-109).

kabul edilemez. *Oğul* kelimesinin günümüzde sınırlı bir alanda "bir ana arı ile birlikte kovandan ayrılan yeni yetişmiş arı topluluğu' anlamına gelmesi de bu gerçeği değiştirmez. Çünkü orijinal anlamı 'evlat, çocuk' olan *oğul* kelimesinin "bir ana arı ile birlikte kovandan ayrılan yeni yetişmiş arı topluluğu' şeklinde kazandığı terim anlamı, çok yenidir ve kelimenin bu anlama geçmesinin sebebi kovandan ayrılan bu arıların yeni yetişmiş genç arılar olmasıdır.[8]

Oyrat etnonimini *Oguz* sözcüğüyle ilişkilendiren Ramstedt, *Oğuz*'un eski biçiminin *Ogiz* olduğunu ileri sürer (1909: 550). A. İnan *oğuz* sözcüğünü güneş-dil teorisiyle izah etmeye çalışırken (1936) Boodberg, 'boynuz' anlamına geldiği düşünülen ortak bir Altayca **ugur (*bugur ~ *hugur ~ *ugur 'boynuz')* sözcüğünden getirmeye çalışır (1939: 238).[9] S. P. Tolstov, bu adı massaget augassir boy adı ile ilişkilendirir (1950) (Baskakov 1986: 36'dan). Hamilton, *Ogur* adının *Uygur*'dan geldiğini savunur (1997: 214-215). A. Aydemir ise 'yer, otağ' anlamına geldiğini iddia ettiği *ogur* sözüyle ilişkilendirir (2009).

Söz konusu adın kökeniyle ilgili en yaygın görüşlerden biri Uygurca Oğuz Kağan yazmasının ikinci satırındaki çatal tırnaklı hayvan şeklinden hareketle bu adı *öküz* kelimesiyle ilişkilendiren görüştür. Bazı araştırmacılar bu ilişkiyi sadece destan kahramanı *Oğuz* ile ilgili görürken kavim adı olan *Oğuz*'un kökeninin de aynı olduğu iddiasında bulunanlar vardır: Erdmann *Uguz* okuduğu ada 'boğa' anlamını verir (1862: 90). Daha sonra Sinor, ikonografik yaklaşımla Uygurca Oğuz Kağan yazmasının ikinci satırındaki çatal tırnaklı hayvan şeklinin Oğuz Kağan'a veya onun babasına ait olduğunu varsayarak *oğuz* ve *öküz* kelimelerinin art ve ön ünlü nöbetleşmesiyle aynı kelimeler olduğunu ileri sürer ve delil olarak da Yakutçada 'öküz' anlamına gelen kelime ile *Kamus-ı Türki*'deki *oguz* 'genç boğa'yı getirir (1950: 5 vd.). L. Bazin resmin varlığı ve içerikle uyumlu olması sebebiyle Sinor'un teorisine katılmakla birlikte Sinor'un *oğuz* ve *öküz* sözleriyle ilgili ortaya attığı iddialara katılmayarak bu iddianın hem fonetik zorlukları bulunduğunu hem de semantik açıdan imkânsız olduğunu, *öküz* kelimesinde bir aptallık çağrışımı bulunduğunu, kahraman savaşçılardan oluşmuş bir toplumun iğdiş edilmiş bir hayvanın adını almasının mümkün olmadığını, *öküz* sözünü *oğuz* sözünden ayırmak gerektiğini düşünür. L. Bazin, Türk lehçelerinde *öküz* sözünden farklı başka bir boynuzlu hayvanın bulunduğunu, bu sözün etimolojisinin hırçın ve erkek olan boynuzlu hayvanı karşılamak için daha uygun olduğunu belirtir ve Ş. Sami'nin sözlüğünde 'tosun, iki yaşındaki genç boğa' anlamıyla geçen *oğuz* sözcüğünün, Yakutçadaki *ogus (<*oğuz)* 'boğa' sözcüğü olduğunu, çiftlik hay-

---

[8] *oğul* kelimesi için ayrıca bk. Stachowski 2019.

[9] Sinor bu görüşün Oğuz'un etimolojisi ile ilgili en tehlikeli ve asılsız görüş olduğunu belirterek Türkçe *müŋüz* 'boynuz' ve müştakları ile *oguz*'u birbiriyle ilgili görmenin imkânsız olduğunu ifade eder (1950: 4).

vanlarına cinsiyet ve yaşlarına göre ayrı adlar veren bozkır halklarının *öküz*'le (iğdiş edilmiş sığır) *oğuz*'u 'iki yaşındaki genç boğa' (boğa daha yaşlıdır) birbirine karıştırmalarının imkânsız olduğunu, ancak *oğuz* 'iki yaşındaki genç boğa' sözünün savaşçı bir topluma ad olabileceğini, Oğuzların kendilerine 'genç boğalar' adını taktıklarını, dolayısıyla Oğuz Kağan'ın adının anlamının da 'genç boğa' olduğunu belirtir (1982: 34-35).[10] M. Erdal, Oğuzlarla Hurriler arasında mitolojik bir ilişki olabileceğini belirtip bazı Osmanlıca sözlüklerde *oğuz* sözcüğüne verilen 'tosun', yani 'genç boğa' anlamından ve Yakutçadaki *oğus* 'boğa, öküz' sözcüğünden hareketle destanda hayatı anlatılan Oğuz'un arkasındaki sembolün genç bir boğa sembolü olduğunu, bu hususun *anıŋ aŋγusı uşbu turur* cümlesinde de yazdığını ileri sürerek Hurri mitolojisine göre Hurri tanrılarının başı fırtına tanrısı Teşub'un *Şerri* ve *Hurri* adlı iki boğası bulunduğunu, hatta Teşub'un kendisinin de boğa olduğunu ve hem Oğuzların, hem Hurrilerin milli adlarını totemleri olan bir boğadan aldıklarını düşünür (2004).[11] A. B. Ercilasun önce cins isim, sonra boy adı olan *Oğuz* kelimesinin

---

[10] Türk tarihinde insanlara ve etniklere verilmiş pek çok hayvan adıyla karşılaşıldığını, Bugra Han ve Tonga Han'ın ve Memluklere ait özel adların buna örnek olduğunu, boğa adının pek çok erkek özel adında yaygın olarak kullanıldığını ileri süren Bazin, iddiasını desteklemek için Kırgızlarda Buğu, Böri, Turgay ve Türkmenlerde Teke, Kancık, vb. boy adlarını örnek olarak gösterir (1982: 35).

L. Bazin'in görüşünü destekleyen F. Bayat konuyla ilgili iki yazısında birbirinden çok farklı görüşleri art arda sıralar (2004a ve 2004b).

[11] M. Erdal, Tibetlilerin Köl Tegin'le Bilge Kagan'ın milletinden bahsederken *Drugu* adını kullandıklarını, ayrıca Tibet kaynaklarında sık sık *Hor* adının geçtiğini, Tibetlilerin *Hor* derken geç dönemlerde Uygurları, daha da sonra Cengiz Han'ın Moğol devletini kasdettiklerini, Takao Moriyasu'nun araştırmasının, daha erken yüzyıllarda *Hor* isminin Orta Asya'nın daha batısında oturan bir Türk kavmi için kullanıldığını gösterdiğini belirtir. *Oğuz* ve *Hurri* isimlerinin ayni kökenden geldiği fikrini savunan Erdal, Oğuzların adının Arap kaynaklarında *Ġuzz* olduğuna göre bunun eski şeklinin **Γurr* olabileceğini, Ana Türkçede bir */ř/ veya */ry/ sesinin bulunduğunun, bunun özellikle kelime sonunda /z/'ye dönüştüğünün varsayılabileceğini, bu durumda /γ/ sesinin çivi yazısı kaynaklarına *ħ* olarak geçtiğini, Tibetliler tarafından da öyle duyulduğunu veya yazıldığını ifade edip hatta bu ismin en eski dönemlerde **Hurr* olabileceğini de ileri sürer (2004). M. Erdal, Doğu Türkistan'ın güneyindeki Hotan Sakalarının kaynaklarında Tibetliler'in *Hor* dediği millet için *Hura* ismiyle karşılaşıldığını, Tevrat'ta Hurrilerin adının *Hōri* olarak geçtiğini, bu ismin sonundaki /ri/ sesinin M.S. V. yüzyılda Güneydoğu Avrupa'ya göç eden iki boyun adlarında da karşımıza çıktığını, *Kutrigur* boyunun adının **Tukri-Gur* yani Tokuz Oğuz'dan, *Utrigur*'ların adının ise *Otuz Oğuz*'dan geldiğinin düşünüldüğünü, Bolgar-Çuvaş dil grubunda bugüne kadar korunan bu /r/ sesinin, Türkçe kelimeleri en eski Doğu Türkçe metinlerden önce benimseyen Moğolların diline de öylece geçtiğini, sonuç olarak Oğuzların asıl dilinin Türkçe değil, Türkçeye yapı bakımımdan benzeyen, Hurrice ile akraba bir dil olduğunu, Ortaçağda Orta Asya ve Güney Sibirya'da Kırgızlar veya Basmıllar gibi birçok milletin çeşitli Türk konfederasyonlarına katılarak kültür ve dil bakımından Türkleştiklerini, bu Türkleşmenin Güney Sibirya'da XIX. yüzyıla kadar sürdüğünü, önceden Samoyed olarak bilinen bazı Sibiryalı grupların sonraları karşımıza Türk olarak çıktığını ileri

etimolojisi ile destan kahramanı *Oğuz*'un etimolojisinin farklı olduğunu, destan kahramanının adı olan Oğuz'un *öküz* ile aynı kelime olduğunu düşünür ve *öküz*'ün *oguz*'a dönüşmesini bulaşma (kontaminasyon) olarak açıklar (2015: 17-19).[12] 'oklar; kabileler' anlamındaki bir kelimenin kişi adı olmasını anlamsız bulan Ercilasun'a göre bu düşüncenin zayıf yönü *oğuz* kelimesinin 'boğa, tosun' anlamının eski kaynaklarda geçmemesidir (2008: 231). *Oxus/Oksus*'u *Oğuz*'un Yunancalaştırılmış biçimi olarak kabul eden Z. V. Togan'ın aksine (1982: 149)[13] M. Kaçalin, *oguz* < *okus* < *okusus* < *oksus* ~ *oxus, ox* 'öküz' gelişimini ileri sürer (2017: 557).[14]

Oğuz kelimesine verilen 'enenmiş erkek dana, öküz, boğa, tosun vb.' anlamlar üzerinde durmak gerekir. Söz konusu kelimenin 'tosun' anlamı ilk olarak Ahmet Vefik Paşa'nın sözlüğünde görülür. Ahmet Vefik Paşa ayrıca *öküz* kelimesinin *oğuz*'un incelmiş şekli olduğuna dair de bir açıklama yapıp kelimenin diğer anlamlarını sıralar (Toparlı 2000: 290). Bu sözlüğün ardından kelimenin söz konusu anlamını Şemseddin Sami'nin 1399/1899-1900 tarihli sözlüğü *Kâmûs-ı Türkî*'de buluruz. Ş. Sami de Ahmet Vefik Paşa'nın yaptığı açıklamayı yapar, yani *öküz* kelimesinin *oguz*'un incelmiş şekli olduğunu belirtir (Sami 1399). Bu iki sözlükten sonra kelimenin bu anlamı M. Nihat Özön tarafından hazırlanan *Resimli-Büyük Türk Dili Sözlüğü*'nde (1971: 464) ve Hayat yayınları tarafından hazırlanan sözlükte *(Hayat:* 961) yer alır. Pars Tuğlacı da sözlüğünde kelimenin ilk anlamı olarak 'tosun, sağlam, güçlü,

---

sürer (2004).

[12] A. B. Ercilasun, Boğaç Han ile Oğuz Kağan arasında ilgi kurarak *Oğuz*'un 'boğaç' anlamındaki *öküz* sözcüğünden geldiğini, Boğaç = Oğuz Kağan ise *Boğaç* adının *boğa*'dan geldiği gibi Oğuz adının da *öküz*'den gelmesi gerektiğini ifade eder (2008: 230-231). A. Gökçe, efsanevî Türk kağanının adı hususunda Ahmet Bican Ercilasun'un açıklamasının yani Oğuz Kağan'ın güç ve kudret sembolü bir önder ve devlet adamı olması sebebiyle *boğa* ile aynı kelime olan *öküz*'den gelmiş olmasının en mantıklı açıklama olduğunu düşünür (2019: 42-43).

[13] Z. V. Togan, Ptolomaios'ta geçen *Oksus* isminin, yani Sirderya nehri üzerinde oturan *Oksus* kavminin *Oğuz* demek olduğunu, El-Biruni zamanında aynı Aral Gölü çevresinde As ve Peçeneklerle (Aspasiakalarla) komşu olduklarını, bundan dolayı *Oksus* kelimesinin de *Oğuz*'dan Yunanlılaştırılmış bir kelime olarak kabul etmenin mümkün olduğunu ileri sürer (1982: 149). A. İnan, Vambéry'nin *Oğuz* ismini *Oxus* ırmağının ismiyle ilişkilendirdiğini (1936: 23) söylemekle beraber Vambéry'nin sözlüğünde böyle bir bağlantı yoktur (Vambéry 1878).

[14] Kelime sonu /s/nin /z/ye dönüşmesine örnek olarak da *Çingis* > *Cengiz*'i gösterip sözcüğün daha sonra 'ırmak' anlamını da kazandığını, Oğuzların *ok(s)us* nehri boyunda oturan bir kavim olduklarını, Hintlilerin İndus nehri boyunda, Kumanların Kuma nehri boyunda, Romalıların Rūmōn 'Tevere' nehri boyunda oturan kavimler olduğunu, Hazar'ın ise hem deniz hem de kavim adı olduğunu ileri süren Kaçalin'e göre, Sir Bodun (≈ Oguz Bodun), Altı Sir (≈ Altı Oguz), Sir Derya boyunda, Altı Çub Çüy Irmağı boyunda, Naymanlar Nayma Çayı boyunda, Muğla-Fethiye'de Eşenler Eşen çayı boyunda, Karaçaylar Kara çay boyunda oturmuşlardır (2017: 557).

gürbüz (delikanlı)'yı verir (1974: 2152). 'Tosun' anlamı 'sağlam, güçlü vb.' anlamlarla birlikte verildiğine göre 'enenmiş erkek dana' anlamının mecazi kullanımı düşünülmüş olmalıdır. Zenker 1866 tarihli sözlüğünde kelimeyi *uguz* şeklinde okuyup 'öküz veya tosun' gibi bir anlam vermemekle birlikte diğer anlamlarının yanı sıra 'plump'ı kaydeder (1866: 125). H. Vambéry kelimeye 'dick, grob, ungeschliffen; gros, grossier' anlamlarını verir (1867: 223). Ahmet Vefik Paşa ve Şemseddin Sâmi'nin sözlüklerinde verdikleri anlamların ardından Türkiye'de yayımlanan diğer sözlüklere 'enenmiş erkek dana' anlamının olmasa da 'sağlam, gürbüz, tosun' vb. anlamların kaydedildiği görülmektedir: *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*'nde, Aydil Erol tarafından hazırlanan *Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız* kitabında, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan sözlükte kelimeye ilk anlam olarak 'sağlam, gürbüz' anlamı verilir *(BL* 1986: 8792; Erol 1992: 311; MEB 1995-1996: 2150). İsmet Zeki Eyuboğlu ise kelimenin etimolojisini yapıp (*oğ/og* kutluluk, güçlülük, içeren kök'ten) 'güçlü, kutsal, sağlam, dayanıklı, tosun' anlamını verir, ama *öküz* kelimesiyle ilişkilendirmez (1991: 501). Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan sözlüğün 1966 baskısında kelimeye verilen ilk anlam 'tosun'dur (Ağakay 1966: 556). Ö. Yalım *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*'nde *oğuz* kelimesini, *sığır* kelimesine gönderir (1998: 571). *sığır* maddesine baktığımızda yakın anlamlıları arasında *bizon, boğa, boğalık, buzağı, büyükbaş ...mal ... öküz, sağmal, sarıkız, tosun* gibi kelimelerin yanı sıra *oğuz*'u buluruz (1998: 215-216). Bu maddeden ayrıca *hayvan, keçi, koyun, manda, sağmal* maddelerine gönderme yapılır (1998: 216). Bunların ardından çocuk isimleri üzerine hazırlanan sözlüklerde de benzer anlamları buluruz: Hüsameddin Kaya tarafından hazırlanan *Çocuk İsimleri Ansiklopedisi*'nde söz konusu kelimeye verilen anlamlar içinde 'sağlam, güçlü, genç, boğa, tosun' anlamları da bulunmaktadır (1992: 195).

Her ne kadar bu saydığımız kitaplarda kelimenin 'tosun' anlamı ve bu anlamdan kaynaklanan 'sağlam, gürbüz, güçlü' anlamları var olarak gösteriliyorsa da bu anlamlar sözlüklere kelimeyi 'öküz' kelimesiyle ilişkilendirenler tarafından sokulmuş, Ahmet Vefik Paşa ve Şemseddin Sâmi'nin ardından kelimenin bu anlamlarına sözlüklerde yer verilmiştir. Zaten her iki sözlükte de yanlış etimoloji açıklamalarına sıklıkla rastlanmaktadır. Neticede *oğuz* kelimesine verilen bu anlamlar, sözcüğe gerçekle ilgisiz bir köken ve oluşum yakıştırması sonucunda ortaya çıkmıştır.

(1) *anuŋ aŋagusu*[15] (2) *uşbu turur* ifadesinde kastedilenin Oğuz Kağan mı, babası mı, yoksa başka biri veya bir olay mı olduğu henüz çözülememiştir, çözülemeyen bir ifadeden hareketle *oguz*'un *öküz* ile ilişkilendirilmesi makul bir yaklaşım değildir.[16] Ayrıca 'öküz' kelimesinin Yakutçada *ogus* 'boğa, öküz' (Sleptsova 1972) şeklinde olması da bu gerçeği değiştirmez, başka bir deyişle *öküz-oğuz* denkliği, Yakutça *ogus* temelinde kurulamaz. *Oğuz* kelimesinin *öküz*'ün müteradifi olarak kabul edilmesi yaygın sayılabilecek bir görüştür. A. N. Bernştam, D. Sinor ve L. Bazin *oguz* < *ögüz* ~ *höküz* 'öküz' > *oguz* 'totemi öküz olan uruk' etimolojisini getirirler (Bernştam 1940: 99; Sinor 1950; Bazin 1953). Bu anlam zorlama olmasaydı tarihi dönemlere ait sözlüklerde, kaynaklı sözlüklerde ve metinlerde de bulunurdu. Ayrıca *Derleme Sözlüğü*'nde ve Anadolu ağızları üzerine hazırlanan sözlüklerde de kelimenin böyle bir anlamı bulunmamaktadır ki bu da görüşümüzü kuvvetlendirmektedir (*öküz* kelimesi için ayrıca bk. Eren 1999: 314-316; Clauson 1972: 120; Tekin 1976; Şirin 2019).

G. Németh, 1921 yılında *Oguz* etnik isminin *ok* 'ok' + *z* 'boylar, uruklar' şeklinde ortaya çıktığı görüşünü ortaya koyar. Ona göre *ok* 'ok' sözcüğü, okun hükmetme sembolü olmasından dolayı 'kabile, boy' anlamına gelir, +*z* ise çokluk ekidir (1921: 152). Németh'in bu görüşü bazı yorum farklılıklarıyla birçok araştırmacı tarafından desteklenir. W. Bang, +*z*'yi tesniye eki olarak kabul ederken (1918; Orkun 1935: 6'dan) Ligeti, *oguz* kelimesinin muayyen bir nüfus kütlesi manasına gelen *ok* kelimesinin *z*'li çokluğu olduğunu söyleyip +*z*'nin çokluk eki olduğunu kanıtlamak için *atamız, barıŋız, kögüz* 'göğüs', *beŋiz, agız* vb. örnekleri verir (1925: 248). *sen-siz, ben-biz* zamirlerine dayanarak –*z*'nin çokluk edatı (eki) olduğunu söyleyen ve Moğolca çokluk eki +*s* ile ilişkilendiren H. N. Orkun, *ok*'un 'kabile, boy, muayyen miktarda insan kütlesi' anlamını Gazneli Mahmud'un kendisine tâbi olan Selçuklulardan asker iktiza ettiğinde ne miktar gönderebileceklerini sorunca 'Bir ok gönderirseniz on bin asker göndeririz' cümlesiyle desteklemeye çalışır (1935: 5-7). O. Pritsak kelimeyi Çuvaşça temelinde **oku* 'ok, kabile'ye götürür (1952: 52). Genel itibariyle Németh'in görüşüne katılan Kononov (1958: 85 (60)), kelimenin başlangıçta sadece 'boylar', 'boylar birliği' anlamına geldiğini, daha sonra kolektif bir anlamla etnik bir isme dönüştüğünü, Paris'teki Oğuz Kağan

---

[15] Oğuz Kağan Destanından başka metinde geçmeyen bu kelime, destanın nâşirleri tarafından farklı biçimlerde okunur. Radloff *angusu,* Bang-Rahmeti, Şçerbak, Ölmez *aŋagusu,* Erdal *aŋgusu* okurken, Pelliot a*ŋ-* fiili ile ilişkilendirir (Pelliot 1995), F. Ağca da bu görüşü benimseyerek *aŋgusu* şeklinde okur (2016: 126-127).

[16] Diğer cümlede ise Oğuz Kağan'ın kırk günlük hâli tasvir edilir: (12) *adakı ud adakı deg, billeri* (13) *böri billeri deg, yagrı kis yagrı deg, kögüsü* (14) *adug kögüsü deg irdi* (Bang-Rahmeti 1936: 10). *adakı ud adakı deg* ifadesi 'ayağı sığır ayağı gibi' biçiminde çevrilir.

Destanının büyük olasılıkla Oğuz kelimesinin 'boylar' anlamı unutulduktan sonra oluşturulduğunu ve etnik adın kabilenin atasının ismine dönüştüğünü belirtir (1958: 55 (31)). Türk tarihinin ilk aşamasında Oğuz'un teknik siyasi tabir (terminus technicus politicus) olduğunu söyleyen P. Golden, Németh'in görüşünün dikkate alınabilecek iki ana teoriden biri olduğunu belirtir ve *oğuz* < *ok* + (topluluk eki?) *uz* formülleştirmesindeki zorluğu, zamanın kanıtlanmış Türk anıtlarında intervokalik pozisyonda (modern Türkçede çok yaygın) *q*> *ğ* kaymasının olmamasında görür (1972: 45-46) ve bu bağlamda Sibirya Türk halkları arasında görülen *uk/ok (ug/og?)*'un dikkate alınması gerektiğini (2018: 45), Moğolca 'başlangıç, köken, ana neden' anlamındaki *ug* ile bağlantılı olabileceğini düşünür ve söz konusu kelimenin kuvvetlendirme görevindeki bir isimden isim yapma eki *+z {z, -z (*r')}* ile *teng+iz, yang+ız* örneklerindeki gibi türemiş olabileceğini ileri sürer (1972: 45-47). Németh'in çizgisinin gerçeğe en yakın olduğunu vurgulayan ve böyle 'boylar' anlamını taşıyan bir kelimenin değişik zamanlarda Türk dünyasının değişik yerlerinde kullanılmasının mümkün olduğunu ifade eden O. Karatay, P. Golden'in *+z*'yi bir isimden isim yapma eki olarak kabul eden görüşünü benimser (2019: 63).[17] Kafesoğlu, Németh'in bu görüşünün sadece lengüistik açıdan değil Türk tarihinin sosyal ve siyasi gelişimi içinde ele alındığında da tutarlı olduğunu, *Oğuz* adının aslında etnik bir isim olmayıp doğrudan doğruya 'Türk kabileleri' anlamını ifade eden bir kelimeden ibaret olduğunu, *Oğur* biçiminin, *Oğuz*'un *r*'li söylenişi olup bu biçimin eski çağlarda Çinlilerin Türkleri yakından tanımamaları sebebiyle ortaya çıktığını ileri sürer (1998: 150). Ercilasun da Németh'in görüşüne katılır ve iki ünlü arasındaki */k/* sesinin o dönemde henüz tonlulaşmadığı şeklindeki itirazlara sık kullanılan kelimelerdeki ses olaylarının sık kullanılmayanlara göre daha hızlı gerçekleştiğini söyleyerek F. Sümer'in sözüyle cevap verir: *ok+uz'daki k, söylene söylene pekalâ g'ya dönebilir* (2015: 17). S. Y. Gömeç de bu fikri destekler, ancak Kononov'un önerisi olan *ög* 'anne'yi de bu formüle ekleyip *oguş, ogul, ogur, oguz*'un aynı kökten geldiğini, *og* köküne *-uş, -ul, -ur, -uz* çokluk eklerinin eklendiğini belirtir (2015: 517).

Oğuz sözcüğünü Németh gibi *ok* sözcüğüyle ilişkilendiren başka araştırmacılar da vardır: Aynı kökten çıktığını düşündüğü farklı ses yapılarına ait kelimeleri birlikte değerlendiren Vámbéry, oguz kelimesini *ak, ag, ok* maddesinde *ak-, ok, atış, okla-, ag-, agdır-, aktar-, ahtar-* vb. kelimelerle birlikte verir (1878: 7). Marquart, 1929'da "Über das Volkstum der Komanen" adlı çalışmasında Batı T'ou-kiue konfederasyonunun adı olan *On-Ok* 'On Ok'u açıklamak üzere, (tanıklanmamış) bir **On-Oguz* varyantı düşünür. Ona göre *oguz*

[17] O. Karatay, Kök Türklerin *Oğuz* sözcüğü ile belki de arkaik çoğul eki –Vz'yi bilinçli olarak kullanmadan, yine de 'boylar' anlamını kastettiklerini düşünür (2019: 63).

ögesi *ok* 'ok' + *uz* 'adam, insan'dan oluşur ve 'okçular' anlamına gelir (Hamilton 1997: 188'den). *oğuz* ve *oğul*'u aynı kelime olarak kabul eden Bernştam (940: 95), sonra bu görüşünden vazgeçerek *oğul*'un *ok* 'boy' + *kul* 'köle, kul' şeklinde oluştuğunu ve *oğul* kelimesinin 'boyun kölesi' olarak 'soy' ve 'oğul' değerini kazandığını, *kk* seslerinin *ğ*'ye çevrildiğini ileri sürer (1946: 116). N. Paşayev ile V. Paşayeva, *ok* 'ok' ile *uz* kelimelerinden birleşmiş bir kelime olarak kabul ederler ve *uz* kelimesinin 'evren, mesafe, ateş, hararet, yüz, çehre, becerikli, yüksek, yüce' anlamlarına sahip olduğunu düşünürler (2002). K. Osmanov, *Az* etnik ismiyle *Oğuz* etnik ismi arasında bağlantı kurup bu ismin *ok (oğ)* 'dal, kol, oymak' + *az (as)* şeklinde oluşarak > *okas (oğaz)*, *okus (oğuz)* şeklinde geliştiğini belirtir (2005: 127). B. Özkan Nalbant, hükümdar olan Oğuz'un bütün büyük hanlar gibi demirci ustası olduğunu, dolayısıyla demir ile demirden yapılan oku işlemekte usta olması gerektiğini belirterek *Oğuz* adının 'ok yapmakta usta, ok ustası' anlamına geldiğini ve ok'un 'boy' anlamından hareketle ise 'boylara hâkim, boyların lideri, en maharetli ve bilge' anlamlarına gelen, *ok* ve *uz* kelimelerinden ibaret birleşik bir ad olduğunu ileri sürer. Nalbant, *oğuz* etnik isminin ise *ok* + *uz* şeklinde 'oku uz giden, oku uzağa giden' anlamlarına gelen bir kelime grubu olduğunu düşünür (2010: 57).[18] *Oğuz* kelimesinin kökeni için ayrıca bk. Yegorov 1964: 111; Sevortyan 1974: 521-523; Gülensoy 2007.

Németh'in görüşü *Oğuz* kelimesinin izahıyla ilgili en makul görüştür. Üstelik günümüze kadar bu varsayımın yerine getirilen önerilenlerin hiçbiri onun önerisi kadar ikna edici değildir, ama yine de Németh'in görüşü, L. Bazin, D. Sinor, W. Bang ile R. Rahmeti, Hamilton, Pelliot ve başka araştırmacılar tarafından eleştiriye uğrar.[19] Bu eleştirilerin iki yönü vardır: 1. *ok* kelime-

[18] A. Gökçe de Türkçede köken bakımından sadece bir Oğuz'un bulunmasının pek mantıklı olmadığını, 'boy' anlamındaki *Oğuz*'un *ok* ve *uz* kelimelerinin birleşiminden oluşmasının akla daha uygun olduğunu düşünür (2019: 42-43).

[19] Bang ile Rahmeti *oğuz*'un *ok* ile münasebetini, *-ğ-* sesinden dolayı aksi ispat edilinceye kadar mümkün görmezler (1936: 6). A. İnan Türk boylarının şubelerine Farsça kaynaklarda *tir* denildiğini belirtip Oğuzların *Üç Ok, Boz Ok* şubelerine ayrılmalarının, fonetik itibariyle *Oğuz* kelimesini andıran *oğuş* kelimesinin kabile anlamına gelmesinin de buna delalet ettiğini belirtmekle birlikte *+z*'nin çokluk belirtisi olmasını şüpheli bulur (1936: 23). Pelliot da Németh'in görüşüne karşı çıkanlar arasındadır (Sinor 1950: 4'ten). Sinor Oğuz adındaki *–g-* sesinden dolayı bu izahın kabul edilemeyeceğini belirtir (1950: 4). L. Bazin *Oğuz* adının etimolojisiyle ilgili olarak en itibar edilen görüşün bu görüş olmakla birlikte *ok* sözcüğüne ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde söz sonundaki art damak sesi olan *–k*'nin Oğuzca konuşurları tarafından sedalılaştırılmadığını ileri sürüp *ok-ı-* örneğini verir. Ayrıca *ok* sözünün Eski Türkçede etnomim olarak kullanıldığında ek almadığını, Orhon yazıtlarında Oğuz 'oklar' demek olsaydı, aynı metinde yer alan On Ok yapısı ve Tokuz Oğuz yapısıyla bir zıtlık oluşturacağını belirtir (1982: 33-34). Hamilton da Bang ile Rahmeti'ye gönderme yaparak **ok-uz* veya **oku-z*'nin *oğuz*'la aynı şey olmadığını belirtir (1997: 188).

sinin ‘boy, soy, vb.’ anlamlar içermemesi, 2. İki ünlü arasındaki */k/* sesinin o dönemde henüz tonlulaşmaması.

ok kelimesinin ‘boy, soy, vb.’ anlamlar içermemesi, Németh’in görüşünü zayıflatmaktadır. Her ne kadar ‘ok’ anlamındaki sözcüğün hükmetme sembolü olmasından dolayı ‘boy’ anlamını kazandığı iddia edilse de bu açıklama *oğuz/uğuz* kelimesinin kökenini açıklamak için yeterli değildir. Söz konusu kelimenin kökeni *ok* ‘ok’ sözcüğünde değil, ‘nesil, soy, kuşak, aile’ anlamlarındaki *uk* sözcüğünde aranmalı ve bu kelime ile aynı kökten türemiş oldukları çok açık olan yaygın okunuşu *oğuş* sözcüğüyle birlikte *uğuz, uğur,*[20] *uğuş* biçiminde okunmalıdır. Krş. Çuv. *yĭh* ‘aile, akraba, nesil, soy’ < *ūk (Ceylan 1997: 184), Tuv. *uk* ‘soy’ (Arıkoğlu 2003: 111), Yak. *uus* ‘soy, kuşak, aile’ (Слептцова 1972: 448b), Dolg. *uus* ‘aile; klan, kabile’ (Stachowski 1993: 248b), Mo. *ug* ‘menşe, kök’ [Old Mongolian *ug* and *unggi*, Old Turkic **uk*, Mançu *uksun*] (Rajki 2006); Kalmuk. *ug* (Munieva 1977). Yakutçadaki *ūs, *ūguş* > *ūs* olarak değerlendirilebilir. **ūk* + küçültme görevinde kelime türeten *+ş* > *uguş*, çokluk eki *+z* > *uguz*. T. Tekin de ‘boy, kabile, nesil, akraba topluluğu’ anlamındaki kelimenin *uguş* okunması gerektiğini ifade eder ve *ūk* ‘kabile, soy, aile’den getirir (1995: 179).

/o/ ve /u/ fonemlerinin aynı harfle gösterildiği yazı sistemlerinde, bu iki fonemin hangi kelimede /o/ veya /u/ biçiminde okunacağı hakkında herhangi bir bilgimiz bulunmadığında okunuş kararları gelişigüzel olabilmektedir. İşte bundan dolayı sözcüğün karşımıza çıktığı ilk dönem eserlerinde kullanılan alfabelerden *o* ile *u* seslerini ayırt etmek mümkün olmadığı hâlde geçerli bir sebep olmaksızın *Oğuz* okuyuşu yaygınlaşır. Hâlbuki A. von Gabain tarafından neşredilen Brahmi alfabesiyle yazılmış metinde araştırmacıların yaygın olarak *oğuş* biçiminde okuduğu kelime *ūhūş* ve *ukuz* ‘Sippe’ (klan) okunacak biçimde yazılıdır, A 5, D 27 (1954: 8, 33, 36, 101). Ayrıca bk. Kzk. *ugıs* (Canuzakov 1999). Aslında daha önce de kelimenin *Oğuz* değil *Uğuz* okunması gerektiğini belirten araştırmacılar olmuştur: Erdmann *Uguz* okur (1862: 88 vd.). A. İnan, *Oğuz* veya *Uğuz* şeklinde telaffuz edilebileceğini belirtir (1936: 22). D. Sinor Orhun, Uygur ve Arap alfabesinde *o* ile *u* seslerini ayıran harfler bulunmadığını, Bizans kaynaklarında ise *Oğuz* kavim adının çok muahhar devirlerde göründüğünü, bundan dolayı söz konusu adın *Ogoz* veya *Ugoz* olabileceğini, ama âlimlerin ittifakı ile *Oguz* veya *Uguz* okunabileceğini ifade eder (1950:

[20] B. Ögel, Güney Rusya’daki Türklerin çoğuna *Ogur* dediklerini, bu addan *On-Ogur, Kutrigur* gibi birçok yeni ve akraba kavimler de görüldüğünü, *Ogur* adının Türkçedeki *Oğuz*’dan başka bir şey olmadığını, Güney Rusya Türklerinin *z* harfini söz sonunda *r*’ye çevirdiklerini, nitekim Ortaasya Türkçesindeki *öküz* kelimesinin de onlarda *ökür* şeklinde kullanıldığını söyler (1970: 151). Róna-Tas, *Ugur*’un, *Oguz* ile mükemmel eşleşen Doğu Türkçesindeki *Ogur*’dan değişmiş bir biçim olduğunu söyler (2011**:** 1011-1012).

2-3). Pelliot, 1930'daki eserinde kelimeyi *Uğuz* okur ve Tokuz-Oğuz biçiminin de artık *Tokuz-Uğuz (Toğuzğuz)* biçiminde değiştirilmesi gerektiğini belirtir (1995: 5).[21] Bang ile Rahmeti *u* ile de okunabileceğini ifade etmekle birlikte *o* ile okumayı tercih ederler (1936: 6).

Oğuz kelimesinin eski Türk yazıtlarından itibaren karşımıza çıktığı düşünülürse o dönemde /k/nın iki ünlü arasında /ğ/ya dönüşmesine örnek olabilecek kelime getirmek mümkün olmayabilir. Ancak elimizde yeter sayıda tonlulaşma ve tonsuzlaşma örneği vardır ki sebepleri birbirinden farklı olsa da ileri zamanlı birtakım ses değişmeleri erken dönemde görülebilmektedir: *katıgtı* (IB 14)'nın yanı sıra *katıgdı* (IB 33) 'sıkıca'; *artımga* (Hem.-Çır. 10), *yaşımka* (BK D 15); *öŋreki* (T 17), *kagangı* 'kağanınki' (Tar. B 5) (Tekin 2003: 72-73); *igideyin* (KT D 28), *igitti* (KT D 16); *boldum* (Barık II 1), *altım* 'aldım' (BK D 24); *öldüm* (Elegest I 10), *ölti* (KT D 19); *yerde* (BK D 35, 36), *yerte* (KT G 13) (Tekin 2003: 74-76). Eski Türkçedeki *yay-* (Ongin yazıtı, Ôsawa 2008: 267) biçimini bir yana bıraksak bile *Altun Yaruk*'ta *yay-* (617), *yayıl-* (616, 617, 621), *uy-* (496) (Kaya 1989); Tes D 6 *ıy-* '(asker) göndermek', *yay-* 'yaymak, dağıtmak, saçmak' Uyg. *yay-, yayduk* 723 (Manichaica III, 147. sayfa, a, arka), 765 (49 arka yüz), *yayıgay* 3845 (Berliner Turfan Texte V, s. 20-72), 4943 (*Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte,* 193-194). Ayrıca *Divanu Lugati't-Türk*'te *saŋa* 'sen zamirinin yaklaşma hâli' biçiminin yanı sıra *sā* ay. (Kâş. 536), *tıd-* 'engel olmak' (Kâş. 412) biçiminin yanı sıra *tıy-* ay. (Kâş. 552), *ked* 'çok' (Kâş. 162) biçiminin yanı sıra *key* ay. (Kâş. 231) vd. bir arada bulunmaktadır.

Sonuç olarak başlangıçta sadece 'boylar', 'boylar birliği' anlamına gelmekle birlikte zamanla etnik ada dönüşen ve 'boylar, boylar birliği' anlamı unutulduktan sonra boyun efsanevî kahramanının adı olan *Uğuz*'un kökeni *ok* 'ok' sözcüğünde değil, 'nesil, soy, kuşak, aile' anlamlarındaki *uk* sözcüğünde aranmalı ve bu kelime ile aynı kökten türemiş oldukları çok açık olan, yaygın okunuşları *oğuz, oğur, oguş* kelimeleri *uğuz, uğur, uğuş* biçimlerinde okunmalıdır.

Kaynakça

Ağakay, Mehmet Ali (haz.) (1966), *Türkçe Sözlük,* 4. baskı, Denetleyip tamamlayanlar: Nurettin Artam, Hasan Eren ve Samim Sinanoğlu, Yardım eden: Ferit Devellioğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ağca, Ferruh (2016), *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı: Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

[21] Sinor, Pelliot'un *uguz* okuyuşunu eleştirir (1950: 5).

Aydemir, Adem (2009) "Oğuz Adı Üzerine", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi,* Ekim, 56-59.

Bang, W. ve G. R. Rahmeti (1936), *Oğuz Kağan Destanı,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri neşriyatı.

Baskakov, N. A. (1982), "K Etimologii oguz, oguz-kagan", *Sovetskaya Tyurkologiya,* 1982/1, 88-90, Türkçe çevirisi: "Oguz, Oguz–Kagan Etimolojisi Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* XXIV–XXV/1980–1986 (1986): 35–37.

Bayat, Fuzuli (2004a), "Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları,* 1: 1-9.

Bayat, Fuzuli (2004b), "Uz ~ Ğuz ~ Oğuz Kavim Adının Etimolojisi", *Karadeniz Araştırmaları,* 3: 71-77.

Bayat, Fuzuli (1993), *Oğuz Epik Ananesi ve Oğuz Kağan Dastanı,* Bakü.

Bazin, Louis (2015), "'Oğuz' ve 'Türk' Sözleri Üzerine Notlar", Çev. Ebru Kabakçı, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* 39: 33-40, Bu makalenin aslı: L. Bazin (1953), "Notes sur les mots 'Oguz' et 'Türk'", *Oriens,* VI/2: 315-322.

Berezin, İ. N. (1861), *İstoriya Mongoloö, Soçinenie Reşid-eddina,* Sn. Petersburg.

Бернштам (Bernştam) (1940), А. Н. "К семантике термина oyul 'сын'", *Язык и мышление,* IX.

Бернштам, А.Н. (1946), *Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII вв. Восточно-Тюркский каганат и кыргызы,* Москва-Ленинград: Труды института востоковедения.

Beyreli, Latif (1988), *Lehcetü'l-Lugât,* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans tezi, İstanbul.

Boodberg, P. A. (1939), "Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties", *Harvard Journal of Asiatic Studies,* IV: 230-283.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi (BL 1986), 20 cilt, İstanbul: Gelişim.

Canuzakov, Telgoca red. (1999), *Kazak Tiliniŋ Sözdigi,* Almatı: Ulttık Gılım Akademiyası Baytursınulı Atındagı Til Bilimi İnstitutı.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish,* Oxford.

Ercilasun, Ahmet Bican-Ziyat Akkoyunlu, hzr. (2015), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin,* 2. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, Ahmet Bican (2015), "Oğuz Adının Etimolojisi", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* Edit. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 15-20.

Ercilasun, A. B. (2008), "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", *Türk Kültürü,* 2: 226-233.

Erdal, Marcel (2004), "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Tipolojik Ayrıntılar", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, https://www.academia.edu/12830929/T%C3%BCrk%C3%A7e_nin_Hurrice_yle_payla%C5%9Ft%C4%B1%C4%9F%C4%B1_tipolojik_ayr%C4%B1nt%C4%B1lar (Erişim tarihi: 23.03.2020)

Erdmann, Franz von (1862), *Temudschin der Unerschütterliche: Nebst einer geographisch-ethnographischen Einleitung und den erforderlichen besondern*, Leipzig: F. A. Brockhaus.

Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,* Ankara.

Erol, Aydil (1992), *Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız,* Genişletilmiş - geliştirilmiş 2. baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Eskeyeva, Magripa, "Turki ətnonimderiniŋ köneturkilik kabatı", https://atau.kz/kz/article/22 (Erişim tarihi: 04.08.2020)

Eyuboğlu, İsmet Zeki (1991), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü,* Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. baskı, İstanbul: Sosyal.

Gabain, Annemarie von (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII: Texte in Brāhmīschrift,* Berlin: Akademie Verlag.

Golden, Peter B. (1972), "The Migrations of the *Oğuz*", *Archivum Ottomanicum,* IV: 45-84.

Golden, Peter B. (2016), *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu,* Çev. Osman Karatay, 6. baskı, İstanbul: Ötüken.

Golden, Peter B. (2018), "Ok ve Oguz ~ Oguz", Çev. Hayrettin İhsan Erkoç, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar,* Ankara: Gece Akademi, 9-63.

Gökçe, Aziz (2019), "Oğuz Adının Anadolu Ağızlarındaki Anlamları Üzerine", *Turkish Studies,* 14/2: 37-47.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2015), "Kök Türkçe Yazıtların Oğuzları Meselesi", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* Edit. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 517-522.

Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü,* C. 2, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Gyula, Moravcsik (1938), *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları,* Çev. Hüseyin Namık Orkun, Ankara: Çığır.

Hamilton, James [Russel] (1997), "Tokuz-Oğuz ve On Uyğur", Çev. Yunus Koç-İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları,* 7: 187-232.

Hayat yayınları *(Hayat)*, *Hayat Büyük Türk Sözlüğü,* İstanbul: Tarihsiz.

İnan, Abdülkadir (1936), *Güneş-Dil Teorisi Üzerine Ders Notları,* İstanbul.

Kaçalin, Mustafa S. (2017), *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı,* İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Kadri, Hüseyin Kâzım (1928), *Türk Lûgati: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lûgatleri,* 1, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1958), "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı,* 121-133.

Kafesoğlu, İbrahim (1998), *Türk Millî Kültürü,* 17. baskı, İstanbul: Ötüken.

Karadoğan, Ahmet (2006), "Köktürk Yaazıtları'ndaki "Türük oguz begleri bodun eşidiñ" ve "Oguzı yeme tarkınç ol temiş" Cümlelerinde Geçen Oguz Kelimesi Üzerine", *Bilig,* 37: 13-20.

Karatay, Osman (2019), *İlk Oğuzlar: Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar,* 3. baskı, İstanbul: Ötüken.

[Kâşgarlı Mahmud] (1941), *Divanü Lûgat-it-Türk Tıpkıbasımı "Faksimile",* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kaya, Ceval (1989), *Altun Yaruk (Suvarnaprabhasottama-sutra): Giriş-Metin-Dizin,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

Kaya, Hüsameddin (1992), *Çocuk İsimleri Ansiklopedisi,* İstanbul: Gonca.

Kerestedjian, Bedros Effendi (1912), *Quelques Matériaux pour un Dictionnaire Étymologique de la Langue Turque,* Londres.

Kononov, A. N. (1958), *Rodoslovnaya Türkmen, Soçinennie Abu-l Gazi-hana Hivinskogo,* Moskva-Leningrad.

Kunos, Ignaz (1902), *Şejx Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wörterbuch: Verkürzte und mit Deutscher Übersetzung Versehene Ausgabe,* Budapest, 1902.

Ligeti, L. (1925), "'Kırgız' Kavim İsminin Menşe'i", *Türkiyat Mecmuası,* I: 235-249.

Ligeti, L. (1935), "Regibb török jövevenyszavaink magyarazatahoz (Ökör; ölvy)", *MNy,* XXXI: 35-41.

Meninski, Francisci à Mesgnien (M DC LXXX), *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae = Lexicon Turcico-Arabico-Persicum,* I, Viennae Austriae.

Meydan Yayınevi *(ML* 1969), *Meydan Larousse,* 1-12, Ankara, 1969.

Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) (1995-1996), *Örnekleriyle Türkçe Sözlük,* 1-4, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Munieva, B. D. red. (1977), *Kalmıtsko-Russkiy Slovar',* Moskva.

Özkan Nalbant, Bilge (2010), "Oğuz Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler", *Türkbilig,* 20: 47-59.

Németh, Gyula (1921), "On ogur, hét magyar", *Körösi Csoma Archivum,* I: 148-155.

Orkun, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları,* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Orkun, Hüseyin Namık (1935), *Oğuzlara Dair,* Ankara.

Osmanov, Kılıç (2005), "Bozkır Kavimlerinden Azlar", *Türklük Bilimi Araştırmaları,* XVII: 119-133.

Ögel, Bahaeddin (1991), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre,* 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, Bahaeddin (1970), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* İstanbul: Milli Eğitim.

Pais, D. (1971), "A Propos de l'étymologie de l'ethnique *Oɣur*", *Studia Turcica,* Edidit L. Ligeti, Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII, Budapest: Akadémiai Kiadó, 361-373.

Paşayev, Nazim, Valide Paşayeva (2002), "Eski Oğuzların İnanışları ve Mitolojik Görüşleri", *Türkler,* 3, Haz. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Ankara : Yeni Türkiye, 345-357. https://www.altayli.net/eski-oguzlarin-inanislari-ve-mitolojik-gorusleri.html (Erişim tarihi: 04.08.2020)

Pelliot, Paul (1930), "Sur la legende d'Oguz-khan en ecriture ouigure", *T'oung pao,* XXVII, 247-358; Türkçe çevirisi: (1995) *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine,* Çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Pelliot, Paul (1914), "Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême Orient", *T'oung pao,* XV: 623-644.

Pritsak, Omeljan (1952), "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker", *Ural-altaische Jahrbücher,* 24 : 49-104.

Radloff, Wilhelm (1893), *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte,* I, Mit einem Vorwort von Omeljan Pritsak, Sn. Petersburg.

Rajki, Andras (2006), *Mongolian Etymological Dictionary.* https://www.academia.edu/12788147/Mongolian_Etymological_Dictionary (Erişim tarihi: 27.04.2020)

Ramstedt, G. İ. (1909), "Etimologiya imeni 'oyrat'", *Zapiski İmp. Russk. Geografiçeskogo Obşçestva po otdeleniyu etnografii*, XXXIV: 547-558.

Rásonyi, László (1988), *Tarihte Türklük,* 2. baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Räsänen, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen,* Helsinki.

Redhouse, Sir James W. (1978), *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms,* İstanbul: Çağrı.

Róna-Tas, András – Árpád Berta (2011), *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian*, with the assistance of Lászlo Károly, 1: Introduction, A-K. 2: L-Z, Conclusions, Apparatus, Wiesbaden: Harrassowitz.

Sağol, Gülden (2002), "*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nden Hareketle 'Oğuz' Kelimesi", *Evliya Çelebi ve Seyahatname,* Haz. Nuran Tezcan ve Kadir Atlansoy, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi, 209-229.

Sarı, Mevlût [1982], *El-Mevârid, Arapça-Türkçe Lûgat,* İstanbul: Bahar.

Sertkaya, Osman Fikri (2017), "İrina Nevskaya; Marcel Erdal. Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2015, 224 pp. ISBN: 978-3-87997-417-7", *JOTS,* 1/2: 194-231.

Sertkaya, Osman Fikri (2014), "Bir kişi y(a)ŋ(ı)ls(a)r og(u)şı<ŋa> bod(u)nı<ŋa> (e)bi<ŋe> (e)şükiŋe t(e)gi (a)kıdm(a)z ermiş [KT G 6 = BK K 4]", *Dil Araştırmaları*, 14: 9-21.

Sevortyan, E. V. (1974), *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov,* Moskva.

Sinor, D. (1950), "Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar", Çev. Ahmet Ateş, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* IV/1-2: 1-14.

Sleptsova, P. A. (1972), *Yakutsko-Russkiy Slovar',* Moskva.

Stachowski, Marek (2019), *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache,* Kraków: Księgarnia Akademicka.

Steingass, F. (1930), *A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to be met with in Persian Literature,* Second Impression, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.

Sümer, Faruk (1980), *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları,* 2. baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Şemseddin Sami (1308), *Kâmûsu'l-A'lâm,* 3. cilt, İstanbul.

Şemseddin Sami (1399), *Kāmūs-ı Türkî,* Dersaadet.

Şirin, Hatice (2019), "Öküz Sözcüğü Üzerine", *Türk Dili,* Aralık: 4-17.

Şükûn, Ziya (1984), *Farsça-Türkçe Lûgat. Gencinei Güftar Ferhengi Ziya, 1-3,* İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları.

Tekin, Talât (2003), *Orhon Türkçesi Grameri,* İstanbul: Sanat.

Tekin, Talat (1988), *Orhon Yazıtları,* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tekin, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler,* Ankara: Simurg.

Tekin, Talat (1976), "E.V. Sevortyan, *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov* (Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye), 767 s., Moskva 1974 (Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Izdatel'stvo 'Nauka')", *TDAY Belleten 1975-76*: 274-285.

Thomsen, Vilh. (1893-1896), "Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, Notice Preliminaire": *Bulletin de l'Academie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark,* 1893, Copenhauge, 1894, 285-299; "Inscriptions de l'Orkhon": *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne,* V, Helsingfors 1896. Türkçe Çevirisi: (1993) *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri, Çözülmüş Orhon Yazıtları,* Çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Togan, A. Zeki Velidi (1982), *Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili,* 2. baskı, İstanbul: Enderun.

Toparlı, Recep (haz.) (2000), *Ahmet Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî,* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tuğlacı, Pars (haz.) (1974), *Okyanus, 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük,* 3. cilt, İstanbul: Pars.

Türk Dil Kurumu *(DS)* (1963-1982), *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü,* I-XII, Ankara.

Türk Dil Kurumu *(TS* 1998), *Türkçe Sözlük,* 1-2, 9. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu *(TTS)* (1963-1977), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü,* I-VIII, Ankara.

Vámbéry, Hermann (1867), *Çagataische Sprachstudien, Enthaltend Grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der Çagataischen Sprache,* Leipzig.

Vámbéry, Hermann (1878), *Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarischen Sprachen,* Leipzig: F. A. Brockhaus.

Yalım, Özcan (1998), *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü,* Ankara: İmge.

Yegorov, V. G. (1964), *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka,* Çeboksarı.

Zenker, Julius Theodor (1866), *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch = Dictionnaire Turc-Arabe-Persan,* I-II, Leipzig.

NAHÇIVAN GRUBU AĞIZLARI VE ORHON YAZITLARININ ORTAK LEKSİKASI

Doç.Dr. Galibe HACIYEVA*

Özet

Orhon yazıtları, çağdaş Türk dillerinin ve ağızlarının tarihî-mukayeseli yönden araştırılıp öğrenilmesinde en zengin ana kaynağımızdır. Çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda mevcut ortak dil örneklerinin Orhon yazıtları esasında araştırılması genel Türk edebî dil ve diyalektolojisinin çok eski devirlere ait hâlâ ortaya çıkarılmamış leksik-semantik ve gramer özelliklerinin daha eski katmanlarının açılmasına imkan yaratıyor. Orhon yazıtlarından günümüze kadar Oğuz Türkcesi dünya dilleri arasında özel bir fonksiyona sahip olarak, aynı zamanda çağdaş Türk dillerinin ister edebî (yazılı), isterse de diyalektikal katmanlarında tarihî varlığını korumaktadır.

Örn: Orhon yazıtlarında rasladığımız *arığ//arı (pak, temiz), artuk (fazla), azuk (azuge, yiyecek), beğ//beg (bey), ber- (ver-), bitig (kitabe, yazı), ilteber (yüksek, büyük ünvan), sub//suv (su), çavış (çavuş), berüki (beriki), bark (ev), köngül (gönül//könül), mu (soru edatı), tamgacı (mühürdar//mühürcü), yagı (düşman)* ve başka bu gibi leksemlerin fonetik yapısının ve semantik anlamının çağdaş Türk dillerinin bir çoğunda olduğu gibi, aynı şekilde Azerbaycan dilinin Nahçıvan grubu ağızlarında da korunması ilginç bir konu olarak dikkat çekiyor. Orhon yazıtlarındaki bu kelimelerin dilcilik bakımından çağdaş Türk dilleri ile mukayeseli (karşılaştırmalı) araştırılması genel Türk diyalekt leksikasının hâlâ ortaya çıkarılmamış katmanlarının öğrenilmesinde müstesna önem taşıyor. Orhon yazıtlarının dili ve gramer özellikleri çağdaş Türk dillerinin diyalekt uyğunluğuna göre aynı kökten kaynaklandığını bir daha kanıtlıyor. Genel Türk dilinin tarihî gelişimine uygun olarak Azerbaycan dilinin Nahçıvan grubu ağızları ve Orhon yazıtlarının dili ve üzerinde yapılan araştırmalar tüm Türk dillerinde birleşen Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Uygur, Selçuk tayfa (kavim) dil unsurlarının günümüzde diğer Türk lehçelerinde de ortak şekilde mevcut olduğunu

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi. oguz.haciyev@gmail.com

ve genel Türk edebî dilinin teşekkülünde ve gelişiminde alakası olmayan bu etnosların ortak iştirak ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Orhon Yazıtları, Nahçıvan, Tarihî-Diyalektoloji, Fonovariyant, Semantik, Leksem.

Farklı coğrafyalarda yaşamasına rağmen Türk dil ailesine ait dillerin birbiriyle olan tarihî ilişkisi bu dillerin hepsinin aynı kökten geldiğini gösteriyor. Bu dillerin birbirine yakınlığı fonetik, sözcüksel ve dilbilgisel yapıların aynı olması, kelime köklerine sonek ekleme kuralları, dilbilgisel formlar, kelimelerin genelliği ve sözdizimsel özellikleri ile kanıtlanmaktadır. Türk dili ailesine ait dillerin bir dizi ortak özelliği vardır. Bu ortak özelliklerden en önemlileri farklı coğrafyalarda bulunmuş eski yazılı abidelerde yer almaktadır. Farklı coğrafiyalarda, farklı dönemlere ait bulunmuş yazılı anıtlar çağdaş Türk dillerinin tarihinin, aynı zamanda tarihsel diyalektolojisinin öğrenilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu tarihî kaynaklar, özellikle antik taş ve gil tabletler üzerindeki eski yazıtlar, aynı zamanda farklı devirlerde yazılmış farklı içerikli edebî ve tarihî eserlerde eski dil olgularının incelenmesi, çağdaş edebî dille beraber, konuşma diline ait en ciddi tarihsel faktörleri ortaya çıkarır. Günümüzde eski yazılı kaynakların dilinin karşılaştırmalı dilbilimsel araştırma dışında bırakılması sonucunda ne çağdaş Türk lehçelerinin ne de diyalektlerin tarihi etnolengüistik özellikleri incelenebilir. Bu yüzden, eski kaynakların dilinin her şeyden önce, diyalektolojik düzeyde incelenmesi çok önemlidir.

Ne yazık ki, eski yazı geleneğine sahip Türk halkları tarafından yaratılan yazılı abidelerin çoğu esi çağlarda ve Orta Çağ'da o halkların yaşadığı bölgelerde iç mücadeleler ve dış istilalar sonucu yok edilmiş ve bize ulaşamamıştır. Ancak bütün Türk halklarının anıtları olarak kabul edilen VI-VIII. yüzyılların yazılı kitabeleri ve bulguları, özellikle Orhon yazıtları Türk dillerinin ilk edebî örneği olarak çağdaş Türk dillerinin kök birliğini kanıtlayan ilk yazılı örneklerdir.

Günümüzde Azerbaycan, Türk, Türkmen, Uygur, Gagauz, Özbek, Kırgız, Kazak, Başkurt, Hakas, Kumuk, Karay vb. farklı etnik adlarla tanıtılan parçalanmış Türk halklarının ortak ve farklı dil unsurlarının fonetik, sözcüksel-anlamsal yapısı ve dilbilgisel özelliklerinin tarihî açıdan araştırılmasında büyük önem taşıyan Orhon yazıtları, çağdaş Türk lehçelerinin tarihsel kök birliğini kanıtlayan ilk yazılı resmi belgelerdir. Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda mevcut ortak dil örneklerinin fonovaryantlarının Orhon yazıtları temelinde incelenmesi genel Türk edebî dilinin ve diyalektolojisinin henüz ortaya konmamış eski sözcüksel-anlamsal ve dilbilgisel özelliklerinin daha eski katmanlarını ortaya çıkarmaya imkan yaratıyor.

Çağdaş Türk dillerinin tarihsel gelişim sürecini takip etmek için, farklı tarihsel dönemlerde yazılmış antik anıtların dili temelinde diyalektlerin incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Farklı dönemlerde yazılmış tarihsel kaynaklar, tüm Türk dilinin tarihinin incelenmesinde önemli bir rol oynamakta, birçok tarihsel dil problemlerinin incelenmesi ve çözümü için büyük bir fırsat yaratmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinin sözcüksel sisteminin eski yazılı anıtlar temelinde incelenmesi, Türk edebî dilinin henüz ortaya konmamış ve dilbiliminin sözlüksel-anlamsal ve dilbilgisel özelliklerinin daha eski etnik-dilsel katmanlarını ortaya çıkarmaya imkan yaratıyor. Eski yazılı abidelerin dilinde bulduğumuz, ancak zaman zaman dilin tarihsel gelişimi nedeniyle unutulan birçok söz bazen aynı fonetik yapıda, aynı semantik yükle çağdaş Türk dillerinin diyalektlerinde tarihi varlığını yaşatmaktadır. Bu süreci aynı şekilde çağdaş Azerbaycan Türkçesinin diyalekt sisteminde izlemek mümkündür.

Azerbaycan Türkçesinin fonetik, sözcüksel ve dilbilgisel yapılarında, Türk dil ailesinde birleşen çağdaş Türk lehçeleriyle bir dizi tarihsel ortak özellikler mevcuttur. Bu ortak dil özelliklerinin tarihi ise milattan önceki yıllara dayanmaktadır. Bunu eski Sümerceden başlayarak çağdaş Türk halkları için ortak olan bir çok eski kitabenin, özellikle Orhon yazıtlarının, "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarının, "İbn Mühenna", "Oğuzname" gibi tarihî kaynaklarla beraber, çeşitli Türk coğrafyasında yazılmış eserlerle çeşitli dönemlerde Azerbaycanda yazılmış klasik eserlerin dili kanıtlamaktadır. Bu ise gösterir ki, XI-XII. yüzyıllarda oluşmaya başlayan Azerbaycan Türkçesi bugünkü seviyesine ulaşıncaya kadar uzun bir gelişme sürecinden geçmiştir. Bu bağlamda çağdaş Azerbaycan Türkçesinin, Türk dilleri arasında özel bir yeri vardır. Çağdaş Azerbaycan Türkçesi soybilimsel açıdan Türk dil ailesinde Oğuz grubunun Oğuz-Selçuk alt grubuna aittir ve eski Türk dilinin tüm tarihî özelliklerini yazı dilinde, özellikle ağızlarda günümüzde de yaşatmaktadır.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesi XII-XIV. yüzyıllarda genel halk dili, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise bağımsız ulusal dil olarak şekil almış ve Azerbaycan halkı için iletişim aracı haline gelmiştir (Hasanov: 1988, s.4). Günümüzde bağımsız bir devletin dili olan Azerbaycan Türkçesi; antikliği, anlam genişliği ve kelime zenginliği bakımından ulusal dillerden biri olarak Türk dilleri arasında özel bir yere sahiptir. Bu dil eski Sümerceden başlayarak uzak geçmişin en eski dil özelliklerini koruyarak günümüze gelmiştir. Bunu Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin tarihsel özelliklerinin bir çok tarihî abidelerin, özellikle Orhon yazıtlarının dili temelinde yapılan araştırmalar kanıtlamaktadır.

Çağdaş Azerbaycan dilinin eski Türk dili ile tarihi bağlantısını kanıtlayan kaynaklardan biri de Orhon yazıtlarıdır. Orhon yazıtlarının sözlüğündeki mevcut sözler çok büyük bir oranda çağdaş Azerbaycan Türkçesinin diyalekt-

lerinin temelini oluşturmaktadır. Orhun yazıtlarındaki sözcük birimleri çoğunlukla Azerbaycan dilinin güney grubu diyalektlerine ait Nahçıvan grubu ağızlarında görülmektedir. Orhon yazıtlarının dili ile Nahçıvan grubu ağızlarının mukayesesinden aydın olur ki, Türk halkalarının yaşadığı devletlerden jeopolitik izolasyonuna rağmen, uzun yıllar Ermeniler tarafından izole edilmiş Nahçıvan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ana dillerinin kadim tarihsel özelliklerini yüzyıllar boyunca günümüze kadar en üst düzeyde korumuştur.

Y.Bagirov'a göre, Azerbaycan dilinin sözlüğünde Orhon-Yenisey anıtlarında kullanılan 52 tek heceli fiilin 27'sinin kökü, çağdaş Azerbaycan dilinde kullanılan fiillerin kökleriyle tamamen aynıdır. Bununla birlikte, 16 kökün yakınlığı, belirli fonetik geçişlerin restorasyonu ile belirlenir (Bağırov: 1971, s.16-17). Orhon yazıtlarının dilindeki sadece fiillerin değil, aynı zamanda onomastik birimlerin ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan grubu ağızlarındaki mevcut diyalekt faktörlerin de ortaklığı Azerbaycan Türkçesinin en eski katmanlarından haber veriyor.

Çağdaş Türk lehçelerinin tarihî bakımdan araştırılmasında en zengin kaynaklardan biri konuşma dili olmakla beraber, hem de bu dilde yazılmış çağdaş devrimize kadar ulaşmış eski yazılı edebi-tarihî abidelerdir. Bu yazılı abideler ve çağdaş ağızlar tarihî diyalektolojinin ana kaynağıdır. Prof. E.Azizov'un söylediği gibi: "Çeşitli devirlerin yazılı abideleri özlüğünde yazı dili faktörü olsa da, onlarda az veya çok derecede yarandığı devrin diyalekt elametleri mevcuttur. Ama edebi dil norması değişken olduğundan yazılı abidelerde diyalektizimlerin karakteri hiç de her zaman aynı olmuyor. Edebi dilin müeyyen bir devrinde diyalekt-konuşma elameti olan bir özellik başka bir tarihi merhelede edebi normaya çevrilir. Aynı zamanda, önceki devrlerde edebi dil norması sayılan özelliklerin sonrakı devirlerde arkaikleşmesi özünü gösteriyor. Arkaizimlerin edebi dil faktörü olanlar dilden çıkıyor, diyalekte uygun gelenleri ise konuşma dilinde kalıyor. Bu arkaizimler hem de diyalekt faktörüdür" (Azizov: 2016, s.9).

Orhon yazıtlarının dilinin incelenmesi, askerî, siyasi ve kültürel açıdan olduğu kadar tarihsel diyalektoloji açısından da büyük önem taşımaktadır. Türk dillerini farklı yönlerden incelemek için zengin sözcük dağarcığıyla dikkat çeken Orhon yazıtları, dilbilimsel ve üslup özellikleri nedeniyle daha eski dönemlere ait dil faktörlerinin öğrenilmesi açısından paha biçilmez bir kaynaktır. Orhon yazıtlarının temelinde çağdaş Türk dillerinin diyalektlerinin araştırılmasından aydın olur ki, farklı coğrafyalarda yaşayan çağdaş Türk halklarının dilinde bu yazıtlardakı eski dil özellikleri hem edebî hem de diyalektikal seviyede korunarak ortak şekilde kullanılmaktadır.

Orhon yazıtlarının dilindeki ***arığ//arı (temiz//pak), artuk (fazla), azuk (azuge – yeyecek), beg//beg (bey), ber- (ver-), bitig//pitik (kitabe, yazı), ilteber***

(yüksek, büyük ünvan), sub//suv (su), çabış (çavış), berüki (beriki), bark (ev), köngül (gönül//könül), mu (soru edatı), tamgaçı (mühürdar), yagı (düşman), yaguk (yakın), yalang (çıplak), yolagçı (öncü, önder), yolı (kez, defa), ırak (uzak), kıd (kıymak, öldürmek), kısıl (dar), buyuruk (kumandan, amir), agır (değerli) ve başka bu gibi leksemlerin fonetik yapısının ve semantik anlamının çağdaş Türk dillerinin bir çoğunda olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan grubu ağızlarında aynı şekilde kullanılması ilginç bir konu gibi dikkat çekiyor.

Günümüzde Azerbaycan, Türk, Tatar, Türkmen, Kırgız, Kazak, Özbek, Uygur, Hakas, Başkurt gibi farklı adlarla bilinen parçalanmış çağdaş Türk halklarının dilindeki mevcut ortak ve farklı dil unsurlarının fonetik, sözlüksel-anlamsal yapısı ve dil bilgisel özelliklerin tarihî yönden araştırılmasında çok büyük önem taşıyan Orhun yazıtları, çağdaş Türk lehçelerinin tarihsel birliğini kanıtlayan ilk yazılı resmî dil belgesidir. Çağdaş Türk dillerinin birçoğunda mevcut ortak dil örneklerinin fonovaryanlarının Orhun yazıtlarının dili temelinde incelenmesi, genel Türk edebî dilinin ve diyalektolojisinin henüz ortaya konmamış sözlüksel-anlamsal ve dil bilgisel özelliklerinin daha eski katmanlarını ortaya çıkarmak imkânı sağlıyor.

Nahçıvan grubu ağızlarının Orhon yazıtlarının diliyle karşılaştırılması genel Türk diyalekt leksikasının fonetik yapısında müşahede edilen bazı tarihî fonetik bozulmaları, ortak ve farklı dil özelliklerini ortaya çıkarmış oluyor. Türk dilinde ses değişmeleri fonetik sistemin uzun süreli tarihî tekamül devri ile sıkı şekilde bağlı olduğundan bu tür değişmeler akraba dillerde kök bakımından aynı olan sözlerin fonetik yapısına göre farklılıklarını daha açık ve net göstermektedir. Orhon yazıtlarındaki sözlerin çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda olduğu gibi, Nahçıvan ağızlarında da ses değişmeleriyle müşahede edilmesi her şeyden önce Türk dillerinin tarihî etnolinguistik amillerine bağlıdır. Türk halklarının ayrılması ve bağımsız inkişafı, farklı coğrafyalarda çeşitli dile mensup halklarla beraberce yaşamaları tarihî Türk dilinin tüm yapısal-anlamsal sistemi ile birlikte, fonetik yapısında da bazı değişiklikler yaratmış olsa da, genelde günümüzde Azerbaycan, Türkmen, Gagauz, Tatar, Başkurt, Kumuk, Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Hakas, Çuvaş gibi Türk dilleri adı ile parçalanmış çağdaş Türk lehçelerinde tarihî değişmezliğini koruyan bir çok eski Türk kökenli sözler bu lehçelerde ister edebî, isterse de diyalektikal müstevide ortak şekilde kullanılarak bu dillerin kök birliğini bugün de yaşatmaktadır.

Bu faktör çağdaş Türk dilleri için ortak fonetik özellik gibi ortaya çıkan ***t<d, ı<u, ü<ı, k<ğ, b<v, k<q, i<e, y<d*** ve başka bu gibi bir çok ses değişimlerinin Orhon yazıtlarından bu güne kadar aynı şekilde Nahçıvan grubu ağızlarında rastgele bir olay olmadığını gösteriyor.

Orhon yazıtlarının dilinde söz önünde **/d/** sesi yerine **/t/** ünsüzünün daha çok işlek olduğunu görüyoruz ki, (***tağ - dağ, ot - od, tebi - deve, temir - demir, tıngla - dinle, tiriğ - diri, canlı, tiril- – dirilmek, hayata dönmek, tile- - dilemek, istemek, yiti yedi, kaltı – qaldı***) bu fonetik olaya aynı şekilde Nahçıvan grubu ağızlarında da raslanılıyor: ***tüş- – inmek, tüşür- – indirmek.***

bu yirde olurup tabgaç bodun birle ***tüzültüm.(*** Bu yerde oturup Çin halkı ile ilişkileri ***düzelttim)*** (Tekin: 1995, s.34-35).

ança kazganıp birki bodung ***ot*** *sub kılmadım. (Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı* ***ateş//od*** *(ile)su (gibi birbirlerine düşman) etmedim* (Tekin: 1995, s. 46-47).

kangım kağan uçdukda inim kül tigin ***yit[i*** *yaşda* ***kaltı****. (Babam Hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin* ***yedi*** *yaşında* ***kaldı)*** (Tekin: 1995, s.46-47).

Çağdaş Türk dillerinde işlek olan ve ortak kullanılan **/d/** ve **/t/** ünsüzleri Oğuz ve Kıpçak dillerinin tarihi birliğinin kanıtıdır. Oğuz grubu Türk dillerinde **/d/** sesi bazen **/t/** sesine doğru bir değişim sergiliyor. Türk ve Gagauz dillerinde söz başlangıcında daha çok **/t/** sesi işlek olduğu halde, Azerbaycan ve Türkmen dillerinde ise **/d/** şeklinde mevcuttur. ***Örn: taban, taş, tırnak, tuz*** (Türk, Gagauz) – ***daban, daş, dırnak, duz*** (Azerb. Türkm.). Bazen ise Azerbaycan Türkcesinde **/t/** sesiyle işlenen sözler Türk ve Gagauz dillerinde **/d/** sesiyle işleniyor. ***Örn: tiken, tökmek (Azerb.)- diken, dökmek*** (Türk, Gag.) (Yusifov: 1984, s.36).

Bu nedenle Azerbaycan Türkçesinin geçit şivelerinde söz başlangıcında, söz ortasında ve söz sonunda ***(dustaq-tussax, budaq-putax, armud-armıt)*** yaygın olan **d<t** ses uygunluğunun çağdaş Türk lehçelerinde de sıkı şekilde mevcut olması faktörü çok normaldir; Türkmen dilinde ***at-ad, od-ot*** (Dmitriev: 1955, s.182-183), Özbek Türkçesinde ***ut-od, ot-ad, pulat-polad*** (Russko – Uzbekskiy Slovar: 1954, s.192, 263, 832), Uygur dilinde ***otun-otun, süt-süd, tuz-duz*** (6, s.290, 594, 729), Kazak Türkçesinde ***öt-öd, tört-dört*** (Russko - Kazaxskiy Slovar: 1954, s. 376, 496,), Tuva Türkçesinde ***teve-deve, süt-sud, ot-od*** (Russko – Tuvinskiy Slovar: 1953, s.60, 274, 344), Irak Türkmen lehçesinde ***budaq- butağ//butax, dadlı- datlı*** (Irak – Türkman Lehçesi: 2004, s.83). A. Veliyev diyalektoloji araştırmalarında **d<t** ses uygunluğunun Kıpçak tipli Türk dillerinde daha yaygın olduğunu gösteriyor (Veliyev: 2005, s.151).

Çağdaş Türk dillerinde, özellikle Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan grubu ağızlarında Orhon yazıtlarının dilinde olduğu gibi, **/d/** sesinin yerinde **/t/** sesinin, bazen de **/t/** sesinin yerinde **/d/** sesinin kullanılması bu ağızların Orhon yazıtları ile tarihi bağlılığını gösteriyor: ***divar-tifar, dükan-tükan, düşman-tüşman, azad-azat, düşmek-tüşmek vb.***

Azerbaycan Türkçesinin güney grubuna ait Irak Türkmen lehçesinde de aynı şekilde söz başlanğıcında **/d/** sesinin yerini **/t/** sesine bırakmasına daha çok rastlıyoruz; ***tamga-damga, taşgın-daşgın, togrı-dogru*** (Irak – Türkmen

Lehçesi: 2004, s.77). Eski dil özelliği gibi, Azerbaycan Türkçesinde kelime başı **t->d-** değişimi bir çok çağdaş Türk dillerinde, Türkiye Türkçesi, Türkmen, Gagauz ve Tuva dillerinde de aynı şekilde ortaya çıkıyor (Serebrennikov: 2002, s.49). Orhon yazıtlarındaki ***"tik-"*** fiili çağdaş Azerebaycan edebî dilinde aynı şekilde ***(tik-)*** olduğu halde, Azerbaycan Türkcesinin bazı şivelerinde Türkiye Türkçesinin edebî dilinde olduğu gibi ***dik- (dikmek)*** şeklinde işlenmektedir. Orhon yazıtlarında söz başlanğıcında ***/d/*** sesi yerinde kullanılan **[t]** sesinin çağdaş Türkiye Türkcesinde **/t/** Azerbaycan Türkcesinde ise **/d/** şeklinde işlenmesine rağmen, bazen diyalektlerde bu seslerin birbiriyle yer değiştirdiğini görüyoruz: *tustax, taşımax, tırnax, tüşmek, tiş, putax.*

Orhon yazıtlarında olduğu gibi çağdaş Türkiye Türkcesinde **/t/** Azerbaycan Türkcesinde ise **/d/** şeklinde işlenen ***d<t*** ses değişimlerine "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarının dilinde de aynı şekilde rastlıyoruz***: "Ala yatan garlu tağları aşdım"*** (Kitab-ı Dede Korkud:1988, s.199) M. Kaşgarlı'nın "Dîvânü Lugât'it-Türk" eserinde verilen bilgiye göre Oğuzlar ve onlara daha yakın olanlar sözdeki **/t/** sesini **/d/** ile değiştiriyorlar: ***tewey<devey, ot<od, ötti<ötdi, çatur<çadır*** (Kaşğarlı: 2006, s.105, 222, 404). E. Azizov'a göre bu sağırlaşma olayı etnolingüistik faktör olarak Türkolojide Oğuz ve Kıpçak dilleri ile ilgilidir (Azizov: 2016, s. 119). N.A Baskakov da Türk dillerinde aynı şekilde **/d/** sesinin Oğuzcanın, **/t/** sesinin ise Kıpçak Türkçesinin dil özelliği olduğunu göstermektedir (Baskakov: 1960, s. 118-144). M. Şireliyev ve B. A.Veliyev de tarihsel etnolingüistik faktörlere dayanarak, Azerbaycan dilinin diyalektlerinde söz önünde **d<t** olgusunun Kıpçak dili özelliği olduğu düşüncesindedirler (Şiraliev: 1965; s. 82; Veliyev: 2005, s. 151).

Bekir Çobanzade İbn Mühenna Lügat'i üzerine yaptığı araştırmalarında Türk dillerinin fonetik özelliklerini daha net bir şekilde incelemiş ve İbn Mühenna'nın Türk dillerinin mevcut ses değişimleri hakkında olan fikirlerini eleştirerek ses değişmeleri esasında tarihî etnolengüistik faktörleri ortaya koyabilmiştir: "İbn Mühənna dəxi öz əsərində bir neçə Türk sistemli dildən material götürmüşdür. Mühənna öz əsərində "Türküstanlı", "Türkmən" və "bizim ölkə Türkləri" dillərindən bəhs edir. Mühənnanın əsərində ayrıca qeyd edilen müqayisəli nöqtələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Türküstan'lıların dilində bulunan **[d]** səsi "bizim ölkə Türkləri"ndə **[t]**-yə çevrilir.

Mühənna "bizim ölkə Türkləri"nin dilini "Türküstanlı" (uyğur) dilindən ayırmaqla özünün Türküstan - Uyğur dilindən tamamilə başqa bir dil haqqında yazdığını göstərir. "Bizim ölkə Türkü"nün dilində **[d]** səsinə qarşılıq **[t]** olması, Kaşqari və Əbu Həyyanın çox doğru olaraq göstərdikləri kibi, yalnız Oğuz yaxud Türkmən dilinə məxsus bir hadisə deyildir. Bu xüsusiyyət, yəni **[d]** yerinə **[t]** işlətmək hər halda Qıpçaq dilinə də aiddir. Demək ki, Mühənna

bu cəhəti nəzərə almamışdır. Nəhayət, Mühənnanın lüğət qismində qeydsiz olaraq dərc edilən **[d]** səsinə malik sözlərin "bizim ölkə Türkləri"nin dilinə deyil, uyğur, yaxud müəllifin öz təbirilə "Türküstan dili"nə aid olduğu da meydana çıxır.

2. "Türküstan" dilində bulunan **[t]** sesi, "bizim ölkə Türkləri"nin dilində **[d]** səsinə çevrilir: **تیش – دیش تیل - دیل تریک – دریک**

Mühənnanın bu xüsusiyyətin də böyük əhəmiyyəti vardır. Demək ki, Mühənnanın əsərində başında د hərfi **([d]**səsi) ilə qeyd edilən sözlər müəllifin öz tələqqisinə görə də "bizim ölkə Türkləri"nin dilinə aiddir. Yaxud bu dövrdə hələ sonorizasiya-cingiltiləşmə hadisəsi bugünkü Azərbaycan dilində olduğu dərəcədə inkişaf etməmişdir. Əsasən bu gün də Azərbaycan Türk dilində bu hadisə, ümumən başqa lisanı hadisələr kibi, yüz faiz həyata keçməmişdir və dilin dialektik inkişafında bu hal çox təbiidir. Məsələn, bugünkü Azərbaycan dilində ***tək//dək***, ***dikmək//tikmək*** kibi formaların paralel surətdə mövcud olması bunu təsdiq edir" (Çobanzade: 2007, s.73-74).

Nahçıvan grubu ağızlarının Orhon yazıtlarıyla beraber, diğer yazılı kaynakların dili ile karşılaştırılmasından anlaşılıyor ki, Türk dillerinin tarihinde **/t/** sesinin söz önünde daha çok yer almaktadır. Türk lehçelerinde rastladığımız bu fonetik olay aynı şekilde Azerbaycan klasik edebî dil örneklerinde, özellikle Nesîmî'nin de dilinde müşahede olunmaktadır*:*

Ey heggi isteyen gel insan ol,
Gara ***taş*** *olma, lelü mercan ol.*
Bade vermişsin perişan zülfini ***tağıtma*** *kim (Nesîmî).*

Karşılaştırmalı diyalektoloji araştırmaları çağdaş Türk dillerinde rasladığımız **/t/** sesinin **/d/** ile değişmesi hadisesinin Türk dillerinin tarihî fonetik yapısına uygun bir değişme olduğunu gösteriyor.

Nahçıvan ağızlarında ve çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda gözlemlenen **b<v, ı<u, y<d, u<ı, ı<ü, i<ü, ı<i, i<e** ses değişimlerinin Orhon yazıtlarının fonetiği ile uygunluğu çağdaş Türk dillerinin tarihî etnolengüistik özelliği gibi ortaya çıkıyor.

Örn: artık – artık (fazla); anın – onun; yımşak – yumşak; sığun – sığın (geyik); kikşür –kışkırmak; kokılık- kokuş; yorı – yürü; yügerü –yukarı, uçdı - uçdu, bunı – bunu, ölti-öldü, özi-özü, bıç-biç, bıng-bin, yir-yer, yiti-yeddi.

Genelde Azerbaycan diyalektlerinin batı ve doğu grubu için karakteristik olan, bazen de Nahçıvan grubu ağızlarında raslanan bu fonetik olaylar bir çok başka Türk dilleri ve diyalektleri, aynı zamanda eski Türk abidelerinin dili için de karakterisktir. Türkmen dilinin Dörtgül şivesinde **(***savur – sabır; sa:vun – sabın***)** (Dmitriev:1955, s.30), Nogay dilinin Garangoy şivesinde (turna – tırna; buz – bız*)* (Baskakov: 1962, s.33), Garaçay-Balkar diyalektlerinde (*munda//mında bunda*) (Akbaev: 1968, s.44), Irak Türkman lehçesinde (*qısmat-*

gismet, zabıt-zabit, xayın-xayın//hain, sinif-sınıf) (Irak Türkman lehçesi: 2004, s.57), Uygur Türkçesinin Xami şivesinde ***(yalğuz – yalgız; yaruk – yarık*** (Malov:1954, s.153, 160), Oş şivesinde ***(akur – akır***) (Abdullaev: 1966, s.24) bu tür ses değişimlerine daha sıkı raslanmaktayız. Çağdaş Türk lehçelerinde yaygın şekilde rastlanan bu fonetik özelliklerin Orhon yazıtlarıyla beraber, aynı zamanda başka eski Türk eserlerinden "Oğuzname" (*Er geder adı* ***galur;*** *Guru salamı yel* ***alur),*** "Dîvânü Lugât'it-Türk" ***(kapu, karşu)*** ve XV. yüzyıl abidesi "Kitab Al-İdrak Li-lisan Al-Atrak" ***(aluq (g), batuq(g), çaruq(g), panpuq(g))*** gibi tarihî eserlerin dilinde de mevcut olması çağdaş Türk lehçelerinin tarihî fonetik yapısını ortaya çıkarmış olur.

Orhon yazıtlarının dilini çağdaş Türk dilleri ve diyalektleriyle karşılaştırdığımız zaman Türk lehçelerinin bir çoğunda daha yaygın olan **b<v** ses uygunluğunun da tarihî dil faktörü olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Orhon yazıtlarının dilinden anlaşılır ki, akustik fonoloji özelliklerine göre **/b/** sesi tarihen **/v/** sesinden daha güclü olmuştur.

"Irak erser yablak agı ***birür****; yaguk erser edgü agı* ***birür"*** *tip anşa boşgurur ermiş. ("Uzak ise kötü hediyeler verir; yakın ise iyi hediyeler* ***verir****"deyip öyle akıl* ***verirler*** *imiş.* (*Tekin: 1995, s.58-59)*

Sabın almatın yir sayu ***bardıg*** *(Sözlerini (dinlemeden,rizalarını) almadan her yere* ***gittin.*** (*Tekin: 1995, s.58-59)*

Orhon yazıtlarının dilindeki *bar∼var, ber-∼ver-, ebir-∼evir-, çabış∼çavuş, sab∼sav* gibi sözlerdeki /b/ sesinin sonradan Oğuz grubu Türk dillerinde yerini /v/ sesine bırakması Azerbaycan, Türk ve Gagauz dillerinde, aynı zamanda Nahçıvan grubu ağızlarında daha açık görülmektedir: *var, vermek, evirmek, çavuş, sav.* Orhon yazıtlarının dilinde kullanılmayan /v/ sesinin /b/ şekli tarihî dil faktörü olarak bugün de çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda *eb//ev, sub//suv//su, birme//verme, bar//var (varmak, gitmek)* olduğu gibi, çağdaş Türkmen dilinde de tarihî değişmezliğini korumaktadır: *bar, berlik.*

Orhon yazıtlarında /b/ sesiyle kullanılan *bar - var "mevcut"; bar//barmak - var//varmak, "gitmek"; ber - ver(vermek)* gibi sözler çağdaş Azerbaycan Türkçesinin edebî kolunda /v/ sesiyle kullanılmış olsa da, çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda olduğu gibi, Azerbaycan'ın doğu grubu, bazen de güney grubuna ait Nahçıvan ağızlarında /v/ sesi yerini /b/ sesine bırakıyor: ***baba-bava, xelvet-xelbet, şalvar-şalbar, avam-abam, Gezvin-Gezbin vb.***

Diyalektoloji araştırmaları Azerbaycan geçid şiveleri için karakteristik olan **b<v** ses değişiminin başka Türk lehçlerinde de mevcut olduğunu göstermektedir. Uygur dilinde ***arvan//alban, tabaq//tavaq, tova//tövbe, tevrik//tebrik*** (Uygursko- Russkiy Slovar:1939, s.10, 156), Özbek Türçesinde ***buva//baba, arava//araba*** (Russko – Uzbekskiy Slovar: 1954, s.29, 153) şekli daha yaygındır. M. Ryasyanen /v/ ünsüzünün türeme ses olarak Türk dillerinde

sonradan */ğ, q(g), b/* seslerinden yarandığını gösteriyor (Ryasyanen:1955, s.167-168). Orhon yazıtlarının dilinde olduğu gibi bir çok eski kaynağın dilindeki mevcut /b/ sesinin çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunda /v/ fonovaryantı M.Ryasyanen'in bu fikrini kantlamış oluyor.

Dil tarihimizde ilginç dil faktörlerinden biri de eski Türk yazılı abidelerinin dilinde bazı sözlerin önünde kullanılmayan /v/ ünsüzünün çağdaş diyalektlerde ses düşmesine uğramasıdır. Orhon yazıtlarında*"ur-"* (*neng neng sabım [ers]er benggü taşka* ***urtum*** (Tekin:1995, s.58-59) sözünün çağdaş Azerbaycan Türkçesinde "vur-" şeklinde mevcut varyantı Azerbaycan Türkçesinin Derbend diyalektinde /v/ ünsüzünün düşmesi ile "ur-" şeklinde müşahede olunuyor. Çağdaş diyalektlerde olduğu gibi, Azerbaycan klasik edebî eserlerinin dilinde, özellikle Nesîmî'nin, Fuzûlî'nin eserlerinde de **vur-** sözünün **ur-** şeklinde işlendiği görülmektedir.

Bu ecel meydanında hiç kimse kalmaz, girmedin
Başını gebr içre daşa ***uruben*** *uyanesen.* (Nesîmî)
Bezm ***urıb xelbet qılub*** *yüz lütf ehsan etdiyin.* (Fuzûlî)

H.Mirzezade Azerbaycan klasik edebî dilinde mevcut bu dil faktörünün Kıpçak dilinin etkisiyle ilgili oduğunu gösteriyor: "Azerbaycan dilinde ***vurmak*** sözünü Füzuli'de ***urmaq*** şeklinde görüyoruz ki, bu da Kıpçak dilinin etkisinden yaranmışdır" (Mirzezade: 1962, s. 65-66). M. İ. Yusifov gösteriyor ki, Türk dillerinde söz önünde zayıf iştirak eden /v/ sesinin az işlenmesi onun akustik-fonoloji özelliğiyle ilgilidir. /v/ ünsüzü çağdaş Azerbaycan ve başka Türk dillerinde söz önünde muhafaza ediliyor, Türkmen ve Gagauz dillerinde ise düşüyor. Özellikle, Türkmen edebî dilinde *"ur-"* şeklinde olduğu halde, Türkmen dilinin diyalektlerinde *"vur-"* şeklinde işleniyor (Yusifov:1984, s.49). Çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki *"vur-"* sözünün XI. yüzyılda Türk kabilelerinin dilinde de*"ur-"*şeklinde olduğunu DLT'de görüyoruz: *Ol kulın* ***urdı*** (Kaşgarlı: 2013, s. 218, c.1).

Nahçıvan grubu ağızlarında çok nadir bir şekilde rasladığımız ***nq(ng)*** – ***n(m)*** ünsüzlerinin sonorlara yerini bırakması Orhon yazıtlarının dilinin fonetik özelliklerden biri olarak dikkat çekiyor. ***yalang*** *bodunug tonlug, çığany bodung bay kıltım.(Çıplak halkı geyimli, yoksul halkı zengin kıldım)* (Tekin:1995, s. 46-47). Orhon yazıtlarında daha çok rasladığımız ve Kıpçak dilleri için karakteristik olan ***sağır nun, nq//ng (banga-bana, bıng-bin, bizing-bizim, bulung-köşe, bucak, yangıl-yanılmak, yalang-yalın, çıplak, sanga-sana, süngük//sümük-kemik, süngüş-savaş)*** seslerine Azerbaycan edebî dilinde çok az, bir kaç sözde tesadüf edilmiş olsa da, bu ses Batı Azerbaycan'ın Yerevan, Nahçıvan'ın Cehri köyünün ağzında daha yaygındır. Orhon yazıtlarındaki bu dil özelliği Kırım Tatarları ve Kumukların dilinde daha çok görülmektedir:

Aranlarda yansın ***çırağınq,*** Şekerden şirin senin ***sözlerinq*** (Kumuk); ***Atımınq*** başı dağdadır, Bu maneler ***sanqa*** dır! (Kırım Tatar).

Görüldüğü gibi, Orhon yazıtlarının ağızlarla karşılaştırılması çağdaş Türk dillleri ve diyalektlerinin mevcut fonetik yapısında baş veren fonetik olayların nedenini ortaya çıkarmakta, aynı zamanda diyalektlerin leksik-semantik ve gramer özelliklerinin eski tarihî katmanlarının da açılmasına imkan yaratıyor. Diyalektoloji araştırmalardan anlaşılıyor ki, diğer eski abidelerde olduğu gibi, çağdaş diyalektizmlerin tarihî kaynağı olan Orhon yazıtlarında dil çalışmaları için gerekli olan çok sayıda söz ve gramer şekilleri vardır ki, bu dil unsurları da çağdaş Türk lehçelerinde eski Türkçenin tarihî izleri olarak kalmaktadır. Azerbaycan dilinin diyalektlerinde, özellikle Nahçıvan ağızlarında Orhon yazıtlarının tarihini yansıtan bu gramer şekillerinden biri *–gıl//gil* ekidir.*"sabımın tüketi* ***eşidgil,*** *ulayu iniygünüm, oglanım, birki uguşum bodunum, birye şadapıt begler..."*(*Sözlerimi baştan sona işitin, önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birleşik boyum ve halkım, sağdaki Şadapıt beyler...*) (Tekin:1995, s.34-35).

Kül Tigin yazıtından verilmiş bu örnekte *eşidgil* fiilinin terkibindeki çağdaş Türk lehçeleri için ortak olan, fiilin emir şeklinde çeşitli anlamlar yansıtan *-gil* ekinin fonovaryantları *(gıl//gil//ğıl)* ve etimolojisi hakkında Türkolojide ilginç fikirlere rastlıyoruz. V. V. Radlov, C. Deni Türk dillerinde mevcut olan bu ekin *qıl(gil)* – etmek fiilinden türediğini gösteriyor (Bağırov: 1986, s.25). A.N.Kononov, M.Şiraliyev, E.Emre, A.M.Şerbak, M.Rehimov da bu etimolojiyi kabul ediyorlar (Kononov:1960, s.208).

-gıl//gil//ğıl eki genellikle fiil köklerine eklenerek teklik ikinci şahsa ait olup emir bildiriyor. Araştırmalardan anlaşılıyor ki, genellikle XVIII. yüzyıla kadar yaygın olan bu ek şekli Azerbaycan Türkçesinde daha eski devirlerden itibaren kullanılmaktadır. Bu ek XIX. yüzyıl Azerbaycan edebî dili için normatif olmasa da, Türk dillerinin orta asırlara ait yazılı abidelerinin dilinde en aktif şekilde kullanıldığını görüyoruz (Azerbaycan edebi dili tarihi: 2007, s.177). XVII-XVIII. asırlara ait yazılı örnekler ***–gıl//gil//ğıl*** ekinin bu devirlerde edebî dilde gramer unsuru olarak yaygın bir şekilde olduğunu göstermektedir. M. Kaşgarlı'nın "Dîvânü Lugât'it-Türk" eseriyle beraber, daha eski kaynaklarda, özellikle "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarının dilinde değişik fonetik varyantlarda rastladığımız ***–qıl//gil//ğıl*** ekinin çağdaş Azerbaycan diyalektlerinde sıkı bir şekilde korunması bu dil unsurunun XI. yüzyıldan daha önceki devirlere ait olduğunu kanıtlamaktadır.

Örn: Berü ***gelgil****, başım baxtı, evim taxtı!*
Yerinden urı ***turğıl****!*
Ala çadırın yer yüzine ***dikdirgil!***
Atdan, aygırdan,deveden buğra,

*koyundan koç **öldürgil!***
İç oğuzun, Tış Oöuzun beğlerin üstüne
*yığnağ **etgil!***
*Ac görsen, **toyurğıl!** Yalıncg görsen, **tonatgıl!***
*Borclıyı borcundan **kurtargil!*** (KDK: 1988, s.108)

"Kitab-ı Dede Korkut" destanları ve XIV-XVII. yüzyıl klasik Azerbaycan edebi dilinde ***-qıl//gil//ğıl*** şeklinde mevcut olan bu ek XVII. yüzyıldan sonra ***-gilen/ginen//gilen*** şeklini alarak günümüze kadar ulaşabilmiş ve çağdaş Azerbaycan diyalektlerinde (Rehimov:1965, s.231-232), özellikle Bakü diyalekti ve Muğan şivelerinde yaygın bir şekilde korunmaktadır: ***İt bağlıdu qorxmaginen.*** E.A.Bağirov ***–qıl//gil//ğıl*** ekinin XVII. yüzyıl, ***-gilen/ginen//qilen*** şeklinin ise XVIII. yüzyıldan sonra daha yaygın olduğunu gösteriyor (Bağırov:1986, s.24-25). Azerbaycan Türkçesinin diyalekt unsuru olan bu eke bazen Azerbaycan'da yazılmış edebi eserlerin dilinde de rastlıyoruz.

*Örn: Sen Müşvigin yanında **qalginen** sene qurban.* (M.Müşfig)

Orhun yazıtlarının dili temelinde çağdaş Türk dillerinin birçoğunda ortak şekilde kullanılan, özellikle Nahçıvan grubu ağızlarında mevcut diyalekt söz ve ifadelerinin tarihsel bakımdan incelenmesi çeşitli coğrafyalardaki Türk lehçelerinin tarihî birliğini ve değişmezliğini kanıtlıyor. Bu bağlamda, Orhun yazıtlarının dilindeki ***teberrik, terxan, arığ//arı (pak, temiz), artık (fazla), azuk (azuge, yemek), beğ//beg (bey), ber (ver), bitig//pitik (kitabe, yazı), ilteber (yüksek, büyük unvan), sub//suv (su), çabış (çavuş), berüki (öndeki), eşik (ev), köngül (könül//könül), mu (soru edatı), tamgaçı (mühürdar//mühürcü), bark (ev), yagı (düşman), sülemek (gezmək, sefer etmek), sab (söz), yeğ (yeyin, celt)*** ve başka bu gibi leksemlerin fonetik yapısının ve semantik anlamının çağdaş Türk dillerinin bir çoğunda olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinin Nahçıvan ağızlarında aynı şekilde kullanılması ilginc bir konu gibi dikkat çekiyor. Orhon yazıtlarının dilindeki mevcut dil unsurlarının Nahçıvan grubu ağızları ile karşılaştırılması, çağdaş Azerbaycan Türkçesinin teşekkülü devrinden günümüze kadar çağdaş Azerbaycan Türkçesinin tarihsel gelişim sürecini izlemek ve Azerbaycan Türkçesinin en eski tarihsel katmanlarını ortaya çıkarmak imkânı sağlıyor.

Nahçıvan grubu ağızlarının Orhon yazıtlarının dili ile bağlantısını kanıtlayan faktörlerden biri de Orhun yazıtlarındaki mevcut *ar//al-hiyle, yalan; arıg-temiz; bitig-yazı, çabış//çavuş-kumandan; tarkan-yüksek bir ünvan; sab//sav-söz; yaguk-yakın* gibi birçok leksemin çağdaş Nahçıvan grubu ağızlarıyla beraber, Azerbaycan ve diğer eski Türk yazıtlarındaki sözlerle aynı fonetiğe sahip olmakla, aynı semantik yükü taşımasıdır.

Bunun için, Nahçıvan grubu ağızlarının sözlüksel katmanının genel Türk dil tarihinin ilk yazılı kaynağı olan, eski Orhun yazıtlarıyla beraber, M. Kaşgarlı'nin "Dîvânü Lugât'it-Türk", "İbn Muhanna Lügat"ı, "Kitab-ı Dede Korkut" eposu, Fuzûlî, Nesîmî, Kişveri gibi birçok diğer yazılı ve sözlü kaynakların dili ile karşılaştırılması yeterlidir.

Nahçıvan grubu ağızlarının Orhon yazıtlarının dili ile karşılaştırılması, böyle bir önerme söylemeye esas veriyor ki, çağdaş diyalektlerde halkımızın tarihî geçmişini yaşatan ve dilimizin en eski dönemleriyle sesleşen Türk kökenli diyalekt sözleri ön plana çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde tarihsel olarak bağımsız bir sözlük birim olarak mevcut olan bu kelimelerin çoğu mevcut aşamada, sadece Nahçıvan grubu lehçelerinde değil, çağdaş Türk lehçelerinde belirli fonetik veya üslup tonlarında küçük değişikliğe uğramış olsa da kendi tarihsel köklerine dayanmaktadır.

Bazen Orhon yazıtlarında ve Nahçıvan ağızlarında eski Türk abidelerinin dili ile eşleşen, ama çağdaş Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin yazı dilinde kullanılmayan çok eski arkaizmlere rastlıyoruz ki, bu arkaizmler dilin tarihsel gelişim sürecini takip etmek imkânı yaratıyor. Zaman geçtikçe bu eski kelimelerin nasıl değiştiğini ve ne tür anlamlara sahip olduklarını ortaya koymak, dilimizdeki birçok tartışmalı tarihsel sorunun çözülmesine yardımcı olabilir. Bu arkaik sözcüksel birimlerin analizi gösterir ki, Nahçıvan grubu ağızlarının, bütünlükle çağdaş Azerbaycan Türkçesinin leksik katmanının temelini eski Türk sözcükleri oluşturmaktadır.

Al "1. hile, yalan; 2. Kırmızı". Orhon yazıtlarının dilinde olduğu gibi, "al" kelimesi tarihsel semantikasını Nahçıvan ağızlarında korumaktadır: *-Al dilinən məni alladıp sōra aradan çıxdı.* Bu kelime Azerbaycan klasiklerinin dilinde daha sık bulunmaktadır:

Al ilə ala gözləri aldadı aldı kölümi,
Alini gör, nə al edər, kimsə irişməz alinə (Nesîmî) (Kahramanov:1970, s.46).

Nahçıvan grubunun lehçelerinde bazen "al" ve "kırmızı" kelimelerinin birlikte "parlak kırmızı" anlamına geldiğini görüyoruz: *Belə bir gündə al qırmızı gēyp gəlmişdi.* "Dîvânü Lugât'it-Türk"de al "hile" (*Alın arslan tutar, küçin oyuk tutmas*) (Kaşgarlı: 2013, s.81) ve eski Kıpçak metni "Codex Cumanicus"un dilinde de *al* "1. kırmızı; 2. hile, yalan; 3. evlenmek; 4. yardımcı fiil" olarak kullanılan bu kelime (Toparlı: 2003, s.6), eski Türk dillerinde bu anlamlarla beraber, aynı zamanda sıfatın çarpma derecesi olarak da kullanılır: *čïn turur hič alï joq uquš; al aγï ton kędip* (Drevnetyurkskiy slovar: 1969, s.31).

"Kitab-ı Dede Korkut"un dilinde *al* "hile" (kandırmak) ve *al* "kırmızı" *"al mahmuzlu, al yanaklı"* (Gökyay: 2000, s.161) şeklinde kullanılan bu söz "İbn Mühenna"nın dilinde de *alçı* "hilekâr, yalancı" sözcüğün köküdeki "al" ke-

limesi tarihsel anlambilimini korur (Battal:1997, s.9). Diyalektolojik araştırmalar gösteriyor ki, Orhon yazıtlarında olduğu gibi "al" sözü Nahçıvan ağızlarında ve çağdaş Türk dillerinde tarihsel anlambilimini korur.

H. Abdullayeva diğer arkaik sözcüksel birimlerle karşılaştırıldığında bu sözcüksel birimin az da olsa intensiv karakter taşımasıyla beraber, gerçek anlamına ek olarak bazen Güney Azerbaycan şairlerinin dilinde *"al – seher, aydınlık, mutlu gelecek"* gibi türeme anlamlar da ifade ettiğini, sonradan Moğol, Fars, Rus, Ermeni dillerine geçiş hakkında bilgi verir (Abdullayeva: 2010, s.57). Güney şairlerinin dilinde olduğu gibi, aşık edebiyatında, klasik edebî eserlerin ve Doğu Anadolu folklor materyallerinin dillerinde aktif olarak görülen *"al"* kelimesi bazen çağdaş dilimizde de *"al kırmızı, al yeşil"* şeklinde sıfat çarpma derecesini ifade eder (Abdullayeva: 2010, s.58). Bu durum aynı şekilde Kazakça *(al ḳızıl)* (Kenan Koç:2003, s.38), Karayca *(al - kırmızı)* gibi birçok Türk dillerinde de görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi, Karay dilinde de "al" kelimesinin birkaç eş anlamı vardır: *al* "1. kırmızı; 2. kurnaz, yalan; 3. ön; 4. fiil (almak)" (Çulha: 2006, s.43).

Arığ//arı "temiz, saf". Orhon yazıtlarının dilindeki "arıg-temiz, saf" sözü Nahçıvan ve Güney Azerbaycan'da *aydan arı sudan duru, arınmax-temizlenmek, artdamax-temizlemek,* Doğu Anadolu ağızlarında *arıg, aru//arcaḫ* şeklinde aktif anlamını koruyan bu söz bir çok eski abidelerin, aynı zamanda çağdaş Türk dillerinin leksik fonunda güçlü bir yere sahiptir. Klasik Azerbaycan edebiyatında, aynı zamanda Güney şairlerinin dilinde "saf, temiz" anlamını ifade eden (*Daş var, dağ qoynunda əyləşib ötkəm, yağmurdan, yağmura yuyunur...ancaq arı, fikirli* (A.Daşgın) Orhon yazıtlarının, aynı zamanda diğer yazılı abidelerin dilinde *arığ//aruğ//arrığ* şeklinde kayıta alınmıştır. Bu kelimenin bir fiil olarak da kullanıldığını gösteren A. Mammadov bu sözün Sümer dilindeki "parlaklık" anlamına gelen "ar" fiili ile ilgili olduğunu bildiriyor (Abdullayeva: 2010, s.58).

Eski yazılı abidelerin dilinde genelde sıfat olarak kaydedilen bu söz Nahçıvan ve Tebriz'de "arı-" kök morfemine [-t və ya -n] sonekinin eklenmesiyle eski semantikasını koruyarak "*arıt (temizle)//arıtdamax*-temizlemek veya *arın//arındırmaq*-temizlen, temizlemek" şeklini alıyor ki, bu form eski Türk abidelerinin de dilinde olduğu gibi kullanılmaktadır: *arïn//arïnmaqlïγ//arïtï//arïtïn//arïtïš* (*köŋül til arïttïŋ arïdï özüŋ*; *ol maŋa tarïγ arïtïšdï* (Drevnetyurkskiy slovar:1969, s.52-53).

Orhon yazıtlarının dilindeki *"arığ//arı – temiz, saf"* sözü Nahçıvan grubu ağızlarında olduğu gibi, Azerbaycan Türkçesinin Guba, Haçmaz, Şeki, Yardımlı ağızlarında da *arı//arıtmaq//arınmaq* şeklinde hem sıfat, hem de fiil olarak klasik eserlerin de dilinde aynı şekilde kayda alınmıştır: *arı* – Qanı bir

incilü *arı* sədəf kim; *arıtmaq* – Kim *arıtmaz* içini bi ğüş dəgül; *arın* – Qoy keç bu dünyanın varın, bu murdardan yuyun, *arın* (Kahramanov: 1970, s.38).

Bu söz Karay Türklerinin de dilinde fiil gibi *"arın-"* (temizlenmek) şeklinde tarihi semantikasını koruyor (Çulha: 2006, s.46).

Orhon yazıtlarında *"arıg"* (Tekin: 1995, s.98), "Dîvânü Lugât'it-Türk"de *"arıg neng"* (temiz nesne) (Kaşğarlı: 2013, c.1, s.63), "İbn Mühenna Lügati"nde *"aru kız"* (Battal: 1997, s.11), Kazakçada*"arıl"* (Kenan Koç:2003, s.52), eski Kıpçak abidelerinin dilinde *"arı//arıġ"*, aynı zamanda *"arıçı//arıdçı"* (temizleyici) (Toparlı: 2003, s.11) şeklinde kullanılan *"arı"* sözü Nahçıvan ağızlarında arkaik dialektizmdir.

Bitig//pitik "yazılı kitabe". Nahçıvan grubu ağızlarında *cadu-pitik* veya *pitik* şeklinde farkedilen bu söz eski Türk abidelerinin dilindeki en yaygın sözlük birimdir. Güney Azərbaycan'ın Sayıngala Efşar şivesinde de *pitik* "dua kağızı" şeklinde olan bu söze Orhon yazıtlarından başlayarak (*bunca bitig bitigme: kül tigin atası yollug tigin, bitidim. (Bunca yazıyı yazan: Kül Tiginin yeğeni Yollug Tigin (ben) yazdım* (Tekin: 1995, s.52-53) günümüze kadar ulaşmış olan eski yazılı ve sözlü anıtların dilinde de kullanılmaktadır.

Nahçıvan'da olduğu gibi, Güney diyalektlerinde (*pitikçi-dua yazan, mirzə*) şeklinde kullanılan bu söz Moğol dilinde yazılmış kitaplarda *bitikçi* (mühasibeci) olarak geçiyor. S. Hüseynelizade bu sözün Selçuklar devrinde Fars diline geçtiğini (*Pəteəş ra be ab əndaxtən*-petesini suya salmak, yani elinde olan belgeni yok etmek) ve "pəte" şeklinde telaffuz edildiğini gösterir (Hüseynelizade: 2004, s.23). XII. yüzyılda Nizami'nin de dilinde kullanılan*"bitək"* sözü *"yazı, mektub"* anlamını verir. Güney Azərbaycan'ın Sulduz'da yazılı kağıt parçasına denilen *pətək//pitik* sözü "Dîvânü Lugât'it-Türk"de*"bitig"* kitap, yazı, mektub anlamında kullanılmıştır (Kaşğarlı: 2013, s.35). *Bitik//pitik* sözü Doğu Anadolu'nun Elazığ bölgesinin ağızlarında v>b ses değişmesiyle *"vittik"* şeklinde kullanılmaktadır (Buran: 2003, s.202).

Çavuş "askerî rütbe ve haberci". Orhon yazıtlarının dilinde b>v ses değişmesiyle *"çabış-başkumandan"* şeklinde kullanılan bu söz (Tekin: 1995, s.101) Sovyet Dönemi'nden önce Azerbaycan Türkçesinde arkaik söz olarak *"askerî rütbe"* anlamında kullanılmışdır. Orhun yazıtlarının dilinde askeri rütbeyi ifade eden bu kelime daha sonraki dönemlerde devletin kararlarını, hükümlerini halka bildiren rütbeli bir kişiye "çavuş" denilirdi (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 1983, c.3, s.446). Sovyet Dönemi'nde Azerbaycan edebî dilinden çıkarılmış bu söz Nahçıvan ağızlarında *"haberci"* şeklinde arkaik söz gibi muhafaza olunmuş, daha sonra yeniden çağdaş Azerbaycan Türkçesinin yazı diline dahil olarak aynı şekilde *"askerî rütbe"* gibi kullanılmaktadır. Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra, tarihsel sözcük olan çavuş kelimesi, askerî bir terim olarak Azerbaycan edebî dilinin sözlüğüne döndü.

Bu söz sonradan çok anlamlılığa uğrayarak Nahçıvan grubu ağızlarında ve Güney Azerbaycan'da belirli bir üslup tonu ifade ederek *"haberci"* anlamında kullanılmıştır: *Çavışdar indicə xəbər gətirər. Çovuşların gələr səsi,sədası* (Şehriyar:1966, s.20). *Mən çovuşam, çovuş qapıda yatar*. "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarının dilinde da kaydedilen bu sözcüksel birim (Gökyay: 2000, s.133), klasik Azerbaycan edebî eserlerinin de dilinde bulunur: *Zöhrəvü mahu müştəri dust elinin çavuşları* (Nəsimi) (Kahramanov: 1970, s.194). Bu söz aynı şekilde Doğu Anadolu'nun Erzurum bölgesinin Karayazı ve Hınıs ilçelerinin toponimiyasında Çavuşoğlu, Çavuş ve Halilçavuş adlı üç coğrafi adı ifade etmektedir (Cemalmaz: 1995, c.1, s.40, 58, 63).

Eltəber//teberrik. Orhon yazıtlarının dilinde elteber (*taş [bark itgüçig] bunça bedizçig tuygun elteber kelü<r>ti. (Türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltaraşı Taygun Elteber getirdi* (Tekin:1995 s.52-53) ve "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarının dilinde "*teberrük* "şeklinde kayıta alınmış (Gökyay: 2000, s.291) bu söz *el+teber* (*el-yurd, teber-ordunun başçısı demektir*) sözlerinin birleşiminden oluşan bileşik bir kelimedir. İlginçtir ki, bu kelimenin ilk bileşeni Türk kökenli *"el"* (halk, ülke) anlamına, ikinci bileşen ise, *"teber"* yani toplu anlamına geliyor ki, bu söz sonradan Rus diline geçit alarak "*tabor" şeklinde* "ordu, alay" anlamlarını ifade eder. Orhon yazıtlarının dilinden anlaşılıyor ki, eski Türk dilinden Rusça'ya geçmiş bu söz, Eski Türkçeye ait bir kelime olarak *"Elteber" "ordu başçısı",* veya *"halkın başkanı"* anlamına geliyor. Orhon yazıtlarının dilindeki elteber sözü şu an Nahçıvan grubu ağızlarında eski semantikasını koruyarak "*təbərrix/"* şeklinde kullanılmaktadır: Bir adamı yaxına qoymurdular, elə bil *təbərrix/* saxlayırdılar. Nahçıvan grubu ağızlarıyla beraber bu söze aynı şekilde Azerbaycan diyalektlerinin Güney grubuna ait olan Batı Azerbaycan'ın İrevan, Üçkilse, Vedi ve Zengibasar ağızlarında da rastlanıyor (Bayramov: 2011, s.365).

Tarkan//Tərxan "Yüksek bir unvan". Toplumda özel saygıyı hak eden kişi. Orhon yazıtlarının dilindeki *"Tarkan-yüksek bir unvan"* sözü çağdaş Nahçıvan grubu ağızlarında *"terxan beslemek"* şeklinde kalıplaşmış ve en eski Türk dilinin tarihî bir unsuru olarak eski semantikasını korumaktadır. Orhun yazıtlarının dilinden belli olur ki, o devirlerde Türklerde en yüksek rütbeli kişilere verilen Tarkan unvanına sahip şahıslar XIV. yüzyıl Kızıl Orda Hanlığı'nda vergiden muaf olan ve özel saygı gören kişilerdi (Hakkı Dursun: 1992, s.158). Mahmut Kaşgarlı'nın Dîvânü Lugât'it-Türk eserinde de Tarkan "İslam'dan önce Türklere verilen en yüksek ad" olarak kabul edilir.

***Sab//Sav* "söz".** Orhon yazıtlarında sab şeklinde olan bu kelime Nahçıvan grubu ağızlarında *"söz-sav"* şeklinde kullanılan birleşik sözün yardımcı tarafı olarak kullanılmış olsa da, eski anlamını aynı şekilde korumuştur. Orhun yazıtlarının dilinde bu kelime v> b ses değişimiyle "sab" (*tokuz oguz begleri*

bodını, bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıngla (279, s. 34-35) şeklinde kullanılan bu söze sonradan yeni söz yapım eki [*–çı*] eklenerek "savçı" yani "elçi, haber getiren" anlamına gelen yeni bir kelime türetilmiştir. Bazı araştırmalarda İslam'ın gelişinden sonra bu sözün Türkler tarafından "Tanrı'nın sözünü getiren Peygamber, Resul" gibi sözlerin karşılığı olarak kullanılmaya başlanıldığı gösteriliyor (Hesenli-Garibova: 2015, s.142).

Yağuk//Yavıx "Yakın". Orhon yazıtlarının dilinde kayda alınmış bu söz Nahçıvan grubu ağızlarında olduğu gibi, Azerbaycan'ın tüm diyalektlerinde, aynı zamanda çağdaş Türk lehçelerinde en aktif kullanılan sözcüklerden biridir. Naxçıvan'da (*Adama heş yavıxlıx eləmir*), Güney Azerbaycan'da halk arasında "yakın ve samimi olmak" anlamlarını ifade eden bu söz Doğu Anadolu ağızlarında da eski semantikasını korumakla, bazen de "*yó^{u}qlu//yavuklu* –sözlü" anlamında kullanılır (Caferoğlu: 1994, c.1, s.214). Orhon yazılarının dilindeki *"yağuk"* sözüne (*süçig sabın, yımşak agın arıp ırak bodung ança yagutur ermiş. (Tatlı sözlerle, yumşak ipekli kumaşlarla uzak (larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş* (Tekin: 1995, s.56-57) birçok başka eski abidelerin de dilinde rastlıyoruz: (*yauḳ//yavuḫ//yavuḳ. yavuḳlat*-yaxınlaşdırmaq, *yavuḳraḳ*-daha yaxın) (Toparlı: 2003, s.315), *yaguk* (Battal: 1997, s.84).

Eski Türk anıtlarının ve çağdaş Türk lehçelerinin edebî ve diyalekt sözlüğünden verilen bu örneklerde görüldüğü gibi, Nahçıvan grubu ağızlarında kullanılan bu kelimeler çağdaş Azerbaycan Türkçesinin tarihsel köklerine olan bağlantıyı göstermektedir.

Orhon yazıtlarının dilinde rasladığımız ve XI-XIII. yüzyıl eski Türk yazılı abideleri M. Kaşgarlının "Dîvânü Lugât'it-Türk", E. Yüginegi'nin "Hibetül - Hegaig", Ali'nin "Kıssa-i Yusuf", "Kitab-ı Dede Korkut" ve "Oğuzname" gibi tarihî kaynaklarda müşahede edilen ***azuk//azıg, er//eren, yalang//yolıq// yalın, yangıls//yanlış, yarık//yarak, yig//yeg//yeg, eren//er, yagı, yağuk//yavuk, uluş//ulus vb.*** bu gibi leksemlerin yardımıyla Türk dillerinin tarihî leksikolojisinin esasında çağdaş Türk dillerinin en eski katmanlarını öğrenmek imkanı kazanıyoruz. Çağdaş Türk lehçelerinin bir çoğunun diyalekt leksikasında, bir çoğunun ise edebî dilinde mevcut olan bu sözlerin Orhon yazıtlarında, aynı zamanda bir çok başka tarihî eserlerdeki sözlerle aynı semantik anlamda kullanılması genel Türk dilinin eski tarihi özelliği gibi çok büyük ilgi doğuruyor.

Orhon yazıtlarının dilindeki ***sab, çabış, tarkan, teberrik, katıg, bitig, süle, buyruk, yagı, ırak*** gibi bir çok sözün aynı semantik anlamda Nahçıvan ağızlarında kullanılması çağdaş Azerbaycan Türkçesinin Orhon yazıtlarına bağlılığının göstericisidir.

sabımın *tüketi eşidgil ulayu iniygünüm oğlanım birki uğuşum bodunum birye şadapıt begler yırya* ***tarkan*** *buyuruk begler otuz (tatar.....) tokuz oguz begleri bodını bu* ***sabımın*** *edgüti eşid* ***katıgdı*** *tıngla;* (Tekin:1995, s. 34-35).

taş [bark itgüçig] bunça bedizçig tuygun ***elteber*** *kelü<r>ti. (Türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltaraşı Taygun Elteber getirdi* (Tekin:1995 s. 52-53).

bunca ***bitig bitigme*** *kül tigin atası yollug tigin* ***bitidim****.(Bunca* ***yazıyı yazan****: Kül Tiginin yeğeni Yollug Tigin,(ben),* ***yazdım.*** *(Bunca yazıyı yazan: Kül Tiginin yeğeni Yollug Tigin. (ben) yazdım* (Tekin:1995, s. 52-53).

yeti yegirmi yaşıma tangut tapa ***süledim****. (On yedi yaşımda Tangutlara doğru sefer ettim)* (Tekin:1995, s. 70-71).

tört *bulungdakı bodung kop baz kıltım* ***yagısız*** *kıltım. (Dört bucaktaki halkları hep (kendime) bağımlı kıldım, (Türk halkını)* ***düşmansız*** *kıldım* (Tekin:1995, s. 46-47).

süçig ***sabın yımşak*** *agın arıp* ***ırak*** *bodung ança* ***yagutur*** *ermiş. (Tatlı sözlerle, yumşak ipekli kumaşlarla* ***uzak*** *(larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine)* ***yaklaştırırlar*** *imiş* (Tekin:1995, s.56-57).

İlg[erü Ş]antug ***yazıka*** *tegi* ***süledim****. (İleride Şantung ovasına kadar sefer ettim* (Tekin:1995, s.56-57).

Orhon yazıtlarının dilindeki ***tarkan (unvan, yüksek unvan), ilteber (yüksek bir unvan, genel vali), bitig (yazı, kitabe), süle- (sefer etmek, gezmek), katıg (sıkı), sab (söz), yagı (düşman), yalıng//yalın (çıplak), bark (ev), yağuk//yavuk (yakın), ırak (uzak), yazı//ova (çöl), yarık//yarak (zırh, silah) eren//er (kişi), tamgaçı//damğa (mühürdar)*** gibi leksemlerin çağdaş Azerbaycan diyalektlerinde küçük fonetik değişmeyle ***tarkan-terxan, ilteber-teberrik, bitig-pitik, sülemek-sülenmek, katıg-qatı (berk), yagı (düşman), yalıng-yalın (çıplak), yaguk-yavuk (yakın), yazı-ova (çöl), yarık-yarak (zırh, silah), bark (ev), erener (kişi), ırak (uzak), tamgaçı-damga (mühürdar)*** şeklinde olsa da bu sözlerin her biri Orhon yazıtlarındaki tarihî semantikasını olduğu gibi yansıtmaktadır. Nahçıvan grubu ağızlarında daha çok ***teberrik olmak, terxan beslemek, cadu-pitik, sülenmek, qatı düşmen, söz-sav(b), yalın ayak, yarak-yasak, ev-bark, er oğullar, gözden uzak, könülden irak, alnı damgalı*** şeklinde kullanılmakta olan bu sözlerin her biri eski semantik anlamını koruyarak çağdaş Azerbaycan Türkçesinin tarihsel köklerinden haber veriyor.

Örneklerden görüldüğü gibi, Orhon yazıtlarında ***tarkan, ilteber, bitig, sab, bark, katığ, yagı, yalıng, yarık, bark, eren-er, ırak, tamgaçı*** sözleri Nahçıvan ağızlarında bazen ***teberrik olmak, terxan beslemek, cadu-pitik, gatı düşmen, söz-sav(b), yalın ayak, yarak-yasak, ev-bark, er oğullar, gözden uzak, könülden irak, alnı damgalı*** gibi birleşik sözün tarafı olmakla, aynı zamanda bazen de deyim gibi kullanılmaktadır.

Nahçıvan grubu ağızları eski Türk abidelerinin dili ve çağdaş Türk lehçeleri ile karşılaştırıldığında ortaya çıkan ilginç konulardan biri de bu dillerde ve lehçelerde anlamsal olarak özdeş olan birçok sözlük birimin bir Türkçenin edebî dilinde, diğer Türkçenin ise diyalekt katmanında korunduğunu görüyo-

ruz. Eski devirlerden günümüze dek ulaşan arketiplerin çağdaş Türk lehçelerinde hem edebî dilde hem de diyalektik düzlemlerde aynı semantik yükle kullanılmış olsa da bazen dilin tarihsel gelişim sürecinde üslup açısından anlam değişikliğini de görebiliyoruz. Orhon yazıtlarının dilindeki ***"sülemek – sefer etmek"*** anlamında kullanılan bu sözcük çağdaş Nahçıvan ağızlarında ***"sülenmek"*** şeklinde (***Nerede sülenirdin*** *– yanı boşuna gezen, serseri anlamlarında*) kaba bir kelime olarak kullanılmaktadır. Zamanında Orhon yazıtlarının dilinde bağımsız anlamlı bir sözcük birim olarak kullanılan ***"baz – bağımlı"*** sözü çağdaş Azerbaycan Türkçesinin diyalektlerinde, bağımsızlığını kaybederek, eski semantik yükümünü Nahçıvan grubu ağızlarında sonek şeklinde işlevini gerçekleştirmektedir. Bu söz Nahçıvan grubu ağızlarında bağımsız anlamını kaybetmiş olsa da taşıdığı eski anlamını ek şeklinde koruyarak *"kumar, kuş, dost, söz, kelek, kendir, iş, oyun, hokka"* ve başka bu gibi birçok sözlerin sonuna eklenerek yeni anlamlı ***aş+paz, kumar+baz, kuş+baz, dost+baz, söz+baz, kız+baz, kelek+baz, oyun+baz, iş+baz, hokka+baz, kendir+baz*** gibi sözlerin dahilinde ***"bağımlı"*** anlamını korumaktadır. Türk halklarının tarihiyle birbaşa bağlı olan, örf ve adetlerini yansıtan zaman geçtikçe diyalektizmlere çevrilmiş bir çok sözlerin yeniden edebî dile ve onun yazılı koluna doğru yol alması faktörü Türk dillerinin tarihî inkişaf merhalelerinde baş veren değişikliklerin öğrenilmesine de imkan yaratıyor. Yazıtlardaki sözlerin birçoğu çağdaş Türk dilleri için arkaizm sayılmış olsa da, bir kısmı leksik-semantik özelliğine göre çağdaş Türk dillerinin tarihi diyalektoloji katmanıyla tam şekilde uygundur. Türk dilinin en derin katmanlarının açılımı için bir hazine görevini taşıyan Orhon yazıtları bu dil unsurlarının yardımıyla tarihî diyalektolojinin örenilmesinde en değerli kaynaklardandır. Orhon yazıtlarındaki sözlerin çoğu Azerbaycan diyalektlerinde olduğu gibi başka Türk dillerinde de işlenmekdedir. Bu faktör genel Türk dil tarihinin öğrenilmesi için çok aktüel bir meseledir. Orhon yazıtlarının dilinde olan bu sözler dilcilik bakımından en ilginç sözlük birimlerdir. Orhon yazıtları üzerinde yapılan araştırmalar kanıtlıyor ki Türk dili tarihen çok güççlü bir dil olduğundan yüzyıllar boyunca tarihî değişmezliğini çağdaş devrimize kadar koruyabilmiştir. Bu faktör Orhon yazıtlarının hem çağdaş hem de tarihî bakımdan öğrenilmesinde çok değerli eserlerimizden biri olduğunu gösteriyor.

Görüldüğü gibi Orhon yazıtlarının dilinin çağdaş ağızlarla karşılaştırılması üzerinde diyalektoloji araştırmaları bu yazıtların genel Türk dilinin öğrenilmeyen çok eski katmanlarının açılmasında, aynı zamanda tüm çağdaş Türk dillerinin tarihinin öğrenilmesi açısından da değerli bilgiler veren çok önemli bir kaynaktır. Orhon yazıtlarındaki bu dil faktörleri Türk dilinin, dünyanın en eski tarihine sahip büyük bir medeniyet oluşdurduğunu bir daha kanıtlıyor.

KAYNAKLAR

Abdullayeva X.A. Cenubi Azerbaycan şeirinin dili. (Dok.tez.) Mühacir şairlerinnin dili esasında. Bakı: 2010.
Abdullaev E. Kırgız tilinin Çatkal govoru. Frunze: 1966.
Ahmet Buran, Şerife Oğraş. Elazığ İli Ağızları. Elazığ: FÜ Yayınları, 2003.
Aptullah Battal. İbni Mühenna Lugati. 3. Baskı. Ankara: Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, 1997.
Akbaev.Ş.X. Fonetika dialektov Karaçaevo-Balkarskogo yazıka. Çerkessk: 1968.
Ahundov A. Azerbaycan dilinin tarihi fonetikası. Bakı: 1973.
Azizov. E. Azerbaycan dilinin tarihi diyalektologiyası. BDÜ Basımevi, Bakı:1999.
Azerbaycan dilinin izahlı lüğeti. 4 cildde, Azerb. SSR EA Nesimi adına Dİ. Bakı: Elm, c. I-1964, 595s., c. II-1980, 576 s., c. III-1983, 555 s., c. IV-1987, 541s.
Azerbaycan edebi dili tarihi. XIX. yüzyıl, c.3, Bakı: 2007.
Bağırov E.A. XVII-XVIII asrlar Azerbaycan dili menbelerinde fiil formaları. Bakı: 1986.
Bağırov Y. Azerbaycan dilinde fiillerin leksik-semantik inkişafı. Bakı: 1971.
Baskakov N.A. Tyurkskie yazıki. Moskva 1960.
Baskakov.N.A. Vvedenie v izuçenie Tyurkskix yazıkov. Moskva: 1962.
Bayramov İ.M. Gerbi Azerbaycan şivelerinin leksikası. Bakı: Elm ve tehsil, 2011.
Bekir Çobanzade. Seçilmiş eserleri. c. 1 ve 2. Bakı: 2007.
Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. Ankara: TDKY:586, c.1,1994, 218 s., c.2, TDKY: 587, 1994, 173 s.
Gemalmaz Efrasiyap. Erzurum İli Ağızları. 3 cildde, Ankara: 1995, c.1TDKY: 588, 410 s, c. 2, TDKY: 589, 245 s, c. 3. TDKY: 590, 381s.
Dmitriev N.K. Dolgie glasnıe v Turkmenskom yazıke."İSGTYA", Fonetika, c. I, Moskva: 1955.
Drevnetyurkskiy slovar: Akademiya Nauk SSSR, İY. Leningrad: 1969.
Hasanov H. Müasir Azerbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988.
Hakkı Dursun Yıldız. Doğuştan günümüze büyük islam tarihi. İstanbul: Zaman Çağ Yayınları, 1992.
Hesenli-Garibova Ş. XI-XII asrlar Türk dillerinin etnografik leksikası. Bakı: Avropa neşriyyatı, 2015.
Hüseynelizade S.M. Azərbaycan dili Afşar şivesinin lüğet terkibi. (Dok.tez.) Bakı: 2014.
Irak – Türkman Lehçesi. Bakü: 2004.
Kahramanov C. Nesimi divanının leksikası. Bakı: Elm, 1970.
Kenan Koç, Aybek Bayniyazov, Vehbi Başkaran. Kazak Türkcesi – Türkiye Türkcesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ, 2003, 680 s.
Kitabi Dede Korkut. Bakü: 1988.
Kononov A.N.Grammatika sovremennogo Uzbekskogo literaturnogo yazıka. Moskova-Leningrad: 1960.

Mahmud Kaşğarlı. Divanü lüğat-it Türk. Bakı: 2006. Mahmud Kaşğarlı. "Divanü Lüğat-it Türk". Çeviren Besim Atalay. Birleştirilmiş birinci baskı. Ankara: 2013, (c. I-II-III). TDKY: 521-522-523, 452 s. ; (c.IV), TDKY: 524, 887 s.

Malov.S.E.Uygurskiy yazık Xamiyskoe nareçiye. Moskova-Leningrad: 1954.

Malov .S.E.Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Moskova-Leningrad: 1951.

Mehemedhüseyn Şehriyar. Seçilmiş eserleri. Bakı: Azerneşr: 1966, 279 s.

Mirzezade H. Azerbaycan dilinin tarihi fonetikası. Bakı: Azertedrisneşir, 1962.

Oğuz grubu Türk dillerinin müqayiseli grammatikası. II bölüm, Morfologiya. Bakı: 1986.

Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkutun Kitabı. Türk Dünyasından Seçmeler Dizisi. İstanbul: 2000.

Rehimov M. Azerbaycan dilinde fiil şekillerinin formalaşması tarihi. Bakı: 1965.

Russko – Uzbekskiy slovar. Moskva: 1954.

Russko – Uygurskiy slovar. Moskva: 1956.

Russko - Kazaxskiy slovar. Moskva: 1954.

Russko – Tuvinskiy slovar. Moskva: 1953.

Ryasyanen M. Materialı po istoriçeskiy fonetike Tyurkskix yazıkov. Moskva: 1955.

Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillerinin müqayiseli tarihi grammatikası. Bakı: 2002.

Sergeev L.P. Nekotorıe voprosı lingivistiçeskoy geografii Çuvaşskogo yazıka. Uç.Zap. Nauçno issledovatelskogo in-ta pri Soveta Ministrov Çuvaşskom ASSR, Vıp.XXVIII, 1965.

Şireliyev M. Azerbaycan dialektologiyasının esasları. Bak: 1968.

Şiraliev M.İ. Kıpçakskie elementı v azerbaydjanskom yazıke. İssledovaniya po grammatike i leksike tyurkskix yazıkov. Taşkent: 1965.

Talat Tekin. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. İstanbul: Simrug, 1995.

Toparlı Recep, Hanfi Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDKY: 835, 2003, 338 s.

Tülay Çulha. Karaycanın Kısa Söz Varlığı. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. Dil ve Edebiyat Dizisi № 6, İstanbul: Kitap Matbaası , 2006, 235 s.

Türk dillerinin tarihi ve dialektologiyası problemleri. Bakı: 1986.

Uygursko- Russkiy slovar. Moskva: 1939.

Veliyev. A. Azerbaycan dilinin gecid şiveleri. "İLİM" Basımevi, Bakı: 2005.

Yusifov.M.İ. Oğuz grupu Türk dillerinin müqayiseli fonetikası. Bakü, "İlim" 1984.

TONYUKUK'UN DİLİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINA: KIBRIS AĞIZLARI ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELER*

Özet

Kıbrıs ağızları, Türkiye Türkçesinin Rumca başta olmak üzere başka dillerle temas hattında bulunan ağızlar topluluğudur. Bu ağızlar topluluğu maalesef hakkında henüz bütüncül bir çalışma ortaya konulmamıştır. Bu ağızlar topluluğu hakkında gerçekleştirilen çalışmaların birçoğu da amatör araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple Türkçenin Kıbrıs ağızları üzerinde gerçekleştirilecek her bilimlik çalışma, azami önemi haizdir. Bu çalışmada Kıbrıs ağızlarının kelime hazinesi, Bilge Tonyukuk'un dili olan Eski Türkçe ile karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Çalışma esnasında dikkate alınacak olan leksikolojik malzeme, ölçünlü Türkçede bulunmayan veya anlam, yapı, ses bakımından ölçünlü Türkçedeki muadillerinden farklılık arz eden kelimelerdir. Bu çalışma ile bir taraftan Kıbrıs ağızlarının Eski Türkçenin kelime hazinesinden neleri barındırdığı, bir taraftan Eski Türkçeden beri muhafaza edilen bu kelimelerde ne gibi ses, yapı, anlam değişikliklerinin meydana geldiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmanın ayrıca toplumluk etkilerinin olacağı da düşünülmektedir. Zira Kıbrıs Türk toplumu, sürekli atalarının ihtida etmiş olan Kıbrıslı Rumlar ve / veya Latinler oldukları propagandası ile karşı karşıya bırakılmaktadır. Kıbrıs ağızlarında ölçünlü Türkçede bulunmayan Eski Türkçe ile bağlantılı kelimelerin tespit edilmesi, bu propagandaları da boşa çıkaracaktır. Zira Kıbrıs Türkleri, konuştukları lisan aracılığı ile doğrudan Anadolu üzerinden tarihî ve çağdaş Asya Türk topluluklarına bağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs ağızları, Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi, ses değişikliği, anlam değişikliği,

---

* Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. gokcepeler@erciyes.edu.tr

Giriş

Türkçenin Kıbrıs ağızları, çok dilli ve çok kültürlü bir ortamda gelişme göstermiş olmaları sebebiyle, Türkiye Türkçesinin bir ağızlar topluluğu olmalarına rağmen, hem Ölçünlü Türkçeden hem de Türkiye Türkçesinin diğer ağızlarından birtakım mühim farklılıklar arz etmektedirler. Şüphesiz hem bu farklılıklar hem de Kıbrıs ağızlarının ölçünlü Türkçe ve diğer ağızlarla gösterdiği benzerlikler, konuşurlarının tarihî tecrübeleri ve kökenlerinin doğrudan bir sonucudur.

Resmî Türk tarih tezi, Kıbrıs Türklerinin ilk atalarının adanın 1571 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethinin hemen ardından, Kıbrıs'a, Anadolu'dan yerleştirilen Türkler olduğu yönündedir. Bu tez büyük oranda doğrudur, zira bu nüfus hareketliliği Osmanlı arşivlerinde en ince ayrıntısına kadar kayıtlıdır. Örneğin 1581 sayılı Maliyeden Müdevver Defter'de adanın fethi için gelen ordudan 1,000 yeniçeri ve 2,800 diğer sınıflardan askerin adada kaldığı kayıtlıdır[1]. 17 sayılı Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri'nde ise bu askerler için Canik sancağından 3000 bakire talep edildiğinin kaydı mevcuttur[2]. Bunlara ilaveten adanın şenlendirilmesi amacıyla sürgün yöntemiyle adaya sivil halk yerleştirilmiştir. 13 Cemaziyülevvel 980 / 22 Eylül 1972 tarihli, 2551 sayılı Mevkufat Defteri'ndeki kayıtlara göre, fetih sonrasındaki bir yıl boyunca, Kıbrıs'a, Aksaray, Beyşehir, Seydişehir, Anduğı Kazası, Develihisar, Ürgüp, Koçhisar, Niğde, Bor, Ilgın, İshaklı, Akşehir, Akdağ, Bozok civarlarından 1908 aile yerleştirilmiştir[3]. 07 Ocak 1581 tarihli ve 43 sayılı Mühimme Defteri'ne göre, 1581 yılına kadar, adaya 8,000 aile Türk yerleştirilmiştir[4]. Hane başı beş kişiden hesaplandığı takdirde, fetihten sonra ilk on yıl içerisinde adaya, askerlerde birlikte adaya 43,000-44,000 civarında bir Türk nüfusu yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Sürgün yöntemiyle adaya nüfus nakline 18. asra kadar devam edilmiştir. 8458 sayılı Maliyeden Müdevver Defter'in 170. sayfasındaki malumata göre, 1702 yılında, Güngördü, Delili ve Kırıntılı cemaatleri Kıbrıs'a nakledildi. Yine aynı defterin 266-67. sayfalarında verilen bilgilere göre ise 1713 yılında da Elçiler, Batralı (Püseli), Bolahadlı, Cerid, Çaylak, Dermili, Hacılı, Kiselioğlu, Kılıçlı, Kırıntılı, Lekvan, Sakallı, Sendil, Şamlı, Şeyhli (Hacı Bahaddinli), Tacirli, Tırtar, Gedikli, Güzelbeğli, Karhacılı, Saçıkaralı cemaat-

---

1 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs'ta İskân Politikası", Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi, A. Ahmetbeyoğlu ve E. Afyoncu, ed., Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001, s. 44.

2 Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi (1570-1580)", Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969), Türk Heyeti Tebliğleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971, s. 93.

3 Halaçoğlu, a.g.e. s. 40-41.

4 Orhonlu, a.g.e., s. 97; Halaçoğlu, a.g.e., s. 44.

leri Kıbrıs'a sürülmüştür. 134 sayılı Maliyeden Müdevver Defter'in 66-67. sayfalarında mevcut bilgilere göre ise 1727 yılında, bu sefer, Hardal, Paşmaklı, Yazıcılı, Hacı-İsalu, Tataroğlu, Kaçı, Horezm cemaatleri ile tekrar Şehli ve Gedikli cemaatlerinin Kıbrıs'a sürüldüğü anlaşılmaktadır[5].

Görüldüğü üzere, Osmanlı devleti tarafından fethini müteakip adaya yerleştirilen Türk nüfusu hakkında oldukça ayrıntılı malumat mevcuttur. Ancak adadaki Türk nüfusunun Osmanlı'nın fethi ile başlamadığı artık bilinmektedir. Fetihten önce de adada, sivil ve askerî olmak üzere, toplumun her sınıfından Türkler mevcuttu. Osmanlı öncesi Kıbrıs'ında, siviller olarak sıradan insanlar ile esir ve kölelerin yanında, her zaman bir Türk ticaret kolonisinin bulunduğu biliniyor. Hatta Türk kökenli Hristiyan din adamlarının dahi Kıbrıs'ta bulunduğunun kayıtları mevcuttur. Adada Osmanlı öncesi dönemde ciddi bir şekilde varlık göstermiş askerî Türk öbekleri olarak ise Karamanoğlu Beyliği askerleri, Türkopoller, Tatar paralı askerler, Memlukler ve Karamanoğulları dışındaki Türkmen topluluklarına bağlı Türkmen askerler zikredilmesi gereken unsurlardır. Üstelik bu Türk topluluklarının bazılarının diğerlerinin aksine uzun dönem boyunca adada bulunduğunun kayıtları mevcuttur. Mesela Türkopollerin Bizans, Lüzinyan ve Venedik dönemlerinde, üstelik içtimai olarak güçlü, ayrıcalıklara sahip bir topluluk olarak var oldukları bilinmektedir. Yine Lüzinyan döneminde gelip adaya yerleşen Memluklerin ahfadının Memluklü devleti ortadan kalktıktan sonra dahi Venedik döneminde de adada varlıklarını sürdürdükleri kayıt altındadır[6].

Kıbrıs'taki Bizans devrinden (395-1191) itibaren adada oldukları kayıt altında olan Türk öbeklerinin hepsinin dillerini de adaya getirdikleri tartışma konusu bile değildir. Zira bu Türk topluluklarının ada üzerinde bilhassa Lüzinyan döneminden (1192-1489) itibaren adanın içtimai tabakalaşması içerisinde yerlerini aldıkları görülmektedir. İçtimai tabakalar hâlinde yaşayan bu toplulukların dillerini devam ettirmemiş olmaları düşünülemez. Zaten günümüzde adada konuşulan ağızlarda görülen Oğuz dışı unsurları, ancak Osmanlı öncesinde adada varlıkları tespit edilmiş olan Kıpçaklar başta ol-

---

5 D. Altay, "Kıbrıs Türklerinin Kökeni Olan Türk Kabileleri ve Kıbrıs'ın Türkleştirilmesi Çalışmalarından Bir Kesit", İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırılması Kongresi, 24-27 Kasım 1988, 2. Cilt, DAÜ Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, 1999, s.456-458; Halaçoğlu, a.g.e., s. 45; Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, 141.

6 Kıbrıs'ta Osmanlı devri öncesi Türk varlığı hakkında ayrıntılı malumat için şuralara bakılabilir: Qiyas Şükürov, "Kıbrıs Türk-İslam Tarihinin Osmanlı Öncesi Dönemleri Üzerine Bazı Tespitler", Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu, I. Uluslararası Bildiri Tam Metin Kitabı 13/15 Mayıs 2019 Haspolat/Lefkoşa, Zeki Akçam, ed., Hiperyayın, İstanbul, 2020, ss. 105-128; Gökçe Yükselen Peler, "Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türk Askerî Varlığı", Akçam, a.g.e., ss. 129-159.

mak üzere, Türkmenler haricindeki Türk toplulukları ile açıklamak mümkün görünmektedir[7]. Kıbrıs ağızlarında görülen yoğun Oğuz Türkçesi unsurlarının Osmanlı fethi sonrasında adaya gelen Anadolulu göçmenler tarafından getirildiğine şüphe yok[8]. Ancak Osmanlı dönemi ve onu müteakip İngiliz ve Kıbrıs Cumhuriyeti dönemlerinde, Kıbrıs Türklerinin günümüzde Libya ve Suriye, Filistin, Lübnan gibi Bilad-ı Şam olarak adlandırılan bölgeler ile yoğun bir temas içerisinde olmuşlardır ve bu tarihî tecrübelerin Kıbrıs Türklerinin dilleri üzerinde etkileri olmuştur[9]. Bu sayılan amillere ilaveten, Kıbrıs ağızlarının ada ortamında tecrübe edinilen dil dışı etkileşim ve dil içi gelişmelere binaen birtakım kendine has hususiyetleri de mevcuttur.

Eski Türkçeden Kıbrıs Ağızlarına

Kıbrıs ağızlarını konuşan Türk topluluğunun gerek kökeni gerekse tarihî tecrübesi ile ilgili yukarıda bahsedilen amillerin bir sonucu olarak Kıbrıs ağızlarında görülen hususiyetlerin yanında, bünyesinde birtakım Eski Türkçe[10] niteliklerin de barındığına şahit olunmaktadır. Eski Türkçeden beri devam edegelen bu hususiyetler, bilhassa Kıbrıs ağızlarının kelime hazinesinde kendini göstermektedir.

Kıbrıs ağızları kelime hazinesi, büyük oranda, ölçünlü Türkçe ve Türkiye Türkçesinin diğer ağızlarının kelime hazinesi ile müşterektir. Bu ortaklığın üç ana sebebi olduğu düşünülebilir. Her şeyden evvel, yukarıda da bahsedildiği üzere, günümüzde Kıbrıs ağızlarını konuşan topluluğun ecdadını çok büyük oranda Anadolu'dan gelen göçmenler teşkil etmektedir. İkinci olarak Kıbrıs

---

7 Kıbrıs ağızlarında, Kıpçak Türkçesi başta olmak üzere, Oğuz dışı unsurlar hakkında ayrıntılı bilgi için şuraya bakılabilir: Gökçe Yükselen Peler, "Kıbrıs'ta Kıpçak Varlığına Kıbrıs Ağızlarından Deliller", XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı 16-18 Ekim 2019 / Samsun, Serkan Şen ve Mediha Mangır, ed., On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2019, ss. 861-873.

8 Kıbrıs'a hangi Oğuz boylarına mensup nüfusun yerleştirildiğine dair ayrıntılı bilgi için şuraya bakılabilir: Gökçe Yükselen Peler, "Kıbrıs'a Hangi Oğuz Boyları Yerleşti?", Halk ile Bilim Arasında Bir Ömür: Prof. Dr. İsmail Görkem Armağanı, Erhan Çapraz vd., ed., Kömen Yayınları, Konya, 2020. Baskıda.

9 Kıbrıs ağızlarında bulunan Arapça etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için şuraya bakılabilir: Gökçe Yükselen Peler, "Kıbrıs Türklerinin Dillik Ataları Gerçekten İç Anadolu ve Akdeniz Sahillerine mi Dayanmaktadır?", Rauf Raif Denktaş ve Dr. Fazıl Küçük I. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Tam Metin Kitabı, Gökçe Yükselen Peler ve Güven Arıklı, ed., Hiperyayın, İstanbul, 2019, ss. 41-58.

10 "Eski Türkçe"den kasıt, Kıbrıs'ta anlaşıldığı manasıyla "Osmanlı Türkçesi" değil, bilimlik manasıyla Göktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerini kapsayan Türkçenin tarihî devridir.

Türkleri, tarihî süreç içerisinde, her zaman yazı ve eğitim dili olarak İstanbul Türkçesini kullanmışlardır ve bu durum Kıbrıs ağızlarının her zaman İstanbul Türkçesinin etkisi altında olması neticesini doğurmuştur. Örgün eğitimin sistemli hâle gelmesi ve yayınlaşması sonucunda, bu etkinin 1974 sonrası süreçte daha güçlü hâle geldiği de ayrıca unutulmamalıdır. Üçüncü sebep olarak ise 1974 sonrasında, Anadolu'nun hemen hemen her köşesinden adaya gelen göçmenlerle olan etkileşim zikredilmelidir. Her biri başlı başına çok güçlü etkiye sahip olan bu üç etkiye rağmen, Kıbrıs ağızlarında, günümüzde ölçünlü Türkçede mevcut olmayan bir kelime tabakasının bulunduğu görülmektedir. Bu kelime tabakasının bir kısmı Eski Türkçenin kelime hazinesi içerisine tespit edilebilirken bir kısmı tespit edilememektedir. Bu kelime tabakasının bir diğer hususiyeti ise bir kısmının bazen aynı anlamda bazen yakın veya farklı anlamlarda diğer Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaşıyor olmasıdır. Ancak bir kısmının diğer ağızlarda (en azından Derleme Sözlüğü'nde) da bulunmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın da konusunu teşkil eden bu kelime tabakası, günümüzde Kıbrıs ağızlarını konuşan topluluğun kökeni hakkındaki tartışmalar bakımından da oldukça büyük bir ehemmiyeti haizdir[11]. Zira bu kelime tabakası, Kıbrıs Türklerini, tartışmasız bir şekilde tarihte Eski Türkçe konuşmuş topluluklara bağlamaktadır.

Kıbrıs ağızlarında muhafaza edilen Eski Türkçe ile müşterek bu kelime tabakasının bir kısmının Eski Türkçedekilerle tamamen aynı olduğu görülmektedir. Bu kelimelerde ne anlam bakımından ne de şeklî bir değişiklik meydana gelmemiştir. Bazı kelimelerde ise sadece birtakım ses değişiklikleri meydana gelmiş, ancak Eski Türkçedeki anlamları korunmuştur. Kelimelerin bir diğer bölümünde ise birtakım anlam değişiklikleri meydana gelirken Eski Türkçedeki şeklî görünümler korunmuştur. Birtakım kelimelerde de hem anlam hem de ses bakımından birtakım değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Dolayısıyla, Kıbrıs ağızlarında Eski Türkçe ile müşterek olan kelime hazinesini dört alt başlık altında incelemek mümkün görünmektedir: 1) Değişikliğe uğramayanlar, 2) Sadece ses değişikliğine uğrayanlar, 3) Sadece anlam değişikliğine uğrayanlar ve 4) Hem ses hem de anlam değişikliğine uğrayanlar.

Kıbrıs ağızlarında Eski Türkçe ile müşterek olan kelimelerin bir kısmının listesi aşağıdadır. Yukarıda da zikredildiği üzere, ölçünlü Türkçede kullanılmayan bu kelimelerin bir kısmı ağızlarda mevcuttur. Kıbrıs ağızlarındaki şekillerin tanıklanabilenleri tanıklanmıştır. Diğerleri ise Kıbrıs ağızlarının

[11] Kıbrıs Türklerinin etnik kökeni etrafında yürütülen tartışmalar hakkında ayrıntılı malumat için şuraya bakılabilir: Gökçe Yükselen Abdurrazak Peler, The Tense-Aspect-Mood/Modality System of the Turkish Spoken in Cyprus: Sociolinguistic Factors in the Formation of the Finite Verbal System of Turkish Dialects of Cyprus, Scholars' Press, Saarbrücken, 2013, s. 186-200.

sözlüklerinde yer aldıkları şekilleriyle verilmişlerdir. Kelimelerin önce Kıbrıs ağızlarındaki şekilleri ve anlamları verilmiş, sonra da Eski Türkçedeki şekil ve anlamları verilmiştir:

1. Değişikliğe Uğramayanlar:

ağna-: hayvan yere yatıp yuvarlanmak[12] < ET. *ağna-* 'hayvanlar yatıp sırt üstü yuvarlanmak, debelenmek'[13]

añsız / añsızdan: 1. haber vermeden 2. birdenbire[14] < ET. *añsız* 'aniden, birdenbire'[15]

Bu kelime Kıbrıs ağızlarında *añsız ölümü* 'birdenbire gelen ölüm' ibaresinde aynen korunmaktadır: İlahi Tanrım, falanca kulun inşallah ansız ölümüne uğrar[16].

arık / arıg: zayıf, cılız, sıska[17] < ET. *arık* 'zayıf', cılız[18].

arın-: temizlenmek, yıkanmak[19] < ET. *arı-* 'temizlemek'[20]

bele-: pislemek, kirletmek; bulaştırmak[21] < ET. *bele-* 'bulaştırmak'[22]

Ateş yağdım dillendi
Cezvem küle belendi
Sen benden ayrılalı
Ateşim böyüklendi[23]

---

12 Orhan Kabataş, Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü, Acar Basım, 2. Baskı, Lefkoşa, 2009, s. 56; Bener Hakkı Hakeri, Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü, SAMTAY Vakfı Yayınları, Gazimağusa, 2003, s. 4.

13 Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Clarendon Press, Oxford, 1972, s. 87; Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu (haz.), Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, 544.

14 Kabataş, a.g.e., s. 68-69; Hakeri, a.g.e., s. 11; Mustafa Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 14.

15 Clauson, a.g.e., s. 190.

16 Gökçeoğlu, a.g.e., s. 14.

17 Kabataş, a.g.e., s. 71; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü., 15.

18 Clauson, a.g.e., s. 214; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 554.

19 Kabataş, a.g.e., s. 71; Gökçeoğlu, a.g.e., s. 15.

20 Clauson, a.g.e., s. 198; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 555; İsmail Doğan ve Zerrin Usta, Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı. Sözlük-Gramatikal Dizin, Altınpost Yayınları, Ankara, 2014, s. 63.

21 Kabataş, a.g.e., s. 98; Hakeri, a.g.e., s. 28; Gökçeoğlu, a.g.e., s. 32.

22 Suat Ünlü, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012, s. 110.

23 Mustafa Gökçeoğlu, Manilerimiz, Gökçeoğlu Yayınları, 2002, s. 250.

kapak: kızlık zarı[24] < ET. *kapak* 'kızın kızlığı, bekareti'[25]

soyul-: açılmak, dağılmak[26] < ET. *soyul-* 'b-(bulut) dağılmak'[27]

Bulutlar birazdan soyulur.[28]

üle-: bölmek, paylaştırmak, taksim etmek[29] < ET. *üle* 'dağıtmak, paylaştırmak, üleştirmek'[30]

Tabaktaki leblebileri el yordamıyla çocuklarına üledi.[31]

2. Sadece Ses Değişliğine Uğrayan Kelimeler:

ağız (südü / sütü): 1. Yeni doğurmuş hayvanın ilk sütü[32] 2. yeni doğurmuş hayvanın ilk sütünün kaynatılması ile oluşan katı, lor gibi yiyecek[33] < ET. *ağuz* 'doğumdan sonra gelen ilk süt'[34]

ağı-: yükselmek[35] < ET. *ağ-* ' yukarı çıkmak, yükselmek'[36]

Top kaleden ağıdı.[37]

ayaydıñ: ayın ön dördü, dolunay; ay ışığı, mehtap[38] < ET *aydıñ* 'ay ışığı'[39]

Işıksız, ayaydınsızdı gece.[40]

buğ-: donarak ölmek[41] < ET. *buḍ-* 'soğuktan ölmek'[42]

Beyaz donduğunda Arap buğar.[43]

---

24 Kabataş, a.g.e., s. 359; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü., s. 188.

25 Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 683.

26 Kabataş, a.g.e., s. 515; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü., s. 249.

27 Clauson, a.g.e., s. 859; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 830.

28 Kabataş, a.g.e., s. 515.

29 Kabataş, a.g.e., s. 569-570; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü., s. 285; Hakeri, a.g.e., s 303.

30 Clauson, a.g.e., s. 127; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 832; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 369.

31 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü., s. 285.

32 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü., s. 7; Hakeri, a.g.e., s. 4.

33 Kabataş, a.g.e., s. 55-56.

34 Clauson, a.g.e., s. 98; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 545.

35 Kabataş, a.g.e., s. 55; Hakeri, a.g.e., s. 3;

36 Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 542; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 45; Hatice Şirin User, Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, Kömen Yayınları, Konya, 2009, s. 517.

37 Hakeri, a.g.e., s. 3.

38 Kabataş, a.g.e., s. 78; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 20; Hakeri, a.g.e., s 17.

39 Clauson, a.g.e., s. 268; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 39

40 Selenge, Özden, Lâle Yüreğin Beyaz, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa, 1999, s. 171.

41 Kabataş, a.g.e., s. 125.

42 Clauson, a.g.e., s. 298; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 599.

43 Mustafa Gökçeoğlu, Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 1997, s. 60.

cik: aşık oyununda kullanılan aşık kemiğinin çukur kısmı[44] < ET *çik* 'aşık kemiğinin bök (yumru) tarafının karşısı'[45]

çonça / çomça: kepçe[46] < ET. *çömçe* 'kepçe'[47]

damdır-: damlatmak, ölmek üzere olan kişilerin ağzına su damlatmak[48] < ET. *tamtur-* 'damlatmak, akıtmak'[49]

Günlerce can çekişmesine karşın ağzına su damdıran bile olmadı.[50]

dılak: dilcik, bızır, klitoris[51] < ET. *tılak* 'klitoris, kadının kadınlık organı, avret yeri, dilcik'[52]

ıra- / ira-: uzaklaşmak[53] < ET. *yıra-* 'uzaklaşmak'[54]

Şumraların toprak yollarından kestirme yaptılar. Çangar mahallesinden ıradılar.[55]

ör- / ür-: köpek havlamak[56] < ET. *ür-* 'havlamak, ulumak'[57]

Ay dovar eleg gibi
savrılır keleg gibi
madem mani bilmezsiñ
ne öreñ köpek gibi.[58]

yöş: alacakaranlık; gölge[59] < ET. *yoş* 'alacakaranlık'[60]

3. Sadece Anlam Değişikliğine Uğrayan Kelimeler

ala: siyah, beyaz iplikten dokunan ve çobanlar tarafından kullanılan üstlük[61] < ET. *ala* 'karışık renkli, benekli'[62]

---

44 Kabataş, a.g.e., s. 146; Hakeri, a.g.e., s 52.
45 Clauson, a.g.e., s. 413; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 625.
46 Kabataş, a.g.e., s. 170.
47 Clauson, a.g.e., s. 422; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 628.
48 Kabataş, a.g.e., s. 179; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 73.
49 Clauson, a.g.e., s. 504; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 851.
50 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü., s. 73.
51 Kabataş, a.g.e., s. 188; Hakeri, a.g.e., s 74.
52 Clauson, a.g.e., s. 495; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 877.
53 Kabataş, a.g.e., s. 337.
54 Clauson, a.g.e., s. 214; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 972.
55 Özben Aksoy, Gadaklizmo Cehennemi (Öyküler), yayınevi yok, Lefkoşa, 1996, s. 18.
56 Kabataş, a.g.e., s. 457; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 222; Hakeri, a.g.e., s 233.
57 Clauson, a.g.e., s. 196; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 933; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 371.
58 Erdoğan Saracoğlu, Kıbrıs Ağzı, Ateş Matbaacılık, 3. Baskı, Lefkoşa, 2004, s. 89, 115.
59 Kabataş, a.g.e., s. 600; Hakeri, a.g.e., s 317.
60 Clauson, a.g.e., s. 976.
61 Kabataş, a.g.e., s. 59.
62 Clauson, a.g.e., s. 126; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 547; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 50.

avın-: (hayvanalar) gebe kalmak, döl tutmak[63] < ET. *avın-* 'eğlenmek, memnun olmak; bir şeyden zevk almak; alışmak'[64]

azgan: sarı çiçekli, dikenli, kırmızı meyve veren küçük bir ağaç türü (*calycoteme villosa*)[65] < ET. azgan 'yaban gülü; ağaçların en kötüsü olup gül gibi sarı, beyaz çiçekleri olan bir ağaççık, küpe gibi kırmızı meyveleri olur'[66]

Azgan çaltı kördiken
guşgndurmaz, böğürtlen
haçan değsem batarsın
hangisisin acep sen.[67]

boyunduruk: mezarda baş altına konulan yükseklik[68] < ET. *boyunduruk* 'boyunduruk'[69]

Başucuna boyunduruk koymayıncalar gebermesin.[70]

çakır: buğday başaklarının henüz yeşille mavi arası hâli; ela[71] < ET. *çakır* 'mavi, gri mavi; gök gözlü'[72]

Arpayı çakır, buğdayı takır.[73]

kak-: ayakla vurmak, tekmelemek[74] < ET. *kak-* 'hafifçe vurmak'[75]

Sabah gagdım gideyim ahırdan alayım bulliciğimi. O ne? Ahır kapısı açılmaz. İtereg, kakarag, kadırarag zor bela araladım kapıyı.[76]

sak: iyi haber alan, kulağı delik[77] < ET. *sak* 'uyanık ve kıvrak zekalı olan; özenli, dikkatli'[78]

Sağır kuş bir ayağından, sak kuş iki ayağından.[79]

---

63 Kabataş, a.g.e., s. 76-77; Hakeri, a.g.e. s. 16; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 19.
64 Clauson, a.g.e., s. 12; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 564.
65 Kabataş, a.g.e., s. 79-80; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 23; Hakeri, a.g.e., s 18.
66 Clauson, a.g.e., s. 283; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 567; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 75.
67 Emine Hür, Maneler (Maniler) Babutsa'nın Tikeni, Ateş Matbaacılık, Lefkoşa, 2001, s.134.
68 Kabataş, a.g.e., s. 120.
69 Clauson, a.g.e., s. 387; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 597; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 98.
70 Tuncer Bağışkan, Kıbrıs Türk Halkbiliminde Ölüm, KKTC Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 357.
71 Kabataş, a.g.e., s. 152-153.
72 Clauson, a.g.e., s. 409; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 612
73 Hasan R. Siber, Kıbrıs Türklerinin Tarımsal Folkloru, Halkın Sesi Basımevi, Lefkoşa, 1983, s. 44. "Arpa başağı çok kurumadan, buğday başağı ise tamamen kuruduktan sonra hasat edilmelidir" manasında bir atasözü.
74 Kabataş, a.g.e., s. 357; Hakeri, a.g.e. s. 165.
75 Clauson, a.g.e., s. 609; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 677.
76 Saracoğlu, a.g.e., s. 227.
77 Kabataş, a.g.e., s. 488; Hakeri, a.g.e., s. 252.
78 Clauson, a.g.e., s. 809; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 800; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 270.
79 Gökçeoğlu, Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, s. 100.

say: toprak altından çıkan büyük taş[80] < ET. *say* 'taşla kaplı yer, taşlı çöl'[81]

siñir-: dinlendirmek; serleşmek, kartlaşmak[82] < ET. *siñür-* < *siñ-* 'yutmak; yedirmek; hazmetmek'[83]

Otlar sinirsek olduğundan saatlerce kaynatılmalarına karşın pişmedi.[84]

tura: kapı veya pencerenin üst tarafına yağmurdan korunmak için yapılan siper, korumalık[85] < ET. *tura* 'arkasına sığınılan şey; kalkan'[86]

Evin turası kırıldığından yağmurlu havalarda kapının kilidini açarken ıslanırdı.[87]

ülgü: orantılı, uygun[88] < ET. *ülgü* 'ölçme, tartma; tartı, terazi; ölçü; miktar; pay, hisse'[89]

yetil-: gelişmek, büyümek[90] < ET. *yetil-* 'ulaşmak'[91]

Gördüğünü görmediğini yedi yuttu, semirdi, yetildi.[92]

4. Hem Ses Hem de Anlam Değişikliğine Uğrayan Kelimeler

acı- : esirgemek, çok görmek'[93] < ET. *açı-* 'acımak; ekşimek; kızdırmak'[94]

Evine gittik, bir acı gaveyi bizden acıdı.[95]

acış-: acı duymak, canı yanmak; kaşınmak[96] < ET. *açış-* '*açı-* fiilinin işteşi; acılaşmak, ekşimek'[97]

Avuçların acışması para alacağına delalettir.[98]

açık: uzak, ırak[99] < ET. açuk 'açık'[100]

---

80 Kabataş, a.g.e., s. 494; Hakeri, a.g.e., s. 257; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 240.
81 Clauson, a.g.e., s. 858; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 811; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 277.
82 Kabataş, a.g.e., s. 509; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 247; Hakeri, a.g.e., s 266.
83 Clauson, a.g.e., s. 841; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 825; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 285.
84 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 247.
85 Kabataş, a.g.e., s. 558; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 275; Hakeri, a.g.e., s 296.
86 Clauson, a.g.e., s. 531; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 901.
87 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 275.
88 Kabataş, a.g.e., s. 570; Hakeri, a.g.e., s 303.
89 Clauson, a.g.e., s. 570; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 932; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 369.
90 Kabataş, a.g.e., s. 595; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 305; Hakeri, a.g.e., s. 316.
91 Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 967.
92 Özden Selenge, Boncuklar Senin Olsun, Öyküler, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa, 2001, s. 20.
93 Kabataş, a.g.e., s.49.
94 Clauson, a.g.e., s. 20-21; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 538; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 40
95 Yorgancıoğlu, a.g.e., s. 100.
96 Kabataş, a.g.e., s. 49-50; Hakeri, a.g.e., s. 1.
97 Clauson, a.g.e., s. 31; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 539.
98 Hakeri, a.g.e., s. 1.
99 Kabataş, a.g.e., s. 50.
100 Clauson, a.g.e., s. 22; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 540; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 41.

ağı: zakkum[101] < ET. ağu 'zehir'[102]

Bahcaya digdim ağı
Açıldı her budağı
Şekerden da dadlıdır
O yârimin dudağı.[103]

aktar- / agdar-: tarlayı sürmek, ekilecek hâle getirmek[104] < ET. *ağtar- / axtar-* 'çevirmek, döndürmek, karıştırmak'[105]

Ohdovri[106] *aktarmasını mart nadasına yeğle*.[107]

aşın-: hazmetmek, sindirmek[108] < ET. *aşgın-* 'aşınmak; ezilip ufalanmak'[109]

aydın-: şikayet etmek; söylenmek; serzenişte bulunmak[110] < ET. *aytın-* 'sormak, sormayı üstüne almak'[111]

Yoo usta aydınma kör olursun. Düzlüğe çıktın sayılır.[112]

beñilde- / beñile-: korkmak, ürkmek, irkilmek[113] < ET *beliñle-* 'korku ile uykusundan sıçramak, hayvan habersizce bir şeyden korkup sıçrayarak ürkmek'[114]

*Bir korna sesine beniledi*ler.[115]

biçil-: bacak arası, koltuk altı gibi vücut bölgelerinde sürtünmeden oluşan kızarıklık, pişik olmak[116] < ET. *bıçıl-* 'yarılmak, kesilmek; kopmak'[117]

Kundak çocuğunun altı temizlenmeyince etleri biçildi.[118]

boru: korna, klaksiyon[119] < ET. *borgu / borguy* 'üflenerek öttürülen boru'[120]

Ve bir daha çaldı Gosda boruyu…[121]

---

101 Kabataş, a.g.e., s. 54; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 7; Hakeri, a.g.e., s 3.
102 Clauson, a.g.e., s. 78; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 545; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 48.
103 Sema Kabataş, Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Ankara, 1982, s. 83.
104 Kabataş, a.g.e., s. 59; Hakeri, a.g.e. s. 6; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 6.
105 Clauson, a.g.e., s. 81-82; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 565; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 48.
106 ohdovri / ohtovri: ekim ayı (Kabataş, *a.g.e.*, s. 446)
107 Siber, a.g.e., s. 40. Tarlayı ekim ayında derince sürerek kış yağmurlarını toprakta tutmanın mart nadasından daha üstün verim sağlayacağını belirtir.
108 Kabataş, a.g.e., s. 75.
109 Clauson, a.g.e., s. 259; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 560.
110 Kabataş, a.g.e., s. 79; Hakeri, a.g.e. s. 17; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 20-21.
111 Clauson, a.g.e., s. 269; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 567.
112 Mustafa Gökçeoğlu, Dulun Oğlu, Öyküler, İleri Basımevi, Lefkoşa, 1985, s.25.
113 Kabataş, a.g.e., s. 101; Hakeri, a.g.e. s. 29; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 20-21.
114 Clauson, a.g.e., s. 344; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 582; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 86.
115 Özben Aksoy, Simbadi Bucağına Gömül (Öyküler), Öncü Limited, Lefkoşa, 1999, s. 33.
116 Kabataş, a.g.e., s. 108; Hakeri, a.g.e. s. 32; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 36.
117 Clauson, a.g.e., s. 295; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 584; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 88.
118 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 36.
119 Kabataş, a.g.e., s. 119; Hakeri, a.g.e. s. 40; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 42.
120 Clauson, a.g.e., s. 361; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 594.
121 Özden Selenge, Fincandaki Kraliçe, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 1996, s. 18.

bük-: çabucak yemek, tıkınmak, hepsini yemek, bıkıncaya kadar yemek[122] < ET. *bök- / bük-* 'yemekten bıkıp doyup usanmak, bıkmak, gözü doymak, kanmak'[123]

Somun yuvarlak. Yerli undan. Esmer. Besleyici. Yerdi, bükerdi de doymazdı.[124]

çebiş / çebiç / çepiş: bir yaşındaki erkek keçi yavrusu[125] < ET. *çepiş* 'yarı büyümüş oğlak; altı aylık keçi yavrusu'[126]

Kimi köylüler çepiş etini keçi etine yeğler.[127]

dam- / dan-: akla gelmek, içine damlamak, önceden duyumsamak, esinle anlamak[128] < ET. *tam-* 'damlamak'[129]

Öyle olacağı içime damdı[130].

damak: kapıyı içten kilitleyen sürgü[131] < ET. *tamgak* 'damak, boğaz'[132]

Damağı indirip kapıyı kilitledi ve yerine yattı[133].

dayak: çoban topuzu[134] < ET. *tayak* 'değnek, baston'[135]

Dağa çıkacağımda çatal dayağımı elime alırım.[136]

dürü-: doğmak, büyümek, yaşamak, ortaya çıkmak[137] < ET. *törü-* 'ortaya çıkmak, yaratılmak'[138]

Bağa garşı gelecek şimdiye gadar dürümedi, sen mi dürüdün bre?[139]

evse-/efse-/evsele-/hefsele-: tahılları sap ve çöpten ayırmak amacıyla rüzgarda savurmak[140] < ET *ewüs-* 'savurmak'[141]

---

122 Kabataş, a.g.e., s. 133-134; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 47.

123 Clauson, a.g.e., s. 325; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 606; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 107; Erdal, Marcel, Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1991, s. 304.

124 Özben Aksoy, Vreççalı Mida, yayınevi yok, Lefkoşa, 1990, s. 16.

125 Kabataş, a.g.e., s. 160; Hakeri, a.g.e. s. 59; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 61-62.

126 Clauson, a.g.e., s. 399; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 619.

127 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 62.

128 Kabataş, a.g.e., s. 178; Hakeri, a.g.e. s. 68.

129 Clauson, a.g.e., s. 503; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 850.

130 Hakeri, a.g.e. s. 68.

131 Kabataş, a.g.e., s. 178; Hakeri, a.g.e. s. 68; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 72.

132 Clauson, a.g.e., s. 505; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 850.

133 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 72.

134 Kabataş, a.g.e., s. 182; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 75.

135 Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 864; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 314.

136 Gökçeoğlu, a.g.e., 75.

137 Kabataş, a.g.e., s. 208; Hakeri, a.g.e. s. 84; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 93.

138 Clauson, a.g.e., s. 533; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 897; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 340.

139 Ali Gürkan, Kıbrıs Ağzında Edatlar Bağlaçlar ve Ünlemlerin Kullanım Özellikleri, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, 68.

140 Kabataş, a.g.e., s. 221; Hakeri, a.g.e. s. 92; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 103.

141 Clauson, a.g.e., s. 15; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 651.

Kaynamaya başlayınca hefselenen buğday azar azar kaynayan yoğurdun içine atılıp karıştırılır.[142]

garamık / karamık: meyveleri olan bir tür dikenli bitki, teke dikeni (Lycium ferocissimum)[143] < ET. *karamuk* 'fiğ; karamuk'[144] ß (Türkiye'deki karamuk bitkisi Berberis Vulgaris olarak bilinendir.)

Ülkemizde karamıkı bahçelerde, yol kenarlarında ve kumsal bölgelerde bulabilrisiniz.[145]

geñ: ekilmemiş, boş bırakılmış tarla[146] < ET. *keñ* 'geniş, engin'[147]

Doyguna ekeyim da varsın gen da kalsın.[148]

govcala-: kovmak; kovalamak[149] < ET. *kovcala-* < *kovuçala-* < *kovuç* 'cin çarpmasını kovmak için kullanılan söz'[150]

Ovalarda maçalar / Yarim beni govcalar / Sağ yanım gurtlar yesin / Sol yanım garıncalar.[151]

iy: pis koku, is kokusu[152] < ET. *ig* 'hastalık'[153]

pekit-: sağlamlaştırmak; kapıyı sürgülemek[154]<ET. *beküt(d)- / bekit-* 'sağlamlaştırmak'[155]

Son zamanlarda kimi geceler, kapı penceresini sıkı sıkı kapatıp pekittikten sonra canı yatmak istemezse, televizyonun saçma sapan dizilerinden usanırsa, gece yarısı apansız uyanır…[156]

sahandırık / sahantırık: yeni doğmuş çocuğun kundağını değiştirdikten sonra takkesinin üstünden alnına bağlanan tülbent[157] < ET. *sakalduruk* 'külahın başta durması ve yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanan ipekten örülmüş kaytan'[158]

---

142 Yorgancıoğlu, a.g.e., s. 39.
143 Kabataş, a.g.e., s. 257-258; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 123.
144 Clauson, a.g.e., s. 660; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 685.
145 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 123.
146 Kabataş, a.g.e., s. 273; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 132; Hakeri, a.g.e., s. 114.
147 Clauson, a.g.e., s. 724-725.
148 Siber, a.g.e., s. 46.
149 Kabataş, a.g.e., s. 289; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, 145; Hakeri, a.g.e., s. 123.
150 Ercilasun ve Akkoyunlu, *a.g.e.*, s. 732.
151 Gökçeoğlu, Manilerimiz, s. 245.
152 Kabataş, a.g.e., s. 352; Hakeri, a.g.e., s. 161.
153 Clauson, a.g.e., s. 98; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 661; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 147.
154 Kabataş, a.g.e., s. 468; Hakeri, a.g.e., s. 240.
155 Clauson, a.g.e., s. 325; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 581; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 85.
156 Selenge, Lâle Yüreğin Beyaz, s. 128.
157 Kabataş, a.g.e., s. 487-488; Hakeri, a.g.e., s. 252; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 237.
158 Clauson, a.g.e., s. 810-811; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 800.

Belenen çocuğa takke giydirilir, alnına tülbent bağlanırdı. İkinci bir tülbent de çene altından geçirilip başta bağlanırdı. Bu ikinci yemeniye sahantırık denirdi.[159]

söbü: çıkıntı, kabarcık; pürtük[160] < ET. söbi 'uzun ve sivri olan şey'[161]

Lefke portakalının dış yüzeyi söbülüdür.[162]

terpiz/terpis: karışıklık, karmaşa; arabozucu, fesat; oyunda hile yapan[163] < ET. *tepiz* 'kıskanç'[164]

Seninle bir daha kağıt oynamayacağım, çünkü sen terpizsin.[165]

yalandır-: aldatmak, kandırmak[166] < ET. *yalgandur- / yalgantur-* 'yalanlamak; iğfal etmek, aldatmak'[167]

Ahmet, Hasan'ı yalandırdı.[168]

yeñile: yeni, henüz, yeniden, pek yeni; son zamanlarda[169] < ET. yañıla 'tekrar, yeniden'[170]

Köprünün altı arpa / Su gelir çarpa çarpa / yeñile bir yar sevdim / Bubamdan gorka gorka.[171]

Sonuç

Görüldüğü üzere Eski Türkçeden Kıbrıs ağızlarına göz ardı edilemeyecek miktarda kelime miras kalmıştır. Yukarıda da zikredildiği gibi bu kelimeler, Kıbrıs Türklerinin etnik kökeni bağlamında ortaya atılan birtakım iddiaları boşa çıkarmak açısından oldukça büyük bir önemi haizdir.

Dört başlık altında incelenen Kıbrıs ağızlarındaki Eski Türkçeden tevarüs edilen kelimeler içerisinde en az sayıdakilerin Eski Türkçeden beri hem anlam hem de şekil bakımından aynı kalanlar olduğu görülmektedir. Aslına bakılacak olursa Eski Türkçenin konuşulduğu coğrafya ve aradaki zaman farkı

---

159 Mahmut İslamoğlu, Kıbrıs Türk Folkoru, Ürün Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 2004, s. 59.

160 Kabataş, a.g.e., s. 515; Hakeri, a.g.e., s. 269; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 249.

161 Ercilasun ve Akkoyunlu, *a.g.e.*, s. 830.

162 Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 249.

163 Kabataş, a.g.e., s. 547; Hakeri, a.g.e., s. 290; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 270.

164 Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 869.

165 Hakeri, a.g.e., s. 290.

166 Kabataş, a.g.e., s. 582-583; Hakeri, a.g.e., s. 311; Gökçeoğlu, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, s. 296.

167 Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 945; Doğan ve Usta, a.g.e., s. 383.

168 Hakeri, a.g.e., s. 311.

169 Kabataş, a.g.e., s. 593; Hakeri, a.g.e., s. 314.

170 Clauson, a.g.e., s. 951-952; Ercilasun ve Akkoyunlu, a.g.e., s. 949.

171 Saracoğlu, a.g.e., s. 117.

dikkate alındığı zaman, bu kadar kelimenin bile aynı kalmış olması oldukça şaşırtıcı bir durumdur. Bu az sayıdaki örnek, neden Türkçenin değişkelerinin bazı Türkülük bilimciler ve dilciler tarafından "oldukça muhafazakâr" olarak nitelendirildiğini ortaya koyması bakımından mühimdir.

İkinci en az sayıdaki kelime öbeğini ses değişikliğine uğrayıp anlamını aynen koruyan kelimeler teşkil etmektedir. Yine aradaki coğrafya ve lehçe farkı dikkate alındığında, ses değişikliklerinin olması oldukça olağan bir durumdur. Bilakis aradaki zaman farkı düşünüldüğü zaman, bu kadar kelimenin anlamını aynen korumuş olması yine dikkate şayan bir olaydır.

Az sayıda kelimeden oluşan bir diğer kelime öbeği, sadece anlam değişikliğine uğrayıp şeklî yapısını koruyan kelimelerdir. Bu öbekten "azgan" kelimesine dikkat çekmekte bilhassa fayda var. "azgan" Kıbrıs'ta uluslararası bilimlik Latince adı *calycoteme villosa* olan ve halk arasında "keçi boğan" olarak bilinen bitkiye verilen isimdir. Türkiye Türkçesinde de bulunan "azgan" kelimesi ise Latince adı *genista spinosa* olan ve halk arasında "boyacı katırtırnağı" olarak da bilinen bitkiye verilen addır. Bu iki bitki, dikenli oluşları ve açtıkları sarı renkli çiçeklerle birbirine çok benzemektedir. Kıbrıs'taki *calycoteme villosa*'ya "azgan" adını, ancak Türkiye'de Akdeniz sahillerinde yetişen *genista spinosa*'yı "azgan" olarak tanımlayanların vermesi mümkündür. Akdeniz sahillerinden Kıbrıs'a nakledilen Yörükler, anavatanlarındaki azgana çok benzeyen bitkiye aynı ismi vermişlerdir. Bir tek bu kelime bile Kıbrıs Türklerinin atalarının nereden geldiğini ortaya koymak açısından yeterlidir.

En fazla kelimeyi barındıran kelime öbeğini, hem anlam hem de ses bakımından değişikliğe uğrayanlar oluşturmaktadır. Bu öbekteki *aktar-, aşın-, dam-, damak, dayak* gibi örneklerde olduğu gibi, anlam değişmelerinin çoğunun kelimelerin ikincil anlamlarının birinci anlam hâline gelmesinden ibaret olduğu görülmektedir. Aradaki zaman farkı dikkate alındığı zaman, bu oldukça olağan bir durumdur. Aslında bu kelimelerin varlıklarını korumuş olmaları dahi dikkat çekici bir durumdur.

Sonuç olarak görülmektedir ki Kıbrıs ağızları, konuşurlarını doğrudan Eski Türkçe konuşurlarına bağlayan pek çok kelime barındırmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı Türkiye Türkçesinin diğer ağızları ile müşterek iken bir kısmı Kıbrıs ağızlarına mahsustur.

Kaynakça:

Abdurrazak Peler, Gökçe Yükselen, The Tense-Aspect-Mood/Modality System of the Turkish Spoken in Cyprus: Sociolinguistic Factors in the Formation of the Finite Verbal System of Turkish Dialects of Cyprus, Scholars' Press, Saarbrücken, 2013.

Aksoy, Özben, Gadaklizmo Cehennemi (Öyküler), yayınevi yok, Lefkoşa, 1996.

Aksoy, Özben, Simbadi Bucağına Gömül (Öyküler), Öncü Limited, Lefkoşa, 1999.

Aksoy, Özben, Vreççalı Mida, yayınevi yok, Lefkoşa, 1990.

Altay, D., "Kıbrıs Türklerinin Kökeni Olan Türk Kabileleri ve Kıbrıs'ın Türkleştirilmesi Çalışmalarından Bir Kesit", İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırılması Kongresi, 24-27 Kasım 1988, 2. Cilt, DAÜ Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, 1999, ss.455-474.

Bağışkan, Tuncer, Kıbrıs Türk Halkbiliminde Ölüm, KKTC Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

Clauson, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Clarendon Press, Oxford, 1972.

Doğan, İsmail ve Zerrin Usta, Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı, Altınpost Yayınları, Ankara, 2014.

Ercilasun, Ahmet B. ve Ziyat Akkoyunlu (haz.), Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş - Metin – Çeviri – Notlar – Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Erdal, Marcel, Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1991.

Hakeri, Bener Hakkı, Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü, SAMTAY Vakfı Yayınları, Gazimağusa, 2003.

Gökçeoğlu, Mustafa, Dulun Oğlu, Öyküler, İleri Basımevi, Lefkoşa, 1985.

Gökçeoğlu, Mustafa, Kıbrıs Ağızları Sözlüğü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Gökçeoğlu, Mustafa, Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 1997.

Gökçeoğlu, Mustafa, Manilerimiz, Gökçeoğlu Yayınları, 2002.

Gürkan, Ali, Kıbrıs Ağzında Edatlar Bağlaçlar ve Ünlemlerin Kullanım Özellikleri, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs'ta İskân Politikası", Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi, A. Ahmetbeyoğlu ve E. Afyoncu, ed., Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001, ss. 39-46.

Halaçoğlu, Yusuf, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

Hür, Emine, Maneler (Maniler) Babutsa'nın Tikeni, Ateş Matbaacılık, Lefkoşa, 2001.

İslamoğlu, Mahmut, Kıbrıs Türk Folkoru, Ürün Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 2004.

Kabataş, Orhan, Kıbrıs Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü, Acar Basım, 2. Baskı, Lefkoşa, 2009.

Kabataş, Sema, Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Ankara, 1982.

Orhonlu, Cengiz, "Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi (1570-1580)", Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969), Türk Heyeti Tebliğleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971, ss. 91-97.

Peler, Gökçe Yükselen, "Kıbrıs Türklerinin Dillik Ataları Gerçekten İç Anadolu ve Akdeniz Sahillerine mi Dayanmaktadır?", Rauf Raif Denktaş ve Dr. Fazıl Küçük I. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Tam Metin Kitabı, Gökçe Yükselen Peler ve Güven Arıklı, ed., Hiperyayın, İstanbul, 2019, ss. 41-58.

Peler, Gökçe Yükselen, "Kıbrıs'ta Kıpçak Varlığına Kıbrıs Ağızlarından Deliller", XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı 16-18 Ekim 2019 / Samsun, Serkan Şen ve Mediha Mangır, ed., On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2019, ss. 861-873.

Peler, Gökçe Yükselen, "Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türk Askerî Varlığı", Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu, I. Uluslararası Bildiri Tam Metin Kitabı 13/15 Mayıs 2019 Haspolat/Lefkoşa, Zeki Akçam, ed., Hiperyayın, İstanbul, 2020, ss. 129-159.

Peler, Gökçe Yükselen, "Kıbrıs'a Hangi Oğuz Boyları Yerleşti?", Halk ile Bilim Arasında Bir Ömür: Prof. Dr. İsmail Görkem Armağanı, Erhan Çapraz vd., ed., Kömen Yayınları, Konya, 2020. Baskıda.

Saracoğlu, Erdoğan, Kıbrıs Ağzı, Ateş Matbaacılık, 3. Baskı, Lefkoşa, 2004.

Selenge, Özden, Boncuklar Senin Olsun, Öyküler, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa, 2001.

Selenge, Özden, Fincandaki Kraliçe, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 1996.

Selenge, Özden, Lâle Yüreğin Beyaz, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa, 1999.

Siber, Hasan R., Kıbrıs Türklerinin Tarımsal Folkloru, Halkın Sesi Basımevi, Lefkoşa, 1983.

Şirin User, Hatice, Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, Kömen Yayınları, Konya, 2009.

Şükürov, Qiyas, "Kıbrıs Türk-İslam Tarihinin Osmanlı Öncesi Dönemleri Üzerine Bazı Tespitler", Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu, I. Uluslararası Bildiri Tam Metin Kitabı 13/15 Mayıs 2019 Haspolat/Lefkoşa, Zeki Akçam, ed., Hiperyayın, İstanbul, 2020, ss. 105-128.

Ünlü, Suat, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012.

Yorgancıoğlu, Oğuz, Kıbrıs Türk Folkloru, yayınevi yok, Genişletilmiş 2. Baskı, 2000.

TÜRKÇEDE CARİYELİK VE KADIN KÖLELİĞİNE DAİR LEKSİKOLOJİK YAPILAR I: ESKİ VE ORTA TÜRKÇE METİNLERİNDEKİ VERİLER

Prof. Dr. Fikret TURAN*

Özet

Bu makalede Eski ve Orta Türkçe metinlerinde görülen kadın köle, cariye ve kadın esir gibi tarihsel, sosyal, iktisadi ve kültürel bir olguya dair belli başlı kelime ve ifade yapıları belirlenerek ortaya çıkan dil malzemesi incelenmektedir. Bu bağlamda metinlerde kullanılan *küñ, ḳuduz, ḳırḳın, ḳırnaḳ, ḳaraba, ~ ḳaravaş* kelimelerinin gelişme ve yayılma süreçleri lehçeler arası ve lehçe içi bağlamı içinde ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Orta Türkçe, Leksikoloji, Cariye, Kadın Köle, Türk Dili Tarihi

Giriş

Eski ve Orta Türkçe dönemi metinlerinde "cariye, köle kadın, odalık ve esir kız" gibi anlamlara sahip bazen tek bir kelime yapısında, bazen de ikileme şeklinde kullanılan çeşitli leksik yapılar bulunmaktadır. Bu iki tarihi dönem metinlerinin çoğunda erkek köle kavramı sadece "kul" kelimesiyle yansıtılırken kadın köle ve cariye için çok sayıda kelime ve kalıplaşmış ifade yapıları kullanılmıştır. Bu durum kadın köleliğinin ve cariyeliğin Ortaçağ Türk topluluklarında erkek köleliğine nazaran daha yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Kadın köleliği ve cariyelik uygulaması İslamiyet'in Türkler arasında aşama aşama 10. yüzyıldan sonra yayılmasıyla daha da genişlemiş, diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da Türkçenin konuya dair mevcut erken dönem kelime hazinesine yeni medeniyet havzasının merkezi dilleri olan

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. fikretturan@hotmail.com

Arapça ve Farsçadan birçok kelime alınmıştır. Bu alandaki Türkçe kökenli kelimelerin bazıları bu yeni din ve kültür coğrafyasında yeni anlamlar kazanırken bazıları da alıntı kelimelerin etkisiyle çeşitli Türk dili ve lehçesinde kullanımdan düşmüştür. Biz, bu makalede Eski Türkçe dönemini oluşturan Köktürkçe ve Eski Uygurca metinleri ile Orta Türkçe dönemini oluşturan Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça, Çağatayca ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen kadın köle, cariye ve kadın esir gibi tarihsel, sosyal, ticari ve kültürel bir olgu ve uygulamaya dair belli başlı kelime ve ifade yapılarını belirleyerek ortaya çıkan dil malzemesini inceleyeceğiz. Bu incelemeyle kadın köleliğine dair Türkçe kelime hazinesinin ilk dönemlerden başlamak üzere hangi leksik yapılardan oluştuğu ve bu yapıların nasıl bir değişme ve gelişmeye uğradığı ortaya konulacaktır.

Kölelik, Ortaçağın belli başlı bütün toplumlarında görülen en güçlü ve yaygın bir iktisadi kurumlardan birisidir. Köleler daha çok savaşlarda ganimet olarak ele geçirilen, köle pazarlarında alınıp satılan ve ticari varlık ve mali değer olarak değerlendirilen kişiler olmuştur. Hür kişiler için var olan hâkim hukuk sisteminin dışında tutulan köleler sahiplerinin arzusuna uygun her türlü işlerde çalıştırılmışlardır. Doğu toplumlarında kadın köleler daha çok zengin evlerinde çalışmışlar, çeşitli seviyelerde zaman zaman ev ve aile hayatının parçası olmuşlardır. Modern dünyada 19. yüzyılın ikinci yarısında yasaklanan köleliğin eski topluluklardaki varlığı çeşitli metinlerde görülse de yaygınlığı, tabi oldukları hukuk sistemi gibi konularda henüz yeterli çalışma yapıldığı söylenemez.[1]

Eski Türkçe döneminin ilk önemli metinleri olan Tonyukuk, Kültigin, Bilge Kağan ve Şine-Usu Yazıtları ve Eski Uygurca metinlerinde kadın köle ve cariye için kullanılan ana kelime ve ifade kalıpları *küñ, ḳuduz, kırkın, kırnak* yapılarıdır. Orta Türkçe metinlerinde de kullanılmaya devam eden bu kelimeler zamanla yerlerini *ḳarabaş ~ ḳaravaş*, Arapça kökenli *cāriye* ve Farsça *kenīzek* yapılarına bırakmışlardır.

1. küñ: Cariye. Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlıcada "cariye" anlamında kullanılan genel kelimedir. Zaman zaman *kul küñ* "erkek köle-kadın köle" veya *küñ kul* olarak ikileme şeklinde de görülür. İlk örnekleri Kültigin Yazıtı'nda görülen bu kelime Eski Türkçeden sonra Orta Türkçenin ilk dönem metinlerinde de "cariye" için kullanılan en yaygın leksikolojik birliktir. Eski Türkçede *küñed-* "cariye düşmek" şeklinde fiilleşerek de kullanılmıştır.

[1] Eski ve Orta Çağlarda köleliğin sosyal, ekonomik ve kültürel niteliklerine dair çok genel bir değerlendirme ile konuya dair belli başlı kaynaklar ve çalışmalar için bkz. Hunt 2015.

Eski ve Orta Türkçe metinlerinde *küñ*.

Köktürk Yazıtları: ėşilik ḳız oġlın *küñ* boltı. (KT-Doğu 7). "Hanım olmaya layık kızı cariye oldu." ögüm ḳatun ulayu öglerim, ekelerim, kelingünüm, ḳunçuylarım, bunca yime, tirigi *küñ* boldaçı erti. (KT-Kuzey 9) "Annem hatun ve diğer anneler, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim ve bunca yaşayanlar cariye olacaktı." budunı *küñ* ḳul boldı. (BK-Doğu 17) "Halkı cariye ve köle oldu." ol ödke ḳul ḳulluġ *küñ küñlüg* bolmış erti. (BK-Doğu 18) "O zaman köleler köle sahibi, cariyeler ise cariye sahibi olmuştu." ėşilik ḳız oğluñun *küñ* ḳıltıġ. (BK-D 20) "Hanım olmaya layık kızını cariye yaptın." *küñedmiş* ḳuladmış bodunuġ... (KT-Doğu 13, BK Doğu 11) "Cariye ve köle olmuş halkı..." Eski Uygurca. Maytrısimit 75-52: amarıları öñre ajunta beg işi bolup er at ḳul *küñleriniñ* aş ton yigü içkülerin istiler. (Tekin 1976: 142, 249) "Bazıları evvelki âlemde bey ve kraliçe olup [başkalarının] köle ve cariyelerinin yiyecek, içecek ve elbiselerine el koydular."

Karahanlıca: Kelime bu dönem metinlerinde daha çok *kul küñ* ikilemesi şeklinde görülür. Kutadgu Bilig'de (KB) yaygın olan kelime, bununla birlikte, Atabetü'l-Hakāyık'ta (AH) görülmez, onun yerine Kıpçak ve Oğuz metinlerinde daha yaygın olan ḳ*arabaş* ve ondan dönüşen ḳ*aravaş* kelimesi kullanılır. Bunda da bu eserin daha geç bir dönemde yazılmış veya istinsah edilmiş olmasının payı olmalıdır. KB: Yazuḳ ḳılsa ḳul *küñ* keçür ol yazuḳ / Bu yazuḳ keçürmiş muyan ḳıl azuḳ. (Arat KB I: 345) "Kul ve cariye suç işlerse sen onların suçunu bağışla. Bu suç bağışlama sevabını azık et." Dīvānü Lüġāti't-Türk'te (DLT) kelimenin yapı ve anlam ayrıntıları örnekleriyle ortaya konulmuştur. DLT: Bilezük *küñ* eliğin kavurdı. (Atalay 1998: II 82). "Bilezik cariyenin elini sıktı." *Küñ* ḳurtandı. (Atalay 1998: II 248) "Cariye kaşındı." O *küñge* yip eğirti. (Atalay 1998: III 428) "O cariyeye ip eğirtti."

Harezmce ve Kıpçakça metinleri. *Küñ* kelimesi cariye anlamında 13. ve 14. yüzyıllarda yazılmış Harezm ve karışık şive özellikleri gösteren bazı Kıpçak Türkçesi metinlerde gittikçe azalan oranlarda kullanılmaya devam etmiştir. Harezm dönemi metinlerinden *Mukadimmetü'l-Edeb Tercümesi* (Şuşter nühası, MET) ve Rabguzi'nin *Kısasü'l-Enbiya*'sında (RKE) *küñ* kelimesinin yanı sıra bu kelimeyi sonradan unutturacak aynı anlamdaki ḳ*arabaş* kelimesi de çokça kullanılmıştır. Benzer durum Anonim Orta Asya Tefsiri'nde (AOAT) de görülür. RKE: ḳulın küñin Yūsuf'ġa satıp aşlıḳ aldılar. (Ata 1997: I 93) "Erkek ve kadın kölesini Yusuf'a satıp zahire aldılar." MET: kėndü erklü ḳıldı *küñni*. (Yüce 1993: 49) "Kendisi, cariyeyi azat etti." AOAT: män bu *küñni* Märyäm atadım. (Borovkov 2002: 185) "Ben bu kadın kuluma Meryem adını verdim."

Sonraki dönemleri yazılı edebiyat dili olarak temsil eden Memluk Kıpçakçası, Oğuzca ve Çağatayca metinlerinde genel olarak görülmeyen *küñ* daha

çok Kırgızca ve bazı Kuzey Türkçesi şivelerinde kullanılmaya devam etmiştir: küŋ "köle kadın, cariye" (Yudahin 1994: II, 538). Kelime Batı ve Güney lehçelerinde ise büyük ölçüde kullanımdan düşmüştür.

2. ḳuduz: Köle kadın, cariye. Tonyukuk Yazıtlarının 2. taşının Güney yüzünün 4. satırında geçen bu kelime ḳız ḳuduz şeklinde ikileme yapısı içinde görülür. Bazı araştırmacılar kelimeyi ḳudız ve ḳoduz şeklinde de okumuşlardır. Kelimeyi V. Thomsen, T. Tekin ve M. Ergin "kadın", G. Giraud "dul", O. F. Sertkaya "değerli dişi sığır" olarak anlamlandırmıştır. (Tekin 1994: 49, Sertkaya 1995: 57). Biz, bu yapının bulunduğu cümle ve metin bağlamının parasal değeri ve zenginliği içeren altın, gümüş, deve ve hazine gibi mali özelliği yüksek varlıklarla ilgili olmasından dolayı Orta Çağ toplumlarında mali varlık ve servet olarak değerlendirilen köle ve cariye bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Kelime Şine-usu Yazıtında da savaşta ele geçirilmiş kadın anlamındadır. Ayrıca kelime Oğuzcanın ilk satırarası sözlüklerinden Bahşayiş Lügati'nde de "cariye" anlamında gösterilmiştir. (Turan 2017: 72) Orta Türkçe şivelerine dair değerli bilgiler veren DLT'te "dul kadın" olarak gösterilen kelime İslami dönem metinlerinde pek kullanılmamıştır.

Eski ve Orta Türkçe metinlerinde *ḳuduz*.

Tonyukuk Yazıtı: ol yėrte ben Bilge Tonyuḳuḳ tegürtük üçün sarıġ altun, ürüñ kümüş, ḳız ḳuduz, egri tebi, aġı buñsuz kelürti. (TY, II. Taş G, 4) "Ben Bilge Tonyukuk [Köktürk milletini] o yere götürdüğüm için [bize]sarı altın, beyaz gümüş, cariye, deve ve kıymetli mallar verdiler." Şine-usu Yazıtı: Süñüşdim, sançdım, yılḳısın, barımın, ḳızın ḳuduzın kelürtim. (Doğu Cephesi, satır III) "Savaştım, vuruştum, atlarını, mallarını ve cariyelerini ele geçirdim."

Eski Türkçede ḳuduz şeklinde görülen kelimedeki /d/ ünsüzü Orta Türkçede yaygın şekilde oluşmaya başlayan d>z değişimine uğrarken anlam değişimi de geçirmiştir. DLT'te kelime kuzuz (قُدُز) şeklinde "eşini kaybetmiş dul kadın" anlamında görülür. Kaşgari, aynı kelimeden türeyen *kuzuzlan-* fiilinin Argucada "dul kadınla evlenmek" anlamında kullanıldığını bildirir: er *kuzuzlandı*. (Atalay 1998: I 365, II 267) "Adam dul kadın ile evlendi."

3. ḳırḳın: 1. Genç bakire kız, 2. Haseki cariye. Kelime daha çok ḳız ḳırḳın ikilemesi yapısı içinde kullanılmıştır. Yazıtlarda görülmeyen kelime Eski Uygur dönemi metinlerde zaman zaman genç kız, zaman zaman "özel nitelikli ayrıcalıklı cariye, haseki" anlamlarında görülür. (Räsänen 1969: 267, Clauson 1972: 554)

Eski ve Orta Türkçe metinlerinde *ḳırḳın*.

Eski Uygurca. Manichaica III: eki yigirmi teñri ḳırḳını (Gabain 1988: 241) "On iki ilahi cariye kul". Maytrısimit: kentü erkimiz küçümüzke küvenip törüsüzin señik vrḥar sanlıġ erin atın ḳızın ḳırḳının işke küçke irtke birtke ıdtımız, yumşadımız tartdımız. (Tekin 1976: 236) "Kendi kudretimize, nüfuzumuza güvenip haksız olarak manastıra ait olan erkek ve kadın kulları mecburi çalışmaya koşturduk, iş gördürdük, çekiştirdik." Altun Yaruk VI: Ol ėlig ḳannıñ, ḳatunların, ḳırḳınların, ınançların ulatı bodunın…küyü közetü tutunlar. (Ayazlı 2012. 82) "Hükümdarın hatunlarını, cariyelerini (kızlarını?), yöneticilerini ve halkını koruyup gözetsin." İyi ve Kötü Prens: tėgin ayıtsar, ḳapaḳçı ḳırḳın biz, tėdiler. (Hamilton 1998: 31) "Şehzade sorduğunda "biz kapıcı kızlarız" dediler."

Karahanlıca. Dönemin edebi metinlerinde kullanımı görülmeyen kelimenin konuşma dilinde kullanılan şekillleri DLT'te gösterilmiştir. Kelime bu eserde hem "genç kız" hem de "cariye" anlamında, ancak daha çok "genç bakire kız" anlamında örnekleriyle gösterilmiştir. "Cariye" anlamında örneği için bkz. (Atalay 1998: I 326). Harezm Türkçesi. RKE'da oldukça sınırlı görülen kelime dönemin diğer metinlerinde de yaygın değildir. RKE: Çėçek tėg meñzi soldı, aġlaḳ yėrge savuldı, ḳız ḳırḳınları birle ḳarşu olturup ün tüzüp aytu başladı. (Ata 1997: I 106) "Benzi çiçek gibi soldu, kuru yere yayıldı, cariyeleri ile karşı karşıya oturup nağmeli sözler söylemeye başladı."

Elimizdeki örneklerde görüldüğü üzere Orta Türkçe metinlerinde her iki anlamıyla da sınırlı kullanımı bulunan kelime sonraki dönemlerde Güney ve Batı Türkçesinde kullanımdan düşmüş, Kırgızca ve bazı Kuzey lehçelerinde ise ḳız ḳırkın ikilemesi içinde "kızlar, kız grubu" anlamında topluluk ismi bildiren kalıp ifadeye dönüşmüştür. (Yudahin 1994: II 469)

4. ḳırnaḳ: Cariye, köle hizmetçi kadın. Eski Türkçe metinlerde örneği görülmeyen bu kelime Orta Türkçe döneminde özellikle Kıpçakça ve ilk dönem Oğuzca metinlerde yaygın kullanım alanı bulmuştur. İlk örnekleri DLT ve Harezm dönemi eserlerinden Rabguzi'de görülen bu yapı belli başlı Kıpçakça ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *karabaş ~ karavaş* yapısıyla aynı anlamda görülür. Kaşgari de kelimenin Oğuz ve Kıpçakçada kullanıldığını teyit eder.[2] (Atalay 1998: I 473). Clauson, kelimenin Batı Türkçesinde görüldüğünü, Türkmencede ġırnaḳ şeklinin bulunduğunu ve soru işaretiyle kökeninin kesin olarak bilinmediğini söyler. (Clauson 1972: 661) Kıpçakçada Seyf-i Sarayi'nin Gülistan Tercümesi (SGT) ve Oğuzcada Dede Korkut Hikâyeleri

[2] Kaşgari, bu kelimenin bulunduğu şiveleri Yabaku, Kay, Çomıl, Basmıl, Oğuz, Yemek ve Kıpçak olarak belirtir. (Atalay 1998: I 473)

(DKH) kelimenin yaygın görüldüğü Orta Türkçe metinleridir. Eren, kelimenin yerel ağızlarda "güzel kız veya kadın" anlamında kullanıldığını söylese de kaynak göstermez (Eren 1999: 239). Bu kelime de yerini geç dönem Eski Anadolu ve erken dönem Osmanlı Türkçesinde yerini önce *ḳarabaş* ~ *ḳaravaş* kelimesine bırakmıştır.

Harezmce. AOAT: *ḳırnaḳlar* kim emçeki biter bolġay. (Borovkov 2002: 164) "Göğüsleri belirmiş cariyeler." Kıpçakça SGT: sulṭān *ḳırnaḳnı* izdedi, tapmadı. (Karamanlıoğlu 1989: 47) "Sultan cariyeyi aradı, bulmadı." Oğuzca DKH: ḳırḳ baş ḳul, ḳırḳ baş *ḳırnaḳ*, oğlı Uruz başına azad eyledi. (Ergin 1994: I 115) "Kırk erkek köleyi, kırk cariyeyi oğlu Uruz'un sağlığı şerefine azat etti."

5. ḳarabaş ~ karavaş: Cariye, köle kadın. Orta Türkçe metinlerinde gittikçe yaygınlaşarak aynı anlama gelen diğer kelimeleri unutturan bir leksikolojik yapı olmuştur. Kelime *ḳaravaş* şekliyle Farsçaya da geçmiştir. Bir sıfat grubu yapısı olarak başını örtmek ve kapanmak zorunda olmayan genç köle kız anlamından mecaz yoluyla oluşmuş olmalıdır. Kaşgari, bunun köle kadınlara verilen isimlerden biri olduğunu söylerken eserinde benzer şekilde oluşmuş ve cariye için mecazi anlamıyla kullanılan yapıları da gösterir. Bunlar arasında *yinçke ḳız* "ince kız", *yinçü* "inci", *yalnġuḳ* "insan, fani" gibi örnekleri verir. (Atalay 1999: IV) *Ḳarabaş* kelimesi de bu örnekler arasında zamanla mecaz anlamı yönüyle terimleşmiş olmalıdır. Eski Uygurca ve Karahanlı metinlerinde az görülür. Harezm ve Kıpçak metinlerinde yayılmaya başlamış olsa da kelime esas itibarıyla *ḳaravaş* şeklinde erken dönem Oğuzca metinlerde daha yaygın kullanılmıştır. (Eren 1999: 211) Kelime Kutadgu Bilig'de cinsiyet göstermeden sıradan hizmetçi anlamını taşırken cariye anlamı yoktur. (Arat 2007: 179)

Karahanlıca AH: telim mal öküş ḳul *ḳarabaş* kerek. (Arat 1992: 64) "Çok mal, köle ve cariye gerek." Harezmce RKE: Bu kün ol va^{c}deñ meniñ *ḳarabaşımġa* tėgdi. (Ata 1997: I 66) "Bugün senin vaadin benim köle hizmetçime ulaştı." MET: oġlan toġurttı *ḳarabaşḳa*, oġlan anası ḳıldı *ḳarabaşnı*. (Yüce 1993: 38) "Cariyeden çocuğu oldu, cariyeyi çocuk annesi yaptı." AOAT: ḳulı *ḳarabaşı* bar erdi. (Borovkov 2002: 144) "Erkek ve kadın köleleri vardı." Kelime Kıpçakça. sözlüklerden *İbn-i Mühenna Lügati*'nde *ḳarabaş*, Ebu Hayyan'ın *Kitābül İdrāk*'inde *ḳaravaş* şekilleriyle cariye anlamıyla gösterilmiştir. (Battal 1988: 37, Caferoğlu 1931: 70)

Oğuzca DKH: Kül depeçük olmaz, güyegü oğul olmaz, ḳara eşek başına uyan ursañ ḳatır olmaz, *ḳaravaşa* ṭon gėyürsen ḳadın olmaz. (Ergin 1994: 74) "Külden tepe, güveyiden oğul olmaz, sıradan eşeğin başına koşumlar geçirsen katır olmaz, köle kıza elbiseler giydirsen hanım olmaz." Ahmedi - İskendername: Oğlan anaya olur tābi^{c} hemīn / *Ḳaravaş* oğlı olan ḳuldur yaḳīn / Çünki ḳul olur *ḳaravaşdan* ṭoġan / Pes ululı*ḫ* anadan gerek ^{c}ayān (Akdoğan & Kutsal

2019: 306) "Tabii ki çocuk anaya tabi olur. Cariyenin oğlu mutlaka köledir. Çünkü cariyeden doğan köle olur. Öyleyse asalet anadan ortaya çıkar." Attar *Tezkiretü'l Evliya Tercümesi*: Halîfenüñ bir görklü *karavaşı* var idi. (Hazai 2017: 305) "Halifenin çok güzel bir cariyesi vardı."

Sonuç

Ortaçağ toplumlarının önemli bir sosyal, ekonomik ve kültürel kurumlarından olan kölelikle ilgili Türk dili tarihinin ilk dönemlerinden başlamak üzere birçok kelime ve ifade kalıpları kullanılmıştır. Bu kelime ve ifade kalıpları arasında cariyelik ve kadın köleliğine dair leksikolojik yapılar önemli bir yer tutar. 8. yüzyılın ilk yarısından itibaren izlemeye başladığımız Eski Türkçe metinlerinde cariye anlamında yaygın biçimde kullanılan *küñ* kelimesi Karahanlı ve Harezm Türkçesinde (11-14. yy) azalan sıklıkta kullanılmış, Kıpçak ve Oğuz metinlerinde kaybolmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Eski Uygurca metinlerinden itibaren görülmeye başlayan *ḳırḳın* da *küñ* gibi Orta Türkçenin ilk lehçeleri olan Karahanlı ve Harezm lehçelerinde devam etmiştir. Eski Türkçede aynı anlamda nadir kullanılan *ḳuduz* kelimesi, sonraki dönemde *ḳuz̲uz* şekliyle "dul kadın" anlamını kazansa da metinlerde kullanılmamıştır. Bu bağlamda Harezmce metinlerde yaygın olarak görmeye başladığımız *ḳırnaḳ* kelimesinin Kıpçak ve Oğuz metinlerinde az da olsa kullanılmış olması kelimeyi Orta Türkçenin yaygın kelimeleri arasına sokmuştur. Karahanlı ve Harezm metinlerinde "cariye" anlamında ilk defa görülmeye başlayan *ḳarabaş* kelimesi 14. yüzyıldan sonra Kıpçakçada, *ḳaravaş* şekliyle Eski Anadolu ve erken dönem Osmanlı Türkçesinde diğer kelimeleri unutturacak kadar yaygın ve hâkim kelime olmuştur. "Cariye ve kadın köle" anlamındaki kelimelerle ilgili değişim ve dönüşüm sadece Türk dili tarihinin leksikolojik şartlarını yansıtmakla kalmaz, bu kelimelerin kullanıldığı metinler aracılığıyla Türk kültürü tarihine dair değerli veriler ve bakış açıları da ortaya koyar.

KAYNAKLAR

ARAT, Reşit Rahmeti (Çeviren). 1985. *Yusuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig II: Çeviri,* 3. Baskı Ankara: TTK.

ARAT, Reşit Rahmeti. 1979. *Kutadgu Bilig III: İndeks,* Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul: TKAE.

ARAT, Reşit Rahmeti. 1992. *Atabetü'l-Hakayık*, 2. Baskı, Ankara: TDK.

ARAT, Reşit Rahmeti. 2007. *Kutadgu Bilig I: Metin,* 5. Baskı Ankara: TDK.

ATA, Aysu. 1997. *Nāṣırü'd-dīn Bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī: Kısasü'l-Enbiyā,* Cilt I-II, Ankara: TDK..

ATA, Aysu. 1998. *Nehcü'l-Feradis: III Dizin Sözlük*, Ankara: TDK.

ATALAY, Besim. 1998. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi,* Cilt I-IV. Baskı, Ankara: TDK.

AYAZLI, Özlem. 2016. *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı,* Ankara: TDK

AYAZLI, Özlem. 2012. *Altun Yaruk Sudur: VI. Kitap,* Ankara: TDK

AYDIN, Erhan. 2015. *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor),* 3. Baskı, Konya: Kömen Yay.

BATTAL, Aptullah. 1988. *İbni Mühennâ Lûgati,* 3. Baskı, Ankara: TDK.

BOROVKOV, A. K. 2002. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar),* Çevirenler: Halil İbrahim Usta. Ebülfez Amanoğlu. Ankara: TDK.

BÖHTLİNGK, Otto. 1851. *Jakutisch-Deutsches Wörterbuch,* Theil 2, St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

CAFEROĞLU, Ahmet. 1931. *Abû Hayyân: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk,* İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.

CAFEROĞLU, Ahmet. 1993. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.

CLAUSON, Sir Gerard (Hazırlayan). 1960. *Sanglax – A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān,* London: Trustees of the E. J. W. Gibb Memorial.

CLAUSON, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford: Clarendon Press.

COURTEILLE, M. Pavet de. 1870. *Dictionnaire Turk-Oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ai-Chir Nevâï,* Paris: Imprimerie Impériale.

Derleme Sözlüğü (Türk Dil Kurumu. *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü,* Cilt I-XII, Ankara: TDK, 1993)

DEVELLİOĞLU, Ferit. 1997. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* 14. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.

DİLÇİN, Cem. 1983. *Yeni Tarama Sözlüğü,* Ankara: TDK.

ERASLAN, Kemal. 2012. *Eski Uygur Türkçesi Grameri,* Ankara: TDK.

EREN, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.

ERGİN, Muharrem. 1994. *Dede Korkut Kitabı I: Giriş, Metin, Faksimile,* 3. Baskı, Ankara: TDK.

ERGİN, Muharrem. 1996. *Orhun Abideleri,* 20. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ERGİN, Muharrem. 1997. *Dede Korkut Kitabı II: İndeks, Gramer,* 3. Baskı, Ankara: TDK.

GABAIN, A. von. 1950. *Alttürkische Grammatik,* Leipzig : O. Harrassowitz.

GÜNER DİLEK, Figen. 2015. *Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları,* Ankara: TDK.

HAMILTON, James Russel. 1998. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü,* Çeviri: Vedat Köken, Ankara: TDK.

HAZAI, György. 2017. *Ferîdüddîn Attâr'ın Tezkeretü'l-Evliyâ'sının Eski Anadolu Türkçesi Tercümesi: Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'deki Yazma Nüshanın Neşri,* Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Dizisi, Ankara: TÜBA.

HUNT, Peter. 2015. "Slavery", *The Cambridge World History,* Vol. 4, Editor: Craig Benjamin, Cambridge: Cambridge University Press, s. 76-100

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi. 1989. *Seyf-i Sarâyî: Gülistan Tercümesi,* Ankara: TDK.

ORKUN, Hüseyin Namık. 1994. *Eski Türk Yazıtları,* (Cilt 1-4), 3. Baskı, Ankara: TDK.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema. 1998. *Üç İtigsizler,* Ankara: TDK.

RÄSÄNEN, Martti. 1969. *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkspachen,* Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

REDHOUSE, Sir James W. 1987. *A Turkish and English Lexicon,* New Edition, Beirut: Librairie du Liban.

RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L. T., N. A. KUÇİGAŞEVA. 2000. *Teleüt Ağzı Sözlüğü,* Çevirenler: Ş. H. Akalın, Ç. Turgunbayev, Ankara: Türk Dil Kurumu.

SERTKAYA, Osman Fikri. 1995. *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* Ankara: TKAE.

SEVORTYAN, E. V. 1974-2003. *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov,* Cilt 1-7, Moskva: Akademiya Nauk.

SHAW, Robert Barkley. 2014. *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü,* Çeviren Fikret Yıldırım, Ankara: Türk Dil Kurumu.

STEINGASS, F. 1892. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London: Routledge K. Paul.

STEINGASS, F. 1989. *A Learner's Arabic-English Dictionary,* New Impression, Beirut: Librairie du Liban.

ŠTEKAUER, Pavol. Salvador VALERA. Lívia KŐRTVÉLYESSY. 2015. *Word-Formation in the World's Languages. A Typological Survey,* Cambridge: Cambridge University Press.

Tarama Sözlüğü (Türk Dil Kurumu. *On Üçüncü Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü,* Cilt I-VIII, 3. Baskı, Ankara: TDK, 1995-1996)

TEKİN, Şinasi. 1976. *Maytrısimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidai Bir Dram*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

TEKİN, Talat. 1988. *Orhon Yazıtları,* Ankara: TDK.

TEKİN, Talat. 2017. *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı,* 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.

TEKİN, Talat. 1991. *Tunyukuk Yazıtı,* Ankara: Simurg..

TOPARLI, Recep. 1992. *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin,* Ankara: TDK

TOPARLI, Recep. Hanifi VURAL. Recep KARAATLI. 2014. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* Ankara: TDK.

TURAN, Fikret. 2017. *Bahşayiş bin Çalıça, Bahşayiş Lügati,* Ankara: TDK.

ÜNLÜ, Suat. 2012. *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü,* Konya: Eğitim Yayınevi.

ÜNLÜ, Suat. 2013. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü,* Konya: Eğitim Yayınevi.

VÉLİAMİNOF-ZERNOF, V. de (Hazırlayan). 1869. *Dictionnaire Djaghataï-Turc,* Saint-Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.

YUDAHİN, K. K. 1994. *Kırgız Sözlüğü,* Cilt I-II, 3. Baskı, Türkçeye Çeviren: Abdullah Taymas, Ankara: TDK.

YÜCE, Nuri. 1993. *Mukaddimetü'l-Edeb: Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası,* Ankara: TDK.

TÜRK EDEBİ DİLİ TARİHİNDE TONYUKUK ABİDESİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU*

Özet

Türk yazılı ve şifahi edebiyatını faziletleri olmadan düşünmek mümkün değildir. Fazilet, Türk felsefesinin, Türk bilgeliğinin ana kaynaklarındandır. Bu fazilet, insandan başlayarak devlete kadar uzanır. Tonyukuk bu açıdan Türk bilgeliğinin ve faziletlerinin sembolüdür. Araştırmacıların bu konuda yazdıkları ve söyledikleri birçok mesele de mevcuttur. (W. Radloff, Nihad Sami Banarlı, Muharrem Ergin, Talat Tekin, Ahmet Bican Ercilasun, D. Vasilyev…)

Bu faziletler sırasında bilgelik, könilik; tüzlü, alplik; üzerinde durulması gereken insani ve tarihi hususiyetlerdir. Ahlak ve toplum, edebiyat ve insan, dil ve felsefe açılarından gerçekleştirilen araştırmalar da bu konu hakkında oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk, Poetika, Dil, Kültür, Felsefe

Türk dilinin tarihi ne kadar önemliyse, Türk edebi dilinin tarihi de en az o kadar önemlidir. Bu durum elbette birçok defa vurgulanmış olsa da modern dilbilimin babası sayılan F. de Saussure'den ve özellikle onun ortaya koyduğu sistemli yapısal ekolün önemli kollarından biri olan Prag İşlevsel Ekolü'nün manifesto niteliğinde olan ünlü Prag Dilbilim Derneği'nin tezlerinde daha da öne çıkmış bir şekilde görmekteyiz. Özellikle bu tezlerin (aslında programın) edebi dil ve poetik dille ilgili temelinde, edebi dillerin oluşması, norm ve üslup kazanması süreçleri ana hatlarıyla açıklığa kavuşturulmuştur. Edebi dil, yazının ortaya çıkmasıyla birlikte başlar. Şekil yazıların; taş, deri ağaç ve sonraları kağıt üzerine kazınması (yazılması) ve kavramların bir biçim kazanması Eski Sümer'den beri süregelen edebi dil oluşumunun ilk evresi olarak sayılabilir.

---

* İstanbul Aydın Üniversitesi, Orta Doğu ve Kafkasya Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü, kamilvelin@gmail.com.

Kuşkusuz ki bu yazılı metinlerin ortaya konulması edebi dilin yavaş yavaş olgunlaşması ve genişlemesi yolunu da açmıştır. Medeniyetin bu evresinde bu aktarıma "yazı dili" ya da "edebi dil" denilmesi de son derece doğaldır. "Konuşma ve ağız edebiyatı edebi dilin temelidir" dersek yanılmış olmayız. Hemen hemen tüm dünya dilleri tarihsel durumlarına ve kendine özgü koşullarına göre yüzyıllar içindeki yollarını yürümüşlerdir. Yazı insanoğluna yeni bir başlangıç vermiş ve dilin ortaya çıkmasından çok sonra oluşmaya başlayan edebi dil medeniyete yeni bir yön kazandırarak insanlık tarihinin tespit evresine geçişini sağlamıştır.

Eski Türklerin milattan sonra beş, altı ve dokuzuncu asırları arasında yazıldığı bilinen Göktürk Abideleri aynı zamanda Türk edebi dilinin başlangıcıdır.

Göktürk Abidelerinin Türkiye neşrine önsöz yazan Muharrem Ergin Hocamız, kaydettiği yirmi dört özellik içerisinde edebi dil hakkında şunları yazmaktadır:

> *"Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış tarih. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askeri dehasının, Türk askerlik san'atının esasları. Türk gururun ilâhi yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimai hayatının ulvi tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numunesi. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser. Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği. Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser. İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları. Dünyanın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı."* (Ergin, 2011: Önsöz)

Orhun Abidelerinin Muharrem Ergin tarafından gösterilen yirmi dört özelliğinin üçünün edebi dille ilişkisi elbette tesadüf değildir.

Tonyukuk bengi taşı 720- 725 yılları arasında Tonyukuk tarafından yazılmıştır. Tonyukuk, üç Türk hükümdarın vezirliğini yapmış tanınan bir devlet adamıdır. Hem edebi hem de resmi dil için bu yazıtın önemli bir yeri vardır. Belki edebi- poetik açıdan Kutadgu Bilig kadar ihtişamlı bir eser değildir ancak anlatım yönü kendi içinde bir bütün olarak poetik dönüşümünü tamamlamaktadır.

Edebi dil için karakteristik olan normlaşma ve çok üsluplu olma özellikleri eserin temel farkları olarak öne çıkmaktadır. Edebi dil resmi dili, resmi dil ise devleti çağrıştırmaktadır. A. B. Ercilasun da bu konuda şunları belirtmektedir:

"Umumî olarak "Orhun Abideleri" diye adlandırılan Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşları, Köktürk edebiyatının en uzun ve en mükemmel örnekleridir. Tonyukuk bengü taşı 725-726 yılları arasında dikilmiştir. 725 yılında Çinlilerin gönderdiği elçilik heyetine verilen ziyafette Tonyukuk da vardı. Çin kaynaklarında Tonyukuk'la ilgili en son haber budur. O hâlde 725'te Tonyukuk, yaşlı bir devlet adamı olarak görev başındadır; ancak daha sonra kendisinden bahsedilmediğine göre kısa zaman sonra ölmüş olmalıdır. Tonyukuk bengü taşının son satırında Türk Bilge Kagan Türk sir bodunug Oguz bodunug igidü olurur (Türk Bilge Kağan, muzaffer Türk milletini, Oğuz milletini besleyerek tahtta oturmaktadır) denildiğine göre Tonyukuk anıtının, Bilge Kağan'ın hükümdarlık dönemi olan 716-734 tarihleri arasında dikildiği muhakkaktır. 725 yılında görev başında bulunduğuna göre anıtını bu tarihle ölüm tarihi arasında dikmiş olmalıdır. Bu da tahminen 725-726 yılları olabilir. T. Tekin, Tonyukuk anıtının 720-725 yıllan arasında dikildiğini tahmin etmektedir. Çeşitli bilginlerin tarihlendirme tahminlerini kaydeden Osman Sertkaya kendi görüşü olarak 732-734 yıllarını verir. Ona göre Köl Tigin anıtında Tonyukuk'tan ve hizmetlerinden bahsedilmemiş olması yüzünden Tonyukuk anıtta yazılanlara cevap vermiştir (Sertkaya 1995: 113-128). Ahmet Caferoğlu da Tonyukuk'un, Köl Tigin anıtında yazılanlara cevap verdiği fikrinde idi. Oysa Tonyukuk'un zımnen muhatap aldığı kişi Bilge Kağan değil, kendisini göreyden alan Kapgan Kağandır; sitemi Bilge'ye değil Kapgan'adır. Şöyle diyor:

İlteriş Kagan kazganmasar yok erti er ser,
İlteriş Kağan kazanmasa, var olmasaydı,

Bilge Tonyukuk kazganmasar ben yok ertim erser,
Bilge Tonyukuk kazanmasa, ben olmasaydım,

Kapgan Kagan Türk sir bodun yirinte
Kapgan Kağan'ın muzaffer Türk milleti'nin yerinde

Bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti.
Boy da, millet de, insan da hiç olmayacaktı.

İlteriş Kagan Bilge Tonyukuk kazgantuk üçün
İlteriş Kağan, Bilge Tonyukuk kazandığı için

Kapgan Kagan Türk sir bodun yorıdukı bu."

Kapgan Kağan'ın muzaffer Türk milletinin yürümesi (yaşaması) bundandır. (Ercilasun, 2007: 131- 132).

E. R. Tenişev, VI-VIII. yüzyıllara ait Orhun Abideleri'nde Oğuzca belirtme durumu eki *-ıg*, öğrenilen geçmiş zaman eki *-miş*, *-duk* eki ve *bul-* fiilinin yanı sıra Uygurca isim ve fiillerin kelime içinde *d* nin yer alması ile yönelme eki *-ga*, *-daçi* eki, *bar-* "varmak", *bol-* "olmak" fiilleri gibi özelliklerin bulunması ile iki (veya daha fazla) kolun başlangıcını bir dönüm noktası olarak gösterir. Burada oldukça belirgin bir şekilde ortaya koyduğu diyalekt üstü karakterleri görmezlikten gelmenin mümkün olmadığını dile getirir. Ona göre, diyalekt üstünün var olduğunu kanıtlayan bir diğer husus da Runik yazıtların kelime hazinesidir. Bunların arasında diyalektlerden tarafsız olan deyimler ve birtakım mecaz anlamlı kelimeler örnek olarak verilebilir. Bu örneklerin çoğaltılabileceğini dile getiren Tenişev, bu kadar örneğin dahi bunun gibi bir dilin oluşumunun, birkaç diyalektin (veya boy diyalektlerinin) bir araya gelmesi ile meydana gelebileceğini gösterdiğini açıklar. Genel olarak o, Türk runik yazıtlarının dilini, esas olarak eski Türk koyne dili, Türk dillerinin tarihinde ilk edebî dil olarak vurgular (Tenişev, 2013, 60).

Doğa, hayvanlar âlemi, renk, akrabalık, sayı, zamir, karakter ve nitelik; ev, giyim, yaşam, savaş, askerlik, devlet terimleri, yazı, sanat, manevi hayatla ilgili tanımlamalar yer almaktadır. Sonraları bu tamlamalar cümle ve metin açısından inceleme ve istatistik özelinde de edebi dil manzarası için önem arz etmektedir.

Edebi dil aynı zamanda bu dil birimlerinin normlaşması, sabitleşmesi, çok varyantlılığa ya da tekil varvanta geçiş üzerinde durmaktadır. Bu türlü sabitleşme ile beraber üslup vaziyeti de edebi dil için oldukça önemlidir. Tonyukuk'ta devlet, yönetim, askeri terimlerin, tarih ve hatıra üslubunun var olması da tesadüf değildir. Orhun Abideleri ve özelinde Tonyukuk Abidesinin dil ve üslubu, destan dili ile fazilet (alplik, erlik, bilgelik, tözlük-doğruluk- tarih, hatıra arasında doğru niteliği taşımaktadır. Destanların yazıya aktarılması bu süreci tamamlamış ve mükemmel edebi dil nihayetinde Türk edebi dili oluşturmuştur.

Biz Türkiye'de Orkun Hüseyin Namık'ın, A. Caferoğlu'nun, Muharrem Ergin'in, Agâh Sırrı Levend'in, A. Bican Ercilasun'un, Osman Sertkaya'nın, Talat Tekin'in, Ahmet Taşağıl'ın tarih ağırlıklı incelemeleri W. Thompsen ve W. Radloff'un çalışmalarının devamıdır.

Günümüzde I. V. Stebleva'nın, D. Vasilyev'in ve özellikle A. Tenişev'in çalışmaları Türk edebi dil teorisi ve somut edebi dil analizleri olarak kıymetlidir.

KAYNAKÇA

ERCİLASUN, A. B. (2007) Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ, Ankara.

ERGİN, M. (2011) Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

TENİŞEV, Edhem Rahimoğlu (2013). Edhem Rahimoğlu Tenişev (1921- 2004) Doğumunun 90. Yılına Armağan, Yay. Haz. Kamil Veli Nerimanoğlu, TDK Yayınları, Ankara.

TANRI DAĞLARINDAKİ KÖKTÜRK HEYKELİ ÜZERİNDEKİ YAZITLAR VE TAMGALAR

Dr. Öğr. Üyesi Kayrat BELEK*

Özet: Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklar Türk-İslam tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu topraklarda başta Köktürkler olmak üzere Türk boylarına ait pek çok Runik ve Arap harfli yazıtlar bulunmaktadır. Bu çerçevede Kırgızistan coğrafyasının Ortaçağ'da yaşayan Türk boylarının özellikle Köktürklerin kültür ve tarihinin incelenmesi açısından büyük önem taşıdığı bilinir. Dolayısıyla arkeolojik kazılardan elde edilen kalıntılar, epigrafik ve numizmatik veriler, tarihi kaynaklar, Köktürk dönemine ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir. Köktürk dönemine ait geleneksel kültür yazıtların incelenmesi göçebe Türk topluluklarının ekonomik ve sosyal hayat tarzını yansıtması bakımından önemli bir yer tutar.

Bu bağlamda söz konusu makalede Kırgızistan'da yapılan epigrafik ve areolojik araştırmalar sırasında bulunan Köktürk damgaları ve Burana'da bulunmakta olan *"Umay" Heykel Yazıtı* yazıtı ile ilgili bilgilere yer verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Köktürk, Türk-İslam, On Ok İli, Yazıtlar, Umay.

Giriş

Merkezi Asya'daki konar-göçer Türk uygarlığının en parlak dönemi, Köktürk Kağanlıklarının tarih sahnesine çıkmaya başlamasıyla birlikte meydana gelmiştir. Bu süreçte Türk boylarının bir kısmı yerleşik hayat tarzına geçmeye başlamış ve Merkezî Asya topraklarında önemli Türk şehirleri ortaya çıkmıştır. Dönemin sosyo-ekonomik gelişmesinde büyük rol oynayan bu şehirlerin ortaya çıkması, Türk kültüründe temel bazı gelişmeleri ve yenilikleri de bera-

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. kairat.belek@manas.edu.kg, kayratbek@gmail.com

berinde getirmiştir. Bu bağlamda Türklerin eski dönemlerden beri kullandıkları tamgalardan hareketle kendilerine has yazı kültürünün oluştuğu dikkati çekmektedir.

Belirtilen hususlar muvacehesinde Köktürk dönemindeki kaya yazıtlarda, petrogliflerde ve kaya üzerindeki tamgalarda geçen devlet kavramları ve bunların anlamlarının incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılardan elde ettiğimiz yeni Köktürk yazıtları, petroglifler ve boy tamgalarındaki veriler, Türklere ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında ve söz konusu kavramların anlamlandırılmasında son derece önemli bir yer tutmaktadır. Bu vesile ile elde edilen runik harfli Köktürk yazıtların, perogliflerin ve tamgaların eski Türk inanışları gereği kutsal görülen yer ve dağlarda bulunduğu dikkati çekmektedir. Bu sebepten çalışmamızda Tanrı Dağları'nda yeni keşfedilmiş heykeller üzerindeki yazıtlar ışığında Köktürklerin sosyo-kültürel hayatına ve devlet anlayışlarına yeni tespitler ve yorumlar getirilmeye çalışılacaktır. Bu tespit ve yorumlar yazılı kaynaklardaki ve araştırmalardaki bilgilerle de mukayese edilecektir.

1 Köktürk Damgaları

Konar-göçerlerin sosyal hayatında hayvancılık kültürü, uzun bir geçmişe sahip bulunmaktadır. Bu bakımdan hayvan güdümü, beslenmesi, yetişmesi, ürünlerinin alınması, işleme teknolojisisnin geliştirilmesi, hayvanların insana alışması gibi çok çeşitli sosyal kültürel ve ekonomik zenginliği oluşturmaktadır. Konar-göçerlilik, zamanın akışına göre dört mevsim hayat tarzına sahip olmakta ve bu hayat tarzı eski Türk boyları tarafından yürütülmekteydi. Bu boylar soylarda kan bağı olan "tütün" (aile)lerden oluşmaktaydı. İçinde birbirleriye akraba olan bir çok *tütün* (aile), *uruk* ve *uruu*lar (boy) mallarının kendi mülkleri olduklarını belirtmek için "*tamga*"lara (damga) ve "*en*" adlı işaretlere sahiptirler. Bu işaretler bir bakıma etnik birimler olan *uruu* veya *uruk*ların siyasî kimliğini de gösterir. Diğer taraftan ise sosyal ve ekonomik yönden halk arasında bir çok kolaylığı sağlar[1].

[1] Bu hususta genel bir bilgi için bk. B. Soltonoev, Kırgız Tarıhı, Bişkek, 2003, s. 169 - 170; İstoriya Kirgizskoy SSR. C. I, Frunze, 1984, s. 528.

Resim 1: Batı Köktürk Kağanlık döneminin On Ok Budunlara ait "kulca" tamga ve çeşitli geyik petroglifler;

Bu bağlamda konar-göçer topluluklar eski devirlerde "*tamga*"ları, çok kurban kestikleri yerlerdeki kayalara[2], mülkiyet sahipliğini belirten bir işaret olarak kullanmışlar ve kıymetli askerî aletler, sikke, at koşumları ve kemer gibi değerli eşyaları üzerine ve bunların yanında hayvanlarına da vurmuşlardır[3]. Buna bağlı olarak Yenisey'deki Kırgızlara ait *Oçura* adlı bir yazıtta: "Yerdeki tamkalıg yılkı buñs(ız erdi)" (yerdeki damgalı atım sayısız idi) denilen bir ifadeninin geçmesi, tamganın hayvanlara daha o devirlerde vurulduğunu göstermektedir[4].

Daha sonra siyasi-ekonominin çok geliştiği dönemlerde bu tamgalar, *uru*lara göre çeşitlenerek onların elleri altında olan hayvanlarına ve kendilerine bağlı bölgelerdeki kutsal kayalara vurulmaya başlamıştır. Bu bağlamda "*tamga*"lar konar-göçerlerin kendine ait olan bölgenin ve mülkün kime ait olduğunu gösteren mülkiyet belirtisi idi. Konar-göçerlerde herhangi bir boyun kimliğini taşıyacak şekilde "tamga" işaretlerinin taşınması, bu tamgaların genelde şekillerine göre hususî adları taşıması, bunların siyasî bir amaçla kullanılarak boy kimliklerinin de ön plana çıkmasını sağladığı dikkat çekmektedir.

Nitekim Göktürk Devleti'nin batı bölgelerinde yaşayan "On Ok Bodun" teşkilatı (Tanrı Dağları) "kulca" tamga (bir geyik türü) işaretini hem sahip oldukları bölgelerdeki kayalara hem de kendilerinin kağanlarının adına vurulan sikkelerde pek çok kullanıldığı dikkati çeker[5].

---

2 Çiyin-Taş bunun güzel bir örneğidir.

3 Y. S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiyev, O. A. Soltobayev, *Kompleks Pamyatnikov s Runiçeskimi Nadpisyami v Mestnosti Kok – Say v Koçkorskoy Doline na Tyan – Şane*. Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii. Novosibirsk, 2002, s. 124-131; S. A. Yatsenko: *Tamgi i Politiçeskaya İstoriya, Genealogiya Aristokratiçeskih Klanov Sarmato – Alanov*. Znaki – Tamgi. Moskva, 2001, s. 84.

4 N. Useev, Enisey Cazma Estelikteri I: leksikası cana teksteri, Bişkek, 2011, s. 480-481. S. E. Malov, Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov. Moskva – Leningrad, 1952, s. 30.

2 Burana "Umay" Heykel Yazıtı

Transkripsiyonu:

Esiz ömr zaman uluḳ[6] *ermiş*

Orijinal Metni:

اسیز عمر زمان اولق

ارمیش

Yazıtın Tercümesi: Kıymetli hayat süresi büyük olmuş.

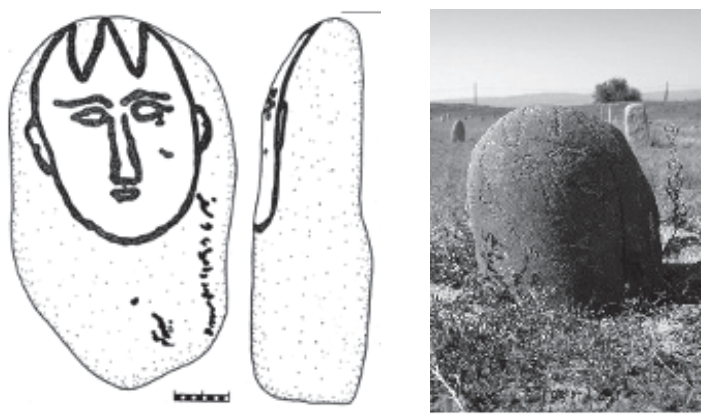

Resim 2: Burana "Umay" Heykel yazıtının orijinal ve çizimi (Foto: Arkeolog Prof. Dr. Kubatbek Tabaldiyev'in foto arşivinden)7

Yorumlar: Umay heykeli üzerindeki Türk-İslam yazıtının bulunması yanında heykelin kendisinin İslam öncesi Türk kültür izlerini taşıması oldukça ilginçtir. Böyle bir Umay heykelin kutsal yerlerde heykel şeklinde dikilme, sikkelerde veya kaya üzerlerinde çizilme geleneği Orhun'dan Tanrı Dağlarına kadar yayılmıştır[8]. Bu üç boynuzlu taş heykeli veya bazı ilim adamlarına göre *Umay* denilen bu heykele Köktürk kültürünün en belirgin simgelerinden biri olarak da ispatlayabiliriz.

Köktürk dönemine ait Türklerde heykel dikme geleneği ayrıca çok sayıda Tanrı Dağları ve Altay Dağları eteklerinde bulunmakla birlikte birkaç heykel üzerinde Köktürk yazısıyla da bulunmuştur[9]. Dolayısıyla heykel sırtında da yazı kazma geleneği olmuş ve bu gelenek Türkler tarafından İslamiyet'in benimsenmesinden sonra da devam ettiğini incelemekte olduğumuz heykelden de görülür.

---

6 *uluḳ* sözünün Arapça harf ile yazılışındaki kelime başındaki ا elif harfi okunmamaktadır.

7 K. Ş. Tabaldiyev, Drevnie Pamyatniki Tyan'-Şanya, Bişkek, V.R.S.Company. -2011. s.135.

8 K. Ş. Tabaldiyev, a.g.e., s.125-143.

9 N. Useev, Enisey Cazma Estelikteri I: leksikası cana teksteri, Bişkek, 2011, s. 480-481.

Günümüzdeki açık hava müzesi gibi fonksyonu da üstlenmekte olan Burana'da bulunan ve yerli arkeologlar tarafından[10] getirildiği ve yıllardır üzerindeki yazı ile uzman bilim adamlarının ilgilenmediği yazıyı okumaya ve değerlendirmeye çalıştık.

Anılan heykelin orijinal foto ve çiziminden de görüldüğü gibi yazıyı şu şekilde okumaya çalıştık: *Esiz ömr zaman uluķ ermiş*. Türkçeye aktarılması: "Kıymetli hayat süresi büyük[11] olmuş" denilmektedir. Elbette heykel kendisi eski Köktürk kültürü gereğince bu bir mezar taşı hüviyetini taşıyabilir. Bilahare burada heykel taşın dikildiği zaman ile heykel taşın üzerindeki yazı farklı dönemlerde yazılmış da olabilir. Ancak yazıtın muhtevasına bakıldıkça metin içerisindeki kelimelerin hem Köktürk döneminde de görülen kelimeleri içermesi hem İslamiyet sonrası kelimeleri içermesi dikkati çeker.

Sonuç

Söz konusu Merkezî Asya tarihinde Türk kavimlerinin etkinliğinin arttığından söz etmek mümkündür. Bu durum, Köktürkler gibi merkezi bir bozkır kağanlığının sağladığı güven ortamında batıdaki tüketim toplumlarının beklentilerine uygun cazip mallar üreten Doğu ile Batı arasında kervan ticaretinin gelişmesi ile ilgiliydi. Bu dönemde İpek Yolu ticaretin gelişmesi, Sasanîlerin ve Çinlilerin yüzyıllar boyunca gösterdiği büyük çaba bir yana Türklerin görkemli bir şekilde bozkırı doldurmasını beklemiştir. Bu dönemdeki Türk kültürünün ve Türklüğün veçhesi, Türkçeye mahsûs, Köktürk harflerindeki kitâbeler, yazmalar ve âbideler ile gittikçe daha iyi öğrenilebilmekte ve Büyük İpek Yolu üstündeki tîcâri şehirler, Türklerin tesirleriyle değişerek Türkistan'a dönüşmüştür.

Kaynakça

Alimov R., Tabaldiyev K., Belek K. A Newly Discovered Turkic Inscription in the Tian Shan Region: The Chiyin Tash Rock Inscription. *Altai Hakpo* 20: 187-195. The Altaic Society of Korea 2010.

Aristov, N. A. Opıt Vıyasneniye Etniçeskogo Sostava Kirgiz-Kazakov Bolşoy Ordı i Karakirgizov. Tipografya S. N. Hudekova. Sankt-Petersburg. 1895, s. 22.

[10] Hangi yılda ve hangi bölgeden getirildiği belli değildir. Ancak günümüzde Burana'da bulunan heykellerin çoğunun arkeolog Prof. Dr. K. Tabaldiyev'in ifaesine göre vaktinde arkeolog Vinnik tarafından Kırgızistan'ın küzey bölgelerindeki çeşitli yerlerden çoğaltıldığı bilinmektedir.

[11] Eş anlamları: ulu, ekber, şanlı, tanınmış, ulvi, ünlü, yüce.

Babayar Gaybullah, Göktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 2007 s. 244.
Barthold V. V, *Soçineniya.* 1.Cilt. İzd. Nauka. Moskova-Leningrad. 1963. S. 79.
Hudyakov Y. S. Tabaldiyev K. Ş. Soltobayev O. A., *Kompleks Pamyatnikov s Runiçeskimi Nadpisyami v Mestnosti Kok – Say v Koçkorskoy Doline na Tyan – Şane.* Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii. Novosibirsk, 2002 s. 124-131;
Kraçkovskaya V. A., Evalyutsiya Kufiçeskogo Pis'ma v Sredney Azii. *Egigrafika Vostoka*. III. İzd. Nauk SSSR. Moskova 1919. S.3-27.
Mahmud al-Kashgari, Divan Lughat at-Turk. Translated with İntroduction by Z. A. Auezova. İndex by R. Ermers. Almaty "Daik-Press" 2005, s. 906.
Malov S. E. Yeniseyskaya Pis'mennost Tyurkov. Tekstı i Perevodı. İzd. Akad. Nauk SSSR. Moskova-Leningrad 1952. S. 33.
Malov S. E. Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov. Moskva – Leningrad, 1952 s. 30.
Sıdık Mulla Osmanalı, Muhtasar Tarih Kırgıziya, Ürümçü 1986 s. 72.
Tabaldiev K. Belek K. *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana*, Bişkek. 2009, s. 336.
Tabaldiyev K. Ş., Drevnie Pamyatniki Tyan'-Şahya, Bişkek, V.R.S.Company. -2011.
Useev N. Yenisey Cazma Estelikteri. Bişkek 2011. S. 426-427.
Yatsenko S. A. *Tamgi i Politiçeskaya İstoriya, Genealogiya Aristokratiçeskih Klanov Sarmato – Alanov*. Znaki – Tamgi. Moskva 2001, s. 84.

"Kiçi-Tegerek" Bölgesindeki Kaya Resimleri, Damgaları ve Yazıtı

"Kiçi-Tegerek" Bölgesindeki

“Kiçi-Tegerek” Yazıtı

“Güneş” damga.

“Ağızlık” (gem) ve “Kulca” damga.

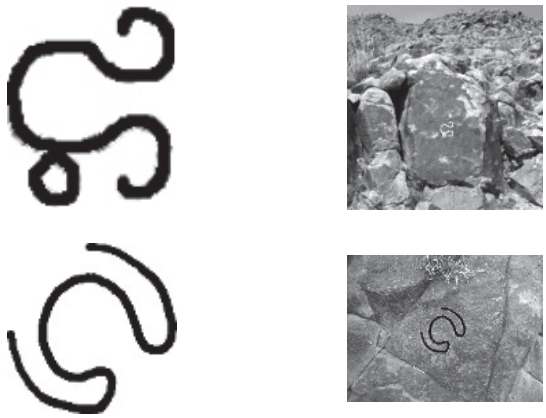

“Kulca” damga

Batı Göktürklerinin “Otrar” şehri damgalı sikkeleri Çiyin-Taş ve Kiçi-Tegerek yazıtlarındaki damgalarla örtüşmektedir. (bk. Babayar, 2007)

“Kulca” damganın klasik türü

Boy damgası (_?)

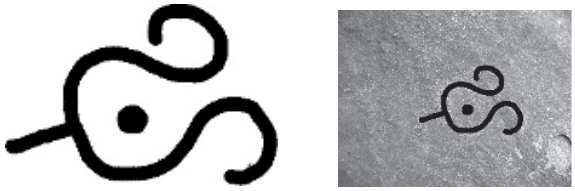

“Kulca” damga

Eski dönemlere ait güneş veya ay-güneş damga

“Kulca” damga

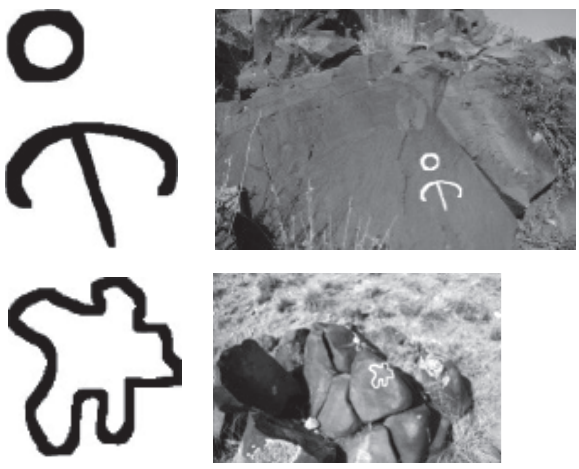

Saka ve Hun dönemine ait damgalar

TARİH

BİLGE TONYUKUK'UN GÖK TÜRK KAĞANLIĞINA KATKISI

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL*

Özet

Bilge Tonyukuk, 646 yılında Kuzey Çin'de doğdu. Kutlug Kağan'ın 682'de milletini ve ülkesini bağımsızlığa kavuşturmasının ardından, hapiste bulunduğu Çin'den kaçtı. Daha doğrusu serbest kalınca kendi boyunu yanına alarak T'ang İmparatorluğu topraklarından uzaklaştı. Kök Öng (Ongi Irmağı) civarında bulunan Kutlug'un yanına geldi. Bağımsızlığını lan etmesine rağmen adamlarının sayısı çok az olan Kutlug, onun gelişine çok sevindi. Hiç vakit kaybetmeden Tonyukuk'u Apa Tarkan unvanıyla askeri ve idari işlerin başına getirdi. Esas görevi devlet işlerini planlamak olan Tonyukuk, kendi yazıtında sık sık vurguladığı gibi, ayguculuk görevini başarıyla yerine getirdi. O, kendisi hakkında en iyi tanımı yine kendisi yapıyordu. Kısacası o bir bilge idi. 725/726 yılında ölünceye kadar Elteriş Kutlug (682-691), Kapgan (692-716), Bilge (716-725) kağanların dönemlerinde devletin yükselmesi, dış ve iç tehlikeleri savuşturulması, sosyal ve idari düzenin kurulması, korunması ve yürütülmesi konularında büyük katkı sağladı. Onun faaliyetlerini Türkçe yazıtlardan ve Çince kaynaklardan takip edebiliyoruz.

Anahtar Kelimeler: Bilge Tonyukuk, Gök Türk Kağanlığı, Çin, Türk Yazıtları, Çin Kaynakları

Gök Türk Kağanlığı doğu ve batı kısımlarıyla 630 sonrası büyük bir kargaşalık içine düşmüştü. Fetret Devri adını verdiğimiz bu dönem 52 yıl sonra Kutlug Kağan'ın liderliğinde bağımsızlığa ulaşılmasıyla son buldu. Kök Öng (Öngi Irmağı) civarında kağanlığı askeri ve ekonomik açıdan geliştirme gayretleri içine giren Kutlug, Tonyukuk'un Çin'den kaçıp kendi yanına gelmesiyle çok sevindi. Derhal onu askeri ve idari işlerin başına getirdi. Günümüzdeki başbakan karşılığı gibi yorumlayabileceğimiz Apa Tarkan unvanını kendisine sunmuştu. Bundan sonra gerek ülke içinde boyların kağanlığa itaat ettiril-

* Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı. atasagil@hotmail.com

mesi, gerekse Kuzey Çin'e akınlar düzenlenerek birbiri ardına zaferler kazanılmasında Tonyukuk, Kutlug Kağan'ın en büyük yardımcısı oldu. Kendi adına diktirdiği yazıtlarda ve konuyla ilgili Çin tarihi kayıtlarında faaliyetleri anlatılmaktadır. Kutlug Kağan'ın ölümünden sonra Kapgan Kağan döneminde de devlet görevini sürdürdü. Bir ara yönetimden uzaklaştırıldığı izlenimi uyansa da 716 yılında Bilge'nin kağanlık tahtına oturmasıyla birlikte eski görevine döndü. Boy isyanları yüzünden ağır yaralar almış olan II. Gök Türk Kağanlığının yeniden toparlanmasına büyük katkı sağladı. Dış düşmanlar ile iç düşmanların işbirliği yapmasını engelledi. Bilge Kağan'ın Çin'e karşı gereksiz seferler düzenlemesine karşı çıktığı gibi, yine onun surlu şehirler inşa ettirmesine ve Türklerin toplumsal yapısına uymayan Budizm dinine girilmesine mani oldu. Bilge Tonyukuk hakkında en son haberleri 725/726 yıllarında aldığımız için o yıllarda öldüğünü kabul ediyoruz. 646 yılında doğmuş olduğuna göre 79/80 yaşlarında hayatını kaybettiği sonucuna varmak mümkündür.

Tonyukuk'un mensup olduğu kabilenin adı A-shih-te 阿史得'dır. Doğu Gök Türk Kağanlığı ile ilgili olaylar anlatılırken sadece bir yerde geçer[1]. Ancak, Fetret Döneminin(630-682) sonuna doğru 679 yılından itibaren bu kabileden gelen beylerin A-shih-na 阿史那 kabilesinden gelen beyleri destekleyerek birlikte T'ang hanedanının hakimiyetine karşı baş kaldırdıklarını görürüz. Bu beylerin adı A-shih-te Feng-chih 阿史得奉職 ve A-shih-te Wen-fu 阿史得 溫傅 idi. Her ikisinin desteklediği A-shih-na 阿史那 ailesi beyleri başarısız olmuştu[2].

Tonyukuk'un Çin'den Kaçıp Kutlug'a Katılması:

II. Gök Türk Kağanlığı bağımsızlık mücadelesini kazandığı sürecin ilk anlarında Tonyukuk sahnede görülmemektedir. Çünkü, bağımsızlık savaşlarının sürdüğü esnada Tonyukuk, Kuzey Çin'de hapiste bulunuyordu. Türkleri kontrol altında tutmak için kurulan valiliklerden Ch'an-yü askeri valiliğinde Çin adına Türk boylarını denetleme görevini yürüttü (bir tür müfettiş). Onun unvanı A-shih-te Yüan-chen 阿史得元珍 idi ve görüldüğü gibi ilk isyanları başlatan kahramanlar A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu gibi aynı aile-

[1] 627 yılı öncesinde son Doğu Gök Türk Kağanı İl yeğeni T'u-li ile birlikte Çinlilerle savaşırken A-shih-te Wu-mei-ch'o adlı erkin esir düşmüş binden fazla Türk askeri öldürülmüştü.Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜 985, 2b; CTS 68, s.2499.

[2] II. Gök Türk Kağanlığının bağımsızlığının kazanılması için yapılan mücadeleler hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara 2014, s. 273-276; *aynı eser*, *III*, s.325-341.

den geliyordu[3]. I.Gök Türk Kağanlığı döneminde (bir olay hariç) ve sonrasında kaynaklarda pek görülmeyen bu ailenin fertleri II.Gök Türk Kağanlığı döneminde devlet yönetimine büyük katkı sağlayacaklardır. Söz konusu görevde bulunduğu sırada Tonyukuk, vali yardımcısı Wang Pen-li 王本立 tarafından tutuklanmıştı. O daha hapiste iken bağımsız hareket eden Kutlug, Çin'e yağma için akınlara başlamıştı. Bu anda A-shih-te Yüan-chen yani Tonyukuk, vali yardımcısına suçunun affedilmesi ve eski görevine getirilmesini rica etti. Kutlug'un düzenlediği akınlar yüzünden zor durumda kalan Çinli vali yardımcısı izin verdi ve Tonyukuk hapisten çıktı. Çinli vali yardımcısı onun kabilesi üzerinde oluşturacağı etki sayesinde Türk topluluğunun Kutlug'a katılmasını engelleyebileceğini düşünmüş olabilirdi. Ama durum tam tersine gelişti. Hapisten kurtulan Tonyukuk, doğruca kendi boyunun bulunduğu yere gitti. Onlarla birlikte bağımsızlığını ilan eden Kutlug Kağan'ın yanına vardı. Onun kendi yanına gelmesine Kutlug Kağan çok sevindi[4].

Tonyukuk zeki oluşu, akıllı yönetimi, stratejik davranışları sayesinde tanınmış bir kişiydi. Özellikle askeri işlerde planlamacılığı ön plana çıkıyordu. Kutlug, onu vakit kaybetmeden Apa (a-po) Tarkan görevine tayin etti. Kaynakların ifadesine göre askeri ve sivil yönetimin başına getirilmişti. Neredeyse zamanımızdaki başbakanlık makamı gibi devletin bütün yürütme mekanizması ona teslim edilmiştir. Bu atama anlatılırken atların idaresi işinin de onun uhdesine verilmesi kaydı ilginçtir. Atların idaresi söz konu edilirken ülkenin hayvancılığı ve ekonomisi kastedilmiş olmalıdır.

Bilindiği gibi daha önceki ilk iki bağımsızlık teşebbüsünün yanında da A-shih-te 阿史得 ailesinden liderler vardı. Bu liderler genellikte bilgilerinin derinliğinden dolayı bir danışman gibi çalışmışlardı. Açıkçası A-shih-na 阿史那 hanedanının en büyük destekçisi konumundaydılar. Daha önceki hadiseleri yakından takip eden Kutlug, bu geleneği sürdürdü. Aynı aileden gelen Tonyukuk'u kendine en büyük yardımcı seçmişti. Tonyukuk'un yeni kurulan devlete yaptığı katkılar ölümüne kadar geçen sürede daima görülecek ve hissedilecektir.

Tonyukuk, Gök Türk halkının büyük kısmının Çin'e bağlandığı dönemde Kuzey Çin'e gitmek zorunda kalmış ailenin çocuğu olarak doğmuştu. Onun orada doğup büyümesi, Çin geleneklerini yakından öğrenmesine sebep olmuştu. Daha da büyüdüğünde Çin sınırları ve Seddindeki boşlukları, zaafiyetleri da anlama fırsatı buldu[5].

---

3 Masao Mori, "A-shih-te Yüan-chen ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Dergisi*, V,1-4, 1973, s.87-94.

4 Chiou T'ang Shu舊唐書 (bundan sonra kısaca CTS olarak gösterilecektir) 194A, s.5167; Hsin T'ang Shu 新唐書 (kısaca HTS olarak gösterilecektir.) 215A, s.6043.

5 T'ung Tien 198/1073b, c.

Dokuz Oğuzların Kağanlığa İtaat Etmeleri:

Gök Türklerin idarecilerinin esir oldukları Çin'den kaçarak gelmeleri ve devletlerini yeniden canlandırmaları yaklaşık 50 yıldan beri başlarına buyruk yaşayan Dokuz Oğuzları rahatsız etti. Vakit kaybetmeden onlara karşı bir ittifak arayışı içine girdiler. Ancak, Tonyukuk'un derin bilgisi daha ilk anda işe yaradı. Dokuz Oğuzların içinde bulunan bir casusundan kendilerine karşı yapmak istedikleri ittifakı öğrendi. Tonyukuk'un yazıtının 8. satırında geçen bilgiye göre Dokuz Oğuzların arasından bir *kaçak* gelmiş ve durumu anlatmıştı.

Buna göre:

1- Dokuz Oğuzlar kendilerine yeni bir kağan seçmişler.
2- Çin'deki T'ang hanedanına General Ku'yu gönderdmişler.
3- Kıtanlara Tongra Eşim adlı kişiyi yollamışlardı.

Böylece Gök Türklere karşı üçlü ittifak kurulacaktı. Gönderilen kişiler vasıtasıyla *Dokuz Oğuz Kağanı sayıları az olan Gök Türklerin günden güne geliştiğini, kuvvetlendiğini, Kağanları Kutlug'un çok cesur olduğunu, sözcüleri Tonyukuk'un akıllı olduğunu, bu iki kişinin var oldukça hem Çinlileri ve Kıtanları öldüreceğini, şüphesiz Oğuzları da öldüreceğini ileri sürmüştü*[6]. Sonra şöyle bir teklifte bulundu: *Kıtanlar doğudan, Çinliler güneyden kendilerinin de kuzeyden saldırarak büyümekte olan Gök Türklerin onlara bağlı diğer boylar (Türk Sir halkı) mağlup edilip bir daha asla kuvvetlenmemelerini sağlayabilirlerdi*[7].

Kendilerine karşı bir ittifakın tehlikeli boyuta ulaştığını anlayan Tonyukuk'un endişeye kapılmaması mümkün değildi. Kutlug Kağan'a, *Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların birlikte ittifak çabası içinde bulunduklarını eğer gerçekleşirse çok zor durumda kalacaklarını* söyledi.[8] Derhal harekete geçmeleri gerektiğini, duruma hakim olmalarının icab ettiğini bildirdi. Bir tehlikenin zayıf iken savuşturulmasının kolay olduğunu, aksi halde kuvvetlendiğinde ise onunla mücadele etmenin zorlaşacağını ilave etti[9].

Kutlug Kağan, onun sözlerini dikkate almakta hiç tereddüt etmedi. Zaten kendisine güvenmiş ve askeri idari işleri başına getirerek Apa Tarkan 阿波達干 görevine tayin etmişti. Sadece Tonyukuk'a *"orduyu gönlünce idare et"* dedi. Böy-

---

6 Tonyukuk Yazıtı, 9. ve 10. satırlar. bkz.Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, s.158; Ayrıca bkz. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* Ankara 1987; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1996; Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul 1994; Hatice Şirin, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul 2015; Mehmet Ölmez, *Moğolistandaki Türk Yazıtları*, Ankara 2013.

7 Tonyukuk Yazıtı 11. satır.

8 Tonyukuk Yazıtı, 12 ve 13. satırlar.

9 Tonyukuk Yazıtı, 14. satır.

lece bütün yetkiyi ona verdiğini gösteriyordu. Tonyukuk, Kök Öng (Ongi) Irmağını geçerek Ötüken Dağlarına doğru ordusunu sevk etmişti. İnekler Gölü (İngek Kölek) ile Tola Irmağı tarafından Dokuz Oğuzlar, Gök Türk ordusu üzerine saldırdılar[10]. Dokuz Oğuzların kuvveti altı bin kişi iken, Tokyukuk'un birliği sadece iki bin kişiden meydana gelmişti. Ağır bir bozguna uğrayan Dokuz Oğuzlar, geri çekilirken ırmağa düştüler. Bir kısmı savaş meydanında hayatını kaybetmişti. Bundan sonra diğer Dokuz Oğuz boylarının insan toplulukları gelip Kutlug Kağan'a itaatlerini bildirdiler[11]. Neticede yeni kurulan II. Gök Türk Kağanlığı, Tonyukuk'un yerinde hamleleri sayesinde büyük bir tehlikeyi savuşturmayı başarabilmişti.

T'ang Hanedanı ile ilişkiler:

T'ang İmparatorluğu topraklarına ilk hücumları ise Wei eyaletine doğru gerçekleşti. Ts'ui Chih-pien'i bozguna uğrattılar. Kendilerine direnen valiyi öldürdüler[12].

Bundan sonra Kutlug ve Tonyukuk yönlerini T'ang 唐 İmparatorluğuna çevirdiler. Esir Türkleri idare etmek için kurulan Ch'an-yü Askeri Valiliği 單于都護府 topraklarını ele geçirmeye başladılar. Onların önünü kesmek Çin açısından mümkün görünmüyordu. Daha da ilerleyerek Lan eyaleti valisi Wang Te-mao 王得茂'yu katlettiler. Aslında bu zafer yeni kurulan kağanlığın T'ang 唐 hanedanına karşı kazanılan ilk askeri başarıydı[13]. Gök Türk ordusu Lan eyaletinden ayrılarak Ting eyaletine doğru ilerledi ve orayı da yağmaladı[14]. Gök Türk akınlarına karşı P'ei-p'ing 北平 eyaletinin askeri valisi Huo-wang Yüan-kuei 霍王元軌 idaresinde bir ordu yola çıkarıldıysa da adı geçen kumandan Kutlug ve Tonyukuk ile savaşmaya cesaret edememişti. Ancak, şehrin kapıları açtırılıp duvarlarına sancaklar astırıldığı gibi herkesin saklanması emredildi. Durumu gören Gök Türkler bir tuzak olabileceği şüphesiyle şehre girmekten vazgeçtiler. Bu arada adı geçen eyalette Li Chia-yün adlı şahıs Gök Türkler lehine faaliyetlerde bulunurak insanları etrafına topluyordu. Yüan-kuei, onu yakalayıp öldürdü[15]. Diğer taraftan Türk kökenli insanların

---

10 Tonyukuk Yazıtı, 15. satır.

11 Tonyukuk Yazıtı, 16-17 satırlar. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.107 ve de T. Tekin, Tonyukuk Yazıtı, s. 5-8.

12 TT 198 /1073c.

13 T'ung Tien 通典 (kısaca TT) aynı yer; HTS 215A, s.6043; T'ang Huei Yao 唐會要 (kısaca THY) 94/1691

14 HTS 215A aynı yer; Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑒 (kısaca TCTC) 203,

15 HTS 79, s.3553.

yaşadığı Kuei 嬀 eyaletine[16] kadar ulaşan Gök Türkler burayı ele geçirdiler. Bu eyaletin valisi Chang Hsing-shih 張行師'yı katlettiler. Sonrasında Wei蔚 eyaletine girip askeri valisi Li Ssu-chien 李思儉'i ortadan kaldırdılar. Gök Türk hücumlarının arkası kesilmiyordu. Feng 豐 eyaleti de Gök Türk saldırılarına maruz kaldı. Buranın valisi Ts'uei Chih-pien 催知辯 kaçtığı Chiao-na Dağında esir olarak yakalandı[17].

Akınlar devam ederken Tonyukuk beklemediği bir darbe aldı. Aslında bir an yanılgıya düştü. Bu yanılgı daha önce öldüğünü zannettiği bir Çinli kumandanı karşısında görmüş olmasıydı. Bunun karşısında şaşkınlığını atamayan Tonyukuk, Çinlilerin her zamanki hilelerinden birini yaptığını zannetmişti. Ancak, durum umduğu gibi çıkmadı. Neticede Tonyukuk'un kumanda ettiği ordulara karşı Çin imparatoru tarafından gönderilen Tai bölgesi valisi Hsie Jen-kuei, Gök Türk ordusunu mağlup etmeyi başardı. Savaş meydanında adı geçen Çinli general başındaki zırhı (miğfer) çıkarıp Gök Türklere gösterince onlar da şaşırmışlardı. Tonyukuk ve diğerlerinin şaşkınlığından faydalanan Hsie Jen-kuei karşı taarruza geçip Gök Türkleri yenilgiye uğrattı[18]. On bin Gök Türk savaş meydanında hayatını kaybetmiş, yirmi binden fazla esir düşmüş, üstelik otuz bin baş hayvan (deve, at, sığır ve koyun) Çinlilerin eline geçmişti. Burada verilen ölüm sayılarının abartılı olduğu bir gerçektir. Bu bozgundan kendilerini kurtarabilenler geri çekildiler. Çin ordusu onları takip etmedi. Çinlilerin kazandıkları bu savaşın devamında herhangi bir askeri başarıları hakkında kaynaklarda bilgi kaydedilmemiştir.

Gök Türklerin ardı ardına T'ang 唐 İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarına akınlar yapmaları üzerine gönderilen Çin ordularını mağlup edip kumandanlarını öldürmeleri ya da esir almaları, T'ang 唐 İmparatorluğu sarayında büyük bir endişe doğmasına sebep olmuştu. Çin sarayında durumu değerlendirmek için toplantılar yapıldı. Genel eğilim Feng eyalet topraklarının Gök Türklere terkedilmesi yönündeydi. Eyalet boşaltılarak Çinli halkı güneye daha emniyetli yerlere nakledilecekti. Fakat, T'ang Hsiou-ching isimli devlet adamı *söz konusu Feng eyaletinin M.Ö.ki devirlerden beri Çin toprağı olduğunu sadece Sui hanedanının son zamanında Gök Türklere terkedilip, ahalisinin daha güneydeki Ling ve Hsia eyaletlerine göç ettirildiğini, bundan sonra Çin'in içlerine giren Gök Türklerin Ling ve Hsia eyaletlerini sınır haline getirdiğini* söyledi. Bu ifadeyle aslında Gök Türklerin geçmişte Çin içlerinde ne kadar geniş sahaya yayıldıklarına işaret ediyordu. Fetret döneminin ortalarında *649'lu yıllarda Feng eyaletinin yeniden canlandırıldığını ve ahalisinin tekrar boşaltılmasının Çin için büyük kayıp olacağını*

[16] Kuei-chou, Kuei eyaletinin merkezi Suei-yüan eyaltinde Huai-lai şehridir.

[17] CTS 194A, s.5167; HTS 215A, s.6043.

[18] CTS 194A, s.5167; HTS 215A, s.6043.

bildirdi. Onun değerlendirmeleri doğru bulundu ve neticede adı geçen eyaletin boşaltılmasından vazgeçildi[19].

Artık, Çinlilerin teslim olan Gök Türkleri idare etmek için kurdukları Ch'an-yü büyük genel askeri valiliği 單于都護府 kontrollerinden çıkmıştı. Yeniden kendilerine bağlamak istediklerinde 683 yılının sonunda T'ang 唐 hanedanının sağ muhafızları generali olan Ch'eng Wu-t'ing 程務挺'i görevlendirdiler[20]. Bunun sonrasında kuzey sınırlarında çok yoğun bir şekilde savunma hazırlıkları başladı. Ayrıca birkaç ay önce Lan eyaletine akın yapan Gök Türkler oranın Çinli kumandanının savunmasını aşamamışlardı[21].

Gök Türk akınları 684 yılında da durmadı. Ordulara Kutlug'un kendisi kumanda ediyordu. Kutlug'un bizzat kumanda ettiği ordular Shuo 朔 eyaletine girdi. 685 yılının başında Tai 代 eyaletine giren Gök Türklerin artık Çin'in daha içlerine uzanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Her iki eyaletin sivil memurları da yağmalanmaktan kendilerini kurtaramamışlardı. Onları kurtarmak ve Gök Türk akınlarını durdurmak için oraya giden general Shun-yü Ch'up'ing 淳于處平, Hsin 忻 eyaletine ulaşmasının hemen sonrasında bozguna uğratıldı ve beş binden fazla Çin askeri öldürüldü[22]. Saldırıları durduramayan Çinliler, yüksek rütbeli vezirlerinden Wei Tai-chia 韋待價'ya, Yen-jan-tao 燕然道 (kuzeydeki askeri valilik) büyük baş kumandanı unvanını vererek, Gök Türkler üzerine yolladı. Fakat, Türk orduları karşısında hiçbir başarı kazanamayan adı geçen kumandan bir yıl sonra geri dönmek zorunda kaldı.

Kutlug'un zaferleri Gök Türk akınları 686 yılında da durmuyordu. Yenilgilerden bıkan T'ang hanedanı imparatoriçesi Wu 武則天, büyük general Hei-ch'ih Ch'ang-chih 黑齒常之'yı Gök Türk saldırılarını durdurmak maksadıyla yola çıkardı. Bu ordu Liang-chih adlı yere ulaştığında üç binden fazla Gök Türk askerini karşısında buldu. Hazırlıksız oldukları anlaşılan Gök Türkler Çin askerlerini gördüklerinde hemen atlarından inmiş, zırhlarını giymişlerdi. Ancak alışık olmadıkları yaya durumunda idiler. Vakit kaybetmeden onlara hücum eden Hei-ch'ih Ch'ang-chih 黑齒常之, onları yenilgiye uğratarak geri döndü. Fakat, yenilgiye rağmen Gök Türkler yılmamışlar, gece vaktinde tekrar kalabalık sayıda gelmişlerdi.

Karşı tarafın asker sayısının kalabalıklığını fark eden Çinli kumandan savaşa cesaret edemedi. Bir hile düşünerek uygulamaya koydu. Bulunduğu yerin etrafına adamlar gönderip kuru ağaç toplattı. Daha sonra bunları karargahının ortasına yığdırarak büyük bir ateş yaktırttı. Tam bu esnada güney tarafından rüzgârın çıkması işini daha da kolaylaştırdı. Çünkü rüzgârın şiddeti ateşi

19 CTS 194A, 5167; HTS 215A, s.6043.

20 TCTC 203, s. 6414.

21 CTS 77, s.2672; HTS 98, s. 3908.

22 TCTC 203, s. 6415.

attırıyordu. Karşılaştıkları bu manzara karşısında şaşıran Gök Türkler güney yönünden bir kurtarma ordusunun geldiğini zannettiler. Fazla beklemeden kendi topraklarına geri döndüler[23].

Yaklaşık beş yıldan beri yenilgiye uğrayan Çin ordusu artık savunma anlamında başarılı işler yapmaya başladı. Kutlug, 687 başlarında Ch'ang-p'ing 昌平'e girdi. Bu defa da General Hei-ch'ih Ch'ang-chih 黑齒常之 kumandasındaki Çin ordusunu karşısında buldu. Birkaç ay sonra Kutlug ve Tonyukuk tekrar Shuo 朔 eyaleti topraklarına akın yaptılar. Adı geçen Çinli kumandanın idaresine Li To-tsuo 李多祚, Wang Chiou-yen gibi bazı generaller de yardımcı olmak maksadıyla gönderilmiş, Çin ordusunun gücü büyümüştü. Savaş gücü artan Çin ordusu bu sefer Gök Türkleri mağlup etmeyi başardı. Bugünkü Shan-hsi eyaletinin Shuo vilayeti yakınlarında yapılan savaşta Gök Türkler yenilmişlerdi. Gök Türkler geri çekilirken Çin ordusu onları kırk li (23,04 km)'den fazla takip etti. Ancak herhangi bir hücum etmeye cesaret edemedi[24].

Gobi Çölünün içlerine çekilen mağlup Gök Türk ordusu, kayıplarını ve uğradığı zararı telafi etmeye çalıştı. Bir anlamda yenilginin yaralarını sarmaya başladı. Ancak, aldıkları galibiyet Çinlileri bayağı umutlandırmıştı. Bunu daha da ileri aşamaya götürmek istediler. Baş kumandan Hei-ch'ih Ch'ang-chih 黑齒常之'nın idaresi altında kuzeye doğru büyük bir askeri harekat planlıyorlardı. Fakat, öncü kuvvet olarak gönderilen Ts'uan Pao-pi 爨寶璧, Gök Türkleri yakından takip ediyordu. Arkasından gelen takviye ordusunu beklemeden harekete geçti. Onları hazırlıksız yakaladığını zannediyordu. Ne var ki, Gök Türkler onun vaktinden önce hücum edeceğinin haberini aldılar. Henüz Çin ordusu yerinden hareket edemeden bir baskınla onları ağır bir bozguna uğrattılar. Ordusu tamamen yok olan Ts'uan Pao-pi 爨寶璧 kaçarak ülkesine döndü.

Aldıkları bu yenilgi T'ang İmparatorluğunun kendi esaretinden kurtulan Gök Türkleri tekrar hakimiyetlerine alma konusunda başarısız olacaklarını anlamalarına sebebiyet verdi. Gök Türk Devleti baskıdan kurtulmuş, kendisine karşı bağımsızlığını ilan etmişti. Artık hızla büyüyüp geliştiği için T'ang hanedanı onu yıkmak konusundaki bütün umutlarını söndürmüştü. Çünkü, 682 yılından başlayarak 687 yılına kadar kaynaklara aksettiği kadarıyla Çin sınırlarına sayısız akınlar yapılmış; bunlara karşı T'ang hanedanı orduları herhangi bir zafer kazanamamıştı.

Bu yılın ortalarında yukarıda söz konusu edilen galibiyeti duyan Çin imparatoriçesi Wu ve devlet adamları memnun kalmışlardı. Neticede bir anda

---

[23] CTS 194A s. 5167; HTS 215A, s. 6043; TT 198/ 1073b; WHTK, 343, 2691b.

[24] CTS 77, s.2672; HTS 98, s.3904

Gök Türklerin siyasi gücünü bertaraf edecekleri beklentisine girmişlerdi. Uğranılan hayal kırıklığı neticesinde imparatoriçe Wu, Ts'uan Pao-pi'ye 鑽寶璧 yi cezalandırdı. Onun baş kumandanı Hei-ch'ih Ch'ang-chih 黑齒常之'yı da görevinden azletti. Gök Türkleri yenme konusunda artık bir ümidi kalmayan İmparatoriçe, Kutlug Kağan'a duyduğu nefretinden dolayı başka bir yol ile intikam almak istedi. Bunu da onun unvanını *"kısa ömürlü Kutlug (Pu-tsu-lu/ bahtsız ömürlü 不卒祿)"* olarak değiştirerek yaptı. Yaptığı değişikliği de Çin merkezinde ilan etti[25] .

Gök Türkleri yenmek konusunda beklentileri kalmayan T'ang hanedanı yöneticileri beklemeye girmişlerdi. Gök Türkler de daha önce yaptıkları akınlarla hedeflerine ulaşmış olmalılar ki, Çin'e herhangi bir akın yapmadılar. Bu durum Çin kaynaklarına yansımış, Kutlug ve Gök Türkler hakkında Çin kaynaklarında 688 yılına ait bilgi kaydedilmemiştir. Bir yıl sonra 689 yılına gelindiğinde Çin imparatoriçesi Wu, tekrar harekete geçti. Başka kumandanlar görevlendirerek Gök Türklere karşı yeni ordular hazırlamaya çalıştı.

Budist rahip Pi Huai-i 薛懷義, yeni oluşturulan ve Hsin-p'ing-tao ordusu adı verilen askeri birliğin başkumandanlığına getirildi. Kendisine kuzeye büyük bir sefer düzenleyip, Gök Türkleri yenmesi görevi emredildi. Yola çıkan adı geçen kumandan, bugün Suei-yüan eyaletinin Ho-lin-ko-er şehrinin güneyindeki Ts'u (Mor) Irmağına ulaştı. Fakat, karşısında herhangi bir Gök Türk ordusunu bulamadı. Dört ay sonra yine onların üzerine bir sefer daha düzenledi. Bu seferlerin sonucu hakkında herhangi bir bilgi kaynaklarda verilmemiştir. Gök Türkler zaten daha önce hedeflerine ulaşmışlardı. Kuzeye çekilip kendi ülkelerinde ekonomik ve sosyal açıdan toparlanmaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan Çinliler galip gelmiş olsa kesinlikle bunu kaynaklarına yansıtırlardı. Yine Tonyukuk, batıda Türgiş boylarıyla savaşıyordu. Yani onların dikkati batıya çevrilmişti.

Yaklaşık beş yıldan beri yenilgiye uğrayan Çin ordusu artık savunma anlamında başarılı işler yapmaya başladı. Kutlug, 687 başlarında Ch'ang-p'ing'e girdi. Bu defa da General Hei-ch'ih Ch'ang-chih kumandasındaki Çin ordusunu karşısında buldu. Birkaç ay sonra Kutlug ve Tonyukuk tekrar Shuo eyaleti topraklarına akın yaptılar. Adı geçen Çinli kumandanın idaresine Li To-tsuo 李多祚, Wang Chiou-yen gibi bazı generaller de yardımcı olmak maksadıyla gönderilmiş, Çin ordusunun gücü büyümüştü. Savaş gücü artan Çin ordusu bu sefer Gök Türkleri mağlup etmeyi başardı. Bugünkü Shan-hsi eyaletinin Shuo vilayeti yakınlarında yapılan savaşta Gök Türkler yenilmişlerdi. Gök Türkler geri çekilirken Çin ordusu onları kırk li (23,04 km)'den fazla takip etti. Ancak herhangi bir hücum etmeye cesaret edemedi.[26]

---

[25] CTS 194A s. 5167; HTS 215A, s. 6043; TT 198/ 1073c; WHTK, 343, 2691c.

[26] CTS 83, s.3295; HTS 110, s.4122; TCTC 203, s.6642

Budist rahip Pi Huai-i 薛懷義, yeni oluşturulan ve Hsin-p'ing-tao ordusu adı verilen askeri birliğin başkumandanlığına getirildi. Kendisine kuzeye büyük bir sefer düzenleyip, Gök Türkleri yenme görevi emredildi. Yola çıkan adı geçen kumandan, bugün Suei-yüan eyaletinin Ho-lin-ko-er şehrinin güneyindeki Ts'u (Mor) Irmağına ulaştı. Fakat, karşısında herhangi bir Gök Türk ordusunu bulamadı. Dört ay sonra yine onların üzerine bir sefer daha düzenledi. Bu seferlerin sonucu hakkında herhangi bir bilgi kaynaklarda verilmemiştir[27]. Gök Türkler zaten daha önce hedeflerine ulaşmışlardı. Kuzeye çekilip kendi ülkelerinde ekonomik ve sosyal açıdan toparlanmaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan Çinliler galip gelmiş olsa kesinlikle bunu kaynaklarına yansıtırlardı. Yine Tonyukuk, batıda Türgiş boylarıyla savaşıyordu. Yani onların dikkati batıya çevrilmişti.

Tonyukuk, batıda Türgişleri kağanlığa bağlamaya çalışırken düzenlediği seferlere Kutlug'un katılmadığı anlaşıyor. Belki kendisinde yorgunluk veya hastalık belirtileri başlamış olabilirdi. Nitekim iki yıl sonra Kutlug Kağan hastalıktan kurtulamadı ve öldü[28].

Kutlug'un ömrü savaşlar içinde geçmişti. Devletine bağımsızlığını kazandırdıktan sonra sağlam temellere oturtmak ve dış saldırıları engellemek için çok çaba gösterdi. Oğlu Bilge Kağan'ın bildirdiğine göre Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmıştı.[29] Aslında onun düzenlediği sefer ve savaş sayısı genel toplamda 47'den fazla olarak da gösterilmektedir.

Elli yıllık esaret devresinden sonra Kutlug liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Gök Türklerin ikinci devletlerinin kuruluş mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi Çölü'nün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış değişik mevkilerde bulunan Türk beyleri derhal buna iltihak etmişlerdi. Ancak, üzerlerine gönderilen Çin ordusunu mağlup edemeyen Gök Türk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürülmüştü. A-shih-te Feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtarmayı başaran Wen-fu , Gök Türk hanedan ailesinden yeni birini A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerden zaferle çıkamadılar.

Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri sırada kendini kurtarıp Çogay-kuzı Dağına sığınan Kutlug, etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kağanlığını ilan edip II. Göktürk devletini

---

27 CTS 194A, 5167; HTS 215A, s.6043; TCTC 204, s.6445-6447 ; WHTK 343/2691c; TT 198, 1073c; THY 94/1691.

28 CTS 183, s.4742; TCTC 204, 6460.

29 CTS 194A, 5167; HTS 215A, s.6043; TCTC 204, s.6445-6447 ; WHTK 343/2691c; TT 198, 1073c; THY 94/1691.

resmen kurdu. Artık, sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonunda ölümüne kadar bütün Kuzey Çin'i baştan başa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk'un zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlara yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kurtuldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarından ve de Altay Dağlarına uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. Bu arada 689'da Tonyukuk, Batı Gök Türk ülkesindeki gücü elinde bulunduran Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutlug ve Tonyukuk liderliğindeki II. Gök Türk Kağanlığı geçen on yıllık süre Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğuna ardı ardına darbeler indirerek, esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Gök Türk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede Kutlug'un kurduğu Gök Türk Devleti, kağanlık yaptığı on yıllık sürede askeri, ekonomik ve idari yönlerden hızlı gelişme gösterdi.

Kutlug hastalıktan hayatını kaybettiği zaman oğullarının yaşları küçüktü. Bilge 8, Kül Tegin ise 7 yaşında bulunuyordu. İki kardeşin de yaşları küçük olduğu için töre gereğince tahta Kutlug'un kardeşi oturdu. Aslında İlteriş Kutlug Kağan'ın Tuo-hsi-fu adlı bir kardeşi daha vardı. Onun hakkında bağımsızlık kazanıldıktan sonra 682'de yabguluk makamına getirildiği konusunda bilgi vardır. Aynı atama döneminde Kapgan da şad olarak tayin edilmiştir. Onun unvanı Beg Çor (Mo-ch'uo 默啜)'dur. Aldığı şad unvanıyla devletin doğu tarafını idare etmiştir. Kağan olduktan sonra Türkçe yazılı yazıtlarda Kapgan adıyla yazılmıştır. Fatih anlamına gelmektedir. Bunun yanında Tonyukuk'a ait yazıtlarda Bögü olarak da kaydedildiğini görüyoruz. 692 yılında gerçekleşen söz konusu taht değişikliğinden sonra da kağanlık hiç hızını kaybetmeden büyümeye devam etti. Buna rağmen 692-696 arasında Gök Türk- T'ang ilişkilerinin nisbeten sakin bir dönem geçirdiğini anlıyoruz. 696 sonrası her iki ülke arasında ilişkileri savaş vesair olaylar yüzünden gerildiği bir sürece girildi.

Tonyukuk Güney Sibirya'da:

Aynı yılda Kırgızlar, Türgişlerle birlikte Çin ile ittifak anlaşması yaparak başkaldırmışlardı. Hedeflerinde Kapgan'ın idaresindeki Gök Türk kağanlığı vardı. Sadece Tonyukuk Yazıtında kayıtlı bu bilgiye göre Kapgan ve Tonyukuk Gök Türk ordularına kumandanlık ediyorlardı. Ve bu ordu Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Kapgan ve Tonyukuk idaresi

altındaki Gök Türk ordusu, *"kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazan atları yedeğe alarak yolsuz vadilerden Kögmen dağını aşıp",* Yenisey kaynaklarında Anı Irmağı kıyısında Kırgızları bastırdı. Han'ı öldürülen Kırgız ülkesi teslim alındı. Sıra üçlü ittifakın son halkası olan On Oklara (Sarı Türgiş) gelmişti. Fakat tam bu sırada Kapgan'ın hatununun ölümü, onun geri dönmesine yol açtı. Çünkü, hatunu için yas törenine katılması gerekiyordu[30].

Gök Türk kağanı Kapgan'ın bildirdiği talepler Çin sarayında şaşkınlık yarattı. Buna rağmen çok uzun süre tartışmaya açıldı. Varılan karara göre Kapgan'ın istekleri T'ang hanedanı açısından kabul edilemezdi. Özellikle İmparatoriçe Wu ve baş veziri Li Ch'iao 李嶠 söz konusu isteklerin yerine getirilmesinin Çin açısından imkansız olduğunu söylediler. Alınan kararı Kağan'a bildirmek için Harem Ziyaretleri Müdürü unvanlı T'ien Kuei-tao 田歸道 elçi seçildi. Sonra bir heyetle Gök Türk ülkesine gönderildi. İsteklerinin reddedildiğini öğrenen kağan çok sert tepki gösterdi. Çinli elçiye ağır hakaretlerde bulundu ve akabinde öldürmek üzere onu hapse attırdı[31].

Bu esnada Tonyukuk devreye girdi. Kağan'a elçiyi öldürmenin töreler ve gelecekteki Çin ilişkileri bakımından doğru olmayacağını söyledi. Kağan çok kızgın olmasına rağmen onun talebini kabul etti ve elçi öldürülmedi. Kağan'ın tepkisi T'ang sarayına ulaşmış ve endişe uyandırmıştı. Telaşlanan Çinli devlet adamları Yao Shou ve Yang Tsai-ssu evliliğin yerine getirilmesini, tohumluk darı, demir ve tarım aletlerinin gönderilmesini İmparatoriçe'ye tavsiye ettiler.[32]

Tonyukuk'un Batı Seferleri:

Batı Gök Türk Devleti topraklarında 634 yılında yeni bir teşkilatlanma yoluna gidilmiş, başsız kalan halk kendilerini İli Irmağı civarında kurultay yaparak On Ok (On Kabile) olarak yeniden sistemli bir hale getirmişti. Bu boylardan biri olan Türgişler diğerlerine üstünlüklerini kabul ettirmişler ve hepsi Türgiş olarak anılmaya başlanmıştır. Türgişler 766 tarihine kadar bu adla varlıklarını korurken, Karlukların baskısı sonucu daha da batıya kaymışlar, Oğuzlar adıyla tarih sahnesinde yer almışlardır.

Söz konusu Türgişlerin, II.Gök Türk Devleti ile ilişkileri daima problemli olmuştur. Hiçbir zaman doğuya bağlanmak istememişler, aralarında çetin sa-

---

30 Tonyukuk yazıtı 49. Satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. satırlar; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

31 Tonyukuk, I, kuzey 2-5; Tonyukuk I,7 satırlar; Taşağıl, *Gök-Türkler*, III, s.347.

32 CTS 194A, 5167; HTS 215A, s.6043; TCTC 204, s.6445-6447 ; WHTK 343/2691c; TT 198, 1073c.

vaşlar meydana gelmiştir. Gök Türk Devleti'nin en büyük düşmanı olan Çin'e karşı doğuda çarpışmaların sürdüğü sırada, batıda isyan eden Türgişlere karşı da sefer düzenlendi. Bu seferleri Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk birlikte yönettiler. Altay Dağlarını aşan Gök Türk ordusu Cungarya (Yarış Ovası)'ya ulaştı. Devamında Bolçu (Urungu gölünün güney-batı kıyısında)'da Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı.

Tonyukuk batı seferlerini sürdürüyordu. Bir kaç tanesi batı Gök Türk hanedanından gelen beyler tarafından yönetilen Batı Türkistan şehir devletçikleri yaklaşan Arap saldırılarına karşı direniyordu[33]. 701 yılında Demir Kapı'ya kadar uzanan harekatta Sır Derya(Seyhun/ Yincü Ögüz) kıyılarından yola çıkıldı; Kızılkum Çölü'nde ilerlenmişti. İnel (Bögü) Kağan kumandasındaki bir kuvvet burada kaldı. Tonyukuk, güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi[34]. Ek Tağ (Ak Dağı geçen) Tonyukuk Demir Kapı'da seferine son verdi[35].

Bu seferle birlikte 716 yılına kadar Tonyukuk'u kaynaklarda göremeyiz. Kapgan Kağan, 708 sonrası halkına sert davranmaya başlamıştı. Çin'de ise tahta başarılı bir imparator geçmişti. Onlar da Gök Türklere karşı politika değişikliğine gittiler. Çinlilerin yolladığı ajanlar, adeta Gök Türk ülkesinde cirit atıyorlardı. Neticede boy isyanları birbiri ardına patladı ve kağanlık zor durumlara düştü. Boy isyanlarından biri olan Bayırku'ların isyanını bastıran Kapgan Kağan, tedbirsiz bir şekilde geri dönerken, onların arta kalanlarının pususuna düştü. Kendini kurtaramayan Kapgan, orada ölünce yerine oğlu İnel geçti. Fakat, Kül Tegin bir ihtilal planlayarak hayata geçirdi. İnel Kağan ve etrafındakileri öldürerek ağabeyi Bilge'yi tahta oturttu.

T'ang hanedanı imparatorları bu tedbirleri alırken Gök Türk ülkesinde boy isyanlarının birdenbire patlak verdiğini, isyanlarının birbirini takip ettiğini ve devleti çok yıprattığını görüyoruz. Bunların çoğu Orhun ve Tonyukuk yazıtlarında ve de Çin kaynaklarında anlatılmıştır[36].

Kaynaklarda Kül Tegin'in sadece Tonyukuk 暾欲谷'u Bilge'nin kayın pederi olması sebebiyle sağ bıraktığı ve tekrar devlette görev verdiği şeklinde bir ifade vardır[37]. O sırada 70 yaşından fazla olan Tonyukuk'a, halk tarafından saygı duyuluyordu[38]. II. Gök Türk Devletinin hızla büyümesinde büyük rol oynayan Tonyukuk, Kapgan döneminde yukarıda bahsettiğimiz boy isyanlarının bastırılmasında da önemli vazifeler üstlenmişti. Dolayısıyla onun sırf Bilge'nin

---

33 CTS 194A s. 5167; HTS 215A, s. 6043; TT 198/ 1073c; WHTK, 343, 2691c.

34 Kafesoğlu, s.111.

35 Chavannes, *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s.67.

36 René Giraud, *L'Empire de Turc Celéstes*, Paris 1960, harita 4.

37 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler*, III, s.361 vd.

38 CTS 194A, s.5173; HTS 215, s.6051; TT 1074, c, 1075a; WHTK, 2692c.

kayın pederi olması sebebiyle değil, II.Gök Türk Devleti için gerçekten eşsiz bir şahsiyet olması, halk tarafından çok sevilip saygı duyulması neticesinde hayatına kastedilmeyip sağ bırakıldığı sonucuna varmak mümkündür. Zaten daha sonra gelişecek olaylarda Tonyukuk'un oynadığı rol ve onun görüşlerine verilen diğer söylediklerimizi desteklemektedir.

Tonyukuk'un Devlet İşlerinde Planlama Görevine Getirilmesi:

II. Gök Türk devletinde taht değişikliği olmasına rağmen, boyların isyanları durmadı. Ülkenin batı tarafında çok önemli bir alanı kaplayan ve kalabalık bir nüfusa sahip olan Türgişler (Kara Türgiş), 717 yılında Su-lu 蘇祿 liderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kağanlığını ilan ettikten sonra başkentini Talas Irmağının kuzey batısındaki Kuz-Uluş (Balasagun)'a taşıdı ve uzun bir süre Maveraünnehir'den doğruya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdu[39].

Bilge, kağan olduktan sonra devleti yeniden güçlü duruma getirmiş ve töreleri yeniden uygulanmaya başlamıştır. Devlete hâkim olur olmaz mücadeleye devam eden Bilge, Selenga Irmağı boyuna ilerleyip Karagan geçidinde Uygurları ağır bir bozguna uğrattı. Mağlup Uygur İlteberi doğuya doğru kaçıp gitmişti. Uygurların hayvanları özellikle at sürüleri Gök Türklerin eline geçti (716). Bilge kıtlık sebebiyle uzun süredir açlık çeken halkını bu at sürüsüyle doyurmuştu. 717 yılında da uzun zamandan beri Gök Türklere isyan bayrağını açmış olan Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Bilge onların kaçışına çok üzülmüş ve geride kalan malları yağmalayıp, kadınlarını, çocuklarını ele geçirmişti. Zaten Çin kaynakları da onun tahta geçtikten sonra Türgişlerin bağımsızlığını ilan ettiğini, Kıtan (Ch'i-tan) ve Tatabıların (Hsi) gidip Tang hanedanına bağlandıklarını Gök Türk boylarının çoğunun devlete güvenlerini kaybedip ayrıldıklarını bildirmektedir.

Boyların çoğu yukarıda belirtildiği gibi yaklaşık on yıldan beri II. Gök Türk Devleti ile savaş halinde idiler savaşların uzun sürmesi, sıkıntıların devam etmesi ortak devlete bağlı olan boyların da güvenlerini kaybedip ayrılmalarına sebep oluyordu. Ayrılanlar bundan sonra kendilerine güvenilir bir hükümdar arayacaklardı. İşte böyle bir anda Bilge, çareyi Tonyukuk'u işbaşına getirmekte buldu. Yetmiş yaşından fazla olan ve herkes tarafından hürmet edilen Tonyukuk engin devlet tecrübesine sahipti. O bundan sonra planlayıcı (Mou-chu

[39] CTS 194A, s.5173; HTS 215B, s.6051; TT 1074c, 1075a; WHTK 2691c.

謀主) yani stratejist olacaktı. Daha önce boyuna dönmüş olan Tonyukuk geri çağırılmıştı[40].

Bilge Kağan'ın Çin ile İlişkilerinde Tonyukuk Etkisi:

Ülkesi içinde huzur sağlayan Bilge, gözünü artık Çin'e dikti. Çin'i baskı altına almanın gerekliliğine inanıyor, Tang imparatoruna akınlar ve yağmalar yapmanın planlarını hazırlıyordu. Üstelik yıllar önce Çin'e gidip teslim olan ailelerin geri dönmesi üzerine gücü artmıştı. Fakat, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk buna engel oldu. Uzun ömrüne, yaşadığı olaylara dayanarak, Bilge'yi etkilemeye çalıştı. Tonyukuk'a göre insanlar savaşla değil, barışla zenginleşirdi. Ayrıca Çin'e hücum etmenin fırsatı doğmamıştı. Hareket edebilecek durumda değillerdi[41]. Bunun yanında Gök Türk askerleri yeni bir araya toplanmıştı. Henüz zayıftı ve yorgunlardı. Kuvvetlenmeleri için en az üç yıldan fazla zaman lazımdı. Bu süre zarfında askerler beslenip, eski hallerini alabilirlerdi. Ancak, ondan sonra harekete geçebilirlerdi[42].

Bunun akabinde Bilge Kağan, şehirlerin etrafını duvar ve surlarla çevirttirmek istedi. Ayrıca tapınaklar da (Budist) inşa ettirecekti. Yani ülkede Budizmin gelişmesini desteklemek istiyordu. Yine Tonyukuk devreye girdi ve mümkün olamayacağını söyledi. Çünkü, Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinlilerle savaş meydanlarında savaşılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde kaçıp, ormanların dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise kullanımsız, faydasız idiler. Yani eğitimsiz, pratiksiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Gök Türklerin askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip için de otururlarsa eski gelenekleri değişirdi. Neticede bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur, Tang hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan ülkede Budizm propagandasına izin verilmesi ve bu dinin metodlarının uygulanmasına gelince, söz konusu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Savaş halinde kuvvetli olmak gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşçı karaktere sahip olmalarını önlerdi. Dolayısıyla Gök Türk ülkesinde tatbik edilemezdi. Bilge Kağan, onun tavsiyelerini

---

40 Kafesoğlu, s.133; Salman, *Türgişler* Ankara 1998, s.46,47; H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhatı*, İstanbul 1930, s.46; Barthold, *Türkistan*, Ankara 1987, s.243-244.

41 CTS 194A, s.5173; HTS 215, s.6051; TT 1074, c, 1075a; WHTK, 2692c.

42 HTS 215B, s.6052

dinledikten sonra derinden etkilendi ve onun stratejilerinin hepsini kabul etti[43]. Böylece Çin'e akın yapmaktan da vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung 宣宗 bunu kabul etmedi.

Gök Türklerin eski gücüne kavuştuğunu gören imparator Hsüan-tsung 宣宗, onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun kesin kararı savaşmak idi. Shuo-fang 朔方 Bölgesi kumandanı Wang Chün 王晙 hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar hücum ederek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Gök Türk orduları tamamen sıkıştırılacaktı. Chi-lo 稽落 Suyunun yukarısında bulunan Gök Türk orduları tamamen sıkıştırılıcaktı[44]. Chi-lo 稽落 Suyunun yukarısında bulunan Gök Türk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamış. Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kağan ve diğer Gök Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge prensi Mo墨 Tegin, Sağ Bilge prensi A-shih-na Bilge Tegin 阿史那毗伽特勒, Yen-shan燕山 bölgesi prensi Huo-pa-shih-shih-pi 火拔石 失畢 ve birçok boy ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kıtanların tuttuğu (askeri valisi) Li Shih-huo李失活 Tatabıların idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi çor處 木昆米啜idi[45].

Tonyukuk'un Başarılı Stratejisi:

Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chiluo suyunun yukarılarında toplandı. Çeşitli kollara bölünüp Gök Türklerin üzerine doğru ilerlenildi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan farklı yollardan ayrı ayrı Gök Türk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Bütün bu olaylar karşısında Bilge Kağan korkup endişelenmeye başlamıştı. Ancak, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen devreye girdi ve ona dedi ki: *"Basmıllar şu an Pei-t'ing 北庭 (Beşbalık)de bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-chen 張嘉貞 arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğru çekiliriz. Yiyecek vesair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü az (hafif) dır. İlk önce onlar varırlarsa savaşırız."* Neticede Tonyukuk'un öngörüleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı ola-

[43] CTS 194A, s.5174; TT 1075a

[44] CTS 194A, s.5174; HTS 215B, s.6052; TT 1075, a, 1075a; WHTK, 2693a

[45] CTS 194A, s.5174; TT 1075a; WHTK, 2693a.

rak Gök Türklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler[46].

Dolayısıyla T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un planı daha başta bozulmuştu. Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök Türklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü halkın bin li (567 km) gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti. Beşbalık'a doğru hareket eden ve iki yüz li ilerleyen orduyu yollara bölerek gizledi. Önce Beşbalık'ı ele geçirdi. Arkasından Basmıllara ani bir baskın yaptı. Beklenmedik bir şekilde hücuma maruz kalan Basmılların halkı kaçıp, Beşbalık kalesine sığındı. Kalede hepsini yakalayıp, merkeze geri döndü. Böylece Çin planının bir ayağına darbe indirilmiş oluyordu. Bilge Kağan bu zafer üzerine rahatlamıştı. Artık hedef Çin idi. Ordunun yönünü güneye doğru çevirdi ve hızla Kansu'daki Ch'ih-t'ing 赤亭 ve Liang-chou 涼州'yu ele geçirdiği gibi at ve koyunları yağmalandı; fakat kalelere-şehirlere girilmedi. Neticesinde de hücum yerine kendi topraklarını savunmak zorunda kalan Çin imparatoru adı geçen bölgeye askeri vali olarak Yang Ching-shu 楊敬述'yu tayin etti ve yardımcı general Lu Kung-li 盧公利 ile Yüan Teng 元澄'ı savaşmak üzere onların üzerine gönderdi. Tonyukuk, bilgi ve tecrübesini yine kullandı. Askeri vali olarak tayin edilen Yang Ching-shu 楊敬述'nun kaleyi iyi savunacağını bu yüzden önce barış teklif etmelerin eğer kabul etmezlerse yani asker çıkarırlarsa savaşarak zafer kazanacaklarını beyan etti. Dolayısıyla Gök Türkleri kaleye hücumdan vazgeçirtip, Çinlilerin savaş meydanına çıkmasını bekleyecekti.

Çinli kumadanlardan Yüan Ch'eng ordusuna "Yabancı reisi kollarında tutarken dikkatli olun" diye tavsiyede bulunuyordu. Sonuçta yine Tonyukuk'un beklediği oldu. Li Kung-li ordusuyla Shan-tan'a vardığında Gök Türklerin askerleriyle karşılaştı. Yüan Teng 元澄 da meydan savaşı yapmak üzere harekete geçti. Soğuk rüzgar, kar ve bozuk havalar sebebiyle Çinli askerleri yaylarını ve oklarını kullanamadılar. Derileri çatlamıştı. Çin orduları ağır bir bozguna uğradı. Yüan Teng'ın kendisi savaş meydanından tek başına zor kaçabildi. Askeri valilik görevinden alınan Yang Ching-shu'nun yerine ise sivil memurlar (Beyaz elbiseli) Liang eyaletine işleri teftiş etme makamına tayin edildiler. Bu savaşların kazanılması II. Gök Türk Devletinin gücünün hızla artmasına yol açıyordu. Artık Bilge'nin gücü selefi Kapgan Kağan'dan daha fazla bir seviyeye yükselmişti. Fakat, o daha öncekinin aksine Çin ile savaşmak istemiyordu. Kendisinin hedefi yazıtından anlaşıldığı gibi ülkesi içinde huzur ve refah temin etmek idi.

[46] HTS 215B, s.6052.

Kıtan ve Tatabıların da, II. Gök Türk devleti hakimiyetini bırakıp, Çin'le anlaşmaları cezasız kalmadı. Ertesi yıl yani 721 kış mevsiminde Kıtanlara sefer düzenledi[47]. Bir yıl sonra da 722 ilkbaharında Tatabıların üzerinde idi. Neticede Kıtan ve Tatabı reisleri mal varlıkları sürüleri ve kadın ile çocukları Gök Türklerin eline geçmişti. Yine malesef bu seferlerin detayları yazıtlardaki silinmeler dolayısıyla okunamadığı için fazla bilgi sahibi olamıyoruz.

T'ang İmparatoru Hsüan-tsung, artık II. Gök Türk Devletinin ve Bilge Kağan'ın gücünü kabullenmeye başlamıştı. Onun barış teklifini bu sefer kabul etmek zorunda kaldı. Üstelik bir Çin prensesi ile evlenme teklifine red cevabı vermedi. Gök Türk elçisine olağanüstü hürmet gösterdiği gibi hediyeler sunarak geri gönderdi[48].

725 yılına gelindiğinde Çin imparatoru doğuda Budistlerin kutsal bir dağı olan Tai-shan 泰山'a ziyarete gidecekti. Devlet sekreteri (chang-shu-ling) unvanlı Chang Yüe張說'ye Gök Türklere karşı savunma hazırlıklarının artırmasını planlaması emredildi. Çünkü imparator doğuya vardığında kuzeyden ve kuzeybatıdan Gök Türkler saldırabilirdi. Bu arada devlet adamlarından P'ei Kuang-t'ing 裴光庭 devreye girerek dağdaki Budist töreninin başarısının önemli bir başarının göstergesi olduğunu, eğer hazırlıklar yapılırsa anlamının kalmayacağını söyledi. Cevaben Chang Yüe 張說, Gök Türklerin her ne kadar barış teklif ettilerse de kendileri ile yapılan bir anlaşmaya güvenmenin zor olduğunu belirtti. Ayrıca Bilge Kağan dostça insanları seven bir yapıya sahipti. Maiyetindekileri iyi yönetiyordu. Fakat, Kül Tegin mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan idi. Tonyukuk ise çok cesur, yaşlı bilgili, tecrübeli olup, varlığı Çin için önemli büyük bir tehlikeydi. Bu üç kişi birbiriyle yakın dost idi ve daima ortak hareket ediyorlardı. İmparatorun doğuya gittiğini duyarlarsa sınırlara tecavüz ederlerdi. Böyle bir durumda sınırlar nasıl korunacaktı. P'ei Kuang't'ing 裴光庭, hemen Gök Türklere bir elçi gönderilip, onların büyük vezirinin çağırılmasını teklif etti. Söz konusu vezir rehine olarak imparatorun seferine katılacak ve dolayısıyla Gök Türkler fırsattan istifade edip saldıramayacaklardı. Chang Yüe 張說 onun teklifini kabul etti ve Yüan Chen'ı Bilge Kağan'a göndererek, imparatorun bu konudaki fikrini beyan etti[49].

Bilge Kağan, resmi bir ziyaret düzenlemiş, hatunu, Tonyukuk ve Kül Tegin ile birlikte diğer devlet adamları ile çadırın içinde daire biçiminde oturuyordu; Çinli elçi Yüan Chen袁'ı karşıladığında derhal evlilik meselelerini gündeme getirdi. Bu konuda oyalandığını düşünüyordu. Çinli elçi Yüan Chen'a *"Tibetliler 吐蕃 köpek neslinden gelmeler, T'ang onlarla evlilik münasebetliği kurdu. Kıtanlar 契丹 bizim kölemiz gibilerdi. Onlar da prenses aldı. Sadece biz kenara atıl-*

47 BK G,1.

48 CTS 194A, s.5174; HTS 215B, s.6052; TT 1075, a, 1075a; WHTK, 2693a.

49 CTS 194A, s.5174; HTS 215B, s.6052; TT 1075, a, 1075a; WHTK, 2693a.

dık, prensesle evlenme konusunda sadece Gök Türkler eskiden beri (en önce) teklifte bulundular, ama kabul edilmedi, nasıl iş?" Çinli elçi diplomatik bir tavır alarak Kağan'ın Göğün oğlunun oğlu olduğunu ifade etti. Çünkü Bilge daha önce oğlu gibi kabul edilmesini istemişti. Bir oğulun babasından nasıl evlilik teklifinde bulunabileceğini ifade etti. Böylece Bilge'nin atağını savuşturmayı düşünmüştü. Ancak, Bilge Kağan karşı atakla cevap verdi: *"Olamaz, iki yabancıya (Kıtan ve Tatabı) da prenses verilerek evlilik ittifakı kuruldu. Onlar daha önce oğul gibi muamele görmüşlerdi. Ayrıca prenses imparatorun kızı değil, buna tahammül edemem; eğer teklif reddedilirse, bütün ülkem benimle alay eder, bana güler"* dedi. Onun bu sözleri diplomasi konusunda ne kadar bilgili olduğunu göstermektedir. Üstelik Çin'in iç yapısını iyi takip etmiş, prensesin imparatorun öz kızı olmadığını öğrenmişti. Ülkesi içinde huzur tesis eden Bilge, bir Çinli prensesle de evlenerek bütün Orta Asya nazarında prestijini yükseltmek istiyordu. Aksi takdirde bu onun için bir utanç vesilesi olacaktı. Bilge Kağan'ın ısrarlı olduğunu iyice anlayan Çinli elçi Yüan Chen, evlilik teklifinin kabulünü sağlayacağına dair garanti verdi. Bunun üzerine Bilge de büyük vezir A-shih-te 阿史得 İlteberi hediyelerle Çin imparatorunun dini törenine katılmak üzere göndermeyi kabul etti. Neticede Çinliler Gök Türklerin söz konusu tören dolayısıyla kendilerine herhangi bir zarar vermelerini garanti altına alıyorlardı. A-shih-te 阿史得 İlteberle birlikte gelen yabancı reislerin hepsi silahlarını kuşanmışlar, yaylı ve oklu idiler. Bazıları imparatorun konvoyunun önünde hırsızlık yaptı. Bunun üzerine imparator nişan aldı ve bir atışta birini vurdu. İlteber A-shih-te atından aşağı inerek, hırsızlığa kalkışanın kesik başını imparatora sundu ve dedi ki: "*Majesteleri maiyetindeki kutsal savaşçılar gibi değil (onlarla mukayese edilemez). Gök Türkleri Tanrı gibi vezirler bilemez, insanların arasında yok."* Gök Türk devlet adamı hırsızlığa kalkışanın başını imparatora sunup, böyle konuşarak prestijini kurtarmaya çalışıyordu. Diğer taraftan imparator ise mükemmel savaşçı olan silahlı şeflerin ve diğerlerinin herhangi bir yağma hareketine girişmemeleri için onlara gözdağı veriyordu. Karşılığında imparator *"aç olup olmadıklarını yiyecek isteyip istemediklerini"* sordu. Gök Türk İlteberi Çin imparatorunu görmeye yay ve ok ile geldiklerini, on gündür yiyecek bulamadıklarını, Gök Türk reislerinin doymaları gerektiğini ifade etti. Bundan sonra Gök Türklerin hızla avlanmaları için izin verildi. Ancak, bu arada Çinli devlet adamlarından Lü Hsiang'ın devreye girip, Gök Türklerin avlanmalarının Çin'e zarar vereceğini söylemesi üzerine avlanmalarından vazgeçildi ve Gök Türkler konvoyun en önünde yer aldılar. Doğudaki Tai-shan' yapılan ziyaret ve törenden dönüldükten sonra Gök Türkler için büyük bir ziyafet ve eğlence tertip edildi. Arkasından çok sayıda hediye ve taltif edildikten sonra ülkelerine geri gönderildiler[50].

[50] CTS 194A, s.5175-5177; HTS 215B, s.6052-6053; TT 1075,b, c, 1075a; WHTK, 2693a,b,c.

Bilge Kağan, 697 yılından beri çok sayıda iç ve dış savaşta bulunmuştu. Nihayet 720'ye gelindiğinde ülkesi içinde boy isyanlarını bastırıp huzuru sağlamıştı. Tecrübeli devlet adamı Tonyukuk'un da tavsiyeleri ile Çin'e saldırmanın uzun vadede bir fayda getirmeyeceğini de biliyordu. Çünkü Çin aşırı kalabalık ve iklimi farklı, Türklerin yapısına uymayan bir ülke idi. Çin'i tamamen fethetse dahi orada tutunamayacağını bunun milletine bir yarar sağlamayacağını biliyordu.

Sonuç:

Kutlug, aslında isyana başladığında Çin tahakkümüne karşı kalkışılan üçüncü hareketi oluşturuyordu. Kendisinden önceki iki teşebbüs başarısızlığa uğramıştı. Kutlug belki biraz da onların tecrübelerinden faydalanarak farklı bir strateji uyguladı. Diğerleri gibi Çin'in kuzeyinde onlara yakın bir yerde durmadı ve kuzeye atalarının eski merkezi Ötüken'e gitti. Fakat, burada kendisine daha önceki iki isyan hareketine oranla daha az katılım gerçekleşmişti. Çünkü, o esnada Türk milletinin çoğu Çin sınırlarına yakın bölgelerde onların baskısı altında yaşıyordu. Dolayısıyla onlar aynı anda gelme fırsatı bulamamışlardı. Bununla birlikte Kutlug'un bir başka şansı vardı. O da Tonyukuk idi. Tonyukuk, Doğu Gök Türk ülkesinin Çinlilerin eline düştüğü sırada Çin'e gidip yerleşen ailelerdendi. Çin'de doğmuş, orada yetişmiş, üstelik oraya giden Gök Türk halkını teftiş etme görevine kadar yükselmişti. Çinli vali bir ara onu hapsettiğinde ise Kutlug bağımsızlığını zaten ilan etmişti. O daha sonra serbest bırakıldığında derhal Kutlug'un yanına kaçtı. Tonyukuk'un gelişine çok sevinen Kutlug, onu askeri işlerin başına getirdi. Bundan sonra ikisi birlikte hareket ederek, birbiri ardına parlak zaferler kazanmaya başladılar. Ancak, ilk önce ekonomik ve askeri açıdan güçlenmeleri gerekiyordu. Nitekim Dokuz Oğuzları kendilerine bağlayarak kendilerine asker sağladıkları gibi yiyecek için hayvan sürüleri de elde ettiler. Artık güçlendikleri için sıra Çin'e geldi ve ardı ardına yaptıkları akınlarla eski halkını ve topraklarını kurtardılar. Bağımsızlığın kazanılışının onuncu yılında hastalanan Kutlug ölünce yerine kardeşi Kapgan geçti.

Böylece Gök Türk devletinin yeniden tam istiklalini kazanması 682 yılında gerçekleşirken, devleti kuran Kutlug en yakın yardımcısı Tonyukuk ile birlikte Kağanlığı aradan geçen on yıl içerisinde devleti kuvvetli bir hale getirmişlerdi. Bununla beraber Kağanlığın her yönüyle gelişip, Orta Asya'yı tamamen hakimiyet altına alması, zamanın dünyası içinde en kuvvetlilerinden biri haline gelmesi, onun ölümünden sonra yerine geçecek olan Kapgan döneminde olacaktır.

Ağabeyi Bilge'yi tahta geçirdi. Bilge aslında tahta çıkmayı kabul etmek istemedi ise de Kül Tegin ısrar etmişti. Yine Tonyukuk eski görevine çağrıldı. Bundan sonra devlete küskün olan boylar teker teker yeniden bağlandı. Daha önce karışık zamanda ülkeyi terkedip Çin'e gidenler geri geldi. Bilge'nin Çin'e yanlış zamanda akın yapmak arzusu Tonyukuk tarafından engellendi. Çünkü o sırada Gök Türkler iç savaşlar yüzünden zayıf ve yorgun, Çinliler ise zengin ve güçlüydü. Askerlerin beslenip kuvvetlenmesi ve sayılarının artması için zamana ihtiyaç vardı. Gök Türklerin kuvvetlenmesini önlemek isteyen Çinliler, doğuda Kıtan (Ch'i-tan) (Moğol asıllı bu kavim Moğolistan'ın doğusunun en kuvvetli kabilelerinden olup, bazen Gök Türklere bağlanıyordu) ve Tatabı'larla, nisbeten az güçlü görünen (Hsi'ler) ve (Moğol asıllı olup Gök Türklerin kuzey batısında yaşıyorlardı). Aslında Batıda Beşbalık'taki Basmıllarla işbirliği yaparak Gök Türklerin merkezini basmayı planladılar. Fakat,Tonyukuk'un yerinde uyguladığı stratejiyle Bilge Kağan ve devleti bu tehlikeden çok rahat kurtuldu. Yine Bilge'nin ülkede Budizm propagandasının yapılması ve surlu şehirlerin inşa edilmesi yönündeki tekliflerine, Tonyukuk devlet meclisinde sebeplerini açıklayarak itiraz etti ve kabul ettirmedi. Budizm 576 yılında Taspar Kağan tarafından teveccüh görmüştür. Ancak Gök Türklerin devlet ve millet halinde Budizme girdiği söylenemez.

TONYUKUK YAZITININ TÜRK DEVLET ANLAYIŞI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU*

Özet

Türkler, devlet kurma yeteneğine sahip bir millettir. Tarih boyunca pek çok devlet kuran Türkler, "Devlet nasıl kurulur?" sorusuna en güzel yanıtı verebilecek olan milletlerin başında yer alırlar. Bunun temelinde Türk devlet anlayışı yatmaktadır. Türk devletlerinin oluşumu uzun bir zaman dilimini kapsar bu oluşum sağlam bir devlet geleneğine dayanmaktadır. Ayrıca Türkler diğer milletlerden etkilenmeden kendilerine özgü bir devlet anlayışını temel almışlardır. Türk devlet anlayışı Tanrıdan kut alma ve tabiata dayalı temeller üzerine şekillenmiştir. Bu anlayış tabiat güçleri, mitoloji ve destanlar üzerine kurulmuş bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk devlet anlayışında temel kaynak ilahi güçtür. Tanrıdan kut alan yöneticilerin yönetme hakkına sahip olarak halka nizam verdikleri yazıtlarda açıkça belirtilmektedir. Özellikle Kök Türk yazıtları en önemli kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Kök Türk yazıtlarında Tonyukuk, "tanrı lütfettiği için" savaşlarda başarıya ulaşıldığını belirtmiştir. Türklerin hezimet, galibiyet ve iktidarı ilahi güçten kut alma sayesinde elde ettikleri inancını yazıtlar aracılığı ile öğrenmekteyiz. Bu çalışmada, Kök Türk yazıtlarından özellikle de Tonyukuk yazıtından yola çıkılarak Türk devlet anlayışının gelişiminin tespiti amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yazıt, Devlet, Millet, Tonyukuk, Türk

Giriş

Türklerde devlet anlayışı eski zamanlardan beri halk için, halka dönük bir siyaset olmuştur. Devletin asli görevi halkı zenginleştirmek ve refah içinde

* Mersin Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü. tubatombuloglu@hotmail.com

yaşatmaktır. Türk devleti sınırları içinde yaşayan halklar hayatı için endişe duymaz, ölene kadar kendisinin bütün ihtiyaçlarını koruyan ve kollayan bir devletin varlığı onların güven içinde olmalarını sağlardı.[1] Devletin oluşabilmesi için vatan, millet, siyasi iktidar ve teşkilatlanma unsurlarının bir arada bulunması gerekmektedir. Türklerde aileden başlayan bu yapı boyların birleşmesiyle "İl" adını almıştır. Bu unsurları temel alan, birbirinin devamı niteliğinde farklı coğrafyalarda da olsa Türk devlet felsefesini devam ettiren Türk devletleri kurulmuştur.[2]

Bozkır temelli kurulan ilk Türk devletlerinin ortaya çıkmasında temel yaşam ve geçim kaynağı olan hayvan ve meraları güvence altına alma isteği doğrultusunda boyların bir araya gelme düşüncesi hâkimdir. İbn Haldun devletlerin gelişimini göçebeler ve yerleşikleri karşılaştırarak açıklar. Hatta göçebelerin birçok yönden yerleşiklerden üstün olduğunu belirtirken göçebelerin devletleşme sürecinde geçirdiği aşamaların da önemini vurgulamıştır.[3] Ona göre bozkırda yaşayan halk, dışarıdaki tehlikelere karşı aynı nesepten (asabiyye) gelen kimseler arasındaki dayanışma ve tehlikelere karşı kendisini korumak amacıyla bir araya gelir. Böylece devletin kurulması gerçekleşir. Dış tehlikelere karşı oluşan bu asabiyyet[4] sayesinde güçlü siyasi teşekküller, yani devletler meydana gelir.[5] Devlet, halkını dışarıdan gelebilecek tüm tehlikelere karşı korur, bunu yaparken de gücünü askerî teşkilattan alır. Devletin siyasi

---

1 Saadettin Yağmur Gömeç, "Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme" *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet*, İstanbul 2018, s.479.

2 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982, s.12; İbrahim Sarı, *Türklerde Hakimiyet Anlayışı*, Nokta Yayın, 2017, s.27.

3 Mustafa Gökçe, "Türk Destan ve Yazıtlarında İdeal Devlet", *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, Kesit Yayınları, Ulanbator 2018, s.806; Seda Yılmaz Genç, "İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde "Refah Devleti" ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi", *Anemon, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, Haziran 2015, s.143.

4 İbn Haldun'a göre göçebe hukukunda iki türlü asabiyyet vardır: Nesep, şecere (soy) asabiyyeti: Kan temelli bu bağ bir nesilden gelenlerin toplanıp kuvvetli, kudretli bir devlet kurmasına yeterli olur. Sebep, (mükteseb) asabiyyeti: Devlet kurma aşamasından sonra ise kan bağı yeterli olmaz ayrıca din ve mefkûrevi bağlılık şeklindeki sebep asabiyyeti gelir. Birincisinde aynı soydan gelmek gerekirken, sebep asabiyyetinde böyle bir koşula gerek yoktur. İbn Haldun'un asabiyyet fikrini Zeki Velidi Togan şu şekilde yorumlar: "Devletleri kuran milletlerin enerji kaynağı, kavimlerin bünyesindeki "dinamik kuvvetler"dir. Bu durum kendisini en çok ideoloji ve dinî tesanüt olarak gösterir. Yani kavmî ve millî birlik hissi geniş manada ideolojiler bu kitlelerin dinamik kuvvetidir." Z. Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s.160-61.

5 İbn Haldun, *Mukaddime I*, (Çev: Süleyman Uludağ), 2. Baskı, İstanbul 1988, Dergâh Yayınları, s.125; Recep Yumuk, "İbn Haldun'da Devlet Görüşü", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı:1-2, 1978, s.241. Gökçe, a.g.m., s.806.

otorite olarak sağlayacağı adalet, hak ve özgürlükler iktisadi refahın da belirleyicisidir.[6]

Türk tarihinin kaynakları İbn Haldun'un bu görüşlerini desteklemektedir. İlk Türk devletlerinin kuruluş aşamalarını dikkatli bir şekilde incelediğimizde siyasi ilişkilerin konargöçer halkla yerleşikler arasındaki münasebetler doğrultusunda şekillendiğini görmek mümkündür. Bu doğrultuda baktığımızda Asya Hun Devleti'nin kuruluşuyla birlikte bozkırda devletlerin boyları bir araya getirdikleri zaman Çin'e karşı başarılı olduğunu aksi halde yok olmaya yüz tutarak siyasi varlıklarını yitirdiklerini söyleyebiliriz.[7] Tehditlere karşı bir araya gelme örneklerini yazıtlarda sıkça görmek mümkündür. Örneğin Tonyukuk Yazıtında İlteriş Kağan'ın Çin hâkimiyeti altında kalıp yok olan Türk halkının dağda taşta kalan kısmını birleştirdiğinden bahsetmektedir. Buna benzer örnekler Bilge Kağan Yazıtında da Türk boyuna hitap ederek "sözümü iyice işitin, sıkıca dinleyin" ifadeleriyle karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Tonyukuk Yazıtında Ötüken topraklarına yerleştiklerini duyan güneydeki, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki akrabalarının da kendilerine katıldığından bahseder.[8] Yazıtlarda bulunan buna benzer pek çok örnek kurulan ilk Türk devletlerinin İbn Haldun'un asabiyyet fikrine yakın şekillendiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Yazıtlarda Devlet Fikrinin Ortaya Çıkması

Türk tarihinin farklı dönemlerine ilişkin kaynaklarda devletin kuruluşu Tanrı'nın bir kişiye kut vermesiyle gerçekleşir. Türkçede kut'un anlamı "devlet, ikbal, saadet, baht" manasına gelmektedir. Bu özellikleri ile kut, Hint'in Dharma'sı, Çin'in Taosu, Yunan'ın Logos'u gibi diğer dillere çevrilmesi mümkün olmayan, zengin felsefi içeriğe ve anlama sahip bir terimdir.[9] Kutadgu Bilig'de kut çok güzel bir şekilde anlatılmıştır: "Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir… Fazilet ve kısmet kuttan doğar, beyliğe giden yol ondan geçer, her şey kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir… Tanrısaldır. Hükümdarlık iktidarı Tanrı'dan alır… Kut'tan feragat etmek, devletten, siyasi istiklalden vazgeçmektir."[10] Kutadgu Bilig'e göre; kut kavramıyla dünyanın

---

6 Genç, a.g.m., 141.

7 Gökçe, a.g.m., s.806.

8 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.100,106.

9 Mübahat Türker Küyel, "Kutadgu Bilig ile Kenz-ül Küberâ Arasında Bir Karşılaştırma", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 183.

10 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* İstanbul 1991, s.237-238; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları,* Berikan Yayınları, Ankara 2018, s.75.

merkezine yerleşerek kendine özgü bir tavır ortaya koymaktadır. Bu yönüyle kut, içerik olarak başka kültürlere indirgenerek açıklanabilecek bir kavram olmaktan uzaktır.[11]

Tarihimizde kut'a dair birçok örnek bulmak mümkündür. Kağan olabilmek için tanrı tarafından seçilmiş olmak gerekir. İslam öncesi dönemlerde hâkimiyetin Gök Tanrı tarafından bir aileye kut olarak verildiğini görmekteyiz.[12] Yazıtlarda bu durum; "Tanrı irade ettiği (yarlık) için, kutum olduğu için, kısmet (ülüg) sahibi olduğum için kağan oldum" şeklinde sık sık geçmektedir.[13] Yani Türklerde kağan olmak için kut sahibi, yarlık sahibi ve ülüg sahibi olmak gerekirdi.

Kut'un tanrı tarafından hükümdara sembolik olarak verildiğini gösteren "başına talih kuşu/devlet kuşu/kut kuşu" konmak deyimleri söz konusudur. Bunun yanı sıra Bilge Kağan hazinelerinin içinde yer alan tacın üzerinde ağzında değerli bir taş taşıyan kuş motifi de buradaki sembolik değeri ifade eder niteliktedir.[14] Tanrı, iktidar sahibi olmasını istediği kişiye ipuçları aracılığıyla kut vermekteydi. Türk devlet anlayışının temel değerleri birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; kut anlayışı, töre (türe), atalar, adalet (könilik), Tanrı gibi. Bu değerleri yazıtlar dışında Oğuz Kağan destanında da görmekteyiz. Kağan, atalarının töresi ile ülkesini yönetmektedir. Töresi olmayan devlet ise yok sayılır.[15]

Orhun yazıtlarına göre, kağanın önemli görevleri, dağınık olan milleti toplayıp; az olan milleti çok kılmak, aç olanları doyurmak, çıplağı giydirmek, fakir olanı zengin kılmaktır. Türk kağanları, törenin ortaya koyduğu hukuk kurallarına dayanarak, bunun yanında da meşruiyetlerini bildirmek üzere beyler ile halka toy düzenlerlerdi. Toyla birlikte ziyafet de verilirdi. Kurulan sofralar aracılığıyla saray eşyaları yağmalattırılırdı. Bu yağma törenlerinin amacı halktan ihtiyacı olanların ihtiyaçlarını gidermesini sağlamak ve yöneticinin her şeyini halkıyla paylaştığını göstermektir. Oğuz Kağan, hükümdarlığını bildirmek üzere toy düzenler. Bu toyla Oğuz'un kağanlığı halk tarafında kabul görür. Türk tarihine baktığımızda halkın katılımıyla gerçekleşen toy/kurultaylar devletin kuruluşunun onaylandığı yerlerdir. Toylarda gelenek dışı hareket edilmesi birlik ve beraberliğe zarar vermekte kağanın iktidarını zayıflatmaktaydı. Dede Korkut Kitabı'nın on ikinci hikâyesinde iç oğuz ve dış oğuz mücadelesi buna en iyi örnektir. İç oğuz ve dış oğuz arasındaki anlaşmazlığın

---

11 Küyel, a.g.m., s.183.

12 Gökçe, a.g.m., s.808.

13 Orkun, *a.g.e.*, s.27.

14 Gömeç, *a.g.e.*, s.75; Gökçe, *a.g.e,* s.808.

15 Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İ. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1947, s.270; İsmihan Serdaroğlu, *Farabi'nin Siyaset Felsefesi ile Türk Devlet Anlayışının Benzerlikleri*, Yüksel Lisans Tezi, Kırıkkale 2018, s.41-42.

nedeni toya ve sofra yağmalanmasına halkın tamamının davet edilmemesidir.[16]

İktidar sahibi olmanın gereği küç'ü de elinde bulundurmaktan geçmektedir. Güç tanrıdan gelir. Tanrı güç verdiği için Bilge Kağan Üç Oğuzları mağlup ettiğini yazıtında anlatmaktadır.[17] Türk devlet anlayışında tanrının küç verdiği hükümdar sadece Türk milletinden mesul değil etraftaki milletlere karşı da sorumludur. Bu durum Köl Tigin Yazıtı'nda Kök Türk Devleti'nin kuruluşunu anlatılırken İlteriş Kağan ve İlbilge Hatun'un "Türk Tanrısı" tarafından tepelerinden tutularak yukarı götürülmek suretiyle kağanlığın verildiği şeklinde ifade edilmektedir.[18]

Türk devlet anlayışını diğer milletlerden ayıran özelliği bütün cihanı içine alan cihanşümul devlet fikridir. Tarih boyunca Türk devletleri bu anlayışla kurulur. Türk dininin ve mitolojisinin de temelini teşkil eder. Yöneticiler Gök Tanrı tarafından seçilir. Bu durum yazıtlarda da sıklıkla vurgulanmıştır.[19] Yazıtlarda cihanşümul devlet anlayışına ilişkin en önemli gösterge dünyanın ve insanoğlunun yaratılışından bahsettikten sonra insanoğlu üzerine Bumin ve İstemi'nin kağan olduğunun ifade edilişidir.[20]

Tonyukuk Yazıtına Türk Devlet Anlayışının Yansımaları

Hilmi Ziya Ülken'e göre; "Tarihte Yunan, İran ve Türkler hikmet yaratan üç millettir. Hint, İslâm ve Avrupa medeniyetleri ise kendine özgü bir hikmet yaratamamışlardır. Yunan kadercidir, İran ise hayalcidir ancak Türk hikmeti hakikatçi ve terakkicidir. Türk hikmetine göre nizamı sağlamak ve mesut olmak için bilgili, cesaretli ve kanaatkâr olmak gerekir. Bilgili olmak, tabiatın düzenini bilmek ve onu bozabilecek durumlara karşı tedbirli olmaktır. Kağanın en büyük amacı il birliğini sağlamak, Türk milletini hâkim kılmak, onu yüceltmek ve milletlerarası barışı sağlamaktır.[21] Bu anlayışla Bilge Tonyukuk yazıtında şöyle demektedir; *Kapgan Kağan tahta oturdu. Geceleri uyumadan gündüzleri oturmadan çalıştı. Ben kendim uzaklara öncü birlikler gönderdim. Karakol kuleleri diktirdim. Hakanımla ordu sevk ettik. Tanrının lütfuyla Türk halkının arasına silahlı düşmanı sokmadım. Kuyruğu düğümlü atı sokmadım. İlteriş kağan başarmasay-*

16 Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2009 s.53.

17 Gömeç, *a.g.e.*, 2018, s.76.

18 Orkun, *a.g.e.*, s.34

19 Ögel, *a.g.e,* s.357.

20 Orkun, *a.g.e.*, s.29; Gökçe, *a.g.m.*, s.810.

21 Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, İstanbul 2006, s. 181-187; Zübeyir Saltuklu, "Türklerin Devlet Anlayışı", *AUSBD*, 2 (4), 2019, s.4.

dı, onu takiben ben kazanmasaydım devlette millette yok olacaktı. Başarılı olduğumuz için devlet devlet oldu, halk da halk oldu (T 51-56).[22]

Bilge Tonyukuk yazıtını canlı ve anlaşılabilir üslubuyla, güçlü düşüncelerini anlatım yeteneğinin verdiği dehayla ortaya koymuştur. Bilge vezir bir nevi özgeçmişini gözler önüne sererken satırları çok verimli bir şekilde değerlendirmiştir. Yazıtın içinde devirlerin değiştiğini, büyük bir yaşam öyküsünü ve önemli dönüm noktalarını yakalamak mümkündür. Bilge Tonyukuk yazıtın sonlarına doğru Kök Türk Kağanlığı'nın yeniden kuruluş sürecini başarılı bir şekilde bir kez daha toparlayarak özetlemektedir. Anlatımından siyasetle ilgili sorunların onun çözümüne bırakıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle yazıtta Tanrı bana muhakeme yeteneği verdiği için İlteriş kağanı ben kendim hakan yaptım cümlesi (T G 6-7) seçim sürecini anlattığı için oldukça mühimdir. O, Tanrının verdiği bilgelikle karar alır ve İlteriş kağan halkı için kağan olur.[23] Güçlenen devletin etrafı düşmanlarla çevrilidir. Sadece yakın akrabaları Oğuzlarla değil, Türgişler ve diğer kabilelerle de savaşılır. Yazıtta Türgişlere karşı kazanılan zaferin yine Tanrı'nın iradesiyle olduğu belirtilmektedir: *Tanrı irade ettiği için çok diye biz korkmadık. Savaştık.*[24] Sonra sahne birden değişir ve bu kez Kapgan Kağan tahta geçer. Bu dönemde bir yandan sınırları genişletirken, bir yandan da Türklere bol ganimetler sağlarlar.[25]

Türk yazıtlarına baktığımızda hâkimiyet kağan tarafından temsil edilir. Devletin varlığı siyasi güçle sıkı sıkıya bağlıdır. Yazıtlarda kağanların bilgili, erdemli ve cesur olması gibi özelliklere vurgu yapılmaktadır. Tonyukuk Yazıtında ise bahsi geçen nitelikler kendisinde de toplanmıştır. Cihanşümul bir devlet sağlamayı hedefleyen anlayışta kağanın her şeyi tek başına yapması beklenemez. Hükümdarın bilge ve cesur olmasının yanında vezirinin de aynı niteliklere sahip olması mutlak başarı getirmiştir. Türk devlet geleneğine baktığımızda büyük hükümdarların yanında üstün niteliklere sahip devlet adamlarını da görmekteyiz. Oğuz Kağan Destanında Uluğ Türk olarak geçen bir kişinin tecrübeli bir aksakal olduğu ona danışmanlık yaptığı belirtilmektedir.[26]

Türklerde tahta oturma anlayışı Tonyukuk yazıtında *Dokuz Oğuz üzerine kağan olarak otur* sözü ile karşımıza çıkmaktadır. Bilge Kağan yazıtında da karşımıza çıkan bu anlayış halkın üzerine hakan olarak oturmak yani halk ile

---

[22] Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Bilgesu Yayınları, Ankara 2015, s.195-96

[23] Martin Sprengling, "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", *Erdem,* Cilt:2, Sayı:6, Ocak 1986, s.722-23.; Orkun, *a.g.e*, s.102.

[24] Orkun, *a.g.e,* s. 114.

[25] Sprengling, a.g.m, s.724.

[26] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I,* TTK, Ankara 1993, s.126; Gökçe, a.g.m., s.812.

tanrı arasında bir mesafe bulunduğunu tanrının kut verdiği yöneticinin de onların arasında olduğunu göstermektedir. Aslında bu ifadelerle halka nizam vermeye çalışıldığı görülmektedir.[27]

Tonyukuk Yazıtında ideal bir hükümdarın görevleri hakkında çıkarım yapmakta mümkündür. Türk hakanın ilk vazifesi milleti toplamaktır. Tonyukuk Yazıtı başlarken İlteriş Kağan'ın dağılmış, dağda taşta kalmış Türk halkını toplayıp bir araya getirdiği ifade edilmekte, biterken de barış zamanı halkı geliştirdiğini, besleyip yaşattığını belirtmektedir.[28] Milleti düzene koymak da Türk hakanının en önemli işlerinin başında gelmektedir. Bilge Tonyukuk yazıtında, bağlanmak için gelen beyleri ve halkı düzene koyup topladığından bahsetmektedir (T 43-B 8).[29]

Türk devlet anlayışında devleti ve milleti için kazanma fikri var olma sebeplerinin başında yer almaktadır. Kazanmak derin bir sosyal anlam içermektedir. Bu sebeple Tonyukuk Yazıtının muhteşem bitişinin en önemli ve toparlayıcı kısmın "*İlteriş Kağan kazanmasaydı, ben Bilge Tonyukuk başarmasaydım, Kapgan Kağanın birleşmiş Türk milletinin yerinde ne bağımsız halk, hem millet hem de insanlar olmayacaktı. İlteriş Kağan ile Bilge Tonyukuk kazandığımız için, Kapgan Kağanın Türk milleti geliştirdi, Türk Bilge kağan Türk milletini kalkındırarak tahta oturdu*" ifadeleridir. Bilge Kağanın başa geçmesi ve Bilge Tonyukuk'un yol göstericiliğinde devlet işlerinin yürütülmesine devam edilmesi çağrısı ile bu sona ermektedir.[30]

Sonuç

Türk milleti doğası gereği devlet kurma yeteneğine sahiptir. Türklerde devlet bozkır kültürüne göre şekil almıştır. Türk milleti bozkır şartları gereğince kendilerini en iyi şekilde korumak zorunda kalmışlardır. Türk devlet anlayışına bakıldığında Tanrıya saygı, bilgi, ahlak, erdem ve adalet esasları temel alınmıştır. Vatan anlayışı yazılı kültürün oluşmadığı dönemlerden itibaren şekillenmeye başlayarak değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Devlet ve hâkimiyet anlayışı milletlerin yaratılış destanlarıyla birebir alakalıdır. Oğuz Kağan Destanı ve yazıtlarda Türk milletinin ortaya çıkışı net bir şekilde anlatılmaktadır. Bunun yanında coğrafya da devlet düşüncesini etkileyen unsurlardan biridir. Türk devletlerinin kurulduğu bozkır temelli coğrafyada Türk kültürünün hemen her öğesini görmek mümkün olduğu için Türk

---

27 Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.70.

28 Ögel, *a.g.e*, s.106, 127.

29 Ögel, *a.g.e*, s.131.

30 Ögel, *a.g.e*, s.146-147; Sprengling, *a.g.m.*, s.725.

devlet anlayışının oluşumunda coğrafyanın da etkili olduğunu söyleyebiliriz. Kök Türk yazıtlarında ve destanlarda cihanşümul Türk devlet yapısı oldukça açık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Türk devlet anlayışında ideal hükümdarın özelliklerini, devlet yönetiminde uyulması gerekenleri de görmek mümkündür. Töre, iktidarın özelliklerini, yöneticilerin meziyetlerini, halkın davranışlarını belirleyen en önemli unsurdur. Yazıtlarda töreye uyulmazsa devletin düzenin bozulacağı milletin başına felaketler geleceği sık sık anlatılmaktadır. Tonyukuk Yazıtı da bütün bu unsurlar hakkında sağladığı bilgiler açısından eşsizdir. Bilge Tonyukuk yazıtında ideal devletin gereklerine değinirken ilaveten cihanşümul devlet anlayışının özelliklerini de aktarmaktadır. Ona göre Türk devlet anlayışında ideal devlet ancak ideal yöneticilerle gerçekleşir. Yazıtta yöneticilerin özellikleri anlatılırken kut ve törenin önemine dair örnekleri de görmekteyiz. Töreye uyulmadığı zaman vatansız kalınacağı ısrarla vurgulanırken Türk devlet anlayışında devletin kutsallığı halkın devletine sahip çıkmadığı zaman yok olacağı sıkılıkla vurgulanmıştır. İyi bir yöneticinin halka karşı sorumlulukları ise devlet için kazanmak, vatanı düşmanlardan korumak, halkı besleyip yaşatmak ve geliştirmekle doğrudan ilişkilendirilmiştir.

KAYNAKÇA

Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İ. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1947.

Genç, Seda Yılmaz, "İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde "Refah Devleti" ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi", *Anemon, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt:3, Sayı:1, Haziran 2015, s.141-169.

Gökçe, Mustafa, "Türk Destan ve Yazıtlarında İdeal Devlet", *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu,* Kesit Yayınları, Ulanbator 2018, s.804-816.

Gömeç, Saadettin Yağmur, "Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme" *Afyonkarahisar I. Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet*, İstanbul 2018, s.471-489.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınları, Ankara 2018.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2009.

Haldun, İbn, *Mukaddime I,* (Çev: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları. 2. Baskı, İstanbul 1988.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1991.

Küyel, Mübahat Türker, "Kutadgu Bilig ile Kenz-ül Küberâ Arasında Bir Karşılaştırma", *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyılın Sonlarına Kadar),* Ankara 1982.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I*, TTK, Ankara 1993.
Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları,* Bilgesu Yayınları, Ankara 2015.
Saltuklu, Zübeyir, "Türklerin Devlet Anlayışı", *AUSBD,* 2 (4), 2019, s.2-12.
Sarı, İbrahim, *Türklerde Hâkimiyet Anlayışı,* Nokta Yayın, 2017.
Serdaroğlu, İsmihan, *Farabi'nin Siyaset Felsefesi ile Türk Devlet Anlayışının Benzerlikleri*, Yüksel Lisans Tezi, Kırıkkale 2018.
Togan, Z. Velidi, *Tarihte Usul,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s.160-61.
Ülken, Hilmi Ziya, *Anadolu Kültürü ve Türk Kimliği Üzerine*, İstanbul 2006, s. 181-187.
Yumuk, Recep, "İbn Haldun'da Devlet Görüşü", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı:1-2, 1978, s.229-278.

TONYUKUK'UN YAŞADIĞI ORTAMIN İKLİM ŞARTLARI

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA*

Özet

İklim doğrudan insan hayatını ve kültürünü etkileyen ana faktörlerden biri olduğu için klimatoloji çalışmaları tarihçi ve tarih çalışmaları için daima önemli olagelmiştir. Bu sebeple özellikle son yıllarda iklim ve klimatoloji çalışmaları ele aldıkları dönemi, bölgeyi ve kültürü daha iyi anlamak isteyen tarihçiler tarafından da yoğun olarak kullanılmaktadır. Bizde *"Tonyukuk'un Yaşadığı Ortamın İklim Şartları"* başlıklı bu bildirimizde, bu alanda öncü kabul edilen isimlerden biri olan Nicola di Cosimo'nun yöntemini takip ederek, Göktürk döneminde Kağanlığın merkezi olan Moğolistan coğrafyasının ve özellikle Arkhangai eyaletinin klimatolojik verilerini, yıllık ortalama sıcaklık ve yağış miktarı, tespit ederek iklimin eski Türk yaşantısına ve iktisadına olan etkisini ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İklim, Klimatoloji, Moğolistan, Göktürk, Yağış, Sıcaklık.

Günümüzde iklim ve iklim çalışmaları (klimatoloji) geçmiş yıllara nazaran daha bir önemle ele alınmakta ve tarih çalışmalarında da kullanılmaktadır. Mesela, aynı zamanda Göktürk dönemini de inceleyebilen araştırmacılardan Nicola di Cosmo'nun (1957-), 2014-15 yayımlanan bir makalesi bu hususta dikkate değerdir. Di Cosmo bu yazısında, doğrudan VII-VIII. yüzyılları ele almasa da, XIII. yüzyılda aynı coğrafyada teessüs eden *"Qara Qorum"*u, iklim ve coğrafya bakımından incelemektedir: "Why Qoro Qorum? Climate and Geography in the Early Mongol Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* 21(2014-2015).s.67-78, Wiesbaden.

Yazar çalışmasını XII-XIII. yüzyıllara ait iklim ve klimatolojik verilere dayandırmaktadır. Bu değer ve verilerle çok uzun periyotları değil ama nihayetinde 60 senelik değişimleri göz önüne almıştır. Bu sebeple biz de aynı coğrafyanın on iki – on üç yüzyıl sonraki durumuna, tabii ki yüzyıllara göre daha

* Emekli Öğretim Üyesi. baykaratuncer@hotmail.com

kısa süreli tahavvüller/değişimler olabileceğini de göz önünde bulundurarak, temas edebiliriz.

Bir Moğolistan haritası göz önüne alındığında Khangai Dağları'nın Moğolistan'ın tam orta kesiminde yer aldığı görülebilir. Söz konusu bu bölge dört aymağı(vilayet veya eyalet) kapsamakta ve bu dört aymaktan ikisi onun adını ek olarak alırlar: *Ar+khangai* ve *Övör+khangai* yani Kuzey ve Güney Khangai'lar. Bu adın *''Khan''* adından gelmiş olabileceği de belirtilmektedir. Söz konusu bu bölgede yer alan diğer iki aymak ise sırasıyla Bayankhongor ve Zavkhan vilayerleri/eyaletleridir. Hun Luut Khot (*Lungcheng*); Xianbei (93-234 ms) Tabgaç, ve Rouran (330-555) merkezleri Moomt(*Mume*) burada bulunmaktadır. Uygurlar da merkezleri Ordu-balıq'ı bu yörede inşa etmişlerdir.

Bu bölge üzerinde belli başlı üç yerleşme vardır: Tsetserleg, Bayankhorgor ve Uliastai. Zaten biz de çalışmamızda bu ilk şehir/yerleşmelerin iklim değerlerine ağırlık vermeye çalışacağız. Üzerinde Ötüken'in adını yansıttığını düşündüğümüz Ötgön Tenger 4031 metre ile Moğolistan'ın en yüksek yeridir. Dağ silsilesi, başlıca iki nehri doğurmuş ve beslemektedir: Ider ve Orkhon. Bunlar Selenge vasıtasıyla Baykal Gölüne dökülmektedir.

Arkhangai merkezi Cecerleg okunabilecek Tsetserleg dir. Bulgan, yine aynı yörede bir şehirdir. Tonyukuk anıtı yakınlarında ise, Başkent Ulanbatur/Ulanbatoor bulunur. Burası 1,691 metre yüksekliktedir. 47,28 kuzey ve 101,27 doğu koordinatlarında, Ulanbatur'un 600 kilometre kuzeybatısında, bulunmakta ve 2017 verilerine göre bölgede 21,620 kişi yaşamaktadır.

Aylar	Tsetserleg (1691 m.)	Bulgan (1208 m.)	Ulanbator (1350 m.)
Ocak	-14,8	-20,5	-21,6
Şubat	-13,5	-18,1	-16,6
Mart	-6,8	-8,5	-7,4
Nisan	1	1	2
Mayıs	8,7	9,1	10,1
Haziran	13	14,2	15,7
Temmuz	14,3	15,9	18,2
Ağustos	12,8	13,9	16
Eylül	7,5	7,2	9,6
Ekim	-0,3	-0,8	0,5
Kasım	-7,5	-10,8	-11,9
Aralık	-12,9	-17,8	-19
Yıllık Ortalama	0,2	-1,3	0,4

Aylık Ortalama Sıcaklık (Suhunet) Tablosu

Aylar	Tsetserleg (1691 m.)	Bulgan (1208 m.)	Ulanbator (1350 m.)
Ocak	1,9 mm	1,14 mm	2 mm
Şubat	2,7 mm	2 mm	3 mm
Mart	5,8 mm	3,1 mm	4 mm
Nisan	16,3 mm	10,9 mm	10 mm
Mayıs	32,6 mm	22,7 mm	46 mm
Haziran	63,1 mm	52,6 mm	46 mm
Temmuz	74,4 mm	71,3 mm	64 mm
Ağustos	66,9 mm	63,8 mm	70 mm
Eylül	26,7 mm	32,5 mm	27 mm
Ekim	13,4 mm	12,4 mm	10 mm
Kasım	5,8 mm	3,8 mm	6 mm
Aralık	2,6 mm	1,9 mm	4 mm
Yıllık Ortalama	313,2 mm	278,4 mm	267 mm

Yıllık Ortalama Yağış Tablosu

Ulanbatur /Ulaanbataar, 1,350 metre yükseklikte, 47,55 kuzey ve 106,55 doğu koordinatlarında bulunmaktadır. Bu bölgenin iklim değerleri başkent olması hasebiyle biraz daha ayrıntılıdır. Tablolarda da görülebileceği üzere Ulanbatur/Ulaanbataar'da 63 gün yağış ve 59 gün de kar yağışı tespit edilmiştir. Yağışlı günler sırasıyla Temmuz'da 16 gün, Ağustos'ta 14 ve Haziran'da 13 gün olarak tespit edilmiştir. Eylül'de 8, Mayıs'ta 7 gün yağışlı olup, Ekim ve Nisan aylarında ise 2'şer gün yağışlıdır. Öteki aylar serpinti şeklindedir (0,1-0,3 gün).

Karlı günler, ayların sırasıyla Ocak:8, Şubat, Mart, Nisan 7'şer gün, Mayıs 3 gün, sonraki üç ay ise serpintilidir (sırasıyla 0,3, 0,2 ve 04). Eylül'de 2 gün, Ekim'de 6 gün, Kasım'da 8 gün ve Aralık'ta ise 10 gün karla örtülüdür.

Bölgedeki diğer şehirlerdeki değerler küçük değişiklik ve sapmalarla birlikte hemen hemen aynı değerlere sahiptir. Sadece yağış olarak Bulgan'da yağışlı 50,7 gün şöyle dağılıyor: Temmuz'da 12,9 gün, Ağustos'ta 10,4 gün, Haziran'da 8,4 gün, Mart'ta 1,3 gün, Nisan'da 3 gün, Mayıs'ta 4 gün, Eylül'de 4,9 gün, Ekim'de 2,9 gün ve Kasım'da 1,3 gündür. Öteki aylar serpinti şeklindedir.

Erdenet şehri 1.280 metre irtifada, -0,4 yıllık sıcaklık ortalaması (sühunet) ve 351 milimetre yağışı ile tabloda belirtilmiştir. Burası Orhun aymağı merkezi ve Moğolistan'ın ikinci büyük şehirdir.

Bu değerleri, mesela Bişkek (Balasagun yerine) ve Konya ile karşılaştıralım.

Bişkek/Balasagun			Konya	
Aylar	Sıcaklık	Yağış (Yağmur ve Kar)	Sıcaklık	Yağış (Yağmur ve Kar)
Ocak	-2,6	26 mm (3y+9k)	-0,2	37,4 mm (9,5 g.)
Şubat	-0,8	35 mm (5y+9k)	1,4	28,7 mm (8,1 g.)
Mart	5,3	55 mm (9y+5k)	5,5	28,9 mm (8,6 g.)
Nisan	12,3	67 mm (12y+2k)	11	32,2 mm (10,2 g.)
Mayıs	17,4	61 mm (13y+0,3k)	15,8	53,5 mm (10,2 g.)
Haziran	22,4	34 mm (10y+0k)	20,1	24,7 mm (6,4 g.)
Temmuz	24,9	21 mm (10y+0k)	23,5	6,3 mm (2,1 g.)
Ağustos	23,8	13 mm (6y+0k)	23,1	4,9 mm (1,4 g.)
Eylül	18,5	19 mm (6y+0k)	18,5	12,4 mm (2,9 g.)
Ekim	11	45 mm (8y+1k)	12,5	29,7 mm (5,8 g.)
Kasım	4,7	42 mm (7y+4k)	6,3	32,1 mm (6,4 g.)
Aralık	-0,9	35 mm (4y+7k)	1,7	41,6 mm (9,7 g.)
Yıllık Ortalama	11,3	453 mm (93y+37k)	11,6	322,4 mm (79,6 g.)

Daha iyi bir fikir vermesi için sadece yağışların mevsimlere dağılışını, ortadaki, Tonyukuk'un yaşadığı coğrafyaya Bulgan esaslı olarak gösterelim. Bu değerleri, öteki Türk diyarları ile mukayese edebiliriz. Bu örneklerden biri Balasagun yakınlarındaki Bişkek diğeri ise daha batıda Türkiye'den Konya şehridir.

Kış	Yaz/Bahar	Yaz/Yaz	Güz	
Bulgan	%1,9	1%3,2	%67,4	%17,5
Bişkek	%21,2	%40,4	%15,0	%23,4
Konya	%33	%35	%10	%22

Kesinlikle anlaşılan bir gerçek vardır. Ötüken diyarında, yaz mevsimi yağışlı olup, otlakların yeşil kalmasını sağlar. Ötüken diyarı, Türk aleminde yaylak sıcaklıklarını yansıtmaktadır. Ama bize bundan daha önemlisi yukarda dediğimiz hususdur. Türk'ün hayat damarı olan hayvancılık bu sayede Göktürk Kağanlığı coğrafyasında etkin olmuştur.

Bişkek ve Konya'da ölçülen değerlerden çıkan sonuç ziraatın daha geniş ölçüde Türk hayatına girmesidir

PROF. DR. BAHAEDDİN ÖGEL'İN ESERLERİNDE TONYUKUK

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU*

Özet

Türkiye'de İslam Öncesi Türk Tarihinin seçkin ilim adamlarından biri olan Bahaeddin Ögel, kültür çevrelerinden başlayarak geniş bir zaman ve mekan anlayışı içinde Hunlar, Göktürkler ve Uygurların tarihi ile ilgili yaptığı çalışmalarla bu alanın aydınlatılmasında öncü bir rol oynamıştır. Bahaeddin Ögel, Göktürklerle ilgili çalışmalara erken bir tarihte başlamış, eserlerinde de Göktürklerle ilgili konulara önemli ölçüde yer vermiştir. Bu çerçevede Tonyukuk hakkında değerlendirmelerde bulunduğu gibi, Tonyukuk Yazıtı'nı da tarihsel yönden değerlendirmelere tabi tutmuştur.

Bahaeddin Ögel, geniş kitlelere hitap ettiği ve 1000 Temel Eser serisinden çıkan *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* ile *Türk Devlet Anlayışı I (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)* ve *Türk Mitolojisi I-2* isimli eserlerinde Tonyukuk Yazıtı'ndan yararlanmıştır. Ögel'in eserlerinde Tonyukuk'un gerçekleştirdiği faaliyetler ve devlet anlayışı ile ilgili olarak tespitlerde bulunduğunu görmekteyiz. Bunların dışında Bahaeddin Ögel'in *Milli Kültür* Dergisi'nde çıkan "Bilge Tonyukuk" isimli makalesi Tonyukuk'u münferit olarak ele alan bir çalışmasıdır. Burada Türk büyüklerinden biri olarak gösterilen Tonyukuk hakkında bilgi verildiği gibi yazıtın tarihsel önemine de vurguda bulunulmaktadır. Ögel eserlerinde Tonyukuk'u iyi bir yönetici, kağanın en yakın yardımcısı ve diplomat olarak değerlendirmekte ve kağanların yetişmesindeki rolü bakımından da gayretlerinin önemli olduğu hususuna da dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk, Bahaeddin Ögel, Göktürk Yazıtları, Devlet Anlayışı, Diplomat

Yirminci yüzyıl, Türkiye'de Genel Türk Tarihi sahasının oluşturulması ve kıymetli bilim adamlarının yetiştirilmesi açısından verimli bir asır olmuştur.

* Emekli Öğretim Üyesi. alpargu@sakarya.edu.tr

Atatürk'ün Türk tarihçiliğinin sağlam temellere oturtulması yönünde ikazları ve Türkistan sahasının araştırılması hususundaki talep ve arzusu bu sahanın canlanması ve yeni araştırmacıların yetişmesi açısından yararlı olmuştur. Bu araştırmacıların yolunu aydınlatan ve Genel Türk Tarihi alanında özellikle İslamiyet öncesi Türk tarihine katkı yapan bilim adamları içinde ön sıralarda yer alan ilim insanlarından biri de Bahaeddin Ögel'dir.[1]

Bahaeddin Ögel daha öğrencilik safhasında Göktürk Yazıtları ile ilgilenmiş ve henüz akademik hayata başlamadığı yıllarda son derece kapsamlı bir makalesi "Göktürk Yazıtlarının "Apurım"ları ve Fu-lin" Problemi" adıyla *Belleten*'de yayınlanmıştır.[2] Bu çalışma ile de bu konuya büyük ölçüde ilgi duyduğunu da göstermiştir. Tonyukuk'un kişiliği ve Göktürk Devleti içindeki yeri ve rolü ile onun yazıtı da ait oldukları önemleri dolayısıyla Bahaeddin Ögel'in eserlerine yansımıştır.

Tonyukuk'un Kimliği Hakkında Eserlerde Verilen Bilgiler

Tonyukuk (Tunyukuk)'un kendisiyle ilgili ilk bilgileri verdiği yazıtındaki cümlesi şu şekildedir; "Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin yönetimi sırasında doğdum. Türk halkı (o zaman) Çin'e bağımlı idi."[3] Bu tanımlama cümlesini takiben biz onun kökeni ve doğduğu dönem hakkında birtakım bilgiler verebiliriz. Doğum tarihi 640'dan sonra olmalıdır.[4] Tonyukuk'un ömrünün belirli bir kısmının Çin'de geçtiği bilinmektedir. Çin kültür çevresinde yetişmiş ve temel eğitimini Çin'de almıştır. Yetişmiş olduğu çevre itibariyle Çinlileri yakından tanıma imkânı bulmuş, yerleşik kültür çevresi ve bu çevrenin temel özelliklerini yakından görerek tespit etmiştir.[5] Çin'de doğup orada yetişen

---

1 Bahaeddin Ögel'in hayatı ve eserleri hakkında bakınız: Abdullah Gündoğdu, "Prof. Dr. Bahaeddin Ögel", *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 28, ss.221-230.

2 Bahaeddin Ögel, "Göktürk Yazıtlarının "Apurım"ları ve Fu-lin" Problemi", *Belleten*, Cilt I, Sayı 33, s.63-87.

3 Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994, s.2. Kelimenin Tonyukuk mu yoksa Tunyukuk mu okunması gerektiği hususu da tartışmalı olup bu noktada ortak bir imlaya da varılamamıştır. Bahaeddin Ögel bunu bütün eserlerinde Tonyukuk olarak ifade etmektedir. Bahaeddin Ögel, "Bilge Tonyukuk (Büyük Göktürk Veziri)", *Milli Kültür*, Cilt 3, Sayı 2, s.10. Tonyukuk-Tunyukuk şeklindeki isim tartışmaları ve bu kelimenin bir isim mi yoksa bir unvan mı olduğu konusunda yapılan bir izahta İsenbike Togan, özellikle V. Rybatzi'ye dayanarak, bu kelimenin bir unvan olduğunu vurgulamaktadır. İsenbike Togan, "Çin'de yetişmiş Bir Kadim Devlet Adamı", *Yalım Kaya Bitiği Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü*, Editörler: Hatice Şirin User-Bülent Gül, Ankara 2013, s.566.

4 Erhan Aydın, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019, s.29, İsenbike Togan, a.g.m, s.563.

5 İlhami Durmuş, "Bilge Tonyukuk", *Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, s.35.

Tonyukuk, bu ülkede Göktürklerin teftişi görevini deruhte eden önemli bir şahıstı. Kutluk'un bağımsızlığını ilan ettiği dönemde Tonyukuk Çinli vali tarafından atıldığı hapishanede bulunmaktaydı. Buradan kurtulur kurtulmaz Tonyukuk, Kutluk'un yanına gitmiş ve onun gelişi Göktürk Devleti'ne güç katmıştı. Bu devrede İlteriş'in yanında çok az insan vardı ve Çin, İlteriş'in gücü hakkında çok fazla bir bilgiye sahip bulunmadığı için durumu endişeyle karşılıyordu. Bahaeddin Ögel, aktardığı bu bilgileri Tonyukuk yazıtından almış ve kuruluş sırasındaki ruhu da açık bir şekilde tebarüz ettirmiştir.[6] Bu çerçevede hem asker sayısının artması hem de ihtiyaçların karşılanması gerçekleştirilmiş ve yeni hayvan sürülerine de sahip olunmuştu.[7] Bir yandan da Ligeti'nin belirttiği üzere savaş işlerindeki aktif görevi Kültigin yürütmesine ve bütün bunlara karar vermede en üst sorumluluğun bizzat kağanda olmasına rağmen, kurultay kurumu işlerliğini devam ettiriyor, Tonyukuk da bu çerçevede diplomasi ve devlet idaresindeki bilgi ve maharetini kullanarak zaman zaman aktif zaman zaman da daha ihtiyatlı bir politikanın sürdürülmesinde kilit bir rol oynuyordu.[8]

Bilge Kağan, Tonyukuk, Bilge Kağan'ın Tonyukuk'un kızı olan karısı Çin delegasyonunun kabulü sırasında birlikte yer almışlar ve Tonyukuk bu çerçevede müzakerelerde tercüman olarak da görev yapmıştı.[9]

Tonyukuk'un P'o-p'o (pofu) adlı bir kızı vardı. Bu kız (Göktürk Kağanı) Bilge Kağan ile evlendi ve onun hatunu oldu. Tonyukuk, Göktürk ülkelerini idare etmek için birçok planlar yaptı. Çin'de kurulmuş olan T'ang Sülâlesinin resmi tarihlerinin Göktürklerle ilgili bölümlerinde, bu olayların hepsi geniş olarak anlatılmıştır. Bilge Kağan ölünce, memleketinde birçok karışıklıklar meydana geldi. Bilge Kağan'ın hatunu (Tonyukuk'un kızı) P'o-p'o, bu karışıklık halini görünce, halkı ile birlikte Çin'e geldi ve Çin İmparatoru'na tabi oldu. Çin Devleti ona, " Memleketini sulha kavuşturan Hatun" şeklinde, bir şeref unvanı verdi.[10]

---

6 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I,* İstanbul 1971, s.39.

7 Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s.11.

8 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev: Sadrettin Karatay, Atatürk Dil, Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.206.

9 Volker Rybatzki, *Die Tonuquq- İnsrift*, Szeged 1997, s.3.

10 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar*) Birinci cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2010, s.78.

Yazıt Müellifi Olarak Tonyukuk

Yazıtın yazılma tarihi olarak muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bununla beraber bazı ipuçlarına dayanarak 732-734 yılları arasında yazılmış ve diktirilmiş olduğu sonucuna varılmaktadır.[11] Bahaeddin Ögel, Eski Türklerdeki yazıt geleneğinden söz ederken, bu türlü yazıtlara bengü yani ebedi, ölümsüz dendiğini; ebediyet ve sonsuzluğa kadar ölmeyen, kalan unsurlar olarak onlara bakıldığını; yazıtların Türk devletinin çok üst düzeyde sembolleri olduğunu, yalnızca bengü denmesinin bile buna atfedilen kutsiyete işaret ettiğini belirtmektedir. Türkler tarafından önemli kimseler için devlet yazıtları diktirildiğini bunlara il bengüsü adının verildiğinden de söz etmektedir. Tonyukuk yazıtının da bu türlü bir yazıt olduğunu ifade eden Ögel, bu konuda Tonyukuk'un "Bilge Kağan'ın iline bu yazıtı yazdırdım." ifadesine dikkat çekmektedir.[12] Eski Türk yazıtlarının Türk töre ve kanunlarını halka ve gelecek nesillere örneklerle anlatan belgeler olduğunu belirten Ögel, Türk kağanlarının gördüğü, bildiği ve edindiği birçok tecrübeleri olduğunu, bunları soylarına aktardıklarını, geçmiş olayları anlatarak, bundan öğüt çıkartmak ve edinilen tecrübelere göre, yeni bir yol izlemede Türklerin dünyadaki milletler arasında ön safta bulunduklarını da ifade etmektedir.[13]

Yazıtla ilgili önemli bir araştırmanın müellifi olan araştırmacı Martin Sprengling, kralların ve krallıkların yaşlı yaratıcısı olan Tonyukuk'un günlük sade diliyle görünürde saf ve amaçsız bir ifade ile satırlarda dolandığını; özgünlük anlayışıyla kendisini zorlamadan hikâyesini anlattığını; lüzum gördüğü hallerde zorlamadan yargıya açık bir biçimde ulaştığını vurgulamaktadır. Yazıtın içinde hayat hikâyesinin dönüm noktalarını oluşturan büyük olaylar ve başarıların yerli yerine oturtulduğunu belirten Sprengler, yazıtta bu süreçteki başarıların değerlendirildiği özlü bir özetin de bulunduğunu ve bunun önemli olduğunu söylemektedir. Bu hicivli sonun, aslında bir sona eriş demek olmadığını, ileriye yönelik bir umutlu bakışı gösterdiğini ve onun yeni bir başlangıca kapı açtığını da belirtmektedir.[14] Rybatzki, Tonyukuk'un İkinci Göktürk Hakanlığı'nın kuruluş safhasındaki başarıdan kendisine önemli bir pay çıkarttığını ve tavrının da son derece kendinden emin olduğunu ifade

---

[11] Osman Fikri Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Bilge Tonyukuk'un Abidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 24, s.362.

[12] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* I, s.23.

[13] Ögel, a.g.e, s.26.

[14] Martin Sprengling, "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", çev: Mehmet İnhan, *Erdem Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6, s.722.

ettikten sonra, Çin kaynaklarında da onun hakkındaki görüşün usta bir diplomat ve kurnaz bir politikacı olduğuna vurguda bulunmaktadır.[15]

S. Klyaştorniy ise Tonyukuk yazıtının kitabe dilinden uzak bir üsluba sahip bulunduğunu belirtmekte, Tonyukuk'un gizlemeye kalkışmadan, politik yargılar, diyaloglar ve benzetmelerle dolu canlı bir edebi metin oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Yazıtın edebi çeşit olarak kitabeden daha çok otobiyografik bir yapıya sahip bulunduğunu savunmaktadır.[16] Yazıtta, Tonyukuk öncelikle kendini tanıtır, sonra Göktürklerin Çin esaretinden nasıl kurtulduğu, kurtuluş savaşının nasıl yapıldığı, elde edilen başarıları ve bu başarılarda kendi rolünü anlatır.[17] Bu rol Tonyukuk yazıtında üst düzeyde bir devlet adamının kendisini ifade tarzını da ortaya koymaktadır. Bu durum Tonyukuk'un kağan ile neredeyse eşit durumda olduğunu iddia edecek seviyeye de gelmiştir. Tonyukuk, zamanında gerçekten büyük bir üne kavuşmuş olup Uygurlar zamanında da onun ünü devam etmiş ve onun soyundan gelenler bu devlet içinde de kendilerine yer bulabilmişlerdir.[18]

Devlet Adamı Olarak Tonyukuk ve Yazıttaki Devlet Yönetimi ile İlgili Bilgiler

Bahaeddin Ögel, Tonyukuk'u Göktürk Devleti'nin müşaviri, veziri ve ordu kumandanı olarak belirtir. Bunu ifade ederken de onun devlet adamlığı formasyonuna da atıfta bulunarak, Thomsen'den de yaptığı alıntı ile üç kağanı yetiştiren önemli bir devlet idarecisi olarak Tonyukuk'un değerine ve önemine atıfta bulunur. Bahaeddin Ögel, askeri alanda Tonyukuk'un başarılı bir kumandan olduğunu belirtir. Bu durumu gösterirken, onun çeşitli mücadelelerdeki konumuna da işaret eder. Örnek vermek gerekirse, Basmıl Türklerine karşı yapılan savaşı ve Beşbalık'ın alınmasını göstermek mümkündür.[19] Tonyukuk yazıtında Tonyukuk için geçen Çavuş unvanını da araştırmacılar ordu kumandanı olarak değerlendirmektedir. Tonyukuk, zeki oluşu, planlamacı kişiliği ve askeri işlerdeki bilgisinden dolayı Kutlug tarafından Apa Tarkan (A-

---

15 Volker Rybatzki, a.g.e, s.3.

16 S. Klyaştorniy, "Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki", *Tsivilizatsii i Kulturi Tsentralnoy Azii ve Edinstve i Mnogoobrazii*, Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii Samarkand 7-8 Sentyabrya 2009 g, s.26.

17 İlhan Özkeçeci, "Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi", *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 2. Cilt, Editör: Ülkü Çelik Şavk, Ankara 2011, s.659.

18 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, 1. Cilt, s.79.

19 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s.93.

po Tarkan) tayin edilmiş, böylece askeri işlerin ve atların idaresi işi tamamen onun uhdesine verilmiş bulunuyordu.[20]

İyi bir stratejist olarak Tonyukuk'u değerlendiren Ögel, onun geleneği takip eden tavrına işaret etmekte, Tonyukuk'un Hunlardan başlayarak, surlu şehirler yapıp, içlerinde oturmaya karşı olan zihniyete sahip çıktığını ifade etmektedir. Göktürkler'in sürekli savaş ve seferberlik halinde oluşuna dikkat çeken Bahaeddin Ögel, Bilge Tonyukuk'un bir yerde sürekli oturmayı, savaş taktiği bakımından tehlikeli gördüğünü, böyle bir durumda Çin ordusunun Göktürkleri ortadan kaldırabileceğini düşündüğünü de belirtmektedir.[21]

Bahaeddin Ögel, devlet kurma ve kaybetmenin Türkler açısından önemini vurgulamakta, bu çerçevede Tonyukuk yazıtında geçen ifadelerle "İlteriş Kağan kazanmasa (idi), (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim Bilge Tunyukuk kazanmasa (idim), (ya da) ben hiç olmasa idim, Kapgan Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi." sözlerini belirterek devlet olma özelliğini de vurgulamaktadır.[22]

Devlet içinde yalnızca kağanın sorumluluğu olmayacağını ve devletin çeşitli kademelerindeki kişilerin sorumlu ve duyarlı olması hususuna yazıtta bulunan bir ifade ile işaret eden Bahaeddin Ögel, bu noktada yazıtta geçen "(Türk halkı) kargaşa içindedir; Oğuzları da huzursuzdur" diyen (Türgiş kağanının) bu sözlerini işitince gece uyuyasım gelmiyordu. (gündüz) oturasım gelmiyordu."[23] ifadesini zikretmektedir. Bu devlete karşı sorumluluk duymak, milleti sevmek ve bu konuda hassasiyet göstermek demekti.

Devlet anlayışı bakımından Bahaeddin Ögel'in üstünde durduğu önemli hususlardan biri de yazıttaki atasözlerine verilen önemle ilgilidir. Atasözlerinin devlet yönetimindeki yerine vurguda bulunan Bahaeddin Ögel, Tonyukuk yazıtındaki iki atasözünü ön plana çıkartarak değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bunlardan birincisi "(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm"[24] sözü ile ilgilidir. Ögel, 682 de Türkler, Çin'e isyan etmek için hazırlık yaparlarken, sayıca çok az olduklarını, fakat idealleri büyük ve kendilerini destekleyecek olan Türklerin çok olduğunu ve durumun toparlanabilmesi için, başlangıçta az olduklarını gözlerden saklamak gerektiğini, bunun bir strateji olarak önemli olduğunu ve Tonyukuk'un bu bakımdan öngörüsünün kuvvetli olduğuna işaret etmektedir. İkincisi ise,

---

20 Taşağıl, a.g.e, s.13.

21 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 7. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.48.

22 Talat Tekin, a.g.e, s.23-24. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.52.

23 Talat Tekin, a.g.e, s.11, Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.94.

24 Talat Tekin, a.g.e, s.4.

"(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş, ince olanı (da), kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş."[25] sözüdür. Bu sözün arkasında duran düşünceyi yorumlayan Ögel: Düşmanları birleşmeden ve dağınık iken vurmak için söylenmiş olan bu sözlerin, eski Türkler tarafından derin tecrübelerden geçerek insanların bilgisine aktarıldığını ifade etmektedir.[26]

Sonuç

Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihi isimli eserinin birinci cildinde açıklamalı bir başlık ortaya koymuş ve *Türklerde Köy ve Şehir Hayatı. Göktürklerden Osmanlılara* başlığıyla tarihsel yolculuktaki sürecin Hunlardan sonraki dönemindeki ana kilometre taşlarını da belirtmiştir. Ögel eserlerinde Göktürklerle ilgili konulara büyük önem verdiği gibi bu çerçevede Tonyukuk ve onun icraatlarını da ele almıştır. Tonyukuk yazıtından eserlerinde devlet yönetimi ve kültür hayatı ile ilgili bölümlerde de yararlanmıştır. Bahaeddin Ögel'e göre Bilge Tonyukuk gerek yazıttaki üslubu ve gerekse ortaya koyduğu devlet anlayışı ile zamanının ve Türk tarihinin önemli bir şahsiyetidir.

Bilge Tonyukuk'un hem üst düzey devlet yöneticisi ve hem de ünlü bir komutan olduğunu ifade eden Bahaeddin Ögel, hizmetlerinin hatırasının büyük ve gösterilen saygının da devlet içinde çok yüksek seviyede olduğuna vurguda bulunmaktadır. Tonyukuk'un, Bilge Kağan'ın aynı zamanda, kayınbabası olması hasebiyle kızı ile birlikte, hemen Kağanın yanında oturduğunu, Göktürk Kağanının otağına gelen Çin elçilerinin de gördüğünü belirtmektedir.

Bilge Tonyukuk isimli makalesinde bunu ortaya koyarken Bahaeddin Ögel, kağan yetiştiren ve üç kağana vezirlik yapan bu yaşlı ve koca kişinin, yazıtında yalnızca birkaç olay ile ilgilendiğini; ancak bunların da, üzerinde son derece dikkatle durulmaya değer olaylar olduğunu, bu olaylar serisinin, İlteriş Kağan'ın idaresindeki, Türk İmparatorluğunun kuruluş çağlarından başlayarak Tonyukuk'un çok ilerlemiş yaşlarına kadar devam ettiğini belirtmiştir. Bahaeddin Ögel, Tonyukuk'un, bu olup bitenlerin hepsine, diplomasi ve taktik alanındaki kendi dehası ile katı ve eğilmez iradesinin mührünü bastığını ifade ederek, gururla anlattığı bu şeylerin gelecek nesiller için de birer örnek olacağını vurgulamıştır. Bahaeddin Ögel özellikle yazıttaki devlet anlayışına uygun bir ifadeden söz etmekte ve kesin, kararlı bir üslubun yazıtta kendisini gösterdiğini belirtmektedir. Bahaeddin Ögel, bütün bu çalışmaları ile Türkistan

[25] Talat Tekin, a.g.e, s.6-7.

[26] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.95.

sahasına bilimsel bilgi açısından katkı sağlarken, diğer yönden de hazırladığı eserlerdeki bilgileri kullandığı anlaşılır dil ve üslubu ile de geniş halk kitlelerine ulaştırmayı da başarmıştır.

Kaynakça

AYDIN, Erhan, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Yayınevi, İstanbul 2019.

DURMUŞ, İlhami, "Bilge Tonyukuk", *Asya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, ss.29-45.

GÜNDOĞDU, Abdullah, "Prof. Dr. Bahaeddin Ögel", *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 28, ss.221-230.

KLYAŞTORNİY, S. "Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki", *Tsivilizatsii i Kulturi Tsentralnoy Azii ve Edinstve i Mnogoobrazii*, Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii Samarkand 7-8 Sentyabrya 2009 g.

LİGETİ, L. *Bilinmeyen İç Asya*, çev: Sadrettin Karatay, Atatürk Dil, Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

ÖGEL, Bahaeddin *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 7. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

ÖGEL, Bahaeddin, "Bilge Tonyukuk (Büyük Göktürk Veziri)", *Milli Kültür*, Cilt 3, Sayı 2. ss. 10-12.

ÖGEL, Bahaeddin, "Göktürk Yazıtlarının "Apurım"ları ve Fu-lin" Problemi", *Belleten*, Cilt I, Sayı 33, ss.63-87.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, İstanbul 1971.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) Birinci cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2010.

ÖZKEÇECİ, İlhan, "Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi", *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 2. Cilt, Editör: Ülkü Çelik Şavk, Ankara 2011, ss.653-668.

RYBATZKİ, Volker, *Die Tonuquq- İnsrift*, Szeged 1997.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Bilge Tonyukuk'un Abidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 24, ss.347-362.

SPRENGLİNG, Martin, "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", çev: Mehmet İnhan, *Erdem Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6, ss.717-727.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

TEKİN, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.

TOGAN, İsenbike, "Çin'de Yetişmiş Bir Kadim Devlet Adamı", *Yalım Kaya Bitiği Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Editörler: Hatice Şirin User-Bülent Gül, Ankara 2013, ss.563-577.

İL VE TÖRE BAĞLAMINDA ESKİ TÜRKLERDE MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Üçler BULDUK*

Özet

Merkez-Çevre teorileri, tarihi tecrübeler üzerine oluşturulan modern zamanların kurguları olarak değerlendirilebilir. Ekonomik ve ideolojik yönden Dünya sistemleri analizlerinde veya sosyal ve siyasal yapıların izahında sık sık başvurulan merkez-çevre teorileri, umumiyetle fikri altyapıyı çıkar, çatışma ve zıtlık kavramları üzerine kurar. J. Galtung, İ. Wallerstein, E. Shils gibi teorisyenlerin fikirleri Türkiye'de rağbet görmüş ancak bizi anlamada ve açıklamada yetersiz kalmıştır. Çünkü Türklerde millet ve devlet anlayışının diğer kavim ve devletlerden farklı olması, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin yani merkez ile çevre arasındaki ilişkinin de farklı işlemesini beraberinde getirmiştir. Esas olarak fark, merkezi kuşatan çevrenin, sosyal yapının batıdaki gibi karmaşık olmamasında yatar. Türklerde çevre homojendir ve -Batı'daki çatışma ve bağımlılık ilişkisinin aksine- merkez ile gönüllü ve uyumlu bir birliktelik içindedir. Türk devletlerinin kuruluş ve yıkılış süreçleri göz önüne alındığında millet ve devletin gönüllülük esası üzerine kurulmuş birlikteliği ve bu birlikteliği sağlayan töre/hukukun çok önemli olduğu görülür. "Millet-Töre-Devlet" bağları veya ilişkisi diğer kültürlerden, toplumlardan oldukça farklıdır, kendine mahsustur. Türkçede devlet sözünü karşılayan "il" kavramının, aynı zamanda ülke ve millet anlamında kullanılması da buna güzel bir örnektir. Kısacası tebliğimizde, Göktürk Yazıtları, Kutadgu Bilig ve diğer yerli siyasetnameler üzerinden Türklerdeki merkez-çevre ilişkisini il ve töre bağlamında izah edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Merkez-Çevre, Töre, Devlet, Kutadgu Bilig, E. Shils.

---

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. ucler.bulduk@ankara.edu.tr; o_ucler@yahoo.com

Merkez ve Çevre retoriği modern dönemlerin bir kavramı olarak ortaya çıkmış, toplum ve devlet ilişkilerini açıklayan bir teoriler kümesinden oluşmaktadır. Başka bir deyişle tarihi süreçleri süzgeçten geçirerek, yorumlayarak modern zamanları açıklamak ve geleceği şekillendirmek için oluşturulmuş kurgular bütünüdür. Ancak pek çok alanda olduğu gibi bu teorilerin odağında da "Batı" yer almaktadır ve Batı kendisini genellikle "öteki" üzerinden konumlandırır. 16. yüzyıldan itibaren Batı'nın yayılmacı-emperyalist siyaseti üzerine oluşturulan kapitalist sistem olsun, kapitalizme reddiye olarak kabul edilen Marksist-komünist öğreti olsun temelde Batı'yı özne ve merkez olarak kabul etmektedir. Bu anlamda iktisadi, siyasi ve içtimai unsurları ayrı ayrı veya birlikte ele alan ve yorumlayan teorisyenlerin önemli bir kısmı tarihi gerçekliklerden ziyade tercih ettikleri ideoloji veya kurama göre merkez-çevre ilişkisini açıklamaktadırlar. Örneğin İ. Wallerstein sonunun geldiğini düşündüğü kapitalizme karşı Dünya Sistemi ve Bağımlılık teorilerini savunurken; aynı çerçeveden tarihe bakan Annales okulunun önde gelen ismi F. Braudel'in kitabına yazdığı takdim yazısında "Tarihi inşâ etmek şimdiki zamanı yorumlamaktır." diyerek, bilinen tarihleri yeniden inşâ etmenin, çağdaş egemenleri teşhis yöntemi olduğunu belirtir[1]. Wallerstein'ın Dünya Sistemi teorisinde, merkez (core), çevre (periphery) ve yarı-çevre (semi-periphery) ülkeler vardır. Neo-Marksist bir bakış açısı olarak değerlendirebileceğimiz bu ve benzeri teoriler Türkiye'de de, özellikle pek çok siyasal bilimci tarafından ve uluslararası ilişkiler alanlarında takip ve taklit edilmiştir.

Bağımlılık, Yapısalcılık, Dünya Sistemi ve Merkez-Çevre vb. teorilerini, siyaset bilimcileri veya siyasal tarihçiler, uluslararası ilişkiler veya iç siyaset sistematiği içinde ele almışlar ve modern dönemlere ait olayları, daha ziyade ideolojik pencereden, sınıf ve çatışma kavramları üzerinden açıklamışlardır. Mesela D. Ergil, Wallerstein'ın görüşlerini neredeyse ismini zikretmeden tekrarlamıştır[2]. Aynı şekilde Wallerstein'ın görüşlerine başka bir perspektiften yaklaşan ve yapısal emperyalizmi merkez-çevre ilişkileri üzerinden açıklayan J. Galtung'un teorisini de Türkçeye aktarmıştır[3]. Galtung merkez ve çevre kavramına ayrıca bir "köprübaşı" kavramını ekler. Bununla kastedilen şey merkezin merkezi ile çevrenin merkezi arasında bir dikey ilişkinin var olduğudur. Daha sonra Galtung siyasal teorisini sadece ülkeler arası ilişkileri açıklamak-

---

1 F. Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*, XV-XVIII. Yüzyıllar, C. I., Gündelik Hayatın Yapıları (çev. M. A. Kılıçbay), Ankara 1993; İ. Wallerstein, "Braudel'den Hareketle Güncellik Olarak Tarih".

2 D. Ergil, "Bağımlılık Olgusu ve Merkez Çevre Sisteminin Evrimi", *AÜ SBF Dergisi*, C. XXIX, S. 02, Yıl 1974, s. 167-184.

3 D. Ergil, "Emperyalizmin Yapısal Kuramı", *AÜ SBF Dergisi*, C. XXXII, S. 01, Yıl 1977, s. 189-206.

ta kullanmaz, sosyolojik açıdan bir devletin ve toplumun kendi içerisindeki ilişkilerine de uyarlar. Hatta Durkhaim'ın toplumu bireylerin üstünde gören sosyal gerçeklik kavramını yetersiz bularak, merkez-çevre örneğinde görülen ikili önermelerin dışında Budizm'de olduğu gibi çoklu/dörtlü önermelerin bile olabileceğine dair yaklaşımları öne çıkarır[4].

Türkiye'de merkez-çevre teorileri özellikle 70'li yıllarda, belki de soğuk savaş zamanının ruhuna uygun olarak, ele alınmaya başlanmışsa da Şerif Mardin merkez-çevre ilişkisini Türk toplum ve siyasi tarihini açıklamada bir anahtar olarak kullanan öncü kişidir, denilebilir. Her ne kadar O, 1973 yılında basılan makalesini E. Shils'in teorisinden türeterek formüle ettiğini açıkça belirtse de[5], en azından "merkez-çevre" ilişkisini "yöneten-yönetilen" kavramı çerçevesine oturtarak, Osmanlı Devleti örneği üzerinden yakın dönem Türk toplum yapısını ve siyasetini izahta farklı bir bakış açısı ile ortaya koymuştur. Kanaatimize göre aslında bir eskiz niteliğinde olan bu çalışma, Ş. Mardin tarafından Türkçe makale ve röportaj metnine dönüştürülüp, birkaç yerde, yeniden sunulduktan sonra popüler hale gelebilmiş ve merkez çevre teorilerine dair pek çok yeni çalışmaya ilham kaynağı olmuştur. Türk siyasi hayatının 80'li yıllardan 2000'e kadar geçirdiği köklü değişikliklerin merkez-çevre ilişkisi üzerinden izahı çabaları bu ilginin nedenlerinden biridir[6].

Ancak Şerif Mardin, yukarıda belirtmeye çalıştığımız gibi, Batı'nın ön kabullerinin çerçevesini belirlediği merkez-çevre ilişkisini, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına uzanan süreci değerlendirerek, günümüze projeksiyon tuttuğu örneklemeleri daha ziyade zıtlaşma ve çatışma, kültürel yabancılaşma ve despotizm gibi kavramlar üzerinden ele alır. Bu yaklaşım Batı'nın Doğu'ya biçtiği rollerin kavramsallaştırma ürünü olarak değerlendirilebilir. E. Akyol, bu türden merkez-çevre yaklaşımlarının Türkiye'deki tarihi seyrini eleştirel bir bakışla inceleyip modelin geçerliliğini sorgularken Ş. Mardin'e ayrı bir parantez açar. O'na göre "Merkez-Çevre modelinin temel kabulleri bağlamında Osmanlı toplumunda sivil toplumun yokluğu ve güçlü siyasi ve

---

4 J. Galtung, "A Holistic Wiew On Social Realty", *Multidimensional Social Science*, Multidimensional Social Science An Inclusive Approach To Social Position and Inequalty Kees Van Der Veer, Åke Hartmann & Harry Van Den Berg (eds.), Amsterdam 2009, pp. 35-43.

5 Ş. Mardin, " Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics" *Daedalus*, Vol. CII, No 1, Post-Traditional Societies (Winter 1973), p. 169.

6 Örneğin bkz.: G. Tuncer, B. Gündoğmuş, "Türkiye Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. III., S. 14, 2012, s. 137-158; Serdar Gülener, "Türk Siyaseti'nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 14, 2007, s. 36-66; Şebnem Morsümbül, "Merkez-Çevre Perspektifinde Türk Toplum Yapısında Gözlemlenen Problem Alanlarına Yönelik Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, Vol. X, No 2, 2015, s. 680-696.

askeri yapılanmaların varlığı Mardin'in modelde vurguladığı bir diğer özellik olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu despotizmi ve patrimonyal bir sosyopolitik yapıda olduğu kabulüne ulaşmaktadır"[7]. Doğu- Batı karşıtlığından kaynaklanan bu türden açıklamaların, yazarın da belirttiği gibi sadece Osmanlılar için değil, aslında Türk tarihinde fazlaca bir karşılığının olmadığını, Galtung'un da nihayetinde belirttiği gibi, merkez çevre ilişkilerinin bütüncül fakat çok boyutlu yönlerinin bulunduğunu göstermeye çalışacağız.

E. Shils, toplumsal yapıyı açıklarken merkez-çevre teorisini siyasal literatüre kazandıran ilk ve en önemli kişi olarak bilinir[8]. E.Shils, toplumun bir merkez oluşturduğunu ve çevrenin merkezle olan ilişkisinde merkezi inanç ve değerler sistemiyle, bunun üzerine inşa edilmiş olan toplumun kurumsal sisteminin belirleyici olduğunu belirtir;

"Toplumun bir merkezi ve toplumun yapısında merkezi bir bölge vardır. Bu merkezi bölge, toplumun var olduğu ekolojik alan içinde yaşayanları çeşitli şekillerde etkiler. Topluma üyelik, ekolojik anlamda, sınırlandırılmış bir bölgede bulunma ve aynı bölgede bulunan diğer kişiler tarafından etkilenen veya oluşturulmuş bir ortama uyum sağlama anlamından daha çok, bu merkezi bölgeyle olan ilişkiden oluşur. Merkez veya merkez bölge, değerler ve inançlar aleminin bir olgusudur. Toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar düzeninin merkezidir. Merkez bölge, kutsalın doğasını paylaşır. Bu anlamda, her toplumun 'resmi' bir dini vardır. Merkez aynı zamanda bir eylem alanı olgusudur. Kurumlar ağı içindeki bir faaliyetler, roller ve kişiler yapısıdır. Merkezi olan değer ve inançların somutlaştığı ve öne sürüldüğü rol bu rollerdir. Daha geniş toplum, üstünkörü bir incelemede ve mevcut kullanımdaki sorgulama yöntemleriyle, bir dizi birbirine bağlı alt sistemden -ekonomi, statü sistemi, yönetim, akrabalık sistemi ve özel gözetiminde bulunan kurumlardan- oluşur"[9].

Türklerde de "il"[10] kavramı bazen yaşanılan coğrafyayı, bazen o coğrafyada kader birliği etmiş halkı bazen de siyasi teşkilatlanmayı yani devleti ifade eder. İl çatısı altında bu üç kavramın buluşması ve birleşmesinin olumlu

---

7 E. Akyol, "Merkez-Çevre İlişkileri ve Modelin Geçerliliği", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat*, (der. A. Karadağ), Ankara 2013, s.399 vd.

8 Dünya'da 1936 yılından itibaren yazdığı çok sayıdaki makalelerin içerisinden derlenen çalışması ile bilinir; E. Shils, *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Selected Papers of Edward Shils. Chicago: University of Chicago Press, 1975, pp. 516; Ancak bizde daha çok teorisinin adıyla anılan ve özetini içeren eserin ilk bölümü çevrilip yayınlanmıştır. Bu bölümün orijinali ise şöyledir; E. Shils, 'Centre and periphery', In The Logic of Personal Knowledge: *Essays Presented to Michael Polanyi*, Routledge&Kegan Paul, 1961, pp. 117-130.

9 E.Shils, Centre and Periphery, p.117-119.

10 İl'in anlamları için bkz.: İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (20.baskı), İstanbul 2000, s. 233.

olduğu kadar olumsuz sonuçları içinde barındırması da kaçınılmazdır[11]. Ancak burada kilit rolü üslenen elbette insandır. Sadece hayatlarını idame ettirmek için bir arada bulunan topluluklar ne zaman ki bu tabii halden öteye geçip iradi tasavvur ve hedeflere yönelmeye başlamışlardır; o andan itibaren artık "kün/halk" olmaktan çıkıp "bodun/millet" olmuşlardır. Toplumsal organizasyondan siyasi teşkilatlanmaya evrilen budun yapısı her zaman ideal ve amaçlarının son evresine yani devlet kurma aşamasına erişemeseler de en azından bu konumlarını muhafaza etmeye gayret ederler. Ancak çok az boy veya budun yukarıda belirttiğimiz üç unsuru içinde barındıran il yani "ideal devlet"[12] formuna dönüşebilir. Dolayısıyla dağınık ve amaçsız yaşayan urug/klan yapısından bir üst sosyal yapı olan boy yapısına geçen bozkır çevresi, nihayetinde kendi merkezini oluşturmaya başlar. Merkezin oluşum sürecinde değerler ve inançlar belirleyici rol oynarlar. Yani aslında Shils'in belirttiği gibi merkez değerler ve inançlar sistemi üzerine temellendirilir ve bir müddet sonra merkezin kendisi değer ve inanç haline gelir. Bunun sonucunda merkezin değer ve inanç sistemi, "çevre"yi de bağlar. Merkez ve çevre ilişkisi de merkezi değerler sistemi ve onun somutlaşmış hali olan merkezi kurumlar üzerinden kurulmuş olur. Aksi takdirde merkezle çevre arasında paylaşılan değer ve kurumların bağı ne kadar çok gevşer ise merkezin kontrolü dışında çevrenin de çevresi diyebileceğimiz yeni toplum yapıları ortaya çıkar. Türk boy yapılanmasının ve devlet anlayışının nazik ve kırılgan hususiyeti de burada yatar. Nitekim, Hun döneminin ardından ortaya çıkan Kao-che, Göktürk döneminin Tölös boyları[13] veya Ebulhayr Özbeklerini tanımayan Kazaklar[14] ile İç Oğuz'a asi olan Taş/Dış Oğuz'u[15] bu sınıflandırma içerisinde değerlendirebiliriz. Kısacası çevrenin en dış çeperinde olanlar "oksuz" yani merkezi, belirli bir siyasi otoriteyi tanımayan, başına buyruk boylar olarak adlandırılmaktadır.

Shils'in merkez-çevre teorisi, diğer ardıllarına göre, sosyolojik açıdan toplumsal yapıyı açıklayan makul bir yaklaşımı ifade eder. Lakin Türkler söz konusu olduğunda bu olgunun geçerli olup olmadığını ancak Türk toplum ve devlet yapısını çok iyi analiz edebilenlerin değerlendirebileceği aşikardır.

---

11 Ü. Bulduk, "Dede Korkut Oğuzları'nda Devlet Teşkilatı", *Türk Devlet Yönetimi Geleneği*, (ed. C. Buyar) Bişkek 2016, s. 366.

12 Farabi, Platon/Eflatun'un "ideal devlet" kavramını "medinetü'l-fâzıla" olarak ele alır. İnsanların birbirinin eksikliklerini karşılamak için yardımlaşmak ve bir arada olmak ihtiyacını hissettiklerini belirten Farabi, aslında toplumun neden bir merkez oluşturmak istediğine de cevap verir. Bkz.; Farabi, *İdeal Devlet*, (çev. Ahmet Arslan), İş Bankası Yay., 2016, s. 97 vd.

13 S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1999, s. 7-8.

14 Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1946, C. I. s. 37-38.

15 Ü. Bulduk, "Oğuznamelere Göre Üçok-Bozok veya İç-Oğuz Dış Oğuz Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 3, (Kasım 1997), s. 109-116.

Shils'de, neo-marksist anlayışlardaki karşıtlık ve çatışmayı esas alan anlayıştan ziyade, özellikle modern toplum yapılanmasında, merkezi değerler sisteminin merkez ve çevreyi birbirine yakınlaştırdığı ileri sürülmektedir. Otoritesini yaymak için merkezi değer sistemini kullanan devlet bunu elitler üzerinden oynar. Bu elitler, ödüllendirme ve cezalandırma yoluyla itaati sağlarlar[16]. Merkezi otoriteye güç sağlayan en önemli unsur ise aslında "rıza" dır. Merkez-çevre ilişkisinin rıza üzerinden şekillendiği toplumlarda daha bütünleşik bir toplum yapısı görülmektedir. Bu anlayışta belki merkezle çevre arasında "çıkar" ilişkilerinin biribirine yakınlaşmayı sağladığı iması sezilmektedir ve bu Türklerdeki merkez çevre ilişkisi için de tek olmasa da önemli farkındalık yaratan kıstaslardan birisidir. En azından, belki olumsuz bir algı olarak değerlendirilebilecek "çıkar/fayda" sözünün yerine "gönüllülük" üzerine kurulmuş birlikte var olma "ülküsü" kavramı, merkez ve çevreyi bütünleştiren bir anlayışa sebep olarak sayılabilir. I. Göktürk Devleti, Çin esaretine girdiği zaman çevreyi temsil eden "kara kamıg budun", "İlli budun idim ilim nerede? Kime il kazandıracağım?; kağanlı bir budun idim kağanım nerede? Hangi kağana işimi gücümü vereceğim? diyerek Çin'e düşman olmuş"[17] ifadesinden halkın devlet ve kağanın gönüllü olarak hizmetine amade olduğu görülmektedir.

Shils'in belirttiği gibi merkez kutsalın doğasını taşır[18]. Türk hakimiyet anlayışında da kağan/beğ "kut" sahibi olarak bir anlamda kutsal ve karizmatik bir kişi; onun yönettiği devlet de aynı şekilde kutsanmış ve sonsuza kadar yaşayacak bir siyasi teşkilatlanmayı ifade ediyor görünmektedir[19]. Kut ilahi bir kökene bağlansa da, halkın bir anlamda hükümdarlığı onaylaması için gerekli olan liyakat, meziyet ve siyasi deha özelliklerinin, ilahi menşeli "veraset" sisteminin meşruiyetinin, dünyevi dayanağını oluşturduğunu da göz ardı etmemek lazımdır. Ancak fiili durumda ise halk/budun, devletin ve kağanın kendisini yönetme, temsil etme ve yükseltme kabiliyetini kaybettiğini gördüğü an, zahirdeki bütün kutsallığına rağmen merkezle olan bağını koparmakta tereddüt etmez. Hatta çoğu zaman ona küsmekle, uzak kalmakla yetinmez; en ağır ceza ile yani varlığına son vermekle cezalandırır. Dolayısıyla kut sahibi kağan, dünyayı yönetme gibi ağır bir mesuliyeti üstlenirken, insanoğlunun huzur ve refahını ön planda tutmak zorundadır[20]. E. Shils'e yakın düşüncelerde olan A. Berle'nin de belirttiği gibi "İktidar şüphesiz ki şahsidir. Fakat iktidar varlığını

---

16 Gülener, a.g.m., s.39.

17 H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986, Kültegin Doğu, 9.

18 E. Shils, ibid, p. 118

19 Mahmut Arslan, "Kut" kavramını "karizma" sözüyle eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Bkz.; Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1987, s. 235.

20 Ü. Bulduk; "Yaşayış ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılış Nedenleri", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya 2008, s. 48.

ispat etmek ve istediklerini yapmak için teşkilata ve ekserisinin, iktidarı bulunduranın şahsi varlığı ötesinde hareket edebilecek kimselere ihtiyacı vardı. Bu insanların bir tehdit altında bulunmadıkları zamanlarda dahi, itaat etmeğe hazır olmaları gerekir. En basit bir teşkilat, fikirlerin oluştuğu bir çekirdeğe ihtiyaç duyar. Bu da iktidar ile akıl arasında bir tür ittifakı gerektirir"[21]. Merkezi değerlerin kurumsal yapıya evrilmesiyle iktidarın etrafında kümelenen yönetici kesimler, bu değerlere bir "meşruiyet" ve bir anlamda kutsanmış değerleriyle aynı zamanda merkeze "otorite" kazandırır[22].

Merkez çevre teorilerinde yöneten-yönetilen ikileminin dışında Galtung ve Wallerstein'in yarı-çevre veya köprübaşı olarak adlandırdıkları üçüncü bir taraf vardır. Her ne kadar farklı bağlamlarda olsa da bu üçüncü taraf bir anlamda ara form ve bağ oluşturur. Shils'te ise, yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi, merkez ve çevrenin birbirine yaklaşması için gelenek, değer ve kurumların uyumu esastır. Türklerde merkez-çevre ilişkisinin oturduğu esas toplumsal değer "töre"; merkezin kurumsal yapılanması ise "toy/kurultay" kurultaydır. Töre ve kurultay esasında merkeze karşı çevreyi koruyup kollar. Diğer bir söyleyişle kağan nasıl ki Tanrıdan aldığı kut ile hakimiyetini, iktidarını oluşturup muhkem kılıyor ise halk da töre ve toy ile hem kendi haklarını koruyor hem de iktidarı denetlemiş oluyor. Platon-Farabi geleneğinin etkilerini büyük oranda gördüğümüz Kutadgu Bilig'de merkez ve çevre ilişkileri, hayali şahsiyetlerle sembolize edilirken insan ve toplumun öncelendiğini de hissedebiliriz. Eserde Gündoğdu adlı şahıs, hâkimiyeti yani hükümdarı; vezir Aydoğdu, devlet anlamında "kut"u ve vezirin oğlu Öğdülmüş ve Odgurmuş ise akıbet ve dini temsil eder[23]. Hükümdar devlet yönetiminde Aydoğdu ve Öğdülmüş tarafından frenlenir. Aydoğdu'nun elinde tuttuğu "kut"u bütün emir ve ısrarına rağmen hükümdarın işaret ettiği yere değil, kendi bildiği yere götürmesi hikayesi[24] merkez-çevre ilişkisi için örnek bir olaydır. Odgurmuş ise yine bütün ısrarlara rağmen iktidardan uzak durmaya çalışır ve kardeşi Ögdülmüş'ün hükümdara hizmet etmesini ister ve kendisinin "dünya ve devletin" ne olduğunu bilmediğini söyleyerek inzivaya çekilir[25].

Türk devlet anlayışında hükümdar/kağan, ailesi ile birlikte devletin sahibidir. Dolayısıyla onun "dünya ve devlet" işlerini yürütmekle sorumlu bir yönetici olarak göremeyiz. Bu görevi aygucı/vezir onun adına yerine getirir.

---

21 Adolf A. Berle, *İktidar*, (çev. Nejat Muallimoğlu), İstanbul 1980, s. 15. Yusuf Has Hacib'de şöyle der; Tanrı kime beylik verirse; ona işi ile orantılı akıl ve gönül verir. Bkz.: A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK, Ankara 2016, s. 108.

22 E. Shils, *a.g.e.*, s. 119.

23 A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, (5.Baskı), TDK, 2016, s. 71, 91.

24 A. Dilaçar, *a.g.e.*, s. 92; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981, s. 72-73.

25 A. Dilaçar, *a.g.e.*, s. 132.

Belki bu nedenle ve ayrıca çevreyi merkezde temsil etme misyonu ile vezir, hanedan mensupları arasından değil, halkın arasından seçilir. Türk devletlerinde bu anlayışın oldukça köklü olduğu görülebilmektedir. Hunlarda, Selçuklularda, Osmanlılarda vezaret makamında olanların önemli bir kısmının halktan, yerli sınıftan seçildiği vakıadır. Kutadgu Bilig'de de Aydoğdu, yönetimin bütün yükünü taşımak zorunda kalan hükümdarın yükünü almak üzere vezirlik görevini üstlenmek için yerini yurdunu bırakıp başkente gelmişti[26]. Yusuf Has Hacib'e göre vezir halktan olmalı, hesap ve yazı bilmeli, alçak gönüllü, merhametli, anlayışlı ve olgun olmalıdır[27].

Kutadgu Bilig'de devlet ile töre birbirinden ayrılmaz unsurlardır. Ancak töre, Galtung'un ifadesiyle, parçaları da ayrı ayrı bütünsel/holistic özellik gösteren üç saç ayağından oluşmaktadır; könilik, uzluk ve tüzlük. Könilik, adaletin karşılığı olarak kullanılır. Könilik, İslam öncesi dönemle İslami dönem arasında devlet anlayışının bir geçiş noktası gibidir. Hükümdarın ve dolayısıyla devletin adil olması, adalet dağıtması şarttır. Kamu vicdanının sağlanması Türk töresinin en önemli özelliğidir. Uzluk ise akıl ve mantık demektir. Türk töresi, us yani aklı ön plânda tutar. Zaten törenin kendisi de Türklerin uzun geçmişi içerisinde akıl ve irade ile şekillenen davranış biçimlerinin kurallara bağlanmış bir ifadesidir. Türkçemizde yer alan uzlaşma da insan ilişkilerinde veya devlet ile halk arasındaki münasebetlerde aklı ön plana alarak ortak bir noktada buluşmayı anlatır. Könilik ve uzluk'un tamamlayıcısı durumunda olan tüzlük ancak adalet içerisinde uzlaşmış toplumlarda görülür. Çünkü tüzlük, eşitlik içerisinde sağlanan nizam demektir. Türk toplum ve devlet anlayışında insanlar hak ve yükümlülükleri bakımından eşittir. Düzen ve tüzük sözlerinin içerisinde aslında bu kavram vardır. Asayiş ve düzen ancak, törenin gereği olan tüzlük ile sağlanır. Eşitlik sözü bazı dış ideolojik akımlarda sınıf çatışmaları ve yöneten-yönetilen ya da ezen-ezilen ikilikleri üzerine kurulmuştur. Bütün bu özelliklerin toplamında töre "kişilik" kazanır[28].

Kutadgu Bilig'de vezir Aydoğdu, hükümdar Gündoğdu'nun töreden ve adaletten ayrılmaması gerektiğini atasözü yerine geçen şu cümlelerle uyarır;

> *Şimdi dinle, Türkçe bir atasözü, başından çok şeyler geçmiş olan bu ak sakallı ne der;*
> *"Ey devletli, sen bu boş devlete güvenme; ey namlı, sen bu devlete inanma.*
> *Akarsu, güzel söz ve devlet, bunlar durmadan, yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşırlar*[29].

---

[26] A. Dilaçar, *a.g.e.*, s. 92.

[27] A. Dilaçar, *a.g.e.*, s. 108; Acaba vezirde olması gereken bu özelliklerin hangileri Tonyukuk için de geçerliydi?

[28] Töre ve unsurları hakkında geniş bilgi için bkz.; M. Arslan, Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul 1987, s. 81-84.

[29] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I (Metin)*, (nşr. R. R. Arat), İstanbul 1947, b. 660-670; R. Genç,

Sonuç yerine; her toplumsal ve siyasi organizasyonda kaçınılmaz olan dirlik ve düzenin sürdürülmesi amacına erişmek için yöneten ve yönetilen arasında bir hukukun oluşturulması gerekmektedir. Dolayısıyla Budun kendi merkezini oluşturduktan sonra, merkez karşısında yeniden "çevre" haline dönüşebilecektir. Ya da başka bir söyleyişle, en azından merkezin gözünde yeniden "kün" yani avam/halk olacaktır. İşte bu döngü il yapılarının çabuk kurulmasını sağladığı gibi, ilin ömrünün kısa olmasını da beraberinde getirmektedir. E. Shils, bu durumu çevrenin merkeze yabancılaşması ve dışlanması olarak ele alır[30]. Türklerde ise yabancılaşma tek taraflı bir olgu değildir. Çevre de merkez de yabancılaşma tehlikesi karşısında birbirlerini uyarır veya suçlayabilir. Aslında Orhun Kitabeleri'ndeki ifadeleri bir de bu gözle değerlendirmek gerekir;

> *"Bilgisiz kağanlar, kötü kağanlar tahta oturmuş olduğundan; bakanları (buyrukları) da bilgisizmiş, kötü imiş. Beğleri ve halkı düzensiz (tüzsüz), Çin milleti aldatıcı ve sahtekar olduğu, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğü, beğ ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış. Kağanlık tahtına çıkardığı kağanını kaybetmiş. Çin milletine beğ olacak erkek çocuğu kul, hanım kızı cariye oldu. Türk beğleri Türk adını bıraktı. Çin beğlerinin Çince adlarını alarak Çin imparatoru için çalıştılar."*[31].

KAYNAKÇA

AKYOL, E., "Merkez-Çevre İlişkileri ve Modelin Geçerliliği", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat*, (der. A.Karadağ), Ankara 2013, s. 393-453.

ARSLAN, M., *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1987.

BERLE, A. Adolf, *İktidar*, (çev. Nejat Muallimoğlu), İstanbul 1980.

BRAUDEL, F., *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*, XV-XVIII. Yüzyıllar, C. I. Gündelik Hayatın Yapıları (çev. M. A. Kılıçbay), Ankara 1993.

BULDUK, Ü., "Dede Korkut Oğuzları'nda Devlet Teşkilatı", *Türk Devlet Yönetimi Geleneği*, (ed. C. Buyar) Bişkek 2016, s. 365-371.

BULDUK, Ü., "Oğuznamelere Göre Üçok-Bozok veya İç-Oğuz Dış Oğuz Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. I, S. 3, (Kasım 1997), s. 109-116.

BULDUK, Ü., "Yaşayış ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılış Nedenleri", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya 2008, s. 47-55.

DİLAÇAR, A., *Kutadgu Bilig İncelemesi*, (5.baskı), TDK, Ankara 2016.

Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul 1981, s. 72.

30 E. Shils, *a.g.e.*, s. 12.

31 T. Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, Kültegin Doğu, 7; Bilge Kağan, Doğu, 7.

ERGİL, D., "Bağımlılık Olgusu ve Merkez Çevre Sisteminin Evrimi", *AÜ SBF Dergisi*, C. XXIX, S. 02, Yıl 1974, s. 167-184.

ERGİL, D., "Emperyalizmin Yapısal Kuramı", *AÜ SBF Dergisi*, C. XXXII, S. 01, Yıl 1977, s. 189-206.

FARABİ, *İdeal Devlet*, (çev. Ahmet Arslan), İş Bankası Yay., 2016.

GALTUNG, J.,"A Holistic Wiew On Social Realty", *Multidimensional Social Science*, Multidimensional Social ScienceAn Inclusive Approach To Social Position and Inequality, Kees Van Der Veer, Ake Hartmann&Harry Van Den Berg (eds.), Amsterdam 2009.

GENÇ, R., *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981.

GÖMEÇ, S., *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1999.

GÜLENER, S.,"Türk Siyaseti'nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 14, 2007, s. 36-66.

KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, (20.baskı), İstanbul 2000.

MARDİN, Ş.," Center- Periphery Relations: A Key to Turkish Politics" *Daedalus*, Vol. CII, No 1, Post-Traditional Societies, (Winter 1973), pp. 169-190.

MORSÜMBÜL, Ş., "Merkez-Çevre Perspektifinde Türk Toplum Yapısında Gözlemlenen Problem Alanlarına Yönelik Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, Vol. X, No 2, 2015, s. 680-696.

ORKUN, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986.

SHILS, E., *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Selected Papers of Edward Shils. Chicago: University of Chicago Press, 1975. pp. 516.

SHILS, E., 'Centre and Periphery', in the Logic of Personal Knowledge: *Essays Presented to Michael Polanyi*, Routledge&Kegan Paul, 1961, pp. 117-130.

TEKİN, T., *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988.

TOGAN, Z. V., *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul 1946.

TUNCER, G, Gündoğmuş, B., "Türkiye Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. III., S. 14, 2012, s. 137-158.

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig I (Metin)*, (nşr. R. R. Arat) İstanbul 1947.

TÜRKLERDEKİ BİR ARADA YAŞAMA KÜLTÜRÜNÜN TARİHİ TEMELLERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU*

Özet

Türkler tarihte derin izler bırakmış milletlerden birisidir. Çin sınırından Doğu Avrupa düzlüklerine, Sibirya'nın güneyinden Hindistan'a kadar dünyanın çeşitli yerlerine yayılan Türkler, buralarda kurdukları devletlerle müstesna bir yer kazanmışlardır. Türkler kadar farklı yerlerde hayat sürebilen ikinci bir topluluk daha yoktur.

Türklerin tarihteki yeri tartışılırken onların siyasi ve askerî kudreti üzerinde fikir birliği oluşur. En büyük Türk düşmanları bile onların güçlü ordularından ve devlet kurma kabiliyetlerinden saygı ile bahsederler. Ancak bu devletlerin hangi sosyo-kültürel zemin üzerinde geliştiği üzerinde durmayarak farklı ülkelerde silah gücüyle ayakta kaldıkları izlenimi verirler. Oysaki çeşitli buhran dönemleri ile ilgili araştırmalar yapılırken bunun böyle olmadığı görülmüştür. Mesela Yugoslavya'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan karmaşada Sırp, Boşnak, Hırvat, Arnavut vb. toplulukların aynı bayrak altında bir arada barış içerisinde yaşayıp yaşamadıklarını araştıran tarihçiler aradıkları cevabı Osmanlı modelinde bulmuşlardı. Aynı şekilde dinler arası çatışma, Musevilere yönelik yok etme politikaları gibi çağdaş dünya problemlerini araştıranlar da Osmanlı Devleti'nin kudretli zamanlarında böyle meseleler olmadığını görmüştü. Böylece literatüre "Osmanlı'da Bir Arada Yaşama Kültürü" ya da "Osmanlı Hoşgörüsü" gibi yeni kavramların girmesini sağladı. Oysaki Osmanlı Devleti yeni bir sistem kurmadı. Kökü Asya Hunlarına dayanan bir sistemi devam ettirdi.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Cihan Hâkimiyeti, Bir Arada Yaşama Kültürü

---

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. telliogluibrahim@ gmail.com

Türkler çeşitli özellikleriyle uygarlık tarihine büyük katkılar sağlamış bir millettir. Askerî ve siyasi kabiliyetleri İlk Çağdan itibaren dünyanın farklı yerlerinde çeşitli topluluklar tarafından kabul görmüştür. Konar-göçer hayat tarzını bir model olarak insanlığın hizmetine sunarak sosyal ve ekonomik bakımdan farklı bir tarz ortaya koyan Türkler böylelikle uygar olmakla yerleşikliği bağdaştıran anlayışı da geçersiz kılmıştı. Sınıf farklılığının olmaması, kolektif şuurun yaygınlaşması, aile modeli, kadının toplum içerisindeki statüsü gibi özellikler Türk yaşantısını başka toplumların da örnek olarak kabul etmesine sebep oldu. Toprağa bağlı kalmaması sebebiyle özgür kalabilmek için bulunduğu yeri terk ederek dünyanın başka bir yerini yurt edinebilen Türkler böylece belirli bir coğrafyayla sınırlandırılamaz hale gelmişlerdi. Çağdaşlarına göre çok erken sayılabilecek bir dönemde millet şuuruna erişmeleri yüzünden Asya Hun Devleti'nden itibaren boy şuurundan sıyrılarak bir araya gelebilmiştir. Mete Han'ın temellerini attığı askerî sistem sayesinde de çevresindeki devlet ve topluluklara kolayca üstünlük kuran Türk toplulukları Çin sınırından Avrupa içlerine Sibirya düzlüklerinden Hindistan'ın kuzeyine kadar genişleyen bölgede derin izler bırakmıştır.[1]

Türklerin tarihte bıraktığı izi pek çok başlık altında ele almak mümkündür. Ancak siyasi bakımdan insanlığa yaptıkları katkılar rol model olarak benimsenmesi açısından en çok yaygınlık kazananıdır.

İnsanlığın ortaya çıkışından günümüze kadar dünyanın farklı yerlerinde çeşitli hayat tarzları ve yönetim şekilleri ortaya çıkmıştır. Bu ayrışmanın ortaya çıkmasında korunma, beslenme ve barınma önceliklerinin değişmesi, üretim modellerinin yaşam yeri tercihlerinin farklılaşması, insanların toplumuna ve insanlığa bakışı gibi değer yargıları çok etkili olur. Esasında bunlar dünya tarihinde etkili olan toplulukların ortaya çıkmasında temel teşkil eden vasıflardır. Tarih boyunca insanlığın gidişine yön veren topluluklarla onların çevresinde kümelenenler arasındaki farkı belirleyen de aslında onların dünyayı yönetmeye talip olma iddialarından kaynaklanmaktadır.

Türkler en eski yazılı belgeleri olarak kabul edilen Orhun Bengü taşlarından itibaren kendilerini anlatırken seçilmiş bir millet olduklarını ifade etmişlerdi. Oradaki ifade ile *"Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında, ikisi arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerinde de atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan yücelmişler."*[2] Bu sözlerden kolayca anlaşılabildiği üzere Türkler insanlığı yönetmek üzere yaratıldıklarını düşünmekte ve kendilerini

---

1 Tarih boyunca Türklerin kurduğu devletler ve yurt tuttuğu ülkeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul 1970.

2 Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (nşr. V. Köken), Ankara 2011, s. 127.

farklı bir konumda görmekteydi. Tarih boyunca çeşitli akislerini görebileceğimiz bu anlayış yaygın kullanılan ifadeyle *Türk Cihan Hâkimiyeti* anlayışıdır.[3]

Cihan hâkimi olma önemli bir iddiadır. Ancak bu iddianın içi doldurulmalıdır. Aksi takdirde bir toplumun kuru kuruya kendini beğenmesinden öte bir anlam ifade etmez. Tarihin çeşitli dönemlerinde aynı iddiayla ortaya çıkıp insanlığı felakete sürükleyen pek çok örnek mevcuttur. Cihan hâkimi olmak için önce toplumunun buna hazır olması gerekir. Onun için yolu da bu işin zihni temellerinin bulunması şarttır. Türk mitolojisinde ve inançlarında millet bu işe hazır hale getirilmiştir. Eski Türk destanlarında milletin ortaya çıkışı, yeniden dirilişi gibi temalar anlatılırken hep bu olguya işaret edilir.[4] Oğuz Kağan destanı bunun en bilinen örneklerindendir.[5] Aynı şekilde Türk devlet idare anlayışı şekillendirilirken de bu iddia en önde yer almıştır. Haliyle devleti idare edenler de dünya hâkimi olmaya donanımlı halde hareket etmelidir.

Bir toplumun insanlığı idare etme ideali hayata geçirilirken farklı bir yönetim tarzı ortaya konulmalıdır. Bütün insanlığı devletinizin vatandaşı olmaya davet ederken onları cezbedici vaatlerde bulunmanız gerekir. Aksi durumda kimse devletini, idarecilerini ve bağımsızlığını bırakıp sizin çatınız altında yaşamak istemez. Öyle bir sistem var etmelisiniz ki insanlar hayat tarzlarını değiştirmeden sizin kurmayı hayal ettiğiniz dünya içerisinde yer alabilmelidir. Bunun en tabii yolu insanların en önemli hakkı olan yaşam hakkını güven altında olacağını bilmesi, inançlarına, kültürlerine ve geçim tarzlarına müdahale edilmeyeceğini anlamasıdır. Onları belirli şartlarla devletinize bağladığınız müddetçe eski hayat şekillerini sürdürmelerini sağlamak zorundasınız. Hiçbir insan topluluğu inançlarının ve kültürünün hor görüldüğü, geçim kaynaklarının azaltıldığı ya da yok edildiği bir devletin vatandaşı olmak istemez. İşte burada Türklerin yönetim tarzının farklılığı ortaya çıkmaktadır. İlk kurdukları devletlerden itibaren insanların inançlarını değiştirmeye ya da kültürlerini yok etmeye çalışmamışlar, geçim kaynaklarını korumuşlardır. Devlete bağlılık, vergi verme, istendiği zaman asker gönderme gibi temel vatandaşlık kuralları ile onların mevcut yaşantılarına devam etmelerini sağlamışlardır.[6]

Türklerin bir yeri hâkimiyet altına alırken can kayıplarının olması savaşın doğası gereği normaldir. Ancak Türkler ülkeyi kendi sınırlarına dâhil ettikten

---

3 Bu yazının kapsamı Türk cihan hâkimiyetinin vasıflarını başlıklar halinde bile ortaya koymak için çok sınırlıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Tarihi*, I-II, İstanbul 1980.

4 Bu konuda çeşitli örnekler için bk. Ziya Gökalp, *Türk Töresi* (nşr. Y. Toker), İstanbul 1990, s. 89-112; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 2010, s. 1-207.

5 *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili* (nşr. A. Zeki Velidî Togan), İstanbul 1982.

6 Türklerin halk anlayışı hakkında bir değerlendirme için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1988, s. 224-233.

sonra oradaki yerli halkı yok etmek gibi bir çaba içine girmemişlerdir. Tarih boyunca bazı topluluklarla Türkler arasındaki en önemli yönetim farklılıklarından birisi budur. Esasında bu davranış biçimi Türklerin yönetim tarzının pek çok ülkede benimsenmesinde esas teşkil etmiştir. Yine millî ya da dinî sebeplerle Türk hâkimiyetine karşı çıkan unsurlar yok edilme ya da inançlarını ve kültürlerini terk ederek kimlik değiştirmeye zorlanacakları endişesi taşımışlardı. Ancak Türk idaresine girdikten sonra gerçeğin böyle olmadığını anlamışlardı.

Toplumların milletleşme ve devletleşme süreçleri birbirinden farklıdır. Bazı topluluklar klan sistemi içerisinde varlıklarını devam ettirirken bir diğeri daha güçlü bir sosyal yapı olan millet sistemine geçebilmişti. Yine pek çok topluluk şehir devletleri şeklinde örgütlenirken bazıları büyük imparatorluklar kurabilmişti. Bu açıdan Türkler erken sayılabilecek bir dönemde devlet kurmuş ve bu birliktelik sayesinde milletleşme sürecine girmiştir.[7] Ancak onların kurdukları devletler sadece bir kökene dayalı devletler değildir. Çeşitli örneklerle bu durumun tarihi gelişimini anlamak mümkündür. Süreci Asya Hun Devleti'nden başlatırsanız Mete Han Türkler arasında siyasi birliği sağlarken oğlu Gök Han Orta Asya'da siyasi birliği sağlamıştır. Böylece Türkler dışındaki unsurlar da Hunların idaresinde yaşamaya başlamıştır. Mete Han öldüğünde Hunlara bağlı olan kavim ve şehir devletlerinin sayısı 26 idi. Haliyle aynı devlet içerisinde çok kültürlü ve dinli bir yapı ortaya çıkmıştır.[8] Bu model çağdaşı komşu unsurlar ile karşılaştırıldığında önemli bir farklılıktır. Cihanşümul olma iddiası bu yapı ile birlikte kendisini göstermiştir.

Türklerin pek çok farklı unsuru bir arada yaşatmasıyla ilgili olarak Avrupa Hunları ile birlikte ortaya çıkan örnek dikkat çekicidir. İtil boylarına geldiklerinde tamamen Türklerden oluşan siyasi yapı batıya doğru ilerledikçe çeşitlenmeye başlamıştır. Roma İmparatorluğu ile mücadele içine giren Hunlar zamanla Avrupa'daki çeşitli toplulukları da bünyesine katmıştır. Attila zamanında 447'de Doğu, 452'de de Batı Roma'ya üstünlük kurulduğunda Hun devletinin bünyesinde 45 civarında çeşitli dil ve soydan topluluk yer bulmuş,

---

7 Türklerde devlet anlayışının ortaya çıkışı ve bunun milletleşme sürecine etkileri konularında bk. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016; İsmet Parmaksızoğlu, *Türklerde Devlet Anlayışı İmparatorluk Devri (1299-1789)*, Ankara 1982; Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi* (nşr. Y. Çotuksöken), İstanbul 1991, s. 125-208; İbrahim Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler Mülahazalar*, İstanbul 2014, s. 119-149.

8 Asya Hunları için bk. *Han Hanedanlığı Tarihi* (nşr. A. Onat-S. Orsoy-K. Ercilasun), Ankara 2005; Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris 1900; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II, Ankara 1981; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2018; Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hakimiyet Dönemi*, İstanbul 2019; Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, İstanbul 2020; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul 2013, s. 47-116; vb.

bunların önderleri yönetimin çeşitli kademelerinde görev yapmıştı.[9] Doğu Roma elçilik heyetinde yer alan Priskos bunun en yakın şahidiydi.[10] O yüzden Avrupa'daki Hun hâkimiyeti aynı yüzyılın sonlarına doğru gerilemeye başlasa da bu kıtanın siyasi, sosyal ve kültürel hayatındaki Türk etkisi çok uzun süre devam etmişti. Türk askerî sistemini, sosyal yaşantısını örnek alan pek çok topluluk Hun sisteminin bakiyesi olarak varlığını sürdürmüştü. Benzer bir durum Hazarlarda da görülmekteydi. VII.-X. yüzyıllar arasında Doğu Roma ve Çin İmparatorlukları ile kıyas kabul edilebilecek bir güce ulaşan Hazarlar 25 krallığı kendine bağlamış, üç semavi dinin mensuplarını çatısı altında toplayarak *Hazar barışı* olarak tanımlanan sistemi kurmuşlardı. Orta Çağın büyük kısmının din savaşları ile dolu olduğu göz önünde tutulursa Hazarların kurduğu sistemin farklılığı daha açık bir biçimde anlaşılabilir.[11]

Türklerin hâkimiyet kurduğu saha içerisinde Abbasi hizmetinde görev yapan komutanların Mısır-Suriye havalisinde kurdukları devletler Türk yönetim sisteminin benimsenmesi açısından oldukça önemlidir. Abbasi halifeleri Türklerden teşkil ettikleri ordularla ülkelerinde sükûneti sağlamayı başarmışlardı. Cahiz'in yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla onların askerî kabiliyetleri Arapları oldukça etkilemişti.[12] Kabile asabiyetinin yüksek olduğu Araplar bırakın başka bir toplumu diğer bir kabilenin hâkimiyetini kabul etmeye yanaşmazken 877'den 969'a kadar Tolunoğlu ve İhşîdî devletlerinde Türk idaresinde yaşamışlardır. Bu devletlerle birlikte Mısır ve Suriye'de orta-

---

9 Ayrıntısı için bk. Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001. Attila dönemindeki gelişmeler için ayrıca bk. Gyula Nemeth; *Attila ve Hunları* (nşr. Ş. Baştav), Ankara 1982; Şerif Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, İstanbul 2015. Attila zamanında Hunlara bağlı olan 45 civarındaki topluluklar içinde en önemlileri şunlardı: Doğu Gotları, Gepidler, Turciling, Sueb, Markoman, Kuad, Herul, Rugi ve Skirlerden oluşan Germenler, Veneda, Ant ve Sklavenlerden oluşan Slavlar, Alan, Sarmat, Baştarna, Neur ve Roxolanlardan oluşan İranlılar, Çeremis, Mordvin, Merya, Veşi, Çud, Est ve Vividarilerden oluşan Fin-Ugorlar. bk. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 73-74.

10 Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Piskos'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul 1995.

11 Hazarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Arthur Koestler, *On Üçüncü Kabile* (B. Dışbudak), İstanbul 2015; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler Yahudiler Ruslar* (nşr. A. Batur), İstanbul 2004; Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, *Hazar İmparatorluğu* (nşr. H. Güreli), İstanbul 2007; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi* (nşr. Z. Ay), İstanbul 2008; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları* (nşr. E. Ç. Mızrak), İstanbul 2006; Osman Karatay, *Hazarlar*, İstanbul 2015; Altay Tayfur Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul 2019; vb. Hazarlara bağlı 25 krallık içinde Kuzey Kafkasya'daki Serir ülkesi, Avarlar, Alanlar, On-Ogurlar ve Kafkas dağlarında bulunan kabileler, Kırım'daki Gotlar, İtil Bulgarları, Volga civarındaki Burtaslar ve çeşitli Fin-Ugor boyları, Radimiçler, Vyatiçler, Severianlar ve Polianlar gibi Slav boyları, Kuban havalisindeki Macarlar bulunmaktaydı. bk. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 160.

12 Ebu Osman el-Câhiz, *Türklerin Faziletleri* (nşr. R. Şeşen), İstanbul 2017.

ya çıkan Türk hâkimiyeti Eyyûbîler ve Memlûkler eliyle 1517'ye kadar devam etti. Böylece halkının büyük kısmı Arap ancak idarecileri Türk olan devletler ortaya çıktı.[13] Emeviler ve Abbasiler döneminde sürüp giden siyasi çekişmeler Tolunoğlu-İhşîdî hâkimiyeti sırasında büyük ölçüde son bulmuştu. Sağlanan sükûnetin bir neticesi olarak Mısır ve Suriye gün geçtikçe zenginleşen mamur ülkeler haline gelmiştir.

Türkler Selçuklular zamanında Anadolu'yu fethetmeye başladıklarında ülkedeki Hristiyan ahali çeşitli kaygılar taşımaktaydı. Bunların başında yok edilme ya da din değiştirmeye zorlanma en başta gelenleriydi. Bilhassa Ermeniler ve Rumlar Selçuklulara karşı mücadele ederken bu korku ile hareket ediyorlardı. Ancak düşündükleri gibi olmadı. Temel vatandaşlık şartlarını yerine getirdiklerinde can ve mal emniyetine sahip olduklarını gördükleri gibi din ve mezhep hürriyeti de elde etmişlerdi. Bunun ilk izlerini Ermeni tarihçilerde görmek mümkündür. Anadolu'yu fethetmeye çalışan Selçuklu hükümdarlarını oldukça ağır ifadelerle yeren Ermeni müverrihleri hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldıkları Melikşah zamanında Türk yönetim anlayışını görünce ona ve idare tarzına övgüler düzmüşlerdi.[14] Aynı şekilde I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1196) zamanında Menderes havzası Selçukluların eline geçince bölgedeki araziyi devletleştirerek üzerindeki ahaliye kiralanmış, beş yıl vergi almadan onlara ziraat aleti ve tohumluk dağıtılınca[15] Rumlar Türk idaresinin korktukları gibi değil aksine oldukça faydalı olduğunu anlamışlardı.

Osmanlı millet sistemi Türk yönetim tarzının bilhassa Avrupa'da yakından tanınmasına sebep olmuştur. Kuruluş ve gelişme dönemlerinde Osmanlı Devleti Balkanlarda sınırlarını genişletmeye başlayınca oradaki pek çok farklı kökenden halk da Osmanlı vatandaşı haline gelmişti. Osmanlı idaresi sıra-

---

[13] Bu devletler hakkında bk. İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ'ü'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Ömr* (nşr. M. Abdulmuid Han), Beyrut 1986; Cemâleddin ibn Tagriberdi, *En-Nucûm ez- Zâhire fî Mulûk Mısr ve'l-Kâhire* (nşr. İ. Tarhan), Kahire 1971; Bedreddin Mahmud el-Aynî, *Ikd'ul-Cumân fî Tarih Ehli'z-Zaman* (nşr. A. et-Tantâvî el-Karmût), Kahire1985; Muhammed b. Ahmed ibn İyâs, *Bedâyi ü'z -Zuhûr fî Vekâyi'i'd-Duhûr* (nşr. M. Mustafa), Kahire 1982; Ebulfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, İstanbul 1997; Ramazan Şeşen, Eyyûbîler (1169-1260), İstanbul 2012; Ali Beyyümi, *Kuruluş Döneminde Eyyübiler* (nşr. A. Timurtaş), İstanbul 2015; Bedrettin Basuğuy, *Eyyûbîler*, İstanbul 2017; Abdulhalim Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyûbiler (Melik Adil Dönemi)*, İstanbul 2019; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961; Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar: 1993-1260*, İstanbul 2007; aynı yazar, *Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)*, İstanbul 2009; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, İstanbul 2015; vb.

[14] bk. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 171 vd; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi" (nşr. H. D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2 (1937), s. 180; *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians* (nşr. R. Bedrosian), New York 1986, s. 105.

[15] *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)* (nşr. I. Demirkent), İstanbul 2004, s. 56.

sında günlük hayatlarına devam eden Balkan toplulukları "millet sistemi"[16] içerisinde dinlerinde ve mezheplerinde serbest bırakılınca Roma İmparatorluğu ve halefleri zamanında elde edemedikleri haklara kavuşmuşlardı. Üstelik Osmanlı Devleti onların içinden idareciler atayarak halkın yönetimi benimsemesi için en üst düzeyde çaba göstermiştir. Böylece seleflerinden daha kalıcı izler bırakmışlardır.

Türkler, Asya Hun Devletinden itibaren yönetim sistemine hâkim olan halk anlayışı sebebiyle tarihte çok farklı bir konuma yerleşmişlerdir. İdarecilerinin bütün insanlığı yönetme gibi ulvi bir görev için yaratıldıklarına inanmışlardır. Bu idareciler de üstlendikleri misyonun gereğini hakkıyla yerine getirmeye çalışmışlardır. Fethettikleri ülkelerde işgalci konumunda olmamak için oraların halkıyla derin bağlar kurmaya çalışmışlardır. Farklı kökenden insanlarla bağ kurmanın en kolay yolu da onların mevcut yaşantılarına devam etmelerini sağlamak, eksikleri tamamlamak ve onları daha iyi şartlarda yaşatmaktır.

Türkler fethettikleri bir yerin ahalisini yok etmek ya da sürgüne göndermek gibi bir çabanın içine girmemişlerdir. Tarihten çeşitli örnekler vererek bu yaklaşım tarzının ne kadar kıymetli olduğu anlaşılabilir. İspanyol ve Portekizlilerin Güney Amerika kıtasında, İngilizlerin Avustralya'da, Fransızların Cezayir'de, Rumların Kıbrıs'ta, Sırpların Bosna'da, Ermenilerin Hocalı'da yaptığı katliamların bir benzeri Türk tarihinde yoktur. Aynı şekilde Kızılderililerin ya da Yahudilerin sistemli bir şekilde yok edilmesi Türklerin başvurduğu bir yöntem değildir. Türkler Hiroşima ve Nagazaki'de olduğu gibi insanlık tarihinin en büyük acılarından hiç birinde yer almamıştır. Kırım, Ahıska gibi yerlerde yaşanan sürgünlerin bir benzerine Türk tarihinde rastlamak mümkün değildir. Sadece bu olaylar bile Türklerle diğer milletler arasındaki hâkimiyet anlayışı arasındaki farkı göstermeye yetecek niteliktedir.

Türk idaresinin farklı coğrafyalarda ve çeşitli topluluklar tarafından benimsenmesinin arka planında onların uyguladığı dinî ve kültürel siyasetin büyük rolü vardır. Türkler ele geçirdikleri yerlerin ahalisine kendi inançlarını benimsetmek gibi bir çaba içerisine girmemişlerdir. Hatta Osmanlı uygulamasında olduğu gibi halkın zorla İslamlaştırılmasını yasaklamışlardır. Çeşitli örnekler üzerinden Türklerin zorla başka dinlerden halkları İslamlaştırdığı yönündeki iddiaların tarihi değeri yoktur. Boşnakları ya da Kafkas halklarını misal göstererek Türklerin Hıristiyanları Müslümanlığa çevirdiği iddiaları bu bakımdan sıkça dile getirilir. Oysa bu gerçek olsaydı Balkanlar'daki ve Kaf-

[16] Bu konuda bk. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara 2001; Frederick F. Anscombe, *Osmanlı Dönemi ve Sonrası Ülkelerde Devlet, İnanç ve Millet* (nşr. C. C. Aydın), İstanbul 2017; Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, İstanbul 2018; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistem*i, İstanbul 2018; vb.

kaslardaki bütün halkların Müslüman olması icap ederdi. Hâlbuki Boşnaklar dışında Balkanlarda, Gürcüler ve Lazların bir kısmı haricinde Kafkaslarda kitlesel bir İslamlaşma olmamıştır. Diğer yandan özellikle Hıristiyan mezheplere karşı tavırları Türk idare anlayışını farklı bir yere taşımıştır. Bilindiği gibi Hıristiyanlıkta mezhepler arasında derin inanç farklılıkları vardı ve birbirlerini din dışı olmakla suçluyorlardı. O yüzden farklı mezhepten bir grubu kendilerine dâhil olana kadar bu tavırlarını sürdürüyorlardı. Tarihte bunun çok acı hatıraları kalan örnekleri vardır. IV. Haçlı seferi sırasında İstanbul'da Katoliklerin Ortodoksları mezhep değiştirmeye zorlamaları Bizans tarihinin en kötü hadiselerinden biri olarak anılmaktadır.[17] Aynı şekilde Doğu Roma kilisesinin Ermeni, Süryani ve Gürcü kiliselerini kendine bağlama çabaları da bu toplumların tarihinde acılara sebep olan bir süreç olarak kayıtlara geçmiştir.[18] Eğer Anadolu ve Balkanlarda bugün bile varlığını devam ettiren bağımsız kiliseler varsa bunu Türk idaresine borçludurlar. Türkler yerine Romalılar hâkim olsaydı buralarda Hıristiyanlık çok daha farklı bir şekilde gelişebilir ve büyük ölçüde tek bir mezhebin egemenliği ortaya çıkabilirdi.

Türkler farklı din ve mezhepleri ortadan kaldırmak gibi bir çaba içinde olmamışlardır. Roma İmparatorluğu zamanında başlayıp II. Dünya Savaşı'na kadar devam eden Yahudi karşıtlığıyla ilgili bir örneği Türk yönetim anlayışında göremezsiniz. Türkler Avrupa içlerine doğru ilerlerken daha önce Haçlıların yaptığı gibi Yahudileri dinlerinden dolayı yok etme gibi bir siyaset gütmemişlerdir. Aksine İspanya Yahudilerinin Hıristiyan zulmünden kurtarılarak Osmanlı ülkesine getirilip koruma altına alınmaları gibi örnek uygulamalar yapmışlardır. Yine aynı bölgede Hıristiyanların Endülüs Müslümanlarına yaptığı muamelenin bir benzerini Türklerin yaptığı söylenemez. Türk idaresinde hiçbir topluluk din değiştirme, göç etme ya da yok olma tercihlerinden birisini seçmek zorunda bırakılmamıştır. Üstelik farklı dinlerin kendi ülkelerinde faaliyette bulunmalarına müsaade edilmiştir. Bögü Kağan'ın Maniheistlere karşı tavrı bunun en bilinen örneğidir.[19] Çok dinli olmaktan çekinmemişler hatta bunu bir üstünlük vesilesi görmüşlerdir. Gerileme ve dağılma döneminde olumsuz etkileri görülse de yükselme dönemlerinde bu durum Türk hükümdarlarını semavi dinlerin hamisi konumuna getirmiştir.

---

[17] *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)* (nşr. I. Demirkent), İstanbul 2004, s. 110-146; Geoffrey de Villehardouin, *Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople* (nşr. F. T. Marzials, J. M. Dent), London 1908, s. 31-68.

[18] *Aristakes Lastivertc'i's History* (nşr. R. Bedrosian), New York 1985, s. 32 vd.; *Smbat Sparapet's Chronicle* (nşr. R. Bedrosian), New Jersey 2005, s. 16 vd.

[19] Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan, Bögü Kağan ve Uygurlar*, Ankara 1986; Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)", *TDAY Belleten*, 217 (1963), s. 1-11.

Türkler ele geçirdikleri ülkelerin millî servetlerini kendilerinde toplayarak oralarda yaşayanları yoksullaştırmamışlardır. Hâkimiyet kurulan yerlerde ölçüsü belirlenen vergiler dışında oraların zenginliklerine dokunulmamıştır. Merkantilizm akımının yıkıcı etkilerini Türklerin ele geçirdikleri yerlerde göremezsiniz. Başka ülkelerin rezervlerin el koyarak zenginleşme gibi bir yöntem Türk idarecilerin takip ettiği yol değildir. Sömürgecilik akımının yaygınlaştığı dönemde pek çok devlet ele geçirdiği ülkelerin zenginliğini ve insan gücünü kendine aktararak yakın çağa damgasını vuran ekonomik ve siyasi gelişmelere zemin hazırlamıştı. Türk tarihinde bunun bir örneğini göstermek mümkün değildir.

Sonuçta Asya Hun Devletinden itibaren kronolojik bütünlük içerisinde gelişimin takip edebildiğimiz Türk yönetim sisteminde farklı kökenden, inançtan ve kültürden insanlar bir arada yaşatılmıştır. Cihan hâkimi olma gibi büyük bir iddiaya sahip olan Türkler dünyanın çeşitli yerlerinde kurdukları devletlerde pek çok farklı toplulukları hâkimiyetleri altına almışlar ve onları kendi idarelerinde birleştirmişlerdi. Bu halkların daha önceki anlaşmazlıkları Türk idaresinde son bulmuştur. Türk hükümdarları vatandaşlarının dinî, mezhebi ve etnik bakımdan birbirleriyle mücadele etmesine müsaade etmemiş, onları sulh içerisinde yaşatmasını bilmiştir. Bu bakımdan Türk devleti, hâkimiyetindeki halklar açısından barışı sağlayan bir siyasi otorite anlamına gelmektedir.

Türkler ele geçirdikleri yerlerin halkını asimile etmeye çalışmamışlardır. Bu durumun aksi bir tutum onların cihanşümul olma iddialarının içini boşaltırdı. Bütün dünyayı kendi soyundan ya da inancından yapma bir çaba hayatın doğasına aykırı olduğu gibi ele geçirilen yerlerdeki insanların da Türk hâkimiyetini özümsememesi gibi bir duruma yol açardı. O yüzden Türkler yurt tuttukları yerlerdeki halkın inançlarını ve kültürlerini korumalarını sağlayarak onların devletle bağlarını güçlendirmişlerdir. Özellikle semavi dinlere mensup unsurlar Müslüman Türk devletlerinin hâkimiyetine girmemek için çaba gösterirken inançları yüzünden yok edilecekleri korkusundan hareket etmişlerdi. Ancak Türk devletinin vatandaşı olduktan sonra bu korkularının yersiz olduklarını anladılar. Hazar, Selçuklu ya da Osmanlı tarihi incelendiğinde bununla ilgili pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Haçlıların Kudüs'ü ele geçirdiğinde oradaki Müslümanlara yaptığı muamele ile Selahaddin Eyyubi'nin onlardan geri aldığı sırada Hristiyanlara davranışı karşılaştırıldığında Türklerle diğerleri arasındaki anlayış farkı daha açık bir biçimde görülebilir. Reform sırasında Avrupa'daki mezhep mücadeleleri sırasında yaşananlar ya da aynı yerlerde Orta Çağdan XX. yüzyıl ortalarına kadar devam eden Yahudi karşıtlığı Türk idaresinde rastlanılmayan hadiselerdir.

Türkler bir ülkeyi ele geçirdiklerinde oradaki yerli halkı yok etmek gibi bir çaba içine girmemişlerdir. Hâkimiyet kurma sırasında gerçekleşen savaşlar sırasındaki ölümler dışında Türk idarecilerinin fethettikleri yerlerin ahalisini sistemli bir şekilde yok ettiğine ya da sürgüne gönderdiğine dair bir örnek gösterilemez. Coğrafi keşifler çağında ya da sömürgecilik döneminde yaşananlar akla getirildiğinde Türk devletlerindeki bu uygulamanın ne kadar kıymetli olduğu anlaşılır. Türklerin ele geçirdiği hiçbir yerde Amerika, Afrika ya da Avusturalya'da yaşananların bir benzerine tesadüf edilmez. Bu bakımdan Türkler, hâkimiyeti altındaki toplulukların farklılıklarını bir zenginlik kabul ederek onların hamisi olma yoluna gitmişler ve bu sayede cihanşümul olmuşlardır.

DEVLET AKLI BAKIMINDAN BİLGE TONYUKUK

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Özet

Bilge Tonyukuk Türk tarihinin en önemli devlet adamlarındandır. Gök-Türk Kağanlığı'nın ikinci dönemindeki rolü çok iyi bilinmektedir. Devletin bekası için kritik dönemlerde yaptığı hamleler ise, Türk tarihindeki varlığı hakkında düşünceler dile getirilen "devlet aklı"nı ve bu çerçevede Tonyukuk'u ele almayı gerektirmektedir. Devlet aklı, devletin kuruluşunda ve yaşamasında işler, kritik dönemlerde milletin mukadderatını kurtarır. Tonyukuk bu bağlamda birkaç açıdan incelenmelidir. O'nda devlet aklı belki de en çok Türk tarihi boyunca değişmeyen bir surette dile getirilen bağımsızlık talebinde görülüyordu. O her işinin Tanrı'nın izni ve lütfuyla olduğunu söylüyordu; Türk devlet geleneğinin temel bir kaidesi olarak daima birlik ve beraberliği dile getiriyordu; köklü bir devlet tecrübesinin göstergesi olarak eldeki imkânlar ile yapılacak işleri iyi biliyordu; yaşanılan zorlukları hiçbir zaman aklından çıkarmıyordu; Çin'i ele geçirmeyi, Çin'e yerleşmeyi Türklüğün eriyip yok oluşuyla bir tutuyordu; büyük Türk devletlerinin dayandığı bozkırlı Türk kitlesinin yerleşikliğe geçmesini engelliyordu. O, milletin bekası için gece uyumaz gündüz oturmazdı, bilge olduğu kadar da gözü kara bir komutandı. Genel bir değerlendirme olan bu yazıda, ana kaynaklardan örnekler verilerek devlet aklı mefhumu bağlamında Tonyukuk'u tarihi bir bakış açısıyla ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Bilge Tonyukuk, Devlet Aklı, Devlet Geleneği, Devletin Bekası, Türklüğün Mukadderatı

Türkler tarihin çok erken devirlerinde devlet kurmuşlar, edindikleri idare etme yeteneklerini çağlar boyu geliştirmişlerdir. Türkler bu sayede yayıldıkları coğrafyalara kısa sürede hükmedebilmişlerdir. Türklerin çok farklı yer ve zamanlarda kurdukları devletlerin bekasıyla ilgili yapının, işleyişin, gelenek-

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. kursatyildirimtr@yahoo.com

lerin yüzyıllar boyunca değişmeden devam etmesi, çok gelişmiş bir "devlet aklı" olduğunu göstermektedir. "Devlet aklı"nın sadece, "devlet" için siyaset ve demokrasi kurumlarının üstüne çıkmaya çalışan iradelerle ilişkilendirilmesi de doğru değildir. Tarihi bağlamından koparılarak günlük siyasetin malzemesi hâline getirilen "devlet aklı"; devlet kurmanın, mevcut devletin devamlılığını sağlamanın yolları ile devlete zarar verebilecek unsurlara karşı uygun aygıtları belirleyen; devleti her şeyin üzerinde, mutlaka yaşatılması gereken bir yapı olarak kabul eden anlayıştır[1]. Tarihimize uygun, doğrulanabilen bu tür bir izah, devlet adamlarımızın kritik zamanlarda aldıkları kararlarla daha da anlaşılır hâle gelmektedir. Gök-Türk Kağanlığı'nın ikinci döneminde çok önemli roller oynayan Bilge Tonyukuk, Türklerde nesiller boyu yaşayan bir devlet aklının var olduğunu gösteren şahsiyetlerdendir. Onun devlet adamlığı, kişiliği, devletin bekası için faaliyetleri doğrudan doğruya devlet aklı anlayışını somutlaştırır. Bilge Tonyukuk'u daha iyi anlayabilmek için O'nu bu bağlamda da incelemek lazımdır.

Tonyukuk'ta devlet aklı belki de en çok bağımsızlık talebinde görülmektedir. Türk devlet adamları için tâbi olmak, yok olmak veya ölmek demektir. Binlerce yıldır, Modu'dan Atatürk'e bu anlayış hemen hemen aynı ifadelerle dile getirilmiştir. Tonyukuk bunu şöyle ifade ediyordu: "*Tâbi olduğun için Tengri "öl" demiş elbette*". *Türk bodun öldü, mahvoldu, yok oldu*" (T1 B2-3)[2]. Bilge Kağan da aynı üslupla, "*doğuya gidenleriniz gitti. Batıya gidenleriniz gitti. Gittiğiniz yerlerde elde ettiğiniz şu kuşkusuz: Kanlarınız ırmak gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı*" (B D19-20). Bu anlayış Türklerde çok erken dönemlerde çıkmış ve olgunlaşmıştı. Hun Hükümdarı (Çanyu, Tanhu) Huhanye, M.Ö. 54 yılında Hunların Çin'e tabi olmasını öneren bir teklifi meclise sunduğunda devletin ileri gelenlerinin hepsi şöyle demişti: "*Hunların geleneğinde asıl güçlü olmak kadirlenir, hizmet etmek aşağılanır. Hunlar devletlerini atın üzerinde savaşarak kurdular, bu yüzden tüm insanlıkta saygınlıkları vardır. Savaşta ölmek, güçlü adamların yapacağı iştir*"[3]. Türklerde bağımsızlığın tek yol olduğunu milattan önceki tarihlerden günümüze kadar bütün devlet adamları tamamen aynı ifadelerle dile

---

1 "Devlet aklı" ile ilgili bazı tanımlar bulunmaktadır, burada yazısının konusu ve bağlamından tamamen bağımsız olmak üzere H. B. Türk tarafından yapılan sade bir tanıma müracaat edilmiştir (H. B. Türk, "Devlet Aklı Sorununa Siyasetnameler Üzerinden Bir Bakış", *Beytulhikme*, VIII/2, 2018, s. 575). Bu kavram, tarih yazımımızda hemen hemen hiç işlenmediği gibi siyaset bilimi gibi alanlarda genelde devlet otoritesini sorgulamak üzere geliştirilmiştir. Bu kavram, önceleri Türkçeye "hikmet-i hükümet" olarak aktarılmıştı. Almanca'da "staatsraison", Fransızcada "raison d'état", İtalyancada "ragione di stato" olarak geçmektedir.

2 Yazıtlardan alıntılar Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017'dendir (*T*: "Tonyukuk Yazıtı", *B*: "Bilge Kağan Yazıtı", *K*: "Köl Tegin Yazıtı". Sonraki harf için; *D*: "Doğu", *B*: "Batı", *G*: "Güney", *K*: "Kuzey").

3 *Han Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997, s. 3797.

getirmişlerdir. Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk *"Bir millet ki, ya istiklâl, ya ölüm… diyor ve bu kararı tamamiyle benimsemiş bulunuyor"* diyordu[4].

Tonyukuk, her hareketinin Tanrı'nın lütfuyla olduğunu vurguluyordu. Böyle bir düşünce bütün Türk tarihinde görülmektedir. Tonyukuk *"Tengri yarlıkadı"* (T1 G9) yani *"Tanrı lütfetti"*, *"Tengri yarlıkadok üçün"* (T2 B5) yani *"Tanrı lütfettiği için"* demektedir. Bilge Kağan Tanrı lütfettiği için kağan olduğunu söylüyordu. Mete (Modu), M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoru'na gönderdiği mektupta şunları yazmıştı: *"Tanrı tarafından (Tanrı'nın lütfuyla) tahta çıkarılan Hunların büyük hükümdarı"*[5]. Atatürk de 21 Nisan 1920'de çektiği telgrafa şöyle başlıyordu: *"Bimennihilkerim (Tanrı'nın lütfuyla) Nisanın 23 üncü cuma günü, cuma namazını mütaakıp Ankarada Büyük Millet Meclisi küşat edilecektir"*[6].

Bilge Tonyukuk, devlette daima birlik ve beraberliği dile getiriyordu. Türk devlet adamları, devletin mukadderatı için bu zaruriyet üzerinde duruyorlardı. Türklerde devletin gücü, iktidarın sertliği değil birlik ve beraberlik demekti. Tonyukuk bu yüzden *"yufka iken delinmesi kolaymış. İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince yoğun olursa kopması zormuş"* demiştir (T1 G6-7). Bilge Kağan bunu şöyle ifade etmiştir: *"Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağını buraya kazıdım (yazdım)"* (B K8). Türklerde devlet aklı, devletin yaşaması için öncelikle birlik ve beraberliği öngörmüştü, devlet otoritesinin halk üzerindeki baskın gücünü değil. Atatürk de 1924'de, henüz kurulan devletin yaşaması için gerekenleri dile getiriyordu: *"Bugün, milletin samimi olarak birlik ve dayanışma içinde bulunması zaruridir. Umumun kurtuluşu ve saadeti bundadır"*[7].

Bilge Tonyukuk mevcut imkânları ve yapılacakları çok iyi biliyordu. Bu ise köklü bir devlet tecrübesinin göstergesiydi. Devlet adamı devletin ve milletin zor durumda olduğu anlarda en uygun hamleyi yapardı. Eski Türklerde devlet adamlarının en önemli özelliklerinden biri buydu. Eldeki imkânları devletin kuruluşu veya kurtuluşu için doğru şekilde kullanmak, zamansız ve sonuç alınması imkânsız hamlelerden ve maceralardan kaçınmak, gerçekçi olmak, harekete geçmek için tüm diğer tesirlerden sıyrılarak uygun bir güce ulaşmayı beklemek devlet aklı ile alakalıydı. Mete, Büyük Hun Devleti'ni kurar kurmaz Donghu'ların tacizleriyle karşılaşmıştı. İç düzenini sağlamaya çalışan Hunların topraklarını işgal etmek isteyen Donghu'lardan gelen elçiler savaş

---

4 M. Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1997[4], s. 162.

5 *Han Shu*, s. 3756.

6 Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963, s. 431.

7 S. Bayındır Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2010, s. 123.

bahanesi yaratmak üzere onur kırıcı bir şekilde sırasıyla Mete'nin atını ve cariyesini istemişlerdi[8]. Gücünü tam anlamıyla toparlayamayan Mete, devlet aklı ile hareket ederek onurunun kırılmasına göz yummuştu. Zor durumda zamansız verilen bir karşılık devletin yıkılması sonucunu doğurabilirdi. Bilge Tonyukuk da dağılmış olan Gök-Türk Kağanlığı'nın tekrar toparlanması için verilen mücadeleyi anlatırken, "*Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz kişi oldular*" (T1 B4) diye söze başlıyordu. İçeride yeterli güce henüz erişilmemişti, düşmana asıl güç gösterilmemeli ve zayıf olunduğu da belli ettirilmemeliydi, bu yüzden Tonyukuk gücünü olduğundan fazla gösterme ve düşmana korku salma yolu izlemişti: "*Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş*" (T1 B6). Bu esasında en eski Türk stratejilerinden biriydi. Türkler kalabalık ordular karşısında olduklarından daha kalabalık görünmeye çalışırlardı. Bazen de düşmanı tuzağa düşürmek için olunduğundan daha zayıfmış gibi davranılırdı. Mete, M.Ö. 200 yılında 320 bin kişilik Çin ordusu karşısında iyi askerlerini saklayıp zayıfları öne sürerek düşmanı üzerine çekip Baideng'da kuşatmıştı[9]. Mustafa Kemal Atatürk de Yunan ordusunu Sakarya Zaferi'nden sonra ancak Eskişehir-Afyon hattına kadar takip etmişti. İşgal ordusunu yok edecek güç henüz yoktu. Türk tarihindeki tüm örneklerde görüldüğü gibi Atatürk de Büyük Taarruz için hazırlanıyordu. Bu durumu iyi bilmeyip düşmanın bir an önce ülkeden atılmasını isteyen çevreler Atatürk'ü eleştiriyorlardı[10]. İçinde bulunulan zor şartlarda devlet aklına başvuran Tonyukuk, düşmana olduğundan daha güçlü görünme, içeride toparlanma ve ardından harekete geçme yolunu seçmişti. Bilge Kağan 716'da tahta çıkışından sonra güneye sefer etmek isteyince Tonyukuk ona şöyle demişti: "*… hareket edilemez. Halkımız yeni toparlanmıştır, hâlâ yorgun ve güçsüzdür. Üç yıl gibi hem dinlenip hem beslenmesi gerekir*"[11].

Tonyukuk, zor dönemleri unutmuyordu. Sürekli nerelerden nerelere gelindiğini vurguluyordu. Hemen hemen bütün Türk devlet adamları da aynı üsluba sahiptir. Gök-Türk Kağanlığı'nın ikinci dönemi henüz başladığında içinde bulunulan zor durum şöyle ifade ediliyordu: "*Çugay Kuzı ile Kara Kum'u yurt tutmuştuk. Yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk*" (T1 B7-8). Mete de M.Ö. 190'larda Çin İmparatoriçesi'ne gönderdiği mektupta zor zamanlarından bahsederek söze başlıyordu: "*Bataklıkta doğdum, yabani sığırların, atların engin topraklarında büyüdüm*"[12]. Mustafa Kemal Atatürk ise Nutuk'una şöyle başlıyordu: "*Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir hal-*

---

8 *Han Shu*, s. 3750.

9 *Han Shu*, s. 3753.

10 *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Komisyon), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. I, 2000, s. 303.

11 *Jiu Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997, s. 5174.

12 *Han Shu*, s. 3754-3755.

de"[13]. Yine Tonyukuk Dokuz Oğuzların Çin'e ve Kıtanlara elçi gönderip şöyle dediklerini haber verir: "*Sayıları az olan Türkler (öylece) yaşıyorlarmış*" (T1 G2-3).

Tonyukuk, Çin'i ele geçirmeyi, Çin'e yerleşmeyi doğru bulmuyordu. Bu da devlet aklı gereği olmalıydı. Bunun temel sebebi coğrafyaya göre şekillenen farklı hayat tarzlarıydı, Çin coğrafyasının Türklere uygun olmayışıydı. Tonyukuk'a göre konar-göçer hayat tarzı sayesinde Çinlilere karşı savaşılabiliyordu, Türkler suyun ve otun peşinde hayvanlarını otlatıyor, avlanıyor, daima savaşa hazır hâlde yaşıyordu[14]. M.Ö. 174 yılında Mete'nin yerine Hunların başına geçen Jiyu, Çin tarzı bir hayata özenince emrindeki Zhonghang Yue, hemen hemen aynı sözlerle ve üslupla, "*Hunları güçlü kılan giysilerinin, yiyeceklerinin farklılığıdır, Çin'e bağımlı olmamaktır. Bugün Çanyu geleneklerini değiştirip Çin ürünlerini sevmektedir. Böyle giderse Çin ürünlerinin onda ikisi bile tüketilmeden Hunların tamamı Çin'e tabi olacaktır. Çin'in ipekli dokumalarını alıp ata binerseniz, otların, dikenlerin içinde giysinizin, pantolonunuzun hepsi yırtılıp parçalanacaktır. O vakit göreceksiniz ki keçe ve deri kadar sağlam ve güzel değiller; Çin yemeklerini, ürünlerini attığınızda, göreceksiniz ki bunlar kımız kadar yararlı ve güzel değiller*" demişti[15]. Böylelikle yüzyıllar da geçse devlet aklı, Türklerin hayat tarzlarını koruyarak varlıklarını sürdürmeleri gerektiğini söylüyordu. Esasında Türklerin Çin'i tamamen ele geçirme imkânları olmuştu ama bunu istememişlerdi. M.Ö. 200 yılında Kuzey Çin'in kalbinde, bugünkü Datong şehri yakınındaki Baideng'da kuşattığı devasa Çin ordusunu tamamen yok ederek bütün Çin'e hükmetme fırsatını ele geçiren Mete'nin kuşatmayı kaldırıp çekilmesi de belki de aynı aklın bir gereğiydi. Nitekim eşi de onu şöyle uyarmıştı: "*Bugün Çin topraklarını ele geçirseniz dahi, ebediyyen burada oturamazsınız*"[16]. Nihayetinde Bilge Kağan da Çin'e kananların, özenenlerin Çinlileşme ve yok olma tehlikesine dikkat çekmişti: "*(Çin'in) tatlı sözüne, yumuşak ipeklilerine kanıp Türk halkından bir çoğunuz öldü. Türk halkı öleceksin*" (BK K5). Esasında Bilge Kağan için Çin'e gitmek bile Türk milleti için başlı başına ölüm demekti: "*O yerlere gidersen, Türk milleti öleceksin*" (BK K6).

Tonyukuk'da devlet aklının somutlaştığı belki de en önemli hamle, Bilge Kağan'ın şehirler, tapınaklar inşa etmesini engellemesiydi. Türk devletlerinin dayandığı savaşçı ve dinamik bozkır Türklerinin şehirlere yerleşmesi, belki de Türk milletini bir daha büyük devletler kuramayacak, uzak diyarlara gidip yurt tutamayacak hâle getirecek ve böylece de biz Türkler bugün yaşadığımız bu vatana gelemeyecek, tekrar büyük devletler kuramayacaktık. Tarihte varsa-

---

13 Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963, s. 1.

14 *Jiu Tang Shu*, s. 5174.

15 *Han Shu*, s. 3759.

16 *Han Shu*, s. 3753.

yımlar üzerinden yorumlar yapmak doğru değildir elbette ama şehirlere yerleşen Türklerin önemli bir kısmının küçük küçük feodal yapılar geliştirdikleri, savaşçılıklarını yitirdikleri, cihanşümul devletler kurma arzularını yitirdikleri de tarihi bir vakıadır. Tonyukuk, Türklerin nüfusunun Çinlilerinkinin yüzde biri kadar bile olmadığını, eğer şehirlere-köylere yerleşilirse ani ve kalabalık baskınlarla milletin yok olabileceğini, bu yüzden güçlü zamanlarda seferlere çıkılması, zayıf zamanlarda dağlarda, ormanlarda yaşanılması gerektiğini söylüyordu. Bu şekilde sayı az da olsa konar-göçerliğin verdiği güç ve savaşçılıkla Çinlilere galip gelinebileceğini; üstelik kendisini tapınaklarda ibadete veren Türklerin zayıflayacağını, savaşmayı unutacakları belirtiyordu[17]. Türklerde daha önce de şehirler kurmak isteyenler olmuştu. Hun Hükümdarı Jiyu da Çinlilere özenince, emrindeki devlet adamı Zhonghang Yue, yaklaşık 900 yüzyıl önce aynı sözlerle onu uyarmıştı: "*Hunların toplam nüfusu, Çin'in bir ilinin nüfusu kadar etmez*"[18]. Yine M.Ö. 83'te Hun Komutanı Wei Lü, hükümdara şunu tavsiye etmişti: "*Çukurlar kazıp etrafı surla çevrili şehirler inşa edelim, tahılımızı depolarda muhafaza edelim… Çin orduları gelince, bize dokunamaz*". Bunun üzerine yüzlerce çukur kazılmış, binlerce kereste kesilmişti. Çok geçmeden Hunların şehirleri koruyamayacağını, Çinlilerin eline geçeceğini anlayan Wei Lü şehir inşa faaliyetlerini durdurmuştu[19].

Kendi yazıtından Tonyukuk'un bazı özelliklerine de temas etmek, Türk devlet adamlarındaki bazı ortak şahsi özellikleri de zikretmek lazımdır. Nihayetinde devlet aklını yaşatanların ortak özellikleri vardı. Tonyukuk da diğer Türk devlet adamları gibi devletin ve milletin bekası için durmadan çalıştığını söylüyordu. Bunu ifade ederken, "*gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi*" (T1 G5) diyordu. Köl Tigin Yazıtı'nda aynı ifadeler görülüyordu: "*Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım*" (K D27). O, diğer büyük devlet adamlarımız gibi askeri bir dehaydı. Gök-Türklerin ikinci döneminin başlamasında O'nun askeri başarılarının payı çoktu. Kendisi bu durumu: "*… Elteriş, kağan olunca? Güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti. (O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim*" (T1 D1). Tonyukuk mesela Kırgızlara karşı seferini çok açık olarak anlatıyor, savaşın amacı, sefer güzergahı, yaşanan sıkıntılar vb. hakkında ayrıntılı bilgi veriyordu (T1 D6-T1 K5). Tonyukuk çok iyi bir istihbaratçıydı, anlık istihbarata göre seferler yapıyordu: "*Bögü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan'a gizli haber göndermiş: "Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir. Ordu sevk edelim derse onaylamayın". O sözü işitip ordu sevk ettim*" (T1 K11). Tonyukuk, Türk bahadırlığının tipik bir örneğidir. Onun bilgelik vasfı, gözü karalığına engel değildir: "*(Savaşmaktan)*

[17] *Jiu Tang Shu*, s. 5174.
[18] *Han Shu*, s. 3759.
[19] *Han Shu*, s. 3782.

ne diye kaçacağız? Sayıları çok diye niye korkuyoruz? Azız diye yenilecek miyiz?" (T2 B3-4). Tonyukuk diğer Türk devlet adamları gibi devlet işlerindeki rolünü ön plana çıkarmaktadır. Mesela seferleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir: "*Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş. O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için*" (T2 G3); "*Türk milleti yaratılalı, Türk kağanı tahta çıkalı, Şandong kentine, okyanusa (?) ulaşan olmamış. Kağanıma arz edip sefer ettirdim*" (T1 D1). Modu da M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoru'na gönderdiği mektupta tek tek yaptıklarını anlatıyordu[20].

Kaynaklar

Atatürk, Kemal, *Nutuk*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017.

Han Shu, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.

Jiu Tang Shu, Zhonghua Shuju, Beijing, 1997.

Kansu, M. Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1997[4].

Türk, H. B., "Devlet Aklı Sorununa Siyasetnameler Üzerinden Bir Bakış", *Beytulhikme*, VIII/2, 2018.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, (Komisyon), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., C. I, 2000.

Uluskan, S. Bayındır, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2010.

[20] *Han Shu*, s. 3756-3757.

DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN TESPİTİ BAĞLAMINDA ESKİ TÜRK YAZITLARINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR ÜZERİNE

Doç. Dr. Oktay BERBER*

Özet

Yazıtlar, döneminin Türk siyasi tarihini anlatması açısından son derece mühim kaynaklardır. Bu anlatım içerisinde kimi zaman devlet-toplum ilişkilerine yer verilirken bazen de Türk devletinin dış ilişkilerine dair bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu ilişkilerin anlaşılmasında eski Türk yazıtları mühim kaynaklar olmakla birlikte problemli hususlar da mevcuttur. Türk devletlerinin dış ilişkilerde görevlendirdikleri kişiler için hangi unvanları kullandıkları, dış ilişkileri düzenleyen başlı başına bir kurumun varlığı, elçi gönderilen devlete nasıl yaklaşıldığının ve diplomatik ilişkilerin tesisinde belirli uygulamaların olup olmadığının tespit edilmesi gibi sorunlardan söz edilebilir. Bu tebliğde eski Türk yazıtlarındaki bazı ifadeler Türklerin diplomatik ilişkileri bağlamında ele alınmış ve devlet teşkilatında dış ilişkilerin nasıl gerçekleştiğinin tespit edilmesinde karşılaşılan problemler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Devlet, Diplomatik İlişkiler

Giriş

Uluslararası ilişkilerle ilgili bir kavram olan diplomasi terimi ile ilgili farklı kaynaklarda değerlendirmeler söz konusudur. Kimi araştırmacılar için diplomasi bir sanat anlamına gelirken, kimileri için bir yönetme bilgisi veya meslek, kimileri içinse ustalık veya beceri işi olarak kullanılmaktadır.[1] Kavram her

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. oberber@ogu.edu.tr; oktayberber@gmail.com

1 Temel İskit, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2007, s. 3.

ne anlamda kullanılırsa kullanılsın, işlev bakımından ağırlıklı olarak devletlerin birbirleri ile olan ilişkilerini ilgilendirmektedir. Bu haliyle de devletlerin söz söyleme veya söyleyebilme şekli kavramın içerisinde yer bulmaktadır. Dolayısıyla her siyasi yapının kendine has söz söyleme şekli değişebilmekte, bu durum devletlerarası farklılıklara yol açmaktadır. Söz konusu farklılık bir yandan devletlerin siyasi kültür birikimi ile ilgiliyken, diğer yandan değerlendirilen zaman dilimi içerisinde de ortaya çıkabilmektedir.[2] Dolayısıyla Türk devlet teşkilatı, işleyişi ve gelenekleri hakkında daha fazla bilgi elde edebilmek açısından diplomatik ilişkilerin nasıl gerçekleştiği, hangi kavramların bu bağlamda değerlendirilebileceği, uluslararası ilişkilerde varsa kurumsal yapının ayrıntılarının neler olduğu hususları önem arz etmektedir.

Eski Türk devletlerinin teşkilat yapısının ve işleyişinin anlaşılmasında yazıtların kaynak değeri malûmdur ve bu durum merhum Muharrem Ergin tarafından en güzel biçimiyle tarif edilmiştir.[3] Tarihî olayların aktarıldığı yazıtlardan yararlanmak suretiyle dönemin siyasi, askerî, iktisadi, içtimai yapısı ana hatlarıyla ortaya konulabilmekte, bu çerçevede gelenekler, uygulamalar ve çeşitli kavramlar tespit edilebilmektedir. Ancak yazıtların eski Türk devletleri ile ilgili her türlü bilgiyi vermediğini de ifade etmek gerekir ki tebliğimizin esas çerçevesi de bu konu ile ilgilidir.

Türk devletlerinin diğer devletlerle kurdukları ilişkilerde diplomasinin son derece mühim bir rolü olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Yalnızca Kök Türk Devleti bile tek başına bu konuda ciddi bir örnek teşkil eder. Örneğin bu dönemde Çin'den Türk ülkesine gönderilen 77 elçiye karşılık Kök Türk ülkesinden de Çin'e 97 defa elçi gönderilmiştir.[4] Verilen rakamlar Kök Türklerin diplomasiye olan bağlılıklarının en somut göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir.[5] Kök Türklerin diplomasi ile münasebetleri yalnızca Çin ile ilişkilerinde geçerli değildir. Sasani, Doğu Roma gibi devletlerle de bu türden faaliyetler söz konusudur. Dolayısıyla devletli olmayı bilen Türklerin diplomaside hangi usulleri takip ettikleri ve hangi kavramları diplomasi ile ilişkilendirdikleri hususu Türklerin uluslararası ilişkilerinin biçimini anlamada oldukça mühimdir. Ayrıca bu husus Türk devlet teşkilatı ile de ilişkili olduğundan konunun gelişimi açısından da araştırılmaya değer nitelik taşıdığı kanaatindeyiz.

---

2 Oktay Berber, "Göktürk Dönemi Türk Diplomasisinin Hususiyetleri Üzerine", *Kerkük Çok Irak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, ed. Alpaslan Demir vd., Gece Yay., Ankara 2017, s. 34.

3 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., 47. Baskı, İstanbul 2013, s. 15.

4 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yay., İstanbul 2006, s. 524-533, 534-542.

5 Oktay Berber, agm., s. 38, 45.

Yazıda Tunyukuk, Bilge Kağan, Uyuk-Tarlak, Kemçik-Kayabaşı/Haya-Baji, Uybat I ve VI, Çakul II/Çaa-Höl II, Altın-Köl II, Sançi III, Begre, Süci, Tuba III, Şine Usu yazıtları ve ayrıca Irk Bitig'deki bazı ifade ve terimlerden yola çıkarak şu sorulara cevap aranmıştır: Türklerin kendi yazılı kaynakları olan yazıtlar, diplomatik ilişkileri anlamada yeterli midir? Yazıtlarda Türk diplomasisinde takip edilen usuller anlaşılabilir mi? Eski Türk yazıtlarındaki hangi kavram veya kavramlar diplomasi ile ilişkisi bağlamında sorunludur?

1. Terminolojiye Dair Sorunlar

Eski Türk idari ve askerî teşkilatına dair yazıtlarda pek çok terim geçmektedir. Bu terimlerden yola çıkarak teşkilatlı bir devlet yapısından söz etmek mümkündür. Teşkilat yapısıyla ilişkili olarak Türklerin diplomatik ilişkilerini daha anlaşılır kılmak adına yazıtlarda hangi terimlerin kullanıldığı da önem taşır. Bu bağlamda diplomatik ilişkiyi kimin tesis ettiği ilk akla gelen husustur ve elçilik vazifesini yerine getiren kişi ile ilişkilendirilebilecek *elçi*, *yalavaç/yalawaç/yalabaç*, *sabçı*, *yumuş* gibi kelimeler karşımıza çıkmaktadır.

Elçi ile *yalavaç* kavramları konu kapsamında en sık karşılaşılan kelimeler olarak karşımıza çıkar. Orkun, elçi kelimesinin Yenisey yazıtlarında geçtiğini ifade etmektedir. Bu çerçevede *Kemçik-Kayabaşı Yazıtı/Haya-Baji*[6] ve *Uyuk-Tarlak Yazıtı*'nı[7] göstermektedir. Ancak Kemçik-Kayabaşı Yazıtı'nda Orkun'un *elçiğ (elçi)* şeklinde okuduğu kelimeyi Aydın *keçig (geçit)* şeklinde okumuştur.[8] Gömeç de elçi kelimesinin *Uybat VI*, *Uyuk-Tarlak* ve *Çakul II/Çaa-Höl II* isimli eski Türk yazıtlarında yer aldığına işaret eder.[9] Elçi kelime olarak yazıtlarda geçmekle birlikte anlam bakımından sorunludur. Özellikle *Uyuk-Tarlak Yazıtı*'nda elçi kelimesi diplomasinin bir unsuru olan sefir anlamından ziyade bir boduna bey olduğunu ifade eden El Togan Totok adlı kişinin bu bodun içerisindeki konumunu ortaya koymaktadır. Yazıttaki*"Adım El Togan Totok'tur. Ben kutlu yurdumun elçisi idim. Altı birleşik boyun beyi idim"*[10] ifadeleri onun yönetici

---

6 Yazıtın 4. satırında geçen*"kişi arası işid kara senir elçiğ/insanlar arasında işit; Kara Sınır elçisi"* ifadesi için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 500.

7 Hüseyin Namık Orkun, *age.*, s. 441.

8 Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*, Kronik Yay., İstanbul 2019, s. 93.

9 Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", s. 935. Çaa-Höl II Yazıtı'nın ilk satırında *"elç<i> çor küç bars/(Ben) Elçi Çor Küç Bars'ım"* ifadesi yer almaktadır. Bkz. Erhan Aydın, *Sibirya'da…*, s. 79.

10 Uyuk-Tarlak Yazıtı, 2. Satırındaki *"atım el togan totok ben tengri elimke elçisi ertim altı bag bodunta beg<i> ertim"* ifadeleri için bkz. Erhan Aydın, *Sibirya'da…*, s. 43. Kormuşin ise söz konusu satırdaki iki kelimeyi biraz daha farklı okur: *"atım el togan tutuk ben tengri elimke elçisi ertim altı bag bodunka begi ertim"*. Bkz. İgor Kormuşin, "Yenisey Yazıtları", çev. Risbek Alimov, *Yenisey-Al-*

vasfına daha fazla gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla eski Türk yazıtlarında elçi kelimesinin her zaman bugünkü anlamını vermediğini ve bazen devlet yöneticisi veya halkı idare eden kişi anlamlarında kullanılabildiğini unutmamak gerekir. Nitekim Ögel, elçi kelimesinin devletler arasında gidip gelen kişiler için kullanılmakla beraber asıl anlamının "il idare eden kimse" anlamında *ilci* olduğunu kaydetmiştir. Buradan hareketle Kök Türk yazıtlarında geçen *"ilime elçi olarak geldim"* sözünü de *"ilime idareci olarak geldim"* şeklinde yorumlamıştır.[11] Bu nedenle yazıtlarda geçen elçi kelimesinin doğrudan sefir veya temsilci anlamıyla yorumlanmaması gerekir.

İncelenen yazıtlarda elçi kelimesi gibi farklı anlama gelmeyen ve bugünkü anlamıyla temsilci karşılığında kullanılan *yalavaç/yalawaç/yalabaç*, *sabçı*, *yumuş*, *tıngçı*, *yazıkçı* kelimeleri söz konusudur. Bunlar içerisinde eski Türk yazıtlarında bugünkü anlamıyla elçi kelimesine en yakın ifadelerden biri *yalavaç/yalawaç/yalabaç* sözcüğüdür. Orkun bu terimin *Bilge Kağan Yazıtı*'nda,[12] *Altın-Köl II Yazıtı*'nda,[13] *Uybat I Yazıtı*'nda[14] ve *Irk Bitig*'de,[15] geçtiğini belirtmektedir. Bahsi geçen kaynaklarda yalavaç/yalawaç/yalabaç terimi diplomatik ilişkilerde yeri olan elçilik vazifesini karşılayan bir anlamda kullanılmaktadır. Terim bu anlamıyla 11. yüzyıl metinlerinden *Dîvânü Lügati't-Türk*'te de yer almaktadır.[16] *Sabçı* kelimesinin ise Irk Bitig'de yalabaç kelimesi ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. "Söz, haber" anlamına gelen *sab*[17] kelimesinden türetilmiş *sabçı* terimi, "haberci" anlamına gelmektedir.[18] Gömeç de bu kelimenin elçi

---

tay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler, haz. Mehmet Ölmez, Bilgesu Yay., Ankara 2016, s. 58.

11 Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yay., İstanbul 2001, s. 654.

12 Hüseyin Namık Orkun, *age.*, s.67. *"Tatabı budun Tabgaç kaganka körti. Yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin yayın süledim…/Tatabı milleti Çin kağanına itaat etti. Elçisi, iyi sözü, niyazı gelmiyor diye yazın ordu sevk ettim…"* Bkz. Muharrem Ergin, *age.*, s. 82, 83. Aydın'ın aktarımı ve anlamlandırması ise bazı farklılıklar içermektedir: *"tatawı bodun tawgaç kaganka körti yalawaçı edgü sawı ötügi kelmez teyin yayın süledim…/Tatavı halkı Çin kağanına bağlıydı. "(Onlardan) elçisi, iyi sözleri, dilekleri gelmiyor" diyerek yazın sefer ettim…"* Bkz. Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Öngi, Küli Çor*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2019, s. 95.

13 Hüseyin Namık Orkun, *age.*, s. 515. *"er erdem üçün tüpüt kanka yalabaç bardım kelmedim/Savaşçı er şecaati için Tibet hanına elçi olarak gittim ve dönmedim."* Bkz. İgor Kormuşin, *age.*, s. 110, 111.

14 Hüseyin Namık Orkun, *age.*, s. 552. *"yalabaç barıpan kelmediniz begime/Elçi olarak giderek siz dönmediniz, beyim"*. Bkz. İgor Kormuşin, *age.*, s. 116.

15 Hüseyin Namık Orkun, *age.*, s. 267.

16 *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 2006, c. I, s. 66, 83; c. III, s. 47, 438; c. IV, s. 733.

17 *Sab* kelimesi haber anlamında Tunyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında çokça yer alan kelimelerdendir.

18 Talat Tekin, *Irk Bitig*, TDK Yay., Ankara 2017, s. 20, 28.

anlamında kullanıldığına işaret etmektedir.[19] Ayrıca "sözcü, haberci, elçi" anlamlarında *tıngçı*, "mektup getiren götüren elçi, ulak" anlamlarında da *yazıkçı* kelimelerinin varlığı bilinmektedir.[20] Sançi III Yazıtı'ndaki yumuş sözcüğünün de yine elçi anlamında kullanıldığı görülmüştür.[21]

Zaman içerisinde araştırmacılar tarafından elçi kelimesi ile ilişkilendirilebilecek başka terimler de ortaya atılmıştır. Bunlardan biri olan *çabış* kelimesi genellikle askerî bir unvan olarak telakki edilmektedir. Bununla birlikte kelimenin elçi olarak gönderilen kişiler için kullanımına işaret edildiği görülmektedir.[22] Ancak yazıtlardaki ifadelere göre çabış unvanlı kişilerin hepsinin elçi olduğunu da söyleyemeyiz. Çünkü çabış ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askerî taktikleri düzenleyen kişidir. Bu noktada User'in de işaret ettiği üzere Türk kültürü ve yaşam sisteminde askerî ve sivil hayatı kesin çizgilerle birbirinden ayıramadığımız için çabış unvanlı kişilerin sınırlarını belirlemenin hayli güç olduğunu belirtmek gerekir[23].

2. Kimin Elçi Olarak Görevlendirildiği Meselesi

Elçi olarak görevlendirilecek kişilerin nasıl seçildiği önemli hususlardan biri olmalıdır. Zira devleti temsilen elçi olarak gönderilecek kişinin tabii olarak ülkesini iyi temsil etmesi beklenmektedir. Bu noktada tecrübe sahibi kişilerin bu işle görevlendirilmeleri gerekecektir. Örneğin Çaa-Höl II Yazıtı'nda daha önce de ifade edildiği üzere *"Ben Elçi Çor Küç Bars'ım"* yazılıdır.[24] Burada elçi olan kişinin *çor* unvanına sahip olduğu görülmektedir. Çorluk ise üst düzey bir unvan olarak eski Türkler tarafından uzun süre kullanıldığına[25] göre elçilik işinin de tecrübeli kişilere verildiği sonucuna varılabilir. Sançi III Yazıtı'ndaki *"Devletimin elçiliğini yürüterek beş devlete ulaştım"*[26] ifadesi de elçilik işindeki tecrübenin bir nevi ifadesi mahiyetinde olmalıdır.

---

19 Saadettin Gömeç, agm., s. 940.

20 Cengiz Alyılmaz, "Yorçı Yazıtı", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/3 (2013), s. 37, 38.

21 Sançi III Yazıtı, 1. satırındaki *"öz elin yeti kördi elim yumuşun a yorıt<d>ı beş elke tegdim erdemim için/Öz yurdunu yedi (kez) gördü. Yurdumun elçisinin (işlerini) yürüttü?. Kahramanlığım için beş ülkeye ulaştım."* ifadesi için bkz. Erhan Aydın, *Sibirya'da…*, s. 235.

22 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler*, TDAV Yay., İstanbul 1988, s. 92.

23 Hatice Şirin User, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, S. 39 (2006), s. 221.

24 Erhan Aydın, *Sibirya'da…*, s. 79.

25 Abdülkadir Donuk, *age.*, s. 13-14. Çor kelimesi Barık III, Çaa-Höl VI, Uybat III gibi yazıtlarda Türk devletlerindeki yüksek bir unvanı işaret etmektedir. Bkz. Erhan Aydın, *Sibirya'da…*, s. 59, 60, 87, 118, 119.

26 Yazıtın birinci satırında geçen *"öz elin yeti körti elim yumuşıngayorıtıp bel elke tegdim erdemi*

Ancak elçilik vazifesinin her zaman devlet idaresinde yer alan tecrübeli kişilere verildiği ve bunun istisnasının olmadığını söylemek hayli zordur. Nitekim Şine Usu Yazıtı'nda *"Birçoğu Selenge'nin aşağısına doğru gitti. Savaşta (onlardan bazılarını) ele geçirip, (bunların içinden) on adamı (haberci (elçi?) olarak) gönderdim."*[27] ifadesi bu hususta güzel bir örnek teşkil eder. O halde Uygurların mücadele ettikleri halklar içerisindeki kişilerden de elçi tayin ettikleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durum her zaman geçerli olacak bir uygulama olmayıp belki de mücadele edilen yani savaş halindeyken karşı tarafa elçi gönderilmesi gerektiğinde tercih edilen bir yöntem olmalıdır.

Elçilerin tecrübeli olmaları gerektiği varsayımına ters düşecek bir ifadenin Begre Yazıtı'nda geçtiğinden söz etmek gerekir. Yazıttaki *"On beş yaşımda Çin hanına gittim. Erkeklik kahramanlığımı elde etmek için sıkıntıyla altın, gümüş, tek hörgüçlü deve, yurda adam kazandım"* cümlesi halen tam çözümlenememiş bir anlam içermektedir. Nitekim burada kahramanın on beş yaşında Çin kağanına gittiği ve kahraman olduğu için altın, gümüş ve tek hörgüçlü deve kazandığı belirtilmektedir. Aydın'ın da dikkat çektiği üzere on beş yaşında Çin'e neden gittiğini bilmek zordur. Ayrıca elçilik görevi tecrübe gerektireceğinden on beş yaşın, elçi gibi mühim bir işte devlet temsilcisi olmak için çok küçük sayılabileceği aşikârdır. Dolayısıyla bu kişinin belki de elçilik heyetinde yer aldığından söz edilebilir. Aydın, bu durumda da Sayan–Altay bölgesi halklarının Çin ile ne gibi ilişkileri olduğu sorusunun yanıt beklediğini ifade etmektedir.[28]

Bazen de yazıtlardaki ifadelerde bahsi geçen kişinin hangi maksatla bir ülkeye gönderildiğine dair çıkarımda bulunmak zorlaşmaktadır. Bu konuda da Süci Yazıtı[29] örnek olarak gösterilebilir. Yazıtın Uygur ülkesinden dönen Boyla Kutlug Yargan'a ait olduğu yazıtta ifade edilmektedir. Ancak bu kişinin elçilik vazifesiyle mi yoksa bir başka iş dolayısıyla mı Uygur ülkesinde olduğu netleştirilememiştir. Bununla birlikte Boyla Kutlug Yargan'ın Kırgız olduğu da yazılıdır. Problemle ilgili olarak Sertkaya[30] yazıt sahibinin Kırgızlara gönderi-

üçün…" ifadesi için bkz. İgor Kormuşin, *age.*, s. 212-213.

27 Şine Usu Yazıtı, Doğu Yüzü, 4. satırındaki *"üküşi selenge kudı bardı ben selenge keçe udu yorıdım süngüşde tutup on er ı<d>tım."* ifadesi için bkz. Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018, s. 55-56.

28 Begre Yazıtı, 9. satırında geçen *"beş yegirmi yaşımda tavgaç kanga bardım a er erdemim üçün alpun altun kümüşüg egri teve elde kişi kazgandım a"* ifadesi için bkz. Erhan Aydın, "Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?", *Turkish Studies*, vol. 7/2 (2012), s. 165-166; Erhan Aydın, *Sibirya'da…*, s. 70.

29 Moğolistan'da bulunan on bir satırlık Süci Yazıtı'nın metni için bkz. Cengiz Alyılmaz, "(Kök) Türk Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/4 (2013), s. 17.

30 Osman Fikri Sertkaya, "Suuci<Sugeci (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?", *Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, C. 48, S. 2000 (2000), s. 309.

len bir elçi olduğunu, yazıtın 780 tarihinden önceki bir zamana işaret ettiğini ve Uygur yazıtı olduğunu kabul etmektedir.[31] User de Boyla Kutlug Yargan'ın Kırgız olduğunu ifade ederek *"Kırgız oglı men, boyla kutlug yargan men, kutlug baga tarkan öge buyrukı men"* ifadelerinde geçen yargan sözcüğüne atıfla yüksek mahkeme üyeliği, buyruk kelimesine atıfla da kumandanlık veya bakanlık yapmış olabileceğini ifade etmektedir.[32] Gömeç ise başbakanlık yaptığını belirtir.[33] Ancak Süci Yazıtı'ndan yola çıkarak bu kişinin elçilik vazifesinde olup olmadığını anlamak güçtür.

3. Yazıtlarda Diplomatik Usule Dair Veri Mevcut Mu?

Türklerin ne zaman diplomasiye başvurdukları, diplomatik ilişkiler için olması gereken şartlar, yabancı ülkelerin elçilerini nasıl kabul ettikleri, aynı şekilde Türk elçilerinin gittikleri ülkelerde nasıl kabul edildiği ve bu yöndeki beklentiler mevzusu Türklerin diplomasiye bakışlarının anlaşılması açısından son derece mühimdir.

Kök Türk çağında diplomasinin iyi ilişkilerin devamı açısından bir gereklilik olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Bilge Kağan Yazıtı'nda geçen *"Tatavı halkı Çin kağanına bağlıydı. "(Onlardan) elçisi, iyi sözleri, dilekleri gelmiyor" diyerek yazın sefer ettim…"*[34] ifadesi önemli bir delil niteliği taşır. Söz konusu cümle "Türklere elçi göndermeyen devlete Türk devletinin idarecilerinin iyi bakmadıkları" sonucunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde kervanları gelmeyenler üzerine de sefer edilebiliyordu.[35]

Devletler arasında gerek ticari, gerekse siyasi ilişkiler söz konusu olduğunda diplomasinin kullanıldığı durumlarda nasıl bir yol izlendiği hususu önemlidir. Örneğin *Altın-Köl II Yazıtı*nın 7. satırında *"Erkeklik kahramanlığım için Tibet hanına elçi olarak gittim (ancak) geri dönmedim"* ifadesi geçmektedir.[36] Ancak burada Altay-Sayan bölgesinde yaşayan halkların neden Tibet'e elçi olarak gittiği belirlenebilmiş değildir. Meseleyi Kırgızların Uygur Kağanlığı'na saldırdığı 840 yılı civarı ile ilişkilendirenler bunun bir çeşit ittifak arayışı ola-

---

31 Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 85.

32 Hatice Şirin User, agm., s. 229.

33 Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yay., 2. Baskı, Ankara 2012, s. 69.

34 Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü, 39. satır için bkz. Muharrem Ergin, *age.*, s. 82, 83; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları…*, s. 95.

35 Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzü, 41. satırında*"arkışı kelmedi anı angıtayın tep süledim…/kervanları gelmedi, onları korkutayım" deyip sefer ettim…"* ifadesi yer almaktadır. Bkz. Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 95.

36 *"er erdem üçün töpöt kanka yalavaç bardım kelmedim"* ifadesi için bkz. Erhan Aydın, *Sibirya'da…*, s. 109; İgor Kormuşin, *age.*, s. 110, 111.

bileceğini ileri sürmektedirler.[37] Bir başka örnek de Yenisey bölgesinde oturan Kırgızlar ile Yedisu bölgesindeki Türgişler arasındaki ilişkilere dairdir. Bu *çerçevede "Kahramanlığınla Angın ilinde Kara Kan'a varıp elçi (olarak) gidip gelmediniz beyimiz"* şeklindeki *Uybat I Yazıtı*'ndaki ifadeler[38] gösterilmektedir. Yine *Tuba III (Tes) Yazıtı*nda bahsi geçen Ezgene'nin Türgiş hükümdarı Kara Kan tarafından Kırgızlara elçi olarak gönderildiği ve Kırgızlar arasında bulunduğu sırada öldüğü ifade edilmektedir. Bir başka örnekte ise Suci Yazıtı'ndaki Kutlug Baga Tarkan Öge'nin buyruğu olan Boyla Kutlug Yargan'ın nasıl ve niçin Uygur ülkesine geldiği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte yazıtın bir Kırgız tarafından kendi yurdunda değil, Uygur ülkesinde yazıldığı ifade edilmektedir.[39] Yazıtların tarihlendirildiği dönemlerdeki siyasi durum göz önünde bulundurulmak suretiyle bahsi geçen taraflar arasında bir çeşit ittifak arayışı olduğu veya iyi ilişkilerin sürdürülmesinin amaçlandığı ileri sürülmektedir. Fakat örneği verilen yazıtlardaki bütün bu ifadeler elçilik heyeti gönderilmesinin sebebinin bir ittifak arayışı olduğu söylemini net bir biçimde kanıtlamamaktadır.

Yazıtlarda tespit edilmesi güç hususlardan biri de diplomatik ilişki kurulurken karşı tarafa hangi sözlerle hitap edildiği ile ilgilidir. Bu noktada yazıtlarda rastlanan *iyi söz* anlamındaki *edgü sav/edgü saw/edgü sab*[40] kullanımından yola çıkarak diplomatik ilişkilerde iyi sözler sarf edilmesinin gerekliliği vurgulanabilir. Bu bağlamda *süçig sab, edgü sab* kelime gruplarını yorumlayan Batur ve Yıldırım, bu kelimelerin VIII. yüzyılda yazılmış bir eserde var olmasını Türklerin konuşma sanatına verdiği önemle ilişkilendirmek suretiyle Türklerin dolaylı anlatmadaki yeteneklerine dikkat çekmektedirler.[41] Her ne kadar diplomasi kelimesi yazıtlardan çok daha geç bir dönemin ifadesi ise de diplomasinin *söz söyleme sanatı* olarak tanımlanması[42] yazıtlardaki iyi/güzel söz kullanımıyla ilişkilendirmek bağlamında oldukça kayda değerdir. Bu noktada merhum Muharrem Ergin'in Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarını *"Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri"* olarak tanımlaması[43] da oldukça mühimdir. Türklerin diplomaside kullandıkları dil ile ilgili olarak Tezcan'ın

---

37 Erhan Aydın, "Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?", s. 166.

38 Uybat I Yazıtı, 4. ve 5. satırındaki*"erdem üçün ilinde kara kanka barıpan, yalabaç barıpan kelmediñiz begimiz"* ifadesi için bkz. Erhan Aydın, *Sibirya'da…*, s. 112; İgor Kormuşin, *age.*, s. 116.

39 Nurdin Useev, "Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar", *Turkish Studies*, vol. 5/4 (2010), s. 1519.

40 Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü, 39. satır için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *age.*, s. 66, 67; Muharrem Ergin, *age.*, s. 82, 83; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 95.

41 Zekerya Batur-Gülbike Yıldırım, "Orhun Yazıtlarında Anlama ve Anlatma Becerileri", *Turkish Studies*, vol. 8/4 (2013), s. 323.

42 Temel İskit, *age.*, s. 3.

43 Muharrem Ergin, *age.*, s. 15.

Orhun Yazıtlarını emir/ferman bağlamında yorumlaması da dikkat çekicidir. Bu incelemesinde Tezcan, Bilge Kağan Yazıtının doğu yüzünde geçen Türk kağanına ait *sabım/sözüm* ifadesini daha sonraki Türk devletlerine ait belgelerdeki benzer kullanımlarla ilişkilendirmek suretiyle yazıtları diplomatik metinler olarak yorumlamaktadır.[44]

Diplomatik usul ile ilgili olarak karşılamanın nasıl yapıldığı hususu da önemlidir. Bu bağlamda iki mesele karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri Türklerin gönderdikleri elçilerin gittikleri ülkelerde nasıl karşılandıkları, diğeri ise Türk devletine diplomatik münasebetle gelen kişilerin nasıl karşılandığıdır. Bu karşılamalar sırasında hangi uygulamaların gerçekleştirildiği, gelen kişilere ne ikram edildiği gibi hususlarla ilgili olarak yazıtlarda doğrudan bir ifade bulmak oldukça güçtür. Ancak bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün olabilmektedir. Örneğin yabancı ülkelerden gelen kişilerin kabulü sırasında bir tercüman ihtiyacı söz konusu olmalıdır. Bu çerçevede eski Türk yazıtlarında yer alan "demek, söylemek" anlamındaki *ti* ile "dil" anlamında *til (tıl)*[45] kelimesinden türetildiği anlaşılan *tilmaç*ın varlığı örnek olarak gösterilebilir. Çünkü onların görevinin tercümanlık olduğu ifade edilmektedir. Kelime Türk devletleri ile irtibatlandırılarak *tarmaç* ve *tolmac* biçimleriyle de kullanılmış ve aynı anlamı vermiştir. Ayrıca "dış işleri bakanı" anlamında kullanıldığı da ileri sürülmektedir.[46] Elçi kabulleri sırasında hazır bulunanlar ile ilgili olarak *bitikçi*ler olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Çünkü kaynaklarda yazma işinden sorumlu kişilerin varlığından bahsedilmesi bu kurumsal yapının mevcudiyetini göstermektedir.[47] Ayrıca bitikçi kelimesi umumiyetle Uygurlarla irtibatlandırılmakta, bu yolla Moğol diline geçtiği belirtilmektedir.[48]

---

[44] Mehmet Tezcan, "Orhun Yazıtları Diplomatik Bakımdan Hangi Gruba Girer?", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6/3 (2017), s. 1267-1275.

[45] Tunyukuk I Yazıtı, Kuzey Yüzü 8. satır ve Tunyukuk II Yazıtı Batı Yüzü, 1. satır için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *age.*, s. 110, 112; Muharrem Ergin, *age.*, s. 106, 107, 108, 109; Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 112, 114.

[46] Abdülkadir Donuk, *age.*, s. 47.

[47] Devletin yazı işlerini yürüten kişiler Tabgaçlarda *bitekçin* ismini taşırken, Göktürk, Türgiş ve Uygurlarda *bitegci* ve *ılımga* şeklinde anılmıştır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 278. Yazmak anlamındaki *bitig* kelimesinden türetilen *bitikçi*, "kâtip, yazıcı"; devletin haberleşme sorumlusu gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bkz. Abdülkadir Donuk, *age.*, s. 67-68.

[48] Ayrıca anlam genişlemesine uğrayarak idari ve mali alanda bütün memurlara verildiği, kimi zaman *ılımga* kelimesi ile birlikte kullanıldığı vurgulanmaktadır. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâtip", *DİA*, c. 25, Ankara 2002, s. 50.

Sonuç ve Değerlendirme

Tunyukuk, Bilge Kağan, Uyuk-Tarlak, Kemçik-Kayabaşı/Haya-Baji, Uybat I ve VI, Çakul II/Çaa-Höl II, Altın-Köl II, Sançi III, Begre, Süci, Tuba III, Şine Usu yazıtları ve ayrıca Irk Bitig'deki bazı ifade ve terimlerden yola çıkılarak hazırlanan bu çalışmada Türklerin diplomatik ilişkilerinin tespit edilmesinde kullanılacak kavramlar ve uygulamalar üzerinde durulmuştur. Elde edilen veriler neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

-Tarihî olayların aktarıldığı yazıtlar eski Türk devletlerinin uluslararası ilişkilerini bütünüyle aktaran kaynaklar olarak değerlendirilmemelidir.

-Eski Türklerin diplomasi anlayışını ortaya koyacak bazı kavramlar yazıtlarda farklı anlamlarla bulunabilmektedir.

-Gerek Türk devletinin elçilerinin gerekse yabancı devletlerin elçilerinin nasıl karşılandıkları, bu karşılamalar sırasındaki tutum ve ne gibi uygulamalar yapıldığı ile ilgili yazıtlarda doğrudan anlatımlar söz konusu değildir.

Yazıtlarda anlatılan olayın geçtiği dönemin net bir şekilde ortaya konulması, var olan uygulamaların anlaşılması ve daha somut değerlendirmelerin yapılabilmesi için ilgili dönemin diğer kaynaklarının da görülmesi gereklidir. Bu bağlamda eski Türklerin diplomatik ilişkileri ile ilgili olarak kavramların, uygulamaların ve biçimin anlaşılabilmesi için söz konusu ilişkinin gerçekleştiği diğer tarafın kaynaklarının görülmesi ve karşılaştırmalar yapılması zorunluluk arz eder.

KAYNAKLAR

ALYILMAZ, Cengiz, "Yorçı Yazıtı", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/3 (2013), s. 29-46.

----------, "(Kök)Türk Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/4 (2013), s. 1-26.

AYDIN, Erhan, "Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?", *Turkish Studies*, vol. 7/2 (2012), s. 161-168.

----------, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018.

----------, *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*, Kronik Yay., İstanbul 2019.

----------, *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Öngi, Küli Çor*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2019.

BATUR, Zekerya-YILDIRIM, Gülbike, "Orhun Yazıtlarında Anlama ve Anlatma Becerileri", *Turkish Studies*, vol. 8/4 (2013), s. 313-333.

BERBER, Oktay, "Göktürk Dönemi Türk Diplomasisinin Hususiyetleri Üzerine", *Kerkük Çok Irak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, ed. Alpaslan Demir vd., Gece Yay., Ankara 2017, s. 33-46.

DONUK, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler*, TDAV Yay., İstanbul 1988.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., 47. Baskı, İstanbul 2013.

GÖMEÇ, Saadettin, "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Erdem*, c. 12, S. 36 (2000), s. 929-945.

----------, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yay., 2. Baskı, Ankara 2012.

İSKİT, Temel, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2007.

KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, III, çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 2006.

KORMUŞİN, İgor, "Yenisey Yazıtları", çev. Risbek Alimov, *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kağıda Yazılı Runik Belgeler*, haz. Mehmet Ölmez, Bilgesu Yay., Ankara 2016, s. 15-226.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, "Kâtip", *DİA*, c. 25, Ankara 2002, s. 49-52.

MAU-TSAI, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yay., İstanbul 2006.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1994.

ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yay., İstanbul 2001.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Suuci < Sugeci (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?", Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, C. 48, S. 2000 (2000), s. 307-312.

TEKİN, Talat, *Irk Bitig*, TDK Yay., Ankara 2017.

TEZCAN, Mehmet, "Orhun Yazıtları Diplomatik Bakımdan Hangi Gruba Girer?", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6/3 (2017), s. 1267-1284.

USEEV, Nurdin, "Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar", *Turkish Studies*, vol. 5/4 (2010), s. 1516-1521.

USER, Hatice Şirin, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, S. 39 (2006), s. 219-238.

ULUĞ AYGUÇI BİLGE TONYUKUK'TAN OSMANLI VEZİR-İ AZAMLARINA: VEZİR-İ AZAMLIK MAKAMI

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK*

Özet

Uluğ Ayguçı Bilge Tonyukuk Gök Türk döneminin en büyük veziri ve devlet adamlarındandır. Onun almış olduğu çeşitli ad ve unvanlar arasında kaynaklarda en çok geçeni Bilge Tonyukuk'tur. Bilge ismi "akıllı, bilgin, alim" anlamına gelmektedir. Bilge en büyük unvanlardan biridir. Bilge, kağan ve hatunlar için kullanılmış en önemli unvandır. Çeşitli ad ve unvanlar alan Bilge Tonyukuk Çin'de doğmuş ve ömrünün önemli bir kısmını orada geçirmiştir. Daha sonra Türklerin bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü bozkır çevresine gelmiştir. O, bir devlet adamı olarak Kutlug İlteriş Kağan, Kapagan Kağan ve Bilge Kağan ile çalışarak Türk devlet ve milletine büyük hizmet etmiştir. Bilge Tonyukuk yazıtında Türk devlet ve milleti için yaptıklarından ayrıntılı bir şekilde söz eder. Onun vermiş olduğu bilgiler Türk siyasi, askeri, hukuk tarihleri ile düşünce hayatına dair kayda değer bilgiler içerir. Yazıtında bir devlet adamında bulunması gereken vasıfları da ortaya koyar.

Türk devlet geleneğinde seçkin bir şahsiyet olan Bilge Tonyukuk ile Göktürklerde zirveye ulaşan vezirlik makamı ondan sonra kurulan Türk Devletlerinde de devam etmiş ve devlet hayatında vezir-i azamlar ikinci adamlar olarak etkin rol oynamışlardır. Öyle anlaşılıyor ki Hun imparatorluklarında Çin ve Cermen asıllı vezirleri görmek ne kadar olağansa, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu devrinde İran, Osmanlı devrinde ise Rum, Arnavut, Boşnak, Gürcü, Arap, Ermeni hatta İtalyan asıllı vezirleri görmek o kadar mümkün olmuştur. Bu bağlamda Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar devrinde de önemli baş vezirler görev ifa etmiş ve vezir-i azamlık geleneği Cumhuriyete kadar değişerek gelişmiştir. Belli nişanlar ve hilatlar elde eden Vezir-i azamlar çeşitli şekillerde taltif edilerek, görevlerini ifa etmişlerdir. Bu kurum, icra makamı olarak, Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyetle beraber gelişerek, başbakanlığa dönüşüp everilmiştir.

---

* İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (iozcelik@aydin.edu.tr)

Anahtar Kelimeler: Bilge Tonyukuk, Vezir-i Azamlık, Nizamül-Mülk, Serdar-ı Ekrem, Divan-ı Hümayun

Giriş

Tarihte çok sayıda devlet kurmuş olan Türklerin teşkilatlanmadaki maharetleri herkesçe bilinen tarihi bir gerçektir. Bu cümleden olmak üzere; Türk Tarihinin kökenleri ve farklı dönemlere dair yapılan çalışmalarda elde edilen bulgular, bin yıllardır Türk devlet geleneğini derinden etkileyen devlet ve toplum idaresine ilişkin belli başlı bazı kavramları ön plana çıkarmaktadır. Bu temel kavramlar zamanla kutsanan ve hükümdarın günlük davranışından başlayarak, devletin yönetim felsefesine varıncaya kadar birçok alanda etkili olmuş ve Türk devlet geleneğinin mutlak değişmezleri olarak yakın zamanlar ve hatta günümüze kadar gelmiştir. Bu kavramların en başında kut ve töre mefhumları gelmektedir. Töreleri düzenlemek de devlet yöneticisi ve "Kut" sahibi olan Han, Hakan, Kağan, Yabgu veya Tanhu unvanlı hükümdarlara tevdi edilmiştir.

İlk Türk devletinden sonuncusuna kadar geçen yaklaşık iki bin yıllık sürede, ülkeleri, bölgeleri ve kıtaların yönetiminde önemli etkileri olan vezir-i azamlar yani "ikinci adamlar" ele alındığında denilebilir ki "hükümdarlar, kudretlerini ikinci adamlar vasıtasıyla göstermişlerdir." Tarihte bazı ailelerin kuşaklar boyu vezirlik yaptığına, vezirliğin padişahlık gibi babadan oğula ve toruna geçtiği de görülmüştür. İşte hükümdarlarım en yakın yardımcısı ve onun adına iş yapan Başvezir yani "Ayguçu" veya "Ayguçı" Eski Türklerde, hükümdardan sonra en yetkin kişi olan Vezir-i Azamdır. İlerleyen yüzyıllarda "Sadrazam", "Başvekil" ve "Başbakan" gibi sıfatlarla anılacak ve devletin en üst makamı olan hükümdarın istişare ettiği, gerektiğinde onun adına iş gören yüksek makamlı bir şahsiyettir. Aynı zamanda Divan da etkili olan bu şahsiyet, fikirlerini açıkça beyan edip, bazı durumlarda Kağana bile muhalefet edebilen ve düşüncelerini serdetmekten çekinmeyen bir devlet görevlisidir.

Bu bağlamda Orta Asya Türk tarihi içinde Göktürklerde Ayguçı, Kağan veya hükümdar yerine divana başkanlık eder ve icra faaliyetlerini yürütür. Göktürk döneminde "Ayguçı" adıyla anılan vezirlerin en kıdemlisi ve sadrazam konumunda olanına "Uluğ (Ulu) Ayguçı" denilmiştir. Bahattin Ögel, "Ayguçı" aynı zamanda ayıltan ve hükümdarı yanılgılardan kurtaran bir makam sahibi olarak tavsif etmiştir. Bu manada Göktürk Devletinde Bilge Tonyukuk, Uluğ Aygucı olarak görev yapmış yüksek bir şahsiyet olarak Türk tarihindeki yerini almıştır.

Hükümdarlardan sonra gelen vezirlerin yani "ikinci adam" ların kökenlerine bakıldığında, Hun, Göktürk, Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarında yabancı asıllı vezir ve vezir-i azamlar çokça görülüyor. Öyle ki Hun imparatorluklarında Çin ve Cermen asıllı vezirleri görmek ne kadar olağansa, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu devrinde İran, Osmanlı devrinde ise Rum, Arnavut, Boşnak, Gürcü, Arap, Ermeni hatta İtalyan asıllı vezirleri görmek o kadar mümkün olmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti'nde görev yapan 23 vezirden sadece birisi Türk, Osmanlı Devleti'nde ise sadrazamların milliyeti 16 ayrı kökene dayanıyor. 218 vezir ve sadrazamdan ise 101'i Türk asıllı iken, diğerleri Arnavut (32), Boşnak (12), Gürcü (11), Abazya (9), Rum (6), Çerkez (4), Hırvat (4), Ermeni (2), İtalya (2), Arap (2), Rus (1), Sırp (1), Bulgar (1) ve kökeni belli olmayan 30 kişiden oluşmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu 623 sene hüküm sürdü. 36 padişah görev yapmış bazıları birden fazla sürelerle görev yaptığında toplamda 39 defa padişahlık cülusu ve toplam 292 defa sadrazam ataması yapıldı. En uzun süre sadrazamlık görevini 1364-1387 yılları arasında yaklaşık 23 yıl süreyle Çandarlı Halil Paşa yapmıştır. En kısa süre sadrazamlık görevini ise, 5 Mart 1656 tarihinde 4 saatliğine Zurnazen Mustafa Paşa yapmıştır. En fazla sadrazam atamasını 18 sadrazamla IV. Mehmed yaptı. En az sadrazam ataması ise 1 sadrazamla I. Bayezid'e ait olmuştur. En fazla sadrazamlık görevine 8 kez atanan Mehmed Said Paşa olmuştur. (1879-1912)

Devlet ve Vezirlik Makamı: Göktürk Veziri Bilge Tonyukuk

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde "İl" sözcüğü, devleti ifade etmek için kullanılmıştır. Devlet kademesindeki en üst seviye görevlilerine bakıldığı zaman Devlet te yönetim olarak merkezi bürokrasinin var olduğu ve bunların başında da Han, Hakan, Kağan, Yabgu veya Tanhu unvanlı devlet yöneticileri ya da hükümdarların bulunduğu bilinmektedir. Türk inanış ve düşünüş siteminde, devleti yönetme yetkisinin Tanrı tarafından bu unvanlı Türk Kağanlarına verildiği kabul edilmektedir. Bu düşünceye de "Kut" adı verilmektedir.

Türklerde devlet, doğu-batı veya sağ-sol olmak üzere ikiye bölünerek yönetilmiştir. Türk inanç ve düşünüş sisteminde doğu, kutsal kabul edildiğinden devletin merkezi birimi doğuda bulunmuştur ve devletin başına da doğuda bulunan kağan geçmiştir. Batıya ise, Kağan'ın kardeşlerinden biri veya Kağan'ın oğlu atanmış, bu kişiye de "Yabgu" unvanı verilmiştir.

Devlet, Kağan ailesi erkeklerinin ortak malı olarak kabul edilmekle birlikte, devlet işleri, "Kurultay" veya "Kengeş" olarak adlandırılan danışma ku-

rulu (meclisi) aracılığıyla yürütülmüş; çeşitli sosyal, askerî, siyasî ve iktisadi konular bu kurultaylarda görüşülüp, karara bağlanmıştır. Kurultay üyelerinin bir kısmı da Kurultaya katılma hakkı bulunan ve "Toygun" adı verilen aynı zamanda "Aksakal" da denilen bilge kişilerden oluşmuştur.

Devlet bürokrasisinde yer alan ve "Buyruk" denilen vezirler, "Bitikçi" olarak adlandırılan kâtipler İslamiyet öncesi Türk devletlerinde yazışmaları yapan kişilere unvan olarak verilmiştir. Yine "Tamgacı" isimli Devletin dış işlerinden sorumlu olan görevlisi bulunurdu. Ordu komutanı olup askeri görev ifa ederek sevk ve idare görevi yapan ordu komutanlarının bazılarına da "Tarkan" denilir ve bu unvanla anılırlardı. Devlet içerisinde çeşitli görevleri olan sivil yöneticiler de "Apa" şeklinde adlandırılırlardı. Vergi tahakkuku ile uğraşan ve haraca bağlanan komşu ülkelerden vergiyi tahsil eden memurlara da "Tudun" unvanı verilmiştir. Devletin adli görevlerini yürüten ve Töreleri uygulayan hâkimlere de "Yargucı" denilirdi. Hazine ve maliye işlerine bakan görevliye de "Agıcı" denilirdi.

Bütün bu saray bürokrasisi ve memurlarının en üstünde de Öge Buyruk veya İç Buyruk Başı vardır. "Aygucı" aslında bir çeşit danışmandır. Ayguçı hükümdarın en yakın yardımcısı ve vekili konumundaydı. İşte "Ayguçı" Eski Türklerde, hükümdardan sonra en yetkili kişi olan Vezir-i Azamdır. Yani Başvezir, uluvezir, gibi sıfatlarla anabileceğimiz, devletin en üst makamı olan hükümdarın istişare ettiği, gerektiğinde onun adına iş gören yüksek bir makam ve şahsiyettir. Aynı zamanda mecliste etkili olan "Ayguçi", fikirlerini açıkça beyan edip, bazı durumlarda Kağana bile muhalefet edebilen ve düşüncelerini serdetmekten çekinmeyen bir devlet görevlisidir. Baş vezir olması hasebiyle de kendisine "Uluğ (Ulu) Ayguçi" denilmiştir.

İşte Göktürk veziri olan Tonyukuk bu görevleri ifa etmiş seçkin bir şahsiyet olarak tarihteki yerini almıştır. Bilge Tonyukuk (…-726) doğum tarihi (bilinmemekle birlikte 725-726 yılında vefat ettiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kendisi ismi bilinen ilk Türk yazar ve tarihçisidir. Göktürk Devleti'nin kurucusu İlteriş veya Kutlug (Kağan başta olmak üzere Kapağan Kağan ve Bilge Kağan'a da danışmanlık yapmış, onların zamanında meclis başkanlıklarını yürütmüştür. Bilge Tonyukuk'un, kendi adına diktirdiği kitabesinden; Göktürkler Juan Juan Devleti'nin elinde esir iken doğduğu anlaşılıyor. Esaretten Kutlug Kağan ile kurtulmuş ve Göktürk Devleti'nin kuruluşunda görev almıştır.

Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan'a vezirlik yapmanın yanı sıra, ona kızını da vererek kayınpederi de olmuştur. İyi bir stratejist ve taktik ustası olmasından ötürü, batılı Türkologlar onun için "Göktürk Bismarkı" ifadesini kullanmışlardır. Tonyukuk'un hatırası, ölümünden sonra Bilge Kağan tarafından adına dikilen ünlü yazıtıyla yaşatılmıştır.

Ünlü vezir Bilge Tonyukuk, Özellikle Türklerin Budizim ve etrafı yüksek surlarla çevrili şehirlerde yaşama konusundaki aykırı düşünceleriyle ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda et yemeyi yasaklayan Budizm'in Türk toplumuna uymayan bir din olduğu yolundaki görüşleriyle tanınmıştır. Ayrıca etrafı surlarla çevrili şehirlerde yaşamanın o yıllardaki Türk toplumsal yapısının genel karakteristiği olan savaşma özelliklerini kaybedeceği görüşüyle karşı çıkmıştır.

Kendisi bu vasıfları ve göstermiş olduğu performans ile kendisinden sonraki Türk devletlerinde görev yapan seçkin vezirlerin de ilham aldığı ve yolunda yürüdüğü bir örnek oluşturmuştur.

Adına dikilen ve "Tonyukuk Yazıtı" olarak bilinen ilk taşın Batı Cephesinde: "Ben Bilge Tonyukuk'um. Çin ülkesinde doğdum. Türk milleti Çin'de tutsak idi. Türk milleti hanını bulmayınca Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. Hanını bırakıp yine Çin'e tutsak düştü. Tanrı şöyle demiş: Han verdim, hanını bırakıp tutsak düştün. Tutsak düştüğün için Tanrı öldürdü. Türk milleti öldü, bitti, yok oldu. Türk Sır milletinin yerinde boy kalmadı. Ormanda, dışarıda kalmış olanlar toplanıp yedi yüz er oldular. İki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi idare edenlerin büyüğü şad idi; danışman ol dedi, danışmanı ben oldum, Bilge Tonyukuk. (Şadı) kağan mı yapayım diye düşündüm. Arık boğa ile semiz boğa arkada oldukça; semiz boğa mı, arık boğa mı bilinmezmiş diye düşündüm. Bunun üzerine, Tanrı akıl verdiği için onu ben kağan yaptım."

Diğer Türk Devletlerinde Vezir-i azamlık Makamı

"Vezir" sözcüğü Arapça kökenlidir. Abbasiler'de, Selçuklular'da, Timurlular'da tek vezir vardır. Başbakan yerindedir. Osmanlılar döneminde de başlangıçta tek vezir varken sonradan çoğalınca, başbakan makamında olan birinci vezire "Ulu vezir" ve sonra "Vezir-i azam" denilmiştir. "Sadrazam" sözcüğü Safevi Türk İran İmparatorluğu'nda, bazen Timurlu Türk Hindistan İmparatorluğu'nda da kullanılmıştır.

İslami dönemde Karahanlılar'da hükümdarın vekili sıfatıyla devlet işlerini yürüten vezirin adı "Yuğruş"tu. Başlıca görevleri ülkede dirlik ve düzeni, halkın huzur içinde yaşamasını sağlamak, devletin hâkimiyet sahalarını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek, devlet hizmetinde çalışanlara karşı iyi davranmak, onların sadakatle görev yapmalarını sağlamaktır. Nitekim bu dönemle ilgili olarak Yûsuf Has Hâcib vezirin hükümdarın eli olduğunu belirtir.

Gaznelilerde birkaç divandan oluşan hükümet teşkilâtının başında yine vezir "Hâce-i büzürg" bulunurdu. Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı Risâlet, Dîvân-ı Arz, Dîvân-ı İşrâf, Dîvân-ı Vekâlet, Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı Berîd, Dîvân-ı Âb

ve Dîvân-ı Müsâdere gibi divanlar, "Hâce-i büzürg" adlı Başvezire bağlı olarak görev yapardı. Divan başkanları, kumandanlar ve hâcibler vezirin emrinde çalışırdı. Vezir, göreve başladığında huzura kabul edilir, sultan, kendisine isminin yazılı olduğu bir yüzük (hatem-mühür) verir, yapılan törenin ardından göreve başlardı. Vezirlik alâmetleri arasında "hil'at", "yüzük", "divit", "sarık", "serâperde" (çadır) ve "kılıç" bulunurdu.

Büyük Selçuklular'da Vezirlik makamı Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli etkisi ile oluşmuş bir kurumdur. Bunun başlıca sebebi Selçukluların da vezirlerini İran asıllılardan seçmiş olmalarıdır. Tuğrul Bey'in başlattığı bu uygulama daha sonraki dönemlerde devam etmiştir. Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı büyük divana "Dîvân-ı Alâ" denilmiş ve "Dîvân-ı Vezâret" te denilen bu kurula baş vezirler başkanlık etmişlerdir. Bu divana müstevfî, tuğrâî, müşrif, ârızu'l-ceyş isimli üyeler de katılırdı.

Sultan Melikşah, devlet işlerini veziri Nizâmülmülk'e havale etmiş ve dilediği gibi davranabileceğini söylemiştir. Vezirler bu makama gelmeden önce tuğrâîlik ve müstevfîlik gibi görevlerde bulunanlar arasından seçilirdi. Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dülmülk-i Âbî daha önce müstevfîlik yapmıştı; Sencer'in veziri Muhtassülmülk Muînüddîn-i Kâşî, Muhammed Tapar'ın hanımı Gevher Hatun'un veziriydi. Mahmûd b. Melikşah'ın veziri Tâcülmülk de Melikşah'a müstevfîlik ve annesi Terken Hatun'a vezirlik yapmıştır.

Selçuklu Devletinin en tanınmış veziri Nizâmülmülk "Siyasetname" adlı ünlü eserinde, vezirin devlet hayatındaki önemli rolüne işaret eder ve tarihte ün kazanmış birçok hükümdarın şöhretlerini vezirlerine borçlu olduğunu söyler. İyi bir vezirin döneminde ülkenin mamur hale geleceğini, ordunun güçleneceğini, reâyânın huzur ve rahata kavuşacağını, hükümdarların da gönlünün ferahlayacağını belirtir. Vezirin yetkilerinin başında "Dîvân-ı Alâ" başkanlığı geliyordu.

Nizâmülmülk gibi güçlü vezirler önemli görevlilerin tayininde de rol oynardı. Vezirlere hükümdar tarafından verilen kılıç onların askerî yetkilerle donatılmış olduğunu gösteriyordu. Selçuklu vezirleri zaman zaman orduya bizzat kumandanlık eder, bazen de sultanın yanında seferlere katılırlardı. Nizâmülmülk, Alparslan'ın Malazgirt Savaşı dışındaki bütün seferlerine katılmıştır.

Vezirlik alâmetleri arasında daha önceki Türk Devletlerinde olduğu gibi "hil'at-i vezâret", "mühür", "altın divit takımı", "kılıç", "mesned-i vezâret", "nevbet", "minder" ve "çadır" önemli yer tutardı. Vezirler sultanın menşuru ile göreve başlayınca kendilerine verilen mühre tevkī'lerini hakkettirirlerdi. Bu tevkī'lerde daha çok "el-hamdülillâhi alâ niamihi (ale'n-niam)" ibaresinin yazılı olduğu görülmektedir. Vezirler günde üç defa nevbet çaldırabilirlerdi.

Anadolu Selçukluları'nda da vezirlik kurumu daha önceki devletler örnek alınarak oluşturulmuştur. Yine geniş yetkilere sahip olan vezirin en önemli görevi Dîvân-ı Alâ'ya başkanlık etmekti. Bu divana inşâ (İç ve dış yazışmalar) istifa, (Gelir gider ve vergilerin toplanması) israf (Askeri ve adli işler dışındaki denetlemeler) ve arz (askeri ve şikayetler) divanları sahipleriyle nâib-i saltanat, beylerbeyi, atabeg ve pervane katılırdı. Vezir hükümdar adına ferman çıkarabilir, yabancı devlet elçileriyle görüşebilir, suçluları yargılar ve cezalarını belirlerdi.

Osmanlı Devleti'nde günümüzdeki anlamıyla başbakanlık görevini üstlenen kişiye "sadrazam" denilmiştir. Fakat sadrazam sözcüğü, XVII. yüzyılın ikinci yarısından, Köprülü Mehmet Paşa'nın iktidara geldiği 1656'dan başlayarak kullanılır olmuştur. Ondan önce Osmanlı Devleti'nde sadrazam yerine "vezir-i azam" unvanı kullanılmıştır. "Azam" sözcüğü Arapçada "en büyük" demektir. "Vezir-i azam" da Farsça bir terkiptir ve "en büyük vezir" anlamına gelir. "Sadr" ise Arapçada "göğüs" anlamına gelir. Fakat mecazi anlamı "her şeyin önü, önünde giden, ilerisi, başı" demektir. Ancak 1656'dan sonra, hatta XVIII. yüzyılda bile sadrazam yerine zaman zaman vezir-i azam kullanılmaya devam etti. Sonraları, özellikle XIX. yüzyıldan başlayarak ise vezir-i azam sözcüğü yerini tamamen sadrazama bıraktı. Bununla birlikte padişahlar tarafından sadrazama verilen mühr-i hümayunlarda sadrazam sözcüğü hiç kullanılmamış, Osmanlı Devleti yıkılana kadar eskisi gibi hep "vezir-i azam" şeklinde mühür kazılmıştır.

Osmanlı kaynaklarında "Paşa", "Sahip", "Asaf", "Vekil", "Nâzır" ve "Lala" gibi kelimeler vezirle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Dîvân-ı Hümâyun'da en üst dereceli vezâreti temsil eden, birinci vezir konumundaki şahsa "vezîriâzam" ki aynı zamanda "sadrazam" da denilmiştir. Osmanlılar zamanında da Sadrazam, devletin her türlü işinden sorumlu olan en yüksek görevlidir. Padişah dışında, hanedanlığın diğer üyelerinin de sadrazamdan önce geldiği farz edilirse de bu yalnızca kuru bir protokolden ibarettir. Başlangıçtan sona kadar sadrazam, padişahtan sonra gelen adam olmuştur. Fatih döneminden başlamak üzere Divan-ı Hümayun 'un başkanlığını da sadrazamlar yani vezir-i azamlar yapmaya başladı. Padişah, devlet yönetimini -mührünü teslim ederek- sadrazama bırakırdı. Ama elbette her zaman son söz padişahın olmaya devam ederdi. Sadrazam hükümetin başı olduğu gibi, başta ordu olmak üzere, her şeyden sorumludur.

Osmanlı Devleti'nin ilk veziri Alaaddin Paşa'dan başlamak üzere uzun yıllar boyunca tek vezir görev yapmıştır. Buna da "vezir" denilmiştir. 1362'de I. Murat döneminde iki vezirlik ortaya çıkınca, birinci vezire "vezir-i azam" denilmeye başlandı. Sonradan vezir sayısı devlet gelişip, büyüdükçe arttı. XV. yüzyılın sonlarına kadar üç kişiden fazlasının aynı anda vezir unvanı taşıdığı-

na pek rastlanılmaz. Fakat vezir unvanı olanların sayısı XVII. yüzyılda oldukça artarak 40-50'yi bulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde en yüksek makam sadrazamlıktı. Bundan daha ileri olanaksızdı. Çünkü daha ötesinde zaten tek bir makam vardı: padişahlık. Ancak padişah olmak için de Osman Gazi'nin soyundan gelmek ve erkek olmak şartı vardı. Şehzade olmayan bir kimsenin padişahlığı düşten öte bir şey değildi. Büyükbabası padişah olan, yani anne tarafından Osmanoğlu olan Sultanzadeler bile böyle bir şeyi hayal edemezlerdi.

Doğal olarak Osman Gazi'nin soyundan olmayanlar için mücadele en fazla sadrazam olmak için yapılabilirdi. Ancak mührü vermek de padişahın takdirinde olduğu için, bu mücadele de büyük ölçülere erişemez, perde arkasında gerçekleşirdi. Ancak bir gerçek vardı: Avrupa'da olduğu gibi bu makama yükselmek için kont, dük, baron vb. soyluluk payeleri taşımak gerekmezdi. Keza Abbasiler'de ya da birçok Türk devletlerinde vezirlerin, en büyük soylu ailelerin içinden seçildiğini biliyoruz. Oysa Osmanlı'da köle kökenli bile olsa, en mütevazı adamın oğlu bile olsa her Osmanlı reayası bu makama yükselebileceğini umut edebilirdi. Osmanlı Devleti'nde sadrazam olmak için yalnızca iki koşulu yerine getirmek gerekiyordu: Bunlar Vezir-i azamın Müslüman olması ve Türkçe bilmesi de şarttı. Kısacası Osmanlı Devleti tebaası olup, Türkçe konuşabilen bir Hristiyan ya da başka dinden birinin dinini değiştirip Müslüman olması durumunda sadrazam olma umudu taşımaması için bir neden yoktu; bu yol sonuna kadar açıktı. Keza Osmanlı tarihinde beyaz harem ağaları içinden, yani hadım olan 5 kişi de sadrazamlığa kadar yükselmişti.

Fakat sadrazamlık makamında kalmanın süresi de padişahın iki dudağının arasındaydı. Örneğin Osmanlı Devleti'nde en uzun süre sadrazamlık yapan Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa 1364-1387 yılları arasında tam 22 yıl 4 ay sadrazamlık yapmışken, en kısa süre sadrazamlık yapan Zurnasen Mustafa Paşa'nın Mart 1656'deki sadrazamlığı yalnızca 4 saat sürmüştü.

Devletin en yüksek görevlisi olduğu için sadrazamların gelirleri de diğer görevlilerle kıyas edilemeyecek kadar yüksekti. Çünkü sadrazam ve vezirler, Osmanlı Devleti'nin otoritesinin, zenginliğinin, bizzat padişahın temsilcisi idi. Sadrazamın ihtişamı, devletin ihtişamı demekti. Padişahlar devletin gücünü ve zenginliğini göstermekten yoksun vezirleri, devletin ihtişamına aykırı bulduğu ve kendisini de temsil ettiği için azarlar ve varlıklı olmayanları varlıklı kılmaya uğraşırdı. Örneğin III. Ahmet, yeni sadrazam olan damadı Nevşehirli İbrahim Paşa'ya, yalnızca koşumlarının değeri 100 kese (5 milyon akçe) olan muhteşem bir at hediye etmişti.

Özellikle uzun süre sadrazamlık makamında kalan, savaşlara katılıp ganimetlerden pay olan ve "Serdar-ı ekrem" sıfatıyla orduların komutanı olan sadrazamlar, muazzam servetler kazanırdı. Bununla birlikte Osmanlı tarihin-

de vezirlerin servetlerini her zaman yasal gelirleriyle elde ettiklerini söylemek mümkün değildir. Birçok vezirin büyük servetleri gayrı meşru yollardan kazanılmıştı. Osmanlı'ya rüşveti sokan Damat Rüstem Paşa ya da hiçbir parlak askeri kariyeri olmayan, açgözlülük, rüşvet ve gasp, kısacası hırsızlıkla çok büyük servet edinen ve bırakan Vezir-i Azam Koca Sinan Paşa, Vezir-i Azam Damat Nasuh Paşa bunlardandır. Değil rüşvet, armağan almaktan bile nefret eden Köprülüzade Ahmet Paşa gibi yasal yollardan büyük servet elde edenlerin yanında rüşvet ve gasp yoluyla zengin olan vezir ve vezir- azamların sayısı da az değildir. Hatta Özdemiroğlu Osman Paşa gibi kişisel servetini Tebriz'i kuşatan askerlere maaş olarak dağıtan vezir-i azamlar bile vardı.

17. yüzyıla kadar sadrazamlar tüm devlet işlerini kendi kişisel konaklarında yürütürdü. Bu yüzyıldan sonra devlet işleri günümüzde İstanbul Valiliği'nin bulunduğu binadan yürütülmeye başlandı. Nişancı ya da reisülküttap gibi devletin merkez bürokrasisinin üst düzey yöneticileri dışında kalan diğerleri vezir-i azamın kapıkulu halkıydı.

Serdar-ı ekrem sıfatıyla sadrazam yahut sadrazam olmayan serdar, padişaha ait bu yetkileri kendi adına değil, padişah adına kullanırdı. Padişah, sefere çıkan serdar-ı ekrem ya da serdara, gerektiğinde kullanması için üzerine tuğray-ı hümayun çekilmiş boş beyaz kâğıtlar verirdi. Bu kağıtları serdar ya da serdar-ı ekremden başka kimse kullanamazdı. Zira böyle bir beyaz kâğıdın üzerini doldurmakla tahtlar devrilebilir, servetler kazanılıp kaybedilebilirdi. Bu kâğıtları başkasının kullanması kesinlikle yasaktı ve kullananlar en ağır cezaya çarptırılırdı. Örneğin 1590 yılındaki İran seferi sırasında Serdar-ı Ekrem Koca Sinan Paşa'ya verilen bu kâğıtlardan birkaçını, bazı divan kâtipleri çalmış ve suiistimal kendi çıkarları için doldurmuştu. Sahtekarlığın farkına varılınca, sahtekarlığı yapan üç divan kâtibi idam edildi; olaydan haberdar oldukları halde durumu bildirmeyen 6 divan katibinin de birer eli kesilip devlet hizmetinden çıkarıldı.

Sadrazamların birçoğu idam edilerek bu dünyaya veda etti. Osmanlı'da padişah emriyle öldürülen ilk vezir-i azam, Fatih Sultan Mehmet döneminde 10 Temmuz 1453 tarihinde katledilen Çandarlı Halil Paşa'dır. İdam edilen son sadrazam ise 30 Mayıs 1821 tarihinde Benderli Ali Paşa'dır. Benderli Ali Paşa'dan sonra bizzat padişahın açık fermanıyla olmayan ya da başkaları tarafından katledilen bazı sadrazamlar daha vardır. Bunlardan biri II. Abdülhamit tarafından Taif'e sürdürülen ve muhaliflerini ezme konusunda kesin kararlı olan II. Abdülhamit tarafından 7 Mayıs 1884 tarihinde gizli bir emirle boğdurulan Mithat Paşa'dır. Prens Said Halim Paşa Roma'da, Talat Paşa ise Berlin'de Ermeni komiteciler tarafından katledilmiştir.

Sonuç

Türk devlet geleneğinde ikinci adam olarak görev yapan vezir-i azamlık makamı, bilge Tonyukuk ile temeli atılan ve giderek gelişip şekillenene bir makam olmuştur. Türk tarihinin genel seyri ve ilişki içinde olduğu kültür dairelerinden etkilenerek şekillenen devlet bürokrasisi vezirlik makamının oluşumunda da kendisini göstermiştir. Devlet hayatında hükümdar ailesi ve soyuna rakip çıkarmamak bakımından zaman içinde yabancı baş-vezirler görevlendirilmiş ve devlet yönetimi bunlara tevdi edilmiştir. Bunların önemli bir kısmı yabancı kavimler arasından devşirme ve arkası olmayan, ancak becerikli ve iş yapabilme yeteneğine sahip olduğu varsayılan kişiler arasından seçilmişlerdir. Vezir olabilmenin ön koşulu ebetteki Türkçe bilmek ve Türk örf ve ananeleri ile inanç değerlerine bağlı olmayı gerektiriyordu. Vezirlik alâmetleri vardı bunlar arasında daha önceki Türk Devletlerinde olduğu gibi "hil'at-i vezâret", "mühür", "altın divit takımı", "kılıç", "mesned-i vezâret", "nevbet", "minder" ve "çadır" önde gelen simgelerdir.

Eski Türk ananeleri, Fars ve Arap teamülleri ile diğer komşu ülkelerin devlet yönetimi uygulamaları Türk sultanları tarafından benimsenmiş ve benzer uygulamalar nasıl ki devlet hayatında uygulanmışsa, Vezir-i azamlık makamı bakımından da aynı teamüller işlemiştir. Vezirlerin hepsi de doğal olarak farklı performans sergilemiş kısa veya uzun sureli görevler ifa etmişlerdir. Devlet yönetiminde Bilge Tonyukuk gibi iz bırakan vezirler olduğu gibi, silik kalan birçok vezir de olmuştur. Sultanlara çok yakın çalışan Sadrazamların bazıları da idam edilerek hayatlarını kaybetmişlerdir. Görev sahaları askeri, idari ve mali işler başta olmak üzere şekillenen Vezirler, Divan denilen kurulların çalışma ve koordinasyondan sorumlu olmuş, Sultanların vekili olarak her sahada söz sahibi olmuşlardır.

Kaynakça:

Akyıldız, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, (1836-1856), Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Barthold V. V., Moğol İstilâsına Kadar Türkistan (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Kitap İstanbul 2019.

Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002.

İbn Battûta, Seyahatnâme (trc. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, I-II.

İnalcık, Halil, The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600 (trc. C. Imber), London 1973.

İnalcık, Halil, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1954.

Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ötüken, İstanbul 1973.
Koca, Salim, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", Türkler, V. Cilt, (nşr. Hasan Celal Güzel v.diğr.), Ankara 2002.
Köymen, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.
Merçil, Erdoğan – Sevim Ali, Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995.
Mumcu, Ahmet, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Humayun, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986.
Nizâmülmülk, Siyâsetnâme (Trc. Mehmet Altay Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.
Taneri, Aydın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i A'zamlık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.
Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat, İstanbul 1971,
Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Turan Neşriyat Ankara 1988.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütâlea", TTK Belleten, III/9 Ankara,1939.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Çandarlı Vezir Ailesi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1974.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2014
Yûsuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig (trc. Reşid Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

Köktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Hükümdarlıkları Yönetiminde Görülen 'Çor' Unvanı Üzerine

Gaybullah Babayar*

Özet

Miladi 6.-8. yüzyıllarda Orta Asya ve civarı bölgelerdeki topraklar üzerinde egemenlik sağlayan Köktürk Kağanlığı (552-744) kendine özgü bir yönetim sistemi sergilemiştir. Özellikle, Kağanlığın Amuderya – Sırderya arasındaki birçok hükümdarlık – vaha devletçikleri üzerine uyguladığı idari sistem tarihte oldukça derin iz bırakmıştır. Bölgede bulunan Çaç (Taşkent), Otrar (Yası / Güney Kazakistan), Fergana, Ustruşana, Soğd (Semerkant, Panç, Keş, Nahşep), Buhara, Toharistan, Harezm gibi hükümdarlıkların yönetiminde birçok Eski Türkçe unvanların görülmesi Köktürk Kağanlığıyla doğrudan doğru veya dolaylı olarak ilişkili olup, buralarda Köktürklerle bağlantılı yönetici hanedanların yönetimde bulunması söz konusudur. Nitekim, Fergana, Ustruşana ve Soğd'da 'Çor' unvanının hükümdar adı veya unvanının bir parçası olarak görülmesi bunu tespit etmektedir. 7.- yüzyılın son çeyreği – 8. yüzyılın ilk yarısında görülmeye başlayan bu unvan II. Doğu Köktürk Kağanlığının kurulduğu 682-744 yılları arasına denk gelmesi ilgi çekicidir. II. Doğu Köktürklerin kurucusu Elteriş Kağanın adı Çin yıllıklarında bazen **Kutluğ-Çor*, **Kutluğ-Şad*, **Kutluğ-Kağan* olarak görülürken Kapgan Kağan'ın da Çin ve Tibet kaynaklarında **Bögü-Çor / Beg-Çor*, Orhun yazıtlarında *Bögü-Kağan*, *Bögü-Şad* biçimlerinde kaydedildiği bilinmekte, bu tarihlerden biraz sonra da Fergana'da *Arslan Tarhan-Çor, Anu-Çor, Ustruşana'da *Kara-Çor, Soğd'da Çakin Çor-Bilge (Panç'ta), Beg-Çor / Bögü-Çor (Maymurg/Semerkant'ta) gibi yöneticiler bulunduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Batı Türkistan, Amuderya – Sırderya, Maveraünnehir, Köktürk Kağanlığı, Fergana, Ustruşana, Soğd, Eski Türkçe unvan, Çor.

* Doç. Dr., Özbekistan Bilimler akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi Bölümü Başkanı, elmek: gaybullah@mail.ru

Giriş

Köktürk Kağanlığı (552-744) hükümdarlarının yönetimde bulundukları sırada 'Kağan' unvanını taşıdıkları başta Orhun yazıtları ve Çin yıllıkları olmak üzere Bizans, Ermeni, Soğd, Baktriya, Pehlevi, Tibet gibi dönemin tüm yazılı kaynaklarından bilinmektedir[1]. Bunu Çaç (Taşkent) bölgesinde basılan miladi 6-8. yüzyıllara ait Köktürk sikkelerinde Soğd yazısıyla *x'γ'n* 'Kağan', *twrk x'γ'n* 'Türk-Kağan', *trδw x'γ'n* 'Tardu Kağan', *twwn x'γ'n* 'Tun Kağan' unvanlarının görülmesi de ispatlamaktadır[2]. Buna ek olarak Soğd (Semerkant) yöneticileri tarafından Köktürk kağanları adına bastırılan sikkelerde *x'γ'n* 'Kağan' ve *xwβ twrnyn x'γ'n* 'Turan hükümdarı Kağan' tabirlerinin görülmesi, bölgenin Pencikent şehir kalıntısında da *x'γ'n* 'Kağan' unvanlı bir mührün bulunması örnek olarak gösterilebilir.[3] Köktürk Kağanlığının baş yöneticileri 'Kağan' unvanını taşırlarken daha alt kademedeki yöneticilerin bu unvana sahip olamadıkları ve meşruiyet (legitimacy) gereği diğer unvanlarla yönetimde bulundukları anlaşılmaktadır.[4] Adı geçen Batı Köktürk sikkelerinde Kağanlığın Batı kanadı yöneticilerinin *żpγw* 'Jabgu', *cpγw x'γ'n* 'Cabgu-Kağan', *twn cpγw x'γ'n* 'Tun Cabgu-Kağan', *'rpy 'šp'r' sy(r) cpγw x'γ'n* 'Elbi İşbara Sır Cabgu-Kağan' unvanlarıyla görülmesi bunun sabit bir tespitidir.[5] Bunun yanı sıra, Çin yıllıklarında

---

1 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara: TTK, 1995, s. 96; Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara, TDK, 2016, s. 204, 257; Volter Rybatzki, 'Titles of Turk and Uigur Rulers in Old Turkic Inscriptions', *CAJ*. Wiesbaden, 2000. Vol. 44, p. 205–292; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den Bizantischen Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1958. p. 299; Kljaštornyj S. G., Livšic V. A. The Sogdian Inscription of Bugut reviced // AOASH. Budapest, 1972. Tom. XXVI (1), p. 69–102; Bombaci A. Qui Était Ĵebu Hak'an ? // Turcica. Paris, 1970. T. 2, p. 7–24; Sims-Williams N. Turks and other peoples in the Bactrian documents // Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720–2010) – From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010). 3–5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul. Istanbul, 2011, p. 15–26.

2 Babayar Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*. Ankara: TİKA, 2007, s. 16-23; Babayarov G., Kubatin A., 'Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage', *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*. Volume 66 (1). Budapest, 2013, p. 47–58.

3 Babayar G., 'Semerkant'ta bulunan "Kağan" ve "Hatun" unvanlı Eski Türk Sikke ve Mühürlerleri Üzerine', *GTTAD (Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi)*, Vol. 1, İssue 2, July 2019, s. 177-202.

4 Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Sbornik Orkhonskoy ekspeditsii. Vip. 6., SPb., 1903, p. 226–228; Golden P. B., *Türk Halkları tarihine Giriş*. Çev. O. Karatay. Ankara: KaraM, 2002, s. 103; Uray G., *The Old Tibetan sources of the Central Asia up to 751 A. D.: a Survey* // Prolegomena to the History of Pre-Islamic Central Asia. Ed. by J. Harmatta. Budapest, 1979, p. 281.

5 Babayar G., 'Batı Köktürk Kağanlığı'nın "Elbi İşbara Sır Cabgu-Kağan" ünvanlı sikkeleri', *Global-Turk*. No. 3-4. Astana: International Turkic Academy, 2017, s. 105-115.

Batı Köktürk yöneticilerinin *Şe-hu K'o-han* 'Yabgu Kağan'[6], Ermeni kaynaklarında da 'Kuzey Kağanı'nın yeğeni olarak bir 'Cebgu-Kağan'dan bahsedilmesi[7] Eski Türk toplumundaki meşruiyetin göstergesidir.

1930'lu yıllarda Tacikistan Cumhuriyeti'nin Pencikent bölgesindeki Muğ Dağı yamaçlarında yaklaşık yüz adet Soğdca yazılı belgenin bulunması ve onların birinde *ck'yn cwr βyδk''* 'Çakin Çor Bilge' adındaki bir yöneticiden bahsedilmesiyle[8] bazı Köktürk yöneticilerinin 'Çor' unvanıyla yönetimde bulunduğu konusu gündeme gelmiştir. 693-708 yılları arasında yönetimde bulunduğu bilinen Çakin Çor Bilge'nin bastırdığı sikkelerde *xwβ pncy MRYn βyδk''* 'Panç hükümdarı Padişah Bilge' tabirinin geçtiği görülmektedir.[9]

Peki, ondan başka 'Çor' unvanını kullanan Eski Türk hükümdarları bulunmuş mudur? Çin yıllıkları ve Arap-Fars kaynaklarından anlaşıldığı üzere Köktürk Kağanlığının merkezî yönetiminde olduğu gibi[10] Kağanlığa bağlı Batı Türkistan vaha devletçiklerinden Soğd (Semerkant), Fergana ve Ustruşana hükümdarlıklarında da 'Çor' unvanı eklenen yönetici adları görülmektedir. Örneğin, Ustruşana'da **Kara-Çor* (740-790)[11]; Semerkant'a bağlı Maymurg'da *Beg-Çor* (Bögü-Çor; 730'lu yıllar)[12]; Fergana'da *Bilge-Çor*, *Arslan Tarhan-Çor* (720-740)[13] vb. isimler görülür.

Kökeni üzerine birçok farklı görüş ortaya atılan 'Çor' unvanının yüksek unvanlardan biri olduğu ve bu unvanın kullanımının Köktürk devletinin kurulduğu ilk yıllara dayandığı bilinmekle birlikte adı geçen unvanın II. Köktürk Kağanlığı (682-744) döneminde önem kazandığı anlaşılmaktadır. Özellikle, aşağıda görüleceği üzere 8. yüzyılın ilk yarısında yönetimde bulunan Fergana,

---

6 Bichurin N. Ya. (Iakinf). *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena.* V 3-x tomax. M. - L.: Izd. AN SSSR. tom I. 1950, s. 239.

7 Bombaci A. Qui Était Ĵebu Hak'an?, p. 7–24

8 *Sogdiyskie dokumenty s gory Mug*. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vip. II. Yuridicheskie dokumenty i pisma / Chtenie, perevod i kommentarii V. A. Livshitsa. M.: Izd-vo vostochnoy litry, 1962, s. 45–47, 51–52; Livshits V.A., *Praviteli Pancha (Sogdiytsy i tyurki)', Narody Azii i Afriki*. Moskva, 1979. №4, s. 66-67.

9 Livshits V.A. Praviteli Pancha (Sogdiytsy i tyurki), s. 56-57; Smirnova O.I. *Svodniy katalog sogdiyskix monet*. Bronza. M., 1981, s. 257.

10 Taşağıl Ahmet. *Gök-Türkler*. I. 2. Baskı. Ankara, TTK, 2003, s. 107.

11 Babayarov G. Numizmaticheskie dannie o drevnix i srednevekovix gosudarstvax Sredney Azii / Ocherki istoriografii gosudarstvennosti Uzbekistana. II. Instituta istoN RUz. D.A. Alimova. Tashkent: Izd-vo "Navro'z", 2019, c. 19-21.

12 Kamoliddin Sh. S. Muxammedov U., 'Novie dannie o potomkax sarya Sogda Guraka, Obshestvennie nauki Uzbekistana, Tashkent, 2003. № 3, s. 63–68; Babayarov G., Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis)', *Ērān ud Anērān*. Studies Presented to B.I. Maršak on the Occasion of His 70th Birthday. Venezia, 2006, p. 71-73.

13 Bichurin N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax*, II, c. 324, 326.

Semerkant, Panç (Soğd), Ustruşana gibi küçük devletçiklerin yönetici sınıf temsilcisinin adına 'Çor' unvanının eklendiği Çin, Soğd ve Arap-Fars kaynaklarında geçmektedir. Bunlar;

1. *Çakin Çor Bilge*: Soğdca belgelerin birinde *ckyn cwr βyδk''* adındaki birinin Panç hükümdarlığının yöneticisi olduğu ve 693-708 yıllarında yönetimde bulunduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacılar başka yazılı kaynaklara ve birçok delillere dayanarak onun Türk asıllı olduğunu vurgulamaktadırlar. Arap kaynaklarında ise İslam öncesi dönemde burayı yöneten hanedanın adı *Şur* (Çor) olarak kaydedilmektedir.[14]
2. *Bögü-Çor*: *T'ang-shu* yıllığından anlaşıldığı üzere 710-738 yıllarında Semerkant'ı yöneten Gurek'in oğullarından biri olan *Mo-ch'o*'yu *Mi* (Maymurg) bölgesinin yönetimine gönderdiği kaydı geçmektedir.[15]
3. *Çor/Altu-Çor*: 716'da Fergana'ya saldıran Arap kumandanı Kuteybe b. Muslim'e karşı çıkan Fergana'nın yerli yöneticisi bu adla Arap kaynaklarında geçmekte, Çin yıllıklarında ise 740'lı yıllarda Fergana'da *A-hsi-lan Ta-kan Cho* (*Arslan Tarhan-Çor) adındaki bir yöneticinin bulunduğu görülmektedir.[16] Ebu Abdullah el-Harezmî (9. yy.) *"Svar (Çor)-Tegin – Fergana'nın Ihşid'den sonraki mevkideki yöneticinin adı"* kaydını düşmektedir.[17]
4. *Kara-Çor* (740-790), *Mengü-Çor*: Ustruşana hükümdarı Afşin Haydar'ın dedesinin adı *Harahurru, Harahana, Abarahurra, Canahurra* olarak görülmekle birlikte onu *Kara-Çor* biçiminde yeniden kurmak icap etmektedir. Nitekim onun soyundan gelen Abbasi ordu komutanlarından birinin adı kaynaklarda *Mengü-Çor* olarak geçmektedir. [18]

Adı geçen dört farklı hükümdarlık yöneticisinin yaşadıkları dönem hemen hemen aynı tarihlere denk gelmektedir: Panç'ta 693-708, Semerkant'ta 730'lu yıllar, Ustruşana'da 740'lı yıllar, Fegana'da 690-700, 720-740. Böyle bir tarih denkliği düşündürücüdür. Adı geçen hükümdarlıkların yönetiminde daha önceki tarihlerde, özellikle, Köktürk Kağanlığının egemenlik sağladığı 560'lı yıllarda böyle bir unvanın görüldüğü bilinmemektedir. Bunun yanı sıra özellikle Köktürkler, vasal hükümdarlıklardaki birçok yönetici sülaleleri ortadan

---

14 Livshits V.A., 'Praviteli Pancha (Sogdiytsi i tyurki)', s. 66-67.

15 Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue*, p. 136, k.5.

16 Bichurin N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax*, II, s 319.

17 Bosworth C.E., Clauson G. Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia // JRAS, 1965. No. 1/2, p. 6-7; Baxodirov R. Istoriya Vostoka v «Klyuchax nauk» // Sharqshunoslik. Toshkent, 2009. № 14, s. 114.

18 Togan A.Z. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. 3. Baski. Istanbul, 1981, s. 176.

kaldırarak yerine Aşina asıllı hanedanları oturtmakla birlikte 7. yüzyılın ilk çeyreğinde bu unvana denk gelinmemiş, fakat bundan yaklaşık 100 yıl sonra bu unvan görülmeye başlamıştır.

Bununla birlikte bu dönemde Orta Asya siyasî tarihinde birçok gelişme yaşanmış, başlangıçta Batı Köktürk Kağanlığının yönetimindeki Batı Türkistan, 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı Köktürk (568-740), Türgeş (699-766) ve II. Doğu Köktürk (682-744) kağanlıklarının arasında tartışmalı bölge olmuştur. Ayrıca aynı tarihlerde Arapların bölgeyi işgal etmeye başladığı, diğer taraftan Tang Hanedanlığı (Çin) ordularının 750'li yıllarda Fergana ve Çaç'a kadar ilerlediği görülmektedir. Yine Kapgan Kağan döneminde İnel, Bilge ve Kül Tegin başkanlığındaki Doğu Köktürk orduları 701-710 yılları arasında Soğd ve Toharistan'a kadar ulaşmış ve Araplarla karşı karşıya gelmişlerdir.

Konunun daha anlaşılır olması düşüncesiyle Batı Türkistan'daki bazı hükümdarlıklar örneklerle incelenecektir.

1. Soğd Bölgesinde 'Çor' Unvanlı Yöneticiler

'Çor' unvanının Batı Türkistan'daki birkaç hükümdarlıkta hemen hemen aynı tarihlerde görülmesinin nedeni bizce şu tarihi olaylarla ilgilidir: 691-716 yıllarında II. Doğu Köktürk Kağanlığı yönetiminde *Bögü-Çor / Bek-Çor* Kapgan Kağan'ın bulunması. *T'ang-shu* yıllığının *T'u-chüe* (Köktürkler) bölümünde Kutluğ Elteriş Kağan'ın (682-691) ölümünden sonra onun yerine kardeşi *Moch'o* (默啜)'nun Doğu Köktürk hükümdarı olduğu kaydedilmiş, yine aynı yıllığın 'Batı Bölgeleri' bölümünde de *K'ang* (Semerkant/Soğd) hükümdarı *Wu-lega* (烏勒伽; Gurek, 710-738)'nın ikinci oğlu olan *Mo-ch'o* (默啜)'nun komşu hükümdarlık *Mi* (米; Maymurg) yönetimine gönderildiği belirtilmektedir.[19] Her iki yönetici isminin aynı kökten geldiğini ilk olarak 20. yüzyılın başlarında Fransız sinoloğu E. Chavannes dikkat etmiştir.[20] Bazı istisnalar hariç, bu tespit yıllarca araştırmacıların dikkatini çekmemiş, 1970'li yıllarda Rus bilim adamı O. İ. Smirnova *T'ang-shu* yıllığındaki bilgilere dayanarak Semerkant hükümdarı Gurek'in *Mo-ch'o* adındaki oğlunun 730'lu yılların başında Maymurg'u yönetmek için gönderildiğini yazarken E. Chavannes'in bu tespitini gözardı etmiştir.[21] Ancak o, 1981 yılında yayımladığı çalışmasında *Mo-ch'o* (默

[19] Bichurin N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax*, II, c. 311; Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue*, p. 136, k.5.

[20] Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue*, p. 136, k.5.

[21] Smirnova O.I. *Ocherki iz istorii Sogda*. M., 1970, s. 277.

啜) adının ikinci kısmı *ch'o* (啜) işaretinin yerel biçimini Soğdça *cwr* biçiminde kurmaya çalışmıştır. [22]

Son zamanlardaki bu tespitler ve Arap kaynaklarındaki bilgilere dayanarak yapılan çalışmalar sonucunda Gurek'in oğlu *Mo-ch'o* (默啜) adının yerel biçimi *Bögü-Çor* veya *Beg-Çor* olduğu tarafımızca tespit edilmiştir[23]. Nitekim Ebu Hafs en-Nesefi'nin *Kitab'ül-Kand fi Zikrü'l-Ulema Semerkand* adındaki eserinde Gurek'in neslinden olan bir hadis ravisinin soy kütüğünde *Benicur b. Ġurek* adı geçmektedir[24]. Adı geçen eserin bazı nüshalarında ve diğer Arapça eserlerdeki farklı biçimlerde yazılmasından kaynaklı olarak *Benicur*, *Beyğcur* olarak okunan bu adın asıl biçiminin Eski Türkçe *Beg-Çor* veya *Bögü-Çor* olduğundan tereddüt edilmiştir. Eski Türkçe bu unvanın Arap kaynaklarında Türk asıllı kumandanların ismi olarak *Cur* جور , *Banicur* بانيجور, *Bagcur* باغجور , *Bigecur* بيغجور , *Baycur* بايجور şeklinde geçtiği de görülmektedir.[25]

Burada şunu belirtmek gerekir ki birçok araştırmacı Doğu Köktürk hükümdarı *Mo-ch'o* (默 啜) adının *Bögü-Çor* olarak yeniden kurulmasını dikkate almıştır. İ. Kafesoğlu, her iki adın P. Pelliot tarafından *Beg-Çor* biçiminden yeniden kurulduğuna dikkat çekmiştir.[26] Tibetçe kaynaklarda bu adın *Vugçur* olarak geçmesinden yola çıkarak bazı araştırmacılar adı geçen Köktürk yöneticisinin asıl biçiminin *Bögü-Çor* olduğu kanısına varmışlardır.[27] Nitekim Eski Türkçe 'Çor' unvanının Çincedeki eski okunuşunun *ch'o* (啜) olması önemlidir.

Burada dikkat çekilmesi gereken önemli soru, Doğu Köktürk Kağanlığının baş hükümdarı ve Semerkant yöneticisinin oğlunun aynı ada/unvana sahip olmasının temelinde ne gibi tarihî gerçekler yatmaktadır? Bögü Çor Kapgan 691'de Kağanlık tahtına oturduğuna göre Gurek'in oğlu ondan yaklaşık 40 yıl sonra Maymurg prensliği yönetimine atandığı göz önünde bulundurulduğunda bu sorun çözüme ulaşacaktır. Yani Köktürklerle yakın siyasî ilişkide olan ve 710'da Semerkant yönetimini elde eden Gurek'in kendi oğluna ad koyarken adı geçen Köktürk hükümdarından etkilenmiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim onun tam da bu sırada doğan iki erkek çocuğuna Türkçe ad vermesi ilgi çekicidir. *T'ang-shu* yıllığında *Wu-le-ga* (Gurek)'in *Do-he* (咄曷) adındaki

---

[22] Smirnova O.I. *Svodniy katalog sogdiyskix monet. Bronz*a. M., 1981, s. 425.

[23] Babayarov G. Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis), p. 71-73.

[24] Kamoliddin Sh. S., Muhammedov U., 'Novie dannie o potomkax tsarya Sogda Guraka', s. 63–68.

[25] Kamoliddin Sh.S. *Novie arabskie dokumenti iz Toxaristana (tretya chetvert VIII v. n.e.*). Tekst. Perevod. Kommentarii. - LAP LAMBERT Academic Publishing 2012, s. 135.

[26] Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*. İstanbul, 1983, s. 108. n. 345.

[27] Dobrovich M., 'Vlast i prostranstvo u drevnix tyurok', Elektronnie biblioteki i bazi dannix po istorii yevrazii v srednie veka. M., Inst-t vostokovedeniya RAN, 2005. Vip. 11, c. 45.

bir oğlunu *Tsao* (İştihan) bölgesine yönetici olarak gönderdiği bilgisi geçer[28] ki, sonradan 738-750 yılları arasında Semerkant hükümdarı olan bu şahsın bastırdığı sikkelerde adı *twrγ'r* (Turgar) olarak görülmekte ve bu ad birçok araştırmacı tarafından Eski Türkçe olarak kabul edilmektedir.[29]

Bu bilgi Semerkant hükümdarı Gurek'in her iki oğluna Türkçe ad vermesinin boşuna olmadığını, dönemin şartlarının bunu etkilediğini akla getirmektedir. Nitekim onun Semerkant tahtına çıktığı 710 yılında Doğu Köktürk ordularının Semerkant ve civarında bulunduğu Kül Tegin ve Tonyukuk yazıtlarındaki "*Soğdak bodun iteyin teyin Yinçu-Ügüzüg keçe Temir-kapıgka teyin süledimiz*" bilgiden[30] de anlaşılmaktadır. Gurek'in Köktürk kağanına duyduğu bağlılık da Ebu Cafer el-Taberi'nin *Tarihü'l-Rusul ve'l-Mülük* (9. yy.) adlı eserinde onun kendisini Araplara Türk Hakanı'nın kölesi ve bininci çakerlerinden biri olarak tanıtması kaydının bulunması[31] da bu bilgiyi doğrulamaktadır.

2. Fergane Bölgesinin 'Çor' Unvanlı Yöneticileri

Köktürk Kağanlığı döneminde Fergana bölgesini yöneten Aşina asıllı hanedan temsilcilerinin 'Tegin' unvanıyla birlikte 'Çor' unvanını da kullandıkları anlaşılmaktadır.[32] Aşağıda daha ayrıntılı olarak inceleneceği üzerine Fergana'yı yöneten Köktürklerin ilk hükümdarlarının 'Çor' unvanını kullandığı henüz bilinmemesine rağmen 690-740 yılları arasında yönetimdeki hanedan temsilcilerinin adı *Cur*, *Anucur*, *Bilgecur*, *Arslan Tarhan-Çor* (720-740) olarak görülmektedir.

Burada daha anlaşılır olmak için Fergana bölgesindeki Aşina soyuna mensup yönetici sülalenin nasıl ortaya çıktığı üzerinde durmak gerekir. Buna göre 560'lı yılların ortalarında Amuderya – Sırderya nehirleri arasındaki (Transoksiana/Mevraünnehir) toprakları Eftalitler (Akhunlar)'dan alan Köktürk Kağanlığı bu bölgeye sahip olmuştur. Fergana'nın Türk asıllı hanedan tarafın-

---

28 Bichurin N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax*, II, s. 311; Chavannes E. Documents sur les Toukiue, p. 136, k.5.

29 Babayarov G., 'Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis)', p. 71-73.

30 Tekin Talat, *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız Yayınları, 2003, s. 49; Şirin Hatice, *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara, TDK, 2016, s. 224.

31 *Istoriya at-Tabari*. Izbrannşe otrivki (Perevod s arabskogo V. I. Belyaeva. Dopolneniya k perevodu O. G. Bolshakova i A. B. Xalidova). T.: Fan, 1987, s. 225.

32 Babayar G., 'Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine', Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler. İstanbul, 2008, s. 135-146; Boboyorov G'. 'G'arbiy Turk xoqonligi Ashina sulolasining Farg'onadagi tarmog'i tarixiga doir', *O'zbekiston tarixi*. Toshkent, 2019. № 3, s. 3-19.

dan yönetildiğine dair bazı bilgilerden yola çıkarak birçok araştırmacı buranın siyasî tarihi konusunda şu iki noktada görüş bildirmişlerdir. Bunlar;

1) Fergana'nın başkenti Ahsikent'te oturarak bölgeyi yöneten Köktürklere bağlı ancak 'İhşid' unvanını taşıyan yerli hanedan,

2) 7. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayan ve Fergana'nın Kasan şehrinde oturarak bölgeyi yöneten Köktürk asıllı hanedan, şeklindedir.

Köktürk asıllı hanedanın yönetime başladığı zaman tam olarak bilinmemesine rağmen 630'lu yıllara denk geldiği *T'ang-shu* yıllığında geçen "Chen-kuan saltanat devrinin (627-649) ortasında (fergana) hükümdarı C'ipi 契苾 Batı Köktürk Kağan Mohedu (Bahadur) / Baga Çur 瞰莫賀咄tarafından öldürülmüştür. Aşina 阿瑟那 Ch'u-ni 鼠匿 şehrini ele geçirmiştir. Ch'u-ni 鼠匿 öldükten sonra oğlu E-po 遏波 Ch'i-pi'nin ağabeyinin oğlu A-liao-cheng'i Fergana hükümdarı yapmış ve onu Hu-men (Kuba) şehrinde oturturken, kendisi K'e-sai (Kasan) şehrinde oturmuştur. Hisen-ch'ing saltanat devrinin (656-660) başında E-po T'ang sülalesine bir elçi ile haraç göndermiştir."[33] bilgisinden anlaşılmaktadır. Böylece, bölgede Köktürk asıllı hanedanın ortaya çıktığı tarih 630'lu yıllara denk geldiği varsayılabilir. Eğer adı geçen Batı Köktürk kağanı *Mohedu* (Bahadur) veya Bağa Çor'la 630'lu yıllar civarında amcası Tun Yabgu-Kağan'ı öldüren *Mohedu* (Bahadur; 630-631)[34] aynı kişiyse o zaman bu tarihlendirme netlik kazanır. Burada dikkati çeken diğer bir husus, -eğer Çin yıllıklarıda *Mohe Ch'o* (瞰莫賀咄- *Bağa Çor), *Mohedu* (*Bahadur) adının yanlış bir yazım tarzı değilse-, Fergana'nın yerli yöneticisini öldüren Batı Köktürk yöneticisinin de 'Çor' unvanını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Böylece 630'lu yıllardan 656 yılına kadar Aşina soyundan olan iki kişinin Fergana hükümdarı sıfatıyla art arda bölgeyi yönettiği anlaşılmaktadır. Bu sülalenin hâkimiyetinin 740'lı yıllara kadar sürdüğü veya aksini gösteren kesin kayıtlar olmamasına rağmen *T'ang-shu* yıllığında 720-740 yılları arasında *A-hsi-lan Ta-kan Ço* (*Arslan Tarhan-Çor) adındaki birisinin burayı yönettiği[35], ayrıca Çinli rahip Hui-ch'ao (726) kayıtlarına göre de Fergana bölgesinde iki yönetim olduğu ve bunların biri Sırderya nehrinin kuzeyindeki şehirde otu-

---

[33] Bichurin N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax*, II, s. 319; Ekrem Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan*. Basılmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2003, s. 124.

[34] Bichurin N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax*, I, s. 284; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue, p. 148.

[35] Adı geçen Arslan Tarkan-Çor'un adı E. Chavannes başta olmak üzere birçok araştırmacı tarafında hep *A-hsi-lan Ta-kan* (Arslan Tarkan) biçiminde sunulduğu görülmekte (Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue*, p. 148.), oysa Çin kaynakları uzamnı N. Biçurin bu adı *Asilan Dagançu* (asıl metindeАсилань Даганьчжу) biçiminde tam olarak sunmuştur (bkz. Bichurin N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax*, II, s. 319).

ran *T'u-chüe* (Köktürk) asıllı yönetim, diğeri de adı geçen nehrin güneyinde bulunan *Ta-shi* (Arap Halifeliği) metbusu olan yerel yönetimdir.[36]

Arap kaynaklarında da Fergana'nın İslam öncesi hükümdarlarından birinin *Cur* adıyla kaydedilmesi[37] ve onun Eski Türkçe 'Çor' unvanıyla ilişkilendirilmesi[38] burada adı geçen *Aşina Ch'u-ni* ve onun oğlu *E-po*'nun kurdukları Fergana Aşina hanedanı yönetiminin yaklaşık 110-120 sene sürdüğünü göstermektedir.

Çin ve Arap kaynaklarında bazı Fergana yöneticilerinin adının 'Çor' unvanıyla görülmesine bakılırsa bu hanedan üyelerinin Köktürk Kağanlığı'na özgü 'Çor' unvanını taşıdığı söylenebilir, ancak bu bilgiler 8. yüzyılın ilk yarısına denk gelmektedir. Burada ise 630-656 yılları arası veya ondan biraz sonra Fergane Aşina sülalesi temsilcilerinin böyle bir unvana sahip oldukları veya tersi bir durum olduğu kanıtlanamamaktadır. Üstelik bu dönemde basılan Fergana sikkelerinde buna benzer bir unvan görülmemektedir. Şimdiye kadar belirtilmiş Fergana sikkelerinde, birkaç sikke dışında, genellikle *x'γ'n* 'Kağan' unvanının yer aldığı anlaşılmakta ve uzmanlarca 'Eski Türk sikkeleri' grubuna dâhil edilmektedir.[39]

Aslında Fergana'daki Aşina hanedanı temsilcileri de Çaç Teginleri gibi 'Tegin' unvanını taşımış olmalıdırlar. Ancak buna işaret eden herhangi bir bilginin bulunmaması yüzünden araştırmacılar bu konuda herhangi bir görüş bildirmemişlerdir. Yakın zamanda sürdürülen incelemeler sonucunda ise İslamiyet öncesinde de Fergana'nın Köktürk asıllı yöneticilerinin *Çor* ve *Tegin* unvanlarını kullandıklarının belirtilmesiyle sorun çözülmüş oldu. Nitekim 10. yüzyılda yaşayan Ebu Abdullah Muhammed el-Harezmî kendisinin *Mefatihü'l-Ulum* "Bilimlerin Anahtarı" adındaki eserinde "Ihşid – Fergane hükümdarlarının adı, hiyararşi boyunca ondan sonrakiler Svar-Tegin الصوار تكين olarak adlandırılır" diye yazmıştır.[40] Burada 'Tegin' unvanının önüne gelen 'Svar' teriminin Eski Türkçe 'Çor' unvanına denk geldiği ve onun Arap kay-

---

[36] Bernshtam A. N. Tyurki i Srednyaya Aziya v opisanii Xoy Chao (726), *VDI*. M., 1952. № 1, s. 193.

[37] *"Istoriya" at-Tabari*. Izbrannie otrivki, s. 185.

[38] Smirnova O. I. *Ocherki iz istorii Sogda*, s. 256; Babayar G., 'Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine', s. 135–146; Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligi Ashina sulolasining Farg'onadagi tarmog'i tarixiga doir', *O'zbekiston tarixi*, №3, 2019, s. 4-5.

[39] Baratova L.S. K istoricheskoy interpretatsii titula «kagan» na drevnetyurkskix monetax Sredney Azii konsa VII – pervoy polovini VIII vv.', *NSA*. Toshkent, 1998. Vip. III. S. 41-43; Babayar G., 'Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine', s. 135–146.

[40] Bosworth C.E., Clauson G. Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia, p. 6-7; Baxodirov R. Istoriya Vostoka v «Klyuchax nauk», s. 114.

naklarında 'Cur', 'Sul' biçimlerinde de yazıldığı[41] göz önünde bulundurulursa mesele aydınlanmış olacaktır. Böylece, buradaki Aşina hanedanı temsilcilerinin Köktürklere özgü yönetimde birkaç unvanı birlikte kullandıkları anlaşılacaktır. Zaten, yukarıda da sözü edildiği üzere Fergana yöneticilerinin isminde Arslan Tarhan-Çor, Cur (Çor), Bilge-Çor örneklerinde görüldüğü gibi Çor unvanı yer alır.

Aslında Fergana yöneticilerinin 'Tegin' unvanını kullandıklarını diğer Arap kaynakları da tespit etmektedir. İbn Hallikan'ın *Vafayatü'l-Ayan ve Enbau'l-Zaman* adlı eserinde 9. yüzyılın ilk yarısında Samarra'daki kumandanlardan olan ve kökeni Mısır'daki İhşidler sülalesine dayanan Çuff (Çuk) İbn Yel-Tegin (El-Tegin) hakkında *aṣluhu min awlād mulūk Farġāna* "aslen Fergana hükümdarları neslinden" diye bahsettiği[42] bilinir.

Burada dikkat çeken husus, menşece Ferganalı olan ve Mısır İhşidleri (935-969) sülalesine mensup olan yöneticilerin birçoğunda Eski Türk isimlerine (aslında unvanlarına) denk gelinmesidir. İbn Hallikan'in adı geçen eserinde onlardan birinin adı şu şekilde sunulmuştur: *Tuguç b. Çuk b. Yel-Tegin Aḥşid b. Furan b. Furi b. Hağan el-Fergani*.[43] Zamanında Z. V. Togan bu şeceredeki isimlerde 'El-Tegin', 'Kağan' gibi unvanları ve *Tuguç, Çuk, Boran, Böri* gibi Eski Türkçe isimleri görmüş ve diğer araştırmacılar gibi adı geçen sülaleyi Arap müelliflerinin Türk asıllı gösterdiklerini vurgulamıştır. [44]

Bunun yanı sıra, 9. yüzyılda Bağdat'ta yaşamış Fergana hükümdarları neslinden *Hakan* (öl. 848) ve onun oğullarından biri *Tegin b. Hakan* adlarında da[45] bu unvanlara denk gelinmektedir. Burada dikkat çeken diğer bir husus, adı geçen Mısır İhşidlerinin soy kütüğünde 'Tegin'le birlikte 'Kağan' unvanının görülmesidir. Köktürk döneminde sadece Aşina hanedanı temsilcilerinin kullanmaya hakkı olduğu bu unvanın Mısır ve Orta Doğu'ya getirilen Türk asıllı askerler arasında Ferganalı kumandanların adında görülmesi ilgi çekicidir. Bu da onların soyunun Fergana'da kendi hâkimiyetini kuran Köktürklere, daha doğrusu Batı Köktürklere ulaştığı görüşünü desteklemekterdir. Nitekim yu-

---

41 Livshits V. A. Praviteli Pancha (Sogdiytsi i tyurki), c. 66-67; *"Istoriya at-Tabari"*. Izbrannıe otrivki, s. 185; Smirnova O. I. *Ocherki iz istorii Sogda*, s. 256.

42 Stark S. *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden, 2008, s. 223.

43 Togan Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş. 3. Baski. Istanbul, 1981. S. 178-179; Kamoliddin Sh. *Samanidi. Iz istorii gosudarstvennosti Uzbekistana* / LAP LAMBERT Academic Publishing. Saarbrücken, 2012, s. 21.

44 Togan Z.V. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 178-179; Bosworth C.E., 'The Turks in the early İslam Lands up to the Mid.-11th Century', *The Turks in the early İslam world* / edited by C.E. Bosworth. Ashgate Variorum, 2006, p. 11; Bosworth C.E., Clauson G. Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia, p. 6-7.

45 Kamoliddin Sh. *Samanidi. Iz istorii gosudarstvennosti Uzbekistana,* s. 21.

karıda vurgulandığı üzere Fergana yöneticilerinin 7.-8. yüzyıllarda bastırdıkları sikkelerde hep *x'γ'n* 'Kağan' unvanının yer aldığı görülmektedir. [46]

'Hakan' ve 'Tegin' unvanlarının yanı sıra Mısır İhşidleri soyundan olan bazı kişilerin adında 'Çor' unvanının da görüldüğü Arap kaynaklarından anlaşılmaktadır. Zeki Velidi Togan, Mısır İhşidlerinin menşei üzerine dururken bu hanedanın meyanında çıkan mutezile âliminin isminin *Ahmed ibn Ali ibn Beyğçur Ebu Bekr ibn ül-İhşad* biçiminde geçtiğini belirterek Mutezili İhşidlerden olan Ahmed ibn Ali'nin büyük babasının adının *Byuğçur* yani *Boyunçur* olduğunu vurgulamıştır.[47] Buradaki *Beyğçur*'un Eski Türkçe *Beg-Çor* unvanıyla aynı olduğu anlaşılmaktadır ki, Togan'ın da belirttiği gibi Fatimiler zamanında Şam valisi *Bekçur et-Türki* olarak kaynaklarda görülür. [48]

Buna ek olarak Fergana asıllı birkaç kumandanın adında da bu unvanın izlerinin görüldüğünü belirtmek gerekir. Arap kaynaklarında Abbasi ordusunda bulunan Türk asıllı kumandanlardan biri *Bilge-Çor el-Ferganî* (860'lı yıllar), diğeri de *Mengü-Çor el-Ferganî* isimleriyle geçmektedir.[49]

Burada dikkat çekmek gereken diğer bir konu da Fergana'daki Aşina sülalesinin kullandıkları diğer bir unvanın da 'İhşid' olmasıdır. Doğu İrani asıllı bu unvan, tam olarak bilinmemesine rağmen Köktürkden önce bölgenin yerli sülaleleri tarafından kullanılması ve 630'lu yıllarda Batı Köktürk hükümdarı *Mohedu* (Bahadur) tarafından yerel yönetici *Ch'i-pi*'nin öldürülmesinden sonra bölge yönetimine atanan *Aşina Ch'u-ni* ve onun oğlu *E-po* döneminde veya daha sonraki dönemde onların torunları tarafından kullanılmaya başlaması ihtimaldir. Aksi takdirde Mısır İhşidlerinin soyca Türk olup Mısır'a geldiklerinde bu unvanı hem hanedan adı (İhşidler) hem de isim olarak (Yel-Tegin Ahşid) kullanmalarını başka türlü açıklamak zordur. Ancak, yukarıda da görüldüğü gibi, Ebu Abdullah Muhammed el-Harezmî'nin eserinde "Ihşid – Fergana hükümdarlarının adı, hiyerarşi boyunca ondan sonrakiler Svar-Tegin الصوار تكين olarak adlandırılır" kaydını düşmesi[50] düşündürücüdür. Her halde, bu hanedan temsilcileri Mısır'a geldikten sonra kendi vatanlarının hatırasına 'İhşid' unvanını seçmiş olmalıdırlar veya buraya gelmeden önce Fergana bölgesindeyken yerli İhşidler ve Aşina soylular sıhrî bir bağ kurmuş, böylece onların arasında akrabalık oluşturulmuş olmalıdır. Yine de bu sorun şimdilik çözüme ulaşmamaktadır.

---

[46] Baratova L. S. K istoricheskoy interpretatsii titula «kagan» na drevnetyurkskix monetax Sredney Azii konsa VII – pervoy polovini VIII vv., s. 41–43; Babayar G. Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine, s. 135–146.

[47] 837 Togan A.Z. Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 431.

[48] 838 Togan A.Z. Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 431.

[49] Sümer Faruk, Türk Devletleri Tarıhında Şahis Adları. I. İstanbul, 1999. C. II, s. 483, 492.

[50] Bosworth C.E., Clauson G., Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia, JRAS, 1965. No. 1/2, p. 6-7; Baxodirov R. Istoriya Vostoka v «Klyuchax nauk», s. 114.

Diğer taraftan *Svar-Tegin* الصوار تكين isminin birinci kısmı 'Çor' olduğu açıklık kazanırsa, o halde pekçok Eski Türk unvanlarında görüldüğü gibi, Fergana Aşina hanedanının 'Çor' ve 'Tegin' unvanlarını beraberce kullandıkları veya birincisinin ikincisi için birer unvan niteleyicisi görevini üstlendiği anlaşılacaktır. Yani, El-Tegin, İnel-Tegin, Beg-Tegin, Kara-Tegin vd gibi.

3. Ustruşana'da 'Çor' Unvanlı Yöneticiler

Yukarıda kısaca bahsedildiği üzere, İslam öncesi dönemlerde Ustruşana yönetimiyle ilişkin *Kara-Çor* (740-790), *Mengü-Çor* (830'lu yıllar) adlarında 'Çor' unvanına denk gelinmektedir. Birincisi, Kara-Çor Ustruşana'nın meşhur hükümdarı Afşin Haydar'ın dedesinin adı olup Arapça kaynaklarda çeşitli biçimlerde *Harahurru*, *Harahana*, *Abarahurra*, *Canahurra* olarak görülmekte[51], bununla birlikte bu adı *Kara-Çor* biçiminde yeniden kurmak icap etmektedir. Nitekim bu isim Arapça kaynaklarda خاراخور (Harahur) yazılarak sonradan Arap yazısına özgü olaylar, benzer harflerin yer değiştirmesi, noktaların düşmesi ve biri diğerinin yerine geçmesi, hattatların yanılması vb. gibi nedenlerde dolayı farklılıklar oluşturmaktadır. Bu adın خاراخور (Harahur), خاراخوره (Harahura), خاراخوره (Hanahura), خانا خوره (Hanahura), خان خوره (Han Hura) ve buna benzer biçimler aldığı söz konusudur[52]. Bu adın birinci kısmının 'Kara' ve ikinci kısmının 'Çor' olarak görülmesinin amilleri şu şekildir:

1) Eski Türkçe kalın 'k' ünsüzü Arap kaynaklarında birkaç defa kalın 'h' ünsüzüyle verildiği görülmektedir. Örneğin söz konusu Ustruşana hükümdarının babasının adı *Kara-Boğra*, Taberi'nin eserinde "Xarabuğra" biçiminde yazılmıştır ki, birçok araştırmacı bu hükümdar adının Çin yıllığı *T'ang-shu*'da Kara-Boğra (Geluo Puluo 哥邏僕羅 /EMC: *kaw^{h}-la^{h} bəw-kla/baw-kla) biçiminde görüldüğüne işaret ederler[53]. Buradan yola çıkarak Arap kaynaklarındaki Haracur'un ilk kısmını 'Kara' biçiminde değerlendirmek mümkündür.

2) Bu adın ikinci kısmını 'Çor' olarak değerlendirmenin nedeni olarak da şunları söylemek mümkündür: 1. خاراخور (Harahur) biçiminde noktaların yer değiştirmesi söz konusudur, 2. Onun soyundan gelen Abbasi ordu komutanlarından birinin adının kaynaklarda Mengü-Çor olarak geçmesidir.

---

[51] Livshits V. A. *Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya*, s. 290.

[52] Babayar G., 'Göktürk Kağanlığı döneminde Bati Türkistan yönetimi', *Türkler,* 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 112.

[53] Smirnova O. I. *Svodniy katalog sogdiyskix monet. Bronza*, M., Nauka, 1981, s. 425, 428; Hunkan Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, 2. Baskı. İstanbul, 2007, s. 106; Stark S., T*ransoxanien nach dem Tang Huiyao des Wang Pu*. Übersetzung und Kommentar. Nordersted, Books on Demand GMBH, 2009, s. 16.

Zeki Velidi Togan, Afşin Haydar tarafından 837 yılında Kafkasya'daki Arran bölgesi yönetimine atanan *Menkecur* adının bugünlerde Gence (Azerbaycan)'da *Menkeçur* biçimindeki bir kasaba adında korunduğunu yazmış[54], diğer araştırmacılar da bu adın Arap kaynaklarında *Menkecur*, *Menkehur* biçimlerinde görüldüğünü belirtmişlerdir. Adı geçen kumandanı Z. V. Togan menşece Ferganalı Türklerden diye yazmışsa da aslında o kaynaklarda el-Ustruşani nisbesiyle kaydedilmiştir. Böylece, 'Çor' unvanının Ustruşana yönetiminde de kullanıldığı buradaki ilk taşıyıcının 8. yüzyılın ortalarında yönetime başladığına tanık olunur.

Buraya kadar belirtilen bilgilere ek olarak Batı Türkistan ve yakın bölgelerdeki hükümdarlıklarda 'Çor' unvanının izlerinin bulunduğu, özellikle, bu durumun Toharistan ve Horasan'daki bazı hükümdarlıkların yönetiminde kendi ifadesini bulmaktadır. Örneğin, Arap istilası arifesinde Curcan ve Dihistan'da *Sulîler* hanedanının yönetimde bulunduğu, buranın yöneticilerinden biri *Sul-Tegin* adını taşıdığı bilinmekte ve bu adların araştırmacılarca Eski Türkçe 'Çor' unvanıyla ilişkilendirildiği görülmektedir[55]. Buna benzer, Toharistan'daki Badgis hükümdarı Nizek Tarhan'ın akrabası *Sul-Tarhan*, Kuhistan yöneticisi *Sul*, Faryab hükümdarı *Tur-Sul* olduğu, Kuteybe b. Muslim'in buralara yakın istikamette bulunan Buhara bölgesindeki Vardana'ya asker sevkettiğinde Buhara bölgesindeki Vardana'ya asker sevkettiğinde buranın Sul adındaki yöneticisi olduğu bilinmektedir. Bazı araştırmacılar bu isimlerde görülen 'Sul'u Eski Türkçe 'Çor'la ilişkilendirmektedir[56]. Burada da dikkat çeken husus 'Çor' unvanının Toharistan ve Horasan'da görülmesinin 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın ilk yarısına denk gelmesidir.

Bunların dışında 740 yıllarında merkezi Yedisu bölgesinde bulunan Türgiş Kağanlığının yöneticilerden biri olan *T'u-huo-sien Gu-ch'o* (咄火仙骨啜 - *Kut-Çor)'nun[57] isminde de bu unvan görülmektedir.

Aslında bu unvanın Köktürk Kağanlığıyla ilişkili olarak görülmeye başlaması Kağanlığın daha ilk yıllarına uzanmaktadır. Örneğin, birçok araştırmacı Batı Köktürk yöneticisi Tardu Kağan (576-583; 600-603) adının Arap kaynaklarında Kara Çurin Türk olarak geçtiği ve onun temelinde de 'Kara-Çor' veya 'Çor' unvanının yattığını ileri sürülmüştür. Nitekim Ebu Bekr el-Nerşehi'nin *Tarih-i Buhara* adlı eserinde bir grup Buhara soylusu bölge yöneticisi Abruy'un

---

[54] Togan A.Z. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 176; Babayar G., 'Göktürk Kağanlığı döneminde Bati Türkistan yönetimi', s. 112.

[55] Togan Z.V. *Umumi Türk tarihine giriş*, s. 55, 75, 83, 174, 216; Kamoliddin Sh.S. *Novie arabskie dokumenti iz Toxaristana (tretya chetvert VIII v. n.e.)*, s. 135-136.

[56] Kamoliddin Sh.S. *Novie arabskie dokumenti iz Toxaristana (tretya chetvert VIII v. n.e.)*, s. 135-136.

[57] Ekrem Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan*, s. 124; Kubatin A. *Sistema titulov Tyurkskogo kaganata: genezis i preemstvennost*, Tashkent: Yangi nashr, 2016, s. 146.

zulmünden şikâyet ederek Türk Hakan'ı Kara Çurin Türk'e müracaat ettikleri, kağanın da onlara yardım için oğlu Şir-i Kişver'i yolladığı, Abruy'u öldüren bu Türk şehzadesinin Buhara'da kendi yönetimini kurduğu, kaydı geçmektedir[58]. R. Frye, Kara Çurin Türk'ü Tardu Kağan ile birleştirerek Şir-i Kişver'in adını da Eski Türkçe El-Arslan'ın Farsça çevirisi olduğunu vurgulamıştır[59].

Ayrıca bazı araştırmacılar 590'lı yıllar civarında Horasan'a yürüyen ve Sasanî kumandanı Behram Çubin tarafından öldürülen Köktürk kağanının Çin yıllıklarında geçen Çu-lo Kağan'la denkleştirilerek bu adın temelinde de 'Çor' unvanını görme eğilimindedirler. Yakın zamanda ilim âlemine sunulan Soğdça İli (Mongolküre) yazıtında *cwry x'γ'n*[60], Pehlevi (Orta Fars) metinlerinde Köktürklerle ilişkili **Yabgū-hāgān [ywbh'k'n] ud Sinjēbīg-hāgān [snčy pykh'k'n] ud Čōl-h'g'n [čwlh'k'n] ud wuzurgān (*wuzurg-hāgān]*… (Yabgu-Kağan ve Sır Cabgu-Kağan ve Çor-Kağan ve büyükler (veya Uluğ-Kağan) gibi yöneticiler sırasında *Çol-hakan*[61] adı görülmektedir. 603-610 yılları arasında Batı Köktürk yötetiminde bulunan diğer bir Çu-lo Kağan'la[62] *cwry x'γ'n* ve *Čōl-h'g'n* adlarını karşılaştırarak onları 'Çor-Kağan' olarak yeniden kurulabilmesi imkânı bulunmaktadır. Ancak bu adların tümünün doğrudan Köktürklerin merkezî yönetimiyle ilişkili olduğu ve Kağanlığın daha ilk yıllarına denk geldiği anlaşılmakta, onların Batı Türkistan ve onun gibi diğer vasal hükümdarlıklarla bağlantılı yönleri fazla bilinmemektedir.

Sonuç

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Köktürk Kağanlığının merkezî yönetiminde kullanılan ve 'Kağan', 'Yabgu', 'Şad', 'Tegin' gibi yönetici hanedan üyelerinin kullandıkları unvanların sırasında olmasa bile Kağanlık hiyerarşisinde herkesin kullanabileceği 'Elteber', 'Erkin', 'Tudun', 'Tutuk', 'Tarhan' vd. unvanların sırasında yer alan 'Çor' unvanının Batı Köktürk hükümdarlıklarında görülmesi dönemin siyasî şartlarıyla örtüşmektedir. Kağanlığın bir kanadı olan Batı Köktürk Kağanlığı (568-740) egemenliği altında bulunan

---

58 Narshaxiy, Abu Bakr. *Buxoro tarixi*. Forschadan A. Rasulev tarjimasi. T.: Fan, 1966, s. 16-17; Tolstov S. P. Drevniy Xorezm: Opыt istorikoarxeologicheskogo issledovaniya. M., 1948, s. 152.

59 Frye R. N. *The History of Bukhara*. Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. Cambridge, 1954, p. 108.

60 Osawa T., Batı Göktürk Kağanlığın'daki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine ait Bir Kaynak, *Türkler.* Ankara, 2002. Cilt 2, s. 79–88.

61 Ambarsumyans A.A., 'Etnonim «xyaona» v Aveste', Zapiski *Vostochnogo otdeleniya Rossiyskogo Arxeologicheskogo obshestva* (ZVORAO): NS. SPb., 2002. T. I (XXVI), s. 58.

62 Bichurin N.Ya. *Sobranie svedeniy o narodax*, II, s. 279.

Batı Türkistan, yani Amuderya – Sırderya nehirleri arası ve ona yakın birçok bölge Soğd (Semerkant, Maymurg, Keş, Nahşep vd), Buhara, Harezm, Otrar, Çaç (Taşkent), Fergana, Ustruşana, Toharistan gibi kendi iç yönetimine sahip hükümdarlıklardan oluşmakta, kullandıkları unvanlar da 'Hudat', 'İhşid', 'Afşin', 'Şah' gibi İranî unvanlardan oluşmaktadır. Köktürklerin onları kendi metbusuna dönüştürmesiyle yavaş yavaş buralarda Eski Türkçe unvanlar görülmeye başlamış, bazı hükümdarlıkların yönetimi doğrudan Köktürk asıllı yöneticilerin veya Kağanlığa müttefik boy temsilcilerinin eline geçmiştir. Örneğin, Çaç'ta Aşina soylu Teginler (605-750), Fergana'da Aşina sülalesi (630-810), Toharistan'da Yabgular (620-750), Kabulistan'da Tegin-Şahlar (640-843) Köktürk Kağanlığı ile doğrudan doğruya bağlantılı hanedanlardı. Bununla birlikte, Semerkant, Panç, Ustruşana, Buhara vd. hükümdarlıklarda da Köktürklerle bağlantılı Türk veya Türk-Soğd karışık sülaleler yönetimde bulunmaktaydılar. Adı geçen hanedanların Aşina asıllı olanları 'Yabgu' (Toharistan), 'Şad' (Toharistan, Çaç), 'Tegin' (Toharistan, Kabulistan, Çaç, Fergana) unvanlarını kullandıkları, diğerlerinde ise 'Elteber', 'Tudun', 'Tutuk', 'Çor', 'Erkin', 'Tarhan' vd. unvanların yürürlükte olduğu bilinmektedir.

Bu unvanların arasında 'Çor'un Fergana, Soğd (Panç, Semerkant/Maymurg) ve Ustruşana yönetiminde kullanıldığı ve Toharistan ve Horasan'ın bazı hükümdarlıklarında da görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu unvanın buralarda Fergana dışında, Aşina asıllı hanedanlar tarafından değil de daha çok Kağanlığa dolaylı olarak bağlı olan Maymurg, Panç ve Ustruşana yönetiminde görülmesi ilgi çekicidir. Bunun yanı sıra, 'Çor' unvanının buralarda sıkça görülmeye başladığı yıllar Köktürklerin tüm tarihi boyunca değil, Doğu Köktürk Kağanlığının Orhun (Moğolistan) bölgesinde yönetimi tekrar ele geçirdikleri bir dönem olan 682-744 yılları arasına denk gelmektedir. Daha da önemlisi, II. Doğu Köktürk Kağanlığının kurucuları olan Kutlug Elteriş (682-691) ve onun kardeşi Bögü-Çor / Beg-Çor Kapgan (691-716) kağanlarının unvanları sırasında 'Çor' unvanının yer almasıdır. Nitekim Elteriş kağanın adı Çin yıllıklarında bazen **Kutluğ-Çor*, **Kutluğ-Şad*, **Kutluğ-Kağan* olarak görülürken Kapgan Kağan'ın da Çin ve Tibet kaynaklarında **Bögü-Çor / Beg-Çor*, Orhun yazıtlarında *Bögü-Kağan*, *Bögü-Şad* biçimlerinde kaydedildiği bilinmektedir.[63] Bu unvan, onların yönetime başlamadan önce kullandıkları unvan veya tersi olduğu meselesini şimdilik gelecekteki çalışmalara bırakarak burada bazı görüşlerimiz bildirilecektir: Buna göre;

- Hem Köktürklerin merkezî yönetiminde, hem onun vasallarında 'Çor' unvanının faal olarak görülmeye başlamasının aynı tarihlere denk gelmesi bo-

[63] Rybatzki V., 'Titles of Turk and Uigur Rulers in Old Turkic Inscriptions' CAJ. Wiesbaden, 2000. No 44, s. 223.

şuna değildir. Özellikle, Bögü-Çor / Beg-Çor Kapgan (691-716) döneminde Köktürklerin Orta Asya ve civarında tekrar büyük güce dönüştüğü görülür ki, bu durum Kağanlığın egemenliği altında bulunan birçok vasal hükümdarlıkları derinden etkilediği söz konusudur;

- Vasal hükümdarlıklar arasında siyasî ve iktisadî yönden en güçlü hükümdarlıklardan biri olan Semerkant yöneticisi Gurek (710-738) kendi oğlunu Bögü-Çor / Beg-Çor olarak adlandırmasının temelinde adı geçen Köktürk hükümdarının adının yattığı ihtimali büyüktür. Yani Gurek, Bögü-Çor / Beg-Çor Kapgan Kağan'a özenerek kendi oğlunu böyle adlandırmış olmalıdır;

- Buna benzer bir durum Fergana ve Ustruşana için de geçerli olabilir. Soyca Aşina asıllı olan Fergana hükümdarlığının Doğu Köktürk kağanlığıyla sıkı bir ilişki sürdürdüğü, Ustruşana'da ise 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın başlarında yönetimin Türk asıllı hanedanın eline geçtiği bu gibi değişimlerde Köktürklerin etkisi olabileceği söz konusudur;

-Soğd'da 7. yüzyılın üçüncü çeyreği – 8. yüzyılın ilk çeyreğinde güçlü hükümdarlıklarından biri olan Panç (Pencikent)'te 'Çor' unvanlı yöneticinin görülmesi, onun Çakin Çor Bilge adı ve sanını taşıması, Arap kaynaklarında ise ondan sonra Pencikent'i yöneten hükümdarların *Şuriler* (Çorlular) adıyla geçmesi, burada Köktürk Kağanlığının yakından ilişkisi olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Muğ Dağı Soğdça belgelerinden anlaşıldığı gibi, 8. yüzyılın 20'li yıllarında Köktürk yöneticilerinden birinin bir süre Soğd bölgesinde, özellikle, Panç'ta bulunduğu bilinmektedir.

Kaynakça

Ambarsumyans A.A. Etnonim «xyaona» v Aveste // Zapiski Vostochnogo otdeleniya Rossiyskogo Arxeologicheskogo obshestva (ZVORAO): NS. SPb., 2002. T. I (XXVI), s. 35-71.

Babayar G., 'Göktürk Kağanlığı döneminde Bati Türkistan yönetimi', *Türkler*, 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 110-117.

Babayar Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate*. Ankara: TİKA, 2007.

Babayar G., 'Semerkant'ta bulunan "Kağan" ve "Hatun" unvanlı Eski Türk Sikke ve Mühürlerleri Üzerine', *GTTAD (Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi)*, Vol. 1, İssue 2, July 2019, s. 177-202.

Babayar G., 'Batı Köktürk Kağanlığı'nın "Elbi İşbara Sır Cabgu-Kağan" ünvanlı sikkeleri', *Global-Turk*. No. 3-4. Astana: International Turkic Academy, 2017, s. 105-115.

Babayarov G., 'Sogd under Turkish Rule during 6th - 7th centuries (on Sogdian and Turkish symbiosis)' *Ērān ud Anērān.* Studies Presented to B.I. Maršak on the Occasion of His 70th Birthday. Venezia, 2006, p. 71-73.

Babayar G., Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine, Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler. İstanbul, 2008, s. 135-146.

Babayarov G., 'Numizmaticheskie dannie o drevnix i srednevekovix gosudarstvax Sredney Azii' *Ocherki istoriografii gosudarstvennosti Uzbekistana*. II. Instituta istoN RUz. D.A. Alimova. Tashkent: Izd-vo "Navro'z", 2019, s. 19-21.

Babayarov G., Kubatin A. Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 66 (1). Budapest, 2013, p. 47–58.

Baratova L.S., K istoricheskoy interpretatsii titula «kagan» na drevnetyurkskix monetax Sredney Azii konsa VII – pervoy polovinы VIII vv.', *NSA,* Toshkent, 1998, Vyp. III, s. 41-43.

Baxodirov R., Istoriya Vostoka v «Klyuchax nauk», *Sharqshunoslik,* Toshkent, 2009. № 14, s. 108-117.

Bernshtam A. N., 'Tyurki i Srednyaya Aziya v opisanii Xoy Chao (726)', *VDI*. M., 1952. № 1, s. 187-195.

Bichurin N. Ya. (Iakinf). *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena.* V 3-x tomax. M. - L.: Izd. AN SSSR. tom I. 1950.

Boboyorov G'., 'G'arbiy Turk xoqonligi Ashina sulolasining Farg'onadagi tarmog'i tarixiga doir' *O'zbekiston tarixi.* Toshkent, 2019. № 3, s. 3-19.

Bombaci A., 'Qui Était Ĵebu Hak'an?', *Turcica*. Paris, 1970. T. 2, p. 7–24.

Bosworth C.E., 'The Turks in the early İslam Lands up to the Mid.-11th Century', *The Turks in the early İslam world /* edited by C.E. Bosworth. Ashgate Variorum, 2006.

Bosworth C.E., Clauson G., 'Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia', *JRAS,* 1965. No. 1/2, p. 2-12.

Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Sbornik trudov Orkhonskoy ekspeditsii. Vip. 6. SPb., 1903.

Dobrovich M., 'Vlast i prostranstvo u drevnix tyurok', Elektronnie biblioteki i bazi dannix po istorii yevrazii v srednie veka. M., Inst-t vostokovedeniya RAN, 2005. Vip. 11.

Frye R. N. *The History of Bukhara*. Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. Cambridge, 1954.

Golden P. B. *Türk Halkları tarihine Giriş*. Çev. O. Karatay. Ankara: KaraM, 2002.

Ekrem Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan*. Basılmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2003.

Hunkan Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, 2. Baskı. İstanbul, 2007.

Istoriya at-Tabari. Izbrannşe otrivki (Perevod s arabskogo V. I. Belyaeva. Dopolneniya k perevodu O. G. Bolshakova i A. B. Xalidova). T.: Fan, 1987.

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*. İstanbul, 1983.

Kamoliddin Sh. Samanidi. *Iz istorii gosudarstvennosti Uzbekistana* / LAP LAMBERT Academic Publishing. Saarbrücken, 2012.

Kamoliddin Sh.S. *Novie arabskie dokumenti iz Toxaristana (tretya chetvert VIII v. n.e.)*. Tekst. Perevod. Kommentarii. - LAP LAMBERT Academic Publishing 2012.

Kamoliddin Sh. S. Muxammedov U., 'Novie dannie o potomkax sarya Sogda Guraka', *Obshestvennie nauki Uzbekistana*. Tashkent, 2003. № 3, s. 63–68;

Kljaštornyj S. G., Livšic V. A., 'The Sogdian Inscription of Bugut reviced', *AOASH*. Budapest, 1972. Tom. XXVI (1), p. 69–102.

Kubatin A., *Sistema titulov Tyurkskogo kaganata: genezis i preemstvennost*, Tashkent: Yangi nashr, 2016,

Livshits V.A., 'Praviteli Pancha (Sogdiytsy i tyurki)' *Narody Azii i Afriki*. Moskva, 1979. №4, s. 56-69.

Livshits V. A. *Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya*. SPb.: Filologicheskiy fakultet SPbGU, 2008.

Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica* II. Sprachreste der Türkvölker in den Bizantischen Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1958.

Narshaxiy, Abu Bakr. *Buxoro tarixi*. Forschadan A. Rasulev tarjimasi. T.: Fan, 1966.

Osawa T., 'Batı Göktürk Kağanlığın'daki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine ait Bir Kaynak', *Türkler*. Ankara, 2002. Cilt 2, s. 79–88.

Rybatzki, Volter, 'Titles of Turk and Uigur Rulers in Old Turkic Inscriptions', *CAJ*. Wiesbaden, 2000. Vol. 44, p. 205–292.

Sims-Williams, Nicola, 'Turks and other peoples in the Bactrian documents', Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720–2010) – From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010). 3–5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul. Istanbul, 2011, p. 15–26.

Smirnova O.I. *Ocherki iz istorii Sogda*. M., 1970.

Smirnova O. I. *Svodniy katalog sogdiyskix monet. Bronza*, M., Nauka, 1981.

Sogdiyskie dokumenty s gory Mug. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vып. II. Yuridicheskie dokumenty i pisma / Chtenie, perevod i kommentarii V. A. Livshitsa. M.: Izd-vo vostochnoy litry, 1962.

Stark S. *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Wiesbaden, 2008.

Stark S., *Transoxanien nach dem Tang Huiyao des Wang Pu*. Übersetzung und Kommentar. Nordersted, Books on Demand GMBH, 2009.

Sümer Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahis Adları*. I. İstanbul, 1999. . II.

Şirin, Hatice, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara, TDK, 2016.

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Ankara: TTK, 1995.

Tekin T. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. İstanbul: Yıldız Yayınları, 2003, s. 49; Şirin H. Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi. Ankara, TDK, 2016.

Tolstov S. P. *Drevniy Xorezm: Opыt istorikoarxeologicheskogo issledovaniya*, M., 1948.

Uray G. *The Old Tibetan sources of the Central Asia up to 751 A. D.: a Survey //* Prolegomena to the History of Pre-Islamic Central Asia. Ed. by J. Harmatta. Budapest, 1979.

ORHON ÂBİDELERİNİN OĞUZLARI

Dr. Öğr. Üyesi Ayhan PALA*

Özet

Orhon Âbideleri, Türk tarihinin Türkçe yazılmış ilk kaynaklarıdır. Bu kitabelerde Gök Türk Kağanlığının nasıl kurulduğu ve hâkimiyet kurduğu coğrafyayı ele geçirmek için yapılan mücadeleler anlatılır. Kitabelerin yazılmasının bir maksadı da gelecek nesillere tarih dersi vermek ve nasihatte bulunmaktır.

Kitabelerde gerek devletin kuruluş safhasında gerekse sonraki devirlerinde pek çok Türk kavmi ile savaşıldığı anlatılmaktadır. Bu kavimlerden en önde geleni Oğuzlardır. Oğuzlar Gök Türk devletine hiçbir zaman tâbi olmak istememişler, buldukları her fırsatta isyan etmişlerdir. Gök Türklerin savaştıkları Oğuzların kitabelerdeki adı Dokuz Oğuzlar'dır. Dokuz Oğuzlar kendi kağanlarına sahip müstakil bir devlet iken Gök Türkler tarafından uzun mücadeleler sonunda yenilerek bu devlete tâbi olmak zorunda kalmışlardır.

Dokuz Oğuzların menşei, Uygurlarla münasebeti ve sonraki devirlerde ne oldukları üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmışsa da bugüne kadar bu mesele tatmin edici bir şekilde aydınlatılamamıştır. Bu konuda bir diğer mesele, Dokuz Oğuzlar ile Sır Derya Oğuzları arasındaki münasebettir. Bu konuda da farklı görüşler vardır.

Makalemizde Orhon Âbidelerinde Dokuz Oğuzlar üzerine verilen bilgiler, başka kaynaklar ve araştırmalar ışığında değerlendirilerek yukarıda zikredilen meseleler hakkında bazı görüşler ileri sürülecektir.

Anahtar Kelimeler: Orhon Âbideleri, Oğuzlar tarihi, Dokuz Oğuzlar, Sır Derya Oğuzları, Uygurlar

1. Oğuz adının mânası: Oğ>Oğuz

Oğuzlardan bahsetmeden önce Oğuz kelimesinden ne anladığımızı ortaya koymamız gerekir. Oğuzlar Türk tarihinin kendi dilinde en eski kaynakları

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı. aypala@gazi.edu.tr

olan Orhun Âbidelerinde kendilerinden bahsedilen bir Türk kavmidir. Bu kavim Gök Türkler devrinde Dokuz Oğuzlar adı ile ve onların hasmı olarak görünür. Gök Türkler tarafından mağlup edilen Dokuz Oğuzlar bu devletin halkını oluşturan Türk kavimlerinden olmuştur. Aynı zamanda Dokuz Oğuzlar, sık sık bu devlete isyan ederek Gök Türklerin yıkılmasını temin eden unsurlardan olmuşlardır. Gök Türklerden sonra Uygur devleti hâkimiyetinde yaşayan bu unsurların bir kısmı zamanla başka Türk kavimleri içinde veya Çin'de asimile olmuş, bir kısmı ise batıya doğru göçerek başka Türk boyları ile yeni bir birliğe gitmiş ve 24 boylu Sır-Derya Oğuzlarının çekirdeğini oluşturmuştur.

Oğuz kavminin adı olan Oğuz kelimesinin menşei üzerinde de kısaca durmak gerekiyor. Bu kelimenin izahı konusunda en azından bir asırdan beri birçok görüş ortaya atılmış ve bugüne kadar bir fikir birliğine varılamamıştır.[1] Bu görüşlerden L. Ligeti ve Gy. Nemeth'e ait olanına göre, Oğuz adı boy mânasına gelen ok ile çokluk eki olan z arasına kaynaştırma harfi olan u'nun eklenmesi ile ortaya çıkmıştır. Ancak bu görüş bugün itibardan düşmüş ve bizce de isabetli olan başka bir görüş gittikçe kuvvet kazanarak kabul görmüştür. Bu görüşe göre, Oğuz kavim adı aile, kabile gibi anlamları olan "oğ" kökünden yapılmış bir isimden kaynağını alır ve boylar birliği mânasına gelir.[2] Sayısı her zaman değişen bu boylar, siyasî birlik kurdukları zaman birliği oluşturan boy sayısı ile anılırlardı. Üç Oğuz, Altı Oğuz, Sekiz Oğuz, Dokuz Oğuz, Otuz Oğuz gibi isimler böyle ortaya çıkmıştır.[3] Bu sayılı adlandırma usûlünün On Uygur, Otuz Tatar gibi başka misallerini de biliyoruz. Bu izahtan da anlaşılacağı gibi Oğuz adı ile anılan birlikler her zaman aynı boyların birleşmesi ile oluşan yapılar değildir. Bu birliklerden bazı parçalar çeşitli siyasî gelişmeler neticesinde kopabilmekte veya başka bir boy bu birliklerden birine eklenebilmektedir. Oğuzların Altı Oğuz, Dokuz Oğuz gibi adlarla anılmaları veya Sır Derya Oğuzlarının 22 veya 24 boydan oluşması bunu göstermektedir. Oğuz adı ile anılan boy birlikleri arasında etnik bakımdan bir birlik aramak doğru değildir. Türk adı gibi[4] Oğuz adının da siyasî bir isim olduğu açıktır. Oğuz'un

---

1 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* Ötüken Neşriyatı, İstanbul 1998 (17. bs.), s. 150; Peter P. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2014 (5. bs.), s. 217; James Hamilton, "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", çev. Yunus Koç, İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997), s. 189; Faruk Sümer, "Oğuzlar," *Türkler,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 289.

2 Peter P. Golden, *a.g.e.,* s. 217; James Hamilton, a.g.m., s. 189; Osman F. Sertkaya, "Yenisey Yazıtlarından 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 Üzerine Etimolojik Açıklamalar ile Düzeltmeler", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 39, 2008, s. 228.

3 Peter B. Golden, "Oguzların Göçleri", çev. Hayrettin İhsan Erkoç, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar,* ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 68.

4 İbrahim Kafesoğlu, "Tarihte Türk Adı", *Türkler,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 1, s. 308-315.

aslında siyasî bir terim olduğu, onun Türk dünyasında çeşitli zamanlarda ve yerlerde gözükmesinden ve Çin kaynaklarının, Oğuz'u kendilerine yabancı boy adlarında yaptıkları gibi "transliterasyon" yapmak yerine onu "boy" olarak çevirmelerinden de anlaşılmaktadır.[5] Ancak birlikte uzun müddet bir arada yaşayan bu boyların zamanla kaynaşarak etnik bir yapıya dönüştükleri de unutulmamalıdır. Sır Derya boylarında yaşadıkları devirde Oğuzlar bunu yapmışlar, Oğuz lehçesi etrafında bir kültür oluşturmuşlardır.

2. Oğuzluğun Teşekkülü: Tie-le boyları

Çin kaynakları Dokuz Oğuzları Dokuz Boylular olarak adlandırmaktadırlar. Dokuz Boylu adına Çin kaynaklarında 630 yılında rastlanmasına rağmen, James Hamilton'un tespit ettiği gibi Dokuz Boyluların ilk kuruluş tarihi VII. yüzyılın başında olmuş olabilir.[6] Dokuz Oğuzlar Çin kaynaklarında bahsedilen Tie-le boylarına dahildir. Çin kaynağı Su-shu'ya göre (SS 84, 8af) "Tie-le'nin ataları Hiung-nuların soyundandı. Çok sayıda boyları vardı. Batı Denizi'nden (Aral Gölü) doğuya uzanan bir bölgede, her yerde dağlarda ve ovalarda yaşıyorlardı."[7]

Tie-le boylarının isimleri Çin kaynağı T'ang-şu (CCXVII, a. s, 3)'da şu şekilde verilmektedir: "Yü-an-ho (Uygur), Sie-yen-t'o (Sir Tarduş), K'i-pi-yü, T'u-po, Ku-li-kan (Kurıkan), To-lan-ko (Telangut), Pu-ku, Pa-ye-ku (Bayırku), T'ong-lo (Tongra), Hun, Se-kie, Hu-sie, Hi-kie, A-tie, Pe-si."[8] Ancak bu liste çeşitli devirlerde farklılık göstermektedir. Zira gevşek bir konfederasyon yapısına sahip Tie-le boy birliğinin zaman zaman ayrılmalar ve katılmalarla değişiklikler yaşadığı görülmektedir.

Kuzey Wei hanedanı (386-534) devrinde, Tie-le boyları, Kao-ch'e "Yüksek Arabalar" ya da Kao-ch'e Ting-ling olarak bilinmekteydi. M.Ö. üçüncü yüzyıldan itibaren, Moğolistan'da bunların Ting-ling adı verilen atalarından bahsedilmektedir.[9]

Çin kaynaklarında, Gök Türklerin bir devlet kurduğundan beri kuzeydeki bölgeleri hâkimiyetleri altına almak için Tie-leleri doğuya ve batıya düzenledikleri seferlerde kullandıkları kaydedilmektedir. Bir Çin kaynağına göre, 600 yılı civarında Tsin Prensi Kuang kuzeye bir sefer düzenledi. K'i-min Kağan'ı yanına aldı ve Pu-kia Kağan'a (Tardu) büyük bir yenilgi yaşattı. O günden

---

5 Peter B. Golden, "Oguzların Göçleri", s. 67.

6 James Hamilton, a.g.m., s. 119.

7 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri,* çev. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2019 (4. bs.), s. 169.

8 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013 (2. Bs.), s. 129, n. 3.

9 Toru Senga, "Dokuz Oğuz Problemi ve Hazarların Kökeni", çev. Tevfik Orkun Develi, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar,* ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 159.

sonra Tie-leler dağıldı. 627 yılında da Yin-şan Dağı'nın kuzeyinde Sie-yen-t'o-lar, Hui-holar (Uygurlar), Pa-ye-kular ve başka boylar birlikte (Hie-li'ye karşı) ayaklandı ve onun Yü-ku Şad'ını kovdu. Çinlilere yenilen Gök Türklerin kağanı Hie-li Gobi çölünün kuzeyindeki 'Dokuz Boy' ülkesine sığınmayı düşündü.[10]

Dokuz Boy (Soyadı) burada Hie-li Kağan'ın Kuzey Türklerine karşı Çinlilerin müttefikleri olarak geçmektedir. Tie-le kabilelerinin ihaneti Hie-li'nin o yıl Çinliler tarafından yenilmesinin ana sebeplerinden biridir; bundan sonra Kuzey Türkleri "vilayetlere" bölünmüş ve Çinlilerin gözetimi altında Çin Seddi boyunca yerleşmişlerdir.[11]

Bu tarihî hadiseler Dokuz Oğuz boylar birliğinin kurulmasını hazırladı. Hamilton'a göre, bu tarihten önce ne Çin kaynaklarında ne de başka bir yerde 'Dokuz Boy'a ilişkin en küçük bir değinmenin bile bulunmaması, konfederasyonun o tarihe kadar pek uzun bir geçmişi olmadığını akla getirmektedir. Bundan başka, bazı Çince metinler 'Dokuz Boy'un VII. yüzyılın başında bir araya geldiğini düşündürecek ipuçları da vermektedir. Tangshu'da yer alan bir kayda göre, 605 yılında İli ırmağı yakınlarında oturan, Batı Gök Türklerinin Chuluo Kağan'ı Tie-le boylarına saldırdı ve mallarını ellerinden aldı. Ayrıca, onların kin ve hınçlarından korktuğundan, sayıları birkaç yüzü bulan beylerini toplayıp hepsini kırdırdı. Bunun üzerine Uygurlar, Pugu'ları (*Bokut), Tonra'ları ve Bayarku'ları da yanlarına alarak başkaldırdılar. Kendi kendilerini qijin (irkin) yaptılar. Qibi reisini Kağan olarak başa geçirdiler. Bununla birlikte kısa bir süre sonra, yaklaşık 611'den itibaren, Batı ve Doğu Gök Türklerinin yeniden güçlenmesiyle, Xue Yantuo'lar ile Qibi'ler ve Altaylardaki öteki Tie-le boyları yeniden Batı Gök Türklerine boyun eğmek zorunda kalırken, Uygurlar da, Yukarı Moğolistan'daki Ötüken'de bulunan diğer beş boy: Bayarku'lar, Ediz'ler, Tonra'lar, *Bokut'lar ve Ak Xi'ler ile birlikte Doğu Gök Türklerine bağlandılar. 628'e doğru Batı Tujue'lerinde iç karışıklıkların baş göstermesiyle, Xue Yantuo'lar bu kez gidip Doğu Gök Türklerinin hâkimiyetine girdiler. Fakat bunlar da artık zayıflamış olduklarından, Xue Yantuo'lar çok geçmeden onlara karşı döndüler ve karargâhlarını Ötüken dağının eteğine kurdular. 630 yılında, Batı Gök Türklerinin çöküşünden sonra Xue Yantuo'lar doğuya doğru yollarına devam ederek Tola ırmağının güneyindeki eski yurtlarına döndüler ve başkentlerini orada kurdular. 630-645 arasında yaklaşık on beş yıl boyunca Xue Yantuo'lar ile Uygurlar, birincilerin baskın olmasına karşın görünüşe göre iyi geçinerek, Yukarı Moğolistan'da hâkimiyeti paylaştılar.

---

[10] Liu Mau-Tsai, a.g.e., s. 172, 189-90.

[11] Edwin G. Pulleyblank, "Dokuz Oğuz Problemi Üzerine Bazı Açıklamalar", çev. Tevfik Orçun, Ali Erhan Ertan, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar,* ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 102-103.

Ancak, 646 yılında, birleşik Uygur ve Çin kuvvetleri Xue Yantuo'ların bir boy olarak varlıklarına son verdi ve bu tarihten itibaren Yukarı Moğolistan 'Dokuz Boy'un başındaki Uygur'lara kaldı. Hamilton bu gelişmeleri değerlendirerek, 600 yılından hemen sonra, şiddetli anlaşmazlıkların Gök Türkleri parçaladığı bir dönemde, aralarında Yukarı Moğolistan'da bulunan Uygur'lar, *Bokut'lar, Tonra'lar, Bayarku'lar, Hun'lar ve *Sıkar'ların yer aldığı dokuz Tie-le boyunun *Tokuz-Oguş, yani 'Dokuz Boy' adında bir konfederasyon halinde teşkilâtlandıklarını düşünmektedir. Ayrıca, bu konfederasyonun kuruluşu için başka bir tarih düşünmek gerekirse, bunun Tie-le boylarının ayrılması sonucu Batı Gök Türk imparatorluğunun yıkılmasına denk düşen 628-630 dönemi olacağını teklif etmektedir.[12] Bu dokuz boy T'ang dönemi kaynaklarında "T'u-küe'lerin (Gök Türklerin) dokuz boyu" olarak geçmektedir.[13]

Doğu Türkleri İkinci Gök Türk Kağanlığını kurmak için 679 yılında harekete geçtiklerinde bu durum Dokuz Oğuzların konumunu etkiledi. Çin ve Türk kaynakları Dokuz Oğuzların daha sonra Doğu Türklerine tabi olduklarını yazmaktadır. Kapgan Kağan'ın hüküm sürdüğü dönemde Dokuz Oğuzların isteyerek ya da istemeyerek yeni Kuzey Türk İmparatorluğu'na ait oldukları açıktır. Kapgan'ın ölümüne ve bu imparatorluğun kısmî çöküşüne yol açan, Dokuz Oğuzların 715-716 yıllarındaki ihanetidir.[14]

Çin kaynaklarının Dokuz Oğuzların Kapgan'la savaşı hakkında verdikleri bilgiye göre, *"Mo-ç'o dokuz boya saldırdı ve çölün kuzeyinde savaştı. Dokuz boy yıkıldı ve insanların ve hayvanların tamamı öldü. Sse-kieler ve başka boylar gelip (T'anglara) bağlılığını bildirdi. İmparator onların hepsini memur olarak atadı. Mo-ç'o Dokuz Boy'a yeniden saldırdı. Bayarkular Tola Nehri kenarında ona karşı savaştı; Bayarkular ağır bir yenilgi aldı. Mo-ç'o önlemler almadan dikkatsiz bir biçimde dönüş yoluna girdi. Yolda büyük bir ormanda bulunduğu sırada Bayarkuların kalanları birden ortaya çıktı, ona saldırdı ve başını kestiler. Bunun üzerine, elçi olarak barbarların yanında bulunan Ho Ling-ts'üan ile birlikte (Mo-ç'o'nun) başını başkente götürdüler."*[15]

Tie-le boy birliği hem Ogurları hem de diğer Ogur-Türk halklarını ve doğuda Ortak Türkçe konuşan ve aralarından en sonunda Uygurların liderleri olarak ortaya çıktıkları Dokuz Oğuz boylarını ihtiva ediyordu. Dokuz Oğuzlar doğu Tie-le birliğinin en önemli topluluğunu oluşturuyorlardı ve bu Dokuz Oğuz terimi en yaygın olarak İslâm kaynakları tarafından Uygurları adlandırmak için kullanılmıştır. Ogur, Oğuz'un Batı Eski Türkçe karşılığıdır. Batı Eski Türkçe Kutur Ogur, *Tokur Ogur Ortak Türkçe Tokuz Oguz'u ('Dokuz Ogur/

12 James Hamilton, a.g.m., s. 119-122.
13 Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s. 213.
14 Edwin G. Pulleyblank, a.g.m., s. 104-105.
15 Liu Mau-Tsai, a.g.e., s. 309-310.

Oguz', 'Dokuz Boylar/Alt-boylar') yansıtır.[16] Oğuz boyları esasen ilk başta Moğolistan'da Tola ve Selenge Irmakları arasında bulunuyorlardı.[17] Ogur boyları, yaklaşık M.Ö. birinci yüzyıl-M.S. birinci yüzyıl sıralarında kendisini Doğu Eski ya da "Ortak Türkçeden" ayırt etmeye başlamış olan ve varlığını günümüzde yalnızca Çuvaşçada sürdüren Eski Batı Türkçenin bir şeklini konuşuyorlardı.[18] Czegledy, Ogur ve Oguz topluluklarının birbirlerinden ayrımını M.Ö. 3. yüzyıl gibi erken bir döneme yerleştirmiştir.[19] Çin kaynağı Sui-şu'da yer alan bir bilgi Ogur/Oğuz etnoniminin en eski kaydı olabilir diye düşünülmektedir. Buna göre Tiele boyları arasında adı zikredilen En-k'ü Sinolog Hirth'e göre Anwar veya Ongur olabilir.[20] Shiratori de En-k'ü'nün Ugur veya Ongur olduğunu düşünmüştür.[21] Pulleyblank ise Han tarihlerinde yaklaşık MÖ 174'te Xiongnu hükümdarı Maodun tarafından fethedilen halklar ve devletler arasında sayılan Hujie'nin Ogur/Oğuz olabileceğini düşünmektedir.[22] Ancak bu görüşler şimdilik birer ihtimal olmaktan ileriye gidememektedir.

Hamilton'a göre, en geç 400 yılı dolaylarında, On-Uygur, yani "On-Bağlaşık" adı altında bir Tie-le ya da *tegreg boyları konfederasyonu kuruldu. V. yüzyıl içinde, Orta Asya'daki savaşlar ve siyasal çalkantılar sonucunda, On-Uygur'ların bir kısmı herhalde Yukarı Moğolistan'daki ana yurtlarını terk ettiler ve batıya doğru yol alarak gelip Aral Gölü berisindeki bozkırlara ve özellikle Kafkasya'nın kuzeyine yerleştiler.[23]

Tarihte Oğuzların kurduğu ilk büyük siyasî yapı Dokuz Oğuzlar'dır. Gök Türk Kağanlığı ile devamlı olarak savaşan ve yenilen Dokuz Oğuzlar bu devletin hâkimiyetini kabul etmişler ve devleti oluşturan ana unsurlardan olmuşlardır. Bilge Kağan "Oğuzlar kendi kavmim idi" derken buna işaret eder. Ancak Oğuzların buldukları her fırsatta Gök Türk Kağanlığına isyan ettikleri

---

16 Peter B. Golden, "Ok ve Ogur", çev. Hayrettin İhsan Erkoç, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar,* ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 37-39.

17 A.g.e, s. 39, R. Giraud, *L'empire des turcs celestes,* Librairie d'Amerique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, Paris 1960, s. 168-173, Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı-Destanları,* Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 6, H. Ş. User, *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi,* Kömen Yayınları, Konya 2010, s. 161'den naklen.

18 *A.g.e*, s. 39, A. Rona-Tas, *Hungarians and Europe in the early Middle Ages. An introduction to Early Hungarian history*, çev. N. Bodoczky. Central European University Press, Budapest 1999, 101-104, A. Rona-Tas & A. Berta, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian 1-2.* (Turcologica 84) Harrassowitz, Wiesbaden 2011, 1112-1113, A. Rona-Tas, "Recent trends in Mongolic studies", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64/2, 2011, s, 226-227'den naklen.

19 *A.g.e*, s. 39, K. Czegledy, "From East to West: The age of nomadic migrations in Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3, 1983, s. 112'den naklen.

20 Peter B. Golden, "Ok ve Ogur", s. 38.

21 Liu Mau-Tsai, a.g.e., s. 171-172, n. 675.

22 Peter B. Golden, "Ok ve Ogur", s. 39.

23 James Hamilton, a.g.m., s. 149.

de bilinmektedir. Bu isyanlarda büyük kayıplara uğrayan Oğuzların bir kısmının zaman zaman Çin'e sığındıklarını, fakat fırsat bulduklarında tekrar eski yerlerine döndüklerini de biliyoruz.

3. Oğuz Boyları

Dokuz Oğuz boyları Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre şu isimleri taşıyordu: P'u-ku, Hun, Bayırku, Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).[24] Dokuz Oğuzların Gök Türk Kağanlığının yıkılmasından sonra Uygur Devleti içinde yer aldıkları ve bu devletin hâkim unsuru oldukları bilinmektedir.[25] Bu sebeple İslâm kaynakları Uygur Devletini Dokuz Oğuzlar ismi ile anmaktadırlar. Czegledy'ye göre *"Tielö kavimlerinin doğudaki büyük grubu, Altay Dağları, Selenga Irmağı ve Kingan dağları arasında, Baykal gölünün güneybatı, güney ve güneydoğu komşuluğunda, Orhon'daki Türk İmparatorluğunun kuzey, batı ve doğusunda, yarım daire şeklini oluşturan topraklar üzerinde yerleşmişti. Bu doğu boyunun Türkçe ortak adı Oguz, yönetici kavmin adı ise Uygur idi."*[26]

Oğuzları oluşturan boyların etnik menşei üzerinde durulması gereken bir meseledir. Bilinen tarihleri boyunca Türkçe konuşan kavimlerden oluşan Oğuzların içine zaman zaman İranî veya Moğol menşe'li boyların da katıldığı bilinmektedir. Bu çerçevede Yazır boyunun İranî kavim Alanlar ile, Döğer boyunun Toharlar ile, Bayat boyunun Moğol Bayautlar ile, Bayındır boyunun da yine Moğollar ile bağlantısı üzerinde durulmuş, bu boyların Oğuzlar içerisinde veya daha önceleri Türkleşmiş oldukları iddia edilmiştir[27]. Oğuzlara başka Türk kavimlerinden katılmalar da olmuştur. Bizans İmparatoru Konstantin Porfiregenitus, Peçeneklerin Oğuzlarla savaşlarından sonra yenilerek Karadeniz'in kuzeyine göç etmelerini ve kalanların ise Oğuzlara katıldıklarını muasır bir kaynak olarak zikreder[28]. Sır Derya Oğuzları arasında gördüğümüz ve Dede Korkut hikâyelerinde adlarına pek sık rastladığımız Peçeneklerin menşei meselesi Oğuzluğun teşekkülü ve tarihî seyri konusunda bize bir fikir

---

[24] Ahmet Taşağıl, "Gök-Türk Devletini Oluşturan Boylar Sistemi", *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan,* ed. Hayrunnisa Alan, Abdülvahap Kara, Osman Yorulmaz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2015 (2. bs.), s. 136.

[25] A.g.m., s. 138.

[26] Karoly Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü,* ter. Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999, s. 119.

[27] S. P. Tolstov (1947). "Goroda Guzov", *Sovetskaya Etnografiya*, 3, 1947, s. 55-102; Bolat E. Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti,* çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 46.

[28] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Rewised Edition, Dumbortan Oaks Center for Byzantine Studies Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967, s. 167, 169.

vermektedir. Peçenek etnonimine rastladığımız en eski metin, Sinolog Paul Peliot'ya göre Çin Sui Hanedanı (581-618) tarihi Sui-shu'dur. Tarih Bürosunda Wei-Cheng'in editörlüğünde 629-636 yıllarında derlenen bu kitapta Tie-le konfederasyonunun çeşitli kollarının listesi vardır. Taşkent bölgesinde yaşayan Pei-ju ismini Pelliot Peçeneg olarak kabul etmiş, bu fikir ilim âleminde tasvib görmüştür.[29] Dede Korkut kitabında bu savaşlara büyük bir yer verildiği bilinmektedir. Peçenekler Divanü Lügati't-Türk'de Sır Derya Oğuzlarının bir boyudur. Peçenekler VIII. asırda Sır Derya boylarına gelmişler, oranın yerli halkı Kangarları kendilerine katmışlardı[30]. Kangarların İranî halklardan Alan ve As kavimlerinden oluştuğu düşünülmektedir[31]. Czedledy'ye göre *"Asiler, Çinlilerin Kangkü adıyla zikrettikleri, Sir Derya'nın orta yatağının, kuzeyinde Kazak bozkırlarının güney sınırında Çu vadisinde yer alan ülkenin sakinleriydi"*[32]. Bu kavim Orhun kitabelerinde Kengeres adı ile zikredilmektedir[33]. Kengeres adının Kenger ve As isimlerinin birleşmesinden oluştuğu düşünülmektedir[34]. Dokuz Oğuzlar arasında Peçenek boyunun bulunduğuna dair bir bilgi yoktur. Sır Derya Oğuzlarını oluşturan boyların her birinin menşei ve bu yapıya katılması ayrı araştırmaların konusudur. Bu boyların bir kısmı Dokuz Oğuzların veya Uygurların devamı olduğu gibi[35] bir kısmı da Bayındır boyunun Kimeklerden gelmesi gibi başka siyasî birliklerden koparak Oğuzlara katılmışlardır. Bunlar içinde İranî kavimlerden ve Moğollardan gelenlerin de bulunabileceği anlaşılmaktadır.[36] Tolstov ve Kumekov bunlara işaret ederler.[37]

Benzer bir misal de daha önce Kimeklerin bir boyu olduğu Gerdizî tarafından zikredilen Bayındır boyunun[38] daha sonra Oğuzların en önde gelen

---

29 O. Pritsak, "The Pecenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* Tomus I, Anno 1975, s. 211.

30 F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 44-45; S. G. Klyaştornıy, "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmî-Yer Adı (Etno-Toponimiği", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, C. XIV, S. 69, 1954, s. 99; Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri,* Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2012, s. 34-35, 38.

31 A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş, Cild I: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar,* Enderun Yayınları, İstanbul 1981 (3. Bs.), s. 53; O. Pritsak, "The Pecenegs", s. 212-214.

32 Karoly Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 15.

33 S. G. Klyaştornıy, a.g.m., s. 89-104.

34 O. Pritsak, "The Pecenegs", s. 212-214.

35 Ayhan Pala, "Ogızdardın Eymür Taypası", *Ejelgi, Ortagasır Jane Jana Kezendegi Kazakstan Jane İrgeles Elder Tarihındagı Biylik İnstitutının Evolyutsiyası, Halıkaralık Gılımi-Tajiribelik Konferentsiya Materialdarı,* Almatı 2 Mausim 2016 jıl, Kazakstan Respublikası Bilim Jane Gılım Ministrligi Gılım Komiteti, Ş. Ş. Valihanov Atındagı Tarih Jane Etnologiya İnstitutı, Almatı 2016, ss. 36-40.

36 Ayhan Pala, a. g. m., s. 37-38.

37 S. P. Tolstov, "Goroda Guzov", s. 55-102; Bolat E. Kumekov, .a.g.e., s. 46.

38 Bolat E. Kumekov, a.g.e., s. 46.

boylarından biri olmasıdır. Dede Korkut kitabında Bayındır Han Oğuzların hükümdarı olarak görülür. Aynı şekilde Uygurlardan ayrılan Eymür boyunun önce Kimeklere, sonra Oğuzlara ve Bayat boyunun önce Kimek veya Kanglılara sonra Oğuzlara dahil olduğu bilinmektedir[39].

Bu açıklamalarımız ve kaynaklarımızdaki bilgiler Oğuzların çeşitli tarihlerde bir araya gelen çeşitli etnik veya siyasî unsurların oluşturduğu gevşek yapılı bir boylar birliği olduğunu göstermektedir. Bu birlikte gerçek bir otoriteye sahip olmayan yabgu ünvanlı hükümdar çoğu zaman sembolik bir güce sahiptir. Bu sebeple Oğuz yabgularının isimlerini tarihî kaynaklarda göremiyoruz. Çağdaş bir kaynak olan İbn Fazlan'da bu gevşek yapının izlerini görebiliyoruz[40].

4. Orhon Âbidelerinde Oğuzlar

İkinci Kağanlık devri âbidelerinde Dokuz Oğuzlar hakkında verilen bilgilere göre onlar, Baz Kağan yani tâbi kağan idaresinde (Köl Tigin D14, D16) bir bodun olarak Gök Türklere bağlı olarak yaşıyorlardı. O zaman Köl Tigin ve Bilge Kağan onlar için, "Dokuz Oğuzlar kendi halkımdı" (tokuz oguz kentü bodunum erti) demektedir (Köl Tigin K4 ve Bilge Kağan D29). Bu görüş, Dokuz Oğuzların İkinci Türk Kağanlığı'nın halkına dahil oldukları dönemi işaret etmektedir. Köl Tigin kitâbesinde Bilge Kağan devletin kuruluşunu anlatırken, *"Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş. Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep düşman imiş. Babam hakan ... kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş."* demektedir.[41] Bu savaşlarda Dokuz Oğuzların hükümdarı Baz Kağan öldürülmüş ve Kapgan Kağan tarafından balbalı dikilmiştir. Bu bilgi Dokuz Oğuzların İkinci Gök Türk Kağanlığının kuruluşu sırasında tâbi olmamak için direndiklerini göstermektedir. Uzun mücadelelerden sonra Dokuz Oğuzlar Gök Türk Kağanlığının hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra da ilk fırsatta ayaklanmışlardır. Meselâ, Kapgan Kağan'ın 716'da ölümüyle birlikte Oğuzların ayaklandıkları görülmektedir.[42] Âbidelerin ifadesi ile (Bilge Kağan D29-30) bu isyanın sebebi, "gök yeri karıştırdığı için onlar [Dokuz Oğuzlar] bizim düşmanımız oldular" olarak açıklanmaktadır. Bilge Kağan, savaşlarını izah ederken *"Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğu-*

---

39 Bolat E. Kumekov, a.g.e., s. 38; M. Fuad Köprülü, *Tarih Araştırmaları I,* yay. haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ yayınları, Ankara 2006, s. 20; Osman Yorulmaz, a.g.e., s. 77.

40 İbn Fazlan, *Seyahatname,* çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, İstanbul 1995, s. 34.

41 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk,* Simurg Yayınları, İstanbul 1998 (2. bs.), s. 43.

42 Peter B. Golden, "Oguzların Göçleri", s. 69.

da Kıtay (ve) Tatabı halklarına doğru, güneyde (de) Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim" demekte ve Oğuzlarla bir yılda beş kez savaştığını bildirmektedir. Bilge Kağan'ın ifadesine göre bu savaşlar Toğu şehrinde, Antargu'da, Bolçu'da, Çuş başında ve Ezgenti Kadız'da yapılmıştı. Daha sonra da Amga koruganında kışlayıp o yılın ilk baharında Oğuz'lara doğru ordu sevk edilmiş, Oğuzlar karargâhı basmışlar, Köl Tigin'in kahramanlığı sayesinde tehlike atlatılmıştı.[43]

Bilge Kağan'ın tecrübeli veziri Tonyukuk da İkinci Gök Türk devletinin kurulduğu sırada Oğuzlarla yapılan mücadeleler hakkında bilgi vermektedir: Buna göre, Dokuz Oğuzlar Çin'e ve Kıtay'lara elçi göndermiş ve ittifak teklif etmiştir. Teklif edilen plana göre, Çinliler güney tarafından, Kıtay'lar doğu tarafından, Dokuz Oğuzlar da kuzey tarafından saldıracaklar ve mümkünse Türk halkı tamamıyla yok edilecekti. Bu haberi işiten Tunyukuk kağanına, düşmanları zayıf iken harekete geçmek gerektiğini bildirmişti. Kağan, Tunyukuk'un ricasını kabul etmiş orduyu gönlünce sevk etmesini istemişti. Bunun üzerine Tunyukuk, Kök Öng ırmağını geçerek orduyu Ötüken dağlarına doğru sevk etmiş, İngek gölcüğü ile Tola ırmağından gelen altı bin kişilik Oğuz ordusu ile iki bin kişilik Gök Türk ordusu savaşmış, asker sayısının azlığına rağmen Gök Türk ordusu Oğuz'ları bozguna uğratmışlardı. Ondan sonra Oğuzların hepsi boyun eğmişlerdi.[44]

Oğuzların ve Uygur, Karluk, Basmıl gibi diğer kavimlerin isyanları ile Türk Kağanlığı yıkıldı. Önce Basmıllar, kısa zaman sonra da Uygurlar Moğolistan'da Ötüken bölgesine hâkim oldular. Uygurlar devrinde de Dokuz Oğuzların isyanlarına devam ettikleri görülmektedir.

5. Sır Derya Oğuzlarının Dokuz Oğuzlarla Münasebeti

Uygur Devletinin yıkılmasından sonra Sır Derya boylarında gevşek bir siyasî yapı olarak ortaya çıkan Sır Derya Oğuzlarının Dokuz Oğuzlarla münasebeti birçok tarihçi tarafından değerlendirilerek farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Dört farklı görüşün İbrahim Kafesoğlu, Faruk Sümer, L. P. Tolstov ve Osman Karatay tarafından müdafaa edildiği bilinmektedir.[45] İbrahim Kafesoğlu Sır Derya Oğuzlarını Dokuz Oğuzların devamı sayar.[46] Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyordu: P'u-ku, Hun, Bayırku, Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie)[47]. Bu görüşün zayıf tarafı Dokuz Oğuzların Tonra, Hun (Kuni) ve Ediz

---

43 Talat Tekin, a.g.e., s. 51-53.

44 Talat Tekin, a.g.e., s. 85-87.

45 Ayhan Pala, "Sır Derya Oğuzlarının Menşei", *Altay Communities: History Issues,* İSTESOB yay., İstanbul 2017.

46 Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* s. 152-153.

47 Ahmet Taşağıl, a.g.m., s. 136.

gibi boylarının adlarını Sır Derya Oğuzları arasında görmememizdir. Çin kaynaklarına göre Tie-le boylarından biri olan Tongra boyunun, Gök Türklerin 630 yılında dağılmasından sonra başka boylarla birlikte 640'lı yıllarda Çin'e tâbi olduğunu biliyoruz[48]. Ancak boy birliğini kaybeden Dokuz Oğuz topluluklarının en azından bir kısmının batıya doğru göç ederek Sır Derya Oğuzlarını oluşturan bazı boylara katılmış olmaları mümkündür ve kanaatimizce de böyle olmuştur. Oğuzların batıya göçleri sırasında bir aralık Kara ve Ak Irtış'da Kimeklerle komşu olarak oturduklarını Mes'udî'den öğreniyoruz[49]. Kırgızlar arasında Oğuzlara ait izler[50] bu göç dönemine ait olmalıdır. Kırgızistan'da Isık-Göl bölgesinde bulunan bir yazıtta Eymür, Ala Yuntlu, Kayı, Döger, Beğdili boylarına ait damgaların yer alması, bu boyların Dokuz Oğuzlardan ayrılıp batıya göç ettiklerinin bir delili olarak değerlendirilebilir[51]. Dokuz Oğuzların bazı boylarının bir dönem Yedi Su bölgesinde yaşadıkları bilinmektedir[52]. Bu göç sırasında Oğuzların Yedi Su bölgesinde Eski Oğuzeli denen bir merkezleri de olmuştur[53]. Omeljan Pritsak Oğuz Devletinin teşekkülü ile Batı Göktürk Hakanlığı'nın çöküşü arasında bir bağlantı aramaktadır. Ona göre 766 yılı civarında Sır-Derya bölgesini ele geçiren Oğuzlar, Orta Asya'da kendi devletlerinin temellerini atmışlardır[54].

Faruk Sümer Sır Derya Oğuzlarını On-Okların devamı olarak görür.[55] Faruk Sümer, önceleri Sır Derya Oğuzlarını Dokuz Oğuzların devamı sayarken[56] daha sonra yazdığı Oğuzlar isimli kitabında Sır Derya Oğuzlarının Dokuz Oğuzlardan tamamen ayrı bir oluşum olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Sır Derya Oğuzları Batı Gök Türk Kağanlığının dağılması ile başsız kalan On

---

48 Ahmet Taşağıl, a.g.m., s. 134, 136.

49 A. Zeki Velidî Togan, a.g.e., s. 143, Mas'udi, *Tanbih*, 62 = Marquart, *Streifzüge*, 79'den naklen.

50 Olcobay K. Karatayev, "Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin Tarihî ve Etnik Bağları", akt. Mustafa Kalkan, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5, 2003, 199-207; Kayrat Belek, "Kırgızistan'da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2015, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 357, 360, 361.

51 Kayrat Belek, ag.m., s. 361.

52 Aydos Şalbayev, *Oğuzların Göçleri ve Yayılmaları (Başlangıçtan (VII. Yüzyıl) XIII. Yüzyıla Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 49-51.

53 Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002, Selenge Yayınları, s. 198-199.

54 Agacanov, a.g.e., s. 64; Omeljan Pritsak, "Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı", ter. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 104, Ekim 1996, s. 98.

55 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını, İstanbul 1999 (5. bs.), s. 2.

56 Faruk Sümer, "X. Asırda Oğuzlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 1-2, Mart-Haziran 1958, 131-162, s. 136, 137.

Ok'lardan oluşmaktadır[57]. On Okları oluşturan halkın bir kısmının zamanla Oğuzlar içinde yer aldıkları kabul edilebilir bir görüş olmakla birlikte On Ok boylarından hiçbirinin adının Oğuzlar içinde görülmemesi bu görüşü zayıflatmaktadır.

Oğuz şehirleri üzerinde çalışmalarıyla tanınan L. P. Tolstov ise Sır Derya Oğuzlarını bu bölgenin otokton halkı olarak görmektedir. Tolstov bu görüşünü daha çok arkeolojik malzemeye dayandırmakta ve eski kaynaklarda görüşünü destekleyen bilgiler bulduğunu da yazmaktadır. Ona göre Ptolemaus'da zikredilen Auguzai isimli Massaget kavmi Oğuzların atasıdır[58]. Ancak Tolstov'un bu görüşü tarihî kaynaklarca desteklenmemektedir. Bu konuda yeni arkeolojik araştırmalara ihtiyaç vardır. Ancak bu yörenin eski kavimlerinin kalıntılarının zamanla Oğuzlar içerisinde yer almış olması kabul edilebilir. Osman Karatay ise Kimek asıllı Bayındır ve Bayat boyları ile Güney Sibirya'dan gelmiş bazı boyların Oğuzların çekirdeğini oluşturduğunu ifade etmiştir.[59] Bizce bu dört görüşün telifi mümkündür ve her dört görüşte de haklı noktalar vardır. Bu hususları başka bir makalemizde ele aldığımız için şimdilik bu hatırlatma ile yetiniyoruz.[60] Oğuzlar hakkında bu dört görüşün dışında başka görüşler de vardır, ancak fazla kabul görmeyen bu görüşleri şimdi söz konusu etmiyoruz.

Üzerinde henüz kesin bir görüş oluşmamış konulardan birisi de Uygurların Dokuz Oğuzlarla ilişkisidir. Czegledy'ye göre "*Tielö kavimlerinin doğudaki büyük grubu, Altay dağları, Selenga ırmağı ve Kingan dağları arasında, Baykal gölünün güneybatı güney ve güneydoğu komşuluğunda, Orhon'daki Türk İmparatorluğunun kuzey, batı ve doğusunda, yarım daire şeklini oluşturan topraklar üzerinde yerleşmişti. Bu doğu boyunun Türkçe ortak adı Oguz, yönetici kavmin adı ise Uygur idi.*"[61] Uygur kağanı Moyun Çor adına dikilen Şine Usu kitabesinde, On Uygurların Dokuz Oğuzlar üzerinde yüz yıl hâkim olduklarından bahsedilmektedir.[62] İslâm kaynaklarında Uygurlar hakkında Dokuz Oğuz terimi kullanılır. Bu kullanım bilgi eksikliğinden mi kaynaklanmaktadır, yoksa Uygurlar ile Dokuz Oğuzlar arasında yakın bir ilişkiye mi işaret etmektedir sorusu tartışılmaya devam etmektedir. Çin kaynaklarında Uygurları oluşturan boylardan birisi Hi-ye-wu adını taşımaktadır. Bu boyun adının Türkçe Aymur/Eymür

---

57 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 2.

58 S. P. Tolstov, "Oguzı, Peçenegi i Mare Daukara", *Sovetskaya Etnografiya*, 4, 1950, s. 49-52; *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962, s. 274-276.

59 Osman Karatay, "Oğuzluğun Oluşumu: Neden Kurucu Ataları Batılı Kimselerdi?", *Turan*, Sayı 22, 2014, ss. 21-24, s. 22.

60 Ayhan Pala, "Sır Derya Oğuzlarının Menşei".

61 K. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 118-119.

62 Bahaeddin Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi, Kutluk Bilge Külkagan ve Moyunçur", *Belleten*, XV/59, 1951, 365.

olarak okunması teklif edilmiştir.[63] O zaman Eymür boyu bir vakit Uygurlara katılmış demektir. Bu görüş doğru ise Sır Derya Oğuzlarının Dokuz Oğuzların devamı olduğu konusunda bir delil teşkil eder. Ancak Çin kaynaklarında geçen bu Hi-ye-wu adının okunuşu üzerinde farklı görüşler vardır.[64] Dokuz Oğuzların Sır Derya Oğuzları arasında görülen bir boyu da İğdir'dir. Moğolistan'daki Uygur devletinin (745-840) ikinci hükümdarı Moyun Çor adına 753 yılında dikilen Taryat (Terhin) Kitabesinde İğdir Boyunun adının yazılması (G3) bunu göstermektedir.[65]

Bizim görüşümüze göre Sır Derya Oğuzları, Dokuz Oğuz kalıntılarının batıya doğru göçleri sırasında ortaya çıkan katılmalar ve Sır Derya boylarında yaşayan Peçenekler başta olmak üzere, On Okların ve muhtemelen Alanlar gibi başka kavimlerin kalıntılarının birleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Dokuz Oğuzların bir kısmının Sır Derya boylarına geldiğini İslâm tarihçilerinden İbnü'l-Esir'deki bir kayıt bize göstermektedir: *"Oğuz kavmi Türkler'in bulunduğu en uzak bölgelerdeki sınır boylarından el-Mehdî zamanında Mâverâünnehr'e göç etmişler ve Müslüman olmuşlardı"*[66]. Daha sonraki tarihlerde Oğuzların, Arap emiri Abdullah bin Tahir zamanında (830-844) Horasan'ı zorladıklarını ve İslâm ordularının bunlarla harb ettiklerini Belazurî kaydetmektedir[67]. Oğuzların İslâm dünyasının sınırlarına göçü hakkında dolaylı nitelikte de olsa bir bilgi, el-Ya'kûb'i'deki bir kayıtta görülebilir. Buna göre, el-Mehdî'nin saltanatı sırasında Ahmed ibn Esed, Fergâne'de etkin olup Kâsân'a kadar ilerlemişti. Bu seferde kendisine bağlılıklarını sunanların arasında Dokuz Oğuzların "Hâkân"ı da vardı. Kuzeyde Türk bozkırlarında yaşanan kargaşaların, Sır Derya Oğuzlarını oluşturacak boyların ilerleyişinden ötürü yaşanmış olması ihtimali söz konusu olabilir.[68]

Mısır'da Tolunoğulları devletini kuran Ahmed bin Tolun'un Dokuz Oğuzlardan olduğunu da İslâm kaynakları bildirmektedir[69]. Bu da Dokuz Oğuzların batıya gelişleri ile ilgili bir ipucu olabilir. Taberî, 205/820-21 yılında

---

63 Hamilton, a.g.m., s. 44, 49; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi,* Berikan Yayınevi, Ankara 2011 (4. Bs.), s. 33; Bolat E. Kumekov, a.g.e., s. 38-39.

64 Michael R. Drumpp, *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: A Documentary History,* Brill, Leiden-Boston 2005, s. 68-69.

65 Talât Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten,* C. XLVI/184, 1982, s. 809, 813.

66 Ibn al- Athir, *al-Kamil fi'l-ta'rikh*, ed. J. Tornberg, vol. XI. Beyrut baskısı, Brill 1851'den tıpkıbasım, s. 178.

67 A. Zeki Velidî Togan, a.g.e., s. 143, Baladhuri, *Futuh*, ed. De Goeje, 431'den naklen.

68 Peter B. Golden, "Oguzların Göçleri", s. 73-74.

69 Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkler,* Ankara 2002, Yeni Türkiye Yayınları, 5. Cilt, 15-38, s. 16, Belevî, 33; *Nücûm,* III, 3; İbn Haldun, *Kitabu'l İber,* Beyrut 1391/1971, IV, 297'den naklen.

Hocend'den Cizak'a kadar uzanan bölgeyi kapsayan Uşrusane'nin Tuguz-guzlarca istila edildiğini belirtmektedir. O sıralar Semerkand'ı yöneten Samanî emir Nuh ibn Esed tarafından Halife Mehdî'nin sarayına gönderilen Tolun, muhtemelen Hicrî 205'deki bu saldırı sırasında Müslümanlara esir düşmüştü[70]. Peter B. Golden'a göre, Sır Derya Oğuzlarının hiç olmazsa bazı unsurlarının ya da en azından yönetici klanının, Batı Türk Kağanlığının etnik ortamında uç vermiş olması muhtemeldir. 9. Yüzyıl ortalarından itibaren İslâm yazarlarının Oğuz hükümdarının yabgu unvanı taşıdığından söz etmeleri de bunu destekler[71]. Pritsak'ın belirttiği üzere, 742'de Basmıl hükümdarının Kağanlığa yükselmesiyle birlikte Uygur beyi sol yabgu ve Karluk beyi de sağ yabgu olmuştur. Onun fikrine göre, 744'teki gelişmelerin sonucunda oluşan yeni düzenlemelerle birlikte, Karluklar muhtemelen sol yabgu ve Oguzlar da muhtemelen sağ yabgu olmuşlardır. Sır Derya Oğuzları arasında görülen yabgu unvanının temeli bu olabilir.[72]

Bayındır boyu muhtemelen Yedi Su bölgesinde bulundukları sırada Oğuzlara katılmış olmalıdır. Bayındır boyu Gerdizî'ye göre Kimeklerden bir boydur[73]. Oğuz boylarından Eymür de Uygurlardan yani Dokuz Oğuzlardan bir boydur[74]. Çin kaynaklarında adı geçen "Hi-ye-wu" boyu Türkçe Aymur/Eymür olarak okunmuştur[75]. Moğolistan'da Bulgan Aymag'da bulunan Gök Türklere ait Şiveet-Ulaan külliyesinde Eymür boyuna ait damganın bulunması bu boyun 6-7. asırlarda Gök Türk Kağanlığına tabi boylardan olduğunu göstermektedir[76]. Eymür boyunun Oğuzlara ne zaman katıldığını söylemek şimdiki bilgilerimize göre mümkün değildir. Ancak bu boyun Uygurların yıkıldığı 840 tarihinden sonra Sır Derya Oğuzlarına katıldığı düşünülebilir[77]. Zira, Uygur devletinin esas kütlesini teşkil eden Dokuz Oğuzların bu devletin yıkılması ile parçalandığı, bazı boyların Çin'e gittiği, bazı boyların da Turfan civarına gelerek Karahanlı devletinin teşekkülünde yer aldığı bilinmektedir[78]. Oğuzla-

---

70 V. V. Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık,* çev. D. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul 2010, s. 266 (Makrizi, *Hitat*, Wiet neşri, I, 313'den naklen).

71 Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", çev. Halil Berktay, *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, İstanbul 2009 (5. bs.), İletişim Yayınları, 459-497, s. 471.

72 Peter B. Golden, "Oguzların Göçleri", s. 65-99, s. 70-71.

73 Bolat E. Kumekov, a.g.e., s. 46.

74 Ayhan Pala, "Ogızdarın Eymür Taypası".

75 Hamilton, James, "Toquz-Oguz et On Uygur", *Journal Asiatique*, CCL, 1962, s. 44, 49; Saadettin Gömeç, a.g.e., s. 33; Bolat E. Kumekov, a.g.e., s. 38-39.

76 Darhan Kıdıralı-Gaybullah Babayar, *Türk Bengü Taşı: Şiveet Ulaan Damgalı Anıtı,* Astana 2015, s. 46.

77 Bolat E. Kumekov, a.g.e., s. 43.

78 Ahmet Taşağıl, "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi

rın bir kısmının daha evvelki tarihlerde de batıya göçleri söz konusu olabilir. Uygur yazıtlarındaki bilgilere göre Oğuzlar'ın hâkim boy olan Uygurlara karşı 751 yılında gerçekleşen üçüncü Uygur-Dokuz Oğuz savaşından sonra batıya göç etmek zorunda kaldıkları düşünülmektedir[79]. Eymür boyunun Oğuzlara katılmadan evvel Kimekler içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır[80]. Oğuzların büyük boylarından olan Salurların Turgay bozkırlarından gelerek Oğuzlara katıldığı düşünülmektedir. Avşar boyu da Salurdan çıkmış olmalıdır[81]. Salur boyunun çok eski tarihlerde ana Oğuz kitlesinden ayrıldığı anlaşılmaktadır. Salurların bir kısmı Çin'in Gansu bölgesine göç etmişlerdir ve halen orada yaşamaktadırlar[82].

Orhun kitabelerinde, Dokuz Oğuzları oluşturan boylardan sadece ikisinin adı geçmektedir. Bunlar Tonra ve Kuni (Hun) boylarıdır[83]. Uygurlara bağlı boylardan olduğu düşünülen Eymür'den başka Ediz boyunu da Dokuz Oğuzlar içinde mütalaa etmek mümkün görünmektedir[84]. Orhun Uygur Devleti kurulduktan önceki ve sonraki dönemde Dokuz Oğuzların hangi boylardan oluştuğu bugüne kadar çözülememiş bir meseledir. Çin kaynakları bu boyların listesini vermekte, ancak bu boylar listelerinde az veya çok değişiklikler görülmektedir. Zira birliğe katılmalar ve ayrılmalar olmaktadır. Bu çerçevede Uygurların Dokuz Oğuzlarla münasebeti de çeşitli yorumlara konu olmuştur[85]. Dokuz Oğuzların Gök Türklerle yaptıkları mücadeleler sonunda dağıldıkları biliniyor. Bunlardan bir kısmı 716 yılında Çin'e sığınmış[86], bir kısmı da başka boylara veya Uygurlar, Kimekler gibi boy birliklerine katılmışladır. Diğer bir kısmı ise Sır Derya Oğuzlarının çekirdeğini oluşturmuşlardır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 21.

79 Ekber, N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 200, s. 122-124.

80 Bolat E. Kumekov, a.g.e., s. 38.

81 Osman Karatay, a.g.m., s. 23.

82 Marcel Erdal, "Ana Oğuzca ve Selçuklu Oğuzcası", *Oğuzlar, Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 370-371.

83 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları: M. Ö. III.- M. S. X. Asır,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 113; Edwin G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Central Asia and Non-Chinese Peoples of Ancient China,* Ashgate Variorum, s. II/39.

84 Ayhan Pala, "Ogızdardın Eymür Taypası", s. 37; F. Laszlo, "Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler", *Belleten,* Cilt XIV, Sayı 53, Ocak 1950, s. 42.

85 Erkin Ekrem, "Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 189-220.

86 Ahmet Taşağıl, a.g.e, s. 115.

Bayat boyu Moğolların Bayaut boyu ise bu boyun Oğuzların Sır Derya boylarına gelmeden çok önce Türkleştiği düşünülebilir. Bayat boyu Oğuzlardan önce Kanglı/Kimek boy birliğinde yer alıyordu[87]. Bayat boyunun Dokuz Tatar boylarından olup Uygur devletinin dağılmasından sonra Kimek boy birliği içerinde yer almış ve sonra Oğuzlara katılmış olması da mümkündür. Bayındır boyu için de aynı şekilde düşünülebilir. Bayat ve Büğdüz boylarının Kimeklere bağlı Güney Sibirya boylarından olduğu da düşünülmüştür[88]. Elimizde şimdilik yeterli bilgi olmadığından bu ihtimalleri yazmakla yetiniyoruz.

Netice olarak şimdiki bilgilere göre şu kanaatimizi bildirebiliriz: Tie-le boylarından bir boylar birliği olan Dokuz Oğuzlar güçlü zamanlarında Gök Türk devletinin hâkimiyetinde bu devletin halkının bir kısmını oluşturmuşlar, Gök Türklerin zayıf zamanlarında isyan ederek kendi devletlerini kurmuşlar veya başka ittifaklar içinde yer almışlar, bir dönem Uygur devleti içinde yer almışlar, zamanla dağılarak bir kısmı başka boylar içinde erimiş, bir kısmı da Sır Derya boylarındaki Oğuzlar devletinin halkını oluşturmuştur.

Kaynakça

Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar,* çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002, Selenge Yayınları.

Belek, Kayrat, "Kırgızistan'da Yeni Bulunan Oğuz Boylarına Ait Yazıtlar ve Oğuz Damgaları", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* Ankara 2015, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 357-362.

Bartold, V. V., *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık,* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2013 (2. Bs.).

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* Greek Text Edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Rewised Edition, Dumbortan Oaks Center for Byzantine Studies Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1967.

Czegledy, K., "From East to West: The age of nomadic migrations in Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3, 1983, s. 25-125.

----, *Turan Kavimlerinin Göçü,* ter. Günay Karaağaç, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1999.

Drumpp, Michael R., *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: A Documentary History,* Brill, Leiden-Boston 2005.

[87] Osman Yorulmaz, a.g.e., s. 77.

[88] Osman Karatay, a.g.m., s. 22.

Ekrem, Erkin, "Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı", *Oğuzlar, Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 189-220.

Erdal, Marcel, "Ana Oğuzca ve Selçuklu Oğuzcası", *Oğuzlar, Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 369-376.

Giraud, R., *L'empire des turcs celestes,* Librairie d'Amerique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, Paris 1960.

Golden, Peter B.,"Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", çev. Halil Berktay, *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, İstanbul 2009 (5. bs.), İletişim Yayınları, 459-497.

----, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2014 (5. bs.)

----,"Güney Rusya Bozkırlarının Halkları", çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi,* der. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 345-382.

----, "Ok ve Ogur", çev. Hayrettin İhsan Erkoç, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar*, ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 9-63.

----, "Oguzların Göçleri", çev. Hayrettin İhsan Erkoç, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar,* ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 65-99.

Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi,* Berikan Yayınevi, Ankara 2011 (4. Bs.).

Hamilton, James, "Toquz-Oguz et On Uygur", *Journal Asiatique*, CCL, 1962, 23-63.

----, "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", çev. Yunus Koç, İsmet Birkan, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar*, ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 111-152.

Ibn al- Athir, *al-Kamil fi'l-ta'rikh*, ed. J. Tornberg, vol. XI. Beyrut baskısı, Brill 1851'den tıpkıbasım.

İbn Fazlan, *Seyahatname,* çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü,* Ötüken Neşriyatı, İstanbul 1998 (17. bs.).

----, "Tarihte Türk Adı", *Türkler,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 1, s. 308-315.

Karatay, Osman, "Oğuzluğun Oluşumu: Neden Kurucu Ataları Batılı Kimselerdi?", *Turan,* Sayı 22, 2014, ss. 21-24.

Karatayev, Olcobay K.,"Kırgızların-Oğuzların (Türkmenlerin Tarihî ve Etnik Bağları", akt. Mustafa Kalkan, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 5, 2003, s. 199-207.

Kıdıralı, Darhan-Gaybullah Babayar, *Türk Bengü Taşı: Şiveet Ulaan Damgalı Anıtı,* Astana 2015.

Klyaştornıy; S. G., "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmî-Yer Adı (Etno-Toponimiği", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, C. XIV, S. 69, 1954, s. 89-104.

Köprülü, M. Fuad, *Tarih Araştırmaları I,* yay. haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

Kumekov, Bolat, E., *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Lazslo, F., "Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler" çev. Hasan Eren, *Belleten*, XIV/53, 1950, 37-43.

Mau-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri,* çev. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2019 (4. bs.).

Necef, Ekber, N.-Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Ögel, Bahaeddin, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi, Kutluk Bilge Külkagan ve Moyunçur", *Belleten,* XV/59, 1951, 361-379.

Özkuyumcu, Nadir, "Tolunoğulları", *Türkler,* Ankara 2002, Yeni Türkiye Yayınları, 5. Cilt, s. 15-38.

Pala, Ayhan, "Ogızdardın Eymür Taypası", *Ejelgi, Ortagasır Jane Jana Kezendegi Kazakstan Jane İrgeles Elder Tarihındagı Biylik İnstitutının Evolyutsiyası, Halıkaralık Gılımi-Tajiribelik Konferentsiya Materialdarı,* Almatı 2 Mausim 2016 jıl, Kazakstan Respublikası Bilim Jane Gılım Ministrligi Gılım Komiteti, Ş. Ş. Valihanov Atındagı Tarih Jane Etnologiya İnstitutı, Almatı 2016, ss. 36-40.

----, "Sır Derya Oğuzlarının Menşei", *Altay Communities: History Issues,* İSTESOB yay., İstanbul 2017, 59-68.

Pritsak, O., "The Pecenegs: A Case of Social and Economic Transformation", *Archivum Eurasiae Medii Aevi,* Tomus I, Anno 1975, ss. 211-235.

----, "Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı", ter. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları,* Sayı 104, Ekim 1996, 93-102, s. 98.

Pulleyblank, Edwin G., "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *Central Asia and Non-Chinese Peoples of Ancient China,* Ashgate Variorum, s. II/39.

----, "Dokuz Oğuz Problemi Üzerine Bazı Açıklamalar", çev. Tevfik Orçun, Ali Erhan Ertan, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar,* ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 101-110.

Rona-Tas, A., *Hungarians and Europe in the early Middle Ages. An introduction to Early Hungarian history*, çev. N. Bodoczky. Central European University Press, Budapest 1999.

Rona-Tas, A. & A. Berta, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian 1-2.* (Turcologica 84) Harrassowitz, Wiesbaden 2011.

Rona-Tas, A., "Recent trends in Mongolic studies", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64/2, 2011, s. 221-238.

Senga, Toru, "Dokuz Oğuz Problemi ve Hazarların Kökeni", çev. Tevfik Orkun Develi, *Dokuz Oğuzlar ve Oğuzlar Üzerine Araştırmalar,* ed. Tevfik Orçun Özgün, Gece Akademi yayınları, Ankara 2018, s. 153-165.

Sertkaya, Osman Fikri, "Yenisey Yazıtlarından 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 Üzerine Etimolojik Açıklamalar ile Düzeltmeler", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 39 2008, s. 209-228.

Sümer, Faruk, "X. Asırda Oğuzlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* Cilt: XVI, Sayı: 1-2, Mart-Haziran 1958, 131-162, s. 136, 137.

----, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı-Destanları,* Ana Yayınları, İstanbul 1980.

----, "Oğuzlar," *Türkler,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 2, s. 289-315.

Şalbayev, Aydos, *Oğuzların Göçleri ve Yayılmaları (Başlangıçtan (VII. Yüzyıl) XIII. Yüzyıla Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları: M. Ö. III.- M. S. X. Asır,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

----, "Gök-Türk Devletini Oluşturan Boylar Sistemi", *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan,* ed. Hayrunnisa Alan, Abdülvahap Kara, Osman Yorulmaz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2015 (2. bs.) ss. 133-138.

----, "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 21-30.

Tekin, Talât, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten,* C. XLVI/184, 1982, s. 795-838.

----, *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk,* Simurg Yayınları, İstanbul 1998 (2. bs.)

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş, Cild I: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981 (3. bs.).

Tolstov, S. P., "Goroda Guzov", *Sovetskaya Etnografiya***,** 3, 1947, s. 55-102.

----, "Oguzı, Peçenegi i Mare Daukara", *Sovetskaya Etnografiya***,** 4, 1950, s. 49-52.

----, Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962.

User, H. Ş., *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi,* Kömen Yayınları, Konya 2010.

Yorulmaz, Osman, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2012.

ARKEOLOJİ-SANAT TARİHİ-RESTORASYON

TONYUKUK MEZAR KÜLLİYESİ HAKKINDA

Dr. MUNKHTULGA Rinchinkhorol*

Özet

M.S. 552 yılında, Eski Türkler Avrasya Steplerinde büyük bir imparatorluk kurmaya başladı. Kısa sürede Göktürk İmparatorluğu'nun iki güçlü kanada ayrıldığı ve doğudakinin, Altay Dağları'ndan Hingan Dağları'na, Baykal Gölü'nden Çin Seddi'ne uzanan geniş bir bölgeye hükmettiği iyi bilinmektedir. 555-745 seneleri arasında, Eski Türkler Avrasya'nın politik, sosyal ve kültürel hayatında önemli bir rol oynamışlardı. Aynı zamanda, sonraki İç Asya halklarının etnik kökenleri, kültürleri ve geleneklerini büyük ölçüde etkilediler. Eski Türk soylularının anıt mezarları, aynı dönemin İç Asya göçebe kültürünü incelemek adına önemli kaynaklardır. Bu tarz anıtlar genelde taşlarla çevrelenir, taş heykeller ve balballar içerir. Yüksek sosyal statüye sahip Türk soylularının anıt mezarlarında genelde tahta, tuğla ve kiremitten bir sunak olurdu.

Tarihi iyi bilinen ve Moğolistan'daki, önemli tarihi bilgiler bulunduran Eski Türklere ait soylu anıt mezarları arasında en önemlilerden biri Tonyukuk'un anıt mezarıdır. Tonyukuk İkinci Göktürk Kağanlığı'nın üç kağanının dönemindeki önemli bir devlet adamı ve danışmandır. Tonyukuk yazıtı Erdene, Töv taraflarında, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un kırk kilometre güneydoğusunda kalmaktadır.

Moğolistan'daki Eski Türk soylularının anıt mezarları konusunda araştırmalar 130 yıllık bir tarihe sahiptir. Son 120 senede Tonyukuk kompleksindeki iki yazıt, farklı ülkelerden pek çok bilim adamı tarafından incelendi ve pek çok dile tercüme edildi.

Tonyukuk kompleksi İmparatorluk Rus Coğrafi Cemiyeti'nin Orhun Keşif Heyeti tarafından, Ye. N. Kementz'in yönetiminde, 1897'de bulundu. Bu büyük keşfin ardından kompleks pek çok kez kazıldı ve temel yapılar son yüzyılda belirlendi.

---

* Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences. mongkari@gmail.com

Ayrıca belirtilmesi gerekir ki, 2015-2016 yılında Türk-Moğol Ortak Keşif Heyeti tarafından gerçekleştirilen arkeolojik çalışma, Moğolistan'daki Eski Türk soylu anıt mezarlarının tam belgeleme metodları ve bilimsel prosedürlerin faydalı olarak kullanıldığı tek kazıydı. Bu arkeolojik çalışmalar sonucunda şunlar tespit edilmiştir:

1. Kompleksin doğu tarafındaki giriş, platformun bir devamıdır.

2. Kanalın kuzey ucu ortaya çıkarılmıştır.

3. Orijinal yerde, platformun doğusuna uzanan yerde, platformdan kanala yağmur suyu taşımaya yönelik kiremitten bir boru bulunmuştur.

4. Komplekste platformun kuzey kenarı, kanal ve kuzey tarafındaki hendek belirgin hale gelmiştir.

5. Bir binanın dörtgen negatif izlerinin etrafındaki tuğla zeminin bazı parçaları, Tonyukuk anısına dikilen sunaktan kalanlar, zeminde hala gözle görülebilmektedir. Platformun kuzeybatısında, tuğla zeminin bir uzantısı keşfedilmiştir. Buradaki zemin tuğlaları, platformun diğer kısmında kullanılanlar ile aynı büyüklüktedir. Yeni bulunanlar, renk ve muhafaza açısından zemindeki tuğlalardan daha iyi durumdadır. Bunlar 1957 kazısında ortaya çıkarılmıştır. 1957 kazısında çıkarılanlar insan faktörü ve doğal etkiler yüzünden altmış senede hasar almıştır.

6. Tuğla zemin ve kanal arasında, platformun kenarı boyunca, yoğun bir kilden hendek vardır. İşlevi, platformdaki tuğla zeminin kenarını korumak ve yağmur suyunun kanala ulaşmasını sağlamaktır.

7. Tonyukuk kompleksi Moğolistan'daki diğer Eski Türk soylu anıt mezarlarıyla aynı yapısal özellikler göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk Kompleksi, Göktürk Dönemi, Soylu Anıt Mezarları, Tonyukuk Sunağı

ТОНЬЮКУКИЙН ЦОГЦОЛБОРЫН ТАХИЛЫН СҮМИЙН ТУХАЙ

Р. **Мөнхтулга**

Тоньюкукийн цогцолборын барилгын турыг өнгөрсөн зууны дунд үеэс эрдэм шинжилгээний үүднээс малтан судалсан байна. 1957 онд Н.Сэр-Оджав, Ц.Доржсүрэн нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний анги Шинжлэх Ухааны Хүрээлэнгийн томилолтоор Тоньюкукийн онгоныг малтжээ (Сэр-Оджав 1960: 3-7; Сэр-Оджав 1970: 30-31). Уг судалгааны ангийн гүйцэтгэсэн малтлагын ажлын нэг гол үр дүн бол Тоньюкукийн онгоны тавцангийн голд байсан барилгын турыг бүрэн малтаж олон чухал баримт олсон явдал болно. Судлаачид түүнээс хойш

малтан судлалгүй удсан боловч баримтжуулалтын ажлыг тасралтгүй хийсээр иржээ.

2015 онд Монгол-Түркийн хамтарсан “Тоньюкук” төслийн хээрийн шинжилгээний анги Тоньюкукийн тахилын онгон, мөн түүнээс зүүн хойш орших Цагаан Овооны тахилын онгоны дэвсгэр зургийг үйлджээ. Тоньюкукийн онгоны 1957 оны малтлагаар ил гарсан тоосгон шалыг хэсэг газраар цэвэрлэн баримтжуулсан байна. Мөн Цагаан Овооны тахилын онгоны хоёр хашлага, тамгатай зэл чулуунаас цаасан хэв авчээ. Тэндээс баруун тийш холгүй байх, хүрлийн үеийн хоёр булшийг малтсан байна (Энхтөр нар 2016: 194-196).

2015 онд Монгол-Түркийн хамтарсан “МОТАР-2” төслийн хээрийн шинжилгээний анги Тоньюкукийн тахилын цогцолборын үндсэн бүтэц, барилга байгуулалтын ерөнхий онцлогийг тодруулахын тулд байгууламжийн тавцанг эвдэлгүйгээр хэд хэдэн газар малтлага хийсэн байна. Тухайлбал тавцангийн уртын ба өргөний тэнхлэгийн дагуу нийт зүсэлтийн хоёр ерөнхий суваг татаж малтжээ. Гол тавцангаас зүүн тийш, дээврийн ваар залган хийсэн, ус гадагшлуулах хоолой анхны байрлалаараа илэрчээ. Тавцангийн тоосгон шалны хойд зах, үүний хойно тавцангийн захыг хашиж шавар дагтаршуулан үйлдсэн тавцангийн далан мэт зах, тавцанг хүрээлсэн суваг, сувгийн гадуурх шороон далан зэрэгт холбоотой хийгээд тэдгээрийн хоорондын харьцааг тодорхойлжээ. Тавцан, түүнийг тойрсон суваг хоёрыг дагтаршуулсан шавар үе зааглаж түүнтэй залгаад тавцанг бүрсэн тоосгон шал байсныг тодорхой болгосон байна (Баттулга нар 2017: 187-188; Munkhtulga 2017: 247, 249).

2016 онд Монгол-Түркийн хамтарсан археологийн хээрийн шинжилгээний анги Тоньюкукийн цогцолбор дурсгалын малтлагын ажлыг үргэлжлүүлэн 2015 оны малтлагаар баримтжуулалгүй үлдээсэн зарим талбайг дахин нээж баримтжуулалтыг гүйцээжээ. Цогцолборын зүүн хойд булан, үүдэн тал буюу зүүн хэсэг, баруун талд хэд хэдэн суваг шинээр татаж цогцолборын бүтцийг нэмэн тодруулсан байна. Түүнчлэн Тоньюкукийн цогцолборын бүтцийг тодруулах зарим шинэ баримтыг илрүүлжээ. Тавцанг тойрсон сувгийн хоёр үзүүрийнурд талынх руу тавцангаас аажмаар уруудуулан тавьсан ус дамжуулах ваар хоолой анхны байрлалаараа илэрсэн байна (Баттулга нар 2017: 227, 230).

1957 оны малтлагаар Тоньюкукийн онгоны барилгын турыг оролцуулан тавцанг бүхэлд нь гаргасан нь нийтдээ 10х8 м буюу 80 м2 хэмжээтэй талбайг хамарсан гэдэг (Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав 1970: 31).

Сүмийн тураас илэрсэн болон тэндээс олдсон байж болохоор олдворуудыг дараах 4 төрөлд ангилж болох байна. Үүнд: 1. Барилгын

хэрэглэгдэхүүн; 2. Ваар сав; 3. Бусад эд өлөг; 4. Малын яс зэрэг болно. Эдгээрийг тус бүрд нь нарийвчлан авч үзвэл:

1. Барилгын хэрэглэгдэхүүн

Барилгын төрөл бүрийн өвөрмөц уран чимэглэл маш их олджээ (Сэр-Оджав (1958) 2003: 170; Сэр-Оджав/Окладников (1961) 2003: 160; Сэр-Оджав (1962) 2003: 209; Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав (1988) 2003: 97). Тэдгээрийг юугаар хийсэн тухай өгүүлсэн зүйл алга, шатаасан шавар чимэглэлүүд бололтой. Бас барилгын аль хэсгээс олдсон нь мэдэгдэхгүй байна. Онцгойлон хоёр олдворын товч тодорхойлолтыг нийтэлжээ. Тэр хоёр нь зээбадын дүрс бүхий шавар чимэглэл болон зэрэгцээ хоёр, гурван гүдгэр зураас бүхий чимэглэл байна (Сэр-Оджав 1970: 32). Зээбадын дүрс нь бүлтгэр нүд, их хөмсөг, сартгар хамар, зөрөлдсөн хурц дөрвөн соёотой ажээ (Сэр-Оджав (1968) 2003: 283; Сэр-Оджав 1970: 32).

Мөн нөмрөг, тосуур ваарыг залгуулан хийсэн, ус гүйлгэх хоолой (Сэр-Оджав (1958) 2003: 170; Сэр-Оджав/Окладников (1961) 2003: 160; Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав 1970: 32; Сэр-Оджав (1988) 2003: 97), 30х30 см-ийн тэг дөрвөлжин хөх тоосго (Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав 1970: 31), баганын чулуун суурь (Сэр-Оджав (1968) 2003: 283), ханын хөх саарал тоосго (Сэр-Оджав (1968) 2003: 283; Сэр-Оджав 1970: 31), барилгын ханын өнгө өнгийн будагтай шохой шаваас (Сэр-Оджав (1958) 2003: 170; Сэр-Оджав/Окладников (1961) 2003: 160; Сэр-Оджав (1962) 2003: 209; Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав 1970: 32), дээврийн хөх саарал өнгийн, шатаасан тосуур болон нөмрөг ваар (Сэр-Оджав (1958) 2003: 170; Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав (1968) 2003: 283; Сэр-Оджав 1970: 31), “зоосон” хээтэй нүүр ваар (Сэр-Оджав (1968) 2003: 283; Сэр-Оджав 1970: 32) зэрэг олон зүйл барилгын хэрэглэгдэхүүн олдсон байна.

2. Ваар савны зүйлээс цар мэт намхан сав (Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав (1988) 2003: 97; Сэр-Оджав 1970: 32), дэрвэгэр амсартай намхан хундага мэт жижиг сав (Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав 1970: 32), ёроолдоо нүхнүүдтэй жижиг сав (Сэр-Оджав 1970: 32), дэнгийн давхар ханатай шавар цөгц (Сэр-Оджав (1988) 2003: 97), хөх хээтэй шаазангийн хагархай (Сэр-Оджав 1970: 31) илэрчээ.

3. Бусад эд өлөг нь “зоос, хүрэл товруу, төмөр зэв, морины хөмөлдрөг хударганд хадах навч, цэцгэн хээ бүхий” олон арван шижир алтан товруу, хэл (Сэр-Оджав (1988) 2003: 97), шар хуваар хийсэн сувс (Сэр-Оджав 1970: 31) зэрэг болно.

4. Малын яс. Хонины шилбэ, чөмөгний яс (Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав 1970: 31), “засаж хэрчээс татсан бог малын дугалга яс” (Сэр-Оджав 1970: 31) олджээ.

Дээр дурдсан олдворын зүйлүүдэд холбогдох хэсэг бусаг, товч мэдээнд тулгуурлан барилгын тухай ерөнхий боловч төсөөллийг гаргаж болох юм.

Шал

Тавцангийнхтай адил хэлбэр, хэмжээ бүхий тоосгыг барилгын шаланд дэвссэн байсан бололтой. Шалыг бүхэлд нь тоосгоор хучсан эссэнийг дурдаагүй байна. Ямар боловч барилгын гадуур, одоо ч тавцан дээр байгаа тоосгон шал нь барилгын дотор байсан шалтай адил байжээ гэж болох юм.

Усны хоолой

Ваар залгуулан хийсэн, усны хоолой барилгын дотор талаас олдсон (Сэр-Оджав(1965) 2003: 252) нь лавтай боловч яг хаагуур байсан, шалны тоосгоны төвшний аль хавьд байсан нь мэдэгдэхгүй байна.

Үүнийг Н. Сэр-Оджав “шалны дундаас” гарсан гэснийг шалны голоор байсан гэж үзэх үү, нэг үзүүр нь шалны төвд байсан гэж ойлгох уу гэдэг нь тодорхойгүй. Тэрбээр цааш нь “*Хоолойгоор барилгын дээврээс буусан хурын ус хэрмийн гадуур татсан суваг*т *урсан ордог байжээ*” (Сэр-Оджав 1970: 32) гэснээр бол усны хоолой барилгын гадна байсан ч юм шиг санагдахаар байгаа юм. 2015, 2016 онд бидний олсон, ус зайлуулах хоёр ваар хоолойг мөн л дээврийн тосуур, нөмрөг ваар залгуулан хийсэн байсан ба тэр хоёр хоолой барилга байсан газраас нэлээд зайтай, тавцангийн захаас зүүн тийш үүдний хэсгийн хоёр хажуугаар гарч сувгийн үзүүр уруу нэлээд тонгойн ордог байсан нь анхны байрлалдаа илэрсэн билээ (Баттулга нар 2016: 187; Баттулга нар 2017: 229, 230; Munkhtulga 2017: 249). Тэгэхэд анх олдож байгаа нь тэр бөгөөд өмнөх малтлагуудаар тэр хоёр ваар хоолой ер илрээгүй, угаас тэр хавийн газрыг хэн ч малтаагүй байсан билээ. Гэтэл Сэр-Оджав гуай, тавцан дээрх барилгын ваар хоолой тавцангийн гаднах суваг руу ордог байсныг яаж мэдсэн нь соньхон бөгөөд одоогоор тааж хэлэхийн аргагүй байна.

Баганын суурь

Барилгын дотор байсан гэх баганын чулуун суурины тоо ба хаана, яаж байрлаж байсан нь тодорхойгүй (Сэр-Оджав (1968) 2003: 283). Одоо Тоньюкукийн онгоноос гарсан олдворыг агуулж буй, дурсгалаас холгүй орших төмөр байшинд хүн чулуу, чулууны элдэв хагархай бий боловч тэр дундаас аль нь барилгын баганын суурь болохыг хэлэхэд бэрх байна.

Хана

Барилгын ханыг тоосгоны дан өрлөгөөр босгосон байжээ (Сэр-Оджав (1968) 2003: 283; Сэр-Оджав 1970: 31). Н.Сэр-Оджав, ханын тоосгон өрлөг нь дан байсан учир *"төдий л өндөр, хүнд дээвэртэй барилга байгаагүй"* гэжээ (Сэр-Оджав (1968) 2003: 283).

Ханын шохой шаваастай гадаргууг *"улаан шар будгаар өнгөлөн будаж, зарим газар нь хар будгаар угалз хээ тавьсан"* (Сэр-Оджав/Окладников (1961) 2003: 160), *"хар, шар, улаан, цагаан, өнгөөр хээ угалз тавьж будсан"* байв гэх (Сэр-Оджав (1965) 2003: 252) ба *"... голдуу шулуун шугаман хээ тавьсан байна. Цагаан дээр улаан өнгө тавьж, хар шугам татах, улаан, цагаан хоёр өнгөөр будаж, цагаан дээр нь өргөн ба нарийн хар шугам татах, цагаан дээр хар будгаар цэцгэн хээ, амьтны дүрс гаргаж будах, цагаан дээр хар хүрээтэй өргөн улаан зурвас татах, шаваасан дээр хурц үзүүртэй зүйлээр зурж дөрвөлжин, зууван дөрвөлжин хээ гаргах зэргээр будаж чимдэг байсан нь тэндээс олдсон шаваасны хагархайгаас мэдэгдэж байна"* гэжээ (Сэр-Оджав 1970: 32). Гэвч үүнд ханын дотор гадрын шаваасны өнгө будаг ба хээ угалз, дүрс чимгийг ялган тодорхойлоогүй байна.

Харин өөр нэг бүтээлд ханын гадар талыг шохойгоор шавж дээр нь хар, улаан, цагаан шаргал, зосон улаан зэрэг өнгийн будгаар будсан байв гэжээ (Сэр-Оджав 1970: 31).

Тахилын онгоныг барьж байгуулан байсан хүмүүс ханын гадар талыг шавж байх үедээ, шохой шаваас хатаагүй байхад дээр нь хурц үзүүртэй зүйлээр бичиг бичсэн нь хатаж хадгалагдан хоцроод 1957 оны малтлагаар илэрчээ (Сэр-Оджав (1958) 2003: 170; Сэр-Оджав (1960) 2003: 203; Сэр-Оджав/Окладников (1961) 2003: 160; Сэр-Оджав (1962) 2003: 209; Сэр-Оджав (1963) 2003: 232; Сэр-Оджав (1965) 2003: 252; Сэр-Оджав 1970: 32). Бичээс бүхий 10 хагархай нь эвлэж нийлээд нийт 4 хэсэг болжээ. Тэр 4 хэсэг нь өөр хоорондоо тохирохгүй байжээ (Сэр-Оджав (1960) 2003: 203). Энэ бичээсийг Н.Сэр-Оджав *"тахилын сумийг барилцаж байсан нутгийн хэд хэдэн хүний бичиж үлдээсэн бичээс байж болох юм"* (Сэр-Оджав (1960) 2003: 204) гэсэн бол С.Харжаубай *"тахилын сумийн шавардлагыг хийж байсан жирийн нэгэн хүний сэтгэлийн үг"* (Харжаубай 1979: 33) гэжээ.

Харин түрэг судлаач Ц.Баттулга энэ хоёр судлаачийн дүгнэлтийг үгүйсгэж *“... Билгэ хаан*ы *болон төрийн ихэсээс бичүүлсэн бичиг болох нь эргэлзээгүй”* гэсэн байна (Баттулга 2003: 189).

Ямар боловч Тоньюкукийн тахилын онгоны барилгын ханын шаваасны бичээсээс дараах хэдэн зүйлийг дүгнэн хэлж болох байна.

Үүнд: 1. Барилгын ханыг босгож дууссан хойно сая шаваас шавсан байж болох ч дээврийг гүйцээгээгүй байхад ханыг шохойдон шавсан байх учиргүй юм. Дээврийг бүтээхийн тулд барилгын шаланд, дээвэр тулах модон баганын чулуун суурийг суулгасан байх ёстой. Тиймээс ер нь уг барилгыг бараг бүрэн барьж дууссаны хойно л ханыг нь шохойгоор шавсан болов уу. Тэгээд ханын шаваас хатаж амжаагүй байхад бичээсийг бичжээ.

2. Язгуур угсаатай хүний тахилын онгоны барилгыг барьж байх үеэр хэн нэгэн хүн санамсаргүй буюу саваагүйтэн ханан дээр нь бичиг бичсэн гэхэд үнэмшилгүй юм. Тэгээд ч бичээсийн утга нь гашуудлын өнгө аястай байна. Тиймээс Тоньюкукийн ураг төрлийн, эсхүл түүний ойр дотнын хүмүүсээс л үүнийг бичсэн байх магадлал их юм.

3. Барилгын ханыг тийнхүү өнгө өнгийн будгаар гоёмсог сайхнаар, магадгүй тэгш хэмтэйгээр чимэглэн хээлэхийн тулд түүний гадаргуу бага зэргийн чийгтэй бөгөөд маш тэгш гөлгөр байх шаардлагатай, тодруулж хэлбэл хонхор ба гүдгэр огт байх ёсгүй юм. Шаваасыг нялж тэгшилсэн хийгээд будаж хээлсэн хүмүүс тусдаа байсан эссэнээс үл хамааран ерөөс тэгшлэн татсан гөлгөр ханан дээр хурц үзүүртэй зүйлээр бичиг сийлнэ гэдэг бол барилгын чимэглэлийн ажилтай үнэхээр авцалдаагүйгээр барахгүй, түүнийг эсэргүүцсэн мэт үйлдэл болох юм. Тиймээс бичиг сийлсэн этгээд бол барилгын засал чимэглэлийг үйлдсэн хүмүүсээс ангид мөртөө тэднээс давуу эрхтэй хүн байсан нь илэрхий байна. Өөрөөр хэлбэл ханын шаваас хатаагүй байхад сийлнэ гэдэг бол уг бичээсийг бичсэн хүн, барилгын засал чимэглэл үйлдэгч хүмүүс ханын шаваасыг будаж дээр нь зурж хээлнэ гэдгийг мэдсээр байсан мөрлөө тэднийг харж байхад нь эрх хүчний илэрхий давуугаар үйлдсэний шинж байлтай. Учир иймд бичээсийг яавч *“тахилын сумийг барилцаж байсан нутгийн хэд хэдэн хүн”*, эсвэл *“тахилын сумийн шавардлагыг хийж байсан жирийн нэгэн хүн”* бичээгүй нь ойлгомжтой юм.

Дээвэр

Зууханд шатааж хийсэн сайн чанарын, хөх саарал өнгийн нөмрөг ба тосуур ваараар дээврийг хучжээ. *“Тэндээс олдсон нөмрөг, тосуур ваарууд*ын *хэмжээ нь бусад газраас олдсон ваартай ойр төстэй бөгөөд нөмрөг ваар нь тосуур*

ваараас 1-2 см урт байна" (Сэр-Оджав 1970: 32). Дээврийн захыг "таван нүдэн" хээтэй нүүр ваараар чимсэн байжээ.

Барилгын хэмжээг одоо тавцан дээр буй ормоор нь баримжаалбал 5х6 м байхаар (Мэнэс 1983: 22) бөгөөд үүнээс барилгын өндрийг ч тооцоолон гаргаж болно.

Н.Сэр-Оджав, барилгын тоосгон ханыг дан өрлөгөөр босгосон тул "төдий л өндөр, хүнд дээвэртэй барилга байгаагүй" гэжээ. (Сэр-Оджав (1968) 2003: 283) Гэвч 5х6 м хэмжээний талбайтай барилга өндөр ч бай, нам ч бол дээдэх ваараар хучсан дээврээ заавал дааж байх ёстой. Өөрөөр хэлбэл даацад барилгын ханын өндөр, нам хамаагүй, харин талбайн хэмжээ ихсэх тусам дээврийн хүнд, даралт улам нэмэгдэх нь мэдээж юм. Ийм хэмжээний талбайтай барилгын өндөр нь доор хаяж өргөнтэйгөө чацуу буюу дээврийн өндрийг оролцуулаад 5 м-ээс багагүй өндөртэй байсан байж таарна. Үүнээс дээврийн өндөр ойролцоогоор 1.2 м өндөр байсан байх учиртай болно.

Ерөнхийдөө энэ барилгын хэмжээ Билгэ хааны онгоны гэрэлт хөшөөний асрынхтай ойролцоо байсан гэж болно. Билгэ хаан, Күлтигиний барилгыг тоосгон шалтай тавцангаас өндөрлөн тусгай довжоон дээр байгуулсан байдаг билээ. Гэтэл Тоньюкукийн барилгыг ямар нэгэн довжоон дээр барьсныг гэрчлэх мэдээлэл алга байна.

Тоньюкукийн тахилын онгоны барилгын турын давхаргын тухай мэдээлэл, тэндээс гарсан малын яснуудын илрэх үеийнх нь байрлалын тухай баримт үгүй болохоор тэдгээрийг тахилын идээ шүүснээс үлдсэн гэж шууд хэлж болохгүй байна.

Харин цар мэт намхан шавар савыг Н. Сэр-Оджав мах тавихад зориулсан цар гэж сүүлд бичсэн байдаг (Сэр-Оджав (1988) 2003: 97). Түүнчлэн дэрвэгэр амсартай намхан хундага мэт жижиг сав, ёроолдоо нүхнүүдтэй жижиг сав зэргийг тахилгын идээ ундаа өргөхөд хэрэглэдэг байсан байж болно.

Уг онгоноос олдсон, анхаарал татахуйц сонин эдлэл бол дэнгийн давхар ханатай шавар цөгц болно. Энэ дэнгийн цөгцийг шөнийн цагаар буюу харанхуй бүрэнхийд гэрэл тусгахын тулд хэрэглэдэг байсан бус, харин талийгаачийн сүнсэнд зориулан үргэлж асаадаг байсан, мөнх зул мэт зүйл гэхэд буруудахгүй болов уу.

Дэнгийн ийм шавар цөгцийн зүйл бүр Хүннүгийн үеийн, гадаад чулуун байгууламж нь цагариг хэлбэрийн жирийн булшнаас гарсан байдаг (Цэвээндорж/Батсайхан 1994: 79; Эрэгзэн 2011: 188-191). Мэдээж хэрэг булшин дотор хэн нэгэн зул асаана гэж үгүй тул талийгаачид дэнгийн шавар цөгц дагалдуулдаг байсан нь илэрхий бэлгэдлийн шинжтэй юм. Зул буюу монгол бичгээр jula хэмээн бичдэг энэ үг ч эртний түрэг хэлний

дурсгалуудад монгол хэлнийхтэй яг адил хэлбэр, утгатайгаар тохиолдож байна (ДТС 1969: 278; Clauson 1971: 919). 1957 оны малтлагын үеэр илэрсэн хөх хээтэй шаазангийн хагархай нь хожмын үед холбогдох биз ээ. Уг малтлагын өмнөхөн санамсаргүй олдсон "морины хөмөлдрөг хударганд хадах навч, цэцгэн хээ бүхий шижир алтан товруу, хэл" тахилын онгоны аль хэсгээс гарсан нь бас тодорхойгүй байгаа юм.

Дүгнэж хэлбэл Тоньюкукийн цогцолборын барилга буюу тахилын сүмийг сэргээн төсөөлөхөд урьд өмнөх судалгаануудын мэдээлэл маш чухал болох нь тодорхой байна.

Ашигласан хэрэглэгдэхүүн

Баттулга 2003 - Баттулга Ц. Шавар ваар дээрх руни бичээсийн тухай. // МСЭШБ. Боть XX (194), XXIII дэвтэр. Уб.: 182-192

Баттулга нар 2016 - Баттулга Ц., Эрдэнэ М., Мөнхтулга Р., Ташагыл А., Ашык А., Йылмаз А. 2015 онд Монгол-Түркийн хамтарсан "МОТАР-2" төслийн гүйцэтгэсэн хээрийн судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2015. Уб.: 187-189

Баттулга нар 2017 - Баттулга Ц., Эрдэнэ М., Мөнхтулга Р., Батболд Г., Дашдорж Б., Ташагыл А., Ашык А., Йылмаз А. 2016 онд Тоньюкукийн цогцолборт Монгол-Түркийн хамтарсан шинжилгээний ангийн гүйцэтгэсэн хээрийн судалгааны урьдчилсан үр дүн. // Монголын археологи - 2016. Уб.: 227-235

Сэр-Оджав (1958) 2003 - Сэр-Оджав Н. Монгол-Чехословакийн эртний судлалын хээрийн шинжилгээний ажлын тухай. // ШУТ. № 5-6. Уб., 1958: 61-66 - Н.Сэр-Оджав. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. Уб., 2003: 167-172

Сэр-Оджав (1960) 2003 - Сэр-Оджав Н. Шинэ олдсон түрэг бичээсийн тухай. // SA. Tom. I, fasc. 7. Уб., 1960: 3-7 - Н.Сэр-Оджав. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. Уб., 2003: 203-204

Сэр-Оджав (1962) 2003 - Сэр-Оджав Н. Эртний Тюркийн дурсгалууд. // Орчин үеийн Монгол улс. 1962, № 7: 13-15 - Н.Сэр-Оджав. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. Уб., 2003: 209-212

Сэр-Оджав (1963) 2003 - Сэр-Оджав Н. 40 жилд БНМАУлсад хийсэн эртний судлалын шинжилгээ. // SA. Tom. II, fasc. 1: Эртний судлал - угсаатны зүйн бүтээл. Уб., 1963: 3-18 - Н.Сэр-Оджав. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. Уб., 2003: 228-233

Сэр-Оджав 1970 - Сэр-Оджав Н. Эртний түрэгүүд (VI-VIII зуун). // SA. Tom. V, fasc. 2. Уб., 1970

Сэр-Оджав (1965) 2003 - Сэр-Оджав Н. БНМАУ дахь эртний Түрэгийн археологийн дурсгалууд. Уб., 1965 - Н.Сэр-Оджав. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. Уб., 2003: 244-254

Сэр-Оджав (1968) 2003 - Сэр-Оджав Н. Монголын археологичид 1967 онд. // ШУАМ. № 2. Уб., 1968

Сэр-Оджав (1988) 2003 - Сэр-Оджав Н. Монголын эртний улсуудын мандан мөхсөн нь. // ШУА. 1988, № 4: 30-33 - Н.Сэр-Оджав. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. Уб., 2003: 95-98

Сэр-Оджав/Окладников (1961) 2003 - Сэр-Оджав/Окладников (1961) 2003 - Сэр-Оджав Н., Окладников А.П. Б.Н.М.А.Улсад явуулсан археологийн ажлын тухай. // ШУАМ. 1961, №2: 61-67 - Н.Сэр-Оджав. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. Уб., 2003: 155-164

Харжаубай 1979 - Харжаубай С. Шивээт Улааны цогцолбор дурсгалан. // SH. Tom. XIV, fasc. 28. Уб.

Энхтөр нар 2016 - Энхтөр А., Мөнхбаяр Л., Батболд Г., Эрдэнэцогт Т., Гүнэри С. Монгол-Туркийн хамтарсан “Тоньюкук” төслийн археологийн малтлага судалгааны тухай. // Монголын археологи - 2015. Уб.: 194-196

Munkhtulga 2017 - Munkhtulga R. On the Structure of the Tonyukuk Complex. - X. International Turkic Culture, Art and Protection of Cultural Heritage Symposium / Art Activity. Konya: 247-254

BİLGE KAGAN'IN TACI VE HAZİNESİ

Prof.Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Özet

Bulunduğu günden itibaren Türk tarihi ve kültürünün üzerinde en çok çalışılan Türkçe belgelerinin başında, hiç şüphesiz eski Türk alfabesiyle yazılan Kök Türk Kitabeleri gelmektedir. Değeri hiçbir şey ile ölçülemeyen bu abidelerin içinde Türk tarihini, edebiyatını, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını, kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür. Dolayısıyla Kök Türk Yazıtları ya da Orkun Kitabeleri diye de bilinen bu muhteşem eserler, bütün dünya Türklüğünün ortak malı olması açısından da mühimdir. Kıymeti sadece Türk tarihiyle sınırlanamayan bu hazineler aynı zamanda, çağdaşı olan Çin, İran, Sogd, Kore, Tibet, Mogol, Bizans, Arap gibi pek çok dünya kavmiyle de alâkalı olup, onlara dair de içerisinde ilginç bilgiler saklıdır. Bu durum bir yana, Türk sosyal hayatında ve kültüründe hayvanların önemli bir yerinin olduğunu söylemeye gerek yoktur. Türk kültür tarihinin en muhteşem eserlerinin başında gelen Oguz Kagan Destanı'nda, Oguz'un çocuklarının soyundan gelen yirmidört boyun hepsinin ongunu bir yırtıcı kuştur. Kuşlar, Türklerin inanç dünyasında da karşımıza çıkarlar. Dolayısı ile bu yazıda Bilge Kagan Anıt Mezarlığında ele geçen saf altından tac üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilge Kagan, Bilge Kagan Anıt Mezarlığı, Bilge Kagan'ın Tacı, Türk Kültürü, Hayvanlar

Bulunduğu günden itibaren Türk tarihi ve kültürünün üzerinde en çok çalışılan Türkçe belgelerinin başında, hiç şüphesiz eski Türk alfabesiyle yazılan Kök Türk Kitabeleri gelmektedir. Değeri hiçbir şey ile ölçülemeyen bu abidelerin içinde Türk tarihini, edebiyatını, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını, kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür. Dolayısıyla Kök Türk Yazıtları ya da Orkun Kitabeleri

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. sgomec@yahoo.com

diye de bilinen bu muhteşem eserler, bütün dünya Türklüğünün ortak malı olması açısından da mühimdir. Kıymeti sadece Türk tarihiyle sınırlanamayan bu hazineler aynı zamanda, çağdaşı olan Çin, İran, Sogd, Kore, Tibet, Mogol, Bizans, Arap gibi pek çok dünya kavmiyle de alâkalı olup, onlara dair de içerisinde ilginç bilgiler saklıdır.

Sovyetler Birliğinin dağılma sürecinde ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarıyla yürütülecek her türlü faaliyetin koordinasyonunu sağlamak üzere Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresinin (TİKA) kurulması Türkiye Cumhuriyeti Devletinin 20. asır sonlarında en iyi yaptığı şeylerden birisidir. İşte bu sırada Saadettin Yağmur Gömeç ve bir grup ilim adamı tarafından "Mogolistan ve Çevre Ülkelerdeki Türk Eserlerinin Restorasyon ve Korunması" adıyla bir proje hazırlandı. Daha sonra sadece Mogolistan'la sınırlı kalan ve MOTAP diye anılan bu projenin amacı; Mogolistan'ın Orkun Vadisindeki (Hoşo Saydam) Köl Tigin ve Bilge Kagan Kitabeleriyle, Kazak Türkleriyle yoğun Nalayh bölgesindeki Tunyukuk Yazıtlarının bulunduğu anıt alanlarında kazı, restorasyon ve korumaları gerçekleştirmek idi. Buna bağlı olarak Bilge Kagan ve Köl Tigin anıt mezarlarında kazılar yapılacak, tahribata uğrayan yerlere onarım uygulanacak, abideler yerinde ya da bir müzede korunmaya alınacak, buralarda araştırmacıların yararlanacağı merkezler kurulacak, anıtların bulundukları yer ile en yakın kasabalar arasında ulaşımı sağlamak için yol inşa edilecek, kitabelerin kopyaları alınarak, Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerine dikilecekti[1]. Ayrıca bu büyük abidelerin kopyaları alınarak, her biri Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerine dikilecekti. İlerleyen zaman içerisinde planlananların büyük bir kısmının gerçekleştiğini görmek, memnuniyet verici bir şeydir.

Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesinin (MOTAP) hazırlanmasından birkaç sene sonra bölgeye parça parça gruplar giderek, çalışmalara başladı. Bunlardan birisi de projeyi hazırlayanlardan Saadettin Yağmur Gömeç'in koordinatörlüğünde 2001 yılında alana gönderilen heyettir. Konuyu fazla dağıtmamak amacıyla biz burada sadece 2001 senesindeki kazı faaliyetleri ve buluntularından biraz bahsetmekle yetineceğiz.

Türkiye'den giden ve Mogolistan'dan gruba katılan ilim adamlarının öncelikli işi, Bilge Kagan Anıt Mezarlığına ait mimari planların çıkarılması olduğundan, 2001 yılındaki çalışmaların temelini kazı faaliyetleri meydana getirmiştir. Bu yüzden Köl Tigin ve Bilge Kagan anıt alanlarının jeofizik ve kazı sahaları mümkün olduğu kadar genişletildi. Tabiki bunun gayesi, Orkun ve Nalayh havalisinde kazılar bittiği zaman, ilim adamları toprağın altında acaba ne kaldı endişesini taşımamaları için idi.

---

[1] S.Y.Gömeç, "Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Yüce Erek*, 6/33, Ankara 2004, s.11.

İki aylık kazı programı sırasında, değişik açmalardan farklı boyutlarda ve özelliklerde ok uçları, at dizginlerine ait olduğu sanılan halkalar, gem parçaları, elbise kopçaları, kemer iğneleri, çatı kiremitlerini süsleyen desenli kapaklar, bir at kafası ile bir koyun iskeleti çıkarılmıştır ki; bazı Mogol bilim adamları onların buraya dini tören amacıyla atıldığını ifade etmektedirler[2]. Ayrıca çeşitli duvar süsleri ve keramik parçaları da bulundu.

Bununla beraber kazı işlemleri sürerken ilginç başka yapı ve malzemelere de rastlanıldı. Mesela bunlardan birisi yazıtın ön tarafındaki bölümde, kaynaklarda belirtilmeyen bir kırık heykeldir. Maalesef baş kısmı olmayan bu heykelin kimi temsil ettiğini tespit zordur. Ayrıca yine şimdiye kadar Radloff dâhil kimsenin anmadığı, sunağın kuzey tarafında ve 1.5-2 metre uzaklıktaki bir lahdin desenli köşe taşlarının çıkması sayılabilir. Uzmanlar bu sanduka mezarın fotoğraflamasını yaptıkları gibi, kopyalarını da aldılar. Kanaatimizce bu sembolik kabir Bilge'nin çocuklarından birine veya akrabasına aittir[3]. Bugüne değin bu tür anıt mezarların içerisinde böyle bir mimari görülmemektedir.

Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesinin 2001 yılı faaliyetlerinin kazı ayağının bir diğer önemli buluntusu da, devlet başkanlarına ait olduğu sanılan bir gümüş kutu içindeki eşyalardır ki, bunlar bize göre bir hazine kıymetindedir. Mezar yapılırken buraya geyik heykelcikleri, altın ve gümüş taslar, değerli mücevherler ve diğer madenlerden yapılma parçaların da konulduğu anlaşılıyor.

Bu hazine sunak ile sunak taşının kuzeyindeki sembolik mezar arasında ve en alt zemine gömülmüş bir şekilde keşfedildi. Daha önceden sanduka mezarın etrafında bir kanunsuz kazı gerçekleştiği halde bu parçaların çalınmaması veya görülmemesi insanlık için bir şanstır. Büyük bir ihtimalle devletin idarecilerine ait, dolayısıyla Bilge Kagan'ın da kullandığı bu hazine yüzlerce parçadan meydana gelmektedir. Fakat burada şunu da belirtmek isteriz ki, Bilge Kagan'ın esas kurganının olduğu yerde daha fazla eşyanın bulunduğunu sanıyoruz. Özellikle sandık şeklinde düşündüğümüz nesnenin üzerindeki gümüş süsler binlerce adettir. Mogol bilim adamlarından öğrendiğimiz kadarıyla, Mogolistan'da rastlanan en önemli buluntudur. Bu parçanın bir eşinin daha ortaya çıkarılmadığı söylenmektedir. Türk tarihinde şimdiye kadar ele geçirilen en mühim eserlerin başında geldiği de bir hakikattir. "Altın Elbiseli Adam" kalıntılarının ardından böyle bir arkeolojik malzemenin varlığı göz-ardı edilemeyecek bir keşiftir. Kaganın tacı ve kemeri de dâhil olmak üzere çe-

---

[2] S. Y. Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları", *Kırım Dergisi*, 9/35, Ankara 2001, s.8-9; S. Y. Gömeç, "Kök Türkler ve Moğolistan'daki Türk Anıtları", *Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı 381, Ankara 2004, s.52-53.

[3] S. Y. Gömeç, "Bilge Kagan Külliyesi'ndeki Anıt Mezar", *Orkun*, Sayı 44, İstanbul 2001, s.31.

şitli süs ve ziynet eşyalarının içerisinde yer aldığı bu eserlerin kıymeti hiçbir şey ile ölçülememektedir[4]. Buluntular iki taraf temsilcilerinin hazırladığı bir tutanak ile Mogolistan Milli Tarih Müzesine verilmiştir.

Bu keşif şu açıdan da mühimdir: Şimdiye kadar Türkistan ve Sibirya gibi Türk yurtlarının pek çok yerinde arkeolojik kazılar yapıldı. Bunlardan çok değerli nesneler ele geçti. Ancak o malzemelerin hangi Türk hakanı veya beyine ait olduğunu tespit edemiyoruz. Hâlbuki Bilge Kagan Anıt Mezarlığında rastlanan bu hazinenin içindeki tac, kemer vs. şeyleri, bizzat burada yer alan Bilge Kagan'a ait heykelin üstünde de görmek mümkündür.

Türk sosyal hayatında, dolayısıyla kültüründe hayvanların önemli bir yerinin olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bu yüzden hayatın her evresinde tabiat ile iç-içe olan Türk, kuşlara da din, müzik, mimari, resim, heykel gibi ortaya koyduğu eserlerde yer vermiştir. Türk kültür tarihinin en muhteşem eserlerinin başında gelen Oguz Kagan Destanı'nda, Oguz'un çocuklarının soyundan gelen yirmidört boyun hepsinin ongunu bir yırtıcı kuştur[5]. Yine destanlarımızda kartal yani bürküt önemli bir yere sahiptir. Mesela Dede Korkut'ta, Kam Börü Beg-oglu Bamsı Beyrek Hikâyesinde Bamsı Beyrek'ten bahsedilirken; "Bay Börü'nün oğlu beş, sonra on, onbeş yaşına girdi. Kim baksa çalımlı, kartal gibi erdemli, bir yiğit delikanlı oldu"[6], denilerek o, kartal faziletiyle benzeştirilmektedir. Ayrıca Kanglı Koca-oglu Kan Turalı Hikâyesinde; bütün kuşların sultanı, kartal kuşu, kanadıyla saksağana kendini şakıtır mı[7], sözüyle karşılaşılırken; Kazılık Koca-oglu Yigenek Hikâyesinde Bayındır Han; "Türkistan'ın direği, kartalın yavrusu, Amıt Suyunun arslanı, Karaçuk'un kaplanı"[8], olarak anılmaktadır. Oguz Kagan Destanı'nın Uygur Türkçeli nüshasında karşımıza çıkan ala doğanı da[9] unutmamak lazımdır. Oğuz Kagan ve Dede Korkut'taki bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz.

Kuşlar, Türklerin inanç dünyasında da karşımıza çıkıyorlar. Altay-Sayan Türklerinin bir Tufan efsanesinde de, Orta Yenisey (Enesey/Anaçay) havalisinin atası olan Bars (Borus), ki burada o Nuh'tur, geleceği önceden gören bir kişidir. Hakas-Minusinsk bozkırlarının eski ahalisi Kırgızlar da çok gözüpeklermiş. Orada, tabiattan ve Tanrı'dan korkmadan ömürlerini geçirirlermiş. Bars (Borus) Tufan'ı kırk yıl evvelinden hissederek, bir dağın tepesinde, de-

---

4 S. Y. Gömeç, "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", *Türk Kültürü*, 40/471, Ankara 2002, s.422-423; S.Y.Gömeç, "Bilge Kagan'ın Hazinesi Nasıl Taşındı?", *Orkun*, Sayı 45, İstanbul 2001, s.22-24.

5 S. Y. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s.95-99.

6 Gömeç, *a.g.e.*, s.329.

7 Gömeç, *a.g.e.*, s.391.

8 Gömeç, *a.g.e.*, s.399.

9 Gömeç, *a.g.e.*, s.45.

mir çivilerden de yararlanarak, bir gemi yaptı. Sonra kendi ailesini, mallarını ve her hayvandan bir çiftini gemisine aldı. Fakat iki yaratık Argıla (mamut) ile Hankireti (iki başlı kartal) bu araca binmek istemediler. Tufan'ın otuzdokuzuncu günü Hankireti, Argıla'nın boynuzuna konarak, dinlenmeye koyuldu. Ancak su ikisini kaldıramadığından, batarak öldüler ve onların nesli kesildi. Kırkbirinci gün Bars'ın gemisi yüzerek Sayan Dağlarının tepelerinden birinde karaya oturdu. Bunun üzerine Bars (Nuh), bir kuzgunu yeryüzünde ne olup-bittiğini öğrenmek için gönderdi. O da bir müddet sonra ağzında bir yeşil dal ile döndü. Bars, Tufan'ın sona erdiğini anlayarak çok sevindi[10].

Bunun dışında kamlar görevlerini ifa ederken bazan göğün katlarına tırmanır, bazan da yerin altına iner. Ona bu sırada bazı ruhların yardımcı olması gerekir ki, işte bu esnada o ruhları zaman zaman bürküt, yani kartal ruhuyla çağırır. Bu sırada şunları mırıldanır:

Gök kuşları beş bürküt,
Tırnakları bakırdan,
Ayın tırnağı bakırdan,
Ayın gagası buzdan,
Geniş kanatların muhteşem.
Sol kanadı ayı örter,
Sağ kanadı güneşi örter.
Ey dokuz kartalın anası,
Yayık'ı geçerken şaşırmaz,
İtil üzerinde yorulmaz.
Öterek gel sen bana,
Oynayarak gel sen bana.
Sağ omzuma kon!

Kartalın cevap vermesini de onun sesini taklit ederek gösterir. Bu kuşun ağırlığını anlatmak için omuzlarını biraz aşağıya büker. Misafir ruhları davulda topladıkça, vuruşu şiddetlenir ve bu yükün sancısını ifade gayesiyle, sağa-sola yalpalanır[11]. Mesela, ilk kam veya şamanın ortaya çıkışı, erkek mi, yoksa kadın mı olduğu yolunda çok değişik hikâyeler mevcut ise de, Saha Türkleri umumiyetle bu ilk oyunun yani kamın bir kartalla ilişkiye giren kadından doğduğuna inanırlar. Kamlar bir sürü ruhlara sahiptirler. Hatta günümüzde yardımcı ruhun olmadığı bir Şamanizmden söz edilemeyeceğine vurgu yapılmaktadır. Bunların bir kısmı kamı korurken, bir bölümü de ona yardımla vazifelidir. Bu ruhların hepsinin kişisel isimleri, özel bir şarkısı ve

[10] S. Y. Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Ankara 2011, s.42.
[11] Gömeç, *a.g.e.*, s.67-68.

kendine özgü simgeleri vardır[12]. Bunlar büyük çoğunlukla hayvan biçimindedirler ve son zamanlarda buna cin çağırma dendiği de anlaşılıyor. Sibirya kavimlerinde bu ruhlar ayı, kurt, geyik, tavşan ve çeşitli kuşlar, özellikle kartal, baykuş (ükü/puku) ve karga şeklinde görülebilirler[13].

Şamanların bu hayvanların gizli dillerini de öğrendikleri söylenmektedir. Türk halk edebiyatının şaheserlerinden Oguz Kagan Destanı ve Dede Korkut Hikâyelerine baktığımızda; mesela bazı ünlü beylerin de hayvanlarla konuşabildikleri görülür ki, bu onların din adamı vasıflarının bir yansımasıdır. Bu şekil değiştirmeye mitoloji araştırmalarında metamorphose denir. Türkler bu deyim karşılığı olarak "donuna girmek" sözünü kullanırlardı. Bektaşiler, bu eski inancı tasavvufa uydurmuşlardır. Buna dair Anadolu'da anlatılan bir efsane de mevcuttur. Hacı Bektaş Veli güvercin donuna girip, Anadolu'ya uçtuğunda buranın yerli dervişlerinden Tugrul Baba bir doğan suretine bürünüp, Hacı Bektaş'ı yakalamak ister. Ancak Hacı Bektaş Veli silkinip tekrar insan olur ve Tugrul Baba'nın boğazını sıkıp, kendisine biat ettirir[14]. Hacı Bektaş örneği bir tarafa yukarıda da görüleceği üzere, kamlar başka ruhları da ele geçirebilecek kabiliyette olabiliyorlardı.

Eski Türkler belki de ruhlarının cennete birtakım kuşlar vasıtasıyla taşındığına inanıyorlardı. Bugün Anadolu'da dahi ölmek zaman zaman uçmakla ifade edilir ki, bazan bir insanın vefatı "kuş gibi uçtu" veya "uçtu gitti" diye anlatılır. Bunun en görünür delillerinden birisi, bugün Niğde ilinde bulunan Hüdavend Hatun Türbesi'nin üstündeki kuştur ve bu belki Kut Kuşu ya da kişinin ruhunu Uçmak'a götüren kutlu varlıktır.

Mesela Sibirya Türkleri arasında ilkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa bahar gelir[15]. Yukarıdakilere benzer şekilde Türk kültüründe kuşlarla alâkalı pek çok örnek vermek mümkündür. Ancak biz biraz da Bilge Kagan'ın tacı ve üzerindeki kuş motifinden söz etmek istiyoruz.

---

[12] O.Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s.54; M.Waida, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", *Numen*, 30/2, 1983, s.225-226; S.Kan, "Shamanism and Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look at the Past", *Ethnohistory*, 38/4, Durham 1991, s.365.

[13] İ. Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s.31-32; H.Tanyu, "Şamanlık veya Şamanizm", *Türk Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 1981, s.204; V.Kharitonova, "Black Shamans, White Shamans", *Shamanism*. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004, s.537; Gömeç, *a.g.e.*, s.73-74; D.S.Kara-L.Kunkovacs-J.Sipos, "Batïrkan, a Kazakh Shaman from the Altay Mountains (Mongolia)", *Shaman*, An International Journal for Shamanistic Research, 14/12, Budapest 2006, s.118.

[14] B.Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s.29-30.

[15] Gömeç, *a.g.e.*, s.78, 92-93.

Saf altından yapılma bu tac tek parçadan meydana gelmektedir. Üstünde kimilerinin Umay Kuşu dediği, ancak bizim Kut Kuşu (veya Türk Kuşu) diye adlandırdığımız bu motif; kanatları iki yana açılmış ve ağzında değerli bir taş tutan kuştan ibarettir. Üzerinde mükemmel bir işçilik örneği sergilenmiştir. Çağının diğer ülkelerinde ele geçen sanat eserlerinden kat kat üstün niteliktedir.

Eski Türk düşünce ve devlet anlayışına göre; siyasi iktidar "kut" kelimesi ile ifade edilmiştir. Yani Kut'un sahibi olan devletin de hâkimidir. Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında; "Tanrı bağışladığı ve kendi devleti (kutu-kısmeti) olduğu için"[16], hakanların tahtta çıktığına vurgu yapılıyor. Buradan da anlaşıldığı üzere milletin başı kagana, devlet Tanrı tarafından verilmektedir. Kök Türk tarihinden hatırlayacağımız gibi, İl-teriş Kagan'ın ölümünden sonra belki de kısa bir müddet devletin idaresini üstlenen İl Bilge Katun'un iktidarı da "kut" ile şöyle açıklanmaktadır: "Umay'a benzeyen annem hatunun kutu (devleti) sayesinde, küçük erkek kardeşim Köl Tigin er adını aldı"[17].

Eski Türkçede kut kelimesinin manası "devlet, ikbâl, saadet, ruh, baht" gibi anlamlara gelmektedir. Menşe bakımından Farsçada aranan "kut" ter-

iminin Avrupa literatürüne "majeste" şeklinde geçtiği[18] söylenmekle beraber bu hüküm kesin değildir[19]. Kök Türk Yazıtlarına baktığımızda, "kut" ve "kutluluk" Türk kaganlarına, dolayısıyla hükümdar ailesine ve kişilere Tanrı tarafından bağışlanmaktadır. Türk kültür tarihinin abidelerinden birisi olan Kutadgu Bilig'de kut'un mahiyeti aşağıdaki cümlede çok güzel bir şekilde açıklanmıştır: "Fazilet ve kısmet kutdan doğar, beyliğe giden yol ondan geçer, herşey kut'un eli altındadır"[20].

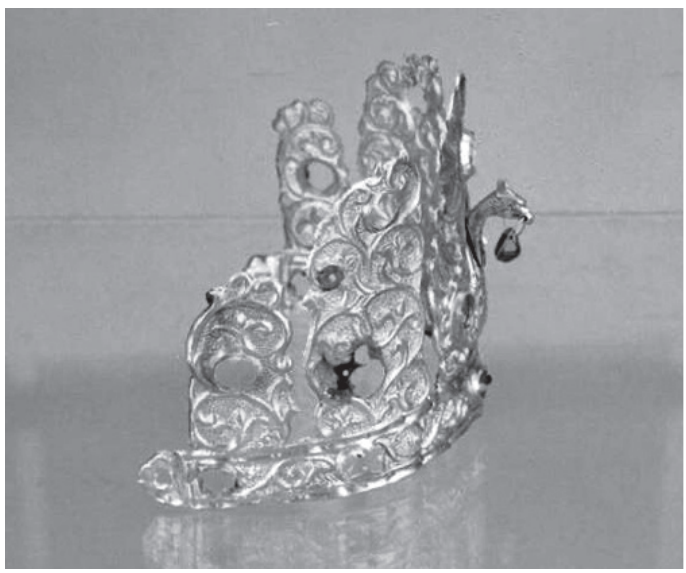

Ziya Gökalp'ın Tanrı'nın nuru dediği "Kut" hükümdara veya bunu hak eden şahsa "Kut Kuşu" (veya Türk Kuşu) diyebileceğimiz bir hayvan tarafından, herhalde sembolik olarak geliyordu. 2001 senesinde Bilge Kagan'ın hazineleri içerisinde bulunan ve devlet malı olup, Bilge gibi bütün Türk hakanlarının kullandığını sandığımız tacın üzerinde, ağzında çok değerli bir taş tutan kuş motifi bunu yansıtmaktadır. Bu kuş umumiyetle Ön Asya masallarında geçen Zümrüd-ü Anka ile özdeşleştirilen Huma (Kumay) kuşuyla birleştirilir ki, bunun yanısıra meşhur Attila'nın (Ata İllig) sancağı ve tacı ile Nagyszentmiklos'daki sürahinin üstünde bir Kut Kuşu (Tugrul Kuşu) olduğunu biliyoruz. Bu herhalde yukarıda da söylediğimiz üzere Bilge Kagan ile Köl Tigin'in başlıklarındaki kuştan başka bir şey değildir. Bir ihtimal günümüz Türklerindeki "Talih Kuşu" ya da "Devlet Kuşu" düşüncesinin temeli burada yatmaktadır[21].

---

[21] Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İ.Aka-K.Y.Kopraman, İstanbul 1976, s.49; Gömeç,

KAYNAKÇA

Gömeç, S. Y., "Bilge Kagan Külliyesi'ndeki Anıt Mezar", *Orkun*, Sayı 44, İstanbul 2001.
Gömeç, S. Y., "Bilge Kagan'ın Hazinesi Nasıl Taşındı?", *Orkun*, Sayı 45, İstanbul 2001.
Gömeç, S. Y., "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları", *Kırım Dergisi*, 9/35, Ankara 2001.
Gömeç, S. Y., "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", *Türk Kültürü*, 40/471, Ankara 2002.
Gömeç, S. Y., "Kök Türkler ve Moğolistan'daki Türk Anıtları", *Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı 381, Ankara 2004.
Gömeç, S.Y., "Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Yüce Erek*, 6/33, Ankara 2004.
Gömeç, S. Y., "Moğolistan'daki Türk Anıtları", *Türk Edebiyatı*, Sayı 361, İstanbul 2003.
Gömeç, S. Y., *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Ankara 2011.
Gömeç, S. Y., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.
Gömeç, S. Y., *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
Kafesoğlu, İ., *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.
Kan, S., "Shamanism and Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look at the Past", *Ethnohistory*, 38/4, Durham 1991.
Kharitonova, V., "Black Shamans, White Shamans", *Shamanism*. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture, Ed. M.N.Walter and E.N.Fridman, California 2004.
Özönder, C., "Türk ve Kore Halk İnançları Arasındaki Benzerlikler", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987
Tanyu, H., "Şamanlık veya Şamanizm", *Türk Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 1981
Turan, O., *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969
Waida, M., "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", *Numen*, 30/2, 1983.

a.g.e., s.78; S. Y. Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları", *Türk Edebiyatı*, Sayı 361, İstanbul 2003, s.4-8; K. Fischer, *Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale*, Zürich 1896, s.98-99; Ş. Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339, s.138; B.Ögel, Türk Mitolojisi, C. I, Ankara 1971, s.108-110; Rasonyi, "The Psychology and…, s.210; E.Çoban, "Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri", *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2009, s.667.

KÜL TİGİN, BİLGE KAĞAN VE TONYUKUK KÜLLİYELERİ VE YAZITLARI ÜZERİNE TÜRK SANATI TARİHİ VE TÜRK MİTOLOJİSİ AÇISINDAN BAZI DEĞERLENDİRMELER

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU*

Özet

Orhun yazıtlarının, ilk kez Thomsen tarafından 1893 yılında okunarak bilim alemine duyurulmasından bu yana, 100 yıldan daha fazla bir zaman geçti. Bu süre boyunca bir yandan Orta Avrasya kesimlerinde özellikle de İç Asya, Orta Asya ve Sibirya bölgelerinde yeni yazıtların keşfi ve ilk okuma ve yayınlarının yapılması sürerken, diğer taraftan eski yazıtların daha doğru okunması, yanlışların düzeltilmesi çalışmaları da devam etti. Bu faaliyetlerin çoğu dil-edebiyat alanına mensup Türkologlar tarafından gerçekleştirildi.

Bununla birlikte söz konusu yazıtların nesnel olarak bir sanat nesnesi veya arkeolojik eserler oldukları da bilinmekle birlikte Sanat Tarihçisi ve arkeologlar; bu bir kısmı abide olarak nitelendirilebilecek eserler üzerinde pek fazla durmadılar. İlk çalışmaları yapanlardan biri olan Radloff çok tanınmış "Atlas"ında (1892) daha çok Orhun yazıtları üzerinde dururken, kalıntıların da fotoğraflarını ve bir kısım bilgilerini yayınladı. Ayrıca Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk ile ilgili bazı kazılar da yapıldı fakat bunlardan 1958 yılında Lumir Jisl'in gerçekleştiği arkeolojik kazının sonuçlarının, araştırmacının ölümü üzerine detaylı olarak yayınlanamaması önemli bir şanssızlık oldu. Bilge Kağan külliyesi kazıları da bir kitap ve Moğol tarafının bazı yayınları dışında, bildiğimiz kadarı ile tam bir katalog halinde yayınlanmadı. Yeni yapılan Tonyukuk kazıları ise iki elden yürütüldü. Bu çalışmaların sonuçları kısmen yayınlandı. Dolayısıyla sanat eserleri, abideler üzerine yazılanlar, yazıtlar üzerine yapılan filolojik çalışmalara göre az seviyede kaldı ve bir kısım yazıtlar ise bu bakımlardan hiç ele alınmadı.

---

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi. ycoruhlu64@hotmail.com

Türkiye'de benim ve hocamız Prof. Nejat Diyarbekirli ve Dr. Emel Esin dışında hemen hiçbir Sanat Tarihçisi (kısa süreli bir iki çalışmanın sonucunda yayınlanan kısa yazılar dışında) bahsedilen yazıtları Sanat Tarihi açısından ele almadı. Ayrıca diğer Orhun ve Yenisey, Kazakistan ve Kırgızistan yazıtları ve başka yerlerdeki yazıtlar da kendileri ve yanlarında bulunan anıtlarla-eserlerle birlikte Sanat Tarihi açısından topluca pek değerlendirilmedi. Oysa çoğu yerde yazıtlar tek başlarına yer almıyorlar, Sanat Tarihi ve arkeolojik açılardan önemli olan diğer eserlerle birlikte bulunuyorlar hatta çoğu kere yazının üzerinde yer aldığı stel, dikili taş, heykel de birer sanat eseri olarak yontulmuş veya işlenmiştir.

Külliyelerdeki veya çeşitli yerlerdeki eserleri yazılarla birlikte değerlendirmeli, yazıtın içeriğinin çevresindeki eserlerle bağlantılarını da ortaya koymalıyız. Ayrıca söz konusu yazıtlarda Türk sanatı, Türk Mimarisi, Türk şehirciliği, mesken, sanat ve mimari ile ilgili bilgiler ve özel terimler hakkında aktarımlar bulunduğunu da göz önüne almalı, bunları tespit etmeli ve değerlendirmeliyiz. Yazıtların dikildiği döneme ait birtakım terimler aktarılırken, bunları Sanat Tarihçisinin bakış açısıyla ele almak daha doğru sonuçlar verebilir.

Bu duruma benzer bir şekilde, yazıtlardaki anlam katmanları Türk Mitolojisi, Kozmolojisi bakımından da yine bizim ve bir kısım araştırmacıların kısmi çalışmaları dışında şimdiye kadar pek fazla ele alınmadı. Oysa Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtında ve diğer yazıtlarda sadece siyasi tarih anlatılmamaktadır. Bu yazıtlarda çeşitli konularda bilgiler ve ipuçları bulunmaktadır. Türklerde evren/dünya modeli, dünyanın şekli ile ilgili hususlar, Dört Ana Yön ve Merkez Sembolizmi, Dünya hükümdarlığı, Gök ve Yer tanrısı, Kutsal su ruhları, Tanrıça Umay, ata kültleri, köken ve türeyiş gibi unsurlar; Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında ve diğer bazı yazıtlarda yer almaktadır. Türk Mitolojisi üzerine çalışanlar, ilgili döneme ait özel terimlerin anlamları hususunda da fikir belirtmelidirler. Bugünkü Türkçeye bu terimlerin anlamlarını aktaranlar kendi inanç, duygu ve ideolojik bakış açılarını da işin içine karıştırarak yorum yapmakta ve bazen yanlış anlamlandırmalara neden olmaktadırlar.

Sanat Tarihi açısından ve konuya terminolojik açıdan bakınca bu yazıtların içerisinde bulunduğu eser topluluklarına ne ad verilmesinin doğru olacağının da yeterince tartışılmamış olduğu dikkati çeker. Türkiye'de bazılarına bizim de katkıda bulunduğumuz yayınlarda Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk mimari düzenlemeleri, daha çok Osmanlı döneminde kullanılan ve değişik fonksiyonlardaki yapıların bir araya getirildikleri "külliye" ismi alınarak "külliye" olarak isimlendirildiler, daha çok da "mezar külliyesi" veya "anı mezar külliyesi" olarak adlandırıldılar. Bazı yabancı araştırmacılar ise bunları doğru-

dan doğruya (Budist tapınaklara benzer yönleri olduğundan) tapınak olarak nitelendirdi.

Herkesin hem fikir olduğu ancak üzerinde pek durmadığı üzere, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtları birer mimari düzenleme içindedir ve biz hali hazırda bu mimari düzenlemeyi hangi terminolojik isimle anacağımızı bilmiyoruz; bu hususta bir karar verilememiştir. Yazıtlardan bu yerlerin anma ve tören yerleri olduğu açıkça anlaşılmaktadır, ölen önemli kişinin anısına dikildikleri-inşa edildikleri de anlaşılıyor. Dahası bazı yazıt içeren, başka daha küçük boyutlu örneklerinden de anlaşılacağı üzere, belirli bir düzen-şema içerdikleri de anlaşılıyor. Birkaç fonksiyona sahip olduklarından bunları "külliye" ve "mezar/anı mezar" şeklinde anmak doğru gibi görünüyor ancak öte yandan eski Çin tarihlerinde Türklerin "ata tapınakları"ndan söz edildiği göz önüne alındığında, eski Türklerde bu tür tapınakların varlığından yola çıkılarak, bunlar birer "Ata Tapınağı" olarak da adlandırılabilirler. Bu konu Üzerinde de düşünmek ve tartışmak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Türk Sanatı, Türk Mitolojisi, Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tonyukuk yazıtı

Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk'a ait içlerinde yazıtların bulunduğu aslında birer mimari düzenleme (anı mezar veya ata tapınağı) olan Külliyeler bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunmaktadır **(Çizim 1-6; Resim 1-11)**[1].

Orhun yazıtlarının, ilk kez 1893 yılında,Thomsen tarafından okunarak bilim alemine duyurulmasından bu yana [2] geçen süre boyunca; bir yandan Orta Avrasya kesimlerinde; özellikle de İç Asya, Orta Asya ve Sibirya bölgelerinde yeni yazıtların keşfi ve ilk okuma ve yayınlarının yapılması sürerken, diğer taraftan dil-edebiyat alanına mensup Türkologlar, eski yazıtların daha doğru okunması, yanlışların düzeltilmesi çalışmalarına da devam etti **(Çizim 2 , 5 ; Resim 1, 6, 11)**.

Bununla birlikte söz konusu yazıtların aynı zamanda birer sanat nesnesi veya arkeolojik eserler olmalarına rağmen, Sanat Tarihçisi ve arkeologlar, söz edilen eserler üzerinde pek çalışmadılar. İlk çalışmaları yapanlardan biri olan Radloff çok tanınmış "Atlas"ında (1892) daha çok Orhun yazıtları üzerinde

---

1 Bu yazımızda kaynaklara yapılan atıflar çoğunlukla dipnotlarında belirtilmiştir. Sıklıkla geçen yayınlara ise metin içerisinde gönderme yapılmış olup, bunların tam künyeleri ise yine dipnotlarda yer almıştır. Çizim ve Resimlerin kaynakları ise resim listesi ile birlikte verilmiştir.

2 Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çeviren ve Yayıma hazırlayan Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011 (2.baskı).

dururken, kalıntıların da fotoğraflarını ve bazı bilgilerini yayınlamıştı [3]. Ayrıca Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk ile ilgili bazı kazılar da yapıldı ancak ne yazık ki 1958 yılında Çekoslavak arkeolog Lumir Jisl'in gerçekleştirdiği kazının sonuçları, araştırmacının ölümü üzerine detaylı olarak yayınlanamadı. Bilge Kağan külliyesi kazıları da TİKA'nın yayınladığı bir kitap, bir albüm, Cengiz Alyılmaz'ın bazı kitapları ve Moğol tarafının kısa yayınları ile Hasan Bahar'ın birkaç makalesi, Saadettin Gömeç'in haber niteliğinde yazıları bir yana, tüm buluntuları ile ayrıntılı olarak yayınlanamadı[4]. Bu çalışmalarda Bilge Kağan Külliyesi için yapılmaya çalışılan rekonstrüksiyon çizimleri (rekonstitüsyon) de kısmen hatalıdır. Kazakistan'da bir araştırmacının Orhun Abideleri'ni tam bir atlas halinde yeniden ele aldığı bir kitap yayınlandığını ve bunun Türkçe'ye (Türkiye Türkçesi'ne) aktarılacağını duyduk ancak bu kitap elimize geçmediği için değerlendirme fırsatımız olmadı. Kazak Türk araştırmacıları daha önce de o zamana kadar keşfedilmiş yazıtları sanat ve arkeolojik yönlerine pek girmeden topluca yayınlamışlardı. Yeni yapılan Tonyukuk kazıları ise iki elden yürütüldü. Semih Güneri çalışmaları bir kitap halinde kısaca yayınladı ancak henüz Ahmet Taşağıl başkanlığında gerçekleştirilen kazılara dair bir kitap en azından bir katalog ortaya konulmadı. Dolayısıyla sanat eserleri, abideler üzerine yazılanlar, yazıtlar üzerine yapılan filolojik çalışmalara göre çok az seviyede kaldı ve bir kısım yazıtlar ise bu bakımlardan hiç ele alınmadı.

Bizim ve hocamız Prof. Nejat Diyarbekirli ve Dr. Emel Esin, Prof. Dr. Kenan Bilici, Prof. Dr. Oluş Arık dışında ve kısa giriş bahisleri halinde konuya değinenlerden (Oktay Aslanapa gibi) başka hemen hiç bir Sanat Tarihçisi ta-

---

[3] V.V. Radlov, *Atlas' Drovnestey Mongoliy, Trudı Orhonskoy Ekspeditsiy*, İmperatorskoy Akademiy Nauk Tipografiya, St. Petersburg 1892-1899 ; Türkçe: Dimitriy Vasiliyev (Hazırlayan),*Orhon Seferi Araştırmaları-Orkhon Expedition Researches-Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Seçilmiş Sayfalar)-The Atlas of Historical Works in Mongolia (Selected Pages)* (Çevirenler Dimitriy Vasiliyev-Yelena Vasiliyeva-Sema Bulutsuz), TİKA, T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs Turkish İnternational Cooperation Agency, Ankara, 1995.

[4] Lumir Jisl'in yaptığı kazı konusunda Türkçe'ye de çevirilen uzunca bir makalesi vardır: Lumir Jisl, "Kültigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Belleten*, C. XXXII /107, Ankara, 1963, s.387-410. Ayrıca bkz. L. Šmahelová, "Kültegin Monument And Heritage of Lumír Jisl-The Expedition of 1958", *Current Archaeological Research in Mongolia-Papers From the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia"* held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd,2007, Bon Üniversitesi, Bonn, 2009, s.325-341. TİKA tarafından yayınlanan kitap ve albüm için bkz. Anonim, Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Aydoğdu Ofset, Ankara, 2002 ; Osman Fikri Sertkaya-Cengiz Alyılmaz-Tsendiyn Battulga, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü-Album For The Project On Turkish Monuments in Mongolia*, TİKA-Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı-Republic of Turkey Prime Ministry Turkish International Cooperation Administration, Ankara, 2001.

rafından, bahsedilen yazıtlar ve etraflarındaki eserler ele alınmadı. Mevcut yazılar da daha çok kısa aktarım ve değerlendirmeler şeklinde olup tüm kazı materyali ve buluntuları içermemektedir. Ayrıca diğer Orhun ve Yenisey, Kazakistan ve Kırgızistan yazıtları da kendileri ve yanlarında bulunan anıtlarla-eserlerle birlikte Sanat Tarihi açısından değerlendirilmedi. Oysa çoğu yerde yazıtlar tek başlarına "yazı"lı eser olarak yer almıyorlar, Sanat Tarihi ve arkeolojik açılardan önemli olan diğer eserlerle birlikte bulunuyorlardı. Hatta çoğu kere yazının üzerinde yer aldığı stel, dikili taş, heykel de birer sanat eseri olarak yontulmuş veya işlenmişti. Yazıtların bulunduğu yerlerdeki taş heykeller de külliye içinde bütünün bir parçası olarak değerlendirilmekten ziyade genel heykel çalışmalarında kısaca üzerinde durulan eserler oldu.

Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına düzenlenen yerler, daha küçük ölçeklerde düzenlenen başka yerlerin de içine katıldığı bir mimari grup oluşturur (**Çizim 1-4, 6; Resim 7)**. Daha önce bunlara ilişkin nispeten detaylı bazı tanımlar olduğundan bu bilgileri burada tekrarlamaktan kaçınacağız ancak kısaca belirtmek gerekirse, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen şemada (planda), hendek ve duvarla çevrili bir avlunun orta kesiminde "bark "denilen yapının bulunduğu ve barka giden yol üzerinde ayakta veya oturur vaziyette heykeller **(Resim 2, 3, 8)** ve bir de ölenin hatırası için dikilmiş yazıtın **(Çizim 2; Resim 1, 6)** ve çoğunlukla arkada sunağın yer aldığı çok fonksiyonlu bir mimari düzenleme söz konusudur. Tonyukuk düzenlemesi içeriği bakımından diğer ikisinden biraz farklıdır, orada taş lahitler de ele geçmiş ve ayrıca yazıtlar iki adet taş üzerindedir **(Çizim 5; Resim 11)**. Kazılarda ortaya çıkarılan küçük buluntular da mahiyet itibariyle benzer kalıntılar-nesneler olup inşa edildikleri dönemin özelliklerini taşırlar; yer karoları, atık su tertibatına ilişkin pişmiş toprak borular, kiremitler, masklar vs. **(Resim 4, 5, 9, 10)** [5]**.** Diğer başka mimari düzenlemelerde de kendi çağına ait bazı üsluplar ile birlikte üç aşağı beş yukarı benzer şeylerin (bazı farklılıklarla) yansıtıldığı görülür. Demek ki belli bir mimari anlayış ve gerekli, inançla ilgili fonksiyonları yansıtır şekilde bir düzenleme söz konusudur. Bir başka deyişle külliyeyi oluşturacak şekillerin-unsurların birkaç varyasyon halinde nasıl olması ve neyin nerede yer alması gerektiği önceden planlanmış ve sonra da uygulanmıştır. Bu mimari düzenlemelerin tiplerinin tespit edilebilmesi için bütün benzeri yerlerin taranarak bu açıdan Sanat Tarihçileri tarafından gözden geçirilmesi gereklidir.

Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk mimari düzenlemelerini merkeze alıp baktığımızda farkında olunması gereken bir diğer husus, bu tarz yapı veya

[5] Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı-İç Asya'da Türk Sanatı'nın Doğuşu ve Gelişimi*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2011 (3.baskı), s.178-185; Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016 (2.baskı), s.236-243.

ritüel yeri inşa etmenin, Göktürklerle aynı devirde var olan başka bazı çevreler için de geçerli olduğunun görülmesidir. Bu bakımdan örneğin özellikle daha önceki Tabgaç devrinin abideleri ve çağdaş T'ang sülalesi abidelerinin de gözden geçirilmesi gereklidir. Bu inceleme sonucunda görülecektir ki bu eserler daha yaygın ve eski bir mimari ve sanat anlayışının oluşturduğu bazı ikonografik kalıplara göre yapılmışlardır ve sadece bulundukları bölgeye göre kimi bazı üslup ve inanç farklılkları nedeniyle sanatsal yansıtma ve ifadede farklılıklar vardır.

Tüm anıtlar karşılaştırmalı olarak ele alındığında ve ayrıca kazı ve rekonstrüksiyon projeleri yapıldığında, bu konudaki gerçekler net bir şekilde ortaya çıkacaktır ancak şimdiye kadar bu şekilde geniş bir çevreyi ve devirleri kuşatıcı bir çalışma yapılmamış, çeşitli araştırmacılar yeni yazıtları çözmek heyecanıyla, en az onun kadar önemli olan ancak kesinlikle çok daha zor olan bu işe pek soyunmamışlardır.

Sözü edilen bu tür düzenlemelerde yazı-yazıt önemli bir unsurdur; ancak bunları inşa edenler açısından başat unsur değil, düzenlemenin kimin adına, niçin yapıldığını ve o dönemin kozmolojisi, inançlarına bağlı olarak devlet ve hükümdar tarafından yapılanların anlatıldığı veya ölen kişinin yaptıklarının yad edildiği sadece bütünün içindeki bir tek unsurdan ibarettir.

Bununla birlikte çağdaş bilimsel değerler açısından tüm bu eserleri yazılarla birlikte değerlendirmeli, yazıtın içeriğinin çevresindeki eserlerle bağlantılarını da ortaya koymalıyız.

Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarının **(Çizim 2; Resim 1, 6)** muhtelif yerlerinde mimari düzenleme, heykel ve yazıtlarla ilgili satırlar bulunmaktadır. Bu yazıtları günümüz Türkçesine aktaran uzmanların yayınlarından inceleyeceğiz. Bazı ayrıntı anlamlandırmalar tartışılır olmakla birlikte özgün metine de yer veren aktarımlar genel açıdan amacımız için yeterli olabilir.

Kültigin Yazıtı'nda konu ile ilgili kısımları şu şekilde belirtebiliriz: "*Tanrı lûtufkar olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum. Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa bu sözümde yalan var mı? (Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk (halkı) yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya (taş üzerine) hâkkettim; yanılıp öleceğini de buraya hâkkettim. (söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedî taşa hâkkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) bugünkü Türk halkı (ve) beyleri, bu devride (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız? Ben ebedi taş diktim, Çin hakanından ressam ve heykeltraşlar getirttim, (Kül Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum..On-Ok oğullarına (ve) yabancılarına kadar (herkes) bunları görüp öğrenin. Ebedî taş hâkkettirdim, yazdırttım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin. O taş(ı..hâkkettirdim).*

Bu yazıyı yazan (Kül Tigin'in) yeğeni Yolluğ (Tigin'dir)" (Kül Tigin G 9-13). T. Tekin'in bugünkü Türkçeye aktarmasından ele aldığımız bu metin bize Kül Tigin mimari düzenlemesi ile ilgili bilgi veriyor [6]. Özgün metinde kullanılan " b (e)ñgü t(a)ş " , "b(e)d(i)zçi ", "b(a)rk" ve "t(a)bg(a)ç" terim veya isimleri bizce özel önem arz ediyor. Çünkü bunların bugünkü Türkçeye aktarımı anlamı oluşturuyor. Ebedi Taş çevrimi doğru görünüyor ama yazar, ressam ve heykeltıraş veya resim ve heykel terimlerini "bediz" kelimesinin anlamı olarak vermiştir ki bunun doğruluğu tartışılır. Çünkü "bediz" genel anlamda resimleri ve heykelleri de kapsayan bir dekorasyon işi gibi görünüyor. O yüzden aktaranın resim ve heykel veya ressam heykel tıraş demek yerine "bediz" veya bedizci kelimesini kullanması daha doğru olurdu. Öte yandan "bark" sözcüğünün "türbe" olarak aktarılması da yanlıştır. "Bark"ın türbe olduğu açığa çıkarılmış bir husus değildir. Bir yerin türbe olabilmesi için ceset veya cesetlerin doğrudan doğruya toprağa verilen yer olması gerekiyor (türbe adı "türab" yani toprakla ilgilidir); "bark"ın bir mezar anıtı olduğuna dair bir belge yoktur ve Kül Tigin'in burada toprağa gömüldüğü konusunda da bir bulgu yoktur. Dolayısıyla "bediz" sözcüğü gibi "bark" terimi de olduğu gibi kullanılmalıdır. Yazar tarafından "Tabgaç" sözcüğünün Çin olarak aktarılması bir yana özgün metinde Çin yerine "Tabgaç" isminin kullanılması da çok önemlidir. Demek ki Türk Kağanı, atalarından olan Tabgaçları biliyor ve Çin'e Çin demek yerine, atalarının ülkesi anlamında Tabgaç demeyi tercih ediyordu. Bu bakımdan bu anlayış Türk Kağanı'nın Çin'den neden usta talep ettiğine bir işaret olabilir. Kağan, söz konusu elemanları, bu mimari düzenlemeyi veya sanat eserlerini Türkler yapamayacağı için değil, Çin'i eski Türk ülkesi ve akrabalıklar teşkil edilen bir yer saydığı için istemişti. Hem ayrıca başka bir ülke imparatorundan bir şey istemek ve bunun yerine getirilmesi aynı zamanda bir prestij konusu olarak da önemliydi.

Diğer çeşitli araştırmacıların bu *özel terimleri* nasıl bugünkü Türkçeye aktarmış olduğunu görmek için, bazı örneklere bir göz atalım. Hüseyin Namık Orkun'un Kültigin Yazıtı'nın güney yüzündeki aynı satırları biraz daha farklı ve mümkün olduğunca sözlük anlamına bağlı kalarak ele almaya çalıştığını görüyoruz. Burada "ebedi taş" sözü abide taşı, "bedizci" sözü sanatçı, "bediz" sözü "nakış" olarak aktarılmış ayrıca "Tabgaç kağanı" sözü ise yine Çin Kağanı olarak aktarılmıştır. Ayrıca Tekin'in "has sanatçıları" olarak aktardığı sözü ile ilgili olarak, Çin kağanının gönderdiği "bedizci" leri de "iç sanatkâr" (saray sanatçısı) yorumuyla birlikte vermiştir[7].

---

[6] Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 4-7.

[7] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s.27-28.

Günümüz Türkologlarından Erhan Aydın ise ilgili kısmı bugünkü Türkçeye şöyle aktarıyor: *"...(Ebedî) gök lütfettiği için (ve) kendi talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum. Tahta oturup yoksul halkı tamamen derleyip toparladım. Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım . Hiç bu sözümde yalan var mı? Türk beyleri (ve) halkı bunu dinleyin: Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım), yanılıp öleceğinizi de buraya kazıdım (yazdım). Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım (yazdım). Ona bakarak anlayın. Şimdiki Türk halkı (ve) beyleri, bu zamandaki (hâlihazırdaki) itaatkâr beyler sizler mi yanılacaksınız? Ben ebedî taş diktim. Çin kağanından süsleme ustası getirttim, süslettim. Benim sözümü kırmadı. Çin kağanı, has süsleme ustasını gönderdi. Ona muhteşem bir anıt mezar yaptırttım. İçini, dışını muhteşem (şekilde) süslettim. Taş yontturdum. Gönlümdeki sözlerimi nakşettim. On ok oğullarına, yabancılarına kadar bunu görüp bilin. Ebedî taş yaptırdım <..> ise <..> ulaşılabilir yerde ise, böylesi ulaşılabilir yerde ebedîtaşı kazıttım, yazdırdım. Onu görüp öylece bilin. O taşı <..> kazıttım. Bu yazıtı yazan yeğeni Yollug Tegin (ben) yazdım."* Görüldüğü gibi burada da farklı bir ifade söz konusudur [8].

Aydın'ın bugünkü Türkçe'ye aktarmasında; "kazıdım" sözü "yazdım" ile birlikte verilmiş, bu anlama geldiği ifade edilmiş. Oysa bu durum anlamı değiştiriyor çünkü taşın üzerine fırçayla değil de kazıyarak yazıldığı söylenmiş oluyor ki bu sanat tarihi açısından önemli bir teknik ayrıntıdır. Ayrıca burada "Bark" sözcüğünü "türbe" ile karşılamanın yanlış olduğu tespit edilmiş bunun yerine "anıt mezar" ifadesi kullanılmıştır ki daha doğru bir aktarma olmakla birlikte "bark" kısmının **(Çizim 1, 2, 3)** mezar olduğuna dair bir kanıt olmadığından anlamı karşılayıp karşılamayacağı tartışılabilir. Yukarıda da söylediğimiz gibi terminoloji kapsamına giren "bark" kelimesi bugünkü Türkçeye veya herhangi bir dile aktarılırken "bark" olarak bırakılmalıdır. Çünkü, diğer yorumlar Sanat Tarihi açısından anlam farklılığına neden olmaktadır. Son aktarmada "bedizci" "bediz" özel terimleri "süsleme ustası" ve "süsleme" olarak karşılanmıştır. Görüldüğü gibi burada da anlamlandırmada nispeten daha uygun bir tercih yapılmıştır, ancak doğrusu yine bu terminolojiye has özel terimleri olduğu gibi anlam vermeye çalışmadan bırakmaktır.

Söz konusu araştırmacıların anlam verirken oluşturduğu farklılıklar Sanat Tarihi bakımından mühim değişikliklere yol açıyor. Çünkü bir belgedeki sözcüğü bugünkü dile aktarırken aynı sözcüğü veya sözcükleri "resim, heykel", ressam, heykeltıraş, süsleme, süslemeci, nakış, sanatkar, has sanatkar, iç sanatkar, kendi sanatkarı veya saray sanatçısı gibi değişik anlamları aktararak verdiğinizde bu metinden çıkarılması gereken anlam ortadan kayboluveriyor. Aynı sözcüklere yüklenen bu anlamlar Sanat Tarihi'nde birbirinden oldukça farklı şeyleri ifade ediyor.

---

[8] Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s.42-44.

Şimdi bir de bu yazıtların ilk çözücüsü Thomsen'in söz edilen bölümde bahsedilen özel terimlere ne anlam verdiğine bir bakalım. Burada "yazdım", "ebedî taş", "Çin" , "yontucu" (heykeltıraş), İç yontucu (saraya bağlı yontucu), "bina" (tapınak, türbe, salon), "süsleme", "yontturmak" vb. ifadeler kullanılmıştır. Görüldüğü gibi Tabgaç sözü Çin ile, "bediz" sözü süsleme ile, "bedizci" sözü yontucu (heykeltıraş) ile "bark" sözü ise tapınak, türbe veya salon olduğu düşünebilecek bina sözcüğüyle karşılanmıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere, Göktürk devrine ait olan bu özel ifade ve terimler üzerine tam olarak günümüze aktarılabilecek doğru anlamlar yüklenememekte ve aktarana göre bu anlam farklılaşmaktadır. Yine bizce bu terimleri özel kendi ifade şekliyle bırakıp anlamını da ona göre algılamanın daha doğru olduğu böylece anlaşılıyor. Çünkü o döneme özgü ancak bugün kullanılmayan özel terimlerin, bugünkü sözcüklerle anlamını tam olarak karşılamak mümkün olmamaktadır. Thomsen, KD yüzü birinci satırında "türbe" sözünü kullanmakla birlikte, onun burada genel yapıyı kastettiği anlaşılıyor. Aynı yerde "heykel" sözcüğünü de tercih etmiş ancak bunu da Kültigin'in kendisine ait olduğu düşünülen heykeli ifade etmek için kullanmış: "*Kül-tegin Koyun yılında, yirmi yedinci gün öldü. Dokuzuncu ayın otuz yedinci günü cenaze törenini yaptık. Türbesini, heykelini, yazılı taşını Maymun yılında yedinci ayın otuz yedinci günü büyük törenle açtık...*" [9].

Kül-tigin yazıtındaki, genel mimari düzenleme **(Çizim 1-3)** ile ilgili diğer ifadelere de bir göz atalım: "*Kül Tigin yok olsa (idi) hep ölecek idiniz. Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşları berbat olacak deyip düşündüm, Yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay (ve) Tatabı halkları (temsilcilerinin) başında General Udar geldi. Çin imparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşiyi Likeng geldi; binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi. Tibet Hakanından (onun temsilcisi olarak) Bölün geldi. Geride, gün batısında Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi. On-Ok oğlum Türgiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız hakanından Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) kitabe taşı ustası (olarak) Çin imparatorunun yeğeni general Çang geldi.*

Kül Tigin Koyun yılında, on yed(nci gün) de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sinde) hep bitirdik. Kül Tigin kendisi (?) kırk yedi yaşında (?) idi. Taş (türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltraşı

[9] V. Thomsen, *a.g.e.*, s. 169-173.

Tuygun Elteber getirdi. Bunca yazıyı yazan : Kül Tigin'in yeğeni Yollug Tigin, (ben), yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa, bu duvara hep Yollug Tigin, (ben) yazdım...Kül Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını dört bin (attan oluşan) sürülerini koruyan Tuygut beyim prens yukarıda tanrı olunca(..... kitabe) taş(ını) yazdım. Yolluğ Tigin (biz) yazdık." (K 10-13, KD , GD ve GB yüzleri) [10].

Burada yukarıda ifade ettiğimiz şeyleri tekrar etmeyeceğiz. "Bark" sözcüğü yerine türbe, "bediz" yerine resim-heykel, bedizci yerine ressam heykeltıraş vb. kullanılmıştır. Yukarıdaki satırlarda sözü edilen yerli ve yabancı ülke temsilcisi yasçı ağlayıcılar, yine metinde belirtilen tarihte açılış törenine gelen temsilciler olup, ihtimalen Kül Tigin mimari düzenlemesinde bunlar rütbelerine göre ayakta ve oturur vaziyette heykeller olarak gösterilmişti **(Çizim 2; Resim 2, 3)**. Elinde mendile benzer bir kumaş olan heykel de belki de profesyonel ağlayıcılardan biri idi ve tabii diğer temsilcilerden biri de olabilir.

Kül Tigin yazıtının Çince yüzünde yapı ile ilgili inşa bilgilerine dair fazla bir şey olmayıp sadece Çinlilerin yazıtı diktikleri ileri sürülmektedir. Yazıtın başlığı da "Merhum Kültegin'in Yazıtıdır: "*Bu sebeptendirki gelecek hadsiz hesapsız nesillerin dimağlarında onların müşterek muvaffakiyetlerinin şaşaası her gün yeniden canlansın diye uzakta ve yakında bulunan herkesin bunu öğrenmesi için bilhassa muhteşem bir yazıt diktik*.[11]" Metnin ilgili kısmı A. Taşağıl tarafından biraz daha farklı okunmuştur: "*Bu sebeple (bunu göstermek için) zengin yazıtı diktirdim. Böylece uzaklara ve yakınlara yayılacak, çok ama çok uzun zamanlarda dinlensinler güneşin parlayan ışıklarıyla yeniden duysunlar konuşsunlar diye*"[12]. Bu bilgide büyük ihtimalle Çin'ce olan yazıt kastedilmektedir. Bunun dışında yazıtın son kısmında "dağ gibi yüksek bir yazıt" dikildiğinden de söz ediliyor. Ayrıca kitabenin sonunda T'ang, K'ai-yüan'ın yirminci senesi, devri takvime göre yazıtın; yeni ayın yedinci günü (devri takvime göre Ting-wei) dikildiği belirtiliyor. Bu 732 yılına denk geliyor.

Kül Tigin Yazıtı'nda bulunan mimari düzenleme ile ilgili bilgiler, şimdiye kadar çok net ve tarafsız bir biçimde değerlendirilmemiştir. Bilhassa yabancılar "Göçebe" olarak niteledikleri Göktürklerin böyle bir mimari yapı, resim ve heykel yapamayacağını düşündüklerinden dolayı neredeyse tüm mimari düzenlemeyi Çinli usta ve sanatkarlara mal etmek eğilimindedirler. Kanıt olarak da yazıttaki ifadeleri göstermektedirler. Aynı ifadeleri gözden geçiren bazı araştırmacılar da bazı kısımları Çinlilerin bazılarını da Türk usta ve sanat-

---

[10] Talât Tekin, *a.g.e.*, s.22-25.

[11] Kültigin kitabesindeki Çince metni M.E.H. Parker, İngilizceye, Hadiye Erturkan Türkçeye çevirmiş ve H.Namık Orkun'da kitabında yayınlamıştır. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s.81-84.

[12] Ahmet Taşağıl, "Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında", *Avrasya Etüdleri*, S.25, Sonbahar-Kış 2003, Ankara, 2003, s.21.

çıların yapmış olduğunu, nispeten kaba işlerin Türkler tarafından yapılmış olabileceğini düşünürler ama bize göre gerçek şu şekildedir:

1. Kül Tigin anısına bir mimari düzenleme yapılmasına karar verilmiştir. Bilge Kağan'ın emri ve isteğiyle inşaatın yapılmasına başlanmış ve sonuçlandırılmıştır. İnşaatın yapılacağı alan kolay ulaşılan ve yol üzerinde bulunan bir arazi olarak bilinçli bir şekilde seçilmiştir. Bilindiği üzere burası Orhon Nehri kolu yakınındaki sonradan mezarlık haline gelmiş bir alandır.

2. Bu mimari düzenleme için Bilge Kağan en üst merci olarak ilgili kişilerin görevlendirilmesini istemiştir. Mimari düzenleme (devleti temsilen) onun adına yapılacak, yazıt onun adına dikilecektir. O yüzden de metinde sıklıkla "ebedi taş diktim" vb. şekilde onun ağzından ifadeler kullanılmıştır. Yazıta göre, barkı yapacak çok sayıdaki bedizciyi (resim, heykel ve süslemeleri yapanlar) Tuygun Elteber (Türk/Kök-Türk) getirmiştir. Tuygun Elteber ya inşaatın kahyası veya baş ustası yahut da mimarıdır.

3. Bilge Kağan ayrıca dönemin Çin imparatorundan da akrabalık ilişkilerine dayanarak ve prestij konusu ile bağlantılı olarak yardım etmek üzere eleman göndermesini istemiştir. Çin hükümdarı da doğal olarak onun bu isteğini karşılamıştır. Yazıtta, Çin imparatorunun kendi sarayına mensup sanatçılarını gönderdiği ifade ediliyor. Sonrasındaki cümlenin ifadesi, yazıtı bugünkü dillere aktaran araştırmacılar tarafından "Onlara" şeklinde başlatılmış (olağanüstü bark yaptırdım şeklinde devam ediyor) ancak burada kastedilen Çinliler mi yoksa tüm usta ve sanatçılar mıdır? Söz konusu cümlede genel ve pasif bir ifadeden söz edilebilir mi? Mevzuyu dilcilerin araştırması gereklidir. Ayrıca yazıtta, önce Çin imparatorundan ustaların geldiği çoğul olarak ifade edilirken, bir süre sonra Çin imparatorundan bark ustası, süsleme sanatçısı, yazıt taşı ustası olarak Çin imparatorunun yeğeni general Çang'ın geldiği belirtilmiştir (general rütbesinde usta?). Çin'den usta olarak bir kişi mi gelmiştir yoksa bir kişinin yönetiminde bir grup mu gelmiştir. Belli değildir. Bu çinden gelen Grup halinde ustalar veya tek kişi olan ustadan Kültigin yazıtının batı yüzündeki Çince yazıtta niçin hiç söz edilmemiştir? Burada sadece "bir yazıt dikildiği"nden bahsedilmiştir. Belki de Bilge Kağan ağzından verilen ifadelerde Çin'den geldiği söylenen general Çang yalnızca yazıtın ve daha çok da Çince yazıtın uygulanmasında ve belki eserin kaplumbağa şeklindeki kaide ve tepe (tak) kısmındaki çift başlı ejder (veya kurt başlı ejderler) üzerinde çalışmıştır. Zaten yazıtlarda birden çok yerde belirtildiği gibi, Türkçe runik yazılar Kül Tigin'in yeğeni Yolluğ Tigin tarafından tarafından taş üzerine kazınmış veya oyulmuştur. Ancak Bilge Kağan yazıtındaki bir ifade de Tigin'in süslemeler de yaptığı belirtildiğinden, Yolluğ Tigin'in yazıt süslemelerinde de payı olduğu ileri sürülebilir. Taşın üzerinde bazı bitkisel süslemeler de vardır. Ayrıca yazıtın bir çevirisinde Yolluğ Tegin'in duvar üzerine de yazdığı söyleni-

yor eğer buradaki "duvar" çevirisi doğru ise Barkın iç ve dış duvarları ve avluyu çeviren duvarın üzerine Türkçe yazıları da Yolluğ Tigin yazmış olmalıdır. Bark'ın içindeki iki heykelin parçaları ve duvar resimlerinin parçaları 1958 yılında Lumir Jisl tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştı **(Resim 5)**.

4. Böylece her şeyiyle birlikte Maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde tamamlanan Kül Tigin mimari düzenlemesi dokuzuncu ayın yirmi yedisinde düzenlenen yas töreni ile birlikte açılmıştır.

Sonuç olarak; Çinli usta ve sanatkarların muhtemelen Kültigin mimari düzenlemesindeki kitabenin bazı kısım/ögelerinin yapımında çalıştığı ve belki bark içindeki resimlerin ve heykellerin **(Resim 2, 4, 5) (**yapımında da Türk sanatçı ve ustalarla birlikte yer aldığı ama binanın planlaması ve inşasının Türk mimar ve ustaları tarafından gerçekleştirildiği ve bilhassa bark dışındaki heykellerin **(Çizim 2 ; Resim 3)**Türkler tarafından yapılıp bark'ta da **(Çizim 2, 3)** bütün işlerin Çinli ustaların yardımıyla Türkler tarafından yapıldığı ileri sürülebilir.

Bilge Kağan yazıtındaki **(Resim 6)** bazı satırlar, örneğin Bilge Kağan Kuzey yüzündeki ifadeler ile Kültigin'dekiler birbirinin aynısıdır. Aynı şekilde Bilge Kağan K14'teki sözler de Kül Tigin kitabesindekinin tekrarıdır. Burada, Bilge Kağan'ın ağzından Kül Tigin'in mimari düzenlemesinin yapılması ve Çin'den usta gelmesi ile ilgili olduğu anlaşılan bu sözlerin tekrarlanması neyi ifade ediyor? Bilge Kağan muhtemelen Kültigin'in mimari düzenlemesinden bahsediyor olmalı çünkü kendisi zehirlenerek öldürülmüştü ve önceden kendi yapısını inşa ettirmeye fırsatı olamazdı. Bir başka ihtimal ise hakanın gıyabında Yoluğ Tigin'in bahsedilen sözleri Kül Tigin yazıtından olduğu gibi alıp buraya aktarmış olması olabilir. G.11 ve G 12'deki ifadeler ise Bilge Kağan kitabesine ait olup muhtemelen Yolluğ Tigin'in sözleridir: " *babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk.....altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip.....Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti. Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.* ". G Batı yüzünde ise : " *(Bilge) hakan kitabesini (ben) Yolluğ Tiğin yazdım. Bunca binayı, resim ve heykelleri, süslemeleri.....Hakanın yeğeni Yollug Tigin, ben, bir ay ve dört gün oturup yazdım, süsledim (ve yarattım?)*" denilmektedir. Batı yüzündeki 6. ve 7. Satırda ise babası (Bilge Kağan) hakanın taşını ondan sonraki hükümdarın bizzat kendisinin (muhtemelen çünkü bir kısmı eksik) diktirdiğini söylüyor olmalı [13].

Burada, kim olduğu bilinmeyen, Lisün Tay-Sengün kumandasındaki kişilerin altın ve gümüşü bol miktarda getirdiğinin belirtilmesi, Bilge Kağan

[13] Metin için bkz Talât Tekin, *a.g.e.*, s. 31,33,35,55,57.

külliyesi **(Resim 7-8)** kazılarında ortaya çıkarılan ve hazine olarak takdim edilen buluntularla ilişkilendirilebilir mi diye de sorabiliriz **(Resim 9-10)**.

Bilge Kağan yazıtının Çince kısmının ilk okuma denemelerinde tam bir çeviri söz konusu olamadığı için ve eksikler bulunduğundan, metnin içinde barkın inşasından veya yazıtın dikilmesinden bahsedildiği anlaşılmakla birlikte burada konuyu gündeme getirmiyoruz [14] ancak görüldüğü üzere Bilge Kağan kitabesinin Türkçesinde inşa ile ilgili kısımlar Kül Tigin'den aktarıldığından, buradaki ifadeleri Bilge Kağan Mimari düzenlemesi için geçerli saymak hatalı olacaktır (ilgili kısmın başı eksiktir). Ayrıca yazıtı Yolluğ Tekin'in diktiği ve süslediğinden söz edilmektedir.

Aynı konu ile ilgili olarak Tonyukuk yazıtlarına **(Çizim 5; Resim 11)** baktığımızda, Tonyukuk mimari düzenlemesinin **(Çizim 6)** inşası veya heykellerin ve yazıtın kimler tarafından yapıldığı ile ilgili bir bilgi verilmediğini görüyoruz. Burada sadece, *"Türk Bilge Kağan(ın) hükümdarlığında yazdırttım. Ben Bilge Tunyukuk"* (II. Yazıt Doğu: 58) şeklinde bir ifade bulunmaktadır [15]. Böylece bu sözlerden, yazıtların Tonyukuk'un emri ile taş oyma ustalarına (hakkak) veya devrin hattatlarından birine yazdırıldığı anlaşılır. Dolayısıyla yazıt ve mimari düzenleme de onun emri ile ölümünden önce yaptırılmış olmalıdır yahut yazıtlar önce yazdırılmış (oyulmuş veya kazınmış), mimari düzenleme ise ölümünden sonra gerçekleştirilerek yazıtlar da külliyeye dikilmiştir.

Kül Tigin yazıtında, Sanat Tarihi'nin konusunu teşkil eden sanat eserleri ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan bir miktar sözcük, terim veya bilgi vardır. Bunların bazıları siyasi yapı veya hükümdarlıkla ilgilidir. Siyasi hakimiyet simgesi olarak *tahtların* çok önemli olduğunu, gerek Kül Tegin gerekse Bilge Kağan yazıtındaki bazı ifadelerden anlayabiliyoruz. Kültigin G1'de "bu ödke ol(u)rt(ı)m" sözü Orkun tarafından "bu zamanda (iktidar mevkiine) oturdum" olarak bugünkü Türkçeye aktarılmış (Orkun: 22) ama "bödke körüğme" ifadesini (Kültigin G11) "tahta itaat" olarak ifade ederken (Orkun:26) Göktürklerde "taht sembolizmi" nin önemli olduğunu belirtmiş oluyor. Ayrıca örneğin Kültigin D 1'de taht sözcüğü olmamakla birlikte "oturdum" sözü (tahta) oturdum olarak kaydedilmiş (Orkun:29). Benzeri husus Bilge Kağan yazıtı için de geçerlidir.

Söz konusu yazıtlarda aynı şekilde "tahta oturmak" olarak yorumlanan başka ifadeler de bulunmaktadır. Bunlarda "taht" sözü zikredilmemiş yorum olarak ifadeye katılmıştır. Tonyukuk yazıtında ise hiç "tahta oturmak"tan söz edilmiyor, her ne kadar kağanlardan da söz etse bile Tonyukuk muhtemelen "tahta oturmak veya tahta oturtmak" gibi ifadeleri tercih etmemişti. Onun

---

[14] H.Namık Orkun, *a.g.e.*, s. 219-30.

[15] Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayını, Ankara, 1994, s.22.

yerine "Bilge Tunyukuk. "(Bunu) kağan mı yapayım?" dedim. Düşündüm..." (Tekin 1994 : 3) ve "ben kendim kağan yaptım" (Tekin 1994 : 4) gibi ifadeleri kullanmıştır. Taht tasvirleri ve sembolizmi hükümdarlığın alametlerinden olarak zaman zaman Türk Sanatında da yer bulduğundan önemlidir.

Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında **(Çizim 2, 5; Resim 1, 6, 11)**, bazen ülke sınırları (Kültigin Doğu 2. satır), önemli ırmak veya yer isimleri yanı sıra kent isimleri de yer almaktadır. Bu durum ayrıntıya yer verilmese de Göktürklerin şehirlerde de yaşadığını ve onların kent yaşamına da önem verdiğini göstermesi açısından dikkati çekmektedir. Bazen yerleşme bölgelerinden de söz edilir. Bunların en önemlisi olan *Ötüken* dağlık ve ormanlık bir alan olup, kozmolojik ve egemenlik sembolizmi ile ilgili bir merkezdir: "*Türk hakanı Ötüken ormanında oturur ise ülkede de mihnet olmaz*". "*Ötüken ormanında (yabancı) hükümdar yokmuş. (Binaenaleyh) memleket idare edecek yer Ötüken ormanı imiş*" (Kültigin Yazıtı, Orkun 1987: 23, 24). Bu konular ile ilgili satırlar Göktürklerin ve onların devrinde diğer Türklerin hareketli ve yerleşik yaşam biçimini bir arada sürdürdüklerinin bir göstergesi sayılabilir. Yine bazı *kent* veya *kale* isimlerinden bir kısım kent isimlerinin "Kurgan" bazılarının "Balık" diye anıldığını, bazılarının hükümdar merkezi veya karargahı olduğunu (Ordu Kent veya Ordu Balık), bazı kentlerin Göktürklere bazılarının Göktürk idaresindeki diğer Türklere ait olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca Türklerin çok sayıda Kuzey Çin bölgesindeki şehirleri zapt ettiklerinde anlıyoruz. Bütün bu ifadeler Göktürk devrinde şehir ve şehircilik konularına nasıl, hangi bakış açısıyla bakmamız gerektiğini göstermektedir.

Kentlerin isimlerinin "balık" veya "kurgan" olarak belirtilmesi (Kültigin K4: "*Togu Balık (şehrinde) harp ettik*" (Orkun 1987: 48) . Orkun'un burada *Balık* sözünden sonra (şehrinde) diye açıklama yapması hatalıdır, çünkü "Balık" zaten Göktürk ve Uygurlar ile diğer bir kısım Türklerde "kent/şehir" demekti. Bu bakımdan yine Orkun'un hatalı olarak başka bir yerde özgün metindeki "Amga Kurgan" adlı kenti *kale* tipindedir diye "Amga Kalesi" olarak aktarması da bize göre hatalıdır. Kültigin Yazıtı kuzey yüzü sekizinci satırda "Amga Kurgan" olarak geçen ismin yer aldığı kısmı "kurgan" yerine "kale" terimini kullanarak "*Amga Kalesinde kışlayıp...*" şeklinde vermiştir. Bununla birlikte "Beş Balık" tan söz edilen Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu cephesi 28. satırındaki ifadeyi "Beş Balık" olarak hiç değiştirmeden aynen vermiştir (Orkun 1987: 50, 62). Bilinen husus şudur ki Kurgan, surlu yani korunmalı (Kurgan isimi Korumak fiilinin kökü ile ilişkili olup bir tepenin altındaki mezarların üst yapısına da denirdi) kentlere verilen isimdir. Kale sözü ise daha geç zamanda ortaya çıkmış olmalıdır. Muhtemelen duvarları toprak, balçık, kerpiç veya tuğladan yapılan kentlerin özünde bu malzemelerle inşa edilmesi ile de kent anlamında "Balık" sözcüğü kullanılır olmuş olsa gerektir.

Kent isimleri, Tonyukuk Yazıtı'nda geçmemektedir. Burada sadece Bilge Tonyukuk Türk halkını Ötüken toprağına kendisinin (muhtemelen kendi eşliğinde demek istiyor) getirdiğini söyleyerek, kutsal merkez olan Ötüken bölgesinden bahsediyor: "*Türk halkını Ötüken toprağına ben kendim, Bilge Tunyukuk, (getirdim)*." (Tonyukuk I/17; Tekin 1994: 8). Tonyukuk ayrıca kendisi zamanında, Türklerin ilk defa Kuzey Çin'in kuzey kesimindeki Sarı Irmak bölgesine ve Şantung şehirlerine ulaştığını belirtiyor; böylece bu önemli hususun kendi şahsı ile ilgili olduğunu vurguluyor ve burada kağanın 23 şehri zapt ettiğini belirtiyor ki bu ifadeler Kuzey Çin şehirlerinde Sanat Tarihi açısından Türklerin izinin aranması gerektiğini de bize göstermiş oluyor: " *Türk halkı (yaratılalı), Türk kağanı tahta oturalı, Şantung şehirlerine. Sarı ırmağa vardığı yok imiş. Kağanıma arz edip ordu sevk ettim. (Kağanımı) Şantung şehirlerine, Sarı Irmağa kadar götürdüm. (Kağanım) yirmi üç şehri zapt etti.*" (Tonyukuk I,18-19; Tekin 1994: 8-9). Tabi burada Tonyukuk'un söz ettiği Türkler, Göktürklerdir. Yoksa söz konusu bölgeler daha önceki zamanlarda Ön-Türk topluluklarının ve Hunlardan kopan Türk toplulukların yerleştikleri devlet kurdukları bölgeler arasında idi. Türk Sanat Tarihi ve arkeolojisinin erken devirlerini çalışanlar için, Kuzey ve Kuzey batı Çin bölgesi, bizce, özel önem arz etmektedir.

Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında, Türk Sanat Tarihi'nin de konusunu teşkil eden mimari ile ilgili başka terimler de geçmektedir. Bunlardan biri yukarıda da sözü geçen *bark* ve diğeri *ev* bir başkası da *kargu* veya *karguy* terimidir. "Bark" sözü Kül Tigin ve Bilge Kağan mimari düzenlemesinin merkezindeki yapıyı ifade etmektedir **(Çizim 1-4, 6)**. Bunun içeriği daha yukarıda kısmen tartıştığımız gibi ve aşağıda tartışılacağı üzere belirgin değildir. Bu sözcük "ev" anlamına mı "tapınak" anlamına mı gelmektedir, ya da mezar anıtı mı kast edilmektedir? Bu henüz netleşmiş bir konu değildir. Kültigin G12'de "*Bunlara ayrı bir bark yaptırdım*" denildikten sonra "*içine dışına ayrı nakış vurdurdum*" (Orkun 1987: 28) denildiğine göre, ifadelerden merkezdeki yapının kastedildiği bellidir. "Ev" sözcüğü ise yazıtlarda daha ziyade "vatan" (ülke, memleket) anlamında geçmektedir: "*Evine (vatanına) döneceksin*" (Bilge Kağan K14; Orkun 1987: 58). Bilge Kağan D25'te de "*Iduk-kut benim cinsimden kavmim idi. Kervan göndermez diye sefer ettim...İtaat altına aldım. Hepsini eve (=vatana) getirdim*" . (Orkun 1987: 60).

Bu arada bu ifadelerden, bağlı Türk kavimlerinin kervan göndererek ticaret filosuna katkıda bulunmalarının da zorunlu olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Nitekim Bilge Kağan yazıtının Doğu cephesinde de 41. satırda kervanı gelmedi diye bir topluluğun üzerine sefer edildiğinin yazılı olduğunu görüyoruz (Orkun 1987: 68). Aynı yazıt D32'de : "*İlkbaharda Oğuzlara karşı sefer ettim. Birinci ordu dışarıya (sefere) çıkmıştı. İkinci ordu evde/ "(e)bde (=yurtta, vatanda) idi. Üç Oğuz ordusu basa geldi. (Bizi) yaya ve fena oldu deyüp (esir) almağa geldiler.*

Yarı ordusu evi, barkı yağmaya vardı. Yarı ordusu da harp etmeğe geldi." (Orkun 1987 : 64). Burada dikkat edilirse "ev" sözcüğü " (e)b(i)ğ b(a)rk(ı)g /evi barkı" şeklinde "bark" terimi ile birlikte verilmiştir. Buradaki "bark" sözcüğünü de "ev" olarak mı yorumlamalıyız yoksa "evi, barkı" şeklinde iki ayrı ögeye mi gönderme yapılmıştır?. Yani burada belki insanların evleri yanısıra, zikredilmeye değer ata anı mezarları veya tapınakları da evleri ile birlikte ifade edilmiş olabilir. Nitekim Orkun, cümlenin anlamını aktarırken ev ve bark sözcüğünü virgülle ayırarak vermiştir (Orkun 1987: 64). D34'de de " *(e)bin b(a(rk(ı)n bozd(ı)m"* şeklinde bir ifade görülüyor (Orkun 64). Bilge Kağan yazıtında yine Yoluğ Tegin'in Bilge Kağan adına yapılan mimari düzenlemede neleri yaptırdığını sayarken, "bark" sözünü merkezdeki yapı için kullandığını görmekteyiz (Güneybatı yüzü) (Orkun 1987: 72).

Tonyukuk Yazıtı'nda ise "ev", "bark" sözcükleri geçmemektedir. Bununla birlikte Türk mimarisinde ev ve barkın önemli yer tuttuğunu hem Göktürk öncesi hem de sonrasında kalıntıları ortaya çıkarılan veya incelenilen çeşitli örneklerden de biliyoruz. Tonyukuk yazıtlarında bahsedilen çok önemli bir mimari öge de *gözetleme kuleleri*dir. *Kargu* veya *kargu* adı ile geçen bu kulelerin bir kısmı ateşle tehlikenin haber verildiği işaret kuleleridir. Bazıları sadece gözetleme kuleleridir (karakol), bazılarında ise iki fonksiyon birden vardır. Çin kaynakları ve Kuzey ve Kuzeybatı Çin'deki kalıntılardan anladığımıza göre Çin Seddi'nde duvarlar arasında karakol, işaret (ateş) kulesi ve gözetleme kuleleri inşa edilmiştir. Benzeri mimari yapılar (gözetleme veya işaret kuleleri) Türk devletinin sınır boylarında veya stratejik mevkilerde de inşa edilmişlerdir. Konumuzu teşkil eden yazıtlardaki bazı satırlar bunların Türkler tarafından da inşa edildiğini kesin olarak belgelemektedir. Bu tür kulelerin inşası Türklerde Orta Asya'da nerdeyse 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Anlaşılan aynı sistem Türkiye'ye de Türkler vasıtasıyla aktarılmıştır. Türkiye'de bulunan bugünkü Karakol yapılarının da (Orta Asya Türkçesindeki Karaul sözünden gelir) kökeni Orta Asya Türk ülkeleridir.

İşte Tonyukuk yazıtındaki gözetleme kuleleri ile ilgili ifadeler:

I. Tonyukuk yazıtında (53.satır), Düşman Yarış ovasında toplanınca Tonyukuk kağana haber gönderir ve sonra Kağan şöyle yanıt verir: " *"Oturun!" diye, demiş. "Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma", demiş. Bögü Kağan, bana böyle (hebar) göndermiş...."* (T.Tekin:15). II. Yazıtta da Bilge Tonyukuk yaptığı işleri sayarken: *"gözetleme kulelerini (yerli yerince) yüceltim"* (Tekin 1994: 21) (belki sağlamlaştırdım demek istiyor).

Hüseyin Namık Orkun son ifadeyi biraz daha farklı okumuş: *"Arkuy (ve) ateş kulelerini büyüttüm (çoğalttım)"* (Orkun 1987: 117-118).

Filolog ve Türkologlar eski Türk yazıtlarındaki bazı ifadeleri birbirinden az değişik şekilde aktarıyorlar. T. Tekin, Tonyukuk Yazıtı ile ilgili kitabında

"Gözetleme Kulesi" ismini " (a)rkuy k(a)rgug" olarak vermiş (Tekin 1994: 21, satır 53). Aynı yerdeki aynı ifadeyi E. Aydın ise "arkuy karagug" olarak belirtmiş ve bugünkü Türkçe'ye de "karakol (gözetleme) kuleleri" (*karakol (gözetleme) kuleleri diktirdim*) olarak aktarmış (Aydın 2012: 122).Görüldüğü gibi eski Türkçe yazıtlarda bulunan terminolojik ifadeler, bugünkü Türkçeye aktarılırken, araştırmacıların kendi anlayışlarına göre yorum yapılarak belirtilmektedir.

Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında yer alıp da özellikle Türk Sanat Tarihi açısından önemli olan "bediz", "bedizci", "bengü taş" gibi özel terim ve adlandırmalardan (ıstılah) yukarıda kısmen söz etmiştik. Bu terimlerin neyi ifade ettiği konusunda bazı makaleler yazılmıştır ancak daha da üzerinde çalışılması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu terimler genel olarak bir mimari yapı veya yapı topluluğundaki mimariye bağlı süslemeyi (dekorasyon) ifade ettiği gibi Heykel ve resimleri ve de bunları yapan ustaları veya sanatçıları da ifade eder görünmektedir. Ancak bütün bunlar birbirinden ayrı sanat dalları veya bunları yapan farklı nitelikteki kişileri ifade ettiğinden bir muğlaklık ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle zaman içinde "bediz" "bedizci" den kastın tam olarak ne olduğu ortaya çıkarılabilirse sanat eserleri ve bunların yapılmasında rol alanların ne şekilde adlandırılması gerektiğini net olarak bilmek mümkün olacaktır. *Bengü Taş* yani Ebedi Taş ifadesinin ise tek bir anlamı vardır ve o yüzden de burada netlik vardır. Göktürk devrinde, ölen önemli bir kişi adına dikilen, çoğu yazıtlı, bazıları damgalı, bazıları da Kültigin ve Bilge Kağan külliyelerinde olduğu gibi, özel şekilde bir heykel gibi tasarlanmış örnekleri bulunan, dikili taşlar bu isimle anılabilir. Aynı ifadeyi Göktürk sonrası için de kullanmak mümkün olabilir ama daha öncesinden yazılı metinler elimize ulaşmadığı için, bu çağdan erken zamanda yaşamış Türklerde "bengü taş" veya "bitik" gibi ifadelerin kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz.

Kültigin Yazıtı'nın kuzey tarafında 13. satırda Türgiş hakanından gelen iki *damgacı*dan bahsediliyor. Orkun, özgün metinde yer alan " t(a)mg(a)çı" sözünü "nişancı" olarak mümkün olduğunca doğru bir şekilde günümüze aktarmaya çalışmışsa da (Orkun 1987: 52) "damga" sözü günümüzde de yaşadığından ve özel terim olduğundan olduğu gibi ifade edilmesi daha doğru olacak terimler arasındadır. "Tamga" sahiplik işaretidir ve Türklerde hayvan sürülerine özellikle de atlara vurulduğundan hatta sahip olunan her şeye basılarak kullanılabileceğinden önemlidir. Hun döneminden günümüze kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Konumuzu teşkil eden yazıtların dikildiği Göktürk döneminin sanat eserleri üzerinde de Göktürklere özgü *damgalar* görülür. Her ne kadar Göktürk yazıtlarında ses veya heceleri karşılayan şekillerin (harflerin) kökeni çok daha eski devirlerdeki damgalar veya simgesel şekil ve işaretler ise de Göktürk devri yazıtlarındaki şekilleri, harfleri doğrudan

doğruya damga imiş gibi belirtmek de yanlıştır. Bazı amatör araştırmacılar yazılar ile damgaları aynı şey zannediyor olmakla yanılmaktadırlar.

Damgalar yazıtlarda yalnızca metinde bir meslek adı olarak belirtilmekle kalmamış ayrıca özel grafik şekiller halinde yazıtlar üzerine ayrıca oyulmuş veya kazınmış olup bunlar Sanat Tarihi için hem eserin aidiyeti, hem tarihi ve hem de şekilleri itibariyle önemlidir. Kültigin Yazıtı'nın doğu yüzünde, yukarı bölümde, kimileri "kotuz" olduğunu söylese de bize göre "dağ keçisi" olan damga, Bilge Kağan Yazıtı'nın yukarı kısmına da oyulmuştur **(Resim 1, 6)**. Aynı damgadan Çoyr ve II. Karabalgasun yazıtı üzerinde de ve bazı yazıt kaidesi olan kaplumbağa şekilleri üzerinde de görülür. Dağ keçileri inançlar ve sembolizm açısından da çok önemli ögeler olarak Türk resim (özellikle kaya resimleri) ve tasvir sanatlarında çok görülürler. İlgili damgalar dağ keçisi şeklinin grafik bir ifadesidir.

Tonyukuk yazıtındaki damga ise ucu yatay bir çizgi üzerine yerleştirilmiş bir üçgen şeklindedir **(Çizim 5)**. Tonyukuk yazıtındaki damga da başka yerlerde örneği görülen bir damgadır [16]. Kültigin ve Bilge Kağan yazıtları üzerindeki damga biri hükümdar olan iki kardeşin hanedan veya aile damgası olmalıdır. Aynı şekilde Tonyukuk Yazıtı üzerine oyulmuş damga da Tonyukuk'un boyunun veya ailesinin damgası olmalıdır. Göktürk dönemi ve hatta Uygur döneminde dağ keçisi damgası başka yerlerde de görülür ancak çeşitli yerlerde başka Göktürk damgaları da yer almaktadır.

Bürokrasi de ve hukukta da önemli yeri olan "damga" dünya kültür tarihine Türklerin atalarının bir hediyesidir. Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügat İt Türkü'nde "tamga" "hakanın ve başkalarının damgası" olarak ifade edilirken (Kaşgarlı Mahmut 1998 : 424), "tamgalık" "*Bir kişilik sofra. Aslı "tamgalığ" olup "damga vurulmuş" anlamınadır. Hakanlar ibriklerini, kendilerine özger olan sofralarını mühürlerler; bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır; sonraları, Hakandan başkası kullanmasın diye üzerlerine damga vurulmuş; böylelikle "tamgalığ" kelimesi her küçük ibrik ve sofra için ad olmuştur.*" Şeklinde izah edilmektedir. Ayrıca bu kitapta "tamgalık" sözcüğü "*Hakandan başka kimsenin üzerinde yemek yememesi için damga vurulmıya hazırlanmış sofra*" şeklinde de izah edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un bu satırları damganın ne kadar önemli olduğuna işaretler olarak kabul edilebilir [17] (Kaşgarlı Mahmut, 1998: 527).

Konumuzu teşkil edilen yazıtlarda geçen, Sanat Tarihi ve arkeoloji açısından en önemli terim (istilah)lerden biri de *balbal* 'dır **(Resim 12)**. "Balbal" büyük ihtimalle sadece Göktürk devrine ait olan bir terimdir (Istılah). Gök-

---

[16] Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara, 2005, s. 20-21, 182-183.

[17] Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi* (Çev. Besim Atalay), C. I, Ankara, 1998, s. 424, 527.

türklerden önceki Türklerde yazılı bir belge (hemen hemen) olmadığı için bu terimin kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. "Balbal"ların benzerleri daha erken dönemlerde de görülmekle birlikte nasıl adlandırıldıklarına ve aynı içerikle kullanılıp kullanılmadıklarına dair bir fikrimiz yoktur.

"Balbal" terimi zamanımızda da anlamı merak edilen ve araştırmacılar tarafından da birtakım fikirler ileri sürülen bir özel terimdir. Günümüzde Kazakistan ve Kırgızistan da halkın istisnasız bütün taş heykellere "balbal" demeyi sevdiği görülmekle birlikte, çeşitli runik yazılı yazıtlardan ve bunlardaki ifadelerden anlaşıldığına göre "balbal" terimi, sanılandan daha derin ve ayrıntılı anlamlar içermektedir. Ancak bu konuyu tek başına özel bir makale olarak ayrıca çalışmayı düşünüyoruz, çünkü bu yazımızın çerçevesi ondan sadece kısaca bahsetmemize izin veriyor. Bir Sanat Tarihçisi olarak yaptığımız değerlendirmelerin sonucunda "balbal"ın önemli bir düşmanı temsil eden ve çoğu kere taş heykeller gibi insan şeklinde yontulmamış taşlar olduğunu **(Resim 12)** ve bunların duruma göre, sıralar halinde anı mezar komplekslerinin (bu isimleri aşağıda tartışacağız) girişlerinde sıralandığını kabul ettik. Bununla birlikte "balbal" olarak değil ama çeşitli boylardaki benzer dikilitaşların, bazen dörtgen çevre duvarları olan mezarlar veya kurganlarda duvarların köşelerine ve ortalarına dikildiklerini ve bunların Göktürk devrinden geriye doğru Tagar Kültürü'ne ve hatta daha eski dönemlere kadar indiğini biliyoruz. Ancak Göktürk devri mezarlarında da görülen bu türden dikilitaşlarla "balbal" geleneğinin örtüşüp örtüşmediğini bilmiyoruz. Buna mukabil daha çok sıralar halinde veya bir arada küçük gruplar halinde , kişinin adına yapılmış düzenlemelerde "balbal"ların yer aldığını görüyoruz. Bazen düzeltilmemiş bazen de kabaca yontularak düzenlenmiş bu taşlar; Devletin (hükümdarın) veya boy beylerinin kendileri ile aynı seviyedeki soylu, önemli düşmanlarını savaşta alt ederek onları, bu dünyaya benzer bir hayatın sürdürüleceği öteki dünyadaki yaşamlarında da yenmiş ve kendine itaat eden tebaa veya hizmetkar, ya da köle haline getirdiğini ifade ediyor.

Bizim burada biri bir Tegin'e (bütün orduların komutanı), bir diğeri onun ağabeyi olan hükümdara ve sonuncusu onların en önemli veziri Tonyukuk'a ait olarak bir arada ele aldığımız bu külliyeler ve yazıtlara bir göz attığımızda, yazıt metinlerinin çeşitli yerlerinde bu "balbal" teriminin devlet yazıtlarında geçecek kadar önemli bir terim olarak yer aldığını görürüz. Kültigin yazıtı Doğu yüzünün 16. Satırında Bilge Kağan babası hakanın büyük başarılar kazanıp ölümünden (uçmasından) bahsettikten sonra şöyle diyor: "*Babam hakana Baz hakanı birinci Balbal dikmiş.*" (Orkun 1987: 37). Bu ifade, Bilge Kağan'ın babası kağanın kurganı/mezarında ya da "anı mezarında" (külliyesinde), aynen ele aldığımız üç külliyede olduğu gibi, sıralar halinde, onun şanına yakışır şekilde "balbal" taşların dikildiğini ve bunların ilkinin ise Baz hakanı temsil ettiğini

belirtiyor. Artık Baz hakan ve diğerleri öteki dünyada da yenilmiş sayılacaktır. Bilge Kağan Kül Tigin D25'de de "*Birinci Kırgız Hakanını Balbal diktim*" (Orkun 1987: 41) demektedir. İki ifade de "birinci" ibaresi de dikkati çekiyor. Acaba birini yenmek hepsini yenmek anlamına mı gelmektedir? Aynı zamanda Göktürk hükümdarlarının ölümünden söz edilirken "uçtu" sözü kullanılırken, savaşta ölen diğer düşman veya isyan eden hükümdarlar için "balbal diktim" denilerek onların ölümünü de ifade etmiş olmakla birlikte öteki dünyadaki farklı konumlarına da işaret etmiş oluyor. Bütün bunlara rağmen düşman tarafındaki hükümdar ve kişileri alt ettiğini belirttiği bazı yerlerde Bilge Kağan "öldürdüm", "itaat altına aldım" gibi ifade ve kelimeleri de kullanıyor. Bilge Kağan Yazıtının G7 satırında da "*cesur erkeklerini öldürüp balbal kılıverdim*" diyerek bu terimin anlamına atıfta bulunuluyor (Orkun 1987: 69). Aynı yerde 9. Satırda: "*Ku Sengünü balbal dikiverdim*" (Orkun 1987: 70) sözü kullanılıyor. Bu alıntılarda dikkati çeken bir husus da "balbal" sözünün bazen genel ifadelerle geçerken bazen de özel olarak belirli kişilerin isimleri ile birlikte geçmesidir.

Kültigin ve Bilge Kağan yazıtında "balbal" teriminin kullanılmasına rağmen metni yine oldukça uzun olan Tonyukuk I-II yazıtında hiçbir yerde "balbal" teriminin geçmiyor olması dikkat çekicidir. Bu terim/sözcük burada bilinçli olarak mı kullanılmamıştır; yoksa bu bir tesadüften mi ibarettir? Ancak eğer Tonyukuk mimari düzenlemesinde külliyenin giriş kısmından dışarı, doğuya doğru sıralanmış taş sıraları halinde "balbal" taşları olmasaydı, yazıtlarda "balbal" teriminin bilinçli olarak kullanılmadığını söyler ve vezirlerin düşmanı temsilen "balbal" taşı dikmediğini ileri sürebilirdik. Yazıtta sözü geçmese de külliyenin kalıntılarındaki balbal sırası Tonyukuk için de "balbal" dikildiğini göstermektedir. Bununla birlikte ölen kişinin ardından onun cenaze (yuğ) törenini yapanların onun adına iyi niyet temennisi olarak "balbal" dikebileceğini de ihtimal dahiline almak sanırız ki yanlış olmayacaktır.

Moğolistan'da dikilmiş bazı kabaca yontulup dikili taş şeklinde düzenlenmiş "balbal" taşlarının en az biri üzerinde kimin balbalı olduğu yazısı bulunurken yine Moğolistan, Karabalgasun'dan iki taş heykel üzerinde de kimin balbalı olduğunun runik Türk yazısı ile yazılması bu konunun henüz anlam açısından tam bir netliğe kavuşturulmadığını gösteriyor. Bu nedenle bazı kabaca insan biçimli yapılmış heykellerin de "balbalı" ifade etmek üzere yapıldığını söyleyebiliriz.

1891 yılında Yadrintseff tarafından bulunmuş olan Ongin yazıtının (8. Yüzyıl) içinde yer aldığı küçük külliyede bulunan ve balbal sırasını oluşturan birinci taş üzerinde "*İşbara Tarkan balbalı*" cümlesi runik karakterli Göktürk (=Kök-Türk/Türk) yazısı ile kazınmış bulunmaktadır. Ongin yazıtının cephesindeki 3. Satırda da bağlı olduğu kağanın dünyanın dört bir tarafında yaptığı savaşlarda düşmanlarını alt ettiğine işaret olarak "*cesur adamlarını balbal kıldı*"

denilmektedir (Orkun 1987: 127,128,131). Buna mukabil Uygur devrine ait Karabalgasun yazıtlarının bulunduğu yerde bulunan iki taş heykelden birinin üzerinde de "*Bu Tuli Şad'ın taş balbalıdır*", diğerinde ise "*Sibir-Tarkan'ın balbalı*" ifadesi yer almaktadır[18]. Bu durum belki de düşmana ait, düşmanları temsil eden balbalların kimisinin ve çoğunun pratik taş dikitler şeklinde dikildiğini ve nadiren bazılarının insan şeklinde yapıldığını gösteriyor da olabilir.

Yazıtlarda, sanat eserleri veya diğer nesneler için ya da para yerine veya sikke basımında kullanılan çeşitli *madeni nesne* ve *kumaşlardan* bahsedilmesi de önemlidir. İfadeler bu malzemelerin Göktürklerde önemli olduğunu, kullanıldığını, üretildiğini, ithal edildiğini veya ticaretinin yapıldığını gösterir ki yazıtlar bu bakımdan da Sanat Tarihi değerlendirmelerinde önemli birer belge olarak kullanılabilirler. Örneğin Kül Tigin yazıtı Güney cephesi 5. Satırdan itibaren, Çinlilerin mülayim sözleri ve hediyeleri ile Türk halkını nasıl kandırdıkları ele alınmadan önce, Ötüken'i merkez edinen Türk devletinin güçlü olduğu ve bu güç sayesinde Çinle barış yapılabildiği ve Çinlilerin *altını, gümüşü, darı (?)'yı, ipeği ve benzeri şeyleri* zorlamaksızın verdiği ifade ediliyor (Orkun 1987: 24). Kül Tigin Kuzey 11-12. Satırlarda Kül Tigin'in cenaze merasimine katılanlardan söz edilirken : *"bir tümen hediye ile ölçüsüz altın, gümüş getirdi."* (Orkun 1987: 52) deniliyor. Bu ifadeler altın ve gümüşün ve hatta ipeğin işlenmemiş olarak getirildiğini mi ifade ediyor yoksa işlenmiş olarak getirildiğini mi? Çok net değildir. Öte yandan *hediye* (armağan) kavramından da söz edilmesi taşınan – getirilen çeşitli sanatsal nesnelere de işaret ediyor.

Kendine ait yazıtın 10-12. satırlarında Bilge Kağan aynen şöyle diyor: *" Yukarıda Tanrı, aşağıda yer buyurduğu (için) gözünün görmediği, kulağının işitmediği (yerlere) milletimi ileri gün doğusuna, beri gün ortasına, geri (gün batısına, yukarı gece ortasına kadar götürdüm) Altının (sarısını), gümüşün beyazını, ipeğin halisini, darının ekimli olanını, atın, aygırın, kara kakımların, gök sincapların (iyiysini) Türklerime kavmime kazandırdım. Tedarik ettim."* (Orkun 1987: 57,58). Bir başka yerde de cenaze merasiminde Bukag Tutuk'un getirdiği Lisün tay Sengün'ün *Kokuluk (buhurdan için)…değerli altın ve gümüş* getirdiği de aktarılıyor (Orkun 1987 : 70). Bu satırlar ve benzerleri pek çok şeye işaret ediyor olarak kabul edilebilir. Söz konusu metaller yanı sıra ikide bir darıdan söz edilmesi *tarımın* yapıldığına da işaret sayılabilir. Nitekim eski Çin tarihleri buna ilişkin bazı bilgiler verdiği gibi arkeolojik kazılarda tarım aletleri de ortaya çıkarılmıştır. Bazı hayvanların önemi *dericiliğe* de işaret eder. Göktürk kazılarından elde edilen altın veya gümüş eserler ise Türklerde maden işçiliğinin ve metal işlemeciliğinin de güçlü olduğuna işaret eder ki Çin kaynaklarında da bunu teyit eder ifadeler bulunur.

---

[18] N. İ. Veselovskiy'den nakleden Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı Gece Akademi Yayınları, Ankara,2019, s.82, dipnotu 253.

Öte yandan taşınabilir sanatsal nesnelerin ve diğerlerinin İpek Yolu boyunca çeşitli ülkeler arasında kervanlar vasıtasıyla gidip geldiğini de anlıyoruz. İpek Yolu'nun doğu ucu Çin'in eski başkentine kadar uzanırken batıdaki orta bölgeleri ise Türk ülkelerinden geçiyordu. Bu bölgelerde Göktürkler ve onların himayesinde Soğdlar kervanlarla ticaret yapıyordu. Kül Tigin yazıtının 8. Satırında "*O yerlere (yani Çin'e veya Çin'e yakın bölgelere) doğru varır isen (Ey) Türk milleti öleceksin!...*" denildikten sonra şöyle devam ediliyor: "*Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderir isen hiç mihnetin olmaz.*" (Orkun 1987: 26).

Bilge Tonyukuk'un ağzından Göktürklerin toparlanışını, devlet kurmasını ve onun bu devlete katkılarının anlatıldığı Tonyukuk yazıtlarında ise bu bahsettiğimiz son konudan da söz edilmektedir. Anlaşılan sarı altınlar, gümüşler ve başka şeyleri hediye veya ganimet olarak almak bir güç göstergesi, prestij meselesidir: " *O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, högüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.*" (Tonyukuk I, 47-48) (Tekin 1994: 19).

Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında Sanat Tarihi açısından önemli olan *silahlar* hususunda da bazı satırlar mevcut bulunmaktadır: "*Silahlılar nereden gelip seni dağıttılar? Süngülü (=mızraklı) lar nereden gelip seni sürüp götürdüler?*" (Kül Tigin D23;Orkun 1987 : 40), (Kül Tigin'den bahisle) "*silahlarına, atının zırhına yüzden fazla ok vurdu*" (Kül Tigin D33; Orkun 1987: 45), "*Bir eri okuyla vurdu*" (Kültigin D36; Orkun:46), "*iki kişiyi birbiri ardı sıra mızrakladı*" (Kül Tigin K2; Orkun 1987 : 48), "*Altı eri mızrakladı, Ordu (biribirine) değdiği vakit yedinci eri kılıçladı*" (Kül Tigin K5; Orkun 1987: 49).

Kül Tigin'in savaşta düşmanları mızraklaması ile ilgili ifadeler, yazıtın kuzey cephesinde 6-9. Satırlarda da devam eder. Bilge Kağan yazıtında, hükümdar daha genel ifadeler kullanmakla birlikte yazıtının D26 satırında "*askerlerini mızrakladım*" ibaresini de kullanır (Orkun:61).Benzer ifade D30.satırda da tekrarlanır (Orkun:62). Hükümdar, D312de Tonga Tegin cenaze merasimini bastıklarında hem *kılıçladım* hem de *mızrakladım* sözlerini kullanır. D37'de ise yine "*askerlerini mızrakladım*" der (Orkun 1987: 64,66).

Benzer ifadeler Bilge Tonyukuk'un ağzından Tonyukuk yazıtlarında da karşımıza çıkıyor. "*Kırgızları uykuda iken bastık (uykuları)nı mızraklarımızla açtık. (Bu arada) hanları toparlanmış. Savaştık, mızrakladık. Hanlarını öldürdük*" (Tonyukuk 27-28; Tekin 1994: 12-13). "*Bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim*" (Tonyukuk 54; Tekin 1994 : 21).

Belirtilenlerden anlaşılacağı üzere Göktürklerin en çok kullandığı silahlar; Ok, mızrak ve kılıçtır. Konumuzu teşkil eden yazıtlarda onların isimleri geçmektedir. Ayrıca savaşçıların giydiği *zırhlar* yanı sıra *at zırhından* da söz edilmesi önemlidir. Demek ki Göktürk savaşçıları meydan savaşlarında hem kendileri hem de atlarını *zırh* ile koruyorlardı. Böylece yazı ile de belgelenen

bu durum arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kimisi sanat eseri niteliğindeki Göktürk silahlarının varlığı ile de ispatlanmış oluyor, ancak bu kazılar sonucunda nispeten daha az kullanılan Göktürklerin silahlarının varlığı da (balta, gürz, bıçak vb.) ortaya çıkarılmıştır. Göktürkler demircilikte usta olarak tanındığına ve madenleri işledikleri bilindiklerine göre bu silahları kendileri üretiyorlardı. Göktürk kaya ve duvar resimlerinde de Göktürk süvarilerinin ve atlarının çoğu kere zırhlı oldukları ve başlarına tulgalar taktıkları görülmektedir.

İçeriklerini Sanat Tarihi açısından ele aldığımız bu yazıtların, Türk Mitolojisi ve Kozmolojisi bakımından anlam tabakaları da yine bizim ve bir kısım araştırmacıların kısmi çalışmaları dışında şimdiye kadar pek fazla ele alınmadı [19]. Oysa Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtında ve diğer yazıtlarda sadece siyasi tarih anlatılmamaktadır. Bu yazıtlarda başka çeşitli konularda bilgiler ve ipuçları da bulunmaktadır. Türklerde, *evren/dünya modeli*, *dünyanın şekli* ile ilgili hususlar, *Dört Ana Yön* ve *Merkez Sembolizmi*, *Dünya hükümdarlığı*, *Gök ve Yer tanrısı*, *Kutsal (Iduk) su ruhları*, *Tanrıça Umay*, *ata kültleri*, *köken ve türeyiş*, *yaşam ve ölüm*, (tanrı için, yurt için kutsal) *savaş* gibi unsurlar; Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında ve diğer bazı yazıtlarda yer almaktadır. Türk Mitolojisi üzerine çalışanlar, ilgili döneme ait özel terimlerin anlamları hususunda da fikir belirtmelidirler. Bugünkü Türkçeye bu terimlerin anlamlarını aktaranlar kendi inanç, duygu ve ideolojik bakış açılarını da işin içine karıştırarak yorum yapmakta ve bazen yanlış anlamlandırmalara neden olmaktadırlar.

Daha önce bir kısım çalışmalarımızda söz konusu yazıtlardan çeşitli ifadeleri aktararak, yazıtlarda anlatılanların kozmolojik, mitolojik ve inançlarla hatta sembolizmle ilgili yanları üzerinde durmuştuk. Bu nedenle çok uzun ve detaylı bir şekilde ele alınabilecek bu konuları burada sadece bazı örnekleriyle kısaca ifade etmek istiyoruz. Hemen belirtelim ki bu konular Türk Sanat Tarihi ve arkeolojisinde yansımalarını bulan konular olduğu için sadece Kozmoloji, mitoloji, sembolizm ve inanç açılarından değil Sanat Tarihi açısından da önemlidirler.

Her şeyden önce dünyanın *yatay ve dikey* olarak yapısının nasıl olduğunu izah eden bazı satırlara bir göz atalım. Buna ilişkin çok tanınmış sözler, Kül Tigin yazıtı Doğu yüzünün ilk satırında veciz bir ifadeyle şöylece yer alır: "*Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış*" (Tekin 1988 : 9). Görüldüğü gibi dikine şema'da iki esas

[19] İki kitabımızın muhtelif kısımlarında özellikle Kültigin ve Bilge Han yazıtlarından alınan birtakım satırlar veya ifadeler Türk mitolojisi açısından yorumlanmıştır: Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2017 (8.baskı); Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisi'nin Kısa Tarihi*, Alfa Basım, Yayım, Dağıtım, İstanbul, 2019.

unsur *Gök* ve *Yer*'dir. *Yeryüzü* de insanoğlunun yaşadığı yerdir (orta dünya). Bu ifade Bilge Kağan yazıtında da aynen tekrarlanmaktadır (Doğu yüzü 2.satır). Konuyu ortaya koyan yine çok tanınmış bir söylem de 22. satırda yer alır: *"(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı işitin ! Üstte(ki gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?"* (Tekin 1988: 15). Burada da yukarıdan aşağıya doğru ifade etmek üzere *Gök ve Yer* birlikte zikredilmiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında tüm söylenenler, Kozmolojik ve mitolojik bir alt katman üzerine oturtulmuş olmakla birlikte, Tonyukuk Yazıtı'nda durum böyle değildir. Orada aşağıda belirteceğimiz üzere sadece bir yerde *Tanrıça Umay*'dan söz edilir ancak diğer kesimlerde Bilge Tonyukuk doğrudan doğruya kendisi vasıtasıyla II. Göktürk devletinin kuruluşu ve sonrasında neler yapıldığını bir parça kendi hizmetlerini de ön plana çıkararak anlatır.

Sözü ettiğimiz ve yukarıdan aşağıya doğru sıralanan ve içinde Gök ve Yer, ayrıca Yer'e bağlı olarak da yeryüzünün ifade edildiği bu şema yatay olarak ifade edildiğinde, *Dünyanın Dört Ana Yön*'ü belirtilerek vurgulanmaktadır. Kültigin yazıtının Güney Yüzü 2.satırında şöyle deniyor: *" ...İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir"* (Tekin 1988 :3). Bu ifade dünyanın *yatay şekline* atıfta bulunuyor. Dört bir taraftan gelen yolların (veya hatların) birleştiği bir merkezin olduğu (ülke, devlet, hükümdar, halk), dörtgen bir yeryüzü anlayışının olduğunu buradan çıkarabiliyoruz. Aynı anlatım, Bilge Kağan yazıtının Kuzey yüzü, 2.satırında da (aynen) tekrarlanmaktadır. Ayrıca Devletin topraklarının genişliği belirtilirken de benzer anlatım yöntemine başvuruluyor. Bilge Kağan yazıtı Kuzey yüzü 10-11. Satırlarda şöyle denilmektedir: *"...Gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı ileride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim."* (Tekin 1988: 33).

Yazıtta sefer edilen yerleri sayarken de bu yönleri ifade ederek hakim olunan dünya belirtilmektedir (Kül Tigin: satır 3-4). Ayrıca yazıtlarda kullanılan *Dört Bucak* (tört:bul(u)ñ) ifadesi de esas itibariyle *dört ana yönü* ve kısaca *dünyayı* ifade etmektedir: "*Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar*." (Kül Tigin D 2; Tekin 1988 : 9) . Bilge Kağan yazıtında da benzer ifadeler vardır. Örneğin Bilge Kağan şöyle diyor: *""... Dört bucaktaki halkları tanzim ettim (ve) düzene soktum..." ve "Dört bucaktaki halkları (tabi) kıldım "* (Bilge Kağan Yazıtı Kuzey 9-10 ; Tekin 1988 : 33). Türk kozmolojisinde bahsedilen düzene bağlı olarak yeryüzü dörtgen (kare) gök yüzü ise daire veya çokgen olarak belirtiliyordu. Kare içinde daire veya daire içinde kare şekli "Gök ve Yer"'i ifade etmek üzere dünyayı gösteriyordu. Bu şema içinde Dört Ana Yön merkezde birleşiyordu.Öte yandan bu şemaya yönlere

göre merkez kısmı toprak olmak üzere Ağaç, Maden, Su, Ateş unsurları da bağlanıyordu. Bilge Kağan yazıtındaki (D22): *"...Halkı ateş su etmedim"* ifadesi bu unsurların Türklerde de önemli olduğunu gösteriyor (yorumlu şekli Tekin 1988 : 45). Her unsurun bir rengi, bir yıldız veya yıldız kümesi ve bir de zoomorfik unsuru vardı. Söz konusu şema Türk Sanat Tarihinin çeşitli dönemlerinde bütün veya parçaları halinde yaygın bir şekilde tasvir edilmiştir. Dünya /Evren şeması kent planlarında, daha sonra kervansaray ve medrese gibi yapılar hatta bazen camilerde, bahçe mimarisinde, halı ve kilim kompozisyonlarında, resim ve minyatürlerde vb. birçok yerde karşımıza çıkar "Dört Yön şekli" de her türlü sanat eserlerinde karşımıza çıkar, çoğu kere dünyayı/ evreni, bazen güneşi belirtir. Bu şekil bazılarının ifade ettiği gibi bir damga (tamga) değildir. Söz konusu şekil nadiren, bu kavramlar aynı zamanda Tanrı veya Tanrılarla bağlı sayıldığından Tanrı'yı da ifade etmek maksadıyla (bazı yerlerde) kullanılmış gibi de düşünülebilir.

Öte yandan yazıtlardaki anlatımlar, Türk inanç sisteminin Gök ve Yer formülüyle özetle belirtilebileceğini, Yer'e bağlı olarak, Su ve Atalar unsurunun da önem kazandığını gösteriyor. Sıralama evrenin/dünyanın dikine ve yukarıdan aşağıya sıralanmasına bağlı olarak yapılıyor. Bu bize *yukarının aşağıya* göre daha önemli kabul edildiğini gösterebilir ama aşağıdakiler de önemsiz ve etkisiz değildir. Gök bir Tanrı olarak, Umay ise Tanrıça veya Tanrı olarak ifade edilirken, Yer-Su daha çok ruhlar zümresinin bulunduğu unsurlar olarak zikrediliyor. Yazıtlarda sık sık geriye dönüşlerle *atalardan* söz edilmesi de *Atalar kültünün* Göktürklerde varlığına ve önemli olduğuna işaret ediyor. Zaten ölen atalar için inşa edilmiş/yapılmış bazıları konumuzu teşkil eden anı külliyelerin bulunması da bunu teyit ediyor. Bir de kimi araştırmacılar *zamanla* ilgili bir terim olan "öd" kavramını "*zaman tanrısı*" olarak yorumlamayı tercih ediyorlar [20]. Ancak, Göktürklerde üst derecede olmasa da başka tanrıların ve ruhların bulunmadığını, biraz da ideolojik gerekçelerle ileri süren kimi araştırmacılar, Tek Tanrı dışında bir tanrı olmadığını iddia ederek, tersi düşüncede olanlara şiddetle karşı çıkıyorlar. Biz ise Gök Tanrı'nın en tepede bulunduğu ona bağlı başka tanrı ve ruhların da yer aldığını kabul ediyoruz ki bizce konumuzu teşkil eden her üç yazıt da buna yönelik ifadeleri günümüze aktarıyor.

Şimdi çalışmamızı teşkil eden yazıtlarda Tanrı ve Tanrılar ile ilgili ifadelere bazı örnekler verelim. Kül Tigin D 10'da ve 11'de : *"...Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar..." (üze:türük: t(e)ñrisi:türük ıduk yiri:subı: (a)nca (e)tm(i)ş")* (Tekin 1988 : 10-11). Yani Gök Tanrısı ve Türk

[20] Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi* (Çeviren Musa Yaşar Sağlam), Bilge Su Yayınları, Ankara, 2011, s.105.

ıduk Yer-Su'yu şöyle yapmışlar" denilmektedir. Bu ifade başlıca Tanrı olarak Göğü işaret ederken ikinci derecede etkin güçler olarak Iduk Yer-Su'yu söylüyor ve onlara da daha düşük derecede de olsa "kudret" atfediyor. Buradaki "Iduk" kelimesi kutsaldan daha geniş anlamları olduğunu zannettiğimiz bir özel terimdir o yüzden kutsal olarak çevrilmek yerine olduğu gibi bırakılmalıdır. Ayrıca özgün metinde ruh kelimesi kullanılmamıştır ve sadece yorum olarak metne eklenmektedir.

Sarf edilen sözlerde Gök Tanrısı ve Yer-Su'yun *Türk* olarak nitelendirilmesi, başka topluluklarda da farklı şekilde görülen bu tanrı ve ıduk yer-suların kendine özgü bir anlayışla ele alındığını yani millileştirildiğini de gösterir. "Tanrı" "(T(e)ñri)" sözü bazı yerlerde ise tek başına verilmektedir. Tek başına ifade edildiği durumda onu Gök Tanrısı olarak mı algılayacağız? Yoksa her şeyi yaratan Tek Tanrı olarak mı? Bana kalırsa burada İslâmi anlamda her şeyi yaratan Tek Tanrı'dan değil Gök Tanrı'dan söz edilmektedir. BuTanrı, Kül Tigin Doğu yüzü 25-26. Satırlarda "Devlet Veren Tanrı" olarak belirtilmektedir ki "hakimiyet" konusundan az sonra bahsedeceğiz.

Bilge Kağan Yazıtı'nda K9'da bir yandan "Tanrı" sözü tek başına kullanılırken (Tanrı lûtfettiği için) hemen aşağısındaki satırda ise : " *yukarıdaki Gök aşağıda da Yer lûtfettiği için"* denilmektedir. Burada Gök ve Yer'in baş harflerini büyük yazmayı doğru bulduk (Tekin 1988 :33). Bu satırlar bize Gök Tanrısı'nın daha önemli bir Tanrı olarak bazen tek başına anıldığını ancak bazen Yer'in de tanrı olarak ifade edildiğini ve Gök Tanrısı'nın tek başına olmadığını göstermektedir. Kül Tigin D10 ve 11'deki sözler aynen Bilge Kağan yazıtında da bulunmaktadır (D9 ve D10). Bilge Kağan yazıtı D35'de Hakana ihanet eden Türk halkı için bu ihaneti Tanrı tasvip etmedi, demek varken, böyle denilmiyor ancak "Yukarıdaki Tanrı, Kutsal Yer Su amcam hakanın ruhu" bu ihaneti tasvip etmedi deniliyor (yorumlu çevri T.Tekin:51). Burada ise insana hükmeden güçler olarak Gök Tanrısı, Iduk Yer Su ve Ata ruhu bir arada belirtilmiş olmaktadır. Bilge Kağan yazıtı D16'da da daha önce Iduk olarak nitelenen toprak ve sular, ülke arazisini (ve onun kutsallığını) anlatmak için kullanılır: "*Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği topraklar ve sular sahipsiz kalmasın diye...*" (Tekin 1988 : 43).

Yazıtlarda (ikisinde) sadece Gök, Yer-Su ve Atalar tanrı ve ruhlarından söz edilmemektedir. Ayrıca günümüze yakın zamanlara kadar Türk boylarının-halklarının inançlarında önemli yer tutmuş Tanrıça Umay'dan da söz edilir. Kül Tigin kitabesinde Kül Tigin'in erkeklik adını alması, Umay ile ilişkilendirilir. Kül Tigin için dikilmiş birinci dereceden bir Devlet anıtına ait yazıtta (başka yazıtlarda da ismi geçer) Tanrıça Umay'dan söz edilmesi mühimdir ve yukarıda sözü edilenlerin dışında Tanrıça Umay'a da inanıldığını göstermektedir. T.Tekin'in bugünkü Türkçeye aktarmasıyla anlatı şöyledir: "

Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti" (Kül Tigin D31; Tekin 1988 : 17) . Türklerde ad verme gelenekleri ile de ilgili olan bu satırda, Kül Tigin'in annesi hatun Umay'a benzer olarak kabul edilmiş ve onun tanrıdan yani Umay'dan gelen kutu sayesinde erkeklik adını elde ettiği belirtilmiştir. Bu ifadeler aslında şunu söylemektedir: Kül Tigin Umay Ana (yani tanrıça) sayesinde, ondan kut alan ve ona benzeyen annesi vasıtasıyla dünyaya geldi ve zamanı geldiğinde er (erkeklik) adını aldı. Her ne kadar Bilge Kağan yazıtında Umay'ın ismi geçmese de Kül Tigin yazıtındaki sözler, Bilge Kağan'a ait olarak kabul edildiğinden, Tanrıça (veya Tanrı; çünkü Tanrı sözcüğü Türkçede erkekliği veya dişiliği ayırmayan nötr bir ifadedir) Umay Göktürk döneminin önemli bir diğer tanrısı olduğu apaçık karşımızdadır. Umay bazılarının tercih ettiği gibi bir "melek" veya benzeri bir şey değildir. "Melek" sözcüğü zaten İslâmi bir terimdir ve biz burada Müslüman olmayan Türklerin yazıtlarından söz ediyoruz.

Tonyukuk Yazıtı ise bu durumu daha da perçinliyor. Tanrıça Umay'ın adı Tonyukuk yazıtında iki yerde geçiyor ve "Tanrı Umay" olarak vurgulanarak belirtiliyor. Karşılarında çok asker toplandığını duyan bazı subaylar geri dönmeyi dile getirince, Tonyukuk o kadar uzun yolları aşıp, oralara gelmelerinde, tanrıların kendilerine yardımcı olduklarını belirterek, kaçmanın gerekmediğini, düşmana karşı az sayıda olsalar da savaşı kazanacaklarını söylüyor ve savaştan sonra da Tanrı buyurduğu için korkmadan savaşınca düşmanı yendiklerini anlatıyor. Bu esnada da Tanrıça Umay'ın adını veriyor: " *Galiba Tanrı Umay, Kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye Kaçıyoruz?* " (Tekin 1994 : 16-17).

Eski (İslâmiyetten Önceki) Türklerde İslâmi anlayıştaki gibi bir Tek Tanrıcılığın olduğunu savunan kimi araştırmacılar buradaki "Tanrı Umay" sözünü nasıl yansıtacakları hususunda zorlanarak ifadeyi eğip bükmeye çalışıyorlar. T. Tekin ibareyi burada doğru vermiştir, çünkü özgün metinde "Tanrı" sözü ile "Umay" ismi birbirinden (:) ile ayrılmamıştır, birlikte yazılmıştır. Yani buradaki Tanrı sözü Umay'ı nitelemektedir. Oysa örneğin H. N. Orkun zorlama yaparak Tanrı sözcüğü ile Umay sözcüğünü birbirinden virgül ile ayırarak "Tanrı Umay" 'ı Tanrı olmaktan çıkarmaya çalışıyor (Orkun: 113).

Sözü edilen yazıtları yayınladığı kitabında kendi yorumlarıyla aktaran E. Aydın ise Tanrı sözünü tamamen kaldırarak "Tanrı Umay" sözünü "Kutsal Umay" olarak ve bizce tamamen yanlış bir yorumla aktarmıştır (Tonyukuk II. Yazıt B3; Aydın 2012:118). "Tengri" sözünü "kutsal" olarak yansıtmanın bilimsel bir gerekçesi yoktur. Tonyukuk yazıtında çoğu yerde "Tanrı" sözü tek başına belirtilirken, anılan yerde Tanrı Umay'ın ismi bir Tanrı olarak ve Yer ve Su'dan önce birinci sırada verilmektedir.

Tanrıça Umay kültü Göktürklerden sonra da günümüze kadar Türk toplulukları arasında varlığını sürdürdüğüne göre söz konusu ilah Türkler açısından önemli bir tanrıdır. Türk Sanat Tarihinde bir kısım taş heykeller, bazı tasvirler veya yanışlar (motifler) Tanrıça Umay'ı temsil eden sanat ve kültür unsurları olarak kabul edilmektedir.

Tanrı bahsini, sonraki Türk topluluklarında bazen kutsal, bazen Tanrı'nın mekânı bazen de Tanrı sayılmış (ve sanat tarihimizde de tasvirleri bulunan) dağ mefhumuna Ötüken ile ilgili olarak yer verildiğini göstererek sona erdirelim. Ötüken'in kutsallığı dağlık (veya dağ) ve Ormanlık olmasından ileri gelmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nda D19'da *"Kutsal Ötüken Dağları halkı (sen kendin yerini yurdunu bırakıp) gittin"* şeklindeki ifade (T. Tekin: 43) bu hususa işaret ediyor olmalıdır.

Bazılarınca yazıtlarda (Kül Tigin) geçen "zaman" (öd) teriminin "Zaman Tanrısı" olarak ele alındığından yukarıda söz etmiştik. Kül Tigin Yazıtı'nda K10'da geçen "Öd Tenrgri", sözü birbirinden ayrı gösterilmemiş ve biri diğerine bağlı iki sözcük olup açıkça "Zaman Tanrısı" (Öd t(e)ñri) olarak belirtilmektedir. T. Tekin bu ismi aynen (Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış) şeklinde ve doğru olarak aktarırken, daha önce Muharrem Ergin, aynı ifadeyi "Zamanı Tanrı yaşar"(Öd Tengri yaşar), şeklinde, H.Namık Orkun ise "zamanı Tanrı takdir eder" (Öd Tenrgri yasar) olarak aktarmıştır. Kül Tigin yazıtı K.10'daki "Zaman Tanrısı" ile ilgili yeri E. Aydın ise "Öd tengri aysar" şeklinde okuyup "Zaman ve (ebedî) gök şöyle demiş" olarak aktarmayı tercih etmiştir. Bu ifade kısmen zamana da bir güç atfetmesi bakımından "Zaman Tanrısı" düşüncesine yakındır. Biz ise T. Tekin'in ve J.Paul Rox'un yazdığı gibi, doğru okuma şeklinin "Öd Tengri" (Zaman Tanrısı) olduğunu düşünüyoruz[21].

Kültigin ve Bilge Kağan yazıtı bir *destanın* kimi özelliklerini de göstermekle birlikte aynı zamanda "Türk" hanedanının *köken efsanesini* de yansıtıyor sayılabilir. Çünkü anlatım hep, Tanrıdan hükümdar ve devlete ve sonra halka doğru uzanan bir sıralama içermektedir. Yani esas siyasi ve önemli olaylar anlatılırken, bu olaylar, kozmolojik ve mitolojik bir yapı içerisine yerleştirilerek aktarılmaya çalışılmaktadır. Bunun anlamı şudur: Yazıtlarda; Tanrının yarattığı ve tanrıların ve ruhların yönettiği (az önce bahsettiğimiz) bir evren/dünya içerisinde, Tanrı gibi olan ve dünyanın merkezinde bulunan bir ülke ve devleti yöneten hükümdarın, kendisi, kumandanı, savaşçısının veya vezirinin, Tanrısal düzeni sağlamak, devlet ve halkın düzenini temin etmek maksatlı olarak neler yaptıkları anlatılmaktadır.

---

[21] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.14,59 ; Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.22,23; Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.* , s.50,52; Erhan Aydın, a.g.e., s.63. J.Paul Roux, *a.g.e.*, s.105.

"Evrensel yönetici" (Çakravartin) kavramı Buddha'nın şahsıyla ilgili olarak ileri sürüldüğü gibi Türk hükümdarı için de geçerlidir. Belki de Budizm'e bu kavram Türklerin en eski atalarından ifade edilmiştir. Bu anlayış O. Turan tarafından "Cihan Hakimiyeti" kavramına dönüştürülerek aktarılmıştır. Türk hükümdarı, Tanrı adına ve onun görevlendirmesi ile (komutanlar, subaylar ve devlet memurlarının yardımı ile) ülkeyi ve dünyayı düzene sokar ve ömrü boyunca kurulan devlet ve düzenin yıkılmaması için çalışır.

Şimdi konumuzu teşkil eden yazıtlarda bu hususun nasıl ifade edildiğine dair örneklere bir bakalım. Kül Tigin, G. I 'de Bilge Kağan sözlerine şöyle başlıyor: *"(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum." ".... İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü durumda değiller..."* (Tekin 1988: 4). Görüldüğü gibi hükümdar kendini "Tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş" (veya kut almış) olarak onun adına ülkeye, ülkede yaşayan halka düzen getirdiğini ve bundan dolayı da Türk halkının durumunun iyi olduğunu söylüyor. T. Tekin'in "bu (sınırlar) içindeki" diye yorumladığı hâkim olunan alanı ifade eden satırların aslında dünyayı da simgelediğini düşünmek yanlış değildir. Böylece Bilge Kağan Tanrı'dan aldığı *erk* (kut) ile görevi gereği düzeni sağlamış Türk halkını ve insanları mutlu kılmıştır. Bunu da dört bir yandaki topraklara (ülkeye ve dünyaya) sahip olarak yapmıştır.

Bilge Kağan'ın Tanrı'dan aldığı ülkeyi ve dünyayı yönetme *erki* aynı zamanda Kağanın soyuna da verilmiştir ve hak olarak kendisi de o soydan geldiği için ona da ulaşmıştır. Bu dünya ve insanın yaratılışından beri de böyledir. Yazıtlarda "insan" hem "Türk" anlamında hem de genel "insan" manasında kullanılmaktadır: *"Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta otururak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar...Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş..."* (Kül Tigin Doğu 1-3; Tekin 1988: 9). Görüldüğü üzere Kağanın ataları bilge hükümdarlar olarak dünya ve insanlar yaratıldığından beri insanları (Türkleri) düşmanlarını alt ederek ve bir düzene kavuşturarak yönetmişlerdi. Kağan'ın ataları da bir dünya hükümdarı olarak (evrensel yönetici) Tanrı gibi dünyayı yönetiyordu. Ne zaman halk yanılsa ve yanlış yola sapsa, devlet ve ülke zayıflasa, yukarıda da kimi örneklerini verdiğimiz gibi Gök, Yer ve Su işe karışıyor; Tanrı veya Tanrıların-ruhların yardımıyla soydan gelen yeni bir hakan yükseliyor ve onun ve beraberindekilerin mücadelesiyle, Devlet yeniden kurularak dünyasal düzen yeniden sağlanmış oluyordu.

Bu durum Göktürk yazılarından çok daha sonraları kaydedilmiş birçok Türk destanında da açıkça görülür (Maaday Kara veya Manas Destanı gibi). Bu konuda Kül Tigin D10-11'deki daha önce bahsettiğimiz ama en güzel ifade de şudur: "*(Türk halkı) yok olmak üzere imiş. Yukardaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar (buradaki kutsal sözü ve "ruhları" ibaresi T. Tekin'in yorumudur). Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden (muhtemelen örülmüş saçlarından-Y.Ç.) tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.*" (Tekin 1988: 11). Böylece Tanrı veya Tanrıların-ruhların yükselttiği hükümdar ve hatun bağımsızlık için baş kaldırarak etrafında insanları toplamaya başlamış, başlangıçta birkaç kişi iken, önce dağlarda çoğalmış, güçlenmiş, sonra aşağıya inmiş ve karşı çıkan boyları itaat altına alıp düşmanla savaşarak, devletin ve dünyanın düzenini yeniden kurmuşlar. Tanrı yanlarında olduğu için Türk askerleri *kurt gibi* düşmanları *koyun gibi* imiş (Kül Tigin 11-13. satırlara bkz.) ve o yüzden başarılı olmuşlar.

Burada anlatılanlar tarihin akışı içerisinde bir süre sonra başa gelen kötü durum ve ondan kurtuluş yoludur. Cumhuriyet dönemi (Türkiye Cumhuriyeti Devleti) başlangıcında Türk Kurtuluş savaşında da aynen böyle olmuştur. İlk Cumhuriyet döneminde, Tanrı'dan gelen yol gösterici ve özgürlük simgesi olan Bozkurt'un bir simge olarak kabul görmesi de bu yüzdendir.

Yukarıda örnek olarak ele aldığımız ifadelerin aynısı veya benzerleri Bilge Kağan Yazıtı'nda da yer alır; ancak Tonyukuk Yazıtları hükümdara değil de Baş Vezir'e ait olduğundan bunların benzeri tümceler o yazıtda görülmez. Bilge Tonyukuk, yazıtındaki sözlerine, kendisinin Türk ulusunun Çin'e bağımlı olduğu sırada ve Çin'de doğduğunu söyleyerek başlar. Sonra, halkın hanını bulduğunu ancak onu bıraktığı vakit tekrar bağımlı olduğunu, bu yüzden de Türk halkının Tanrı'nın düzenini sağlayacak Hakanına uymadığı için yok olduğunu (Tanrının onları cezalandırdığını), nerdeyse hiç Türk kalmadığını, kendi hakanının dağda bayırda kalmış kişileri toplayıp onlardan 700 kişilik bir kuvvet elde ettikten sonra, kendisine "sözcüsü" olmasını teklif ettiğini anlatıyor. Bu tekliften sonra Tonyukuk onun Kağan olmasının iyi olup olmayacağını kendi kendine tartışıyor, düşünüyor ve sonunda "Bilge Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan" olarak ona yardım ediyor ve bu sayede *İlteriş Kağan* adıyla hükümdar olan Hakan diğer Türk ve Moğol boyları ve Çinlilere karşı başarılar kazanıyor ve Devleti düze çıkarıp Türk ulusunun refahını sağlıyor (Tonyukuk I.yazıt 1-7. Satırlar). Anlaşılacağı üzere Tonyukuk, Hakanını dinlemeyip Devletini satan Türkleri, Tanrının cezalandırmasından kurtarmak ve yeniden devlet olmalarını sağlamak için düzeni yeniden kurmak amacıyla yola çıkan Kağana yardım ederek, devletin yeniden kurulmasını temin ediyor. II. Yazıtın

sonlarında ayrıca şöyle diyor: "*İlteriş Kağan kazanmasa (idi) ve ben kendim kazanmasa (idim) devlet de halk da olmayacak idi.*" (54-55. Satırlar).

Türk Sanat Tarihi'nin çeşitli dönemlerinde de bu sözünü ettiğimiz dünya hakimiyeti sembolizmi ile ilgili tasvirler bulunmaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan külliyesinin yazıtları kaplumbağa şeklinde bir kaide üzerine dikilmiş olarak ve tepesindeki ejder veya kurt başlı ejderlerle dünya hükümdarının hâkim olduğu dünyanın üç bölümüne (dünyaya) veya kendi içinde ayrılmış üç dünya ya işaret ediyor: Gök, Yer üstü, Yer altı (Yukarı dünya, orta dünya, aşağı dünya).

Bunun dışında (yine hakimiyet konusuyla da ilgisi olan), İyi ve Kötü, Tanrısal olan ve olmayan, dost ve düşman gibi Çinlilerdeki *Ying* ve *Yang* ilkelerine benzer *iki unsurlu* (dikotomik) bir yapının varlığı da anlaşılmaktadır. Bu ilkelere uygun hareket edilmediğinde Türk halkının yok olduğu ve ıstırap çektiğinden söz edilirken, Ötüken merkez alınarak ve Tanrının düzenini korumakla görevli hakana uyulduğunda, zenginlik ve refahın gerçekleştiği ve zaferlerin kazanıldığından söz edilmektedir. "*Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş*" (Kül Tigin D12; Tekin 1988: 11) şeklindeki cümle, bize zıtların çatışmasından oluşan birliği ve zaferi ifade ediyor. Aynı cümle, Bilge Kağan Yazıtı'nın D 11. Satırında da yer alıyor.

Söz konusu ifade Sanat Tarihi ile ilgili olarak da Ön-Türkler ve Hunlarda var olan "Hayvan Üslubu" dediğimiz sanat üslubuna da atıfta bulunuyor. Hakimiyetin ifadesi ve Türk Dünya Hakimiyeti ülküsünün de yansıdığı satırlar, Türklerin kendilerini, hem ulusunu hem de dünyayı yöneten başat unsur olarak gördüklerini gösteriyor. Ancak burada "kurt"un zikredilmesi ayrıca dikkati çeker; çünkü bu hayvan, Türk mitolojisinde, "hayvan ata", Gök Tanrısı'nın elçisi veya biçimine girdiği hayvan, güneş, güç, hükümdar simgesi, Tanrı adına yol gösteren hayvan gibi çeşitli anlamlarda yer alır ve Sanat Tarihi'nde de çeşitli tasvirleri ile bulunur. Bu arada eski Çin tarihlerinden birinde Türklerin muhafız askerlerine "kurt" denildiğinin belirtilmesi de buradaki ifadeye uygun düşer.

Yazıtlarda "kurt ve kuzu" dışındaki hayvanlardan dışında, Kültigin'in bindiği atlar ve ayrıca Tonyukuk'da boğa ve tavşandan söz edilir. Yazıtta hükümdarın yetkin veya güçlü bir hükümdar olup olamayacağını kendi kendine tartışan Tonyukuk konuyu "boğa" örneğiyle simgesel olarak yansıtıyor. Burada "iyi hükümdar" "semiz, gösterişli boğa" ile iyi olmayan ve güçsüz hükümdar ise zayıf boğa ile temsil edilmiştir : " *Bilge Tunyukuk: " (Bunu) kağan mı yapayım? " dedim. Düşündüm: (insan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm. Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan*

yaptım." (I. Yazıt satır 5-6; Tekin 1994 : 3-4). Görüldüğü üzere karar veremeyen Tonyukuk Tanrı'nın akıl vermesi ile semiz boğayı yani İlteriş Kağanı seçerek doğru bir seçim yapmış oluyor [22].

Tonyukuk yazıtında "Tavşan"ın ismi ise diğer yabani av hayvanları ile birlikte "bolluk ve bereket" simgesi olarak anılmaktadır: "*Yabani hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın boğazı tok idi*" (I.yazıt 7-8. Satırlar. T. Tekin:4). Tavşanın isminin özellikle belirtilmesi muhtemelen onun çok yavrulayarak bolluk ve berekete işaret ediyor olmasından olsa gerektir[23].

Esasında sözü edilen yazıtlarda başka hayvanlara da (sarı altınlar, beyaz gümüşler, çeşitli türde ipekli kumaşlar gibi) bolluk, zenginlik ve bereket simgesi olarak değiniliyordu: "*has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim*" (Bilge Kağan Yazıtı, K11-12 ; Tekin 1988: 33).

Bu bolluk-zenginlik timsali hayvanlar yas geleneklerine bağlı olarak cenaze törenlerinde (yuğ töreni) hediye olarak da getirilirdi: "Bilge Kağan Yazıtı G 12'de: " *Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti. Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.* " (Tekin 1988 : 55).

Her iki yazıt ta (hem Kültigin hem Bilge Kağan yazıtları) Türklerin yas geleneklerinden ve cenaze törenlerinden bahsedilir. Bilge Kağan kitabesinin sonunda Bilge Hakanın vefatından sonra sarf edilen cümlelerde "yukarıda (gök) davulunun gümbürdemesi "(yıldırım) ve dağlarda geyiklerin böğürmesi ("dağlarda geyikler böğürürse") de ölümden dolayı duyulan *yasa* işaret olarak gösterilebilir (Bilge Kağan B 4-5; Tekin 1988: 57).

En ilginç hususlardan biri yukarıdaki (Bilge Kağanın babası olan hakanın yuğ töreni ile ilgili) ifade de olduğu gibi yüzlerini yaralayarak uzuvlarını keserek *kanlı göz yaşlarıyla ağlamak*tır. Bilge Kağan, Kül Tigin kitabesinde ağlamaktan kendi gözlerinin ve halkın gözü- kaşının fena olduğunu söylerken de bunu kastetmektedir K10-12: "*Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. İki şad başta olmak*

---

[22] Boğa ile ilgili bu yorumu ilk olarak Doktora Tezi'mizde yapmıştık. Bunun ve boğa sembolizmi için bkz. Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi, Vahşi ve Evcil Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme*, C. II, s.113-127, 115. Tonyukuk yazıtındaki ilgili satırların farklı bir yorumu ve değerlendirmesi için bkz. Erhan Aydın, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, Kronik Yayınları, İstanbul,2019, s.97-98. E. Aydın çeviriye "böğürme" fiilini de eklemiş ve ona göre yorum yapmıştır ancak bize göre buradaki sembolizmde esas, boğaların böğürmesi değil, kendisidir, onların güçlü veya güçsüz olmalarıdır.

[23] Bu yorum ve tavşan sembolizmi için bkz. Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s.251-258, 253.

üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşları berbat olacak deyip düşündüm. Yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) Kıtay (ve) Tatabı halkları (temsilcilerinin) başında General Udar geldi." (Tekin 1988: 23). Daha sonra Çin, Tibet, Soğd, İran, Buhara şehir halkı, Türgiş, Kırgız halkı temsilcilerinin (hediyeler ile) gelerek cenaze merasimine katıldıkları belirtiliyor.

Türk yas gelenekleri Türk Sanatı'na da yansımış görünmektedir. *Kanlı göz yaşlarıyla ağlama* Göktürk devri ve Uygur duvar resimlerinde karşımıza çıkıyor. Bu geleneğin bir şekilde Osmanlı Türkleri dönemine kadar ulaştığını biliyoruz. Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk benzeri külliyelerin düzeninin de kısmen bu cenaze törenini temsil ettiğini söylemek de mümkün olabilir. Külliyelerdeki heykeller ölenin kendisini, muhafızları ve törene gelenleri temsil ediyor olmalı. Yazıtlar ise zaten ölen kişinin adına dikilmiş olup onların yaptıklarından söz etmektedir. Kültigin külliyesinde, bark içinde Kültigin'e ve eşine ait olduğu düşünülen heykeller (parçaları) bulundu. Ayakta ve oturur vaziyetteki heykeller de hiyerarşik durumlarına göre oturur veya ayakta dikilmiş idi. Bir heykel muhtemelen ağlayıcı veya ağlayan bir temsilci olduğu için elinde mendil veya kumaş parçası ile gösterilmişti. Külliyeler, yazıtlarda aktarılan kozmolojik, mitolojik, inançla ilgili anlatıların ve sembolizmin sanat tarihi alanına yansımış görüntüleridir. Bunlar üzerine pek çok şey söylenebilir olmakla birlikte yazımızın boyutları buna müsait değildir.

Bilge Kağan ve Kül-Tigin yazıtlarında hayvanlar; hayvan ata- hayvan ana kültleri (töz) veya koruyucu ruh tasavvuruna bağlı şekilde, savaşçı veya beylerin adları olarak da geçer: Bars Bey, Tonga tigin (Kül Tigin K7) gibi.

Bütün bu hayvanlardan daha çok Kül Tigin'in savaşları ile bağlantılı olarak atlardan söz edilmiştir. At renklerinin ve kimi bazı özelliklerinin önemli olduğunu metinde vurgulanmasından anlıyoruz. Tonyukuk yazıtında ise bu bakımdan özellikle "at kuyruğunun düğümlenmesi"nin vurgulanması ("Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkân vermedim. (kuyruğu) düğümlü (düşman)atlarını koşturtmadım." Burada "zırhlı" güçlü anlamında olup "kuyruğu düğümlü" de (düğümlü kuyruk yiğitliğe işaret ettiğinden) aynı anlamdadır [24]. Tonyukuk Yazıtı 54; Tekin 1994: 21) önem arz ediyor. Başta Doktora tezimiz olmak üzere ve sonraki kitap olarak yayınlanmış şeklinde, Türk Sanatı'nda atlar ve at kuyruğunun sembolizminden detaylı olarak bahsettiğimiz için, burada bu konuyu tekrar ele almayacak sadece işaret etmekle yetineceğiz. Birer insan gibi isimleri veya unvanları ile bahsedilen Kültigin'in savaşta bindiği atlardan da özellikle ve nerdeyse savaşçı kadar değerli imiş gibi söz ediliyor. Kültigin Yazıtı'nın D31.satırından (sütunundan) itibaren,

[24] Türk Sanatı'nda at figürleri sembolizmi ve kuyruğu düğümlü veya örülmüş atların sembolizmi için detaylı olarak bkz. Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi*, C. II, s. 23-96.

Kuzey yüzü 10.satıra kadar, Kül Tigin'in *erlik* adını elde ettikten sonra yaptığı savaşlar, kazandığı başarılar sıralanırken, bindiği atlar; Tadık Çor'un boz atı, Işbara Yamtar'ın boz atı, Yiğen Siliğ Bey'in giyimli doru atı, Bayırku'ların ak aygırı, alnı akıtmalı boz at, Alp Şalcı kır atı, Azman kır atı, Az yağız atı , kır atı, öksüz kır atı, ifadeleri ile tanımlanmaktadır. Kül Tigin adına dikilmiş bir devlet yazıtında ve hükümdarın ağzından atlardan bu derece söz edilmesi Türklerde atın değerinin neredeyse insana (hatta kahramana) eşit olduğunu gösteriyor. At kültürü o kadar zengindir ki atlar nitelikleri ile çeşitli kümelere ayrılmıştır. Ak aygır, kır at gibi nitelendirmeler beyaz veya boz atların, kır atların, yağız atların, alnı akıtmalı atların mitler ve inançlar ve sembolizm temelinde de önemli olduğunu gösteriyor. Öte yandan Türk Sanat Tarihi'nde de çeşitli önemli özellikleri ile birlikte yansıtılan en önemli hayvanlardan biri de attır.

Sözünü ettiğimiz yazıtlarda ve diğer Runik Türk yazısı ile yazılmış yazılarda, genellikle tarih, Türk Hayvan Takvimi ile verildiğinden, bu takvimde yer alan hayvanların isimleri de yazıtlarda yer alır.

Sanat Tarihi açısından ve konuya terminolojik açıdan bakınca bu yazıtların içerisinde bulunduğu eser topluluklarına ne ad verilmesinin doğru olacağının da yeterince tartışılmamış olduğu dikkati çeker. Türkiye'de bazılarına bizim de katkıda bulunduğumuz yayınlarda Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk mimari düzenlemeleri **(Çizim 1, 2, 4, 6; Resim 7**) daha çok Osmanlı döneminde kullanılan ve değişik fonksiyonlardaki yapıların bir araya getirildikleri mimari komplekslere ad olan "külliye" (Kompleks) ismi alınarak "külliye" olarak isimlendirildiler, daha çok da "mezar külliyesi" veya "anı mezar külliyesi" olarak adlandırıldılar. Bazı yabancı araştırmacılar ise bunları doğrudan doğruya (Budist tapınaklara benzer yönleri olduğundan) tapınak olarak nitelendirdi.

Herkesin hem fikir olduğu ancak üzerinde pek durmadığı üzere, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtları birer mimari düzenleme içindedir ve biz hali hazırda bu mimari düzenlemeyi hangi terminolojik isimle anacağımızı bilmiyoruz; bu hususta bir karar verilememiştir. Yazıtlardan bu yerlerin anma ve tören yerleri olduğu açıkça anlaşılmaktadır, ölen önemli kişinin anısına dikildikleri-inşa edildikleri de anlaşılıyor. Dahası bazı yazıt içeren, başka daha küçük boyutlu örneklerinden de anlaşılacağı üzere, belirli bir düzen-şema içerdikleri de seziliyor. Birkaç fonksiyona sahip olduklarından bunları "külliye" ve "mezar/anı mezar" şeklinde anmak doğru gibi görünüyor ancak öte yandan eski Çin tarihlerinde Türklerin "ata tapınakları"ndan söz edildiği göz önüne alındığında, eski Türklerde bu tür tapınakların varlığından yola çıkılarak, bunlar "Ata Tapınağı" olarak da adlandırılabilirler. Bu konu üzerinde

de düşünmek ve tartışmak ve verilere-belgelere dayanarak bir karar vermek gerekmektedir.

Sonuç olarak; Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının (aynı zamanda bu üç şahsın II. Göktürk Devleti'ni yönetip birlikte çalıştıkları göz önüne alındığında) hem mimari düzenleme ve sanat ve hem de anlamsal boyutlar bakımından ortak özellikleri olan bir grup teşkil eden, çok önemli yazıtlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle yazıtlar ve içlerinde bulundukları külliyeleri, dilci (filolog) Türkologlar yanı sıra, Sanat Tarihi, Arkeoloji, Eski Çağ Tarihi gibi çeşitli bilim alanlarının uzmanlarınca da ortak olarak ve ayrıntılı bir biçimde yeniden incelenmeli ve sonuçlar ortaya konulmalıdır. Benzeri şekilde, tespit edilmiş ve keşfedilecek, tüm runik Türk yazısı ile ele alınmış, eski Türk yazıtları ve yazıları da ayrı ayrı veya toplu olarak Sanat Tarihi ve ona yakın bilim dalları bakımdan değerlendirilmelidir.

ÇİZİM VE RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI

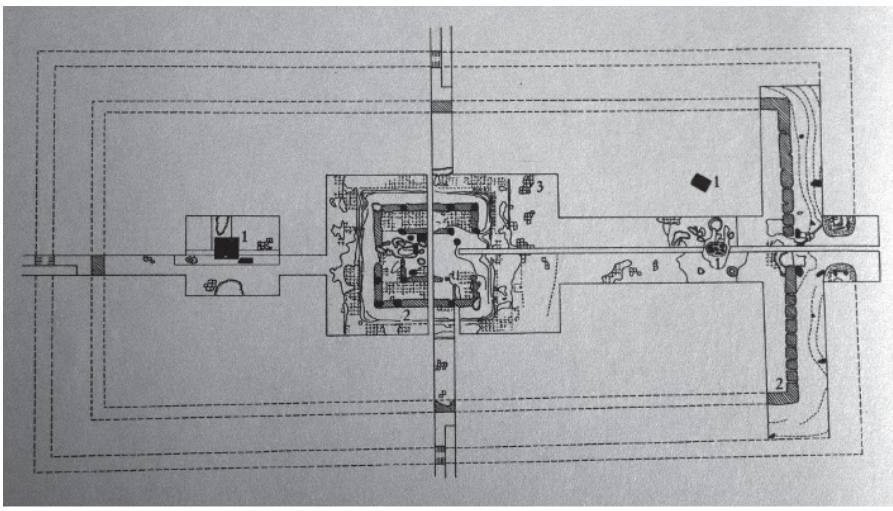

Çizim 1. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Kül Tigin Külliyesi (Ata Tapınağı) Planı (E. Nowgorodowa, Alte Kunst der Mongolei, Leipzig, 1980,s.238).

Çizim 2. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Kül Tigin Külliyesi Rekonstrüksiyonu (E. Nowgorodowa, a.g.e. s.240).

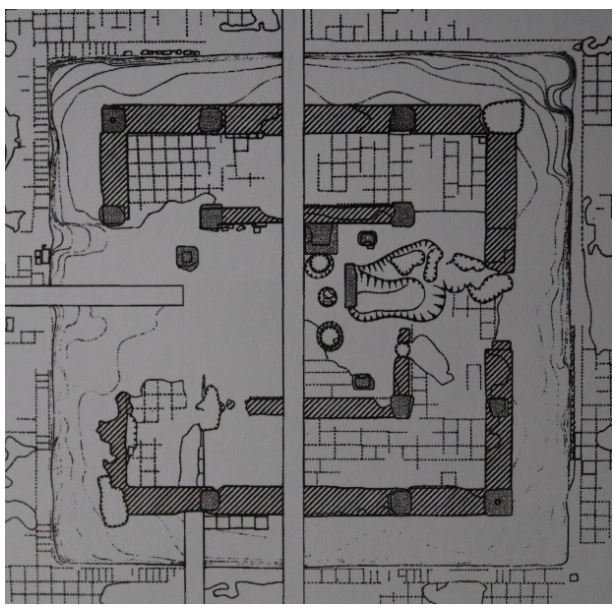

Çizim 3.Moğolistan, Koşo Tsaydam, Kül Tigin Külliyesi bark kısmının planı (L. Šmahelová, "Kültegin Monument And Heritage of Lumír Jisl-The Expedition of 1958", Current Archaeological Research in Mongolia-Papers From the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd,2007, Bon Üniversitesi, Bonn, 2009, s.338, fig.8).

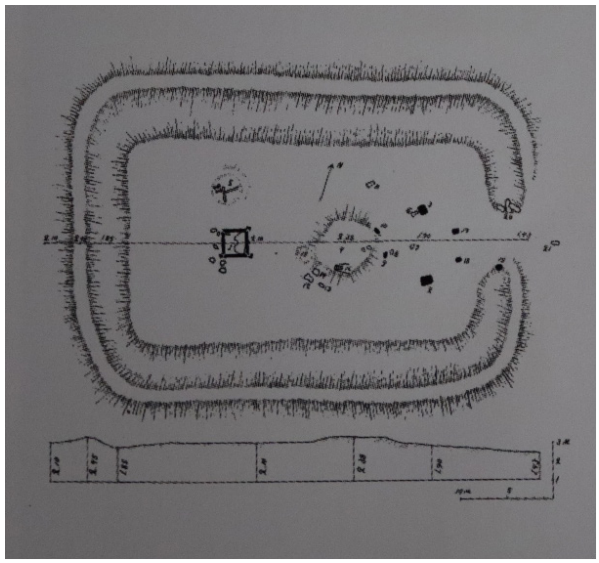

Çizim 4. Moğolistan, Tonyukuk Külliyesi (Ata Tapınağı) planı (Anonim, Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri, Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas, Alma Ata, 2005, kuşe levhalar).

Çizim 5. Moğolistan, I. Tonyukuk yazıtının çizimi (Anonim, Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri, Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas, Alma Ata, 2005, kuşe levhalar).

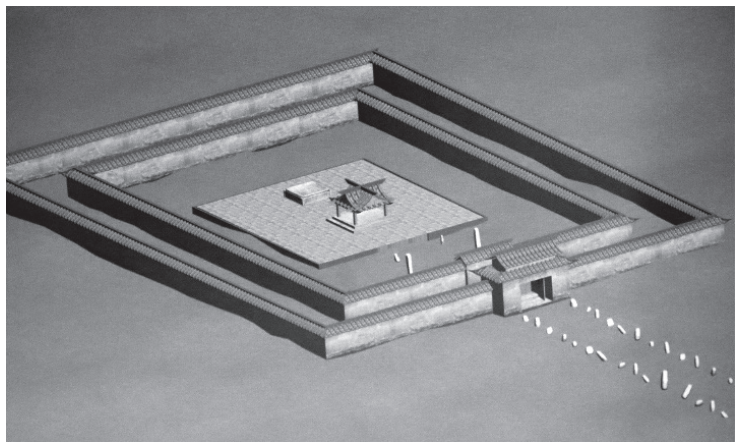

Çizim 6. Moğolistan, Tonyukuk Külliyesi Rekonstrüksiyonu (A. Semih Güneri, v.d., Dokuz Eylül Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi-Tonyukuk 2015-Moğolistan'da Yapılan Arkeolojik Çalışmalar, İzmir, 2018, Resim 107).

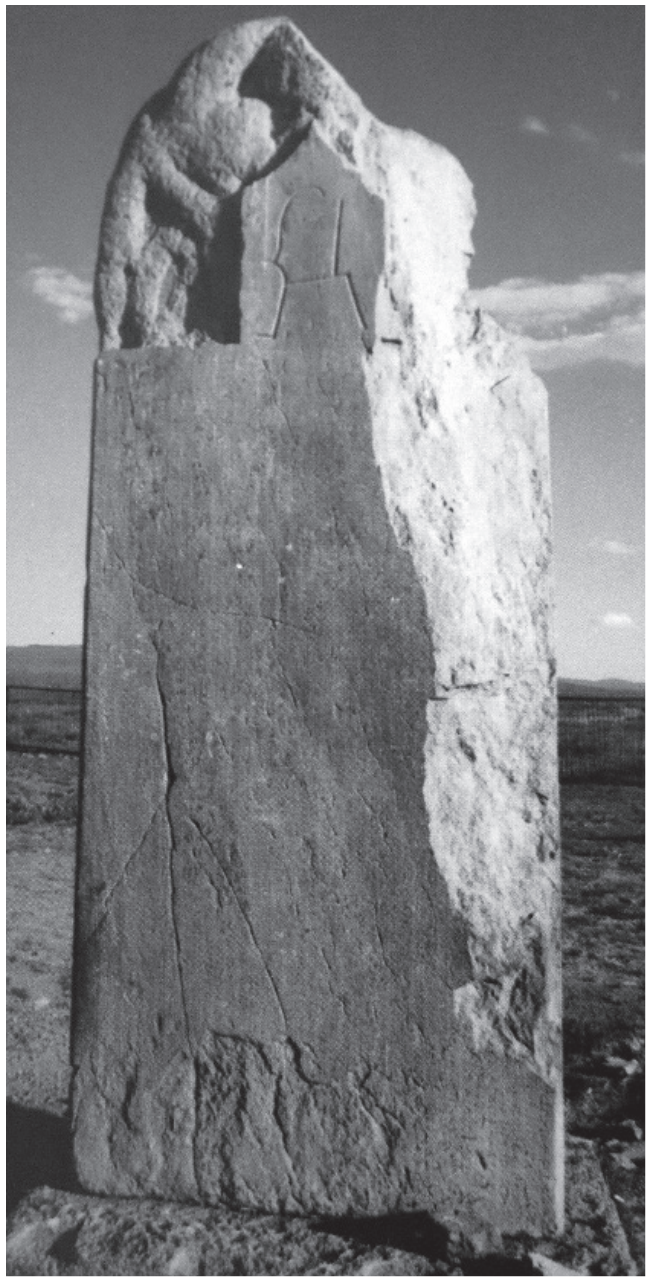

Resim 1. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Kül Tigin yazıtının doğu cephesinden görünümü (Anonim, Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri, Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas, Alma Ata, 2005, kuşe levhalar).

Resim 2. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Kül Tigin'e ait olduğu düşünülen heykel başı (İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi, Cengiz Han ve Mirasçıları-Büyük Moğol İmparatorluğu Sergisi,İstanbul, 2006. Fotoğraf Yaşar Çoruhlu).

Resim 3. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Kül Tigin Külliyesi'nden taş heykel (Anonim, Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri, Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas, Alma Ata, 2005, kuşe levhalar).

Resim 4. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Kül Tigin Külliyesi'nden barkın duvarlarına konulan pişmiş toprak masklardan biri (E. Nowgorodowa, a.g.e., Resim 186).

Resim 5. Moğolistan, Koşo Tsaydam. Kül Tigin Külliyesi, 1958 yılı kazılarında bulunan fresko parçaları (E. Nowgorodowa, a.g.e., Resim 187).

Resim 6. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Bilge Kağan yazıtının bütünleştirilmiş şeklinden görüntü (Anonim, Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri, Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas, Alma Ata, 2005, kuşe levhalar).

Resim 7. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Bilge Kağan Külliyesi, Türk-Moğol kazı ekibinin kazı alanından bir görüntü (C. Amartüvshin-Z. Gerelbadrakh, "BilgäKaghan's Treasures", Current Archaeological Research in Mongolia-Papers From the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd,2007, Bon Üniversitesi, Bonn, 2009, s.344, figür 2).

Resim 8. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Bilge Kağan Külliyesi'ndeki taş heykellerden biri (Anonim, Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri, Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas, Alma Ata, 2005, kuşe levhalar).

Resim 9. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Bilge Kağan Külliyesi Türk-Moğol kazıları sırasında elde edilen hazineye ait geyik heykelciği (İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi, Cengiz Han ve Mirasçıları-Büyük Moğol İmparatorluğu Sergisi, İstanbul, 2006. Fotoğraf Yaşar Çoruhlu).

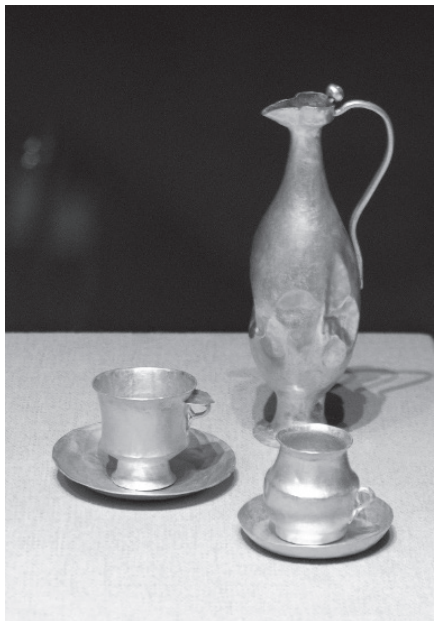

Resim 10. Moğolistan, Koşo Tsaydam, Bilge Kağan Külliyesi Türk-Moğol kazıları sırasında elde edilen hazineye ait sürahi ve kulplu bardaklar (İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi, Cengiz Han ve Mirasçıları-Büyük Moğol İmparatorluğu Sergisi,İstanbul,2006. Fotoğraf Yaşar Çoruhlu).

Resim 11. Moğolistan, Tonyukuk Külliyesi yazıtlarının genel görünümü (Anonim, Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri, Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas, Alma Ata, 2005, kuşe levhalar).

Resim 12. Moğolistan, külliyelerden birinin (İl Etmiş Yabgu/Ongin külliyesi) girişi dışındaki balbal taşları sırası ((Anonim, Kazakstan Tarihı Turalı Turkı Derektemeleri, Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkışteri (Orhon, Yenisey, Talas, Alma Ata, 2005, kuşe levhalar).

BİLGE TONYUKUK ANIT MEZAR KOMPLEKSİ ÇEVRESİNDEKİ MEZARLAR VE ANIT MEZAR KOMPLEKSLERİ

Prof. Dr. Osman MERT*

Özet

Saka ve Hun Dönemlerinden Kırgızların 924 yılında Moğolistan coğrafyasından Moğollar tarafından çıkarılmasına kadar birçok Türk boyu, bugünkü Moğolistan coğrafyasında yoğun olarak yaşamış ve devletler kurmuştur. Bundan dolayı eski Türk yaşayış ve inanışının ürünü olan kültür ve medeniyet eserlerinin önemli bir bölümü günümüzde Moğolistan Cumhuriyeti'nde bulunmaktadır.

Hunlardan Kırgız Dönemi'ne kadar asırlarca Moğolistan coğrafyasında farklı siyasi birlikler altında yaşayan Türk boyları hayatın aşağı yukarı her aşamasına dair binlerce eser bırakmışlardır. Bu eserlerden günümüze ulaşabilenlerin önemli bir kısmını da mezarlar oluşturmaktadır. Kültüre, inanç sistemine ve kişilerin statüsüne göre kurgan, anıt mezar ya da sıralı taşlarla çevrilmiş şekilde yapılan bu mezarlarla Moğolistan coğrafyasının aşağı yukarı tamamında karşılaşmak mümkündür. Genellikle kutsal alanlarda ve yerleşimin yoğun olduğu bölgelerde daha sık görülen bu mezarların bir kısmı, günümüzde Töv Aímag'ın Nalaíh ilçesinin yaklaşık 16 km güneydoğusunda; Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksinin de yaklaşık 3 *km* kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

"Ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma" düşüncesi çerçevesinde yapılan bu mezarların bir kısmı kurgan şeklindeyken üçü de anıt mezar biçiminde tasarlanmıştır. "Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi Çevresindeki Mezarlar ve Anıt Mezar Kompleksleri" başlıklı bu bildiride söz konusu mezarlar hakkında görüntü destekli bilgiler sunulmuştur.

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı. omert@atauni.edu.tr; osmnmert@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Bilge Tonyukuk, Anıt Mezar Kompleksi, Kurgan, Mezar.

Giriş: Eski Türklerde Mezar Geleneği

Eski Türklerde mezar geleneği; inanç sistemindeki öldükten sonra hayatın devam edeceği düşüncesi, ölen kişinin toplum içindeki rolü, halkın veya yöneticilerin ölen kişiyi algı biçimi, coğrafyanın mezar yapımı için sunduğu imkânlar… çerçevesinde şekillenmiş ve gelişmiştir (Mert, 2015, s. 97; Alyılmaz, 2011, s. 98). Nejat Diyarbekirli, konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

Sanat tarihimizin mezar mimarisi ile ilgili kısmı Türklerin ata kültüne bağlılığı dolayısıyla zenginleşmiştir. Onun yapı strüktürünü oluşturan unsurların ana hatlarını Türk kültürünün temellerinde aramamızın gerektiği görüşü giderek ağırlık kazanmaktadır. Tarihin en erken devirlerinden itibaren Türk toplulukları arasında devlet için yararlı hizmetler yapmış, il tutmuş kağanlara, beylere, alperenlere, vatana hizmet etmiş bey ve kağan eşlerine, melikelere, devlet büyüklerine ata kültüne gösterilen saygı, örf ve âdetlere bağlılık dolayısıyla abidevi mezarlar yapılmış, sanatın büyülü dili ile milletimiz bu "alp soylu" kişilere şükran borcunu ifade etmeye çalışmıştır. Bu abideler Çin'in Kansu eyaletinden Macaristan ovalarına, Anadolu'ya kadar uzayan bozkır kuşağında serpiştirilmiş durumda bulunmaktadır. Tarihin akışı içinde yeryüzünde başka hiçbir millet bu kadar geniş bir alana abidelerini yayamamıştır (Diyarbekirli, 1991, s. 53-62).

Cengiz Alyılmaz'a göre ise eski Türk boy ve topluluklarının (Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur, Kırgız *vd.*) kurgan, mezar ve anıt mezar kompleksi yapma geleneğinin temelinde esas itibarıyla iki düşünce yer almaktadır:

Bunlardan birincisini "**ölen** (ancak öldükten belirli bir süre sonra dirileceğine inanılan) **kişiye ev** (**eb**, **öy**, **üy**) **yapma**, **oba (yuba, yuva)**, **yurt**, **ger**, **kerekü**, **çadır kurma**" düşüncesi oluşturur. İkincisinin temelinde ise, ölen kişinin hatırasını canlı tutma; onu, düşüncelerini ve misyonunu gelecek kuşaklara aktarma kaygısı yatar. Belirtilen düşünceler çerçevesinde eski Türk boy ve topluluklarında mezarlar üç şekilde yapılmıştır: **Gerçek mezarlar, sahte mezarlar ve anıt mezarlar**. Bu mezarlardan ilki, ölen kimsenin cesedinin ve eşyalarının da içinde yer aldığı; daha ziyade dağlarda, yüksek tepelerde, sarp kayalıklarda, ormanlık arazilerde, yönü değiştirilmiş nehir yataklarında… inşa edilmiş, kurgan ve saklı kabir / saklı ev şeklindeki **gerçek mezarlar**dır. İkinci mezar türü, ölen kişinin gerçek mezarını saklamak / gizlemek amacıyla yapılan **sahte mezarlar**dır. Eski Türk mezarlarının üçüncüsü ise, hem ölen kişinin adını yaşatmak, anısını canlı tutmak, ona saygı gösterip bağlılık bildirmek, hem de asıl mezarın yerini gizli tutmak amacıyla yapılan

temsilî mezarlardır. Bu komplekslerde temsilî mezarı kuşatan / içinde barındıran (içi, dışı savaş ve av tasvirleriyle süslenmiş) odalar ("eb bark"lar), üzerleri süslemeli, işlemeli veya damgalı sunak taşları / sunak masaları, heykeller, balballar, yazıtlar, tören alanları, saygı yolları... bulunur (Alyılmaz, 2011a, s. 98).

Temsilî mezarları, bünyelerinde barındırdıkları mimari yapıları, heykelleri, balballarını, sunak masalarını / sunak taşlarını *vd.* dikkate alarak **anıt mezar kompleksleri** olarak da adlandırmak mümkündür.

(Kök)türk Dönemi'ne ait Öngöt, Köl Tigin, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Köli Çor, Ongi, Bugut… Anıt Mezar Kompleksleri ile Uygur Dönemi'ne ait Moyun Çor Kağan Anıt Mezar Kompleksi bu tür mezarların karakteristik örneklerini teşkil eder. Söz konusu anıt mezar komplekslerinin büyük bölümü

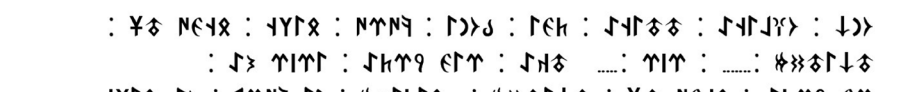

herkesin rahatlıkla görebileceği yerlerde özellikle de önemli yolların geçtiği ovalarda ve vadilerde inşa edilmişlerdir (Alyılmaz, 2011, s. 98; Mert, 2015, ss. 97-98). on ok oglınga tatınga tegi bunı körü biling bengü taş tokıtdım ...erser ... taka erig yerte irser ança erig yerte bengü taş tokıtdım bititdim anı körüp ança biling: *On-Ok oğullarına ve yabancılarına kadar (herkes) şunu iyice görün bilin: Ebedî taş hâkkettirdim. (Burası) ... (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hâkkettirdim, yazdırttım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin)* (KT G 12-13; Alyılmaz, 2005, s. 13; Tekin, 1995, ss. 38-39).

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi Çevresindeki Mezarlar

Hunlardan Kırgız Dönemi'ne kadar asırlarca Moğolistan coğrafyasında farklı düzeylerdeki siyasi birlikler altında yaşayan Türk boyları hayatın aşağı yukarı her aşamasına dair binlerce eser bırakmışlardır. Bu eserlerden günümüze ulaşabilenlerin önemli bir kısmını da mezarlar oluşturmaktadır. Kültüre, inanç sistemine ve kişilerin statüsüne göre kurgan, anıt mezar ya da sıralı taşlarla çevrilmiş şekilde yapılan bu mezarlarla Moğolistan coğrafyasının aşağı yukarı tamamında karşılaşmak mümkündür. Genellikle kutsal alanlarda ve yerleşimin yoğun olduğu bölgelerde daha sık görülen bu mezarların bir kısmı, günümüzde Töv Aímag'ın Nalaíh ilçesinin yaklaşık 16 *km* güneydoğusunda; Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksinin de yaklaşık 3 *km* kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

"Ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma" düşüncesi kapsamında yapılan bu mezarların bir kısmı kurgan şeklinde, bir kısmı sıralı taşlarla çevrili iken üçü de dört tarafı yassı, üzeri işlemeli taş bloklarla çevrili, balbal dizisi olan anıt mezar biçiminde tasarlanmıştır.

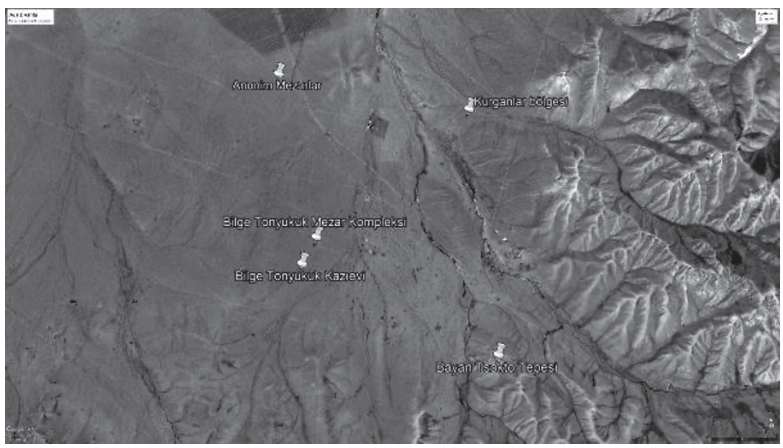

Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'nin ve çevresindeki kutsal alanların, mezarların uydu görüntüsü

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi Çevresindeki Kurganlar ve Çerçeveli Mezarlar

Türk mezar geleneği tarihinin çok eskiye dayandığı bilinmektedir. Günümüzde büyük bölümü Moğolistan'da, Doğu Türkistan'da, Tuva'da, Altay'da Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Azerbaycan'da, Anadolu'da… bulunan eski Türk mezarlarının birçoğu milattan önceki yıllara tarihlendirilmektedir. Bu mezarların da en karakteristik olanları, Türk yaşayış ve inanışından derin izler taşıyan kurganlardır (Alyılmaz, 2008, s. 187). Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur ve Kırgız Dönemlerinde geleneksel Türk inanç sistemi çerçevesinde oluşan ve şekillenen kurganlar, ölen kişinin uhrevi dünyadaki hayatı için bir yaşam alanı / ev olarak tasarlanmıştır. Bu nedenle coğrafyanın sunduğu imkânlar çerçevesinde bölgelere göre farklı malzemelerle inşa edilen kurganlar, genellikle iki bölüm hâlinde yapılmıştır. Mezarda yatan kişinin statüsüne göre toprağın üstünde kalan kısımların genişliği genellikle 5 *m* ile 50 *m*; yüksekliği 3-10 *m*; dış koruma hatları da 90-110 *m* arasında değişmektedir.

Toprağın altında kalan ve evin / çadırın içini sembolize eden mezar odası da yine kişinin statüsüne göre farklı boyutlarda ve şekillerde tasarlanmıştır.

Bölgedeki kurganlar (48688135D 5287741K) Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'nin yaklaşık 3 *km* kuzey doğusunda yer almaktadır. Saka ya da Hun Dönemi'ne ait olabilecek bu kurganlar genellikle kağan, kumandan, boy beyi ya da devrin ileri gelenlerinin mezarlarıdır. Söz konusu kurganların çevresinde yer alan küçük mezarlar ise kurgandaki kişinin ailesine, yakın çevresine ve kurgandaki şahsa yakın olmak isteyenlere aittir. Dolayısıyla kurganın çevresinde yer alan mezarların yerleştirilme biçimi ve sırası aynı zamanda mezar sahiplerinin hayattaki ilişkilerini de yansıtır niteliktedir. Bu kurganlarda kutsal sayılan alanın belirgin şekilde taşlarla çevrili olması; tören ve saygı yolunun yer alması, bir bölümünde tasvirli ve damgalı taşlar bulunması başta (Kök)türk Dönemi mezarları olmak üzere sonraki dönem Türk mezar yapısına da örnek teşkil etmiştir (Mert, 2009, s. 20).

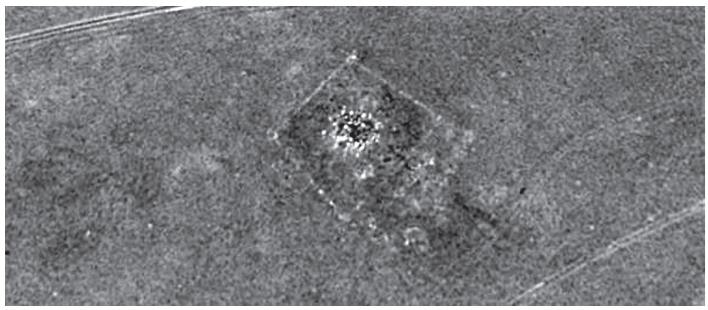

Çevresinde pek çok küçük mezar bulunan bölgedeki kurganlardan birinin uydu görüntüsü

Kurganın ve çevresindeki mezarların bir kısmının genel görüntüsü

Bölgede yine kültüre, inanç sistemine ve kişilerin statüsüne göre yapılan mezar türlerinden biri de çerçeveli mezarlardır. Sıralı taşların yan yana dizilmesiyle oluşturulan çerçeveli mezarların bir kısmı kurganların koruma hatlarının içinde, bir kısmı koruma hatlarının hemen dışında, bir kısmı da yakın çevrede bulunmaktadır.

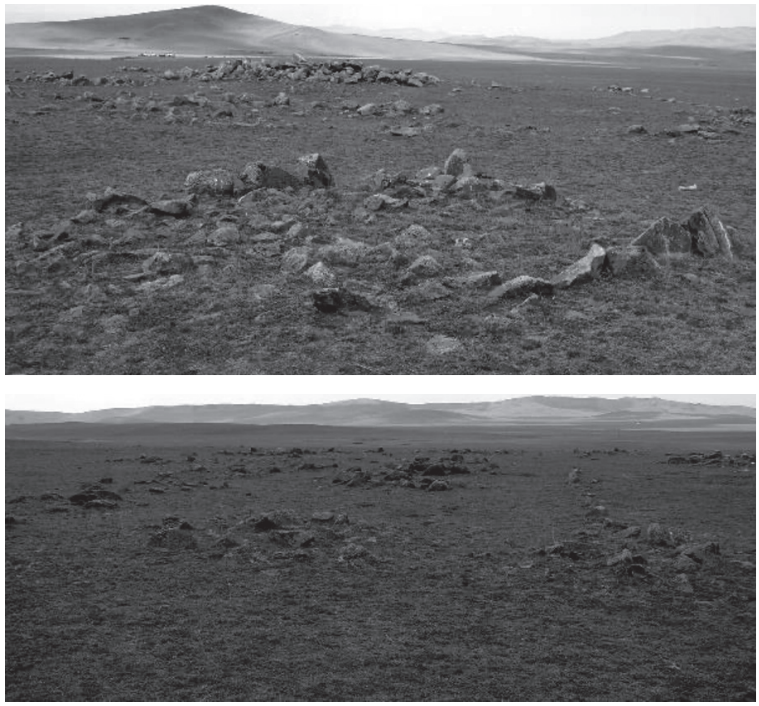

Çerçeveli mezarlardan bir kısmının kurganla birlikte görüntüsü
Kurganın koruma hatlarının dışında yer alan mezarlardan bir görüntü

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi Çevresindeki Anıt Mezarlar

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin yaklaşık 3 *km* kuzeyinde bulunan anıt mezarlar, tıpkı Öngöt, Şatar Çuluu gibi bölgelerde rastlanan (Kök)türk Kağanlığı Dönemi'ne ait kağan, kumandan, boy beyi gibi önemli kişiler için yapılan sandıklı mezarlardır. Bölgede işlemeli dikdörtgen taşlarla çevrili, orta kısmı toprak zeminden oluşan, balbal dizisi olan bu mezarlardan günümüze üçü ulaşabilmiştir.[1]

Bölgenin tarıma açılması sürecinde tıpkı Höl Asgat ve İh Hanuí Nuur Mezar Komplekslerinin balbalları gibi söz konusu bölgedeki anıt mezarlardan birinin balbalları da büyük oranda kaybolmuştur; çok azı da yatık bir şekilde de olsa görülebilmektedir.

I. Anıt Mezar

Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'nin yaklaşık 3 *km* kuzeyinde (48685487D 5286704K) bulunan (Kök)türk Kağanlığı Dönemi'ne ait sandıklı bir mezardır. Mezarın orijinali, dört bir yanı da ayrı ayrı tek blok hâlinde baklava dilimi işlemeli taşlarla çevrili olarak yapılmıştır. Günümüzde mezarın kuzey tarafındaki blokun batıya bakan tarafı kırılmış olsa da yerinde durmaktadır. Güney taraftaki blok da büyük oranda parçalanmış olsa da o da dikili vaziyettedir. Ancak doğu ve batı taraflardaki bloklar günümüzde mezarın hemen yanında yatar vaziyettedir. Doğu ve batı taraflardaki blokların orijinal yerlerinde olmaması, Moğolistan'daki pek çok mezar gibi bu mezarın da büyük ihtimal ile kaçak kazıya maruz kaldığını göstermektedir. 142 *cm* yüksekliğinde ve 140 *cm* genişliğinde olan kuzey kenardaki blok üzerinde 33X20 *cm* ölçülerinde baklava dilimi şeklinde desenler bulunmaktadır. Aynı desen diğer bloklar üzerinde de vardır.

I. anıt mezarın balbal dizisiyle görüntüsü

I. anıt mezarın güney cepheden görüntüsü

II. ve III. Anıt Mezarlar

Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'nin yaklaşık 3.2 *km* kuzeyinde (48687798D 52885660K) bulunan bu mezarlar arasında yaklaşık 6.5 m'lik bir mesafe bulunmaktadır. Her ikisi de sandıklı olarak inşa edilen bu mezarların balbal dizileri de doğuya doğru sıralanmıştır. (Kök)türk Kağanlığı Dönemi'ne ait olan her iki mezarın da orijinali, dört bir yanı dikdörtgen, yassı blok hâlinde işlemeli taşlarla çevrili olarak yapılmıştır. Günümüzde güney tarafta bulunan mezarın kuzey ve güney taraflarındaki bloklar büyük oranda yıpranmış olsalar da yerinde durmaktadır. Doğu ve batı taraflarındaki bloklar ise kayıptır.

Anıt mezarlardan ikincisinin ve üçüncüsünün genel görüntüleri

Her iki mezarın da çerçevelerinden ikisinin kayıp olması, kuzeydeki mezarın taşlarından birinin sökülmüş olması, Moğolistan'daki pek çok mezar gibi bu mezarların da kaçak kazıya maruz kaldıklarını göstermektedir. Güney tarafta yer alan II. anıt mezarın kuzeyindeki blok 82 *cm* yüksekliğinde ve 147,6 *cm* genişliğinde; güney tarafındaki blok ise 70 *cm* yüksekliğinde ve 163 *cm* genişliğindedir. Her ikisinin de üzerinde büyük oranda yıpranmış, dökülmüş olsalar da Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi'ndeki taşlar üzerinde yer alan işlemelerden bulunmaktadır.

Üzerinde (Kök)türk ve Ötüken Uygur Dönemlerinde sık karşılaşılan damgalardan biri bulunan II. anıt mezarın balballarından biri

II. anıt mezarın kuzeydoğu yönünden bir görüntüsü

II. anıt mezarın kuzey yanında bulunan blok üzerindeki işlemelerin görüntüsü

III. anıt mezarın kuzey yanındaki blok yerindeyken, diğer bloklardan biri yerinden sökülmüş ve bir kısmı parçalanmış şekilde aynı yerde yatar vaziyette durmaktadır. Bu mezarın da diğer iki bloku maalesef parçalanmış ve günümüze ulaşamamıştır. III. anıt mezarın kuzey yanındaki blok 73 *cm* yüksekliğinde ve 143 *cm* genişliğinde; yerinden sökülmüş olan blok ise pabuç kısmıyla birlikte 93 *cm* yüksekliğinde ve 126 *cm* genişliğindedir. Her iki blokun da sağ ve sol üst kenarlarında kopmalar bulunmaktadır. Dış kenarlarında bir şerit halinde işlemeler bulunan blokların üzerinde Öngöt'teki mezar taşlarında ve bu bölgedeki I. anıt mezar üzerinde bulunan baklava dilimi şeklindeki işlemeler bulunmaktadır.

III. anıt mezarın kuzeydoğu yönünden görüntüsü

Sonuç ve Öneriler

Hunlardan Kırgız Dönemi'ne kadar asırlarca Moğolistan coğrafyasında farklı siyasi birlikler altında yaşayan Türk boyları, hayatın aşağı yukarı her aşamasına dair binlerce eser bırakmışlardır. Bu eserlerden günümüze ulaşabilenlerin önemli bir kısmını da mezarlar ve mezar kompleksleri oluşturmaktadır. Kültüre, inanç sistemine ve kişilerin statüsüne göre kurgan, anıt mezar ya da sıralı taşlarla çevrilmiş şekilde yapılan bu mezarlarla Moğolistan coğrafyasının aşağı yukarı tamamında karşılaşmak mümkündür. Genellikle kutsal alanlarda ve yerleşimin yoğun olduğu bölgelerde daha sık görülen bu mezarların bir kısmı, günümüzde Töv Aímag'ın Nalaíh ilçesinin yaklaşık 16 *km* güneydoğusunda; Bilge Tonyukuk anıt mezar kompleksinin de yaklaşık 3 *km* kuzeyinde ve kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

"Ölen kişiye ev (eb, öy, üy) yapma, oba (yuba, yuva), yurt, ger, kerekü, çadır kurma" düşüncesi çerçevesinde yapılan (Alyılmaz, 2011a) bu mezarlardan Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksinin 3,2 *km* kuzeydoğusunda kurganlar, kurganlar çevresinde sıralı taşlarla çevrili mezarlar; yaklaşık 3 *km* kuzeyinde de yassı işlemeli taş bloklarla çevrili, balbal dizisine sahip üç adet anıt mezar bulunmaktadır. Kurganların yapılma şekli ve çevresindeki mezarların pozisyonu Saka ve Hun Dönemi kurganlarına benzemektedir. Yassı, işlemeli bloklarla çevrili ve balbal dizisine sahip diğer üç mezar ise işlemeleri, şekilleri ve balbalları itibarıyla Moğolistan'ın Şatar Çuluu, Öngöt gibi bölgelerinde de karşılaştığımız (Kök)türk Dönemi'nin önemli isimlerine ait sandıklı anıt mezarlarla aynıdır. Mezarlarda tarafımızdan yapılan araştırma ve incelemeler sırasında (günümüzde) yazıta dair herhangi bir işarete rastlanmamıştır. Söz konusu bu üç mezarın da ikişer taşı günümüze ulaşamamıştır. Bu durum da her üç mezarın da büyük ihtimal ile kaçak kazıya maruz kaldığını göstermektedir.

Günümüzde bölgedeki mezarlarla ilgili kaçak kazı dışındaki en ciddi tehditlerden biri de bölge arazisinin 2000'li yıllardan sonra hızlı bir şekilde tarıma açılmasıdır. Bölgede ekip olarak çalışmaya başladığımız 1997 yılından bu yana tarım arazilerinin sayısında ve büyüklüğünde bir artış gözlemlenmektedir. 2003 yılında Bilge Tonyukuk Mezar Kompleksi, Bayan Tsokto Tepesi, anonim mezarların ve kurganların olduğu bölgede yani Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksinin yaklaşık 3-3,5 *km*'lik çevresinde sadece 2 çadır ve bunların ağılları var iken 2010 yılında aynı bölge içinde 2; 2015 yılında 3; 2018 yılında da 10 adet, büyüklükleri 36 ila 650 dönüm arasında değişen tarım arazisi oluşturulmuştur. Bu arazilerin çoğu tarihî eserlerin bulunduğu alanlar üzerine kurulmuştur. Hatta 2015 yılında açılan, yaklaşık 36 dönümlük bir tarım arazisinin 342 metresi Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin balbal

dizisiyle kesişmiş; bu süreçte bölgedeki mezarların ve balbal dizilerinin bir kısmı yok edilmiştir.

Her tarihî eser, kendisini üreten kültür ile coğrafya arasındaki kalıcı bağı oluşturur. Coğrafyanın gerçek sahipleri aslında o an üzerinde yaşayanlar değil, coğrafyayla gerçek manada bütünleşmiş, coğrafyanın toprağına karışmış, mezarlıklarda yatanlardır. Yaşayan nesilleri geçmişe bağlayan, onlara oluşturduğu / geliştirdiği ya da taşıdığı kimliği, kültürü, dili, medeniyeti… aktaran, kısacası onların kültürel kimliğini inşa eden mezarlıklarda yatanlardır. Her nesil önceki ve sonraki nesiller arasında gerek biyolojik gerekse kültürel manada birer köprüdür. Soyut ya da somut kültürel kavramlar da bu nesillerin tarihî süreçte biriktirdikleridir. Nesiller arasındaki biyolojik bağ, kültürün, kimliğin, dilin… gelecek nesillere aktarılması için maalesef yeterli değildir. Zira tarihî süreçte kültürel kimliğini değiştirmiş pek çok halk, topluluk vardır. Bir toplumda önceki nesillerin ürettiklerinden, biriktirdiklerinden bağımsız olarak kültürel kimliğin oluşturulmasının imkânı yoktur. Dolayısıyla gelecek nesillerin kültürel kimliğinin sağlam inşa edilebilmesi için mezarlıklarda yatanların ürettiklerine daima ihtiyaç vardır. Bundan dolayı kültürel eserler dünyanın neresinde olursa olsun mutlaka korunmalı ve gelecek nesillere tanıtılmalıdır.

Öneriler:

• Bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, Türk dünyasının ortak geçmişine ait şehir kalıntılarını, kurganları, mezarları, heykelleri, süs ve kullanım eşyalarını, dikili taşları, yazıtları… barındırmaktadır. Ancak bu kültür varlıkları, henüz Moğolistan'ın ulusal yasalarıyla koruma altına alınmış değildir. Moğolistan'da tarihî yerlerin / dokunun korunması için başta Türkiye Cumhuriyeti ve Moğolistan olmak üzere uluslararası kurum ve kuruluşlar daha fazla geç kalmadan üzerlerine düşeni yapmalıdır (Alyılmaz, 2010).

• Moğolistan coğrafyasında başta Nalaíh bölgesi olmak üzere binlerce mezar, mezar kompleksi… günümüzde hızlı bir şekilde gerek kaçak kazılar gerekse bulundukları bölgelerin tarıma açılmasıyla yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dolayısıyla bunların bir an önce koruma altına alınmaları, uygun olanların restorasyon ve konservasyonlarının yapılması gerekmektedir (Alyılmaz, 2010).

• Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi'nin 4 *km* çevresi bir an önce sit alanı ilan edilip koruma altına alınmalı; kurtarma kazısı yapmayı gerektiren noktalarda mutlaka kazı yapılmalıdır.

• Bölgede Saka, Dönemi'nden Kırgız Dönemi'ne kadar farklı Türk boy ve topluluklarına ait, kültürün her aşamasını temsil eden binlerce tarihî eser bulunmaktadır. Başta Nalaíh bölgesi olmak üzere Moğolistan'daki Türk kültür ve medeniyetine ait eserlerin envanter tespiti yapılıp albümleri, katalogları hazırlanmalı; söz konusu eserler dil, tarih, etnoloji *vd.* açılardan incelenip yayımlanmalı; yeni nesillere tanıtılmalıdır.

Kaynakça:

Alyılmaz, C. (2001a). Dünü ve bugünü ile Moğolistan'daki Türk anıtları projesi I. *Orkun Dergisi,*40, 40-43; II, 41, 31-35, III, 42, 39-44.

Alyılmaz, C. (2001a). Dünü ve bugünü ile Moğolistan'daki Türk anıtları projesi (I). *Orkun Dergisi, 40,* 40-43.

Alyılmaz, C. (2001b). Dünü ve bugünü ile Moğolistan'daki Türk anıtları projesi (II). *Orkun Dergisi, 41,* 31-35.

Alyılmaz, C. (2001c). Dünü ve bugünü ile Moğolistan'daki Türk anıtları projesi (III). *Orkun Dergisi, 42*, 39-44.

Alyılmaz, C. (2001d). Moğolistan'daki Türk anıtları projesi 2000 yılı çalışmaları ışığında bazı tespitler. Y. Hacaloğlu (Ed.), *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri* içinde (*ss.* 67-75). Ankara.

Alyılmaz, C. (2003a). Epigrafik Belgelemeler ve Yüzey Araştırmaları / Epigraphic Documantation and Surface Researches. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları / Work For The Project Turkish Monuments in Mongolia in Year 2001,* 329-379.

Alyılmaz, C. (2003b). Moğolistan'da eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve bulundukları yerler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 21,* 181-199.

Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk Harfli yazıtların izinde*. Ankara: Karam.

Alyılmaz, C. (2008). Asya'dan Avrupa'ya ana çizgileriyle eski Türk uygarlık eserleri. *Tarihten Bir Kesit Etrüskler 2-4 Haziran 2007 Bodrum Sempozyum Bildirileri* içinde (*ss.* 187-198). Ankara. Türk Tarih Kurumu.

Alyılmaz, C. (2010). 2010 yılı itibarıyla Höşöö Tsaídam Bölgesi ve Orhun Vadisi. *Dil Araştırmaları, 7,* 9-59.

Alyılmaz, C. (2011a). Eski Türk mezar geleneği ve Bursa'daki türbeler. *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir* içinde (*ss.* 1-41). Bursa.

Alyılmaz, C. (2011b). Zanabazar Güzel Sanatlar Müzesindeki Türk eserleri. M. Ölmez (Ed.). *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish Bildiriler / Papers* içinde (*ss.* 87-109) İstanbul.

Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi

Alyılmaz, C. (2016). *"Gobu"stan'ın Gizemi ("Kıpçaklar"a Giden Yol)*. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi.

Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2014). Eski Türk kadın heykellerinin düşündürdükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 3*(4), 1-33. http://www.tekedergisi.com/ adresinden edinilmiştir.

Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilâsına kadar Türkistan* (H. D. Yıldız, *çev. ed*.). Ankara: Kronik. (Çalışmanın orijinali 1928' de yayımlanmıştır.)

Barthold, V. V. (1998). Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair. *Makaleler ve İncelemeler, C. I,* Ankara, s. 362-286, çev. A. İNAN.

Barthold, V. V. (2013). *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler.* K. Y. Kopraman ve İ. Aka (Eds.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü.* İstanbul: Nobel Akademik.

Çandarlıoğlu, G. (2004). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü (Çin kaynakları ve Uygur kitabelerine göre)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Çoruhlu, Y. (2006). *Erken devir Türk sanatı İç Asya'da Türk sanatının doğuşu ve gelişimi.* İstanbul: Kabalcı.

Çoruhlu, Y. (2006). Kurgan ve Balık (Ordu-Balık) terimleri üzerine düşünceler. Y. Çoruhlu, N. Türkmen, N. Seçgin, A. Yılmaz (Eds.). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü, Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde (*ss.* 103-110). İstanbul.

Divitçioğlu, S. (1987). *Kök Türkler*. İstanbul: Ada.

Diyarbekirli, N. (1991). Türklerde mezar yapısı ve defin merasimleri. *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, 28*(1-2), ss. 53-62.

Dorcsüren, Ts. (1957). Doloogoídoín bulş ba tüünií höşöö. *Şincleh uhaan tehnik, 6*, 25.

Esin, E. (1978). *İslamiyetten önceki Türk kültür Târîhi ve İslâma giriş.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi.

Esin, E. (1986). Türk kültür tarihi İç Asya'daki erken safhalar. *Erdem, 1*(2), 409-429.

Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş.* İstanbul: Kabalcı.

Esin, E. (2002). İç Asyada milattan önceki bin yılda Türklerin atalarına atfedilen kültürler. *Türkler Ansiklopedisi, I*, 494-517.

Golden, P. B. (2002). *Türk halkları tarihine giriş.* (O. Karatay *çev. ed.*). Ankara: Karam. (Çalışmanın orijinali 2013`te yayımlanmıştır.)

Gömeç, S. (2012). *Türk-Hun tarihi.* Ankara: Berikan.

Grakov, B. N. (2006). *İskitler.* (A. Batur *çev. ed.*). İstanbul: Selenge.

Gumilyev, L. N. (1999). *Eski Türkler.* (A. Batur *çev. ed.*). İstanbul: Birleşik.

İnan A. (1998). Altay dağlarında bulunan Eski Türk mezarları. *Makaleler ve İncelemeler, I,* 497-499.

İnan, A. (1998), *Altay'da Pazırık kazısında çıkarılan atların durumunu Türklerin defin törenleri bakımından açıklama makaleler ve incelemeler* (2. baskı, cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karamürsel, A. (2002). Türklerde mezar geleneği. *Türkler, 3,* 76-79.

Kocasavaş, Y.(2002). Eski Türklerde yas ve ölü gömme adetleri. *Türkler, 3*, 67-75.

Mert, O. (2008). Öngöt mezar külliyesi ve külliyede bulunan damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 36*, 281-305.

Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları'ndan Tes - Tariat - Şine Us.* Ankara: Belen.

Mert, O. (2009). Şaahar Tepesi ve bölgede bulunan kaya üstü tasvir, damga, yazıt ve kurganlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 40, 1-24.

Mert, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu tarihi I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2001). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.

Ögel, B. (2003). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Rasonyı, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Roux, J. P. (2001). *Orta Asya tarih ve uygarlık* (L. Arslan *çev. ed.*). İstanbul: Kabalcı. (Çalışmanın orijinali 1997'de yayımlanmıştır.)

Roux, J. P. (2011). *Eski Türk mitolojisi* (. M. Y. Sağlam *çev. ed.*), Ankara: Bilgesu. (Çalışmanın orijinali 1999'da yayımlanmıştır.)

Sağol-Yüksekkaya, G. (2009). Türkler'de ölümün algılanışı 'ölmek karşılığı kullanılan kelimelerden hareketle'. E. Gürsoy-Naskali, G. Sağol-Yüksekkaya (Eds.), *Uçmağa Varmak Kitabı* içinde (*ss*. 3- 40). İstanbul: Kitabevi.

Sınor, D. (1998). The Uighurs in Mongolia and the Kyrgz. *History of Civilizations of Central Asia. IV*, 191-200.

Sınor, D. (2000). *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim.

Taşağıl, A. (2012). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Taşağıl, A. (2013). *Kök Tengri'nin çocukları Avrasya bozkırlarında İslam öncesi Türk tarihi*. Ankara: Bilge Kültür Sanat.

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihi'ne giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Törbat, Ts., Ciskar, P. H. ve Batsüh, D. (2005). Mongol Altaíd Pazırıkiín Bulşiíg Anh Maltan Sudalsan n'. *Altaí Sudlal*, Ulaanbaatar, s. 52-62.

Yılmaz, A. (2006). Gök Türk heykelciliğinde baba ve balbal kavramları üzerine. Çoruhlu, N. Türkmen, N. Seçgin, A. Yılmaz (Eds.). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü, Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan* içinde (*ss.* 111-126). İstanbul.

TONYUKUK'UN HATIRA VE MEZAR ANITI İLE TÜRK DÜNYASINDA İMPARATORLUK GELENEKLERİNİN GELİŞİMİ

Dr. Iskander L. IZMAILOV-Prof. Dr. Airat G. SITDIKOV*

Özet

İkinci Türk Kağanlığı'nın askeri ve siyasi lideri Tonyukuk anısına dikilmiş olan mezar taşı ve kitabeli anıt, her zaman ilgi görmüştür. Panegirik bir karaktere sahip yazıtında Tonyukuk'un yaşamının özellikle de askeri-siyasi hayatının kilometre taşlarından bahsedilmektedir. Anıt, Ulan Batur'un 66 km güneydoğusunda, Nalaikha yerleşimi ile Tula Irmağı'nın sağ kıyısı arasında, Bain-Tsokto yolunda yer almaktadır. Koşo Tsaydam'da olduğu gibi, mezar kitabesi; cenaze ve anma kompleksinin merkezi kısmıdır ve aynı zamanda bir anıt kalıntıları, kare bir lahit, mermer levhalar, yarısı zemine kazılmış, süslerle süslenmiş küçük bir lahit, taştan oyulmuş sekiz insan figürü ve doğudan tapınağa bitişik 289 taştan (balbal) bir zinciri bulunmaktadır. Mezar alanında 1957 yılında yapılan arkeolojik kazıdan elde edilen veriler rapor olarak yayınlanmasa da Çekyalı arkeolog L. Yisla'nın verilerinden altın at koşum takımı süsleri ve altın plakalar bulduklarını öğrenmekteyiz. Yazımızda Türk Kağanlığı ve Uygur İmparatorluğu'na ait höyüklerden örnekler verilmiş, bulundukları yerler, mezar şekilleri ve kitabe anıtlarının biçimleri ile mukayeseli olarak ele alınmıştır. Sonuç olarak Türk ve Uygur yüksek aristokrasisinin bu tür soylu mezar höyüklerinin, bozkır toplumunun karmaşık sosyal yapısını açıkça gösteren, eski Türk çağındaki Moğolistan ve Güney Sibirya bozkırlarının geri kalanının anıtlarından çarpıcı bir şekilde farklı olduğu vurgulanmaktadır. Bu onların ideolojisine ve cenaze törenlerine yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk, Mezar Kitabesi, Türk İmparatorluk Geleneği

---

* Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü. ismail@inbox.ru; sitdikov_a@mail.ru. Yazıyı Rusçadan çeviren Sümeyra Ünal'a teşekkür ederiz.

Hatıra-cenaze anıtı, bir defin yerinde bulunup, İkinci Türk Kağanlığı'nın askeri ve siyasi lideri Tonyukuk anısına dikilmiş ve her zaman ilgi görmüştür. Yaşamının, özellikle de askeri-siyasi kariyerinin kilometre taşları, panegirik bir karakter taşıyan epigrafi yazıtından bilinmektedir. Tonyukuk, Türk Kağanlığı'ndaki ikinci bir yönetici boydan gelmektedir ve görünüşe göre ailesi ile birlikte Çin'e göçmek zorunda kalmıştır. Kendisi Tang İmparatorluğu'nun başkenti Chang'an'da eğitim görmüş, İmparatorluk Muhafaza Birlikleri'nde görev yapmıştır. Ancak Türk ayaklanmasının başlamasından sonra bozkıra kaçmış ve Türklere katılmıştır, ardından üç kağanın; İlteriş, Kapgan ve Bilge kağanların lideri olmuştur. Canlanan kağanlığın başında cesur ve karar bir komutan ve bilge olarak yer almıştır. Bilge Kağan döneminde kağanı devirmeye çalışan ancak 716 yılında kaybeden isyancılara katılmıştır. Bu kayıptan dolayı utanç içindedir. Bununla birlikte, kağanların eşlerinin geldiği Aşina'nın yönetici aşiretine mensup olması (Tonyukuk, Khatuni'nin babası veya kardeşidir), yüksek sosyal statüsünü korumasını sağladı (Klyaştornıy, 1966, s.202,205). Kağana layık bir statüde gerçekleştiren cenaze bunu kanıtlamaktadır.

Anıt, Ulan Batur'un 66 km güneydoğusunda, Nalaikha yerleşimi ile Tola Nehri'nin sağ kıyısı arasında, Bain-Tsokto yolunda yer almaktadır. Koşo Tsaydam'da olduğu gibi, mezar kitabesi; cenaze ve anma kompleksinin merkezi kısmıdır (Radloff, 1899; Tuguşeva, 2008, s. 68-77) ve aynı zamanda bir anıt kalıntıları, kare bir lahit (2.60x2.60 m, yüksekliği-1.50 m) mermer levhalar, yarısı zemine kazılmış, süslerle süslenmiş küçük bir lahit (1.50 x 1.50 m), taştan oyulmuş sekiz insan figürü ve doğudan tapınağa bitişik 289 taştan (balbal) bir zincir (balbal) bulunmaktadır. Mezar alanının kerpiç tuğlalarla kaplandığını keşfeden B. Ya. Vladimirtsov burada küçük kazılar gerçekleştirmiştir. 1957'te anıt bir kez daha arkeolojik bir incelemeye tabi tutuldu. Burada çalışan Moğol arkeologlar rapor yayınlamamışlardır, ancak Çekyalı arkeolog L. Yisla'ya göre altın at koşum takımı süsleri ve altın plakalar bulmuşlardır (bkz. Jisl, 1963, s.387-410). Aynı zamanda bulunan süslemeler (iblis maskeleri) ve mezar tapınağının duvarlarındaki alçı/sıva parçaları özellikle ilgi çekicidir; on adet alçı üzerinde, inşaat sırasında yapılmış, dikkatsizce çizilmiş runik bir yazıt (16 karakter) korunmuştur. Büyük olasılıkla, anıt 20'li yılların ortalarında - 30'ların başında oluşturuldu. VIII yüzyıl (bkz: Bazin, 1983, s. 372-373). Yani bu anıt bir yandan Koşo-Tsaydam'daki Bilge Kağan (735) ve kardeşi Kültegin'in (732) anma komplekslerinin bir benzeridir ve diğer yandan Çin İmparatorluğu'nun tarihini yöneten İmparator Tsin Şixuandi'nin mezarına bennzemektedir. Tang İmparatorluğu bu geleneği sürdürmüştür. Kağanlıklarını, imparatorluk biçiminde yeniden canlandıran Türk kağanları, başkentte yaşamış ve saray törenlerine katılmıştır. Bu geleneği bozkıra devretmişlerdir: buradan, eski zamanlardaki Türklerde olmayan bir dizi

yeni unsur; dikdörtgen yer tapınaklar, heykeller ve epitaflı steller artık bozkır geleneğine geçmiştir (bkz. Novgorodova, 1981, s.207-213).

Yeni egemen geleneğin Türk Kağanlığı'nı diğer büyük imparatorlukla, özellikle de Çinlilerle eşit tutması gerekmekteydi. Bu nedenle Tsagaa Ovoo'daki (Bayan Tsogt), Koşo-Tsaydam ve Tonyukuk anıtları da benzer bir şekle sahiptir. Merhum ve maiyetinin heykelleri, kitabeli steller, cenaze ritüeline dair materyaller ve balbal dizileri bu anıtın ve mezar komplekslerinin ortak noktasıdır. Bu anıtların yapısının, sadece Orhun nehir havzasındaki Aşina kaganlarının (Koşo-Tsaydam) temsilcilerini değil, aynı zamanda Tola Nehri Havzası'ndaki Ashide Hatunlarını da anmak için kullanıldığını belirtmek önemlidir. Aynı zamanda böyle bir geleneğin yeterince oluşması ve Türk kağanlarının yeni tanrılaşma sisteminin tam olarak merkezi haline gelmesi için zaman olmadığına da dikkat edilmelidir. Her şeyden önce bunun sebebi, Türk Kağanlığı'nın muhaliflerinin- yani Töles kabilelerinin, Kırgız ve Tatarların önderliğindeki Uygurların, bunların bozkırda yer almalarına izin vermemiş olmalarıdır. 20 yıl süren sürekli savaşların ardından Türkler yenilmiş ve Türk Kağanlığı'nın yerine Uygur Kağanlığı ortaya çıkmıştır. Yeni imparatorluğun yöneticilerinden önce Türklerle sürekli savaş halinde olmasına rağmen büyük güçlere meydan okumaktadır ancak aynı zamanda birçok geleneğini de miras almıştır. Örneğin; Uygurlar, Selenga ve Orhon nehirleri arasındaki Şine Usu Gölü (Mogoin Şine Usu) yakınlarındaki dağ platosunda açıkça ikonik vadilerini oluşturmaya çalışmışlardır. Burada Türk anıt yapılarından farklı bir görünüme sahip iki mezar höyüğü oluşturmuşlardır. Bu anlamda Uygur kağanlarının mezarları Töles Türklerinin geleneksel höyüklerine benzemektedir ve ortasında büyük bir granit parçayla döşeli (yaklaşık 12-15 m çapında ve 1,5 m yüksekliğe kadar) olan bir höyüğün bulunduğu kare şeklinde (yaklaşık 40 m) kapalı alanlardır. Görünüşe göre bu höyüğün eteğinde, muhafazanın içinde, Uygur kağanlarının yaptıklarının anısına kitabelerin dikildiği bir kaplumbağa şeklinde iki kaide vardı. Bir kitabesi kırılıp atılmasına rağmen büyük ölçüde korunmuştur. Selenga taşı olarak adlandırılan yapı; Uygur Kağanlığı'nın kurucu lideri Moyunçur'un (745-759) (Moyan-Çora, Çince – Moyan'çoli) onuruna yapılmış bir dikili taş anıtıdır. Bazı yerleri hasar nedeniyle yeterince okunamayan yazıt 48 satırdan oluşmaktadır (Malov, 1959, s. 30-44; Tuguşeva, 1983, s. 94-111). Bu höyüğün 470 m batısında benzer başka bir höyük daha ve diğer Uygur kağanlarının mezar yerleri vardır. Bunlar Moyunçur'un mezarı ile aynı yapıya sahiptir. Taş kare duvar ile taş höyüğün boyutları hemen hemen aynıdır. Bu höyüğün yakınında yazıtlı bir dikili taş kalıntısı bulunamamıştır, bu yüzden araştırmacılar tarafından pratikte hiç bahsedilmezler. Alanın içinde yapılan kazılardan herhangi bir bulgu elde edilememiştir ve ancak çimin altında büyük taşların varlığı tespit edilmiştir. Bu da taş döşe-

meleri ve alanları işaret etmektedir. Höyüklerin çevresinde balbal dizildiğine dair izlere rastlanmamıştır. Böylece, Uygur geleneğinin kağan mezarlarının bir şekilde Türklere benzediği, ancak aynı zamanda onlardan önemli ölçüde farklı olduğu fark edilir. Bu farklılıklar öncelikle Çin desenlerinden bir sapma ile ilgilidir: dikdörtgen bir yer sarayı, ceset yakma, heykelin ve bir anıt dikili taşların yerleştirilmesi ve balbalların sıralanması. Uygur geleneğinde, mezar kompleksinin temeli öncelikle geleneksel bozkır höyüğünü bir taş dolguyla çevreleyen kare bir platformdur. Türklerden günümüze kalan geleneğin tek unsuru, runik yazı ile yazılmış taş kitabeli dikilitaşların yerleştirilmesidir. Dikili taşların malzemesi de farklıdır: Türk hükümdarlarının anıtları söz konusu olduğunda mermer kullanılır, Uygurlar arasında ise porfir granit kullanılır. Devam eden bu her iki gelenekte de Türk medeniyetinin sadece özel devlet oluşumları yapmaya değil, aynı zamanda görünür ve uzun vadeli anıtlar dikmeyi amaçladığını göstermektedir. Bu da emperyal bir gücün tezahürüdür. Bu sadece kendi tarihsel yazıtlarını dikme girişimi değil, aynı zamanda yöneticilerini tanrılaştırma, güçlerini ebedi kılma arzusudur. Bu tezahürün araçlarının seçiminde belli bir dereceye kadar Türk ve Uygur Kağanlığı'ndaki iktidar sistemi ve ideolojisi ile bağlantılı olan, göze çarpan farklılıklar vardır. Türk ve Uygur yüksek aristokrasisinin bu tür soylu mezar höyüklerinin, bozkır toplumunun karmaşık sosyal yapısını açıkça gösteren, eski Türk çağındaki Moğolistan ve Güney Sibirya bozkırlarının geri kalanının anıtlarından çarpıcı bir şekilde farklı olduğu vurgulanmalıdır (Savinov, 1984; Seregin, Tishin, 2017). Bu onların ideolojisine ve cenaze törenlerine yansır. İlginçtir ki, bu imparatorluk sisteminin Doğu Avrupa'da çok tuhaf bir şekilde gelişmesi, Batı Türk Kağanlığı'nın mirasçıları olan Büyük Bulgaristan ve Hazarya bunları cenaze ve anma uygulamalarında kullanmaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR

Bazen L.; 'Kontseptsiya Vozrasta u Drevnıx Tyurkskix Narodov' , *Zarubejnaya Tyurkologiya,* Vıp.I, Drevniye Tyurkskiye Yazıki i Literaturı, M., 1986, s.361-378.

Klyaştornıy S.G., 'Ton'yukuk – Aşide Yuan'çjen'', *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, İzd. Nauk, M., 1966, s. 202-205.

Malov S.E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii,* İzd.-vo AN SSSR, M.-L., 1959, s.112.

Novgorodova E.A., 'Pamyatniki İzobrazitel'nogo İskusstva Drevnetyurkskogo Vremeni Na Territorii MNR', *Tyurkologiçeskiy Sbornik,* İzd. Nauka, M., 1981, s.203-218.

Savinov D.G., *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurksuyu Epoxu,* İzd-vo LGU, L., 1984, s.175.

Seredin N.N. & Tişin V.V., 'Sotsial'naya İstoriya Tyurkov Tsentral'noy Azii (Vtoraya Polovina I Tıs. N.E.)', Ç.I, *Oçerki Sotsial'noy Strukturo (Po Pis'mennım i Arxeologiçeskim İstoçnikam)*. İzd-vo Altayskogo Gos. Univ.ta, Barnaul, 2017.

Jisl L., 'Kultegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmaları Sonuçları', *Belleten*, Cilt. 27, S.106, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963, s.378-410.

Radloff W., *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, SPB., 1899, s. 460.

BATI MOĞOLİSTAN'IN UVS VE KHOVD İLLERİ SINIRLARINDA YER ALAN KÖKTÜRK DÖNEMİ İNSAN FİGÜRLÜ TAŞLAR VE ANIT KÜLLİYELER[1]

Prof. Dr. Şaban DOĞAN[*]
Dr. BAYARSAIKHAN Jamsranja[**]
Dr. ANKHBAYAR Danuu[***]
Araş. Gör. Asuman BAŞ[****]

Özet

Avrasya boyunca geniş bir alana yayılmış ve yüzyıllar boyunca farklı etnik gruplar tarafından işlenmiş olan insan figürlü taşların birçok örneğine ev sahipliği yapan Moğolistan'da, Köktürk Dönemi'ne tarihlendirilen ve hem belli bir ikonografi içerisinde hem de bu ikonografi dışına çıkılarak yaratılan insan figürlü taşlar bulunmaktadır. Bu insan figürlü taşlarla birlikte yine Köktürk Dönemi'ne ait olduğu bilinen tamgalı taşlar ile anıt külliyelerin izine de rastlanılmaktadır. Bu eserlerin birçoğu ortaya çıkarılıp araştırmacılar tarafından yayımlanmışken bölgede devam eden çalışmalarla birlikte yeni insan figürlü taşlar, tamgalı dikili taşlar ve anıt külliyeler tespit edilmektedir. Bu çalışmada Moğolistan'ın Uvs ve Khovd illerinde yer alan, bir kısmı önceden belgelendirilmiş, bazı insan figürlü taşlar ele alınmıştır. 20 adet insan figürlü taş ile birlikte 4 adet tamgalı dikili taş ihtiva eden anıt külliyeler, dikili taş bulunan anıt külliyeler belgelendirilmiş ve tüm bu eserlerin ikonografik ve sanatsal özellikleri, taş özellikleri, ölçüleri görselleriyle birlikte verilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: İnsan Figürlü Taşlar, Tamgalı Taşlar, Anıt Külliyeler.

---

[1] Bu çalışma İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi bünyesinde yapılan SBBF YÖNP 2020/1 numaralı bilimsel araştırma projesi kapsamındaki yüzey araştırmalarından birincisine dayanmaktadır.

[*] İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. sabandogan@gmail.com

[**] Moğolistan Milli Müzesi Bilimsel Araştırmalar Merkezi Müdürü. jabayarsaikhan@gmail.com

[***] Moğolistan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. mogoltarihi@gmail.com

[****] İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. asuman.bas@ikc.edu.tr

Giriş

Moğolistan Devlet Üniversitesi ile İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi ortaklığında kurulan Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü tarafından Moğolistan'ın batı bölgelerinde gerçekleştirilen ve 10 gün devam eden saha çalışmalarında toplam 9 il sınırı geçilerek yaklaşık 4500 km yol katedilmiş ve Köktürk Dönemi'ne ait 20 adet insan figürlü taş belgelendirilmiştir. Bunlardan Naranbulag ilçesi Tsumarhai adlı yerden iki, Sagil ilçesi Belenbulag adlı yerden bir, Ömnö Gobi ili Tolibulag adlı yerden bir adet olmak üzere toplam dört adet insan figürlü taşın bulunduğu anıt külliyeler ile ilgili belgelendirmeler ilk olması açısından önem arz etmektedir. Bu eserler, çalışmamızla birlikte ilk kez bilim dünyasının ilgi ve dikkatine sunulmuş olacaktır.

Bu çalışma, bahse konu saha araştırması ile kayıt altına alınan tamga, yazıt ve kaya resimleri dışında, belgelenmesi yapılan insan figürlü taşlar ile anıt külliyeleri ihtiva etmektedir. Belgelenen tamga, yazıt ve kaya resimleri ise bir başka çalışmada ele alınacaktır.

Saha çalışmalarının neticesine genel olarak bakıldığında Uvs il sınırları içerisinde bulunan Köktürk Dönemi'ne ait insan figürlü taşların diğer bölgelerde yer alanlara nazaran daha iyi durumda olduğu gözlemlenmiştir. Bu bölgede yapılacak geniş çapta yüzey araştırmaları ile birlikte Köktürk Dönemi'ne ait insan figürlü taşlarla yeni yazıtların keşfinin artacağı düşünülmektedir.

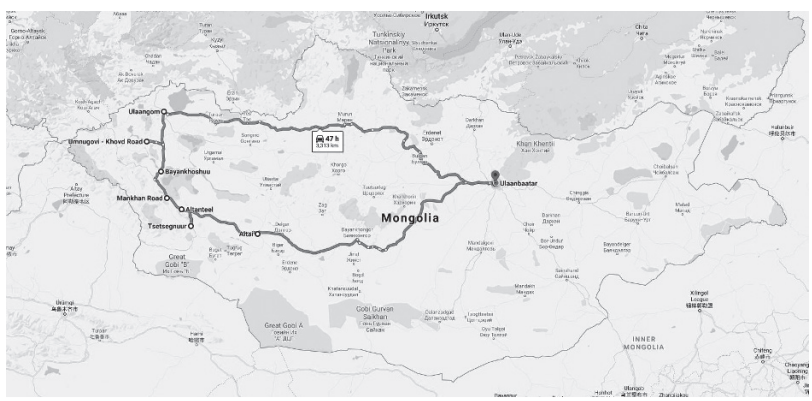

Harita 1: Yolculuk Güzergâhı

Söz konusu eserler içinde daha önce belgelenmeyen ve tarafımızca kayıt altına alınıp belgelendirilenler de vardır. Bunlar, Uvs ili Sagil ilçesi sınırlarında yer alan Belen Bulag bölgesinden bir adet insan figürlü taş, aynı ilin Naranbulag ilçesi sınırlarındaki Tsumarkhai bölgesinden iki adet insan figürlü taş, Ömnögovi ilçesi sınırlarındaki Toli Bulag Ganuu bölgesinden bir adet insan

figürlü taş olmak üzere toplam dört adet insan figürlü taş; dört adet tamgalı taş ve iki adet kaya resimleri bulunan taş; yıpranma sebebiyle okunamaz duruma gelmiş ve büyük ölçüde silinmiş iki kaya yazıtı olmak üzere toplam on dört adet eserden ibarettir.

Çalışmamız esnasında kayıt altına alınıp belgelendirilen insan figürlü taşların çoğu sağlamlığını korumuş; ancak, az sayıdaki insan figürlü taşın tahrip ve kırılmış olduğu görülmüştür. Örneğin, Uvs ili Naranbulag ilçesine bağlı Jaajaa Geçidi'nde bulunan, ince işleme ve nakışlar ihtiva eden iki adet insan figürlü taş kırılmış, çatlamış ve parçalanarak dağılmıştır.

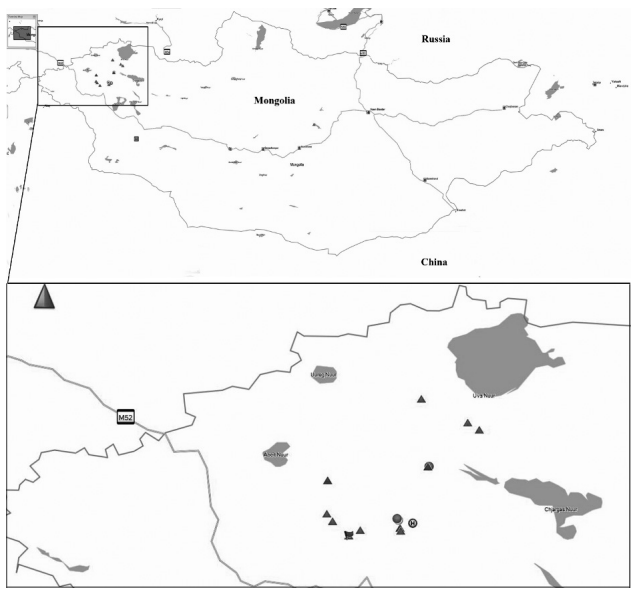

Harita 2: Belgelenen Eserlerin Konumları

1. Köktürk Dönemi'ne Ait İnsan Figürlü Taşlar

1.1. Tarna Irmağı Civarındaki İnsan Figürlü Taş

Övörhangay ili Bürd, Töv ili Erdenesant, Bulgan ili Rashaant ilçe sınırlarının kesiştiği noktada, Tarna Irmağı Köprüsü'nün batı istikametinde, köprüye 1,5 km'lik mesafedeki bir tepe üzerinde yer alan kurganda 1987 yılında bulunup çıkarılarak kurganın güneydoğusunda, demir çit içine alınan insan figürlü taştır. Konum itibarıyla 47° 17.491' güney enlem ve 103° 37.772' orta boylam koordinatlarında, deniz seviyesinden 1277 metre yükseklikte bulunmaktadır. Beyazımsı sarı renkli taştan yapılan insan figürlü taşın başı kaybolmuş, vücut kısmında yer alan işlemeler ise sağlamlığını korumuştur. Taş heykel ikonografisine uygun olarak göğüs kısmında sağ eliyle kadeh tuttuğu belli olsa da

kadeh kırılarak kaybolmuştur. Sağa katlanan yakalı kıyafet, dört yapraklı çiçek ve nakışlarla bezenmiştir. Taş heykel ikonografisini tamamlayan kemer detayı bu insan figürlü taşta da mevcuttur. Kemer işlemesi dört yapraklı çiçekli düğmeden oluşur. Koltuk altından delip çıkarma yöntemiyle kol kısmı vücuttan ayrılmıştır. Eser 120x75x33 cm ölçülerindedir **(Fotoğraf 1)**.

Fotoğraf 1: Tarna Irmağı Civarındaki İnsan Figürlü Taş

1.2. Dund Ulaan Bölgesindeki İnsan Figürlü Taşlar

Zavhan ili Songino ilçe merkezinin batı istikametine 20 km uzaklıkta, 48° 57’ 93.6’’ güney enlem ve 95° 36’ 52.7’’ orta boylam noktasında, deniz seviyesinden 1698 metre yükseklikte, Dund Ulaan adı verilen bölgede bulunur. Bölgede yan yana hazırlanmış iki anıt külliyede birer insan figürlü taş mevcuttur. Taşlar külliyelerin güneydoğusunda yer alır **(Fotoğraf 2)**.

Fotoğraf 2: Dund Ulaan Bölgesindeki İnsan Figürlü Taşlar

Birinci İnsan Figürlü Taş: Bu bölgede bulunan iki taş, Moğolistan'daki geyikli taşlarla aynı malzemeden (kırmızı renkli taş) yapılmıştır. Birinci taşın yüksekliği 86 cm, eni 34 cm, kalınlığı ise 32 cm'dir. Geyikli taşlarda olduğu gibi küpe, gerdanlık ve üç adet çizgi yapılmış; üzerine de insan yüzü çizilmiştir. Heykelin yüz kısmında yay şeklindeki kaşların bitim noktasında tamamlanmış çıkıntılı göz, uzun ve dik bir burun ile bıyık gösterilmiştir. Elbisenin en belirgin özelliği üçgen şeklindeki yakadır **(Fotoğraf 3)**.

Fotoğraf 3: Dund Ulaan Bölgesindeki Birinci İnsan Figürlü Taş

İkinci İnsan Figürlü Taş: Birinci insan figürlü taşın 10 metre batısında, dörtgen şekilli duvarın önündedir. Kırmızı renkli taştan yapılmış olan bu insan figürlü taşta, birinci taşta olduğu gibi, uzun ve dik burun, bıyık ve üçgen yakalı kıyafet dikkat çekmektedir **(Fotoğraf 4)**.

Fotoğraf 4: Dund Ulaan Bölgesindeki İkinci İnsan Figürlü Taş

1.3. Jaajaa Geçidi'ndeki Anıt Külliyede Bulunan İnsan Figürlü Taşlar

Uvs ili Naranbulag ilçesi Aldar köyü sınırlarındaki Jaajaa Geçidi bölgesinde; Tunç, Erken Demir ve Köktürk Dönemi'ne ait mezar, kurgan ve anıt külliye ile insan figürlü taşlar ihtiva eden anıt külliyeler mevcuttur **(Fotoğraf 5, 6)**. Aşağıda tanıtımı ve belgelemesi yapılan eser Aldar köyünün doğu istikametine 1 km'lik mesafede, 49° 43.00.3' güney enlem ve 92° 33.29.0' orta boylam noktasında, deniz seviyesinden 1885 metre yükseklikte bulunmaktadır. İlk olarak 1970 yılında arkeolog N. Ser-Odjav tarafından keşfedilmiş ve Ser-Odjav'ın kitabında rapor özeti hâlinde yayımlanarak bilim dünyasına kazandırılmış[2], daha sonra araştırmacı T. Byambadorj ve Ch. Amartuvshin tarafından kaleme alınan Uvs ilindeki insan figürlü taşların kaydına dair makalede tekrar yayımlanmıştır[3]. Bu çalışmalarda sadece insan figürlü taşlar ele alınmış, diğer eserlere dair bir bilgiye ise yer verilmemiştir. Eldeki çalışma, Jaajaa Geçidi'nde bulunan diğer eserlere dair bilgi vermeyi amaçlaması bakımından yukarıdaki çalışmalardan ayrılmaktadır.

Tarafımızca yapılan saha çalışması ve belgeleme sırasında burada değişik dönemlere ait olduğu anlaşılan, alana yayılmış on civarında eser bulunduğu görülmüştür. Taşla örtülmüş yuvarlak şekilli beş mezar, büyük kurganın yakı-

nında küçük çaplı yuvarlak bir taş yapı, dikdörtgen şekilli taş örgülü bir yapı, sekiz adet taşla çember biçimde çevrelenerek daire görünümü kazandırılan bir yapı, insan figürlü taş ve balbal bulunan iki anıt külliye, sadece balbal dizisi bulunan bir anıt külliye, mezar alanı yuvarlak bir kurgan, geç döneme ait olduğu değerlendirilen ve taş yığılarak yapılan küçük bir yapı bu eserlerdendir. Bölgede Orta Tunç Çağı'ndan Köktürk Dönemi'ne tarihlendirilen ve MÖ II. bin yıldan MS VIII. yüzyıla kadar uzanan dönemlere ait eserlerin bir arada ve külliye niteliğinde bulunduğu görülmektedir.

Yukarıda bahsedilen araştırma eserlerinde söz konusu insan figürlü taşların son durumlarına dair yeterli bilgi bulunmamaktadır; ancak, T. Byambadorj ve Ch. Amartuvshin tarafından 1998 yılında yayımlanan çizimlerde bir insan figürlü taşın sağlam, öbür insan figürlü taşın baş kısmının kırılmış hâlde olduğu görülmektedir. Bu eserlerin yazıldığı dönemde, bu insan figürlü taşların günümüzdekinden çok daha iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığımız yüzey araştırması sırasında sarı renkli taştan yapılan insan figürlü taşın tam ortadan kırıldığı, mavi renkli taştan yapılan insan figürlü taşın ise vücut ve baş kısmının kırıldığı; baş kısmından koptuğu belli olan parçanın da ikiye ayrıldığı, kırılma sonrası oluşan keskin uçların da iyice yıprandığı görülmüştür. Bu iki insan figürlü taşın yapılış tarzı ve şekilleri oldukça usta bir elden çıktıklarını düşündürmektedir.

Moğolistan Başbakanlığı tarafından yayımlanan 2008 tarihli 175 no.lu kararname ile Jaajaa Geçidi'nde bulunan insan figürlü taşlar il valiliği koruma listesine alınmıştır[4].

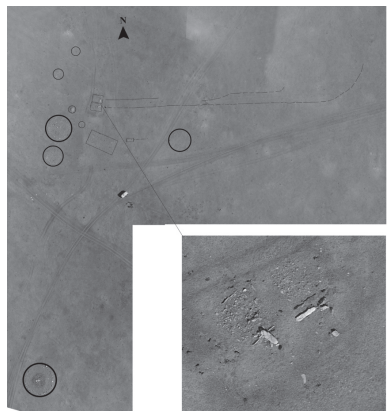

Fotoğraf 5: Jaajaa Geçidi Planı

Fotoğraf 6: Jaajaa Geçidi'ndeki İnsan Figürlü Taşlar

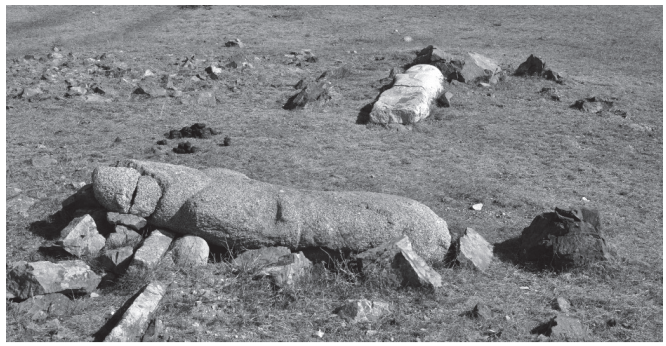

Birinci İnsan Figürlü Taş: Sarı renkli taştan yapılmış heykelin yüksekliği 162 cm, genişliği 36 cm ve kalınlığı 17 cm'dir. Taş, gövdede yer alan kemerin üst kısmından kırılmış ve iki parçaya ayrılmıştır. Heykel üzerindeki bazı detaylar rölyef ile belirginleştirilmiştir. Heykelin baş kısmında, başa tamamen oturmuş bir başlık bulunmaktadır. Yüzdeki belirgin elmacık kemiklerini uzun ve yassı burnu ile birleşen yay şeklindeki ince kaşları, badem gözleri ve uzun, ince, yukarıya kıvrılmış bıyıkları ile kalın, çıkık dudakları tamamlar. Sağ kulakta, küçük değerli taşlarla süslendiği belli olan bir küpe belirginliğini korumaktadır. Gövdesinde üçgen şeklinde açık yakalı bir kaftan ve çiçek desenleriyle bezenmiş işlemeli bir kemer; kemerin sağ tarafında yuvarlak bir kese bulunur. Sağ el, kolun dirsek kısmının kapatılmasıyla gövdeye yerleştirilmiştir. Bu elde üçgen ve işlemeli bir kadeh vardır. Sol el kemer arasına sıkıştırılmıştır. Taşın arka kısmı şekillidir; ancak, herhangi bir süsleme ya da işleme yapılmamıştır **(Fotoğraf 7)**.

Fotoğraf 7: Jaajaa Geçidi Birinci İnsan Figürlü Taş

İkinci İnsan Figürlü Taş: İnsan figürlü taşın bulunduğu anıt külliyenin ölçüleri 375x430 cm'dir. Maviye çalan gri renkli taştan yapılmış heykelin yüksekliği 154 cm, genişliği 53 cm, kalınlığı 30 cm'dir. Bu insan figürlü taş, yapılış tarzı ve şekli açısından birinci insan figürlü taş ile benzerlik taşımaktadır. Oldukça yıpranan, pek çok yerinden kırılan taşı hareket ettirmek mümkün olmadığından detaylı inceleme yapılamamıştır. Sağ elin gövdeye yerleştirilip kadeh tuttuğu ve sol elin kemerden takılan kılıcı ucundan tuttuğu tahribata rağmen seçilebilmektedir **(Fotoğraf 8)**.

Fotoğraf 8: Jaajaa Geçidi İkinci İnsan Figürlü Taş

1.4. Tsumarhai Bölgesindeki İnsan Figürlü Taşlar

Uvs ili Naranbulag ilçesi Aldar köyü merkezinin kuzeybatı istikametine 2 km'lik mesafede, 49° 46' 27.3'' güney enlem ve 92° 26' 30.7'' orta boylam koordinatlarında, Tsumarhai adlı bölgede birbirlerine 100 metrelik mesafede 2 adet insan figürlü taş bulunmaktadır.

Birinci İnsan Figürlü Taş: Aynı hizada bulunan Köktürk Dönemi'ne ait iki anıt külliyeden doğudakinin önünde yer alır. Anıt külliye 2.3x2.9 metre çapındadır. Beyaza çalan sarı renkli taştan yapılmış olup yüksekliği 104 cm, genişliği 30 cm, kalınlığı ise 20 cm'dir. Baş kısmı haricinde heykel üzerinde herhangi bir detay yoktur. Yüzde yay şeklindeki kaş, dik ve uzun burnun her iki tarafı ile birleşen çıkık göz ile hafif aralıklı kalın dudak detayları seçilebilmektedir **(Fotoğraf 9)**.

Fotoğraf 9: Tsumarhai Bölgesindeki Birinci İnsan Figürlü Taş

İkinci İnsan Figürlü Taş: Birinci insan figürlü taşın 100 metre batısındaki anıt külliyenin önündedir. Anıt külliye 2.8x2.5 metre çapındadır ve önünde, beşer metre mesafeyle dikilmiş 17 tane balbal bulunmaktadır. Söz konusu insan figürlü taş oldukça biçimsiz ve yüzeyseldir. Baş kısmı öne doğru çıkıktır. Yüz kısmında yay şeklinde kaş, çıkık göz, burun ve kapalı dudaklar yer alır. Gövdesindeki tek detay hafif bir kabartma ile belirginleştirilmiş ve göğüs üzerine yerleştirilmiş sol koldur **(Fotoğraf 10)**.

Fotoğraf 10: Tsumarhai Bölgesindeki İkinci İnsan Figürlü Taş

1.5. Ogzom Bölgesindeki İnsan Figürlü Taşlar

Uvs ili Ulangom ilçe merkezinin batı istikametine 3 km'lik mesafede, 49° 57' 43.1'' güney enlem ve 91° 58' 41.4'' orta boylam koordinatlarında doğudan batıya doğru sıralanmış 4 anıt külliyede 3 adet insan figürlü taş bulunmaktadır. Çevrede irili ufaklı çok sayıda kurgan vardır **(Fotoğraf 11)**.

Fotoğraf 11: Ogzom Bölgesindeki İnsan Figürlü Taşları

Birinci İnsan Figürlü Taş: 3.5x3.3 metre çapındaki anıt külliyede yer alan taşın yüksekliği 134 cm, genişliği 47 cm, kalınlığı ise 48 cm'dir. Geyikli bir taşın insan figürlü taşa dönüştürülmesiyle yapılmıştır. Malzemesi beyazımsı gri renkli taştır. Taş üzerinde detaylı bir biçim, insan figürü bulunmamaktadır **(Fotoğraf 12)**.

Fotoğraf 12: Ogzom Bölgesindeki Birinci İnsan Figürlü Taş

İkinci İnsan Figürlü Taş: Birinci insan figürlü taşın doğu yönüne 4 metre mesafede, 2.7x2.6 metre çapında olan anıt külliyede, dörtgen taşın önünde dikili şekilde bulunmaktadır. Taşın yüksekliği 42 cm, genişliği 23 cm, kalınlığı 17 cm'dir. Malzemesi, kırmızımsı sarı renkli taştır. Oldukça yüzeysel olan bu taşın baş kısmında yay şeklinde kalın kaşlar, birbirine şekil olarak benzemeyen orantısız gözler, burun ve kalın, çıkıntısız dudaklar yer alır **(Fotoğraf 13)**.

Fotoğraf 13: Ogzom Bölgesindeki İkinci İnsan Figürlü Taş

Üçüncü İnsan Figürlü Taş: Bölgede yer alan diğer iki dikili taşa kıyasla daha iyi işlenmiş olan bu insan figürlü taş, ikinci insan figürlü taşın doğu istikametine 5 metre mesafedeki dörtgen duvarın önüne dikilmiştir. Taşın yüksekliği 66 cm, genişliği 40 cm, kalınlığı ise 43 cm'dir. Beyazımsı sarı renkli taştan yapılmıştır. Yüzde kaşlar oldukça belirsizdir; badem gözlerin çeperinden aşağıya dik burun iner; burun ile küçük, kalın ve dışa dönük dudakların arasında kalan küçük dudak üstünde, iki yana ayrılmış orta uzunluktaki bıyık yer alır. Geniş yanak bölgesinde elmacık kemikleri belirgindir **(Fotoğraf 14)**.

Fotoğraf 14: Ogzom Bölgesindeki İkinci İnsan Figürlü Taş

1.6. Uvs İli Sagil İlçe Merkezindeki İnsan Figürlü Taşlar

Uvs ili Sagil ilçe merkezinde, eski müze binası önünde 2 adet insan figürlü taş bulunmaktadır.

Birinci İnsan Figürlü Taş: Eski kültür merkezi müdürü Enkhchimeg'den aldığımız bilgiye göre bu insan figürlü taş, 1960'lı yıllarda ilçe merkezinin kuzeybatısına 15 km'lik mesafedeki Boroldoy Taviaç bölgesinden Enkhe Gombo adlı şahıs tarafından getirilmiştir. Taşın yüksekliği 145 cm, genişliği 27 cm, kalınlığı 22 cm'dir. Taşın baş kısmında, başın yalnızca tepesini örtecek şekilde konumlandırılmış yükseltili bir başlık veya üst kısmında toplanmış olabilecek saç bulunmaktadır. Yüzde uzun ve düz burnun başlangıç çizgisine kadar inen kalın ve çatık kaşlar, badem gözler ile kapalı ağız belirgin bir şekilde görülmektedir. Kapalı 'c' şeklindeki kulaklar taşın tüm yönlerinden seçilebilmektedir. Taşın baş kısmı birçok insan figürlü taşın aksine vücuttan ayrı durmaktadır **(Fotoğraf 15)**.

Fotoğraf 15: Sagil İlçe Merkezi Birinci İnsan Figürlü Taş

İkinci İnsan Figürlü Taş: Eski kültür merkezi müdürü Enkhchimeg'den aldığımız bilgiye göre bu insan figürlü taş ilçe merkezinin güneybatı istikametine 7-8 km'lik bir mesafede bulunan Hoolin Saridag adlı yerden Enkhe Gombo adlı şahıs tarafından getirilmiştir. Birinci insan figürlü taşın kuzey yönüne 10 km mesafede bulunur. Taşın yüksekliği 113 cm, genişliği 48 cm, kalınlığı 20 cm'dir. Taş üzerindeki detaylar oldukça nettir. Yuvarlak başlı tasvir edilmiş insan figürlü taşın yüzünde bir ifade fark edilmemektedir. Yüzde; birbirine birleşik düşük kaşlar ve düşük, çıkıntılı gözler, yükselen rölyef ile belirginleştirilmiş burun, ince dudaklar betimlenmiştir. Kapalı 'c' şeklindeki kulağı da yükselen rölyef ile oldukça belirgin hâle getirilmiştir. Kulakta küçük yuvarlak taneli değerli taşlardan yapıldığı belli olan bir küpe vardır. Orantısız olarak biçimlendirilmiş heykelin gövdesinde taş heykel ikonografisine uygun olarak göğüs hizasına yerleştirilmiş sağ el ile bu elde tutulan bir kadeh ve dörtgen şekilli süslü bir kemer bulunur. Kemerin ön kısmında bir bıçak, sağ tarafında bir çakmak taşı yer alır. Sol elin, taşın sol yanına doğru uzanan bir kılıcı tuttuğu görülür **(Fotoğraf 16)**.

Fotoğraf 16: Sagil İlçe Merkezi İkinci İnsan Figürlü Taş

1.7. Belen Bulag'daki İnsan Figürlü Taş

Uvs ili Sagil ilçe merkezinin güneybatı istikametine 10 km'lik mesafede bulunan Belen Bulag bölgesi sınırlarındaki anıt külliyenin önündedir. Anıt külliye 330x310 cm çapındadır. Taşın yüksekliği 90 cm, genişliği 35 cm, kalınlığı 15 cm'dir. Fazlaca tahrip olmuş olan bu taşta seçilebilen tasvir sınırlıdır. Sağ el yarı kaldırılmış, sol el bıçak tutmuş şekilde biçimlendirilmiştir. Halka şeklinde tokası olan dörtgen kemer tasviri sağlamlığını korumuştur **(Fotoğraf 17)**.

Fotoğraf 17: Belen Bulag'daki İnsan Figürlü Taş

1.8. Sonduul Gol'daki İnsan Figürlü Taş

Hovd iline bağlı Myangad ilçesi sınırlarında yer alan Sonduul Gol bölgesinde, 48° 53' 10.5'' güney enlem ve 91° 47' 26.9'' orta boylam koordinatlarında bulunan insan figürlü taşın yüksekliği 138 cm, genişliği 36 cm, kalınlığı 21 cm'dir. Beyazımsı sarı renkli taştan yapılmıştır. Badem gözlü, düz ve uzun burunlu tasvir edilmiş heykelin sol taraftaki bıyığının ucu yukarı doğru kıvrılmışken sağ taraftaki aşağıya doğru inmektedir. Kulakta halka şeklinde küpe yer almaktadır. Sağ el göğüs hizasında kadeh, sol el gövde bitimi olabilecek bir noktada kılıç tutmaktadır **(Fotoğraf 18)**.

Fotoğraf 18: Sonduul Gol'daki İnsan Figürlü Taş

1.9. Tsagaan Höşööd Bölgesindeki İnsan Figürlü Taş

Bayan Ölgii il merkezinin güneydoğu istikametine 14 km mesafedeki Hovd Nehri'nin batı kenarında bulunan düzlükte 48° 50' 32.1'' güney enlem ve 91° düzlükte 16' 31.2'' orta boylam koordinatlarında, deniz seviyesinden 1343 m

yükseklikte güneydoğuya dönük olarak dikilmiştir. Bu eser Moğolistan Başbakanlığı tarafından çıkarılan 2008 tarihli ve 175 No.lu kararname gereği devlet koruması altına alınmıştır. Tsagaan Höşööd insan figürlü taşı, araştırmacılar tarafından birkaç defa yayımlanmıştır.

Taş, yere dikilmiş durumda olup 176 cm yüksekliğine, 72-86 cm genişliğine ve 28-37 cm kalınlığına sahiptir. Beyazımsı gri renkli taştan yapılmış heykel iyi bir işçiliğe sahiptir ve heykeldeki tahribat çok azdır. Taşın perdahlanması da diğer bazı insan figürlü taşlara nazaran oldukça iyidir.

Heykelin başında, alt tarafı kıvrık bir şekilde olan ve başın tamamını örten bir başlık bulunur. Yüz ayrıntıları, yüze bir ifade verecek şekilde iyi işlenmiştir. Yay şeklinde düşük kaş, badem göz, kabartma yöntemiyle belirginleştirilmiş düz ve uzun burun heykelin yüzündeki tasvirlerdir. Sağ göz yıpranmış, sol göze oval şekilde çevreleme yöntemiyle göz kapağı çizilmiştir. Uçlarından hafif bir kıvrıma sahip olan bıyığın altında kapalı dudaklar yer alır. Kulaklar kapalı 'c' şeklinde tasvir edilmiştir.

Vücut kısmında ilk dikkat çeken, iki elin karın hizasına getirilerek dik saplı ve oval şekilli kadehi iki tarafından sıkıca tutmuş olmasıdır. Her iki el ile tutulan kadehte yükselen rölyef çalışılmıştır. Parmaklar belirgin ve oldukça başarılı şekilde yapılmıştır. Özellikle her iki başparmağı hafif kalkık şekilde ustaca tasvir edilmiştir. Giydiği kaftanın yakası ve kol hudutları belirgin değildir; ancak, sol taraftaki kemer süsü fark edilmektedir. Belin iki tarafında birer adet yuvarlak kese bulunur. Bunun dışında kemerin sağ tarafında 3, sol tarafında 2 adet kanca bulunmaktadır.

Bu insan figürlü taşın çevresinde anıt külliyeye benzeyen herhangi bir yapı yoktur **(Fotoğraf 19)**.

Fotoğraf 19: Tsagaan Höşööt Bölgesindeki İnsan Figurlü Taş

1.10. Manhan İnsan Figürlü Taşı (Mayhan Tepesi İnsan Figürlü Taşı)

Bayannor ilçe merkezinin kuzeybatı istikametine 3.3 km'lik mesafede, batıdan uzanan bir vadinin bitişiğinde bulunmaktadır. Hovd'un batı kenarında, nehirden 1.3 km'lik mesafede Manhan adlı yerde kurulan modern Kazak mezarlığının kuzeybatı istikametine 700 metrelik mesafede 48° 57' 25.4'' güney enlem ve 91° 06' 46.4'' orta boylam koordinatlarında, deniz seviyesinden 1343 m yüksekliktedir.

Doğuya doğru bakan insan figürlü taşın batı tarafında yayvan taşlardan hazırlanmış bir anıt külliye vardır. Anıt külliyenin duvar taşlarından bazıları yerinden oynamıştır. Yanında ya da çevresinde balbal bulunmamaktadır.

İnsan figürlü taş, sağa doğru eğik hâldedir. Taşın yükseliği 115 cm, genişliği 58 cm, kalınlığı 27 cm'dir. Kemerine kadar yere dikilmiş vaziyette olan taşın başı kayıptır. Sağ eliyle göğüs hizasında kadeh tutmaktadır. Sol elinde kılıç vardır. Kılıcın uzunluğu 60 cm'dir. Kılıç ucu insan figürlü taşın sol kısmını sarmış hâldedir. Geniş bir kemer takmıştır ve sol belinde bir kese vardır **(Fotoğraf 20)**.

Fotoğraf 20: Manhan İnsan Figürlü Taşı

1.11. Zagt Vadisi İnsan Figürlü Taşı

Bayan Ölgii ili Bayannor ilçe merkezinin kuzeybatı istikametine 10 km mesafede, Hovd Nehri'nin batı kenarında, nehirden 800 m mesafede 49° 01' 03.3''

güney enlem ve 91° 03’ 16.1’’ orta boylam koordinatlarında, deniz seviyesinden 1374 metre yükseklikte bulunmaktadır. Kuzeydoğuya dönük olarak dikilmiş taşın yüksekliği 113 cm, genişliği 28 cm, kalınlığı ise 27 cm’dir. Gri taştan yapılmıştır. Saç alın üzerinde toplanmıştır. Sağ kulakta yer alan sallantılı yuvarlak küpe son derece bellidir. Yay şeklindeki ince kaşların bitim çizgisi üstü dar, alt tarafı geniş olan burna kadar inmektedir. Kalın ve uçları yukarı doğru kıvrık bıyık ile dudak bitiminden çeneye doğru inen bir sakal heykelin yüz kısmında seçilen diğer tasvirlerdir. İki el dirsekten katlanıp göğüs hizasına getirilmiş; ele düz ağızlı, uzun saplı, yuvarlak kenarlı bir kadeh yerleştirilmiştir. Sağ el parmaklarının gösterilmeye çalışıldığı, baş ve işaret parmağının tasvirinden anlaşılmaktadır. Belinde yuvarlak tokalı ince kemer bulunur; tokanın sol yanındaki çift kancaya bıçak takılmıştır **(Fotoğraf 21)**.

Fotoğraf 21: Zagt Vadisi İnsan Figürlü Taşı

1.12. Toli Bulak İnsan Figürlü Taşı

Uvs ili Ömnö Gobi ilçesi ikinci köy merkezinin güneydoğu istikametine 10 km'lik mesafede, 48° 53' 25.5'' güney enlem ve 91° 23' 31.6'' orta boylam koordinatlarında, deniz seviyesinden 1340 metre yükseklikte bulunmaktadır. Taşın yüksekliği 76 cm, genişliği 28 cm, kalınlığı ise 16 cm'dir. Kırmızı renkli taştan yapılmış insan figürlü taşın tasviri yarımdır. Detayları çok belli olmayan yüzde göz, burun ve ağız çizimleri vardır **(Fotoğraf 22)**.

Fotoğraf 22: Toli Bulak İnsan Figürlü Taşı

1.13. Havtgai Seer İnsan Figürlü Taşları

Uvs ili Ömnö Gobi ilçe merkezine 16 km mesafede, 48° 58' 26.4'' güney enlem ve 91° 45' 58.1'' orta boylam koordinatlarında; kırmızımsı kahverengi taştan yapılmış, biri başlı diğeri başsız iki adet insan figürlü taş bulunmaktadır **(Fotoğraf 23)**.

Fotoğraf 23: Havtgai Seer İnsan Figürlü Taşları

Birinci İnsan Figürlü Taş: İnsan figürlü taşın bulunduğu anıt külliye 240x240 cm çapındadır. Dörtgen şekilli duvarın önünde yere yatmış ve vücudunun yarısı toprağa gömülü bir hâlde bulunmuştur. Taşın yüksekliği 105 cm, genişliği 42 cm, kalınlığı ise 20 cm'dir. Surat tam çizimli olup burun, ağız ve bıyık belirgindir. Sağ elinde kadeh, sol elinde kılıç tutmuş; sağ tarafına bir de kese takmıştır. Bu insan figürlü taşın kemeri nokta vurulma yöntemiyle yapılmıştır. Ön ve iki yan tarafı iyi hâldedir **(Fotoğraf 24)**.

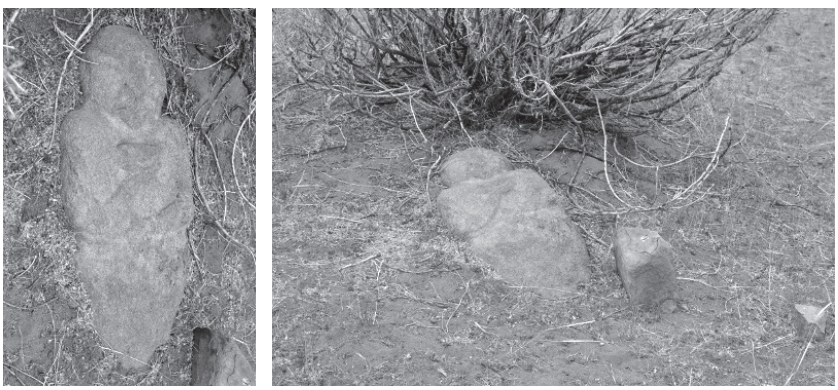

Fotoğraf 24: Havtgai Seer Birinci İnsan Figürlü Taş

İkinci İnsan Figürlü Taş: Taşın bulunduğu anıt külliye 240x220 cm çapındadır. Bu insan figürlü taş da dörtgen şekilli duvarın önünde yere yatmış hâlde bulunmaktadır. Taşın yüksekliği 80 cm, genişliği 31 cm, kalınlığı 20 cm'dir. Başı kayıptır. Kırmızımsı kahverengi taştan yapılmış taşın sağ elinde kadeh, sol elinde kılıç bulunur. Belinin sağ tarafında kemer yer alır **(Fotoğraf 25)**.

Fotoğraf 25: Havtgai Seer İkinci İnsan Figürlü Taş

2. Tamgalı-Dikili Taş İhtiva Eden Anıt Külliyeler

2.1. Temeen Çuluu Anıt Külliyesi

Uvs ili Ömnö Gobi ilçe merkezinin doğu istikametine 50 km'lik mesafedeki Temeen Çuluu bölgesinde dörtgen biçiminde duvarla kaplı alanda bir taş vardır. Taş üzerinde 'x' şeklinde bir tamga vardır. Başka herhangi bir işaret yoktur. Tamgalı taşın yüksekliği 140 cm, genişliği 43 cm, kalınlığı 15 cm'dir **(Fotoğraf 26)**.

Fotoğraf 26: Temeen Çuluu Damgalı Taş

2.2. Raşaan Vadisi Anıt Külliyesi

Uvs ili Ölgii ilçe merkezinin güneybatı istikametinde, Sonduul Nehri Vadisi'nde 48° 56' 60.0'' güney enlem ve 91° 54' 34.2'' orta boylam koordinatlarında dörtgen biçiminde duvarla kaplı alanda tamgalı bir taş vardır. Taşın yüksekliği 181 cm, genişliği 61 cm, kalınlığı 26 cm'dir **(Fotoğraf 27)**.

Fotoğraf 27: Raşaan Vadisi Damgalı Taşı

2.3. Havtgai Seer Anıt Külliyesi

Uvs ili Ömnö Gobi ilçesinin güney istikametine 15 km mesafedeki Havtgai Seer bölgesinde, balballı ve dörtgen duvarlı Köktürk Dönemi'ne ait anıt külliye vardır. Balballar 70 dereceye dönük olup 200 m boyunca devam etmektedir. 110 cm çapında yuvarlak bir yapı da vardır **(Fotoğraf 28-29)**.

Birinci Taş: Malzemesi, kahverengimsi kırmızı renkli taştır. Yüksekliği 180 cm, genişliği 42 cm, kalınlığı 26 cm'dir. Taş duvarları 1.3x1.4 metre çapındadır. Bu taş üzerinde bir de tamga vardır.

İkinci Taş: Birinci taşın yanında olup kahverengimsi kırmızı renklidir. Üzerinde herhangi bir çizim ya da tamga yoktur. Taşın yüksekliği 81 cm, genişliği 32 cm, kalınlığı 28 cm'dir.

Fotoğraf 28: Havtgai Seer Damgalı Taşı

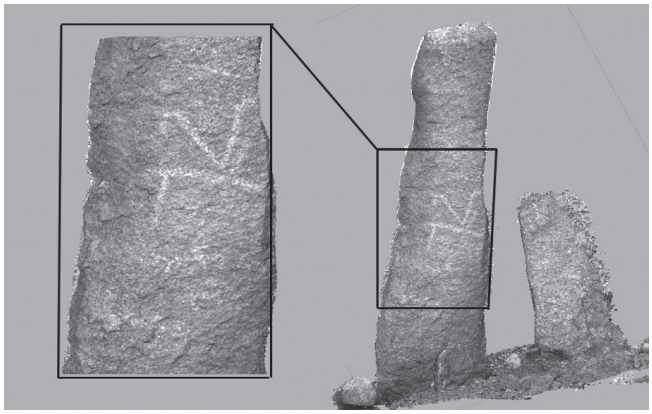

Fotoğraf 29: Havtgai Seer Damgalı Taşı

2.4. Temeen Çuluu Anıt Külliyesi

Uvs iline bağlı Ömnö Gobi ilçesinin batı istikametine 50 km mesafedeki Temeen Çuluu bölgesinde 49° 24’ 42.8’’ güney enlem ve 92° 03’ 11.06’’ orta boylam koordinatlarında kırık hâlde birkaç adet dikili taş ve duvar taşı üzerinde çift halka şekilli bir tamga vardır. Tamgalı duvar taşının uzunluğu 140 cm, genişliği 43 cm, kalınlığı 12 cm’dir. Tamga ölçüsü ise 30 cm’dir **(Fotoğraf 30)**.

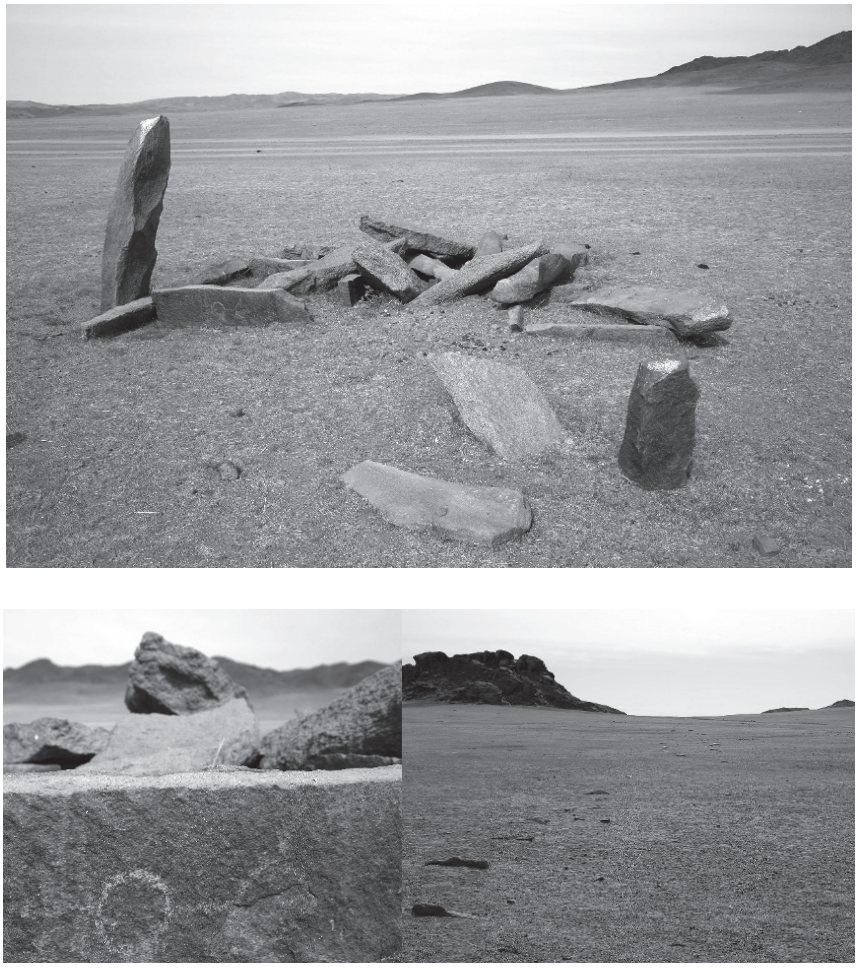

Fotoğraf 30: Temeen Çuluu Anıt Külliyesi

2.5. Zavsar Bulag Anıt Külliyesi

Uvs iline bağlı Ömnö Gobi ilçesinin kuzey istikametine 30 km'lik mesafede, 49° 17' 20.9'' güney enlem ve 91° 03' 29.09'' orta boylam koordinatlarında, deniz seviyesinden 1780 m yükseklikte bulunmaktadır. Bu anıt külliyede bir adet geyikli taş ile üç adet dikili taş vardır. Dikili taşlar üzerinde tamga ya da yazıt bulunmamaktadır **(Fotoğraf 31)**. Geyikli taşın yüksekliği 62 cm, genişliği 46 cm, kalınlığı 13 cm'dir. Çizim açısından 2 adet halka şekilli küpe ve üç yatay çizgi vardır.

Resim 31: Zavsar Bulag Anıt Külliyesi

2.6. Mori Tavidag Hag Anıt Külliyesi

Uvs iline bağlı Ömnö Gobi ilçe merkezinin güney istikametine 20 km mesafede, Hovd iline bağlı Myangad ilçesi sınırlarında yer alan 48° 54' 35.0'' güney enlem ve 91° 47' 01.9'' orta boylam koordinatlarında geyikli taş kullanılarak yapılan Köktürk Dönemi'ne ait üç adet anıt külliye bulunmaktadır **(Fotoğraf 32)**.

Birinci Anıt Külliye: Geyikli taş kullanılarak yapılan anıt külliyedeki taşın yüksekliği 290 cm, genişliği 54 cm, kalınlığı 17 cm'dir. Malzemesi kahverengi taştır. Geyik çizimi motiflerle yapılmıştır.

İkinci Anıt Külliye: Geyikli taş kullanılarak yapılan anıt külliyenin taşı 166 cm yükseklik, 66 cm genişlik ve 15 cm kalınlıktadır. Malzemesi kahverengi taştır. Geyik çizimi motiflerle yapılmıştır.

Üçüncü Anıt Külliye: Herhangi bir çizim yoktur.

Fotoğraf 32: Mori Tavidag Hag Anıt Külliyesi

TONYUKUK ANIT ALANI ARKEOLOJİK KAZILARI (2015-2016)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL*
Arkeolog Adil YILMAZ**

Özet

Türk tarihinin en önemli isimlerinden olan Bilge Tonyukuk tarafından diktirilen anıtlar, Türk dilinin, Türk kültürünün en önemli örneklerinden biridir. Tonyukuk Anıt Alanı Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'un yaklaşık 50 km doğusunda, Nalaikh İlçesi sınırları içerisindedir. Anıtların bulunduğu alan 2014 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından yaptırılan 11 kilometrelik modern bir karayolu ile, ana yola bağlıdır.

Türk dili ve tarihi için son derece önemli olan iki dikilitaş'ın da içinde yer aldığı alanla alakalı ilk bilgiler 19. yy. sonlarında edinilmiş, özellikle 1930'larda alanda bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Alanda yapılan son resmi arkeolojik çalışma 1957 yılında Moğol arkeologlar tarafından yapılmış, sonrasında alan yerel yetkililer tarafından korumaya alınmıştır. Ancak alanda yaptığımız iki yıllık kazı süresince bu önlemlerin çok da yeterli olmadığı, hatta pek çok noktada alana zarar verdiğini gözlemledik.

Türkiye Cumhuriyeti tarafından alanda bir müze yapılması projesi ortaya atılınca, alanda arkeolojik bir kazı yapma zorunluluğu doğmuştur. Bu sebeple başlayan kazı çalışması Türk tarafından kazı başkanı Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yard. Doç. Dr. Alpaslan Aşık ve arkeolog Adil Yılmaz'ın oluşturduğu ekiple 2015 ve 2016 yıllarında, toplamda 105 (yüz beş) gün sürmüştür.

Her iki çalışma sezonunda alanın çeşitli noktalarında, toplam 23 (yirmi üç) ayrı açma açılmıştır. Gerekli ölçüm, inceleme ve çizim çalışmalarını takiben açılan bu açmalar, alanın mimari yapısına zarar verilmemesi için tekrar kapatılmıştır. Çalışma süresince alanın ilk ve kapsamlı mimari planı çizilmiş olup bu şekilde dönemin mimari anlayışı da ortaya çıkartılmıştır.

---

* Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı. atasagil@hotmail.com
** Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Doktora Öğrencisi. adilyilmaz75@gmail.com

2015 yılındaki ilk çalışma sezonunda Moğol Milli Üniversitesiyle (MUIS) ortak yapılan çalışmaya, 2016 sezonunda Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü de dahil olmuştur. Bu şekilde iki çalışma sezonu süren çalışma, 2016 sezonu sonunda bilimsel olarak sonlandırılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen arkeolojik buluntular, yapılan ikili anlaşmalar neticesinde Moğol tarafına teslim edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Moğolistan, Tonyukuk, TİKA, Mimari, Gök Türkler

Moğolistan'ın başkenti Ulan Bator'a yaklaşık 50 km mesafede bulunan Tonyukuk Anıt Alanı[1], özellikle alanda bulunan iki yazıt dolayısıyla oldukça iyi bilinmekteyse de alanın arkeolojik ve mimari mirası şimdiye kadar gerektiği gibi incelenip değerlendirilmemiştir. Alanda 1930'lu yıllardan başlayarak 1957 yılına kadar küçük çaplı arkeolojik çalışmalar gerçekleştirilmişse de özellikle 1957 yılında yapılan son çalışma olan Moğol Arkeolog Ser-Odjav tarafından yapılan kazının raporları da tam olarak yayınlanmamıştır.

Elimizde net bir tarih bulunmasa da Çin kaynaklarında adının en son olarak geçtiği tarihe bakarsak Tonyukuk'un 725'ten sonra ya da 727'den önce öldüğü düşünülmektedir.[2] Bu durumda anıt alanın yapımının 726 yılı civarında yani Tonyukuk'un ölümünden hemen önce ya da ölümünden sonra başlanmış olmalıdır. Ancak şu an için anıt alanın neden Ötügen'den bu kadar uzakta olduğu bir soru işaretidir. Bu konuyla alakalı bazı görüşlerimizi, yakın zamanda yayınlanacak olan kitabımızda anlatmayı daha uygun görmekteyiz.

Anıt alanın bulunduğu bölge, Moğolistan'a giden bütün Türklerin önemli uğrak yerlerinden birisidir. Yukarıda belirttiğimiz gibi başkente yakın olması dolayısıyla gerek turistik gerekse bilimsel anlamda yapılan bütün gezilerde ilk ziyaret noktası her zaman Tonyukuk Anıt Alanı olmuştur. 2001-2003 yıllarında Türkiye adına Bilge Kağan ve Kül Tigin Anıt Alanlarında çalışma yürüten ekiplerin, Tonyukuk Anıt Alanı ve çevresinde gerçekleştirdikleri jeofizik çalışmaları[3] dışında alan yalnızca dilciler ve dilbilimciler tarafından incelenmiştir.

Anıt alanın gerek konumu gerek ziyaretçi sıklığı, gerekse 2014 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarafından yaptırılan modern bir karayoluyla ana yola bağlanması neticesinde çevresi yapılaşmaya başlamış, bu yapılaşmanın anıt alan ve çevresindeki tarihi mirasa zarar vermemesi için de Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) tarafından, anıt alanda bir müze yapılması ve bunun için de alanda bir arkeolojik kazı çalışması gerçekleştirilmesi kararı

---

1 Bkz. Res. 1.

2 Ahmet Taşağıl, Gök Türkler I-II-III, TTK, 2. Baskı, Ankara, 2014, s. 372.

3 Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışması, Ankara, 2003, ayrıca bkz: Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışması, Ankara, 2005.

alınmıştır. Bu karar uyarınca da Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Ahmet Taşağıl başkanlığında MSGSÜ Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Alparslan Aşık ve Arkeolog Adil Yılmaz'dan oluşan bir ekip hazırlanmıştır. Oluşturan bu ekibin ilk yıl Moğolistan Halk Üniversitesi (MUİS) ile birlikte sürdürdüğü kazı çalışması, ikinci yıl Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsünün de katılmasıyla devam etmiştir.

1. Sezon: 1 Ağustos-15 Eylül 2015

Alan içindeki kazı çalışmalarımıza başlamadan önce, alanın hemen güneyinde yer alan ve 2001 yılı Araştırma Raporunda[4] "Yapı Kalıntısı" olarak geçen toprak tümsekler yerinde incelenmiştir. Gerek saha incelememiz[5] gerek Google Earth'ten alınan uydu görüntüleri[6] yardımıyla bu tümseklerin yapı kalıntısı olmadığı, alanda 1957 yılında Moğollar tarafından yapılan kazı çalışmasından çıkan toprakla hava fotoğrafı için yazılan devasa bir 1957 yazısı olduğu görülmüş ve bu durum ekibimizde bulunan Moğol arkeologlar tarafından da onaylanmıştır.

İlk çalışma yılımız olan bu sezonda, öncelikli amacımız alanın genel bir planının çıkartılması idi. Bu sebeple bu yılki çalışmalar, özellikle alanın doğu kesiminde yoğunlaşmakla birlikte, kuzey ve batı kesimlerinde de açılan birer açmayla alanın merkezde bulunan platform kısmı ile hendek ve dış set arasındaki bağlantılar tam olarak anlaşılmaya çalışılmıştır.[7]

Özellikle Kuzey Anıtının doğusundan başlayarak doğuya doğru açılan 1 numaralı açmanın (Res: 4) platform üzerinde kalan bölümünde, alandaki atık suların hendeğe tahliyesi için yapılan pişmiş toprak su künkleri insitu halde bulunmuştur.[8] Killi topraktan yapılan bu su sistemi sayesinde hem platform, hem de platform üzerinde bulunan yapıların kar ve yağmur suları nedeniyle bozulmaları engellenmeye çalışılmıştır. Bu su sistemi parçaları, yerinde tesbitleri yapıldıktan sonra gerekli konservasyon işlemlerinin yapılabilmesi için Moğol yetkililerine teslim edilmiştir.

Bu yılın bir başka önemli keşfi ise alanın kuzey batısında açılan 11 numaralı açmada ortaya çıkartılmıştır.[9] 31 Ağustos'ta açılmaya başlanan açmada

---

4 Emin Ulugergerli vd, "Moğolistan'daki Türk Anıtları ve Çevrelerinde Jeofizik Araştırmaları", Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, TİKA, Ankara, 2003, Sf. 213.

5 Bkz. Res. 2.

6 Bkz. Res. 3.

7 Bkz. Res. 4.

8 Bkz. Res. 5.

9 Bkz. Res. 4.

1 Eylül 2015 sabahı, platformun batı ucunu oluşturan pişmiş toprak zemin döşemelerinden birisinin üzerinde, döşemeleri yapan ustalardan birisine ait 1.300 yıllık parmak izi bulunmuştur.[10] Bu parmak izinin üzerinde yer aldığı pişmiş toprak döşeme levhası insitu durumda ve diğer döşemelerin arasında yer aldığı için yerinden çıkartılmamış, ölçüm ve tesbitleri yapıldıktan sonra üzeri kapatılmıştır.

Bu sezonki çalışmalar, mevsim şartlarının kötüleşmesi nedeniyle 15 Eylül'de sonlandırılmıştır.

2. Sezon: 20 Haziran-20 Ağustos 2016:

Çalışmanın ikinci yılı 20 Haziran 2016 tarihinde başlamıştır. Bu yılki çalışma ortaklarımız arasına Moğolistan Bilimler Akademisine bağlı Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü de katılmıştır. Böylelikle üçlü bir ekip ortaklığı çalışması gerçekleştirilmiştir.

20 Haziran 2016 tarihinde başlayan çalışmalarda özellikle anıt alanın batı kesiminde yoğunlaşılmıştır.[11] Bu şekilde platformun batı sınırı kesin olarak belirlenmiş, hendeğin batı kesiminin platform ve toprak setle olan konumu tam olarak belgelenmiştir.

Bu sezonun en önemli buluntusu pişmiş topraktan yapılmış bir çörtendir.[12] 20 Numaralı açmanın batı ucunda, yüzeyin hemen altında açığa çıkarılan bu buluntu, yaklaşık 10 cm çapındadır.[13] Bu buluntu, ilk çalışma sezonumuzda 1 numaralı açmada açığa çıkartılan pişmiş toprak su sitemleriyle birlikte, anıt alanın atık su siteminin detaylı bir şekilde yapıldığını düşündürtmektedir. (Res: 5)

2016 yılının bir diğer önemli buluntusu, alanın doğusunda, Güney yazıtından doğuya doğru açılan 19 numaralı açmadan çıkartılan bir pişmiş toprak burundur.[14] Bu pişmiş toprak burunun bir benzerine Ulaan Baatar Milli Tarih Müzesinde sergilenmekte olan karışık bir yaratıkta rastlamaktayız.[15] Uygur dönemi buluntusu olan bu karışık yaratığın burnunun basık ve burun deliklerinin orantısız olması, Tonyukuk Anıt Alanında ele geçirdiğimiz bu buluntunun da benzer bir örneğe ait olduğunu düşündürmektedir.

10 Bkz. Res. 6.
11 Bkz. Res. 7.
12 Bkz. Res. 8.
13 Bkz. Res. 9.
14 Bkz. Res. 10.
15 Bkz. Res. 11.

İki sezon süren kazı çalışmaları sırasında anıt alan dışında, anıt alanın içinde bulunduğu vadide de inceleme ve araştırma çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu incelemeler neticesinde, anıt alanda yer alan taş eserlerin yakında bulunan tepenin doğu kesiminden kesilerek alana taşındığı anlaşılmıştır. Ayrıca anıt alandan doğuya doğru uzanan balbalların da tesbiti yapılmıştır.[16] Bununla birlikte, anıt alanda yaptığımız kazı çalışmasının ana gerekçesi, TİKA tarafından anıt alan üzerinde yapılması düşünülen müze yapısı olduğu için, buna dönük olarak anıt alanın mimari planının anlaşılmasına öncelik verilmiştir. Bu sebeple kazı çalışmaları sonrasında, ilk defa olarak Tonyukuk Anıt Alanının detaylı bir mimari planı çıkartılmış ve bu mimari plan uyarınca da üç boyutlu bir modellemesi gerçekleştirilmiştir.[17] Bu çalışmalar sonrasında anıt alanın merkezde üzerinde yazıtların, bark yapısının ve taş yapının yer aldığı platform, platformu çevreleyen 1.5-2 metre derinliğindeki hendek ve en dışta bulunan bir toprak setten oluştuğunu bize göstermiştir.

Sonuç: Tonyukuk Anıt Alanında TİKA desteğiyle gerçekleştirdiğimiz iki sezon süren arkeolojik kazı çalışmaları Türk ve Moğol bilim ekiplerin ortak kararıyla 2016 yılının Ağustos ayında sonlandırılmıştır. Alanda bundan sonra yapılacak olan arkeolojik çalışmalar, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı'nın alanda yapmayı planladığı müze projesi kapsamında devam ettirilecektir. Çalışmaların daha kapsamlı sonuçlarıysa yakın zamanda tarafımızca yayınlanacaktır.

Tonyukuk Anıt Alanında iki sezon süren kazı çalışmalarımız sırasında bizlere yardımcı olan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) Başkanlığına, TİKA Ulan Bator Koordinatörleri Prof. Dr. Ekrem Kalan (2015) ve Sayın Veysel Çiftçi (2016)'ye, çalışma ortaklarımız Moğolistan Halk Üniversitesi Türkoloji Bölümü'ne ve Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsüne teşekkür ederiz.[18] Ayrıca anıt alanın üç boyutlu çizimleri için de Arkeolog Can Kurtbil'e ve bu anıtlara asırlardır ata mirası olarak sahip çıkıp koruyan ve bugüne kadar ulaşmalarını sağlayan kardeş Moğol halkına ve Moğol devletine teşekkür ederiz.

Kaynaklar

, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları* (2003), TİKA
, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları* (2005) TİKA
Ahmet Taşağıl, Gök Türkler I-II-III, TTK

RESİMLER

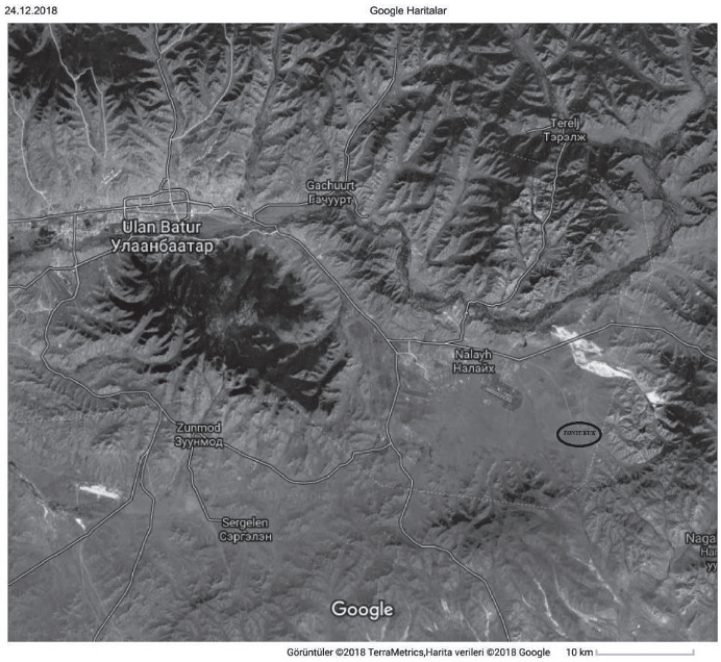

Res. 1. Tonyukuk Anıt Alanı'nın Konumu

Res. 2. Alanın güney tarafında yapılan çalışmalar

Res. 3. Anıt Alanın güneyindeki 1957 yazısının uydu fotoğrafından görünümü

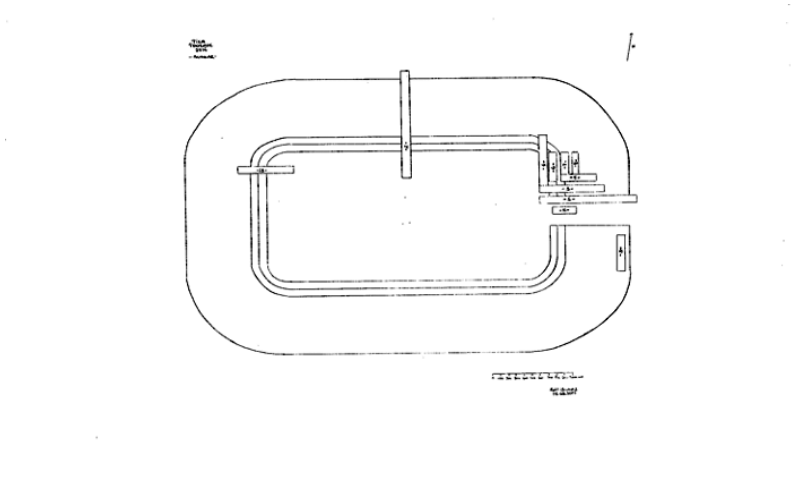

Res. 4. Tonyukuk Anıt Alanında 2015 yılında açılan açmalar

Res. 5. 1 numaralı açmada insitu durumda açığa çıkartılan pişmiş toprak su boruları

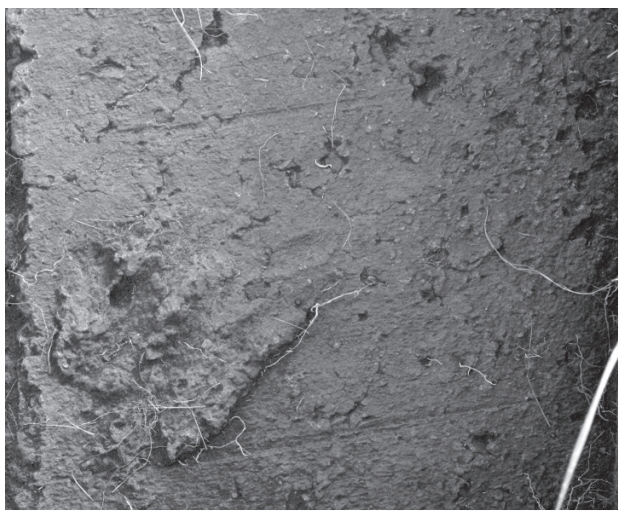

Res: 6. 11 Numaralı açmada açığa çıkartılan p.t. zemin döşemesi üzerindeki parmak izi.

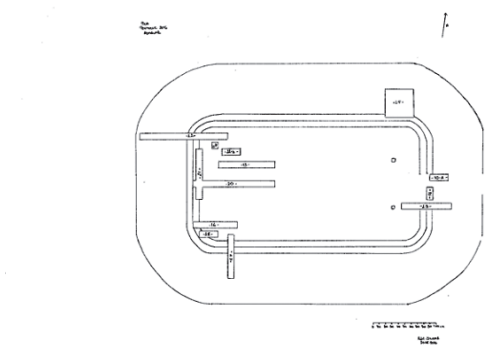

Res: 7. İkinci çalışma sezonunda açılan açmaların konumu (2016)

Res. 8. 20 Numaralı açmadan çıkartılan PT. Çörten

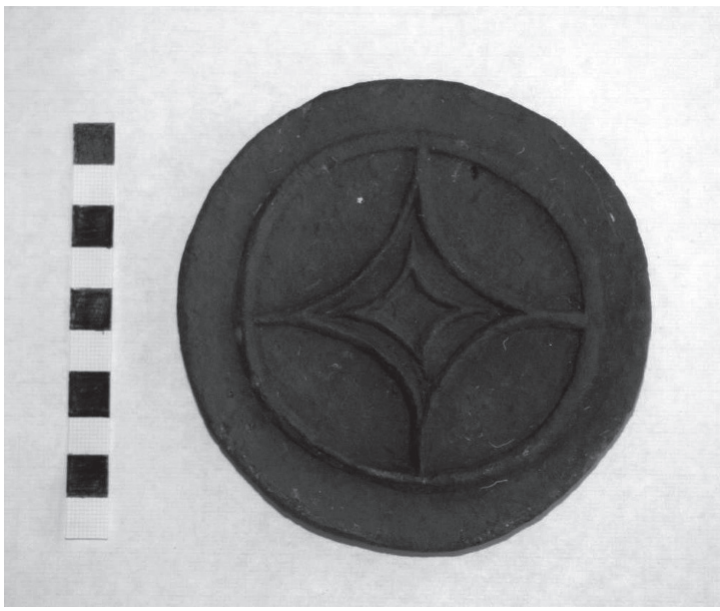

Res. 9. 20 Numaralı açmadan çıkartılan PT Çörten

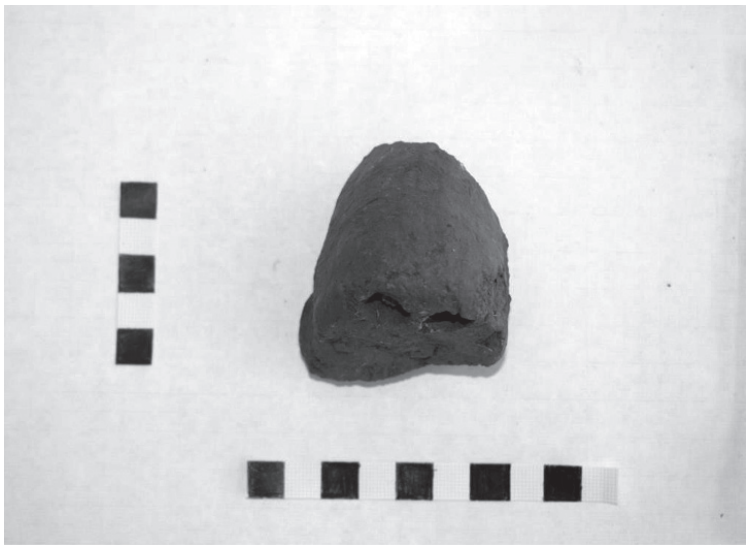

Res. 10. 19 Numaralı açmadan çıkartılan PT. Burun parçası

Res. 11. Ulaan Baatar Tarih Müzesinde sergilenen PT karışık yaratığın burnu

Res. 12. Tonyukuk Anıt Alanından doğuya doğru uzanan balbal sırası

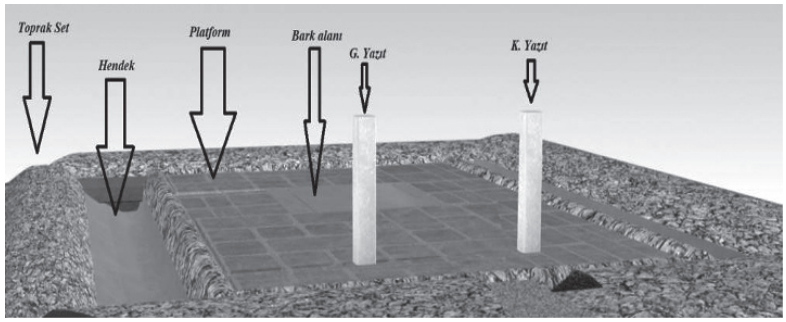

Res. 13. Alanın doğu tarafından 3D görünümü. (Haz. Can Kurtbil)

Res. 14. TİKA Tonyukuk-2016 Türk-Moğol Ortak Kazı Ekibi

TONYUKUK KUTSAL ALANI VE ÇEVRESİNDEKİ KURGANLARDA KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI ÇALIŞMALARINDA ARKEOJEOFİZİK ARAŞTIRMALAR

Dr. Öğr. Üyesi Fethi Ahmet YÜKSEL*

Özet

Moğolistan'ın başkenti Ulaanbator'un 45 km güneydoğusunda bulunan, Nalayh kentinin 20 km güneydoğusunda Bilge Tonyukuk Yazıtlarını içerisinde bulunduran, Bilge Tonyukuk Anıtlarının bulunduğu tapınak alanı ve çevresindeki kurganların araştırılması ve kazısı çalışmasında Arkeojeofizik çalışmalar yapıldı.

Tuul Irmağının yukarı yatağındaki Bayan Tsogt bölgesinde, Bayan Tsogt Yazıtları olarak da anılan, Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Göktürk Kağanlığı Döneminin büyük veziri Bilge Tonyukuk, ölümünden önce, bizzat kendisi tarafından diktirilmiş dört cepheli iki yazıttan ibarettir. Anıtın yakın ve uzak çevresinde kurganlar (Türk Mezar yapıları) bulunmaktadır.

Jeofizik ölçümler Bilge Tonyukuk Anıt alanı (Tonyukuk A Alanı) içinde, anıt alanın GB'sındaki kurganda, anıt alanına yaklaşık 900 m uzaklıkta olan KB'daki Şoroon Dov isimli kurgan tepeciğinde ve Bilge Tonyukuk Anıt alanının 3500 m KD'sunda Tsagaan Ovoo'daki üç bitişik kurganda yapıldı.

Arkeojeofizik çalışmalarda Jeofizik yöntemlerden Doğal Potansiyel (SP) yöntemi kullanılmıştır. Her bir profile ait ölçümlerin SP gerilim ve SP gradyent grafikleri çizildi. Ayrıca ölçü alanlarına ait iki ve üç boyutlu harita ve küp model görüntüleri hazırlandı.

Arkeojeofizik çalışma amaçlı SP ölçümlerinin yorumlanması ile Bilge Tonyukuk Anıt alanının D kesimindeki girişte ve B taraftaki profillerin başlangıç ve bitiş kesimlerinde, önceden duvar ve hendekle çevrili alanın toprak altında kalmış kalıntılarına ait anomaliler saptanmıştır. Anıtın girişinde G kesimde yapılan arkeolojik kazı ile bu duvar tespit edilmiştir. Diğer üç kurgan alanına ait SP ölçümlerinin tek, iki ve üç boyutlu görüntülerin değerlendirilmesi ile,

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Rektörlüğü, Mühendislik Fakültesi, Jeofizik Müh. Bölümü. fethiahmety@gmail.com

negatif SP anomali yüzeysel dağılımları olmadığından, bu kurganların daha önce açılmış olduğu belirlenmiş ve bu üç alanda yapılan arkeolojik kazılarla jeofizik sonuç doğrulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk, Arkeojeofizik, Kurgan, Göktürk, Kutsal Alan

Giriş

Tonyukuk (Toñuquq) kutsal alanı Moğolistan'ın Merkez Aymağında, başkent Ulaanbator'un 65 km güneydoğusunda ve Ulaanbator'dan, 45 km güneydoğuda Nalayh kentinin 20 km güneydoğusunda, Tuul Irmağının yukarı yatağındaki Bayan Tsokto bölgesinde, 1528 m rakımda ve 48T 0685770, UTM 5288348 koordinatlarında bulunur[1 2 3] (Şekil 1). Bayan Tsokto Yazıtları olarak da anılan Bilge Tonyukuk Yazıtları (uluslararası literatürdeki adı Bain Tsokto) II. Göktürk Kağanlığı Döneminin büyük veziri Bilge Tonyukuk ölümünden önce, 720-725 yıllarında, bizaat kendisi tarafından diktirilen dört cepheli iki yazıttan ibarettir (Resim 1). Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesinde yazıtları dışında sunak masasına ait işlemeli büyük levha taşlar, insan heykelleri, üst tarafı parçalanmış taş babalar, balballar, kiremit döşemeler, kiremitler, tuğlalar ve küngler bulunmaktadır. Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesinin (anıt-kurgan) doğu tarafında itibaren gündoğusuna doğru sağlı sollu 245 balbal çift sıralı bulunmaktadır (Resim 2).

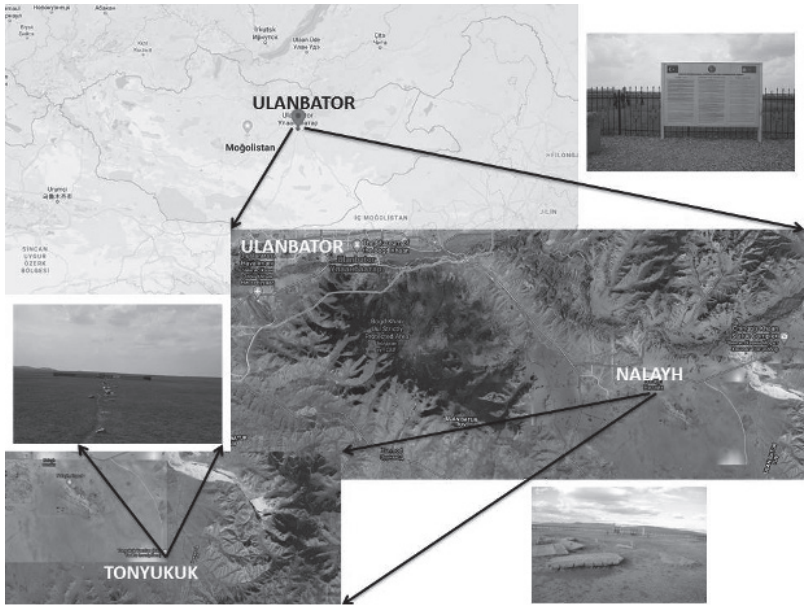

Şekil 1. Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesi Yer Bulduru Haritası (GoogleEarth den değiştirilerek).

Resim 1. Mogolistan, Nalayh, Bayan Tsokto bölgesi Bilge Tonyukuk Küllüyesi ve Tonyukuk Yazıtları.

Resim 2. Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesinin (anıt-kurgan) doğu tarafında itibaren gündoğusuna doğru sağlı sollu 245 balbaldan geriye kalan çift sıralı dikili taşlar.

Tonyukuk Anıt Alanı 1897 yılında Botanik bilimci E. N. Klements tarafından keşfedilmiştir[4]. Bilge Tonyukuk Külyesinde 1897, 1909, 1925 ve 1957 yıllarında kazılar yapılmıştır. Tonyukuk yazıtlarını ilk V. V. Radlov kopyalamıştır. Onbir yıl sonra 1909 yılında G. R. Ramstedt, 1925'de N. Y. Vladimirtsov ve B. Barodin Tonyukuk kutsal alanında arkeolojik kazılar gerçekleştirdiler[5]. 1957 yılında N. S. Odjav arkeolojik kazılar yaptı. 1960 yılı boyunca Sovyet bilim insanları aralıksız çalışmalar yürütmüşlerdir[6]. 2010 yılında vefat eden Dovdoy Bayar Tonyukuk kutsal alanını, heykellerini ve balballarını detaylı çalıştı. 1994 yılında TİKA'nın (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) Moğolistan Devleti tarafından "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP)" ile birlikte gerçekleştirilen projede Bilge Tonyukuk Küllüyesine 11 Km uzunluğunda asfalt yol (Resim 3) ve küllüyeye ait arkeolojik materyalin saklanacağı bir depo yapılmıştır (Resim 4). A. S. Güneri ve KAM (Dokuz Eylül Üniversitesi, Kafkas ve Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi) ekibi ile Kazak Keşif Ekibinden N. Bazilhan 2004 yılında steller üzerinde; 2013 yılında Tuul Nehri

vadisinde ve 2015 yılında da Tonyukuk anıtı kutsal alanı ve çevresinde arkeolojik kazı ve arkeojeofizik ölçüm çalışmaları yapıldı. A. Taşağıl 2016 yılında TİKA işbirliği çerçevesinde arkeolojik kazılar başlattı[7].

Resim 3. "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP)" ile yapılan Bilge Tonyukuk Küllüyesine ulaşımı sağlayan 11 Km uzunluğunda asfalt yol.

Resim 4. Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesi deposu.

Tuul Irmağının yukarı yatağındaki Bayan Tsogt bölgesinde, Bayan Tsogt Yazıtları olarak da anılan, Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Göktürk Kağanlığı Dönemi-

nin büyük veziri Bilge Tonyukuk, ölümünden önce, bizzat kendisi tarafından diktirilmiş dört cepheli iki yazıttan ibarettir (Resim 5). Anıtın yakın ve uzak çevresinde kurganlar (Türk Mezar yapıları) bulunmaktadır (Şekil 2).

Resim 5. Bilge Tonyukuk Yazıtları. Dört cepheli kuzey ve güney iki yazıttan ibaretir.

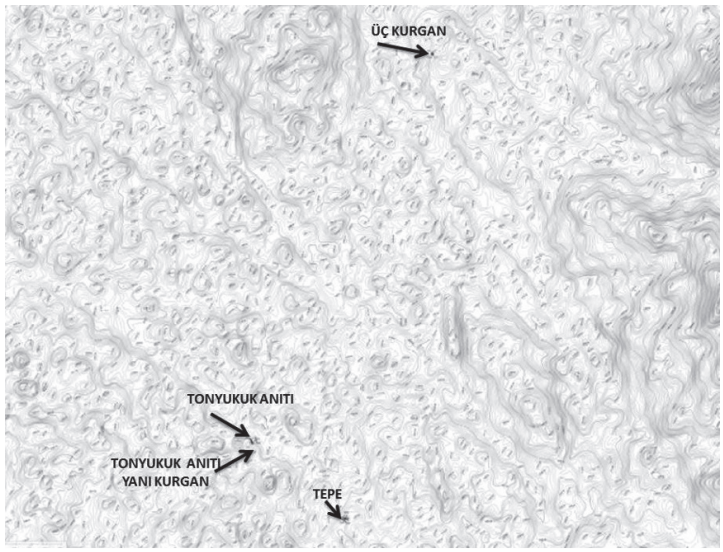

Şekil 2. Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesi (anıt-kurgan) çevresinin topografik haritası ve Anıtın yakın ve uzak çevresindeki kurganlar.

Bilge Tonyukuk Külliyesinde (Kutsal Anıt Alanı) ve çevresindeki kurganlarda yapılan Arkeojeofizik çalışmalarda Jeofizik yöntemlerden Doğal Potansiyel

(Self-Potential; SP) yöntemi kullanılarak bu ölçüm alanlarının yeraltı iki ve üç boyutlu harita ve küp model görüntüleri oluşturuldu (Şekil 3).

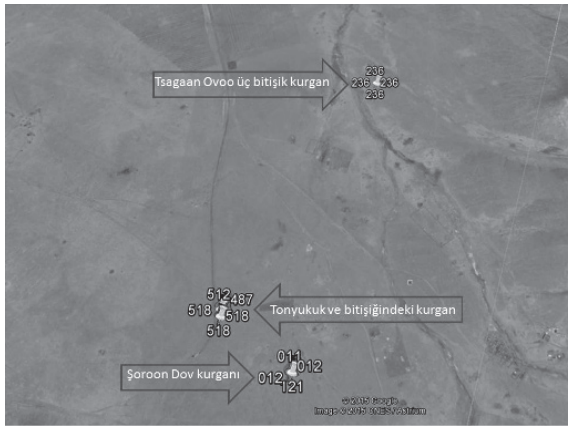

Şekil 3. Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesi (anıt-kurgan) çevresinin Uydu haritası (Google Earth).

Tonyukuk Külliyesi ve Çevresindeki Kurganlarda Arkeojeofizik Çalışmalar

Bilge Tonyukuk Anıtının bulunduğu tapınak alanı ve çevresindeki kurganların araştırılması ve arkeolojik kazıları çalışmalarında Arkeojeofizik ölçümler yapıldı. Jeofizik ölçümler Bilge Tonyukuk Küllüyesi (Anıt alanı; Tonyukuk Kutsal Alanı) içinde, külliyenin GB'sındaki kurganda, anıt alanına yaklaşık 900 m uzaklıkta olan KB'daki şoroon dov isimli kurgan tepeciğinde ve Bilge Tonyukuk Anıt alanının 3500 m KD'sunda Tsagaan Ovoo'daki üç bitişik kurganda yapıldı.

Bayan Tsogt Yazıtları olarak da anılan Bilge Tonyukuk Yazıtları II. Göktürk Kağanlığı Döneminin büyük veziri Bilge Tonyukuk ölümünden önce bizzat kendisi tarafından diktirilen dört cepheli iki yazıttan ibarettir. Tuul Irmağının yukarı yatağındaki Bayan Tsogt bölgesinde, 1528 m rakımda ve 48T 0685770, UTM 5288348 koordinatlarında konumlanan Tonyukuk küllüyesi Ulaanbator'un 45 km güneydoğusunda bulunan Nalayh kentinin 20 km güneydoğusunda yer alan Tonyukuk Anıtlarının bulunduğu tapınak alanıdır. Çevresi 50x60 metrelik bir çitle çevrilidir. Batısından Nalayh'a giden karayoluna bağlanan asfalt yol geçmektedir.

Töv Vilayeti Erdene İlçesi sınırları içerinde yer alan Ulanbator Öndörhaan Karayolu'nda Arcançivlin Kaplıcası yol ayrımından Bilge Tonyukuk Anıtı arasındaki yaklaşık 11 kilometrelik karayolu 2013 yılında TİKA tarafından yapılarak ulaşıma açılarak Bilge Tonyukuk Yazıtları Küllüyesine ulaşım kolaylaşmıştır. Ayrıca TİKA tarafından Bilge Tonyukuk Yazıtları Küllüyesinin etrafı demir çit ile çevrilmiş ve Moğolistan'daki Türk Anıtları Kazı Evi binası inşa edilmiştir (Resim 6).

Demir çitle çevreli Bilge Tonyukuk Yazıtları Küllüyesine tek giriş kapısı bulunmaktadır. Doğuya bakan tarafındaki bu girişin hemen önünde Line-1 SP hattı ve küllüyenin batı tarafında üç SP hattında (Line-2, Line-3 ve Line-4) Doğal Potansiyel (SP) ölçümleri yapıldı (Şekil 4). SP hatları KG yönlü olup bir birine paralel üç hat arasındaki uzaklık 2 m. ve hatlar üzerindeki ölçü noktaları arası ise 1 m. dir. Küllüyenin giriş tarafındaki SP hattı (Line-1) ile batı taraftaki yan yana üç hattın (Line-2) arasının fazla olmasının nedeni külliyenin ortasında kiremit döşemeli zemin olmasından dolayı tahribat olmaması için ölçü alınamadığındandır (Resim 7).

a b

Resim 6. a) Demir çit ile çevrilmiş Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesi; b) TİKA tarafından yapılarak ulaşıma açılan 11 Km'lik karayolu ve Moğolistan'daki Türk Anıtları Kazı Evi binası.

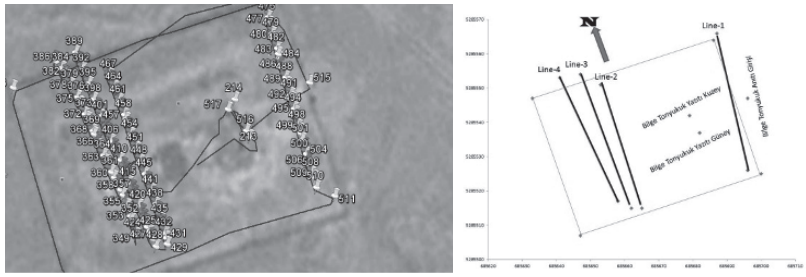

Şekil 4. Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesine ait SP profillerinin ve ölçü noktalarının GPS koordinatlarına göre Google earth üzerindeki ve grafik üzerindeki konumları.

Resim 7. Tonyukuk külliyesinin ortasında ve yazıtların etrafında kiremit döşemeli zemin.

Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesini çevreleyen, TİKA tarafından yapılan, demir çitin iç tarafında batı, kuzey ve güney kesimlerinde çite paralel hendek çevrilidir. SP hatlarının uzunluğu yaklaşık 40 m. uzunluğundadır. Her SP hattı üzerinde 1 m. aralıklı Doğal Potansiyel ölçümleri alındı (Resim 8). Her SP Doğal Potansiyel ölçü profilinin Gradyeni alınarak anomalilerin daha belirgin olması sağlanmıştır (Şekil 5).

Resim 8. Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesi giriş kapısı tarafı, Line-1 profiline ait, jeofizik SP Doğal Potansiyel ölçüm çalışması

Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesi SP Doğal Potansiyel ölçümleri ve Gradyentleri incelendiğinde; Line-1'in SP Doğal Potansiyel ve Gradyent grafiğinde 10-20 ve 30-35 metrelerde en büyük ve en küçük SP mV ölçülmüş ve gradyent mV/m değerleri hesaplanmıştır. Bu lokasyonlarda anomaliye yapı temelleri veya mimari unsurlar neden olabilir. Nitekim bu hattın orta güneyi üzerinde yapılan arkeolojik kazıda kerpiç duvar bulunmuştur. Line-1, 2, 3, 4'e ait SP Doğal Potansiyel ve Gradyent grafikleri ile max ve min SP anomali ilişkileri Şekil 5'te birlikte gösterilmiştir.

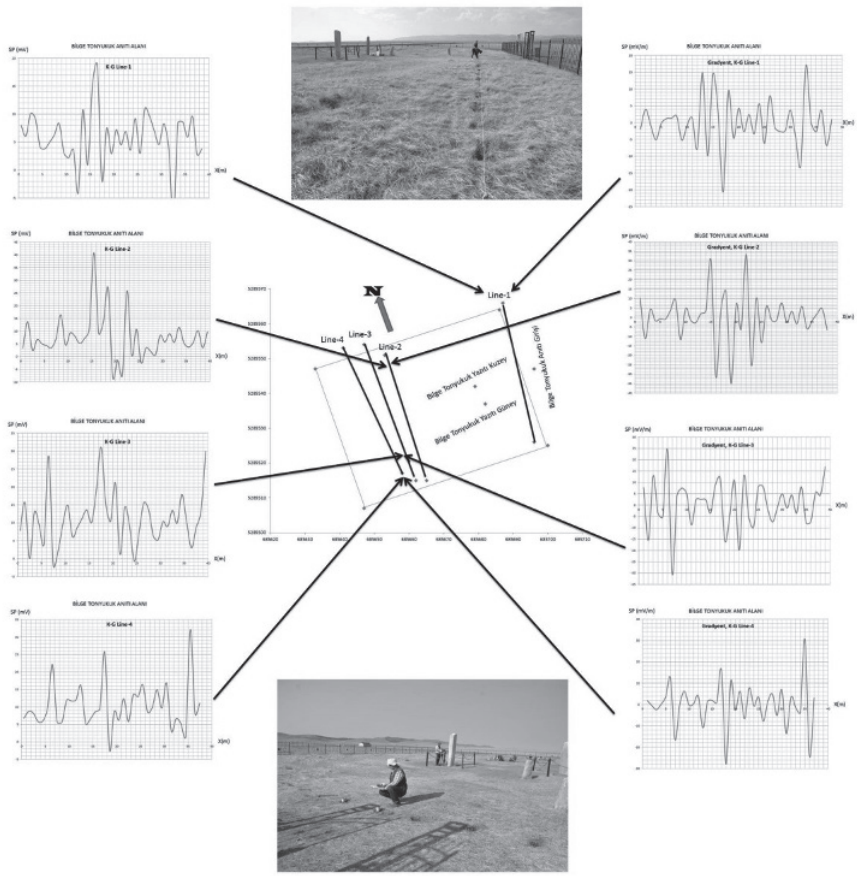

Resim 5. Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesi Line-1, 2, 3, 4 profiline ait SP Doğal Potansiyel ve Gradyent grafikleri ile max ve min SP anomali ilişkilerinin birlikte gösterilmesi.

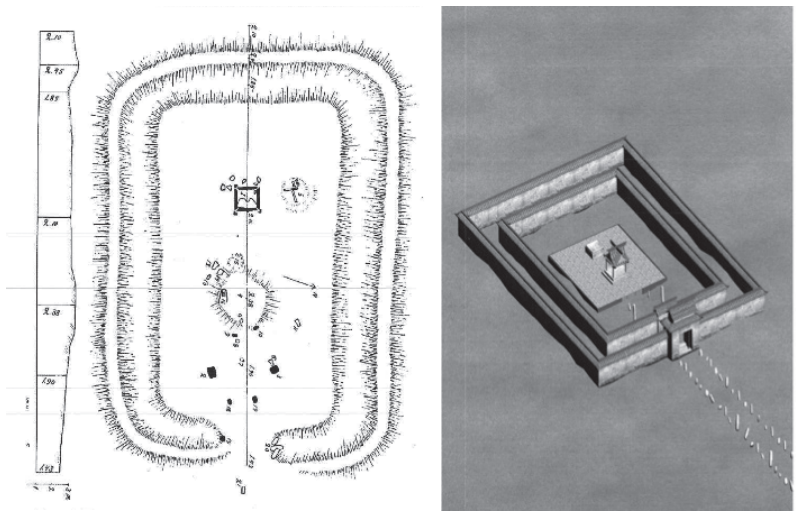

Şekil 6. Tonyukuk Küllüyesinin mimari çizimi ve Küllüyenin yeniden kurması (Güneri v.d., 2016).

Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Külliyesi'nin Güneybatısındaki Kurgan Alanı

Tonyukuk Anıt Alnının yaklaşık 100 m. güneybatısında, asfalt yolun kenarında bulunan kurgan görünümlü, taş içerikli, yükseltinin bulunduğu alandır (Resim 9). Bilge Tonyukuk küllüyesinin GB'sındaki (Şekil 7) kurgan üzerinde 10x16 m boyutlu alanda 1m aralıklı GK doğrultulu profiller (Hat=Line) üzerinde 1 m pot aralıklı SP Doğal Potansiyel ölçümleri alınarak iki ve üç boyutlu harita ve küp model görüntüleri hazırlandı (Şekil 8).

Resim 9. Bilge Tonyukuk Anıt mezar Küllüyesinin bitişiğinde, küllüyenin GB'sındaki kurgan.

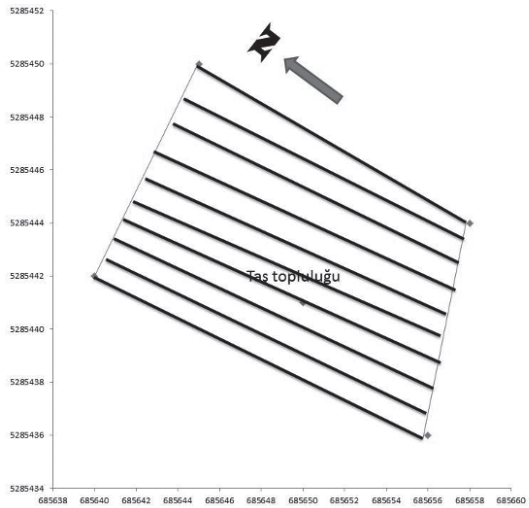

Şekil 7. Bilge Tonyukuk Anıt mezar Küllüyesinin bitişiğinde, küllüyenin GB'sındaki kurgana ait SP profillerinin GPS koordinatlarına göre konumları.

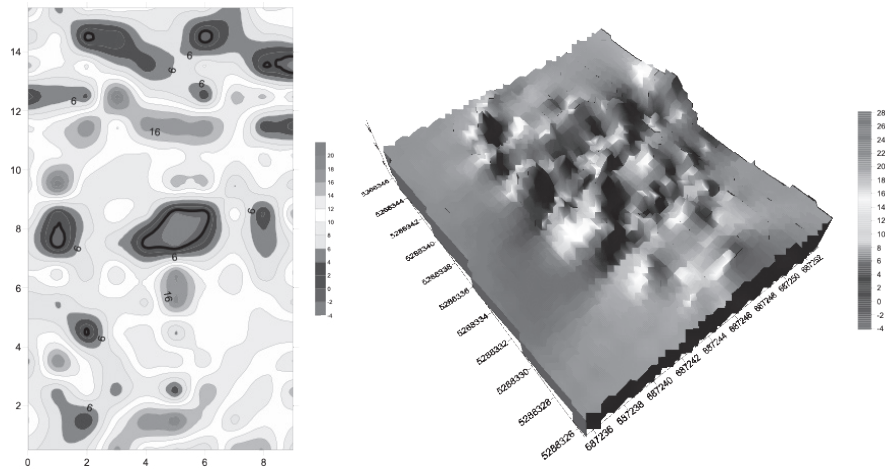

a b

Şekil 8. Bilge Tonyukuk Anıt mezar Küllüyesinin GB'sındaki kurganın a) iki (2D) ve b) üç boyutlu (3D) SP Doğal Potansiyel haritası.

Kurganın iki ve üç boyutlu harita ve küp model görüntüleri incelendiğinde negativ SP mV değerlerinin küçük değerlerde olduğu ve dağınık olarak loka-

lize olduğu görülmektedir. Bu anomali dağılımı köstebek türü kemirgenlerin yuvasına ait boşluklardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca, bu anomali dağılımı kurganın daha önceki zamanlarda kazıldığını (veya soyulduğunu) göstermektedir. Eğer kurgan orijinal olarak günümüze ulaşsaydı büyük değerlerde –SP anomalileri ve mezar odasının formunu yansıtan sıfır SP kontör dağılımı görülürdü. Ölçümden sonra yapılan arkeolojik kazıda, jeofizik yorumu destekler nitelikte, kurganın boş olduğu görülmüştür.

Tsagaan Ovoo'da Üç Kurgan Alanında Jeofizik Ölçümler

Tonyukuk Külliyesinden 3 km kuzeydeki Tsagaan Ovoo adlı bölgede üç adet kurgan bulunmaktadır (Resim 10). Bu alanda batıdan doğuya doğru üç bitişik kurgan ve doğuya doğru metrelerce uzanan yolda çift sıralı balbal ve sal taşları dizisi bulunmaktadır. Bu yolun üzerinde dik olarak karşılıklı yerleştirilmiş ve yol üzerinde desenleri olan sal taşlarından ibaret kült alanı da mevcuttur.

Resim 10. Tsagaan Ovoo adlı bölgede üç kurgan.

Doğu ve orta kurgan üzerinde 2 m. aralıklı G-K ve D-B doğrultu profilleri üzerinde jeofizik SP Doğal Potansiyel ölçümleri yapıldı (Resim 11). 18 m. uzunluklu G-K doğrultulu ve 13 m. uzunluklu D-B doğrultulu profiller üzerinde 1 m. aralıklarla SP Doğal Potansiyel ölçüleri alındı (Şekil 9). Doğu ve

orta kurgan üzerinde yapılan Jeofizik SP Doğal Potansiyel ölçümler iki boyutlu (2B) SP Doğal Potansiyel haritası ve üç boyutlu (3D) modeli çizildi (Şekil 10).

Resim 11. Tsagaan Ovoo adlı bölgede üç kurgandan orta ve doğu kurganda yapılan SP ölçümleri.

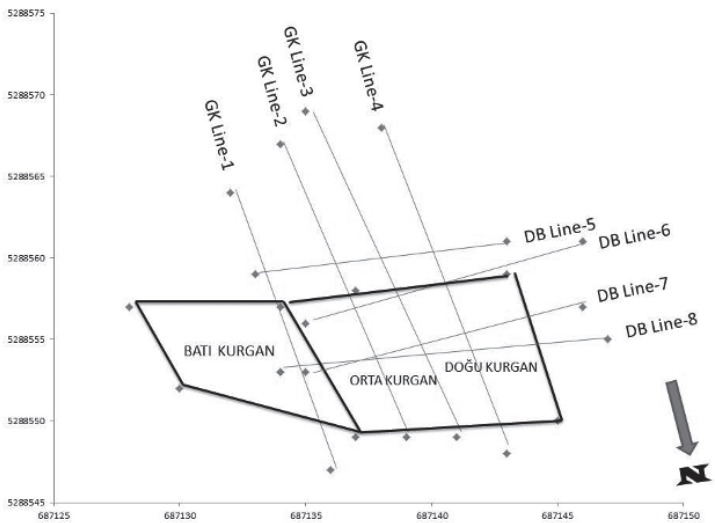

Şekil 9. Tsagaan Ovoo adlı bölgede üç kurgana ait SP profillerinin GPS koordinatlarına göre konumları.

Tsagaan Ovoo bölgesinde üç kurgana ait iki boyutlu (2D) SP Doğal Potansiyel haritası incelendiğinde min -6 mV ve max 30 mV değerinde SP anomali dağılımı görülmektedir. Negatif SP mV anomalileri dağınık ve çok küçük değerlerde olması bölgede yaşayan kemirgenlerin yuvasına aittir. Ayrıca, bu anomaliler kurganların geçmiş zamanlarda açılmış olduğuna işaret etmektedir. Eğer kurganlar açılmamış olsaydı negatif mV SP değerleri büyük ve dağılımı kurgan içindeki gömünün boşluk geometrisiyle uyumlu olurdu (Şekil 10).

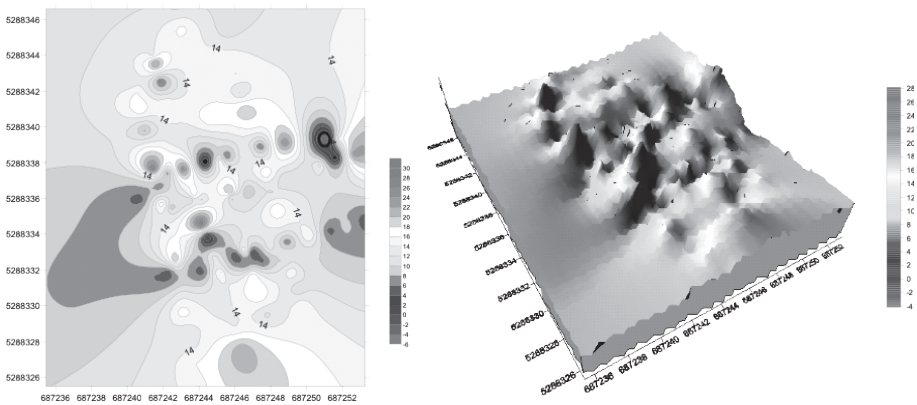

Şekil 10. Tsagaan Ovoo bölgesinde üç kurgana ait SP Doğal Potansiyel profillerinin ve ölçü noktalarının GPS koordinatlarına göre a) iki boyutlu (2D) SP haritası ve b) üç boyutlu (3D) SP Blok diyagramı.

Tsagaan Ovoo bölgesi üç kurganın SP Doğal Potansiyel haritasının üç boyutlu görünümünde –mV SP değerleri herhangi bir geometrik form vermeyip ve dağınık şekilde yer yer lokalize olmuştur. Tsagaan Ovoo bölgesinde üç kurganın arkeolojik kazısı yapıldığında kurganların geçmiş zamanlarda açılmış olduğu ve sonra kapatılarak günümüze kadar geldiği anlaşılmıştır (Resim 12). Arkeolojik kazılarda kurgana ait taşların dağınık şekilde konumlandığı ve kurganların ilk yapıldığı formda olmadığı görülmüştür.

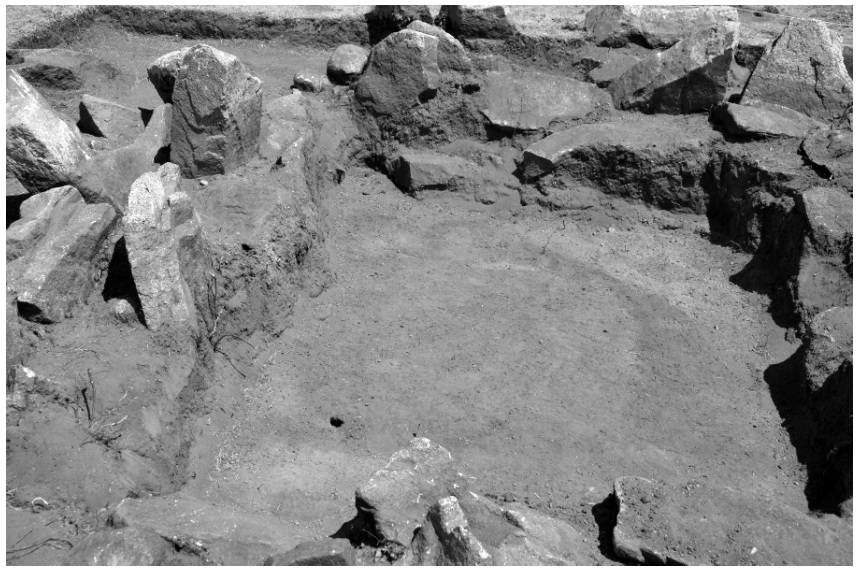

Resim 12. Tsagaan Ovoo adlı bölgede üç kurganın arkeolojik kazısı sonucu kurganların geçmiş zamanlarda açılmış olduğu görüşmüştür.

ŞOROON DOV KURGANI (TONYUKUK C1 ALANI) TEPESİ

Tonyukuk Anıt Alanın GD'sunda, anıt alanına yaklaşık 900 m uzaklıkta yer alan 3.5 – 4 m. yüksekliğindeki şoroon dov isimli kurgan görünümlü tepeciğin üzerinde K-G, A-B, KD-GB, GD- KB ve GD-GB yönlü, her biri 50 m uzunluklu profiller üzerinde 1 m pot aralıklı SP Doğal Potansiyel ölçümleri yapıldı (Resim 13).

Jeofizik ölçümlerin yapıldığı alanlarda ve profiller üzerinde ve SP ölçü noktalarında GPS ölçümleri alınarak profillerin grafiği çizildi (Şekil 11).

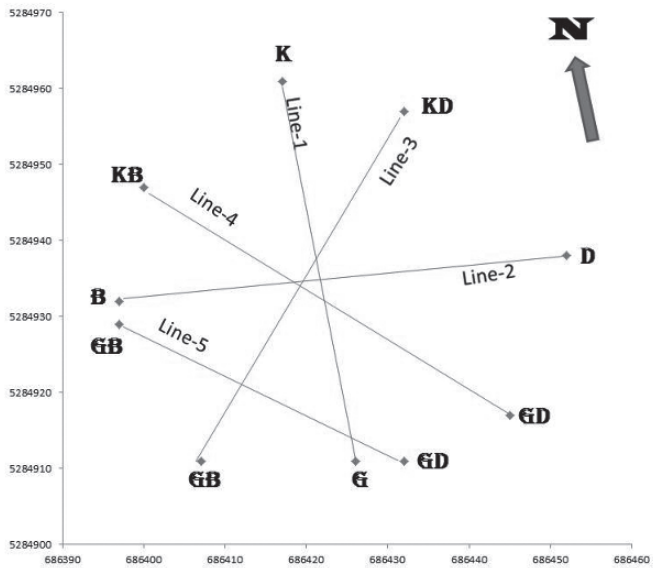

Şekil 11. Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesi KB'sındaki şoroon dov kurgan tepeciğine ait SP profillerinin GPS koordinatlarına göre konumları.

Resim 13. Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesi KB'sındaki şoroon dov kurgan tepeciği ve B-D doğrultulu SP profili.

Bilge Tonyukuk anıt alanının KB'sındaki şoroon dov isimli kurgan tepeciğine ait SP Doğal Potansiyel ölçümleri (Resim 14) ve Gradyentleri (Şekil 12) incelendiğinde SP

Resim 14. Bilge Tonyukuk Anıtı Küllüyesi KB'sındaki şoroon dov kurgan tepeciği ve SP Doğal Potansiyel ölçümü.

profilleri üzerinde negativ min ve pozitiv max değerleri ayrık ayrık olarak lokalize olmuştur. Bu anomalilerin kemirgen hayvanların yuvalarına ait boşluklardan kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Nitekim şoroon dov isimli kurgan tepeciğinin üzerinde yapılan arkeolojik kazıda herhangi bir arkeolojik kalıntı bulunmamıştır (Şekil 12).

Tonyukuk Küllüyesi ve Kültürel Miras

Tonyukuk Küllüyesi ve çevresindeki kurgan, kut alanı, balbal yolları ve küllüye içindeki iki dikili Tonyukuk yazıtının korunması ve geleceğe aktarılması için çaba sarfedilmelidir. Tonyukuk küllüyesinden kuzeye doğru çift sıralı taş balbal yolun hemen bitişiğinde çitçitle çevrilmiş bir arazi ve bu arazinin içinde balbal yolun 3-4 m hemen yakınında sondaj kuyusu açılmıştır (Resim 15). Kültürel mirasa ne denli duyarlılık gösterildiği aşikardır. Granit taşına kazın-

mış İki Tonyukuk yazıtının dibinde ve tepesinde de gözle görülür, kırılma, kopma, soyulma şeklinde deformasyonlar mevcuttur. Ziyaretçilerin el ile taşa dokunmalarından dolayı kimyasal reaksiyonlarla yazıtlara zarar verilmektedir.

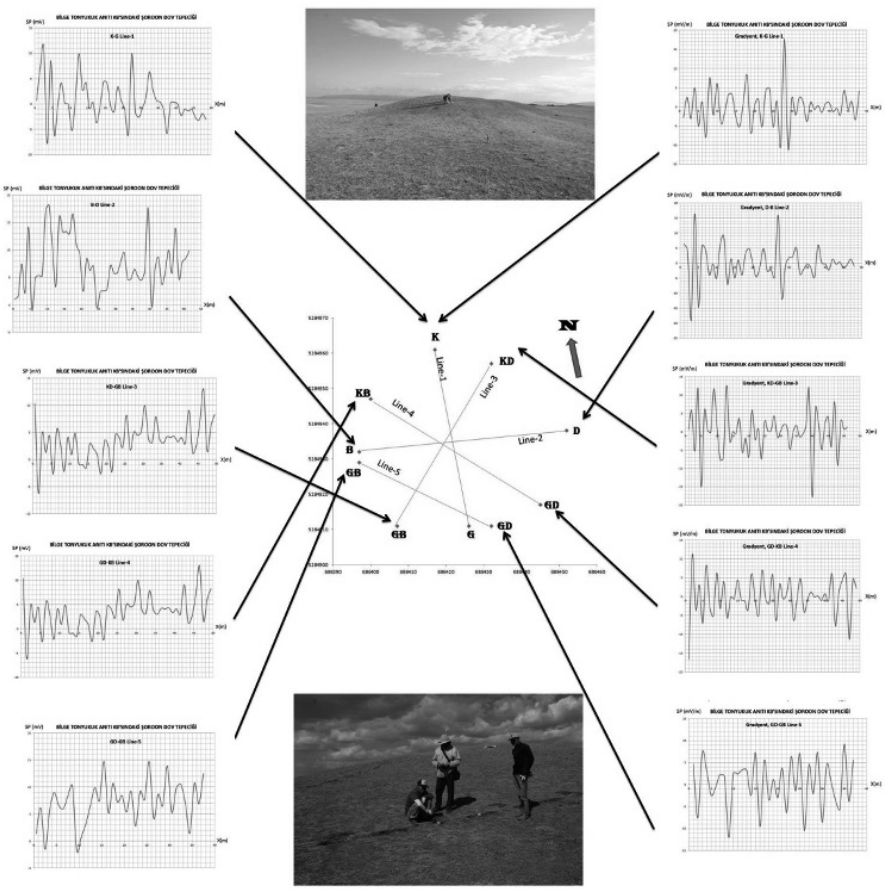

Şekil 12. Bilge Tonyukuk anıt alanının KB'sındaki şoroon dov isimli kurgan tepeciğine ait SP Doğal Potansiyel ölçümleri ve hesaplanan Gradyentlerine ait SP Doğal Potansiyel ve Gradyent grafiklerinin birlikte gösterilmesi ve max ve min SP anomali arasındaki düzensiz ilişkiler.

Şekil 15. a) Kuzeyden Tonyukuk Küllüyesine (güneye) bakış balballı yol ve hemen bitişiğinde çit ve sondaj kuyusu b) Balballı yoldan, sondaj kuyusu ve çit sırasınca, kuzeye bakış.

Dünya kültürel mirasının ve Türk kültürünün ve tarihinin önemli eseri olan Tonyukuk anıtı ve külliyesi çağın modern müzecilik anlayışı ile acilen korumaya alınması elzemdir.

Bilge Tonyukuk yazıtının dibinde ve tepesinde de gözle görülür, kırılma, kopma, soyulma şeklinde deformasyonları daha iyi görüntüleyebilmek için, Doğu Taş Anıtı ve taşın güney yüzünün, 3 boyutlu (nokta bulutu) görüntülenmesi yapılmıştır (Resim 16).

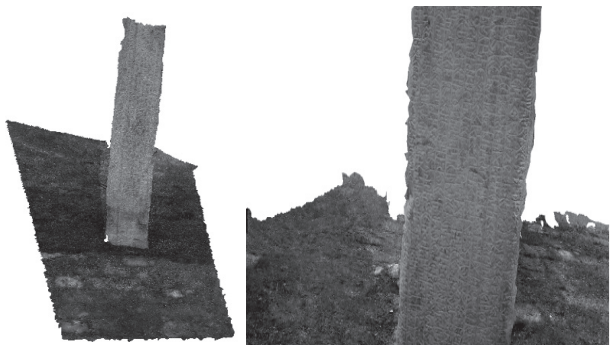

Resim 16. Bilge Tonyukuk Doğu Taş Anıtı ve taşın güney yüzünün 3 boyutlu (nokta bulutu) görüntüsü.

Sonuç

Arkeojeofizik çalışma amaçlı SP ölçümlerinin yorumlanması ile Bilge Tonyukuk Anıt alanının Doğu kesimindeki girişte ve Batı taraftaki profillerin başlangıç ve bitiş kesimlerinde, önceden duvar ve hendekle çevrili alanın toprak altında kalmış kalıntılarına ait anomaliler saptanmıştır. Anıtın girişinde Güney kesiminde yapılan arkeolojik kazı ile bu duvar tespit edilmiştir. Diğer üç kurgan alanına ait SP ölçümlerinin iki ve üç boyutlu görüntülerinin değerlendirilmesi ile, negatif SP anomali yüzeysel dağılımları olmadığından, bu kurganların daha önce açılmış olduğu belirlenmiş ve bu üç alanda yapılan arkeolojik kazılarla jeofizik veri ve yorumların ön kestirimi doğrulanmıştır.

Kapısı doğu duvarı üzerinde olan Tonyukuk Küllüyesinde gerçekleştirilen arazi ve jeofizik ölçümler, yaklaşık 50x70 m boyutlarındaki bir alana inşa edilmiş küllüyenin etrafı iki sıra kerpiç duvar ile çevrelendiği sonucunu göstermiştir[8]. Tonyukuk Küllüyesinde yapılan arkeolojik kazıdan ve arkeojeofizik çalışmalardan da görüldüğü gibi doğal zemin toprağından daha açık rengiyle farklılık gösteren duvarın günümüze kadar ulaşan dağılmış, erimiş kerpiç kalıntıları 5-10 cm'lik yükseklikte ve 4-5 m enindedir.

UNESCO 2020 Yılını Bilge Tonyukuk Yılı Olarak İlan etmesi ve Dünya kültürel mirasının, Türk kültürünün ve tarihinin önemli eseri olan Tonyukuk yazıtları ve külliyesinin çağın modern müzecilik anlayışı ile acilen korumaya alınması elzemdir.

KAYNAKLAR

Aalto, P., Ramstedt, G. J., Granö, J. G., 1958. Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. Journal de la Societe Finno-Ougrienne 60/7, s.3-91.

Durmuş, İ., 2019. Bilge Tonyukuk, Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 1, Cilt: 3, ISSN: 2667-6419, s. 29-45,

Güneri, A. S.,Berkant, E. B., Avcı, A., Boz, M., Bayburt, A. Z., Yalnız, A., Çoban, R. E. ve Yüksel, F. A., 2016. Dokuz Eylül Üniversitesi, Kafkas ve Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi (KAM), Moğolistan'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Tonyukuk 2015. Dokuz Eylül Üniversitesi, Kafkas ve Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi (KAM) yayınları, Yayın No: 09.9999.9020.000/BY.016.002.845, ISBN 978-975-441-469-1, Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası, İzmir.

Taşağıl, A., 2004. Göktürkler, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

https://www.tika.gov.tr/tr/haber/turk_tarihine_isik_tutan_bilge_tonyukuk_anit_alani_kazi_calismalari_devam_ediyor-23955

[8] Güneri v.d., 2016.

BİLGE TONYUKUK İLE İLGİLİ SON GELİŞMELER MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK ANITLARI PROJESİ (MOTAP)

Turan CAN*

Özet

Yaklaşık 280 yıl önce bulunduklarında bütün ilim çevrelerinin dikkatini çeken Orhun Abideleri, Türk adının geçtiği ilk Türkçe metinlerdir. Göktürk Alfabesiyle yazılan bu yazıtlar Türkçenin de yazılı ilk kaynaklarındandır. Moğolistan'da eski Türk yazıtları içinde en fazla tanınan ve üzerlerinde en fazla araştırma ve inceleme yapılmış olan Orhun yazıtlarından Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Khoshoo Tsaidam bölgesindeki Orhun Irmağı civarında, Tonyukuk yazıtları ise Bayn Tsokto bölgesinde Tuul Irmağı yakınlarındadır.

Bu bildirimizde Bilge Tonyukuk Anıtı ile ilgili Türk Devleti tarafından yapılan son çalışmalar ve gelişmeler hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca Bilge Tonyukuk anıtına ait bölge koordinatları, Moğolca-Türkçe olarak ilk kez bu çalışmada görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk Yazıtı, TİKA, Türk Anıtları Projesi

Bugün büyük bölümü Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, Türk tarihi, Türk dili, Türk kültür ve medeniyeti açısından büyük önem taşımaktadır. Bu topraklar, tarihte pek çok Türk boyunun ortaya çıktığı, kader birliği yaptığı, zamanla millet olup devletler kurduğu ve gök kadar engin ülkelere sahip olduğu "büyük geçmiş"in eşsiz mirasını üzerinde barındırmaktadır.

Bu mirası oluşturan çoğu Saka, Hun, Juan-juan, Göktürk ve Uygur gibi dönemlere ait mezarlar, kurganlar, kaleler, surlar, barklar, şehir kalıntıları, petroglifler, dikili ve yazılı taşlar, heykeller, balballar, süs ve kullanım eşyaları, hem Türk milletinin hem de Türk milleti ile tarihte sosyal, kültürel, siyasi,

* TİKA-Araştırmacı. t.can@tika.gov.tr

askeri, iktisadi ve ticari ilişkide bulunan milletlerin pek çok bilinmezine ışık tutacak hazinelerdir.

Türklüğün günümüze kadar intikal eden hazinelerinin başında hiç şüphesiz Orhun Yazıtları (Anıtları) gelmektedir.

Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları ile aynı dönemde dikilmiş olması ve aynı konuları içermelerinden dolayı Orhun Anıtları içinde anılan Bilge Tonyukuk Anıtı, Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlarından yaklaşık 470 km uzaklıkta, Tuul Irmağı'nın yukarı yatağındaki Bayan-Tsogt bölgesinde yer almaktadır.

Moğolistan'da eski Türk yazıtları içinde en fazla tanınan ve üzerlerinde en fazla araştırma ve inceleme yapılmış olan Orhun yazıtlarından Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Khoshoo Tsaidam bölgesindeki Orhun Irmağı civarında, Tonyukuk yazıtları ise Bayn Tsokto bölgesinde Tuul Irmağı yakınlarındadır. Orhun Vadisi 1220 yılında İpek yolunun kavşak noktası olup, Harhorin ilçesi ise Kubilay Han Pekin'e gelene kadar Moğol İmparatorluğu'nun merkezi olmuştur.

Yaklaşık 280 yıl önce bulunduklarında bütün ilim çevrelerinin dikkatini çeken Orhun Abideleri, Türk adının geçtiği ilk Türkçe metinlerdir. Göktürk Alfabesiyle yazılan bu yazıtlar Türkçenin de yazılı ilk kaynaklarındandır ve bunların önemi Türk tarihi ve kültürü açısından içerisinde bulunan değerli bilgilerden kaynaklanmaktadır. Çünkü burada Türk tarihini, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür.

Orhun Abideleri – Göktürk Kitabeleri

Moğolistan'ın kuzey-doğusunda, eski Orhun Nehri yatağına dikilmiş oldukları için bu kitâbelere Orhun Âbideleri, Göktürk Devletine âit oldukları için de Göktürk Kitâbeleri denmiştir. Birincisi olan Köl Tigin Âbidesi, ağabeyi Bilge Kağan tarafından 732 yılında dikilmiş, ikincisi olan Bilge Kağan Âbidesini de ölümünden bir yıl sonra 735'te kendi oğlu diktirmiştir. Üçüncü olarak vezir Tonyukuk Âbidesi ise 720-725 senelerinde kendisi tarafından dikilmiştir.

Orhun Kitabeleri, Göktürk devrini anlatan ve yaşanan hadiseler hakkında ayrıntılı bilge veren metinlerdir.

Tonyukuk, Köl Tegin ve Bilge Kağan Abidelerinde (Bengü Taşlarda), 630-681 yılları arasında Göktürklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri, yaşanan acı tecrübeler yine acı bir şekilde anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmiştir. Dile getirilirken kullanılan cümlelerde Göktürk Devleti'nin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır:

Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak başarılı kağanlardan sonra tahta geçen kağanlar sorumlu tutulmuştur. İkinci derecede milletin kendisi, üçüncü derecede ise Türk milletinin kadim komşusu olan Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve tarih boyunca uyguladıkları kurnaz siyasetleri sorumlu tutulmuştur.

Anıtları diktirenler, bu yazılı taşlara "bengü taş" adını vermişlerdir. Bengü taş, "ebedi, ölümsüz taş" demektir. Bu anlamı ile bengü taş kelime grubunun, "anıt, abide" kavramı içine girdiği açıktır.

Dikilen taşlara, Göktürk kağanlarının yaptıkları işler ve millete vermek istedikleri mesajlar, nasihat ve şikâyetler ebedi olarak kazınmıştır. Orhun Abidelerinin (Kitabelerinin), dikilmesi bu gayeyi yerine getirmeye yöneliktir. Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk'un kendilerine özgü devlet yönetimi anlayışı bu metinlerde ifade edilmiştir. Türk tarihinin bu devrinde bu üç büyük devlet adamını diğer Türk büyük devlet adamlarından ayıran en önemli özellik ise Türk tarihinde başka eşi benzeri bulunmayan bu kalıcı, yazılı abidelerdir.

Bilge Kağan, Köl Tegin ve Bilge Tonyukuk… 8. yüzyılın ilk yarısında Türk tarihinin yaşamış üç büyük ismi. Fakat Türk tarihinde o kadar çok büyük isim var ki! O halde bu üç ismi diğer Türk büyüklerinden ayıran özellik nedir? Bu üç isim, tarihte milyonlarca Türk'ün kullandığı, bugün de milyonlarca Türk'ün konuşup yazdığı ve hiç şüphesiz gelecekte de yine milyonlarca Türk'ün kullanmaya devam edeceği dilin bilinen ilk temsilcileridirler.

Bilge Tonyukuk Kimdir?

Bilge Tonyukuk Anıtı, II. Göktürk Kağanlığı dönemine damgasına vuran şahsiyetlerden büyük vezir, danışman, komutan, teorisyen ve devlet adamı Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş dört cepheli iki anıttan ibarettir. Ufak dişli granit blok üzerinde oyma yöntemiyle yazılmış olan birinci anıt 243 cm, iri dişli granit üzerine yazılmış olan ikinci anıt ise 217 cm yüksekliğindedir. Birinci anıtta 35 ve ikinci anıtta 27 satır yukarıdan aşağıya doğru yazılmış olup, Göktürk alfabesiyle taşa kazınmıştır.

Bilge Tonyukuk, adıyla bilinen ilk Türk yazar, tarihçi ve büyük devlet adamıdır. Göktürk döneminde yaşamış olup, İlteriş Kağan /Kutluk Kağan, Kapgan Kağan, İnel Kağan ve Bilge Kağan'a başvezirlik yapmış ve bazı savaşlarda başkomutan olarak vazife görmüştür. Ayrıca "Bilge Tonyukuk" isim değil, lakaptır.

İlk 47 satırda İlteriş Kağan ile Kapagan Kağan'ın dönemlerinden bahsedilmektedir. Daha sonraki satırlarda kendisinden bahsedilerek Göktürk tarihi hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

Bilge Tonyukuk Anıtı

Bilge Tonyukuk, kendi adına dikilen anıtta yazdığına göre Çin'de doğmuştur. Çin esaretinden İlteriş Kağanla birlikte kurtularak Türklerin Çin esaretinden kurtuluş savaşını idare etmiştir. Gençliğinde ataklık ve cesaretiyle, yaşlılığında tecrübe ve bilgisi ile devlete hizmet etmiştir. Damadı Bilge Kağan'ın Türk milletini yerleşik hayata geçirmesine, Budist ve Taoist dinlere girmek gibi fikirlerine karşı gelmiştir. Bu sebeple milleti her an at sırtında harbe hazır tutmuş ve Türklüğün her daim mücadeleye hazır olmasına zemin hazırlamıştır. Bu ikazlarıyla Tonyukuk uzak görüşlü ve dirayetli bir devlet adamıdır.

Politikayı iyi bilen, halk ruhunu derinlemesine kavramış olan bu meşhur Göktürk vezirinin adına M.S. 720-725 yıllarında kitabe/anıt dikilmiştir. Bu anıtı ihtiyarlık devrinde kendisi diktirmiştir ve yazılar da kendisine aittir. Bu anıt Göktürk alfabesi ile yazılmıştır. Sade bir dille yazılan anıtta, Çin esaretinin çilesinden, Çinlilerin hile ve zulümlerinden bahsedilerek halka öğütler verilmiş, bazı bölümlerde kendi hayatından da kısa parçalar taşa işlenmiştir.

Tonyukuk ve Türk Kültürü

Göktürklerin yeniden bağımsızlıklarını kazanarak devletlerini canlandırdıkları 682 yılından sonraki dönemde dört büyük şahsiyet dikkat çeker. Bunlardan Kutlug (İlteriş) Kağan, milli kahraman ve devlet kurucusudur. Tonyukuk, uzak görüşlü ve dirayetli bir devlet adamıdır. Köl Tigin, cesur ve yiğit bir kumandandır. Bilge Kağan ise kudretli bir devlet başkanıdır. Bu dört şahsiyetin arasında Tonyukuk, Türk kültürünü savunmasıyla, Bilge Kağan ise Türklük sevgisi ile tanınmıştır.

Tonyukuk, Göktürk Devleti'nin yeniden kuruluşunda Kutlug'un yanında yer almıştı. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra "ayguçı" denilen devlet meclisi (toy) başkanlığına getirildi. Bugünkü karşılığı ile başbakanlık görevini üstlendi. Geniş ufku, derin sezgisi, ileri görüşlülüğü ile bir fikir adamı olarak devletin teşkilatlanmasında ve yönlendirilmesinde üstün hizmetlerde bulundu. Aynı zamanda değerli bir kumandandı. Göktürk Devleti'nin milli niteliğini korumak, Türk kültürünün yozlaşmasını önlemek için büyük gayret harcadı.

Bilge Kağan, şüphesiz iyi niyetli olarak, şehirleri surlarla çevirmek, böylece Çin saldırılarına karşı sağlam bir savunma duvarı çekmek istiyordu. Kağan'ın bir diğer tasavvuru da ülkede Budist ve Taoist görüşlerin yayılmasını sağlamaktı.

Tonyukuk, Bilge Kağan'ın bu düşüncelerine şiddetle karşı çıktı. Dedi ki:

"Bunlar olmamalı. Biz, ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat tarzı bizi daimî bir savaş egzersizi içinde tutmaktadır. Göktürklerin sayısı Çinlilerin binde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder, akınlar yaparız. Zayıflarsak bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Eğer kalelerin ve surların içine kapanırsak, Çin orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca istila eder".

Tonyukuk Türklerin o zamanki dini inancı olan Gök Tanrı dininin yerine, uyuşturucu Budizm ve Taoizme geçirilmesini de uygun bulmuyordu:

"Bu dinlerin her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zayıflatır. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak bu öğretilere ve bunların tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz".

Tonyukuk'un görüşleri, Türk kültürünün korunması konusundaki hassasiyetini ve kararlılığını göstermektedir. Türk milliyetçiliğinin temeli de esasen bu görüşe dayanmaktadır. O bakımdan, Tonyukuk'u Türk tarihinin en değerli milliyetçilerinden biri saymamız gerekir.

Türkler Avrasya coğrafyasında tarih boyunca çok geniş sahalara, uçsuz bucaksız topraklara özgürce yayıldılar. Arkeolojik, filolojik ve antropolojik açıdan son derece kıymetli eserleri barındıran Moğolistan ise bu geniş coğrafyada ayrı bir öneme sahiptir. İsminde "Türk" sözcüğünün geçtiği ilk devlet olması açısından Türklerin tarihinde önemli bir yeri olan Göktürk Devleti 552-745 yılları arasında Orta Asya'da varlığını sürdürmüştür. Yıkılışlarından sonra yine iki asır devam ederek, sonra kurulan bütün devletler izlerini taşımıştır.

Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu Bumin Kağan, Avarların egemenliğindeki boylardan Tukyular'ın başkanıydı. 551'de bastırdığı bir ayaklanmanın ardından ödül olarak Avar prensesi ile evlenmek isteyip bu isteği geri çevrilince, eski düşmanları Tabgaçların prensesi ile evlenip Avarlar'a karşı ayaklanmıştır. 552'de kazandığı zaferin ardından da onları Orta Asya'dan sürerek İl Kağan adıyla ilk Göktürk kağanı olmuştur.

Göktürkler, tarihteki zirve noktalarına 716-734 yılları arasında hüküm süren Bilge Kağan ile birlikte kardeşi ve başkomutanı Köl Tigin ile baş veziri Tonyukuk döneminde erişmiştir. Bu üç büyük ismin 721-734 yılları arasında art arda ölümlerinin ardından çöküş başlamıştır. Uygur, Karluk ve Basmil ayaklanmaları sonucunda Göktürk devleti kesin olarak yıkılmıştır. 745'te Kutlug Bilge Kül Kağan Uygur hanı ilan edilmiş ve Orta Asya egemenliği Uygur Devleti'ne geçmiştir.

Göktürk kitabeleri "Türk" adının geçtiği ilk Türkçe metinlerdir. Göktürk Yazıtları'nda, Türk devlet adamları milletine hesap verir; bütün bir milleti ilgilendiren, milletin geleceğine ışık tutacak görüş ve fikirler, Türk milletinin

hayatında huzur ve güven için girişilen mücadeleler anlatılır. Sadece o zamanki Türklerin devlet, politika ve gelenekleri açısından değil, bütün Orta Asya uygarlıklarının gelişim tarihi açısından da önemli bir yer tutar.

Göktürk kitabelerinde, Bilge Kağan ile kardeşi Köl Tigin'in Türk milletine ve Türk beylerine verdikleri uzun mesaj yazılıdır. Yer yer realist bir tarih dili, milli ve içtimai tenkit ve güven cümleleri; yer yer de kudretli bir hitabet dili vardır.

Bu yazıtlar devasa bir imparatorluğun yönetim merkezi olan Harhorin ilçesi sınırlarında olup, 1220'de İpek Yolu'nun kavşak noktasında yer alan Orhun Vadisinde bulunmaktadır. Harhorin, Kubilay Han Pekin'e gelene kadar Moğol İmparatorluğu'nun merkeziydi. Yok edilen şehrin malzemeleri ile 1586'da yapılan Moğolistan'ın ilk Budist tapınağı Erdene Zuu'nun çevresini saran 400 metrelik anıtsal duvarlar ve 108 stupa inşa edildi. 1792 yılında duvarların arkasında 62 mabet, 10.000 lama ve sınırları belirleyen taş kaplumbağalar bulunuyordu. Tapınağın yakınlarında 8. ve 9. yüzyıllardan kalan Tureg anıtları ve kaya yazıtları bulunmaktadır.

Bilge Kağan'ın Türklük Sevgisi

Bilge Kağan'ın, Çin kaynaklarında bile övgüyle sözü edilen Türklük sevgisi, diktirdiği yazıtla ölümsüzlük kazanmıştır. Bilge Kağan, yazıtının çeşitli yerlerinde Türklüğe duyduğu engin sevgiyi şöyle dile getirmektedir.

"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Otururak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzene sokuvermiş."

"Türk Oğuz beyleri, milleti işit. Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?

Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım."

"Ben on dokuz yıl şad olarak oturdum, on dokuz yıl kağan olarak oturdum, il tuttum… Türküm için, milletim için iyisini öylece kazanıverdim."

"Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını, Türküme, milletime kazanıverdim…"

Millet sevgisinin ışıl ışıl parıldayışını, Bilge Kağan'ın yukarıdaki sözlerinde açıkça görmek mümkündür. Şüphesiz, Türk kağanlarının pek çoğunda, belki hepsinde böyle derin bir sevgi ve sorumluluk duygusu bulunmaktaydı. Ancak, bu sevginin kendi ağzından ifadesi ile taşa kazdırılması, Bilge Kağan'a ayrı ve seçkin bir mevki kazandırmıştır.

Türk Birliğinin Gerçekleşmesi

Göktürkler'in son büyük hükümdarlarından Kapağan Kağan da Türkçülük tarihinde müstesna bir yer işgal etmektedir. Tanrı tarafından tahta oturulduğuna inanılan Türk hükümdarlarının bütün Türkleri bir bayrak altına toplamak gibi önemli bir görevi de vardı. Bunu vaktiyle Büyük Hun hükümdarı **Mete** (M. Ö. 209 – M. Ö. 174) başarmış, Asya'da yaşayan bütün Türk boylarını, devlet sınırları içinde toplamıştı. İkinci olarak da Batı Göktürk hükümdarı **Tardu** zamanında (582-603) büyük Türk birliği yeniden sağlanmıştı. **Kapağan Kağan**, Türk birliğini gerçekleştiren üçüncü Türk hükümdarı oldu (692-716). O da Tardu'dan yüz yıl sonra, dağınık Türk boylarını bir bayrak altında birleştirdi. Bu sonucun, günümüzdeki Turancılık düşüncesinin büyük hedefi olduğu malumdur. Demek ki Turancılık ülküsü, tarihte üç kere hedefine ulaşmıştır. Bundan sonra da ulaşmaması için bir sebep yoktur. Şüphesiz, yollar çok daha uzun ve şartlar çok daha çetindir. Ancak uzun yolların sert ve kararlı adımlarla aşılması da pek ala mümkündür. Zor olanı gerçekleştireceğiz, imkânsız görüneni hayal edeceğiz.

Göktürk tarihindeki ilgi çekici bir olayı da burada belirtmek durumundayız. Göktürk devleti 582'de Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Tardu'nun başında bulunduğu Batı Göktürkleri daha güçlü görünüyordu. Çin, bu durumdan yararlanarak Doğu Hakan'ı Işbara'ya himaye teklifinde bulundu. Ancak bunun için Türklerin kıyafetlerini, geleneklerini, kanunlarını ve hatta dilini değiştirip Çin kılık kıyafetini, geleneklerini, kanunlarını ve dilini halka zorla kabul ettirmesini şart koşuyordu. Buna karşılık Işbara Kağan şu cevabı verdi:

> *"Şimdi oğlum sarayınızda ispat-ı vücud edecek ve her sene haraç olarak ilahi bir asla mensup atlar takdim edilecektir. Her gün sabahtan akşama kadar sizin emirlerinizden başka bir şey dinlemeyeceğim. Fakat elbiselerimizin önlerini kesmeye, omuzlarımızda dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin kanunlarınızı kabul etmeye gelince: bizim adetlerimizle geleneklerimiz o kadar eskidir ki, ben şimdiye kadar bunları değiştirmeye cesaret edemedim. Bütün millet aynı kalbi taşıyor."*

Bu sözler, Türkçülük tarihinin en değerli belgelerinden biridir.

Bu bildirimizde Bilge Tonyukuk Anıtı ile ilgili Türk Devleti tarafından yapılan son çalışmalar ve gelişmeler hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca Bilge Tonyukuk anıtına ait bölge koordinatları, Moğolca-Türkçe olarak ilk kez bu çalışmada görülecektir.

Orhun Abideleri ve Çevresinde Yapılan ve Yapılacak Çalışmalar

Bilge Tonyukuk Anıtı'nda da tıpkı Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda olduğu gibi Göktürk dönemine ait tarihi hadiseler anlatılır. Ancak tarihi hadiseleri anlatan bu sefer Bilge Kağan değil; bizzat Bilge Tonyukuk'un kendisidir. Bilge Tonyukuk, tarihi hadiseleri naklederken birlik bütünlük mesajları verir, devletin başındakilerin bilge danışmanlara sahip olmaları onlarla uyum içinde çalışmaları halinde büyük işler başaracaklarının önemini vurgular. Ancak her iki anıtta da Bilge Tonyukuk'un elde edilen başarıların merkezinde bizzat kendisinin olduğu özellikle belirtmesi dikkat çeker. Öyle ki kağanı atayan, Türk milletini o güne kadar gidemediği ve erişemediği yerlere götüren, ulaştıran savaşları kazandıran hep O'dur.

Bilge Tonyukuk Abidesi'nin Türk tarihindeki özel yerine ve önemine binaen Başkanlığımızca 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren abidenin bulunduğu alanda çeşitli saha çalışmaları yürütülmüş olup bu bağlamda Türk ve Moğol uzmanlardan oluşan ekiplerce farklı tarihlerde arkeolojik kazılar, onarım ve restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

2001 yılı saha çalışmaları esnasında Türk tarihi ve kültürü açısından büyük önem taşıyan arkeolojik buluntular ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu eserlerin restorasyon çalışmaları tamamlanmış olup, halen Moğolistan Mil-

li Tarih Müzesi Türk Kültür Varlıkları Teşhir Salonu'nda sergilenmektedir. Ayrıca aynı yıl TİKA tarafından Tonyukuk Anıtı civarında bir "Kazı Evi" inşa edilerek, yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen bazı buluntular burada mufahaza altına alınmıştır.

2013 yılı Mart ayı içerisinde ise yine TİKA tarafından Tonyukuk Anıtı bölgesinde çevre düzenlemesi yapılmış olup, bu kapsamda anıtın eskiyen çitleri ve levhaları değiştirilmiştir.

Başkanlığımız ve Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı arasında 26.05.2015 tarihinde imzalanan Moğolistan'daki Türk Dönemine Ait Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik İşbirliği Hakkında İyi Niyet Anlaşması kapsamında 3 Türk ve 3 Moğol arkeologdan oluşan Türk-Moğol ortak kazı ekibi tarafından 01 Ağustos-15 Eylül 2015 tarihleri arasında Bilge Tonyukuk Anıtında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmaları Moğolistan Milli Devlet Üniversitesi (MUİS) iş birliğinde gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca, abidenin bulunduğu bölgeye erişimin kolaylaştırılması amacıyla, Başkanlığımızca inşası gerçekleştirilen 11 kilometre uzunluğundaki **"Bilge Tonyukuk Karayolu"** 2015 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır.

2016 yılında daha geniş kapsamlı olarak, Başkanlığımız ile Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü ve Moğolistan Devlet Üniversitesi arasında yapılan üçlü iş birliği anlaşması kapsamında Bilge Tonyukuk Anıtı Moğol-Türk ortak arkeolojik kazı çalışma projesinin ikinci aşaması gerçekleştirilmiştir. 15 Haziran-15 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilen kazılarda bugüne kadar alan hakkında yanlış bilinen ve de bilinmeyen birçok yeni bilgiye ve bilimsel veriye ulaşılmıştır. Bu veriler anıtların yerinde korunarak gelecek nesillere aktarılması hususunda yapılacak müze için kılavuz olma niteliği taşımaktadır.

Öte yandan, abidenin ve Türk-Moğol ortak kazı ekiplerince gün yüzüne çıkarılan arkeolojik buluntuların sert iklim koşullarından zaman geçtikçe daha fazla zarar görmeye başladıklarının tespit edilmesi neticesinde, Moğol makamlarının talepleri ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin talimatlarıyla, Bilge Tonyukuk Abidesinin ve çevresindeki Göktürk dönemine ait tarihi eserler ile arkeolojik buluntuların doğa şartlarına karşı koruma altına alınmaları, çağdaş müzecilik anlayışına göre bulundukları alanda sergilenmeleri, abidenin yerli ve yabancı turistlerce yılın her döneminde ziyaret edilebilmelerinin sağlanması ve bölgenin kültür turizmi potansiyelinin artırılması amacıyla, Başkanlığımızca Bilge Tonyukuk Müzesi kompleksinin yapım, çevre düzenleme ve teşhir-tanzim çalışmalarının gerçekleştirilmesi planlanmaktadır.

Müze kompleksinin mimari, mühendislik ve sergileme projelerinin hazırlatılmasına ilişkin işlemler başlatılmış olup projelendirme çalışmalarında sona yaklaşılmıştır. Bu doğrultuda, müzenin yapım işlerine 2020 yılında

başlanması planlanmaktadır. Yapım işlerinin bitimini müteakip yönetimi ve idamesi Moğol tarafının sorumluluğunda olacak olan müze kompleksi çağdaş müzecilik anlayışının tüm unsurlarını ihtiva edecek olmasının yanı sıra Türklük ve özellikle Göktürk tarihi döneminin ziyaretçilere aktarıldığı bir kültür ve eğitim merkezi işlevi de görecektir.

1994 yılında başlanan "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" kapsamında 1997-2006 yılları arasında kazı, jeofizik, epigrafi, müze, restorasyon, koruma ve onarım, harita çalışmaları yürütülmüştür. Bilge Kağan veya bir yakınına ait olduğu düşünülen yaklaşık 4 bin parça, altın, gümüş, bakır, bronz ve değerli taş ve objeler 8 Nisan 2004 tarihi itibari ile Moğolistan Milli Tarih Müzesi içerisinde açılan Türk Kültür Varlıkları Salonu'nda sergilenmektedir.

Ayrıca proje kapsamında yürütülen çalışmaların sonucunda Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıtlarının bulunduğu Orhun Vadisi ve Tonyukuk Külliyesi'nin içinde olduğu bölge Moğolistan Hükümeti tarafından SİT alanı olarak ilan edilmiş ve 2004 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesine alınmıştır. Sit alanıyla ilgili koordinat bilgileri ve hükümet kararnamesi aşağıda verilecektir.

Söz konusu proje kapsamında yapılan kazılar neticesinde çıkarılan buluntular yine Başkanlığımızca inşa edilen Bilge Kağan (Höşöö Tsaydam) Müzesi'nde muhafaza altına alınmış, Bilge Kağan ve Köl Tigin Abideleri'nin imitasyonları orijinal yerlerine dikilmiştir.

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP) kapsamında, Ulanbator'a yaklaşık 470 km mesafedeki Arhangay vilayeti Haşaat ilçesi sınırları içerisinde yer alan ve Türk tarihinin en önemli yazılı eserlerinden olan Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarının koruma altına alınması ve sergilenmesi amacıyla Arhangay Vilayeti Haşaat İlçesi'nde Başkanlığımızca 2008 yılında **Bilge Kağan (Höşöö Tsaydam) Müzesi** kurulmuştur.

Höşöö Tsaydam Müzesi'nin teşhir-tanzim çalışmaları 2009 yılında tamamlanmış olup 2011 yılında Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı'na teslim edilmiştir.

Ayrıca, Orhun Abidelerine ulaşımın kolaylaştırılması amacıyla 2005 yılında temeli atılan 46 kilometrelik **Bilge Kağan Karayolu** 2008 yılında tamamlanarak hizmete açılmıştır.

Öte yandan, Sayın Binali Yıldırım Başbakan sıfatıyla 5-8 Nisan 2018 tarihleri arasında Moğolistan'a gerçekleştirdikleri resmi ziyaret programı kapsamında, Bilge Kağan Müzesinde incelemelerde bulunmuşlardır.

Sayın Yıldırım, on yıl önce inşa edilen müze binasının fiziki koşulları ve imkânları bakımından bugün itibariyle ihtiyacı karşılayamadığını ifade ederek, bahse konu tarihi eserlerin daha iyi koşullarda korunmasının ve sergilenmesinin yanı sıra daha fazla ziyaretçi çekmek suretiyle bölgenin turistik

bir cazibe merkezi haline getirilmesi amacıyla mevcut müze binasının yerine yine Bilge Kağan'ın adını taşıyacak modern bir müze kompleksi kurulması için gerekli çalışmalara başlanması talimatını vermişlerdir.

Bu kapsamda, mezkûr müze kompleksinin mimari ve uygulama projelerinin hazırlatılması ile ilgili işlemlere başlanmıştır. Yaklaşık 2.000 m^2 kapalı koruma alanına sahip olacak müze binası içerisinde yürüme yolları, idari ofisler, servis mekânları, eser deposu, fuaye, hediyelik eşya ve müze kafe, görsel-işitsel salon ve danışma bölümü bulunacaktır. Müze kompleksinin yapım işlerine 2021 yılında başlanması öngörülmektedir. Çalışmalar tamamlandığında Türk tarih ve kültürünün sergilendiği ve uhdesinde barındırdığı zengin koleksiyonu ile ayrıca kadim Göktürk kültürünü ve yaşantısını yansıtmak bakımından dünyadaki ilk ve en kapsamlı müze olacaktır.

Orhun Kitabeleri (anıtları), Türk dili ve tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Kitabeler Türklere ait en eski yazılı kaynak olmasının yanında, Göktürk dönemi yönetim ve liderlik anlayışına ilişkin bilgileri içermesi, Türklerin devlet yönetimi konusunda attıkları adımları ortaya koyduğu iradeyi göstermesi bakımından dikkatleri çekmektedir.

Türk dili ve tarihi açısından önemi göz önüne alındığında Orhun Abideleri'nin (Bengü Taşların) keşfinin ne denli kıymetli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Göktürk Devleti, hakanları ve vezirleri, Türk milletinin o devirde yaşadıklarından gelecek nesillerin ders almaları ve tarihte yaşanmış benzer hatalara düşmemeleri için bu abideleri bir öğüt, nasihat ve ihtar belgesi olarak bizlere yazıp bırakma ihtiyacı hissetmişlerdir. İyi de etmişlerdir.

Açık alanda bulunmaları ve ciddi bir korumadan mahrum olmaları yüzünden Bilge Tonyukuk Anıtı'nın her ikisinde de bozulma, aşınma, dökülme ve yağlanmalar olmuştur. Birinci yazıtın bazı satırlarında harflerin içleri, güzel görüntü alabilmek amacıyla boyanmıştır. Bu boyalar hem yazıtın dokusuna zarar vermiş hem de orijinal görüntüsünü bozmuştur.

Bilge Tonyukuk anıt mezar külliyesinde yazıt dışında sunak masasına ait işlemeli taşlar, insan heykelleri, üst tarafı parçalanmış taşbabalar, balballar, döşemeler kiremitler, tuğlalar ve künkler bulunmaktadır. Ancak bu kültür medeniyet eserlerinin çoğu külliyede 1897, 1909, 1925 ve 1957 yıllarında yapılan kazılar yüzünden ciddi şekilde tahrip olmuştur.

Türkiye ve Moğolistan arasında 1994 yılında imzalanan anlaşma ile Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP) uygulamaya konulmuş olup, Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı ile Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından yürütülmüştür.

Anlaşmanın imzalanmasını takip eden süreç içerisinde konu ile ilgili Türk ve Moğol bilim adamları bir araya gelerek, çalışmanın ana hatlarını belirlemişlerdir. Proje çalışmaları, Göktürk Anıtları olarak nitelenen Bilge Kağan ve Köl Tigin ile Tonyukuk Anıt bölgeleri başta olmak üzere Moğolistan'da bulunan Türk dönemine ait eserleri kapsamaktadır.

Sık sık bölgeye yapmış olduğumuz araştırmalar ve gözlemler sırasında, 20 Ağustos 2015 tarihinde alanda yapılan inceleme neticesinde, Bilge Tonyu-

kuk Karayolu'nun yapımından sonra bahse konu bölgede yapılaşmanın hızlı bir şekilde arttığı, SİT alanı olarak kabul edilen bölgede çok sayıda inşaat faaliyetinin devam etmesinden dolayı, Bilge Tonyukuk bölgesindeki tarihi ve kültürel mirasın zarar gördüğü tespit edilmiştir.

Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk Anıtları Çevresi Koordinatları

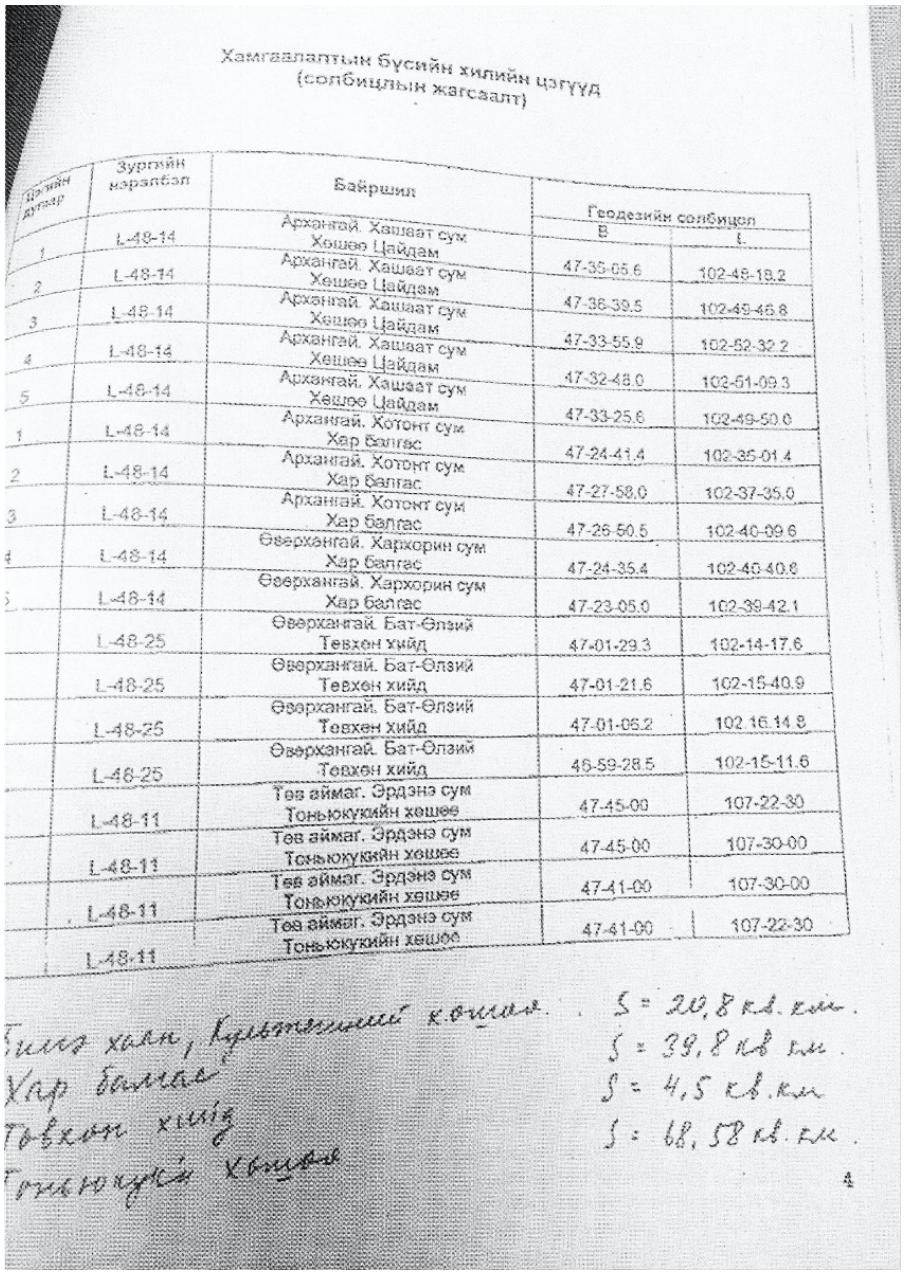

Хамгаалалтын бүсийн хилийн цэгүүд
(солбицлын жагсаалт)

Цэгийн дугаар	Зургийн хэрэглэл	Байршил	Геодезийн солбицол	
			B	L
1	L-48-14	Архангай. Хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-35-05.6	102-48-18.2
2	L-48-14	Архангай. Хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-36-39.5	102-49-46.8
3	L-48-14	Архангай. Хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-33-55.9	102-52-32.2
4	L-48-14	Архангай. Хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-32-48.0	102-51-09.3
5	L-48-14	Архангай. Хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-33-25.6	102-49-50.6
1	L-48-14	Архангай. Хотонт сум Хар балгас	47-24-41.4	102-35-01.4
2	L-48-14	Архангай. Хотонт сум Хар балгас	47-27-58.0	102-37-35.0
3	L-48-14	Архангай. Хотонт сум Хар балгас	47-26-50.5	102-40-09.6
4	L-48-14	Өвөрхангай. Хархорин сум Хар балгас	47-24-35.4	102-40-40.6
5	L-48-14	Өвөрхангай. Хархорин сум Хар балгас	47-23-05.0	102-39-42.1
	L-48-25	Өвөрхангай. Бат-Өлзий Төвхөн хийд	47-01-29.3	102-14-17.6
	L-48-25	Өвөрхангай. Бат-Өлзий Төвхөн хийд	47-01-21.6	102-15-40.9
	L-48-25	Өвөрхангай. Бат-Өлзий Төвхөн хийд	47-01-06.2	102 16 14.8
	L-48-25	Өвөрхангай. Бат-Өлзий Төвхөн хийд	46-59-28.5	102-15-11.6
	L-48-11	Төв аймаг. Эрдэнэ сум Тоньюкуйн хөшөө	47-45-00	107-22-30
	L-48-11	Төв аймаг. Эрдэнэ сум Тоньюкуйн хөшөө	47-45-00	107-30-00
	L-48-11	Төв аймаг. Эрдэнэ сум Тоньюкуйн хөшөө	47-41-00	107-30-00
	L-48-11	Төв аймаг. Эрдэнэ сум Тоньюкуйн хөшөө	47-41-00	107-22-30

Билэ хайр, Хүлэгтэйн хошуу. S = 20,8 кв. км.
Хар балгас S = 39,8 кв км.
Төвхөн хийд S = 4,5 кв. км
Тоньюкуйн хошуу S = 68,58 кв. км.

Kanun Hükmünde Kararnamenin Moğolcası

ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ (ЗАХИРАМЖ) ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

2002 оны 4 дүгээр сарын 17-ны Улаанбаатар хот

өдөр

Дугаар 71

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17 дугаар зүйлийн 6 дахь хэсгийг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Архангай, Өвөрхангай, Төв аймгуудын нутаг дэвсгэрт орщдог түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Билгэ хаан, Культегиний хөшөөний хамгаалалтын бүсийг 20.8 кв.км, Хар балгасын хамгаалалтын бүсийг 39.8 кв.км, Төвхөн хийдийн хамгаалалтын бүсийг 4.5 кв.км, Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг 65.58 кв.км газар байхаар тус тус тогтоосугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хадгалалт, хамгаалалт, бүрэн бүтэн байдалд хохирол учруулахуйц үйл ажиллагаа явуулах, хамгаалалтын бүсэд барилга, байгууламж барихыг хориглох арга хэмжээ авахыг дээрх аймгуудын Засаг дарга нарт үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд Н.ЭНХБАЯР

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд А.ЦАНЖИД

KANUN HÜKMÜNDE KARARNAME

Tarih: 17 Nisan 2002
Sayı: 71
Yer: Ulanbator Büyükşehir

Sit Alanı Belirlenmesi Hakkında

Kültürel Mirasların Korunması Hakkında Kanun'un 17. Maddesi 6'ncı bendine dayanarak Moğolistan Bakanlar Kurulu'nca kararlaştırılmıştır:

1. Arhangay, Övörhangay ve Töv vilayeti sınırları içerisinde yer alan tarihi ve kültürel taşınmaz eserler olan Bilge Kağan ve Kültigin koruma alanı 20.8 km^2, Karabalasagun koruma alanı 39.8 km^2, Tövhön Tapınağı koruma alanı 4.5 km^2 ve Tonyukuk Anıtı'nın koruma alanı 65.58 km^2 olarak belirlenmiştir.

2. Tarihi ve kültürel taşınmaz eserlerin muhafazası ve bütünlüğüne zarar verebilecek faaliyette bulunulmamaması ve koruma alanı sınırları içerisinde yapım işi gerçekleştirilmemesine yönelik gereğinin yapılması ilgili valilere görev kılınmıştır.

Moğolistan Başbakanı	N. Enhbayar
Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanı	A. Tsanjid

Moğolistan'da Çetin ve Zor Hava Şartları

2014 yılında Bilge Tonyukuk Anıt alanına 11.2 km yol inşa edilerek her zaman gidilmesi mümkün olmayan anıtlara 12 ay boyunca kolay ve güvenli ulaşım sağlanmıştır.

Bilge Tonyukuk asfalt yolu Moğolistan standartlarının üzerinde inşa edilerek Moğol vatandaşlarının hizmetine sunulmuştur. Çevrede bulunan arazilerin değeri katbekat artmıştır. Moğol vatandaşları Türkiye'ye ve Türklere şükran ve minnet duygularını belirtmişlerdir.

TİKA Başkanlığı ve Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı arasında Moğolistan'daki Türk Dönemine Ait Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik

İşbirliği Hakkında İyiniyet Anlaşması 26.05.2015 tarihinde Ulanbator'da imzalanmıştır. Bahse konu iyiniyet anlaşması kapsamında şahsımın da görevli bulunduğu zaman diliminde kazı çalışmalarının yürütüldüğü Bilgi Tonyukuk Külliyesi bölgesinde 05 Ağustos 2015 tarihinde Türk-Moğol ortak arkeolojik kazı çalışmalarının ilk etabı başlatılmıştır. Bu kazı çalışmaları 2016 yılında kazı ekibinin genişletilmesi ile Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü, Moğolistan Milli Devlet Üniversitesi, Türk tarafı olarak da TİKA tarafından oluşturulan ve Başkanlığını Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'ın yaptığı kazı ekibi tarafından Haziran-Eylül ayları arasında devam etmiştir.

Moğolistan bozkırları son yıllarda dünyanın birçok ülkesinden gelen arkeologların ve araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Bunun en önemli nedeni ise bu bozkırların göçebe kültürlerin en önemli yaşam alanlarından biri olduğunun anlaşılmasıdır. Göçebe yaşam biçimine ve avcı-savaşçı niteliklere sahip bu toplulukların tarih içinde ortak bir kültür, geniş ve yaygın dil grubunu oluşturmaları, devletleşmeyi gerçekleştirmeleri, en önemlisi özgün bir yazı dilini geliştirmeleri bu araştırmalara ayrı bir önem vermektedir.

Aynı çalışmalar Tonyukuk Anıt Külliyesi'nde de yapılarak sadece heykeller depo-müze-kazıevine taşınmıştır. Bu arada yazılı taşlar ve sanduka mezar üzerinde temizlik işlemleri gerçekleştirilip, taşları tahrip eden mantar türü organik maddeler, kuş pislikleri, kalker tortuları, daha önce kopyalama amacıyla yazıtlara sürülen boya kalıntıları, hayvanların sebep olduğu yağlanmalar giderilmeye çalışılmıştır.

Sonuç

Türk tarihinin bugün için bilinen en eski yazılı belgeleri olma özelliğine sahip olan, Orhun Anıtları/Göktürk Abidelerinin bulunduğu bölgelerde yer altı araştırmaları yapılarak, gün ışığına çıkmayı bekleyen tarihimizin nadide parçalarına ulaşılmaya çalışılması ve külliyelerin yeniden inşasının yapılarak 1300 yıl önceki durumlarının canlandırılması amacıyla TİKA Başkanlığı ve Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı arasında 1994 yılında Proje'nin genel hatlarını belirleyen anlaşmanın imzalanması ile **"Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" (MOTAP)** başlamıştır.

1992'de kurulan TİKA'nın kuruluş amacı ve felsefesinin temelinde Türk Dünyasına hizmet ve ortak kültürel mirasımız yatmakta ise de bugün dünya genelinde 60 ülkede 62 ofisi, bu ofisleri ve merkez teşkilatı aracılığı ile 170 ülkede Türkiye'nin yumuşak gücü, Türk halkının görünen yüzü olarak proje çalışmaları ve faaliyetlerini yürütmektedir. Gelinen noktada Türk dış politikasının önemli bir diplomasi argümanı haline gelen TİKA, ülkemizin

sahip olduğu imkânlar ve birikmiş tecrübesi ile Moğolistan'da da 26 yıla yakın bir süredir faaliyetlerini yürütmektedir. TİKA'nın ilk sekiz ofisinden biri olan Ulanbator Program Koordinasyon Ofisi 26 yılda yaklaşık 700 proje ve faaliyete imza atmış, ülkede gitmediği köşe-bucak kalmamıştır.

TİKA, Moğolistan coğrafyasında Türk dili, tarihi, kültürü için çok önemli olan pek çok projeye imza atmıştır. Bu coğrafyadaki çalışmaların mihenk taşı niteliğinde olan Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP), 1994 yılında projenin genel hatlarını belirleyen anlaşmanın TİKA Başkanlığı ile Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı arasında imzalanması ile başlanmıştır. Günümüze kadar bu çalışmalar devam etmektedir. Bu çalışmaların gelecekte de devamı öngörülmektedir.

Yukarıda bahsedilen bütün çalışmaları Türk-Moğol ortak tarihimizi aydınlatmada birer katkı olarak değerlendiriyoruz. Bizim bütün bu çalışmalarımız akademik, bilimsel çalışmaların önünü açmak içindir. Akademik çalışmalarla ortak mirasımıza dair değerlerin altını doldurmayı hedefliyoruz. Bu kapsamlı çalışmaların bundan sonra ortak kültürel mirasımıza dair çalışmaların yol göstericisi olacağı kanaatindeyim.

Tüm bu çalışmalardaki ana amacımız ise, Türk tarihinin en kahraman, en bilge kişileri olarak tarihte yerlerini alan Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk'un yalnız savaşçılıkla devlet yönetilemeyeceğinin, bilgeliğin de gerekli olduğunu savunmalarının tek kanıtı olan Göktürk Abidelerinin olumsuz koşullardan korunması ve gelecek nesillere dimdik ayakta teslim edilmesidir.

Devletimizin görevlendirmesiyle, bu çalışmanın yazarı, Bilge Kağan Müzesi ve Karayolu, Bilge Tonyukuk Karayolu, Bilge Tonyukuk kazı çalışmalarında farklı zaman dilimlerinde bu projelerde görev yapmış biri olarak kendisini çok şanslı hissetmektedir.

Kaynakça

Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara, 2005.

Alyılmaz, Cengiz, *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015.

Aydın, Erhan, *Tonyukuk Türklerin Bilge Atası*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2019.

Aydın, Erhan, *Orhun Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2019.

Baasansüren, T., *Hün Höşööniy Duul*, Ulaanbaatar, 1994.

Battulga, Tsendiyn, "Moğolistan'da Yeni Bulunan Göktürk Yazıtları", *TDAY Belleten*, Ankara, 2000, s. 47-58.

Can, Turan, *Moğolistan Bilgi Notu*, Ulaanbaator, 2008.

Can, Turan, "Türkler ve Moğollar Bozkırın Uyanışı", *2023 Dergisi*, Ankara, 2008.

Can, Turan, *Moğolistan Genişletilmiş Görev Raporu* (Yayınlanmamış), Ankara, 2017.

Deliorman, Altan, *Osmanlılardan Önce Türkler*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2010.
Deliorman, Altan, *Tarih Boyunca Türkçülük*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2010.
Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 21. baskı, İstanbul, 1997.
Kafalı, Mustafa, "Göktürklerin Türk Tarihindeki Yeri", *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2001.
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1980.
Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2002.
Tekin, Talat, *Orhun Yazıtları*, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul, 2003.
Orkun, Hüseyin N., *Eski Türk Yazıtları*, Cilt I.-IV, (1936-1941), Ankara, 1941.
Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, TİKA, Ankara, 2002.
Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Çalışmaları, TİKA, Ankara, 2003.
Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 Yılı Çalışmaları, TİKA, Ankara, 2005.
Moğolistan Ülke Raporu, TİKA, Ankara, 2005.
Moğolistan Proje ve Faaliyetler Kitabı, TİKA, Ankara, 2006.
Sertkaya, Osman Fikri, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE, Ankara, 1995.
Sertkaya, Osman, Fikri–Alyılmaz, Cengiz–Battulga, Tsendiyn, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, TİKA, Ankara 2001.

ANILAR

1987 YILINDA (33 YIL ÖNCE) TONYUKUK YAZITINI ZİYARET ANILARIM

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY*

1986 yılının sonlarına doğru, Moğolistan Bilimler Akademisi'nden, "14-21 Eylül 1987" tarihleri arasında, Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'da "*Fifth International Congress of Mongolsits*" (Uluslararası V. Mongolistler Kongresi) adlı bir kongre yapılacağına dair davetiye almış, o kongreye "*The Mongolian Studies in Turkey and the Turkish and Mongolian Languages*" adlı bir tebliğ ile katılacağımı bildirmiştim.

1983-2001 yılları arasında, 18 yıl, Türk Dil Kurumu (TDK)'nun asıl üyesi olarak görev yapmış bir Türkolog olarak, TDK'yı temsilen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü öğretim üyesi Doç Dr. Osman Fikri Sertkaya ve Türk Tarih Kurumu (TDK)'yı temsilen de Prof. Dr. Bahattin Ögel ile birlikte katılacaktık.

(1992 yılı, Temmuz ayının 27'sinde, TONYUKUK Yazıtı'nda)

* Emekli Öğretim Üyesi. t.gulensoy@gmail.com

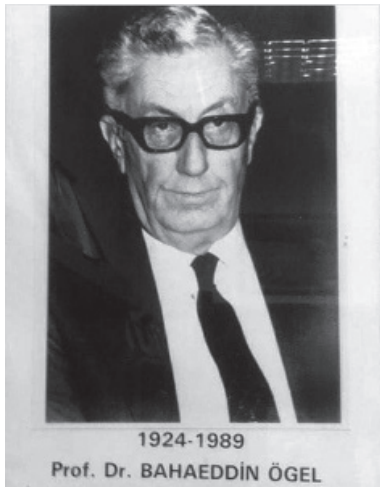

09 Eylül 1987 günü Elazığ-Ankara-İstanbul, saat 10.55'te de, İstanbul Atatürk Hava Limanı'ndan hareketle, Karadeniz ve Kırım üzerinden, saat 14.20'de Moskova'ya ulaştık. İki gece Moskova'daki Akademi Misafirhanesi'nde kalarak Moskova'yı gezmiş, bir gece de bir Rus Türkolog dostumuzun bize verdiği biletle, bir tiyatroda "*Damdaki Kemancı*" adlı Rus müzikalini seyretmiştik.

12 Eylül 1987 günü de Moskova-İrkutsk-Ulanbator'a ulaşmıştık. Moskova'da Rus Hava Yolları'ndan 72 saat önce rezervasyon yaptırmadığımız için, Şeremetyevo-2 hava alanında uçuş kartı almakta zorlanmış, Osman'la alanda "ne yapacağız, nasıl gideceğiz" diye düşünürken, Rus Bilimler Akademisi'nin 2. başkanı V. M. Solntsev'in yardımı ile yerimizi alıp, uçağa binebilmiştik.

Osman Fikri Sertkaya

13 Eylül 1987 günü Ulanbator (sonradan adı, Cengiz Han Havaalanı oldu) Havaalanı'ndaki işlemlerimizden sonra bir otobüsle, şehir merkezindeki tek otel olan "Ulanbator Oteli"ne geliyoruz. Otel, şehir merkezinde, önünde yeşil bir park ve Stalin büstü var. Yan tarafı çok geniş bir meydan, meydanın ortasında da bir sütunun üzerinde ata bindirilmiş bir Moğol kahramanı (***Bagator > ba'ator > baator > bâtor > bator > batur > batır***) "**Ulanbator** (=*Kızıl Bahadır)*" (***Ulan < ulân < ulaan < ula'an < ulagan***), **Bogda Ola** (< ***agula*** 'dağ')'ya (=*Tanrı Dağı*)na bakıyor….Biraz ilerisinde de tarihî Tola Nehri tertemiz akıp gidiyor.

Otelde yalnız biz üç Türk'e, Moğolistan İstihbarat Dairesi Başkanı Purev adlı, İngilizce bilen, güler yüzlü, her türlü yardıma hazır bir Moğol'u rehber olarak vermişlerdi. Şehir içinde ve kongre sırasında hep yanımızda bulunuyor, bize bilgi veriyordu.

Tanrı Dağları (Bogda Ola[< Agula])

Kongrenin bir öğeden sonrasında şehrin karşısındaki **Bogda Ola** (=Tanrı Dağı)'na çıkmak istedik. Çok dik ve dolambaçlı bir merdivenden tırmanarak dağa çıkılıyordu. Osman ile ben yavaş yavaş merdivenlerden çıkarken, Osman yol kenarındaki bir kayanın üzerine Köktürk Yazısı "Osman" adını kazıyordu. Tam bu arada, ben, merdivenleri tırmanan ve kız kardeşi ile oynayıp gülüşen bir çocuğa, annesinin, "Bilgüne!" diye seslendiğini işittim. Bademgözlü, tam bir Türk tipi olan bu kadına Türkçe "*Siz kimsiniz*?" diye sordum, o da bana

"*Men Tuvalıyım! Bu oğlum Bilgüne, o da kızım Önçiçek*!" diye Tuva Türkçesiyle cevap verdi. Ayak üstü biraz sohbet ettik, Bogda Ola'nın zirvesindeki abidenin yanında da 20 kişilik Tuvalı kafile ile bir grup resmi çektirdik. Ben Tuvalı kadına "*Senin öynüng adresini banga ber, sana bu suretni köndereyim*!" deyince, bir kağıda adresini yazıp verdi. Sonra o resmi o adrese gönderdim.

****

Otelde üçümüze de "süit oda" (= *yatak odası, oturma odası, koltuklar, masa, tv. de var*) verdiler. Konuklar arasında Avrupa, İngiltere, ABD, Kore, Japonya ve Rusya'dan pek çok tanıdık Mongolist ve Altayist var. Bunlar arasında annesi Yakut Türkü, babası Rus olan arkeolog-sanat tarihçisi Eleonora Novgoradova, "*Altan Topçi*" adlı Moğol tarihini İngilizceye çeviren Charles Bawden de var. Toplantıların arasında en çok hoşumuza giden "Kımız" ikramı oluyor. Ben, Ögel ve Sertkaya en az ikişer bardak içiyoruz…Çok lezzetli, vitamin küpü ve besleyici bir içecek, Moskova'daki otellerde de "kımız" ve "kefir" ikram ediyorlar.

Otelde, akşam yemekten sonra, Ögel'in odasında Yakut Türkü Eleonora Novgoradova ile buluşuyoruz. Sohbet sırasında çantasından 50 kadar slayt çıkarıp bize veriyor ve "*Bunları Kuzey Asya'da buzulları eriyen bir dağda çektim. Bu mezar taşları Kıpçak Türklerinden kalma…Resimlere iyice bakın ve hepsini de geri verin, çünkü bunların sayısını biliyorlar, kaybolursa, sorumlu olurum!*" diyor. Slaytlara tek tek bakıyoruz. Hayret edilecek kadar ilginç mezar taşları ve kurganlar var. Türklerin yayıldığı coğrafyanın daha da geniş olduğunun kanıtları bunlar. Novgoradova'yı bu son görüşüm oldu. Elimde de Onunla birlikte Moğolistan Müzesinin önünde çektirdiğimiz bir fotoğraf ile adıma imzaladığı "*Moğolistan'daki Türk Kaya Resimleri*" (Almanca) adlı kitabı kaldı. Çok çalışkan, Türkleri ve Türk kültürünü seven Novgoradova, Türk sanat tarihi ile ilgili 6 kadar resimli eser yayımlamıştı.. Toprağı bol olsun!

14 Eylül sabahleyin 09.00'da Kongrenin açılış yapıldı. 15 Eylül'de ben tebliğimi sundum.

16 Eylül, öğleden sonraki oturma başkanlık yapıyorum. Saat 15.00'te kitap ve müze gezisi yapılacakmış, şehrin biraz dışındaki bir salona götüreceklermiş, benden 14.30'da oturumu bitirmemi istediler. Ben de konuşmacıları ikaz ederek, tam zamanında bitirdim. Hemen otobüslere binerek, sergi yerine gittik. Köktürk yazıtlarının fotoğrafları, Köktürk hazinesinden örnekler ve Köl Tigin'in başının bulunduğu sergiyi gezdik; bu orijinal baş ile de hatıra fotoğrafı çektirdim.

Köl Tigin'in Başı (Solda) ve Taşbaba ile Balballar

17 Eylül'de şehrin merkezinde bulunan Moğolistan Etnografya Müzesini gezdik. Müzede yer alan (*yurt/çadır, Moğol keçe/kiyizleri, kap-kacak, halı, kilim, eyer, at koşumları, Moğol damgaları/motifleri ile süslü Moğol el sanatları, kadın erkek giyim kuşamları, mutfak aygıtları…vb.*) malzemelerin pek çoğu Orta Asya'da yaşayan Türk kavimlerininkiyle de aynı.

18 Eylül gecesi, büyük bir salonda Moğol halk ve klasik müziği dinleyerek ve Moğol akrobatlarının gösterilerini seyrederek gözümüz ve gönlümüz şenlendi.

19 Eylül'de, Sertkaya, ben ve Purev Moğolistan Arkeoloji Müzesi'nde yer alan "Eski Türk Yazıtları"nı gördük. Bodrumda yer alan bazı yazıtları da Sertkaya görüp inceledi, resim çektirmemişlerdi.

Tonyukuk Yazıtı Külliyesi

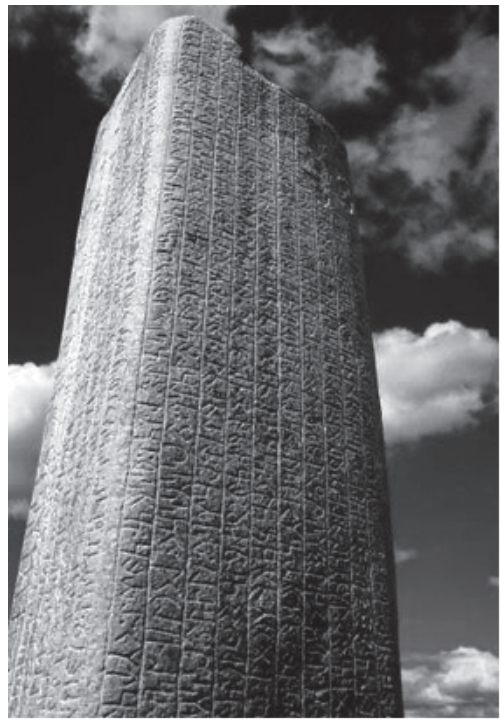

Tonyukuk Yazıtı

20 Eylül'de, Purev bizi Tonyukuk Yazıtı'nın bulunduğu yere götürdü. Bu geziye, bir minibüs ile gittik. Yazıt Ulanbator'a 80-90 km. uzaklıkta, ama (şimdiki gibi asfalt) yol yok, Bizi o coğrafyayı iyi bilen bir kılavuz götürüyor. Şehri çıkınca, etrafta keçi yolu bile yok, alabildiğince dümdüz bir ova. Kılavuz *şuradan* diyor, şoför oradan gidiyor. Üç saat kadar sonra, etrafı tel ile çevrilmiş bir yere geliyoruz. Burada iki Tonyukuk Yazıtı, 3-4 kadar da başları kırılmış "*taşbaba*"lar, tel örgünün dışında da doğuya doğru uzanan bozkırda sayısız "*balbal*" yer almış, uzanıp gidiyor. Tonyukuk Yazıtı'nın bu hâlini görünce ben, Ögel ve Sertkaya çok heyecanlanıyoruz; Ögel de Sertkaya da benim gibi gizli gizli ağlıyor. Rahmetli Ögel "*Ölsem de gam yemem! Bu kutsal yerleri görmeyi Tanrım bana nasip etti!*" diye duygularını paylaşıyor. Setkaya, Tonyukuk Yazıtı'na sarılıp "*Atam Tonyukuk, sana kavuştum*!" diye gözyaşı döküyor. Ben çantamdan bir kağıt çıkarıp "*Ulu atamız Bilge Tonyukuk, Türkiye'den torunların ben, Ögel ve Sertkaya, senin huzuruna gelerek yazıtına yüz sürdük… Ne mutlu bizlere!*" diye yazıp, 20 Eylül 1987 tarihini de atarak, siyah bir naylon torbaya sarıp, yazıtın yanındaki başı kopuk "taşbaba"nın dibine gömdüm… (*1990 yılında, Tonyukuk Yazıtı'na 2. gidişimde, buraya greyder sokulduğunu, yazıtın etrafındaki heykellerin*

taşındığını ve bazı güzelliklerin yanında benim yazdığım notun da kaybolduğunu gördüm). Çok üzüldüm. [*Bu gezi sırasında, yanımda götürdüğüm bir naylon torba içine iki avuç "Tonyukuk toprağı" ile bir parça küçük taşı müzeme getirdim; hâlâ vitrinde duruyor… Hacc-ı Turanî yapmak isteyenlere duyurulur*].

1987 yılından 2020 yılına kadar çeşitli aralıklarla Moğolistan'a 9 kez gittim.

(Tonyukuk'a yazdığım mektubu bu heykelin ayak ucuna gömmüştüm.
1990 yılında 2. gidişimde bu heykel yerinde yoktu, mektup da kaybolmuştu.)

1990 yılının 4-19 Ağustos tarihleri arasında "*Büyük Moğol Edebi Anıtı 'Moğolların Gizli Tarihi'nin Yazılışının 750. Yılı Uluslararası Mongolistler Konferansı"*na "*Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçi'ye Göre Çinggis Kağan'ın Şeceresi*" adlı bir tebliğle katılmıştım. Bu sempozyum sırasında da Çinggis Kağan'ın doğduğu yer olan kutsal Burhan Haldun Dağı'na götürmüşlerdi. Burada da Sergey Klyaştornıy ve Dimitri Dimitriyeviç Vasilyev ile dostluğumuzu pekiştirmiştik.

1992 yılı, 10-16 Ağustosunda, Ulanbator'da toplanan "*IV Milletlerarası Mongolistler Kongresi"*ne katılmış ve "*Anadolu'da Moğollar ve Samagar Noyan Efsanesi*" adlı İngilizce bir tebliğ sunmuştum.

Daha sonraki yılar içinde, 1995 yılında, rahmetli Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in heyetinde bulunarak, Orhun Vadisi'ni, Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtlarını ziyaret etmiştim. (Ulanbator'dan Orhun Vadisi'ne helikopterle götürmüşlerdi.)

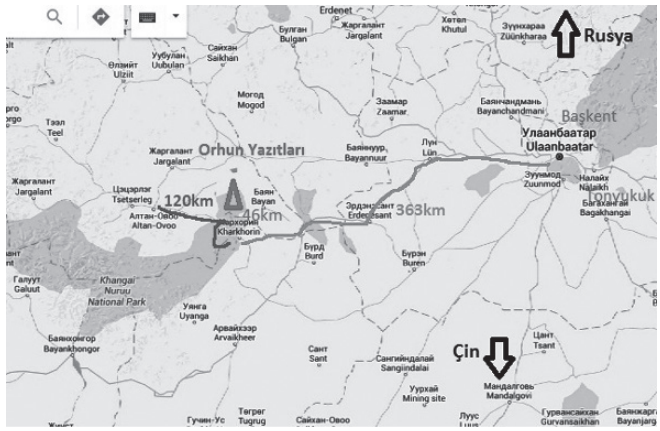

(1987 yılında TONYUKUK yazıtına bir minibüs ile gitmiştik. Aynı yıl, HARHORİN'e uçakla gitmiş, kale harabelerini ve içerideki müzeyi gezmiştik. 1995 yılında, Orhun Vadisi'ne, KÖL TİGİN VE BİLGE KAĞAN Yazıtlarına helikopterle gitmiştik.)

(Orhun Çağlayanı)

(Orhun Vadisi)

(Ötüken Yış)

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları (Müzede)

1997 ve sonrası Haziran 2018'deki son Moğolistan gezisine kadar, 9 kez, bu ülkeyi ve Orhun Yazıtları'nı ziyaret ettim. Sanırım, Türkologlar içinde, ata yurdu Moğolistan'ı ve Orhun Yazıtları'nı ziyaret eden Türkologların en şanslılarından birisi de benim…Darısı gençlerin başına (21 Şubat 2020, Ankara).

(Bilge Kağan Külliyesi)

(1987- Tonyukuk Yazıtı'nda)